

ISSN 2663 - 4619

ELMİ İŞ
Beynəlxalq elmi jurnal

HUMANİTAR VƏ İCTİMAİ ELMLƏR ÜZRƏ
I BEYNƏLXALQ ELMİ KONFRANSIN

M A T E R İ A L L A R I

(24 iyul 2020-ci il)

SCIENTIFIC WORK

International scientific journal

M A T E R I A L S

OF THE I INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE
ON HUMANITIES AND SOCIAL SCIENCES

(24 Jule, 2020)

Bakı – 2020 – Baku

ELMİ İŞ
beynəlxalq elmi jurnal

Jurnal İMPAKT FAKTORLUDUR

**HUMANİTAR VƏ İCTİMAİ ELMLƏR ÜZRƏ
I BEYNƏLXALQ ELMİ KONFRANSIN**

M A T E R İ A L L A R I

(24 iyul 2020-ci il)

SCIENTIFIC WORK
International scientific journal

Journal has IMPACT FACTOR

M A T E R I A L S
OF THE
I INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE
ON HUMANITIES AND SOCIAL SCIENCES

(24 July, 2020)

Bakı – 2020 – Baku

TƏŞKİLAT KOMİTƏSİ

Sədr: Möhsün Nağısoylu – akademik

Sədr müavinləri:

Mübariz Binnətoğlu – “Elmi iş” beynəlxalq elmi jurnalın baş redaktoru

Georgi Duka – akademik (Moldova)

Məsul katib: Dürdanə Hübətova – filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

ÜZVLƏR

Vaqif Abbasov – akademik

Eldar Vəliyev – akademik (Ukrayna)

İbrahim Cəfərov – AMEA-nın müxbir üzvü

Elşad Qurbanov – AMEA-nın müxbir üzvü

Nadir İlhan – prof. dr. (Türkiyə)

Qəzənfər Kazımov – filologiya elmləri doktoru, professor

Coanna Marşalek-Kava – siyasi elmlər doktoru, professor (Polşa)

Məhərrəm Qasımlı – filologiya elmləri doktoru, professor

Natalya Mişina – hüquq elmləri doktoru, professor (Ukrayna)

Şirindil Alışanov – filologiya elmləri doktoru, professor

Funda Toprak – prof.dr. (Türkiyə)

Əmir Əliyev – hüquq elmləri doktoru, professor

Uljen Musabekova – filologiya elmləri doktoru, professor (Qazaxıstan)

İradə Hüseynova – tarix elmləri doktoru, professor

Masumə Daei – tarix elmləri doktoru, professor (İran İslam Respublikası)

Anar İsgəndərov – tarix elmləri doktoru, professor

Saodat Muxamedova – filologiya elmləri doktoru, professor (Özbəkistan)

Şikar Qasımov – tarix elmləri doktoru, professor

İya Zumbuladze – filologiya elmləri doktoru, professor (Gürcüstan)

Andrey Raqulin – hüquq elmləri doktoru, dosent (Rusiya)

Rövşən Ramizovlu – doktor ögretim üyesi (Türkiyə)

THE ORGANIZING COMMITTEE

Chairman: Mohsun Nagisoylu – academic

Deputy chairman:

Mubariz Binetoglu – editor -in -chief of the international scientific journal "Scientific work"

Georgi Duka – akademik (Moldova)

Secretary: Durdana Humbatli – PhD in philology

MEMBERS

Vaqif Abbasov – academician

Eldar Vəliyev – academician (Ukraine)

İbrahim Jafarov – correspondent member of ANAS

Elshad Gurbanov – correspondent member of ANAS

Nadir İlhan – prof.dr. (Turkey)

Gazanfar Kazımov – doctor of philology sciences, professor

Joanna Marshalek-Kawa – doctor of political sciences, professor (Poland)

Maharrəm Gasimli – doctor of philology sciences, professor

Nataliya Mishyna – doctor of law sciences, professor (Ukraine)

Şirindil Alishanov – doctor of philology sciences, professor

Funda Toprak – prof.dr. (Turkey)

Amir Aliyev – doctor of law sciences, professor

Ulgen Musabekova – doctor of philology sciences, professor (Kazakhstan)

İrada Hüseynova – doctor of historical sciences, professor

Masuma Daei – doctor of historical sciences, professor (The Islamic Republic of Iran)

Anar İsgəndərov – doctor of historical sciences, professor

Saodat Muhamedova – doctor of philology sciences, professor (Uzbekistan)

Şikar Gasimov – doctor of historical sciences, professor

İya Zumbulidze – doctor of philology sciences, professor (Georgia)

Andrey Ragulin – doctor of Juridical Sciences, associate professor (Russia)

Rovshan Ramizovlu – doctor of philology sciences, docent (Turkey)

TARİX VƏ ANTROPOLOGİYA HISTORY AND ANTHROPOLOGY

DOI: 10.36719/2663-4619/24.07.20/01/3-7

Андрей Вячеславович Сызранов

Астраханский государственный
архитектурно-строительный университет, кандидат исторических наук,
заведующий кафедрой философии, социологии и лингвистики
a_sizranov@mail.ru

АЗЕРБАЙДЖАНЦЫ В ИСТОРИИ АСТРАХАНИ: ЭТНОКОНФЕССИОНАЛЬНЫЙ АСПЕКТ

Резюме

В статье рассматриваются этноконфессиональные аспекты истории азербайджанцев в Астрахани. Особое внимание уделяется характеристике шиитских особенностей исповедания ислама азербайджанцами. Рассматриваются некоторые этнокультурные традиции астраханских азербайджанцев.

Ключевые слова: азербайджанцы, Астрахань, ислам, история, шиизм, этнокультурные традиции

Azerbaijanis in the history of Astrakhan: ethnoconfessional aspect

Summary

The article deals with the ethno-confessional aspects of the history of Azerbaijanis in Astrakhan. Particular attention is paid to the characteristics of confession of Shi'a Islam by Azerbaijanis. Some ethnocultural traditions of the Astrakhan Azerbaijanis are also considered in the article.

Key words: Azerbaijanis, Astrakhan, Islam, history, Shiism, ethnocultural traditions

Нижнее Поволжье издревле являлось перекрёстком путей и «вратами народов», регионом открытых этнических и культурных миграций. Регион, начиная с эпохи раннего средневековья был местом, где жили представители самых разных народов и конфессий. Одним из народов, селившихся в Астрахани, были азербайджанцы, история и этноконфессиональные традиции которых в этом российском городе практически не изучены. Статья посвящена восполнению этого пробела.

Азербайджанцы появились в русской Астрахани, вероятно, вместе с персами в XVII-XVIII вв. В источниках того времени их обозначали как «аджеми», «кызылбаши», иногда «персы» (часто в русских и иностранных источниках этноним «персы» носил обобщающий характер, обозначая всех выходцев из Персидской державы, в том числе и азербайджанцев), позже - «татары» (например, «шемахинские татары»).

О торговцах из Персии в русской Астрахани почти сразу после её основания в 1558 г. сообщают Энтони Дженкинсон (1558 г.) (Исторические путешествия 1936: 47), Кристофер Бэрроу (1579 г.) (Ногайцы 1999: 153), Дон Хуан Персидский (1599 г.) (Ногайцы 1999: 176), Адам Олеарий-Эльшлегер (1636 г.) (Исторические путешествия 1936: 69). Желая облегчить задачу контроля над восточными купцами, местные власти отвели для приезжих торговцев особые места. Так, видимо в конце XVI в. или в первой четверти XVII в. возникли первые астраханские гостиные дворы: Гилянский и Бухарский (Голикова 1982: 160). На Гилянском дворе останавливались купцы из Ирана и Закавказья, в том числе, видимо, и этнические азербайджанцы. К 1616 г. относится упоминание деревянной мечети на Гилянском дворе г. Астрахани. Она была поставлена для шиитов (Зайцев 2004: 202).

Основные товары, ввозимые из Персии в Россию, были: шелковые и хлопчатобумажные ткани, шелк-сырец, хлопок, ковры, драгоценные камни и жемчуг, конское снаряжение и оружие. В свою очередь, из Российского государства в Персию вывозились кожи, меха, железные изделия (ножи, топоры, пилы, гвозди), воск, моржовая кость, слюда, масло, сало (Астрахань – Гилян: 2004: 80-81).

Издание в 1667 г. Новоторгового устава способствовало превращению Астрахани в центр русско-восточной торговли. В 1673 г. в Земляном городе по инициативе властей были устроены Гилянская,

Бухарская и Агрыжанская торговые слободы. А в 1681 г. правительство разрешило индийцам, персам, бухарцам селиться в Астрахани на постоянное место жительства (Голикова 1982: 163, 165).

Большинство азербайджанцев издревле придерживалось ислама шиитского направления (хотя среди них немало и суннитов – преимущественно, выходцев из Северного Азербайджана). Шииты, или «аш-шиа» (араб. «приверженцы», «партия») – общее название различных группировок и общин, признавших последнего «праведного» халифа Али ибн Аби Талиба (656-661 годы правления) и его потомков-алидов единственно законными наследниками и духовными преемниками пророка Мухаммада. Вскоре после смерти Мухаммада часть его сподвижников выступила за преемство Али, за сохранение верховной власти в «семье Пророка». В ходе борьбы за власть в начале второй половины VII в. образовалась религиозно-политическая группировка «аш-шиа» сторонников передачи верховной власти Али как ближайшему родственнику и духовному преемнику Мухаммада. Эта группировка явилась ядром движения, которое нарушило первоначальное религиозное единство мусульманской общины и позднее привело к разделению на две основные части – суннитов и шиитов. По своему значению этот раскол вышел за рамки династийного соперничества за власть внутри Арабского халифата, оказав огромное влияние на судьбу мусульманского мира.

Вообще, начало проникновения ислама на территорию современного Азербайджана относится к периоду первых арабских завоеваний в VII веке (Юнусов 2007: 164). Ислам в достаточно короткий срок перешел пределы Аравийского полуострова и утвердился в качестве идеологии обширного государства, названного халифатом, превратившись в основу мировоззрения, социальной психологии и образа жизни многих народов, определив принципы их поведения, этики, эстетических воззрений. После завоевания Ирака и Ирана, начинается вторжение войск халифата на Кавказ. Продвижение арабской армии шло с юга на север. Перемещаясь по берегу Каспийского моря и завоевав Дербент, арабы в ожесточенной борьбе с Византией и Хазарским каганатом в течение VII-VIII вв. полностью закрепились в Южном и Северном Азербайджане. Особое распространение в Азербайджане получил шиизм, еще во времена династии Аббасидов с середины VII века, когда в провинции халифата, в частности в Иран и Азербайджан, стали стекаться преследуемые властями шииты.

У астраханских шиитов была своя каменная мечеть, которая была построена в 1860 г. и называлась Персидская. Основными прихожанами были, конечно, персы, но не вызывает сомнений, что мечеть посещали и азербайджанцы-шииты. Мечеть представляла собой здание кубической формы с полусферическим куполом и четырьмя минаретами по углам. Вначале мечеть имела деревянную ограду и деревянные ворота в виде арки. Затем была построена каменная ограда. Астраханский краевед А.Н.Штылько писал: «Это довольно красивое и не старое... здание с минаретами. Внутренность его оригинальна, но не изящна, плохо украшена. Коридоры темные, мрачные, низкие». Мечеть управлялась особым советом. Желаящим посетить персидскую мечеть ради любопытства рекомендовалось вначале переговорить с муллою, членами совета или, в крайнем случае, с персидским консулом, а также соблюдать все правила поведения в мечети (Штылько 1898: 74).

В 1939 г. Персидская мечеть была закрыта. Её помещение было передано под цех швейной фабрики (ГААО. Ф. 1095. Оп. 1. Д. 290: 2). Главный объем бывшей мечети сохранился до нашего времени и располагается на улице Кирова, 40. Здание сильно подпорчено перестройками. Так, сейчас отсутствуют завершавшие его восьмерик и четыре башенки-минареты по углам. Пилястры, рустовка на фасадах, несомненно, взяты из арсенала позднего классицизма. Дугообразные тяги, образующие стрельчатую арку наличника окна, или боковые галереи в интерьере – явно отголоски традиционных форм мусульманской культовой архитектуры.

Важным элементом религиозных структур повседневности астраханских азербайджанцев были годовые праздники мусульманского календаря – праздник жертвоприношения (Курбан-байрам) и праздник разговения (Ораза-байрам), соблюдение мусульманских пищевых запретов. В соответствии с мусульманскими нормами совершали обряды жизненного цикла, в частности, бракосочетание и похороны.

Вместе с персами азербайджанцы отмечали в Астрахани особый «поминальный праздник» Ашура (от араб. ашура – «десятидневие»), или, как его называли астраханцы, Шахсей-Вахсей (производное от характерных возгласов участников «Шах Хусейн! Вай Хусейн!»). Ашура – главная дата шиитского религиозного календаря, дни поминовения и траурных мистериальных торжеств в память об имаме ал-Хусайне ибн Али, сыне четвертого «праведного» халифа Али ибн Абу Талиба. Хусайн, главный шиитский мученик, был убит, согласно мусульманскому летосчислению, 10 мухаррама 61 года хиджры (10 октября 680 г. н.э.) в столкновении с войсками халифа Йазида близ Кербелы. В течение первых десяти дней месяца мухаррам устраиваются мистерии, инсценирующие историю гибели

Хусайна, торжественные чтения сказаний о нем, а 10 мухаррама происходит шествие-плач по Хусайну, сопровождающееся кровавыми самоистязаниями участников процессии.

Ашура в Астрахани отмечалась местными шиитами ежегодно. Пожалуй, первое упоминание об этом событии в нашем городе оставил польский писатель и путешественник Ян Потоцкий (1761-1815), побывавший здесь в 1797 г. Он пишет: «Я их (персидских торговцев) видел около двух сотен, собравшихся в караван-сараяе, который они украсили ради праздника Хуссейна. Это место было освещено многочисленными фонарями в китайском вкусе. Торжество длилось много дней; нам представляли здесь драмы, вызывавшие слезы у всех персиян, и мы проклинали ненавистного Омара, они - потому что он подверг гонениям семью Хусейна, я же - потому что он сжег библиотеку Александрии» (Исторические путешествия 1936: 209).

Интересно описание Ашуры приводит врач при заведениях Астраханского приказа общественно-го призрения, доктор медицины Ф.И.М. Ольдекоп: «...подвижный праздник в память избиения Али называется здесь Чуксей-Юксей (т.е. Шахсей-Вахсей. - А.С.), к которому приготавливаются, соблюдая четырехнедельный пост и молясь по ночам в мечетях. Праздничная процессия выходит из мечети около полуночи и продолжает путь при звуках дикой музыки и криках, издаваемых в такт фанатизированными правоверными, причем слышится слово "чуксей-юксей!". Участвующие в процессии бьют себя в обнаженную грудь кинжалами и ранят себе кожу; в процессии ведут белую лошадь, перед нею идет или сидит на ней маленькая девочка в белом одеянии, лицо которой запачкано кровью. Пройдя, таким образом, несколько улиц они возвращаются в мечеть, откуда расходятся обыкновенно на отдельные пиршества, устраиваемые богачами» (Ольдекоп 1870: 407).

Отмечание персами и азербайджанцами Ашуры продолжалось даже после установления Советской власти в Астрахани. В то время как в Азербайджане и среднеазиатских республиках этот «поминальный праздник» был запрещен, в Астрахани он проводился в 1920-1930-е годы (ГААО. Ф. 1. Оп. 1. Д. 595: 106; ГАСД АО. Ф. 6. Оп. 1. Д. 42: 3). В 1930-х гг. Шахсей-Вахсей наблюдал тогда еще в юном возрасте Ю.В. Селенский (Галишников), впоследствии описавший его в повести «Не расти у дороги...». Интересно, что, по воспоминаниям писателя, во главе процессии на белой лошади вместо девочки ехал мужчина в белом балахоне и с кинжалом в руке, которым он наносил себе порезы на лбу и щеках. За ним шли персы (в основном, старики), которые пели молитвы, кричали «Шах Хусейн! Вай Хусейн!» и били себя цепями. «По улице, направляясь к персидской мечети, шла странная и мрачная процессия, достойная времен раннего средневековья, окруженная толпой сочувствующих, скорбящих, издевающихся и просто ротозействующих. Не диво ли, правда, - белый всадник на белом коне? ... И всадник в белой чалме и в белом балахоне с кинжалом в руке, устремленный к небу, - живой символ неумирающей веры. ... Настоящая кровь о кинжальных порезов струится на лбу и щеках всадника. Кровь человеческая капает на белый балахон. В глаза всадника безумный огонь неотмщенной крови. И взор этот, как солнца луч, устремлен в неведомую даль небес, к пророку. ... За всадником обнаженные по пояс молодые, но в большинстве своем старые люди шли по центру улицы и заунывно пели мусульманские молитвы. Пусть сам пророк слышит, как чтут его слуги Мухарем - первые десять дней лунного года. Время от времени заводила кричал что-то гортанное и страшное по смыслу, и тогда толпа падала на колени и принималась вопить, рыдать и звать к аллаху, рассказывая ему о своих обидах, страданиях и несправедливости. И зловещими аккордами в этом спектакле раздавались возгласы» "Шах Хусейн! Вай Хусейн!". ... Молитвенные заклинания сменялись воплями и сочувственными криками зрителей. ... И, отправляясь в дальнейшее шествие, мусульмане шиитского толка принимались лупить самих себя по обнаженным плечам и спинам. Они хлестали кнутами из цепей, а за неимением таковых просто. ... Сами страдальцы обязаны были терпеть эту пытку молча, зато как вопили свидетели, нищие, юродивые. ... Вопли, гвалт, проклятья, молитвы, ругань и гавканье бродячих собак - все сливалось в единый рев» (Селенский 1983: 57).

Наиболее широко азербайджанцы отмечали Новруз. Это древний народный праздник обновления природы, весны и наступления нового года, известный с глубокой древности и широко распространённый в Средней и Передней Азии. Вообще, Ноуруз (перс. «Новый день») - зороастрийский праздник, приуроченный пророком Заратуштрой (греч. Зороастр) к весеннему равноденствию. Это празднество возвещало наступление лета и отмечало ежегодное поражение зла. Праздновавшийся при дворе персидских шахов, он был введён в официальный обиход мусульман аббасидским халифом Мамуном (754-775 годы правления), однако позже неоднократно запрещался мусульманскими властями как языческий.

Новруз обычно отмечали 21 марта - в день весеннего равноденствия. Перед Новрузом также праздновали четыре среды: «су чершенбе» (среда на воде), «одлу чершенбе» (среда на огне), «торпаг

чершенбе» (среда на земле) и «ахыр чершенбе» (последняя среда). По народным поверьям, в первую среду обновлялись вода, стоячие воды приходили в движение, во вторую - огонь, в третью - земля, в четвертую - ветер раскрывал почки деревьев и наступала весна. Молодые люди в это день прыгали через огонь, гадали.

В день праздника люди шли к реке или озеру, где умывались, брызгали друг на друга водой (вода - символ чистоты и свежести). Дома накрывали стол с разнообразными яствами, чтобы год был богатый и плодородный. Также на праздничном столе обязательно должна была стоять проросшая пшеница («семени») - символ пробуждения природы и плодородия. Как правило, в праздничные дни входные двери не запирались; это означало, что семья дома и рада встретить гостей. В первый день Нового года в каждом доме всю ночь должен был гореть огонь - символ благополучия. В дни праздника устраивались массовые гуляния, скачки, спортивные соревнования. Новруз был и остается самым любимым праздником азербайджанцев.

В начале XX века в Астрахани возникло несколько мусульманских общественных организаций. Одним из них было общество «Маджлис Шура-и Ислам» (араб. «Мусульманское собрание», в архивных документах название переводится как «Дом мусульманских собраний»), образовавшееся в 1905 г. образовалось радикальное панисламистское. При обществе находилось училище «Дар ал-Адаб» (араб. «Дом науки»; в архивных документах - «Даруль Эдеп»), в котором преподавали местные и приглашённые из Османской империи учителя. В этом учебном заведении учились и мальчики, и девочки; обучение велось на татарском языке, но по турецким учебникам. Общество выпускало газету «Бургани Таракки», или «Бурхан ал-Таракк» (араб. «Довод/Аргумент прогресса»). Основателем общества, директором училища и редактором газеты был «шемахинский татарин», то есть азербайджанец Мустафа Измайлов. По оценке сотрудников Астраханского гражданского полицейского управления, приглашённые педагоги воспитывали в своих учениках симпатии к Турции, пропагандировали панисламистские идеи (панисламизм - концепция объединения всех мусульман вне зависимости от государственной принадлежности, социальных и национальных различий). В 1910 г. учебные заведения общества были закрыты Дирекцией народных училищ и открыты в 1911 г. благодаря ходатайству некоторых членов Астраханской Городской Думы и вследствие того, что М. Измайлов был отстранён от председательства общества как «лицо неблагонадёжное». Новым председателем общества был избран мулла Белой мечети Латыф Шамасов. Однако М. Измайлов продолжал «вмешиваться в школьное дело и нарушал его порядок». Тогда в том же году общество было закрыто, а М.Измайлов арестован и отправлен в ссылку по обвинению в панисламизме (ГААО. Ф. 1. Оп. 12. Д. 722; ГААО. Ф. 1. Оп. 1. Д. 595: 8; ГААО. Ф. 1. Оп. 2. Д. 1730: 51, 67-69, 88-89, 157, 163-164).

Трудно сказать, сколько составляла численность азербайджанцев в дореволюционной Астрахани. В советское время доля азербайджанского населения в Астраханской области была сравнительно невелика. Она стала возрастать только в последней четверти XX - начале XXI в. В 1979 г. Азербайджанцев в регионе насчитывалось 1 тыс. чел., или 0,1 %, а в 1989 г. - 4 530 чел., или 0,5 %, в 2002 г. - 8 215 чел., или 0,8 %. По данным последней переписи 2010 г., численность азербайджанцев - 7 828 чел. Азербайджанцы проживают как в областном центре, так и в районах: Приволжском, Наримановском, Ахтубинском, Харабалинском, Камызякском. В Астрахань чаще стали переезжать российские азербайджанцы - в первую очередь, из Республики Дагестан. Среди них - немало и традиционных мусульман-суннитов.

По согласованию с руководством Астраханского регионального духовного управления мусульман, для отправления религиозного культа азербайджанская диаспора г. Астрахани получила в своё распоряжение бывшую татарскую Криушинскую мечеть (на ул. Бакинской, 141). На средства от пожертвований мечеть была полностью отреставрирована и получила порядковый номер 38 и новое наименование - мечеть Баки (то есть «Баку»).

В конце XX - начале XXI в. в Астраханской области появились азербайджанские этнокультурные общественные организации, которые своей целью ставили сохранение и развитие родного языка, культуры и традиций азербайджанского народа. В 1994 г. была образована Астраханская областная общественная организация азербайджанской культуры «Хазар» («Каспий»). Но позже эта организация прекратила свое существование. Одно время также существовала Астраханская региональная общественная организация азербайджанцев России «АзерРос». В 2001 г. возникла Астраханская областная общественная организация национальной культуры «Азербайджан». В 2003 г. было создано Астраханское областное региональное отделение общероссийской общественной организации «Всероссийский Азербайджанский Конгресс». Основными целями данных азербайджанских общественных организаций в Астрахани являются сохранение и развитие

национальных традиций, языка и культуры, укрепление межнациональных отношений и дружбы между народами России и Азербайджана. Азербайджанцы Астрахани - постоянные участники всех областных и городских торжеств, где они ярко представляют свою богатую этнокультурную традицию.

Литература

1. Астрахань - Гилян в истории русско-иранских отношений / А.И.Алексеева, А.А.Воронова, Г.Г.Исаев и др. Астрахань: Издательский дом «Астраханский университет», 2004. - 216 с.
2. Государственный архив Астраханской области (ГАО). Ф. 1. Оп. 12. Д. 722.
3. ГАО. Ф. 1. Оп. 1. Д. 595.
4. ГАО. Ф. 1. Оп. 2. Д. 1730.
5. ГАО. Ф. 286. Оп. 2. Д. 297.
6. ГАО. Ф. 1095. Оп. 1. Д. 290.
7. Государственный архив современной документации Астраханской области (ГАСД АО). Ф. 6. Оп. 1. Д. 42.
8. Голикова Н.Б. Очерки по истории городов России конца XVII - начала XVIII вв. М.: Издательство МГУ, 1982. - 328 с.
9. Зайцев В.И. Астраханское ханство. М.: Издательская фирма «Восточная литература» РАН, 2004. - 303 с.
10. Исторические путешествия. Извлечения из мемуаров и записок иностранных и русских путешественников по Волге в XV-XVIII вв. / Сост. В. Алексеев. Сталинград: Краевое книгоиздательство, 1936. - 328 с.
11. Ногайцы в известиях русских, западноевропейских и восточных авторов XV-XVIII вв. / Сост. Д.С. Кидирниязов. Махачкала: ИИАЭ ДНЦ РАН, 1999. - 416 с.
12. Ольдекоп Ф.И.М. Медико-топография города Астрахани и его ближайшей окрестности. СПб., 1870. - 450 с.
13. Селенский Ю.В. Не расти у дороги... Волгоград: Нижне-Волжское книжное изд-во, 1983. - 304 с.
14. Штылько А.Н. Иллюстрированная Астрахань. Очерки прошлого и настоящего города, его достопримечательности и окрестности. Саратов: Паровая скоропечатня Губернского правления, 1898. - 136 с.
15. Юнусов А.С. Исламский фактор в Азербайджане // Политика. 2007. № 4 (47). - С. 164-183.

DOI: 10.36719/2663-4619/24.07.20/01/7-10

Ələkbər Həsən oğlu Cabbarlı
Naxçıvan Dövlət Universiteti, dosent
ecabbarli44@gmail.com

MÜASİR MƏRHƏLƏDƏ NAXÇIVAN MUXTAR RESPUBLİKASINDA ELMİN İNKİŞAFI

Xülasə

Müasir dövrümüzdə də hər bir dövlətin, xalqın gələcəyi və inkişaf səviyyəsi ilk növbədə onun malik olduğu elmi-mədəni səviyyə ilə ölçülür. Elə buna görə də hər bir xalqın milli mənliliyinin, milli şüurunun formalaşması onun mədəniyyətinin, elminin, təhsilinin inkişafı ilə şərtlənir. Bu baxımdan Azərbaycanda elm və təhsilin çoxəsrlik zəngin ənənəsi mövcuddur. Müstəqil Azərbaycan dövlətinin memarı və qurucusu, xalqımızın ümummilli lideri Heydər Əliyevin Azərbaycan elminin inkişafındakı xidmətləri misilsizdir.

Azərbaycan Respublikasının ayrılmaz tərkib hissəsi olan Naxçıvan MR-da da elm və təhsilin inkişafı həmişə diqqət mərkəzində olmuş, bu sahəyə xüsusi qayğı ilə yanaşılmışdır. Bir sözlə, Naxçıvan MR digər sahələrdə olduğu kimi, elm sahəsində də həmişə öz nailiyyətləri ilə seçilmiş, dünya elminə öz töhfələrini vermişdir.

Məqalədə də məhz bu məsələlərə toxunulmuş, həllini gözləyən məsələlər elmi şəkildə şərh edilmişdir.

Açar sözlər: *Heydər Əliyev, Azərbaycan, Naxçıvan, elmin inkişafı, milli şüur*

Development of science in Nakhchivan Autonomous Republic at the modern stage

Summary

In the modern period, the future and level of development of any state and nation is measured primarily by their scientific and cultural level. That is why the formation of the national identity and national consciousness of each nation is attributed by the development of their culture, science and education. In this regard, Azerbaijan has a rich centuries-old tradition of science and education. The architect and founder of the independent Azerbaijan state, national leader Heydar Aliyev's services in the development of Azerbaijan science are incomparable.

The development of science and education has always been in the center of attention in the Nakhchivan AR, the integral part of the Republic of Azerbaijan, and special attention has been paid to this area. In short, Nakhchivan AR, as in other fields, has always been distinguished by its achievements in the field of science and has made its contributions to the world science.

The article deals with these issues and given scientific explanation to the issues that need to be resolved.

Key words: *Heydar Aliyev, Azerbaijan, Nakhchivan, development of science, national consciousness*

Müasir dövrümüzdə də hər bir dövlətin, xalqın gələcəyi və inkişaf səviyyəsi ilk növbədə onun malik olduğu elmi-mədəni səviyyə ilə ölçülür. Elə buna görə də hər bir xalqın milli mənliliyinin, milli şüurunun formalaşması onun mədəniyyətinin, elminin, təhsilinin inkişafı ilə şərtlənir. Bu baxımdan Azərbaycanda elm və təhsilin çoxəsrlik zəngin ənənəsi mövcuddur. Xüsusilə qeyd edək ki, müstəqil Azərbaycan dövlətinin memarı və qurucusu, xalqımızın ümummilli lideri Heydər Əliyevin Azərbaycan elminin inkişafındakı xidmətləri misilsizdir.

Heydər Əliyev dünyada tanınan görkəmli siyasi və dövlət xadimi olmaqla yanaşı, həm də böyük bir elm adamı idi. Onun Azərbaycan elminə və elm adamlarına göstərdiyi qayğı və dəstək də elə bundan qaynaqlanırdı. Heydər Əliyev öz fəaliyyəti və siyasi təcrübəsində hər zaman elmi fikrin ən yeni nailiyyətlərindən faydalanmış, cəmiyyətin, xalqın inkişafını elmdə görmüşdü.

Heydər Əliyev hələ 1969-cu ildə Azərbaycanda rəhbər vəzifədə işlədiyi dövrdə də elmin inkişafı bu uzaqgörən siyasətçinin daim diqqət mərkəzində olmuşdur. Naxçıvanda da elmin inkişafı ulu öndərin adı və əməlləri ilə bağlıdır.

Heydər Əliyev Naxçıvanda elmin inkişafı üçün geniş imkanlar yaradılmasına çalışır, muxtar respublikaya hər səfərində Naxçıvan Elm Mərkəzinə, digər elmi müəssisələrə baş çəkməyi unutmurdu. Xüsusən 1980-ci ilin mayında muxtar respublikaya səfərində, o, Naxçıvan Elm Mərkəzinə, Batabat Astrofizika Rəsədxanasına, Ordubadda yerləşən "Xəzər" xüsusi konstruktor bürosuna getmiş, elmi-tədqiqat işlərinin vəziyyəti ilə yaxından tanış olmuşdu. Həmin dövrdə Naxçıvanda elmin inkişafına qiymət verən Heydər Əliyev deyirdi: "İndi elmin inkişafı sahəsində Naxçıvan, necə deyərlər, təkər üstədir. Əgər siz imkanlardan istifadə edə bilsəniz, Naxçıvan gələcəkdə elmin inkişafında öz yaxşı yerini tuta bilər. Elmin inkişafı nəticəsində isə Naxçıvanın ümumi istehsal qüvvələri, bütün təbii sərvətləri həm muxtar respublikamız üçün, bizim vətənimiz üçün yaxşı istifadə oluna bilər". Heydər Əliyev həyata keçirdiyi tədbirlərlə o dövrdə Naxçıvanda elmin inkişafı istiqamətində böyük addımlar atıldı və bunun sayəsində muxtar respublikada elmi potensial yaradıldı. Hazırda da Naxçıvanda elmin sürətli inkişafı Heydər Əliyevin fəaliyyəti nəticəsində yaradılan möhkəm təməl əsaslanır.

Azərbaycan elmi və milli ali təhsili son dövrlərdə beynəlxalq aləmdə geniş dairədə tanınmış, özünəməxsus nüfuz qazanmışdır. Bir çox sahələrdə olduğu kimi, elm və təhsil sahəsində də ölkəmizin əldə etdiyi uğurlar, inkişaf Heydər Əliyevin adı və fəaliyyəti ilə bağlıdır. Onun təhsilə və elmə göstərdiyi diqqət və qayğı müstəqil Azərbaycana rəhbərliyə başladığı ilk günlərdən özünü göstərirdi. Heydər Əliyev 1998-ci ilin martında "Azərbaycan Respublikasında təhsil sahəsində islahatlar üzrə Dövlət Komissiyasının yaradılması haqqında" Sərəncam imzaladı, 1999-cu ilin iyulunda "Azərbaycan Respublikasında təhsil sahəsində islahat Proqramı"nı təsdiqlədi. Proqramda Azərbaycan təhsil sisteminin beynəlxalq standartlara uyğunlaşdırılması, eyni zamanda milli təhsil ənənələrimizə sədaqət və varisliyə əməl olunması nəzərdə tutulurdu (Cəfərov, 2011: 89). Onun göstərişinə uyğun olaraq orta ümumtəhsil məktəblərinin bütün şagirdləri pulsuz dərslərlə təmin edildi. Təbii ki, bütün bunlar təhsildə Heydər Əliyev qayğısının və himayəsinin ən bariz nümunəsi idi.

Heydər Əliyev təhsildə islahatların elmi şəkildə, hərtərəfli düşünülmüş şəkildə aparılmasının tərəfdarı idi: "İslahatlar, xüsusən təhsil, elm sahəsində islahatlar çox ağıllı, düşünülmüş şəkildə həyata keçirilməlidir. Dəb naminə yox, yalnız və yalnız əldə etdiyimiz səviyyədən daha yuxarı qalxmaq üçün təhsilin səmərəliliyini, elmin səmərəliliyini artırmaq üçün aparılmalıdır" (Əliyev, 1997: 89).

Azərbaycan Respublikasının ayrılmaz tərkib hissəsi olan Naxçıvan MR-da da elm və təhsilin inkişafı Heydər Əliyevin rəhbərliyi ilə mümkün olmuşdur. Özünün qədim və zəngin ənənələri ilə tanınan Naxçıvanda

elm və təhsil daha da inkişaf etdirilmiş, AMEA Naxçıvan Bölməsi yaradılmış, dövlət və özəl ali təhsil ocaqlarının təşkili bu dövrün məhsulu olmuşdur. Heydər Əliyevin milli dövlətçilik və inkişaf strategiyasının mühüm tərkib hissəsini ölkənin ayrı-ayrı regionlarında ali təhsilin və elmin inkişaf etdirilməsi, yaradıcı ziyalı potensialının təkcə paytaxtda deyil, respublikanın digər regionlarında da artırılması təşkil edirdi.

Heydər Əliyev təhsillə bərabər, elmin inkişafına da xüsusi diqqət və böyük qayğı göstərirdi. Bu baxımdan AMEA Naxçıvan Bölməsinin yaradılması onun muxtar respublikada elmin inkişafına verdiyi ən böyük töhfələrdən biridir. Hələ sovet hakimiyyəti illərində Azərbaycan KP MK və respublika hökumətinin qərarı ilə Azərbaycan SSR EA Naxçıvan Regional Elm Mərkəzinin (REM) yaradılması bölgədə elmin inkişafına mühüm təsir gösrərdi. Mərkəzin yaradılmasının təşəbbüskarı Heydər Əliyev idi. Onun rəhbərliyi ilə Azərbaycan KP MK və respublika hökuməti 8 yanvar 1974-cü il tarixli qərarında Naxçıvan REM nəzdində Naxçıvan şəhəri ətrafında bitki ehtiyatlarının tədqiqi və öyrənilməsi məqsədilə Botanika bağının yaradılması məsələsini qoymuşdu. Qısa müddətdə REM-in maddi-texniki bazası və zəruri kadr potensialı formalaşdırılmış, normal iş şəraiti yaradılmışdı. Həyata keçirilən tədbirlərin nəticəsi olaraq Mərkəzdə elmin müxtəlif sahələri üzrə tədqiqatlar aparılmış, burada muxtar respublikanın təbii və mənəvi sərvətlərinin, tarix və mədəniyyət abidələrinin öyrənilməsi sahəsində səmərəli işlər görülmüş, faydalı elmi nəticələr əldə edilmişdi (Hacıyev, 2003: 113).

Heydər Əliyevin Azərbaycana rəhbərlik etdiyi illərdə Naxçıvanda REM-lə yanaşı, digər elmi tədqiqat müəssisələrinin yaradılması və inkişafına xüsusi diqqət yetirilmişdi. Qısa müddətdə Naxçıvan Kompleks-Zona Təcrübə Stansiyası, Elmi-Tədqiqat Baytarlıq Stansiyası və “Araz” Elmi-İstehsalat Birliyinin təşkil olunması və onların səmərəli fəaliyyəti sayəsində muxtar respublikada böyük nailiyyətlər əldə edilmiş, XX əsrin 70-ci illərində Şamaxı Astrofizika Rəsədxanasının Batabat bölməsi yaradılmışdı.

Naxçıvan Muxtar Respublikası Ali Məclisinin Sədri Vəlif Qasımovun 24 mart 1996-cı il tarixli Sərəncamı ilə Naxçıvan şəhərində həmin il iyulun 11-13-də “Uluslararası qaynaqlarda Naxçıvan” mövzusunda beynəlxalq elmi simpozium keçirilmiş, simpoziumda Azərbaycan və Naxçıvan elmi ictimaiyyəti ilə yanaşı, Türkiyə alimləri də iştirak etmişdi. Tədbirin elmi-siyasi əhəmiyyətini nəzərə alan Azərbaycan Prezidenti Heydər Əliyev onun iştirakçılarını göndərdiyi təbrik məktubunda simpoziumun qarşısında duran elmi-siyasi vəzifələri müəyyənləşdirmişdi (1996: 3).

Bütün bunlar Heydər Əliyevin Naxçıvanda elmə və təhsilə göstərdiyi qayğının nəticəsi idi. Elmin inkişafını daim diqqət mərkəzində saxlayan dövlət başçısının 7 avqust 2002-ci il tarixdə AMEA Naxçıvan Bölməsinin yaradılması barədə verdiyi Sərəncam regionun müxtəlif elmi problemlərinin araşdırılıb öyrənilməsinə, burada gənclərin elm sahəsinə daha geniş cəlb olunmasına şərait yaratdı. Elm tariximizdə mühüm dəyəri olan bu sənəd qədim Naxçıvan diyarının zəngin elm mərkəzlərindən birinə çevrilməsinə real imkanlar yaratdı.

Naxçıvan MR Ali Məclisində AMEA Naxçıvan Bölməsinin yaradılması ilə bağlı keçirilən müşavirədə Azərbaycan Prezidenti Heydər Əliyev demişdi: “Mən bununla Naxçıvan Muxtar Respublikasının indiyə qədər çox az öyrənilmiş qədim tarixinin, mədəniyyətinin, elminin, ədəbiyyatının yenidən, dərinlən araşdırılması və onlar haqqında elmi əsərlərin, populyar kitabların, yaxud başqa nəşrlərin hazırlanması məqsədi daşıyıram. Eyni zamanda, Naxçıvanın özünəməxsus təbiəti, təbii sərvətləri, torpağı, təbii abidələri də, təəssüf olsun ki, indiyə qədər lazımı dərəcədə öyrənilməyib, bəlkə də düz olardı deyim ki, öyrənilməyibdir. Bunlara, mənim irəli sürdüyüm məsələlərin öyrənilməsinə böyük ehtiyac var” (Hacıyev, 2005: 16).

Həmin Sərəncama uyğun olaraq, AMEA Naxçıvan Bölməsində 6 elmi-tədqiqat institutu – Tarix, Etnoqrafiya və Arxeologiya İnstitutu; İncəsənət, Dil və Ədəbiyyat İnstitutu; Bioresurslar İnstitutu; Təbii Ehtiyatlar İnstitutu; Batabat Asirofizika Rəsədxanası və Əlyazmalar Fondu yaradıldı. Hazırda AMEA Naxçıvan Bölməsi muxtar respublikada elmi mühitin canlanmasına və elmi məktəblərin formalaşmasına öz layiqli töhfələrini verməkdədir. Bölmə fəaliyyət göstərdiyi müddətdə Naxçıvan MR Ali Məclisinin, AMEA Rəyasət Heyətinin diqqət və qayğısı ilə əhatə olunmuşdur. 2003-2005-ci illərdə Naxçıvan şəhərində Bölmə və onun ayrı-ayrı institutları üçün binalar ayrılmış, həmin binalarda yenidənqurma işləri aparılmış, yüksək səviyyədə təmir edilmiş, yeni avadanlıqlar və inventarlar alınmışdır. Təbii Ehtiyatlar və Bioresurslar institutlarında 11 laboratoriya qurularaq ən müasir cihaz və avadanlıqlarla təchiz edilmişdir.

Heydər Əliyev Azərbaycanda elm və təhsilin inkişafından bəhs edərkən bildirirdi ki: “XX əsrdə Azərbaycan xalqının ən böyük nailiyyətlərindən biri ölkəmizdə elmin, təhsilin sürətlə inkişaf etməsidir. Biz tarixi keçmişimiz haqqında söhbət açanda tarixin bütün mərhələlərində Azərbaycan xalqının görkəmli elm xadimləri haqqında qürur hissi ilə danışırıq və bu, xalqımızın nə qədər istedadlı olduğunu nümayiş etdirir. Biz bununla daim fəxr edirik... Azərbaycanda elm XX əsrdə çox sürətlə inkişaf etmişdir. XX əsrdə Azərbaycanda xalqın təhsillənməsi, yüksək təhsil ocaqlarının, institutların yaranması, elmi-tədqiqat işlərinin təşkil olunması XX əsrdə Azərbaycanda elmin sürətlə inkişafını nümayiş etdirən faktlardır. Bunlar bizim milli sərvətimizdir, biz bu nailiyyətlərlə fəxr edirik və

yarannmış elmi potensialı qorumalı, saxlamalı, ondan indi və gələcəkdə də müstəqil Azərbaycanın inkişafı naminə daha səmərəli istifadə etməliyik” (Əliyev, 1998: 360).

Sadalanan faktlardan görünür ki, istər hakimiyyətinin birinci dövründə, istərsə də milli müstəqillik dövründə yürütdüyü elm siyasəti ulu öndər Heydər Əliyevin milli quruculuq siyasətinin tərkib hissəsi olmuşdur. Böyük dövlət xadimi Heydər Əliyev ömrünün əsas hissəsini Azərbaycan xalqının rifahının yüksəlməsinə, dünya xalqları arasında şərəfli yer tutmasına, elm, təhsil və mədəniyyətin inkişafına həsr etmişdir. Bunun nəticəsidir ki, 1991-ci ildə milli istiqlaliyyətini qazanmış xalqımız tezliklə öz elminin, təhsilinin və mədəniyyətinin səviyyəsi ilə dünya xalqları arasında özünə layiq yer tutdu. Ümummilli lider Heydər Əliyevin Azərbaycana rəhbərlik etdiyi illərdə milli təhsil sistemi ölkənin üstün inkişaf edən sahəsinə çevrildi, təhsilə dövlət qayğısı artdı, “Millətin tərəqqisi onun təhsil sistemi ilə bağlıdır” həqiqəti bərqərar oldu.

Elm və təhsil sahəsində dövlət siyasətinin konseptual əsaslarını müəyyən etmiş Heydər Əliyevin siyasəti hazırda Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev tərəfindən uğurla və yeni dövrün tələblərinə uyğun islahatlar yolu ilə davam etdirilir. Onun rəhbərliyi ilə Azərbaycanın təhsil və elm sistemi XXI əsrdə özünün yeni inkişaf mərhələsinə qədəm qoymuşdur.

Onu da qeyd edək ki, elmin inkişafı yüksək ixtisaslı kadrların hazırlıq səviyyəsindən, eyni zamanda onların elmi fəaliyyətindən çox asılıdır. Naxçıvan Ali Məslisinin Sədri Vasif Talıbovun diqqət və qayğısının nəticəsində Dissertasiya Şuraları yaradılıb və onlar öz işlərini uğurla davam etdirirlər. Naxçıvan Dövlət Universitetində, AMEA Naxçıvan Bölməsində Dissertasiya Şuralarının fəaliyyəti yüksək ixtisaslı kadrların hazırlanmasına xidmət edir. Keçən il bu diqqət və qayğının nəticəsində Naxçıvan Müəllimlər İnstitutunda da magistratura və doktorantura üzrə ayrıca bölmə yaradılıb fəaliyyətə başlamışdır. Butun bunların nəticəsidir ki, tədqiqatçıların çoxsaylı kitab və monoqrafiyaları, dərslər vəsaitləri, fənn proqramları, məqalələri nəşr edilir.

Naxçıvan Muxtar Respublikası Ali Məclisi Sədri “Naxçıvan Muxtar Respublikası Ali Məclisinin Sədri yanında Elmin İnkişafı Fondunun yaradılması haqqında” 2019-cu il 7 sentyabr tarixli Sərəncamı böyük əhəmiyyətə malikdir. Həmin sərəncam ilə Elmin İnkişafı Fondu yaradıldı. Qısa müddətdə Fondun Nizamnaməsi hazırlandı və Naxçıvan Muxtar Respublikası Ali Məclisi Sədri 2019-cu il 13 sentyabr tarixli Sərəncamı ilə təsdiq olundu. Elmin İnkişafı Fondu bu gün muxtar respublikada yaşayır və fəaliyyət göstərən elm adamlarının inkişafına, yeni-yeni tədqiqat işləri aparmalarına təsir göstərir.

Nəticə olaraq belə qənaətə gəlmək olar ki, Muxtar Respublikamızda elmin inkişafı istiqamətində ardıcıl və mütəşəkkil iş aparılır. Belə ki, elmin inkişafına göstərilən diqqət və qayğı dəyərli elmi nəticələrin əldə olunmasına şərait yaradır.

Bir sözlə, Azərbaycanın ayrılmaz hissəsi olan Naxçıvan digər sahələrdə olduğu kimi, elm sahəsində də həmişə öz nailiyyətləri ilə seçilmiş, dünya elminə öz töhfələrini vermişdir.

Ədəbiyyat

1. Cəfərov H.H. Naxçıvanda təhsil: inkişaf yolu və imkanları. Bakı: Elm və təhsil, 2011, 544 s.
2. Əliyev H.Ə. Müstəqillik yolu. Seçilmiş əsərləri. Bakı: Azərbaycan Universiteti nəşriyyatı, 1997, 136 s.
3. Hacıyev İ.M., Həbibbəyli İ.Ə. Naxçıvanda elmin inkişafı // Milli Elmlər Akademiyası bizim milli sərvətimizdir – onu qoruyub saxlamalıyıq. Bakı: Elm, 2003, 288 s.
4. Naxçıvan tarixinin səhifələri. “Uluslararası qaynaqlarda Naxçıvan” beynəlxalq simpoziumun materialları. Bakı: Azərbaycan, 1996, 222 s.
5. Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının Naxçıvan Bölməsi. (Tərtib edən: İsmayıl Hacıyev). Bakı: Nurlan, 2005, 156 s.
6. Əliyev H.Ə. Müstəqilliyimiz əbədidir. 43 cildə. Bakı: Azərənəşr, VIII c., 1998, 498 s.

ВЕНГРИЯДАГИ “КАЛИЗЛАР” (ХОРАЗМЛИКЛАР) МУАММОСИ: ТАХМИНЛАР, ТАҲЛИЛЛАР ВА ХУЛОСАЛАР

Мақолада хоразмликларнинг Венгрияга қайси йўналиш орқали кириб борганлиги, Венгриянинг X-XIII асрлардаги сиёсий-иқтисодий ҳаётида қандай муҳим рўл тутганлиги ҳамда бу тўғрисидаги ўрта аср манбалари ва XIX асрдан то XXI аср бошигача қилинган тадқиқотлар таҳлил қилинади.

Калит сўзлар: *Хоразм, Шарқий Европа, Венгрия, Хазария, Булғория, Абу Ҳамид Гарнатий, Арпадлар сулоласи, Яноша Рождества, Чжегледий, Можорлар, ал-Ларсия, кунлар, Саламес, Khvalis, Туна, kalis, квализ, кабар, ховар, Нитра, Пилис, Фежер, Везспрем, Сомоги, Зала, Chalisen, Самуэл Аба*

Problems of Kalizes (khorezmians) in Hungary: Expectations, analysis and conclusions Summary

The article is dedicated to the analysis for how did khorezmians go to Hungary, their important role in the political and economic life of Hungary in the X-XIII centuries and medieval sources from the XIX to the beginning of the XXI century.

Key words: *Khorezm, Eastern Europe, Hungary, Khazaria, Bulgaria, Abu Khamid Garnati, Arpad dynasty, Yanosha Christmas, Chjeglediy, Magyars, al-Larcia, kuuns, Salames, khvalis, Tuna, kalis, kvaliz, khabar, khovar, Nitra, Pilis, Vezsprem, Somogi, Zala, Chalisen, Samuel Aба*

Қирш

Марказий Осиё жўғрофий жиҳатдан – Осиё ва Европани боғлайдиган, маданий жиҳатдан – цивилизацияларни туташтирувчи, иқтисодий жиҳатдан эса ниҳоятда муҳим саналган Буюк Ипак йўлининг чорраҳасида жойлашган. Шу сабабдан аждодларимиз, айниқса, сўғдийлар Буюк Ипак йўли бўйлаб Хитойдан Ўрта ер денгизигача бўлган савдо-сотик ишларида етакчилик қилганлар. Кушонлар, эфталлийлар даврида эса Ҳиндистонгача бўлган ҳудудлардаги маданий, ижтимоий-сиёсий жараёнларда минтақа катта фаоллик кўрсатган. Минтақанинг шимоли-ғарбида истиқомат қиладиган хоразмликлар ўрта асрларда Ипак йўлининг шимолий тармоғида, яъни Каспий-Волга қарвон йўлларида жойлашган Хазария ва Булғорда, у орқали шарқий Европа халқлари билан қилинадиган савдо-сотик ишларида етакчилик қилганлар. Хазария ва Булғорияда хоразмликлардан ташқари бухороликлар ва самарқандликларнинг ҳам бўлганлиги манбаларда таъкидланади¹. Ҳ.Зиёев ўз тадқиқотларида IX-XII асрлардаги хоразмликларни ўзбеклар деб атайди².

Ушбу мақолада Шарқий Европада яшаган хоразмликлар ҳақидаги ўрта аср манбалари, шунингдек, XIX асрдан то XXI аср бошигача қилинган тадқиқотлар, мақолалар ўрганилади ва шу орқали хоразмликларнинг ўрта аср Шарқий Европаси сиёсий ва иқтисодий ҳаётида тутган ўрни ҳамда аҳамияти таҳлил қилинади.

Венгриядаги хоразмликлар бўйича ўрта асрлар ҳамда XIX-XXI асрларда қилинган тадқиқотлар тўғрисида

Шарқий Европадаги хоразмликлар ҳақидаги дастлабки маълумотлар араб сайёҳлари - Абу Ҳамид Гарнатий, Алий Абдул Хасан Масъудий, Абу Убайд аль-Бакри асарларида, шунингдек, рус йилномачиси Нестор қайдларида, Венгрия солномаларида (айниқса, номалум муаллиф томонидан ёзиб қолдирилган венгер Аноним солномасида), Византия тарихчиси Иоанн Киннам маълумотларида, Рим папасининг ҳужжатларида ҳам етарлича маълумотлар келтирилади.

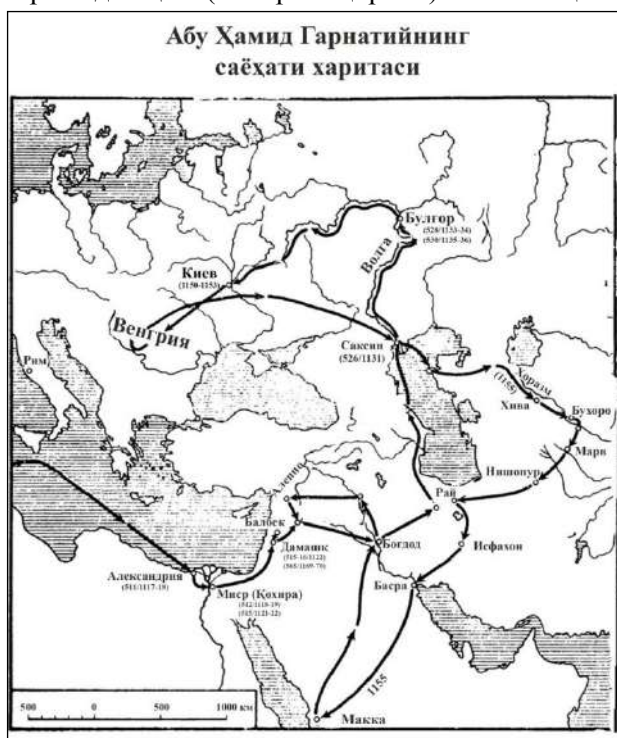
Жўғрофий жиҳатдан католик ва православ дунёси марказида жойлашган ўрта асрлар Венгриясининг тарихи кўпчилик ғарб олимларининг диққат марказида бўлиб келган. Чунки, Венгрияга шарқдан бир нечта босқичда кириб келган угорлар, славянлар ва туркийлар минтақа

¹Зиёев Ҳамид. Сибирь, Волга ва Урал бўйларидаги ўзбеклар. -Тошкент: Янги аср авлоди. 2014. 131,132 бетлар.

²Ўша жойда.

сиёсий майдонида муҳим роль ўйнаган. Шарқий Европага бирин-кетин келиб қўшилаётган янги-янги этник гуруҳлар мазкур ҳудуд этник тарихи жозибдорлигини оширган. Шу билан бирга, келиб чиқиши туркий бўлган, эътиқоди эса Шарқий Европага кириб келган туркийларнинг динидан ҳам, атрофдаги славянларнинг динидан ҳам ўзга бўлган - ислом динига эътиқод қиладиган “кализлар” минтақа тарихчиларининг эътиборини тортган. Рим католик ҳамда Византия православ черковлари Венгрия қиролларининг ўз ҳудудида истиқомат қиладиган мусулмон жамоаларига нисбатан диний бағрикенглик борасида олиб бораётган сиёсатига тоқат қилолмас эдилар. Шу сабабларга кўра, Венгриянинг ўрта асрлар тарихи ҳам, этник жараёнлардаги фаоллик ҳам, янги эътиқоднинг эски дунёга кириб келиши ҳам ғарб олимларининг диққат марказида бўлиб келган. Кўплаб ғарб тадқиқотчилари аҳолисининг асосий қисми христиан саналган Венгрия – Арпадлар давлатида яшаган мусулмон жамоаларининг бир бўлаги бўлган “кализлар” - бу хоразмликлар, деган тахминларни илгари сурмоқдалар.

Испаниялик сайёҳ Абу Ҳамид Гарнатий Испаниядан Мисрга, Мисрдан Боғдод, Каспий денгизининг ғарбий қирғоқлари орқали Итил, Булғор, славянлар ери, Украина орқали Венгрияга боради. Уч йил шу ерда мусулмонлар билан бирга яшаб (1150-1153 й), оила қуриб фарзандли бўлади. Қора денгиз шимолидан Итил шаҳрига, ундан сўнг Каспий денгизи орқали Хоразм, Бухоро, Рай, Басра, Макка, Боғдодга келади. Халифадан Венгриядаги оиласини олиб келиш учун рухсат сўраб, Мосул орқали Алеппога, ундан сўнг Палмирга етганида вафот этади. Унинг Венгрияда анча муддат қолиши минтақадаги ўша давр барча ижтимоий-сиёсий жараёнларидан хабардор бўлишга имкон яратди. Гарнатий ўз кундалигида “...Уларнинг Унқурия деб номланадиган мамлакатида 78 та шаҳар мавжуд. Бу шаҳарларнинг ҳар бирида кўплаб қалбалар, волост, қишлоқ, тоғ ва ўрмонлар мавжуд ва уларда минглаб мағрибликлар (бижанаклар) ҳамда хоразмликлар яшайди. Уларнинг сони минглаб, ва улар подшоҳга (Венгрия қироли) хизмат қиладди. Улар яширинча ўзларининг динига эътиқод қиладилар”³ деб маълумот беради.

қиладилар”³ деб маълумот беради.

Венгриядаги хоразмликлар тарихи бўйича илк бор илмий тадқиқотларни Жерней Янош бошлаб берди ва 1844 йилда ўзининг “Волга булғорлари ва венгер тилида сўзлашувчи исмоилийлар* ҳақида” номли тадқиқот ишини эълон қилди⁴.

Яна бир таникли венгер шарқшуноси, турколог, семит тиллари бўйича мутахассис Чжегледей (1914-1996) ўзининг можорларнинг келиб чиқиши, уларнинг шарқдан эмиграцияси каби жараёнларни ўрганиши жараёнида хоразмликларнинг Венгрияда пайдо бўлиши масаласига ҳам эътибор қаратади. У ўз тадқиқотларида асосан Рим папалари ҳужжатлари, Византия ва бошқа ғарб манбаларига суянади. Шу билан бирга араб сайёҳлари, жумладан, Абу Ҳамид Гарнатий маълумотларига кўшимча манбалар сифатида қарайди⁵.

Яноша Рождества 1913 йилда ўзининг “Богемияликлар ёки исмоилийлар кимлар ва қачон Венгрияга кириб келишган?” номли мақоласида Венгриядаги хоразмликларни қайси

йўл билан ва қачон Венгрияга кириб келишганлиги тўғрисидаги маълумотларини беради⁶.

³Большакова О.Г., Монтайга. А.Л. Путешествие Абу Хаида ал-Гарнати. –Москва: Главная редакция восточной литературы, 1971. С. 126.

*Исмоилийлар – шиалик ичида вужудга келган фирқалардан бирининг тарафдорлари. 8 аср ўрталарида бошланган. 10-11-асрларда Яқин ва Ўрта Шарқда кенг тарқалган. Асосий (Zeki Velidi Togan. Horezm Kültürü Vesikalari. Kısım 1.Horezmce Terjümelü Muqaddimat al-adab. –Istanbul: Sucuoiglu matbaası, 1951. S 20).

⁴Lijzenbach János Tudománytár. Izmaelitákról mint Volgai Bulgabok - és Magyar nyelvű népfelkezetből. Értékezősek'. Budan. A'Magyar Kir Egyetem ' Betűivel. 1844. P 104.

⁵Czeglédy Károly. Magyar őstörténetitanulmányok. –Budapest: 1985, P 254.

⁶Karácsonyi János. Kik voltak s mikor jöttek hazánkba a böszörmények vagy izmaeliták? –Budapest: 1913. S 485. <http://real-eod.mtak.hu/1145/1/B3392307.pdf>.

Яна бир венгер тадқиқотчиларидан Местерхази Кароли 1974 йилда ўзининг “Исмоилийлар, мусулмонлар, Волга булғорлари” номли тадқиқот ишини⁷, Сабо Ласло эса 2002-2003 йилларда Венгриядаги илк мусулмонлар тарихини археологик тадқиқотлар натижалари асосида эълон қилган эдилар⁸.

Жено Сзукс 2008 йилда кализларнинг этник келиб чиқиши ҳақидаги мақоласини чоп қилдиради⁹.

Кембридж университети профессори (келиб чиқиши венгриялик) Нора Беренднинг “Христиан дарвозаси олдида. 1000-1300 йилларда Венгрия қироллигидаги яҳудийлар, мусулмонлар, бутпарастлар” номли асарида мусулмонларнинг христиан дунёсининг иккита маркази – Ғарбий Рим империяси ва Византия ўртасидаги ҳудудда ўзга дин ва маданият вакилларининг минтақа сиёсий, маданий, иқтисодий ҳаётида тутган ўрнини таҳлил қилади. У мусулмонларнинг қандай қилиб Венгрия армияси ҳамда иқтисодий ҳаётида юқори мавқега эга бўлганликларига жавоб излайди¹⁰.

Венгриялик археологлар Роза Золтан ва Тугя Беаталар XI-XIII аср кализлар манзилгоҳларида ўтказган археологик тадқиқот натижалари асосида уларнинг келиб чиқиши хоразмлик, деган фикрга келадилар (2012 йил)¹¹.

Венгриядаги хоразмликлар тўғрисида туркий халқлар билимдони Аҳмад Заки Валидий ўзининг “Умумий турк тарихига кириш” ва “Хоразм култур васикалари, хоразмча Муқаддимат ал-адаб” номли асарларида қайдлар учрайди¹². Шу билан бирга С.П.Толстовнинг “Қадимги Хоразм маданиятини излаб” номли асарида ҳам Венгриядаги хоразмликлар тўғрисида маълумотлар учратиш мумкин¹³. Бироқ сўнги даврда қилинаётган тадқиқотлар С.П.Толстовнинг асарларидан эҳтиёткорлик билан фойдаланишни тақозо қилади. Чунки, С.П.Толстовнинг каварларни (хабарлар) хоразмлик деган тахминлари кейинги тадқиқотларда рад этилган.

Хоразмликлар Венгрияга қандай бориб қолган?

Аксарият тадқиқотларда хоразмликларнинг Венгрияда пайдо бўлиши Хазар ва Булғорда катта мавқега эга бўлган хоразмликларнинг можорлар таркибида Венгрияга кўчиб борганлиги билан боғлиқ эканлиги қайд этилади. Хазарияда Хоразм савдо колонияларининг вужудга келиши ҳамда хоразмлик ёлланма аскарларнинг бу ҳудудларда пайдо бўлиши каби маълумотлар уларнинг тахминларини мустаҳкамлайди. Эрдал Чўбан “Улар (хоразмликлар) Хазар ҳоконлигининг парчаланиши, ўғузларнинг минтақага кириб келиши натижасида каварлар (хазарлар) билан биргаликда Венгрияга кириб келадилар”¹⁴, деб фикр билдиради.

Чжегледий хоразмликларни шимолий йўлдан кунлар билан биргаликда Венгрияга кириб келганлигини таъкидлайди¹⁵.

Абу Бакир Ференжи (Ferenci Ebubekir) “Можорлар ва ислом” (Magyarok és az iszlám) номли асарида Можористондаги хоразмликларни Хазариядаги хоразмликлардан иборат бўлган ал-Ларсия гвардиясининг авлодари бўлса керак, деб тахмин қилади¹⁶.

С.П.Толстов ўз тадқиқотларида VIII асрда Хоразм ва Хазариянинг сиёсий жиҳатдан бирлашуви, унга Хоразмдан борган Буланнинг ҳукмдор бўлиши, Хазарияга Хоразмнинг сиёсий таъсири кучли бўлганлиги ва VIII асрнинг 60-70 йилларида Хазар ҳокони Обадейнинг сиёсий ва диний ислоҳотлари натижасида

⁷Mesterházy Károly 1973. Izmaeliták, böszörmények, volgaibolgárok. Hajdúsági Múzeum Évkönyvei 1: 37–45; Ismaélites, Busurmans, Bulgares de la Volga. In: Les Questions fondamentales du peuplement du bassin des Carpathes du VIIIe au Xe siècle: session scientifique de l'Union internationale archéologique slave, Szeged, 27–29 avril, 1971. Éd. László Gerevich. Institut Archéologique de l'Académie Hongroise des Sciences, Budapest. 195–211.

⁸L.E.Szabó. A nyitott jövő problémája: véletlen, kauzalitás és determinizmus a fizikában.-Budapest. Typotex, 2002.//<https://scholar.google.com/scholar?oi=bibs&hl=ru&cites=5208055731504324681>.

⁹Jenő Szűcs. Két történelmi példa az etnikai csoportok életképességéről [Two historical examples of the viability of ethnic groups]. Holmi, 20, no 11 - 2008, pp. 1399-1406.

¹⁰Nora Berend. At The Gate of christen I: jew, A Muslim and 'pagan in' in Medieval Hungary c. 1000-c. 1300. Cambridge University Press, 2001. P 364.

¹¹Rózsa Zoltán, Tugya Beáta. Kik voltak az első Orosháza lakói? Probléma felvet és egy kutatás kezdetén. https://www.academia.edu/4215146/Rózsa_Zoltán_Tugya_Beáta_Kik_voltak_az_első_Orosháza_lakói_Problémafelvet_és_egy_kutatás_kezdetén.

¹²Zeki Velidi Togan. Horezm Kültürü Vesikalari. Kısım 1.Horezmce Terjümelı Muqaddimat al-adab. -Istanbul. Sucuoiglu matbaası. 1951. S. 20.

¹³Толстов С.П. По следам древнехорезмийской цивилизации. М.-Л.: Наука, 1948. – С.228-230.

¹⁴Erdal Çoban. Eastern Muslim Groups among Hungarians in the Middle Ages. Bilig. Autumn 2012 / Number 63 55-76 <http://www.acarindex.com/dosyalar/makale/acarindex-1423873009.pdf>.

¹⁵Czeplédy Károly. Magyar őstörténeti tanulmányok.–Budapest: 1985. P 100.

¹⁶Ferenci D. Ebubekir: Magyarok és az iszlám. –Isztambul: 2010/1431.S. 42.

мусулмон бўлган Кавар/хвар/ховарлар (С.П.Толстов фикрича хоразмлик этник гуруҳлар)нинг Қора денгиз шимоли бўйлаб Паннонияга кўчганлигини ёзган¹⁷. Бироқ сўнги тадқиқотлар Кавар(хабар)ларнинг Хоразмга алоқаси йўқлигини кўрсатмоқда. Каварларнинг/хабарларнинг мусулмон эмас, яҳудий бўлганлиги ҳамда улар хазарлар эканлиги кўпчилик тадқиқотларда ўз аксини топган.

Нора Беренд “Хазарлар давлатининг парчаланиши, булғорларнинг ҳам ўғузлар томонидан ғарбга қараб силжитилиши натижасида у ердаги Хоразм колониялари ҳам улар билан биригилишда Болқонга кўчган бўлиши”¹⁸ тўғрисидаги тахминларни илгари сурди.

Бироқ хоразмликларнинг Венгрияга қай йўл билан бориши тўғрисидаги Яноша Рождестванинг фикрлари бошқача. У хоразмликларнинг шимолдан – булғорлар, бижанаклар, кунлар (қипчоқлар) ери орқали Венгрияга келиши тўғрисидаги фикрни рад қилади¹⁹ ва хоразмликлар жанубдан – Каспий денгизнинг жанубидан Кичик Осиё орқали келишган, деган фикрни исботлашга ҳаракат қилади. У салибчиларнинг кундаликларига таяниб дастлабки салиб юришлари даврида Болқонда мусулмон туркларнинг бўлганлигини таъкидлайди.

Яноша Рождества: - “Кализлар – Хоразмликлар Туркистонда - Кализияда Кализ денгизи бўйида яшаганлар. Уларни турклар деб аташади. ...Маълумки, араб халифалиги кўшинида турклар катта мавкега эга бўлганлар. Улар шунингдек, халифаликнинг ғарбий қисмидаги чегара ҳудудларни юнонлардан қўриқлаганлар. 880 йилда халифалик хизматида бўлган Хоразм туркларидан иборат бўлган ҳарбийлар Эдесса (Урфа) ва Ҳалаб атрофида жойлашганлар ва уларни қариз, кализ турклари деб аташган. Бу ерда улар Алеппо ёки бошқа амирларнинг талабларига биноан тахминан 910 йилда исмоилий (шиа) мазҳабини қабул қилдилар.

...1032 йилда Эдесса (Урфа)нинг хавфсизлигига Саламес исмли турк амири масъул эди. Саламес юнонларнинг Жорж Маниакес исмли кўмондони билан келишиб Эдессани юнонларга топширади. Табиийки, Саламес ва унинг ҳамроҳлари бу воқеадан сўнг араб халифалигида қола олмас эдилар. Шу сабабдан ҳам Юнон императори уларни Никомедиянинг (Кичик Осиёнинг шимоли-шарқи) шимоли-шарқидаги қишлоқларга кўчиради. ...Юнонларга қарши Белград атрофида кўтарилган кўзғолонни бостиришда фойдаланиш учун кализ туркларини Европага олиб келишди”²⁰. Рус этнографи Дмитрий Расовский (1902-1941) ҳам хоразмликларни Венгрияга Кичик Осиё орқали кириб келганлигига ишора қилади²¹.

Венгриядаги кализлар ва уларнинг сиёсий-иқтисодий ҳаётда тутган ўрни.

Тарихдан маълумки, Венгрия биринчи минг йилликнинг биринчи ярмидаги халқларнинг буюк кўчиши жараёнида Европанинг дарвозаси ҳисобланади. Европага буюк кўчишни гуннлар (хуннлар) бошлаб берган бўлса, Болқонга VI асрда аварлар кириб келади ва Тисса дарёси бўйида қароргоҳ қурадилар. Улардан сўнг бу ҳудудларга булғорлар кириб келади. Булғорлар ҳам маҳаллий аҳоли билан қоришиб ўзларининг тилларини йўқотади ва славянлашадилар²². Шундан сўнг бу ҳудудга кириб келганлар мижорлар бўлди. Улар Венгрияда Арпадлар (889-1301 йй) сулоласига асос солдилар. Шу жумладан, X-XIII асрларда бу ерга келган бижанаклар, кунлар (қипчоқлар) ва бошқирдлар каби қабилалар ҳам мижорлар деб номланди²³. Аҳмад Заки Валидий “уларнинг таркибида бўлган хоразмликлар, бижанаклар ва бошқирдларнинг бир қисми мусулмон бўлган”, деб маълумот беради²⁴. Шарқий Европада Тунадаги бижанаклар орасидаги хоразмлик колонистлар “Khvalis”, Мижористонда “Kalis” номи остидаги савдогар қавм сифатида тавсифланади²⁵. Дастлаб қвализ сифатида номланган хоразмликлар кейинчалик кализ деб аталади.

Бугунги кунда тарихчилар томонидан венгерларнинг аجدодлари бўлган мажарлар угор халқларидандир, деган назария илгари сурилган. Бир қатор тарихчилар уларни жанубий Уралнинг

¹⁷Толстов.С.П. По следам древнехорезмийской цивилизации. -Москва-Ленинград.: 1948. С 229,230

¹⁸NoraBerend. At the gate of Christendom : Jews, Muslims and 'pagans' in medieval Hungary, c. 1000-c. 1300. Cambridge University Press Cambridge studies in medieval life and thought. Fourth series, 50 2001. P 68

¹⁹Karácsonyi János. Kik voltak s mikorjöttek hazánkba böszörmények vagy izmaeliták? –Budapest: 1913. S 487. <http://real-eod.mtak.hu/1145/1/B3392307.pdf>.

²⁰Karácsonyi János. Kik voltak s mikor jöttek hazánkba a böszörmények vagy izmaeliták? –Budapest: 1913. S 491. <http://real-eod.mtak.hu/1145/1/B3392307.pdf>.

²¹Расовский Д.А. Печенеги, торки и берендеи на Руси и в Венгрии. –Москва: Цивои, 2012.С 89.

²²Ahmet Zeki Velidi Togan. Umumi Turk Tarihine girish. -Istanbul: “Aksiseda”, 1981. s 156.

²³Ўша жойда 156 бет.

²⁴Ahmet Zeki Velidi Togan. Umumi Turk Tarihine girish. -Istanbul: “Aksiseda”, 1981. s 156.

²⁵Zeki Velidi Togan. Horezm Kültürü Vesikalari.Kısım 1.Horezmce Terjümelü Muqaddimat al-adab. –Istanbul: Sucuoiğlu matbaasi, 1951. S 20.

Волга саҳросида ва бошқирдлар худудида кўчманчилик билан кун кечирган туркий ва угор кабилаларининг бирлашмаси деб ҳисоблашади. Кўчиб келганлар – туркийлар ўзларининг эски эътиқодларида, хазарлар (кабар, ховар) аксарияти яҳудийлик ва бошқа динда, хоразмликлар (кализлар) эса ислом динида бўлганлиги таъкидланмоқда.

Венгрия этнолог, тилшунос ва тарихчилари томонидан Венгрия худудидаги кабар/ок (Толстовда - кавар), хабар/ок (Толстовда хабар), хазар/ок (хазар) каби этнонимлар қаторида улардан ташқари эътиқоди мусулмон (венгер адабиётларида мусулмон сўзи - böszörmények шаклида келади) бўлган кализ (венгер адабиётларида káliz) каби кўплаб жой номлари топилганлиги ва улар хоразмликлар билан боғлиқлиги тўғрисидаги илмий тадқиқотлар эълон қилинган.

Венгрия топонимлари бўйича мутахассислар фикрича, бугунги кунда Венгрияда бир қанча “Кализ” (Káliz) топонимлар мавжуд бўлиб, у бевосита Хоразм билан боғлиқ²⁶. Венгрияда дастлаб хоразмликларнинг миллий номи Квариз, Квализ бўлиб, кейинчалик юнонлар талаффузида “в” ҳарфи тушиб қолиб Кализга айланган²⁷.

Калоз, Калуз, Коализ, Каликс, Кализ, Калси (Kaloz, Kaluz, Koaliz, Calix, Caliz, Caluz, Calsi)²⁸ каби этнонимлар Венгрия адабиётларида учрайди ва улар ҳам Кализ сўзидан келиб чиққан ҳамда уларнинг тарихий ватани Хоразм (hvárezmieki)²⁹, деган фикр илгари сурилади. Венгрия қироллигининг энг ишончли гвардияси мазкур кализоклардан (хоразмликлар) иборат бўлган³⁰. Кализ жамоалари асосан Венгриянинг ғарбий ва шимолий қисмларида – Нитра, Пилис, Фежер, Везспрем, Сомоги, Зала худудларида яшаганлар ва ўзларининг тиллари ва эътиқодларини XIII асргача сақлаб қолганлар. Уларнинг 30 га яқин қишлоқларда яшаганлиги таъкидланади³¹. Ҳозирги кунда Венгрияда 9 та аҳоли маскани шу ном билан аталади.

Янош Рождества (Karácsonyi János) эса кализларни Венгриянинг жанубида яшаганлигини қайд қилади³².

Венгриядаги хоразмликлар дастлабки мусулмон қишлоқлари мўғулларнинг Венгрияга босқинчилик юришларига қадар бўлган манбаларда учраши қайд қилинади³³. Бошқа тадқиқотчилар томонидан ҳам исмоилийларнинг келиб чиқиши Хоразм деган фикр ва тахминлар билдирилади ва исмоилийларнинг аслида ким эканлиги бўйича бошқа тахминлар мавжуд эмас.

Эрдач Чўбан томонидан “Хоразм атрофидан кетган Венгриядаги хоразмликларнинг, яъни, кализларнинг катта худудларни эгаллаганликлари, туркий қавм бўлган кабарлар билан биргаликда можорлар қўшинида ёрдамчи қувват бўлган эди. Улар рус манбаларида хвалис, Византия манбаларида “Сουάλις” (куализ) деб, олмонлар томонидан колзен деб аталган³⁴. Уларнинг бу худудларда пайдо бўлиши 896 йилдан бошланганлиги³⁵ таъкидланмоқда”.

Венгрия антропологи Кисели Иштван (Kiszely István) “Венгрия халқи тарихи” номли асарида ўрта асрлардаги венгер манбаларида айtilган „ismaeliták” (исмоилийлар), Рим папаси ҳужжатларидаги „szaracének” (сарацинлар)” ҳамда кализлар деб номланган этник гуруҳларнинг ватани Орол

²⁶Rác Anita. Etnonimák a régi magyar településnevekben. (Эски Венгр жой номларидаги этнонимлар) Debreceni Egyetemi Kiadó Debrecen University Press. Debreceni Egyetemi Kiadó, beleértve az egyetemi hálózaton belüli elektronikus terjesztés jogát, 2016. P 49.

²⁷Karácsonyi János. Kik voltak s mikor jöttek hazánkba a böszörmények vagy izmaeliták? -Budapest, 1913.S 492. <http://real-eod.mtak.hu/1145/1/B3392307.pdf>.

²⁸Kiszely István. A Magyar népőstörténete (Mitadott a magyarság a világnak). P 57. <https://www.mek.oszk.hu/06400/06403/06403.pdf>.

²⁹Rác Anita. Etnonimák a régi magyar településnevekben. (Эски Венгр жой номларидаги этнонимлар) Debreceni Egyetemi Kiadó Debrecen University Press. Debreceni Egyetemi Kiadó, beleértve az egyetemi hálózaton belüli elektronikus terjesztés jogát, 2016. P 49.

³⁰Ўша жойда... P 49.

³¹Karácsonyi János. Kik voltak s mikor jöttek hazánkba a böszörmények vagy izmaeliták? –Budapest: 1913. S 485. <http://real-eod.mtak.hu/1145/1/B3392307.pdf>.

³²Ўша жойда.

³³Szabó László. Két történelmi példa az etnikai csoportok életképességéről. <http://www.holmi.org/2008/11/szucs-jenoket-tortenelmi-pelda-az-etnikai-csoportok-életkepessegerol>.

³⁴Osman Karatay.Erken dönem macarlar arasinda Islam. İnceleme Araştırma Dizisi. Yayın No:19. Balkanlarda İslam'ın didolmayanumut. Cilt 2.Türkistan'dan Balkanlara. From Turkestan to the Balkans. Editör - Dr. Muhammet Savaş Kafkasyali. –Ankara: 2016 S 374.

³⁵Erdal Çoban. Eastern Muslim Groups among Hungarians in the Middle Ages.Bilig.Autumn 2012 / Number 63 55-76 <http://www.acarindex.com/dosyalar/makale/acarindex-1423873009.pdf>

денгизининг жанубидаги Хоразм эканлигини таъкидлайди³⁶. Исмоилийлар (кализлар) каварлардан (хабарлардан) фарқли равишда Ислом динига эътикод қиладилар³⁷.

Кализлар XI-XII асрларда Венгрияда маъмурий ва молиявий соҳаларда муҳим вазифаларни ўз зиммаларига олганлар³⁸. Чжегделий ўз тадқиқотларида Абу Ҳамид Гарнатий маълумотларига суяниб, Венгриядаги кализ жамоаларини Исломнинг ханафийлик мазҳабида бўлганлигини, бижанаклар ва венгерлар каби кийинишларини билдиради³⁹. Бошқа тадқиқотларда эса шиа бўлганлиги тахмин қилинади⁴⁰.

Булғорлар тарихи бўйича мутахассис Усман Туран маълумотларида Мажористонда (Венгрия) бўлган мусулмон жамоалари 965 йилда Прагада тижорат қилганликлари ва бу савдо-сотик ишларида кализлар (хоразмликлар) фаоллик кўрсатганликларига ишора қилади⁴¹.

Жерней Яношнинг маълумотларида кализлар ўзларининг савдо-сотик соҳасидаги юкори кўникмага эга эканлиги сабабидан минтақадаги христианлардан устун бўлганликлари ва Арпадлар сулоласи кўмагида катта имтиёзлар билан туз савдосини қўлга олганликлари, шу билан бирга зарбхона, божхона, солиқ йиғиш ҳамда бошқа даромадли тадбиркорлик ишлари билан шуғулланганликлари тўғрисида хабар беради⁴². XI асрда Туна шаркида тузни ташиш учун хизмат қиладиган жанубий ва шимолий туз йўли бўлган (Сегед ва Бодрогни боғлайдиган) ва туз савдоси билан асосан кализлар шуғуллангани учун савдо йўли ҳам Кализ йўли деб номланган. Мазкур йўл мўғуллар босиқинидан сўнг ўз аҳамиятини йўқотган⁴³.

Славянлар, туркийлар, юнонлар каби хилма-хил халқлар ичида кам сонли хоразмликларнинг Венгрия иқтисодиётининг энг муҳим тармоқларини назорат қилиши бу хоразмликларнинг аниқ фанлар соҳасида катта билим ва кўникмага эга бўлганлигидан далолат беради. Шу сабдан ҳам Венгрия қиролларининг аксарияти Рим папалари ва давлатнинг сиёсий доиралари кескин қаршилигига қарамасдан хоразмликлар учун диний ва бошқа эркинликларни беришган. Ҳатто диний таълим олиш учун Яқин Шарқ мамлакатларидаги илм марказларига бориб таҳсил олишлари учун шароит яратганлар. Жумладан, уларнинг Қуддус ва Ҳалабда таҳсил олганлари ҳақида маълумотлар бор⁴⁴. Кализлар Венгрия қироли Гезадан (1141- 1162) кўплаб имтиёзлар олишга муваффақ бўлганлар. 1220 йил Ҳалабга таълим олиш учун келган венгриялик мусулмон ёшлар Ёқут Ҳамавий билан бўлган суҳбатда қиролнинг мусулмонларга нисбатан муносабати илиқлигини ва диний бағрикенглик сиёсатини қўллашини билдирадилар⁴⁵. Шу билан бирга Ёқут Ҳамавий Венгриядан келиб таҳсил олаётган мусулмонларни туркий кўринишга эга деб маълумот қолдиради⁴⁶.

Кализлар Венгрия армиясида ҳам муҳим ўрин тутган⁴⁷. Византия манбаларида Венгрия қиролининг армияси таркибида бўлган кализларнинг 1150 йилда Византия империясига қарши курашганлиги тўғрисида маълумотлар бор⁴⁸. 1158 йилнинг ёзида Прага епископи Даниел Германия

³⁶Kiszely István. A Magyar néptörténete (Mitadott a magyarság a világnak). P 57

<https://www.mek.oszk.hu/06400/06403/06403.pdf>.

³⁷Katona-Kiss Atilla. A „sirmioni hunok” Egy muszlim katonai kötelék a XII. századi magyar királyi erőkbén. SZTE Történeti Segédtudományok Tanszék Szegedi Középkorász Műhely Szeged 2010. P 164.

³⁸Большакова О.Г, Монтайга. А.Л. Путешествие Абу Хаида ал-Гарнати. –Москва: Главная редакция восточной литературы, 1971. С. 126.

³⁹Czeglédy Károly. Magyar őstörténetitanulmányok. –Budapest: 1985. P 104.

⁴⁰Katona-Kiss Atilla. A „sirmioni hunok” Egy muszlim katonai kötelék a XII. századi magyar királyi erőkbén. SZTE Történeti Segédtudományok Tanszék Szegedi Középkorász Műhely Szeged 2010. P 168.

⁴¹Osman Karatay. Erken dönem macarlar arasında İslam. İnceleme Araştırma Dizisi. Yayın No:19. Balkanlarda İslam'ın didolmayan umut. Cilt 2. Türkistan'dan Balkanlara. From Turkestan to the Balkans. Editör - Dr. Muhammet Savaş Kafkasyalı. –Ankara: 2016 S 374.

⁴²Lijczenbach János Tudománytár. Értékezősek'. Budan. A'Magyar Kir Egyetem ' Betüivel. 1844. P 104.

⁴³Magdolna Szilagyı. Arpad period communication networks: road system, in Western Transdanubia. Phd dissertation in Medieval Studies. Central European University. –Budapest: 2012. P 90.

⁴⁴Karácsonyi János. Kik voltak s mikorjöttek hazánkba a böszörmények vagy izmaeliták? Budapest, 1913. S 496. <http://real-eod.mtak.hu/1145/1/B3392307.pdf>.

⁴⁵Jenő Szűcs, “Két történ el mipélda az etnikaic soporto kélet képes ségéröl”, S 1404.

⁴⁶Karácsonyi János. Kik voltak s mikorjöttek hazánkba a böszörmények vagy izmaeliták? Budapest, 1913. S 487. <http://real-eod.mtak.hu/1145/1/B3392307.pdf>.

⁴⁷Osman Karatay. Erken dönem macarlar arasında İslam. İnceleme Araştırma Dizisi. Yayın No:19. Balkanlarda İslam mi didolmayan umut. Cilt 2. Türkistan'dan Balkanlara. From Turkestan to the Balkans. Editör - Dr. Muhammet Savaş Kafkasyalı. –Ankara: 2016. S 374.

⁴⁸Большакова О.Г, Монтайга. А.Л. Путешествие Абу Хаида ал-Гарнати. –Москва: Главная редакция восточной литературы, 1971. С. 75.

императори Фредерикнинг элчиси сифатида ташриф буюради ва Венгрия қиролидан Миланни қамал қилишда ёрдам сўрайди. Венгрия қироли 600 нафар камончидан иборат кализларни Миланни қамал қилишга жўнатган⁴⁹. Византиялик тарихчилардан Иоанн Киннам асарларида “Chalisen” номи остидаги хоразмликлар бижанаклар билан иттифоқ бўлганлиги ҳам қайд этилади⁵⁰. Венгрия кўшигида мусулмонлардан тузилган камончиларнинг ҳарбий санъати ва жасурлигига немис ва венгер солномаларида юқори баҳо берилган⁵¹.

XIII аср венгер солномачиси Кезай Семоннинг маълумотида, хоразмликлар Венгрия қироллиги оиласи билан ҳам қариндошлик алоқалари билан боғланганлар. 1041-1044 йилларда Венгрия қироли бўлган Самуэл Абанинг она томонидан келиб чиқиши хоразмликдир⁵². XIII асрда Рим папалари Гонорий III, Григорий IX, Урбан IV, Гонорий IV, Николай XIII лар хоразмликларга қарши чоралар кўради. Бироқ хоразмликлар ва бошқа мусулмонларнинг Венгрияда катта фалокатларга дучор бўлишига Папалар эмас, асосий сабаб мўғулларнинг Венгрияга бостириб кириши бўлди⁵³. Араб манбаларида мўғулларнинг босқинчигидан фақат Венгрия кўшиги таркибидаги исмоилийлар (кализлар) омон қолганлиги ҳақида маълумот берилади. Лекин улар тўғрисида ҳам XIII асрдан кейинги манбаларда ҳеч қандай маълумотлар учрамайди. Кейин эса улар Венгриядаги бошқа этник қисмлар билан аралашиб кетадилар⁵⁴.

Венгриядаги Дери (Déri Múzeum) музейи археологлари томонидан 2011 йилда XII-XIII аср исмоилийлар (кализ) қишлоғида археологик тадқиқотлар ўтказилган. Тадқиқотлар кўпроқ археоботаник жиҳатдан ўрганилиб, кализлар турмуш тарзи Арпад даври христиан жамоаларидаги тадқиқот натижаларидан фарқ қилишини, улар бошқалардан фарқли равишда кўпроқ арпа, жавдар, бўғдой ва тарик экишганлигини, чўчка суяклари жуда кам миқдорда топилганлигини аниқлаганлар ва кализларнинг ўзига хос қавм эканлигини исботлаганлар⁵⁵.

Кўриб чиққанимиздек, Венгриядаги қилинган илмий тадқиқотларда хоразмликларнинг ижтимоий-сиёсий ҳаётда тутган ўрнини баҳолашда бир-бирини тўлдирувчи маълумотлар билан бирга, бир-бирини рад қилувчи тадқиқот натижалари ҳам мавжуд. Масалан, хоразмликларни Венгрияга кириб бориши Чжегледий, Абу Бакир Ференжи, Нора Беренд, Эрдал Чўбан, Усман Каратай, Жерней Янош ва бошқаларнинг тадқиқотларида шимолий йўл (Хазар, Булғор ва бижанаклар юрти) орқали бўлганлиги, Янош Рождества (Karácsonyi János) асарларида эса хоразмликларни жанубдан (Каспий денгизи жанубидан Кичик Осиё орқали) борганлиги далиллар билан исботлашга ҳаракат қилинади. Шу билан бирга хоразмликларнинг диний эътиқоди бўйича ҳам қарама-қарши фикрлар мавжуд. Яъни, бир гуруҳ тадқиқотчилар уларни (хоразмликлар) исломнинг ҳанафий мазҳабида бўлганлигини, бир гуруҳи исмоилий – шиа бўлганлигини таъкидлашмоқда. Хоразмликлар яшаган қишлоқлар эса Венгрия жанубида ёки шимолида деган қарама-қарши фикрлар ҳам бор. Венгриядаги хоразмликлар тўғрисидаги бу зиддиятли қарашлардан умумий ечим топишга ҳаракат қилиб кўрамиз. Агар ҳар иккала тарафларнинг фикрларига ишонадиган бўлсак, қуйидагича хулосага келиш мумкин:

⁴⁹Karácsonyi János. Kik voltak s mikor jöttek hazánkba a böszörmények vagy izmaeliták? Budapest, 1913. S 485. <http://real-eod.mtak.hu/1145/1/B3392307.pdf>.

⁵⁰Большакова О.Г, Монтайга. А.Л. Путешествие Абу Хамида ал-Гарнати. Москва. Главная редакция восточной литературы. 1971. С. 126.

⁵¹Ўша жойда... 126 б.

⁵²Szabó Károly. KézaiSimon -Magyarkronikája. S 11 <http://vmek.oszk.hu/html/vgi/vkereses/vborito2.phtml?id=2249>, S 11.

⁵³Nora Berend. At the gate of Christendom : Jews, Muslims and 'pagans' in medieval Hungary, c. 1000-c. 1300. Cambridge University Press Cambridge studies in medieval life and thought. Fourth series, 50 2001.P 242.

⁵⁴Ўша жойда... 242 бет.

⁵⁵Gyulai Ferenc, Szolnoki László, Kenéz Árpád, Petó Ákos. A Hajdúböszörményi középkori (12–13 sz.) Izmaelita közösség gazdaságtörténete az archaeobotanikai adatok tükrében. Magyar régészet. Online magazin 2016 nyár; http://files.archaeolingua.hu/2016NY/Gyulai_Szolnoki_Kenez_Peto_H16NY.pdf;

Rózsa Zoltán, Balázs János, Csányi Viktor, Tugya Beáta. Árpád-kori muszlim telep és temetője orosházán. /nline magazin • 2014 ősz. https://www.academia.edu/37340640/ÁRPÁD-KORI_MUSZLIM_TELEP_ÉS_TEMETŐJE_OROSHÁZÁN;

Rozsa va Beata Tugyalarning "Kik voltak az első Orosháza lakói?" maqolasidan olingan.

Хоразмликлар Венгрияга икки йўл билан кириб борганлар. Биринчиси, шимолдан, Хазария ва Булғорда савдо-сотик соҳасида юқори малака ва билимга эга бўлган хоразмликлар можорлар билан биргаликда Венгрияга кириб борганлар ва кўп ўтмай Арпадлар сулоласининг молиявий соҳасида катта муваффақиятга эришганлар. Улар маҳаллий аҳоли томонидан квалит, калит каби номлар билан аталган. Шу билан бирга уларнинг исломнинг ханафий мазхабида бўлгани аниқ. Иккинчиси, араб халифаси таъсирида бўлган Хоразмдан, халифалик талабига кўра хоразмликлардан иборат бўлган кўшин дастлаб халифаликнинг ғарбидаги юнонлар билан чегарага жойлаштирилган. У ерда хоразмликлар исломнинг исмоилий оқимига ўтганлиги, кейинчалик, сиёсий жараёнлар туфайли юнонлар тарафига ўтиб, дастлаб шимоли-ғарбий Кичик Осиёга, ундан сўнг Болгария орқали Венгрияга кўчиб ўтганлар. Улар ўзларининг эътиқодига кўра маҳаллий аҳоли томонидан исмоилий "*Izmaeliták*" номи билан аталган. Улар венгер қироллари кўшинада жанговорлиги, жасурлиги билан ажралиб турган. Бу тақлифни Хоразмда исломнинг исмоилий оқими бўлмаганлиги, Хазария ва Булғориядаги хоразмликларнинг ҳам исмоилий бўлмаганлиги тўғрисидаги маълумотлар билан изоҳлаш мумкин.

Хулоса

Хулоса сифатида X-XIII асрларда Венгриядаги ижтимоий-сиёсий жараёнларда фаол бўлган калитларнинг келиб чиқиши бўйича Хоразмдан бошқа тахмин йўқлиги ва ўрта аср араб сайёҳларининг калитлар хоразмликларнинг авлоди эканлиги тўғрисидаги маълумотларини ҳисобга олиб, калитларни Хоразмдан кетганлигини таъкидлаш мумкин. Шу билан бирга, айтиш мумкин, Хоразм аҳолиси туркийлар бўлган, деган фикрга ҳам келишимиз мумкин. Зеро, юнон ва венгер адабиётларида уларни бошқирдларга ўхшаш турк деб таъкидлашган. Шунингдек, хоразмликларнинг илм-фан ва ҳарбий санъат борасидаги ютуқ ва тажрибаларидан бир неча асрлар давомида Венгрия қироллари унумли фойдаланганлар.

Фойдаланилган адабиётлар

1. Ahmet Zeki Velidi Togan. Umumi Turk Tarihine girish. -Istanbul: "Aksiseda", 1981.
2. Ahmet Zeki Velidi Togan. Horezm Kültürü Vesikaları. Kısım 1. Horezmce Terjümelü Muqaddimat al-adab. Istanbul. Sucuoğlu matbaası. 1951.
3. Czeglédy Károly. Magyar őstörténeti tanulmányok. –Budapest: 1985.
4. Erdal Çoban. Eastern Muslim Groups among Hungarians in the Middle Ages. Bilig. Autumn 2012.
5. Ferenci D. Ebubekir: Magyarok és az iszlám. –Isztambul: 2010/1431.S. 214
6. György Czeglédy. Magyar Ostorteneti tanulmányok. Editors: E. Schütz Budapesht. 1985.
7. Gyulai Ferenc, Szolnoki László, Kenéz Árpád, Pető Ákos. A Hajdúböszörményi középkori (12–13 sz.) Izmaelita közösség gazdaságtörténete az archaeobotanikai adatok tükrében. Magyar régészet. Online magazin 2016 nyár; http://files.archaeolingua.hu/2016NY/Gyulai_Szolnoki_Kenez_Peto_H16NY.pdf.
<http://www.acarindex.com/dosyalar/makale/acarindex-1423873009.pdf>.
8. Jenő Szűcs, "Két történelmi példa az etnikai csoportok életképeségéről".
9. Katona-Kiss Atilla. A „sirmionihunok”. Egy muszlim katonai kötelék a XII. századi magyar királyi erőkben. SZTE Történeti Segédtudományok Tanszék Szegedi Közép korász Műhely Szeged, 2010.
10. Karácsonyi János. Kik voltak s mikor jöttek hazánkba a böszörmények vagy izmaeliták? Budapest, 1913. S 496.
<http://real-eod.mtak.hu/1145/1/B3392307.pdf>.
11. Kiszely István. A Magyar nép őstörténete (Mit adott a magyarság a világnak). <https://www.mek.oszk.hu/06400/06403/06403.pdf>.
12. Lijczenbach János Tudománnytár. Értekezések'. Budan. A 'Magyar Kir Egyetem ' Betűivel. 1844.
13. Magdolna Szilágyi. Arpad period communication networks: road system, in Western Transdanubia. Phd dissertation in Medieval Studies. Central European University. –Budapest: 2012.
14. M. Antalóczy 1980 M. Antalóczy Ildikó: A nyíri izmaeliták központjának, Böszörmény falának régészeti leletei I. Hajdúsági Múzeum Évkönyve 4 (1980) 131–170.
15. Nora Berend. At the gate of Christendom : Jews, Muslims and 'pagans' in medieval Hungary, c. 1000-c. 1300. Cambridge University Press Cambridge studies in medieval life and thought. Fourseries, 50 2001.
16. Osman Karatay. Erken dönem macarlar arasinda Islam. İnceleme Araştırma Dizisi. Yayın No:19. Balkanlarda Islam miadidolmayanumut. Cilt 2. Türkistan'danBalkanlara. From Turkestan to the Balkans. Editör - Dr. Muhammet Savaş Kafkasyali. –Ankara: 2016.
17. Rácz Anita. Etnonimák a régi magyar településnevekben. (Эски Венгр жой номларидаги этнонимлар) Debreceni Egyetemi Kiadó Debrecen University Press. Debreceni Egyetemi Kiadó, beleértve az egyetemi hálózaton belüli elektronikus terjesztés jogát, 2016.
18. Rózsa Zoltán, Balázs János, Csányi Viktor, Tugya Beáta. Árpád-kori muszlim telep és temetője orosházán. /online magazin • 2014 ősz. https://www.academia.edu/37340640/ÁRPÁD-KORI_MUSZLIM_TELEP_ÉS_TEMETŐJE_OROSHÁZÁN.
19. Rózsa Zoltán, Tugya Beáta. Kik voltak az első Orosháza lakói? Probléma felvetés egy kutatás kezdetén. https://www.academia.edu/4215146/Rózsa_Zoltán_-_Tugya_Beáta_Kik_voltak_az_első_Orosháza_lakói_Probléma_felvetés_egy_kutatás_kezdetén.
20. Szabó Károly. Kézai Simon -Magyar krónikája.
<http://vmek.oszk.hu/html/vgi/vkereses/vborito2.phtml?id=2249>.
21. Szabó László. Két történelmi példa az etnikai csoportok életképességéről.
<http://www.holmi.org/2008/11/szucs-jeno-ket-tortenelmi-pelda-az-etnikai-csoportok-életkepessegerol>.
22. Большакова О.Г, Монтайга. А.Л. Путешествие Абу Хамида ал-Гарнати. Москва. Главная редакция восточной литературы. 1971.
23. Расовский Д. А. Печенеги, торки и берендеи на Руси и в Венгрии. -Москва: Цивои, 2012. С 237.
24. Зиёев Ҳамид. Сибирь, Волга ва Урал бўйларидаги ўзбеклар. -Тошкент: Янги аср авлоди, 2014.
25. Толстов С.П. По следам древнехорезмийской цивилизации. -Москва: Ленинград, 1948.

КАВКАЗСКАЯ АЛАНИЯ И СТРАНЫ ПЕРЕДНЕЙ АЗИИ В VI-IX ВВ**Резюме**

Данная статья посвящена истории взаимоотношений кавказских алан и стран Передней Азии. По отношению к персам аланы выступали как агрессивные северные варвары. Против них Сасаниды строили укрепления на границах. Аланы подвергались вторжениям со стороны арабов, часто это было связано с союзом аланов с хазарами. Впрочем, Кавказская Алания часто выступала как союзник Византийской империи.

Ключевые слова: *кавказские аланы, хазары, персы, арабы, Византийская империя*

Caucasian Alania and the countries of Western Asia in the VI-IX centuries**Summary**

This article is devoted to the history of relations between the Caucasian Alans and the countries of Western Asia. the Alans acted as aggressive Northern Barbarians in relation to the Persians. Sassanids built fortifications on the borders against them. Alans were invaded by the Arabs, often this was due to the alliance of the Alans with the Khazars. However, Caucasian Alania often acted as an ally of the Byzantine Empire.

Key words: *Caucasian Alans, Khazars, Persians, Arabs, Byzantine Empire*

Одним из интереснейших аспектов истории Кавказа является история Кавказской Алании. Особенно интересны отношения кавказских алан с персами и арабами в период VI-IX вв. Задачей данной статьи является исследование роли Кавказской Алании в системе международных отношений указанного периода.

Ат-Табари писал, что сасанидский шахиншах Хосров Ануширван имел дело с вторжениями в Армению со стороны северных народов (абхазов, банджар(булгар), баланджар и аланов) [1, с. 354]. Ал-Балазури отмечал, что Кубад б. Фируз опасаясь набегов хазар построил стену между Ширваном и Баб ал-Алан. Он укрепил проход через Баб ал-Алан [1, с. 330]. Джуаншер Джуаншериани сообщал, что куропалат Гуарам с помощью византийского императора привел с севера овсов, которые разграбили персидский Адербадаган [3]. Прокопий Кесарийский описывал то как друзей ромеев, то как союзников персов [1, с. 264].

Ат-Табари писал, что в 662-663 г. арабы совершили первый набег на алан. В 721-722 гг. тюрки (хазары) напали на алан. В 723-724 гг. Джаррах б. Абдаллах ал-Хаками прошел к аланским крепостям и городам через Баланджар. В 724-725 гг. Хаджджадж б. Абд ал-Малик осуществил кампанию против алан и обложил население страны джизьей. В 728-729 гг. пройдя Баб ал-Алан Маслама б. Абд ал-Малик совершил поход в страну тюрков (хазар). В 730-731 гг. Джаррах был разгромлен тюрками (хазарами) пришедшими из страны алан. В 735-736 гг. Марван б. Мухаммад взял три крепости в стране алан [1, с. 355].

Продолжатель ат-Табари Балами указывал, что в 642 г. Худайфа б. Асад был послан к горам и городам в стране алан. Халиф Йазид послал Табита ал-Нахрани воевать против хазар и алан, но был разбит у ал-Хаджараха. В 735-736 гг. Марван прошел огнем и мечем через долину Аланские врата [1, с. 356]. В «Истории Дербента» сказано, что в 851 г. арабский полководец Абу Муса Буга Старший напал на алан и хазар и обложил их джизьей [5].

Джуаншер Джуаншериани сообщал, что когда пришел эмир агарян Марван Кру он захватил Дарубанд и Дарьял. Эристав же императора Леон вошел в крепость Собги, расположенную на проходе в Овсетию [3]. В «Летописи Картли» сказано, что при Баграте I в Картли вторгся арабский полководец Буга Тюрк. Он опустошил Армению, Тифлис и Абхазию, после чего решил вторгнуться в Овсетию, но там встретил сопротивление горцев. Тем не менее он привел из Дариалана сто семей овсов и расселил их в Триалетии [4].

Менандр сообщал, что византийские послы путешествующие в земли турков. Нужно сказать, что кавказские аланы поддерживали активные связи с Византией. Именно поэтому аварский каган вошел в контакт с ромеями через аланского царя Саросия в 557 г. В 561 г. персы и ромеи заключили договор по которому обязывались не допускать вторжений гуннов (савиров) и аланов через Каспийские

ворота (Дербент) и Хорузон (Дарьял) [2]. Согласно Иоанну Епифанийскому персы хотели помешать пути Земарха к туркам (тюркютам), подкупив алан [1, с. 247-248]. Феофан Исповедник сообщал, что в бытность свою спафарием Лев Исавр был послан императором Юстинианом через Абасгию в Аланию. Аланы гостеприимно встретили ромейского посла. Абасги начали требовать выдачи византийского посланца. Однако правитель алан Итаксий не имел намерения выдавать спафария абасгам и вел переговоры с ними только с целью разведать дороги в Абасгию и после этого напал на абасгов [6].

Таким образом мы пришли к следующим выводам. По отношению к персам аланы выступали как агрессивные северные варвары. Против них Сасаниды строили укрепления на границах. Аланы подвергались вторжениям со стороны арабов, часто это было связано с союзом аланов с хазарами. Впрочем, Кавказская Алания часто выступала как союзник Византийской империи.

Литература

1. Алемань А. Аланы в древних и средневековых письменных источниках. – М.: Менеджер, 2003. – 614 с.
2. Византийские историки. Дексипп, Эвнапий, Олимпиодор, Малх, Петр Патриций, Кандид, Ноннос и Феофан Византиец. – СПб.: Типография Леонида Демиса, 1860. – [2], XIV, 479, 31 с. http://yakov.works/acts/05/marsel/ist_viz_06.htm
3. Джуаншер Джуаншериани. Жизнь Вахтанга Горгасала / Перевод с древнегрузинского Г.Цулая – Тбилиси : Мецниереба, 1986. – 150 с., [3] л. // <http://www.nplg.gov.ge/dlibrary/coll/0001/000036/> .
4. Летопись Картли / Перевод с древнегрузинского, введ. и примеч. Г.В. Цулая – Тбилиси: Мецниереба, 1982. – 112 с. <http://www.vostlit.info/Texts/rus6/Kartli/frameset.htm>
5. Минорский В.Ф. История Ширвана и Дербента / Пер. С.Г.Микаэлян. – М.: Восточная литература, 1963. – 265 с. http://www.vostlit.info/Texts/rus13/Sirvan_Derbent/text.phtml?id=1893
6. Чичуров И.С. "Хронография" Феофана, "Бревиарий" Никифора". – М.: Наука, 1980. – 214 с. http://www.vostlit.info/Texts/rus2/Feofan_2/frameset1.htm

DOI: 10.36719/2663-4619/24.07.20/01/21-25

Şəlalə Vaqif qızı Bağirova

Azərbaycan Dillər Universiteti, dosent
baghirova.shalala@mail.ru

“BAKİ ERMƏNİ MƏDƏNİ BİRLİYİ”NİN FƏALİYYƏTİ VƏ ONUN MƏNFUR MƏQSƏDLƏRİ

Xülasə

XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanda fəaliyyət göstərən “Bakı Erməni Mədəni Birliyi” 1906-cı ildə yaranmışdı. Xeyriyyə məqsədləri ilə pərdələnən bu təşkilatın fəaliyyəti əslində qanun pozuntuları ilə fərqlənirdi. Azərbaycanın neftlə zəngin bir məmləkətində bu cəmiyyətin yaradılması ermənilər arasında mədəni oyanış işlərinin aparılması adı altında, əslində, onların muxtariyyət planlarının reallaşmasına, Rusiyanın özünə qarşı belə qiyam qaldırmaq ideyalarına xidmət edirdi. Burada yerli əhali olan türk-müsəlmanlara qarşı təbliğat kampaniyası aparmaq, onları öz dədə-baba yurdlarından sıxışdırmaq və “vahid, dənizdən-dənizə Ermənistan”ın yaradılması əsas yer tuturdu. Bu işin həyata keçirilməsində “Bakı erməni mədəni birliyi” canla-başla iştirak edirdi. Təşkilatın fəaliyyəti nəticəsində Bakıda məskunlaşan ermənilərin ictimai, mədəni, iqtisadi sferada demək olar ki, heç bir sahəsi diqqətdən kənar qalmamışdı. Bununla da birliyin asanlıqla öz mənfur məqsədlərini həyata keçirməsinə çalışırdı.

Açar sözlər: Bakı, birlik, maarifçilik, mədəni oyanış, erməni

“Baku Armenian Cultural Union” and its repellent goals

Summary

“Baku Armenian Cultural Union” operating in Azerbaijan in the early twentieth century was established in 1906. In fact, the activities of this organization, veiled for charitable purposes, were characterized by violations of the law. The establishment of this league in an oil-rich country of Azerbaijan, in the name of cultural awakening among the Armenians, actually, served for the realization of their plans for autonomy, even for the idea of revolt against Russia itself. The main task here was to conduct a propaganda campaign

against the local Turkic-Muslims, to drive them out of their ancestral lands and to create a “united, from sea to sea Armenia.” The “Baku Armenian Cultural Union” willingly participated in implementation of this work. As a result of the organization's activities, almost no area of the Armenians living in Baku in the social, cultural and economic spheres was left out of consideration. In doing so, they tried to make the union easily achieve its nefarious goals.

Key words: *Baku, unity, enlightenment, cultural awakening, Armenian*

Giriş

XIX əsrin II yarısından etibarən Şimali Azərbaycan ərazisində fəaliyyət göstərməyə başlayan ictimai təşkilatlar əsasən qeyri-müsəlmanlara aid idi. Araşdırmalar göstərir ki, bəhs edilən dövrdə türk-müsəlmanlar arasında bu sahədə təşkilatlanma işləri çox zəif idi. Hesab etmək olar ki, bunun əsas səbəbi çar Rusiyasının Azərbaycan ərazisində apardığı müstəmləkə siyasətinin ağır fəsadları idi. Bu siyasətdən irəli gələn savadsızlığın yerli əhali arasında kütləvi hal alması ümumi ictimai vəziyyətin keyfiyyətini aşağı salırdı. Ümumiyyətlə, savadsız əhalinin böyük əksəriyyəti kasıb təbəqəni əhatə edirdi və onların hamısı heç də maariflənmək iqtidarında deyildi (4, s.81). Bu acınacaqlı halı türk-müsəlmanlar arasında ictimai birliklərin yaradılması istiqamətində aparılan təşkilatlanma işlərində də görmək olur. Məlumdur ki, çar hökumətinin kütləvi surətdə Cənubi Qafqaza, xüsusilə də Şimali Azərbaycan ərazisinə ermənilərin, rusların, almanların və digərlərin köçürülməsinin əsas məqsədi neftin mərkəzin cibinə axıdılması işində yerli əhali olan türk-müsəlmanların gözlərini yummaq və tamamilə sıxışdırmaq idi. Belə ziddiyyətli bir zaman kəsiyində Azərbaycan ərazisində bəzi qeyri-müsəlman ictimai təşkilatların təşəkkülündə hesab etmək olar ki, imperialist qüvvələr maraqlı idilər. Xüsusilə də bunu ermənilərin yaratdıqları cəmiyyətlərin fəaliyyətində daha aydın görmək olur.

Bütün Rusiya imperiyası, o cümlədən də Şimali Azərbaycan ərazisində ictimai təşkilatların qanuni şəkildə fəaliyyət göstərməsi haqqında hökumət rəhbərliyinin göstərişləri vardı. Bununla əlaqədar olaraq, 1906-cı ilin martın 4-də çar II Nikolay “Cəmiyyətlər və ittifaqlar haqqında müvəqqəti qaydalar” haqqında fərman imzalamışdı (1, s.100). Bu qaydalar 17 oktyabr 1905-ci il manifestinin ideyalarını daha da inkişaf etdirirdi. Qeyd etmək lazımdır ki, çarın imzaladığı manifestin əsas şərtlərinə görə, vətəndaşlara şəxsiyyət toxunulmazlığı, fikir, söz, toplantı və cəmiyyətlər yaratmaq azadlığı verilirdi. Bu manifest Rusiya imperiyası ərazisində müxtəlif müxalif və siyasi təşkilatların fəaliyyəti ilə bağlı ilk qanunverici akt idi.

Məşhur “Manifest”in nəşr edilməsindən sonra 1905-ci ildə Azərbaycanda təcridən maarifin yayılmasına xidmət edən yeni xeyriyyə cəmiyyətləri yaradılmağa başlandı (3, s.16). XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanda müxtəlif istiqamətli erməni partiyaları geniş fəaliyyət göstərirdi (1, s.90). Lakin həm siyasi, həm də xeyriyyəçilik funksiyası daşıyan bu təşkilatların sırasında Bakı erməni mədəni birliyi öz fəaliyyəti ilə xüsusilə “seçilirdi”. Əldə olan materiallar “xeyriyyəçilik” adı ilə pərdələnən bu təşkilatın hansı amallarla, qanun pozuntuları ilə fəaliyyət göstərməsi ətrafında düşündürücü suallar yaradır. Rusiyanın müstəmləkəsi olan Bakı şəhərində - tarixi Azərbaycan ərazisində, neftlə zəngin bir məmləkətdə belə bir cəmiyyətin yaradılması ermənilər arasında mədəni oyanış işlərinin aparılması, əslində onların dövlətçilik planlarının reallaşmasına, Rusiyanın özünə qarşı belə qiyam qaldırmaq ideyalarına xidmət edirdi. Burada əsas yeri türk-müsəlmanlara qarşı təbliğat kampaniyası, onları öz dədə-baba yurdlarından sıxışdırmaq və “vahid, dənizdən-dənizə Ermənistan”ın yaradılması tuturdu. “Bakı erməni mədəni birliyi” bu planın gerçəkləşməsində canla-başla iştirak edirdi. Əsas dəstək isə birbaşa çar hökumətinin özündən gəlirdi.

“Bakı Erməni Mədəni Birliyi” Bakı general-qubernatoru, general-leytenant Fadeyevin 1906-cı ilin iyunun 23-də təsdiq etdiyi nizamnamə əsasında qanuni və səlahiyyətli şəkildə fəaliyyət göstərməyə başlamışdı (2, v.7). Təşkilatın yaranması, fəaliyyəti və ləğvi 1906-cı ilin martın 4-də imperator II Nikolayın imzaladığı “Cəmiyyətlər və ittifaqlar haqqında ümumi qaydaları”na uyğun nizamlanmışdı. Qeyd etmək lazımdır ki, həmin qaydalara görə, ictimai asayışı pozan, dövlətçiliyə zidd və xaricdən idarə olunan siyasi partiyaların fəaliyyəti qadağan idi.

“Bakı Erməni Mədəni Birliyi”nin nizamnaməsində bütünlükdə Şimali Azərbaycan ərazisində yaşayan erməni əhalisinin hərtərəfli inkişafı və maariflənməsi nəzərdə tutulurdu. Birlik Bakı quberniyası ərazisində yaşayan ermənilərin mədəni və iqtisadi inkişafına nail olmaq məqsədilə yaradılmışdı. Baş büro Bakı şəhərində yerləşir, zəruri hallar yarandığı halda isə Cənubi Qafqazın bütün qonşu quberniyalarında şöbələr açmaqla öz fəaliyyətini genişləndirə bilirdi. İqtisadi və mədəni inkişaf anlayışı altında məktəblərin, kitabxanaların açılması, birliyin irəli sürdüyü ideyalar əsasında qəzet və jurnalların nəşri, erməni teatr işinin təşkili, erməni incəsənət və eposunun təbliği, xalq mahnılarının yığılması və yazılması, memarlıq nümunələri ilə bağlı albomların tərtibatı nəzərdə tutulurdu. Erməni dilinin qorunub-saxlanması, onun inkişafı, ensiklopedik lüğətlərin yazılması, erməni mədəniyyətinin inkişaf etdirilməsi, tarixi abidələrinin, musiqisinin təbliği, nağıllarının, əfsanələrinin bir toplum halında yığılması, kapella və kilsə xorunun təşkili ilə yanaşı,

bütün erməni mədəniyyətinin təbliğatçılarını dəstəklənirdi (2, v.3). Torpaq alqı-satqısında yardımların edilməsi, kəndlilərin zəruri əmək alətləri, toxum və mal-qara ilə təminatı nəzərdə tutulurdu (2, v.71). İdman cəmiyyətləri açmaq, müxtəlif idman oyunları keçirmək və tibbi yardımları təşkil etməklə isə “erməni xalqının fiziki inkişafını, sağlam həyat tərzini təmin etmək” nəzərdə tutulurdu. Burada diqqəti çəkən məsələlərdən biri qəzet və jurnalların nəşr olunmasında birliyin verdiyi təkliflərin həyata keçirilməsidir. Bu ideyalar altında hansı məqsədlərin gizlədilməsi də şübhə doğurmur.

Birliyin təsis olunması 1906-cı ilin oktyabrın 19-da Bakı qubernatorunun yanında keçirilən iclasda müzakirəyə çıxarılmış, nizamnamənin layihəsi diqqətdən keçirilmiş və nəhayətdə qəbul edilmişdi. Qeyd etmək lazımdır ki, bütün ermənilərin katolikosu, Üçmüdəzin I Apostol monastrının baş patriarxı I Mkrtç cəmiyyətin fəaliyyətə başlaması üçün öz xeyir-duasını əsirgəməmişdi: “Belə bir birliyin yaradılması xəbəri bizi sevindirməyə bilməzdi. Xalqın inkişafı və yüksəlməsi, mənəvi və iqtisadi inkişafı üçün bundan xeyirli bir iş ola bilməz... Ümid edirəm ki, siz bütün qüvvələrinizi gənclər arasında təhsilin yayılması istiqamətində səfərbər edəcək və bütün xalqımızın ümidlərini doğruldacaqsınız. Biz sizdən yüksək nəticələr gözləyirik və sizə öz xeyir-duamızı veririk” (2, nizamnamə, s.3). Təbii ki, kilsənin ermənilər arasında hansı nüfuza malik olması da bəlli məsələdir, və “xalqımızın ümidlərini doğruldacaqsınız”, “biz sizdən yüksək nəticələr gözləyirik” fikirlərinin də altında ermənilərin mənafeyinə xidmət edən məsələlərin gizlədilməsi şübhə doğurmur.

Fəaliyyətə başladığı müddətdən ermənilərin bu birliyi nəhayət ki, özünün əsas məramını üzə çıxara bilmişdi. Buna arxiv materialları şahidlik edir. Belə ki, 1907-ci ilin martın 9-da Mühafizə Punktunun rəisliyi tərəfindən Bakı Qradonaçalnikinin dəftərxanasına belə bir məktub daxil olmuşdu: “Agentliyin məlumatına görə, Bakı şəhərində fəaliyyət göstərən “Erməni Mədəni Birliyi” gizli şəkildə hakimiyyətə qarşı mübarizədə erməni millətinin birləşdirilməsi məqsədini həyata keçirir. Baş verənlər haqqında şəxsən cənab Qradonaçalnikə məlumat verməyi özümə borc bilirəm”. Məktubdan nəticə çıxarmaq olur ki, birliyin dövlət əleyhinə fəaliyyətindən xəbərdar olan hüquq-mühafizə orqanları narahat idilər. Bununla əlaqədar olaraq, İmperator Həzrətlərinin Qafqaz canişinliyi yanında Xüsusi Şöbənin Polis rəisliyi də Bakı Qradonaçalnikinə məktub göndərmişdi. Bu məktubda da deyilirdi: “Bakı şəhərində qanuni fəaliyyət göstərən “Bakı Erməni Mədəni Birliyi”nin millətçilik ruhunda işləri haqqında polis departamentinə gizli məlumatlar daxil olmaqdadır. Birliyin fəaliyyətinə nəzarət etməyinizi sizdən xahiş edirik” (2, v.18-19). Bu məktublar əsasında maraqlı bir fakt da ortaya çıxmışdı. Məsələ burasında idi ki, Bakı quberniyası Jandarm İdarəsinin əməkdaşlarının apardığı araşdırmalara görə, “Bakı Erməni Mədəni Birliyi”nin üzvlərinin əksər hissəsi “Daşnaksütyun” partiyasına mənsub idilər. 1890-cı ildə yaradılan “Daşnaksütyun” partiyası dənizdən-dənizə uzanan, demək olar ki, bütün Zaqafqaziya ərazisini əhatə edən “Böyük Ermənistan” yaratmaq ideyasını yeridirdi. Azərbaycanda onun təşkilatları Bakı, Gəncə, Şuşa və b. şəhərlərdə fəaliyyət göstərirdi (1, s.89). Bu məqsəddən irəli gələrək, daşnaklar Osmanlı, 1905-ci ildə Azərbaycan ərazisində türk-müsəlmanlara qarşı törədilən qırğınlarda fəal iştirak etmişlər. Partiya üzvlərinin birliyin heyətinə daxil olması təşkilatın fəaliyyət istiqamətini gizli yolla hakimiyyətə qarşı mübarizəyə də yönəldirdi.

Bu səpkidə bir-birinin ardınca Bakı Qradonaçalnikinə məlumatlar daxil olmaqda idi. Lakin istənilən halda, nizamnamənin şərtləri əsasında birliyin fəaliyyəti qanunauyğun idi. Belə ki, birliyə siyasi mənsubiyyətindən asılı olmayaraq, hər bir erməni üzv ola bilərdi. Bundan irəli gələrək, birlik nizamnamədə qeyd olunan şərtlər altında qanunauyğun fəaliyyət göstərir və hüquqi cəhətdən heç bir təhlükə yaratmırdılar. 1907-ci ilin martın 29-da Bakı Qradonaçalnikinə daxil olan Xüsusi Polis bölməsi rəisinin məktubunda birliyin nizamnaməsinin tərtib olunmasında bolşeviklərin də rolunun olduğu vurğulanmışdı (2, v.22). Hüquq-mühafizə orqanları arasında nizamnamənin bu istiqamətdə tərtib olunması təhlükə doğurmaqda idi. Məktubda deyilirdi: “Hər bir erməniyə birliyə üzv olmaq imkanı verən 2-ci paragrafda “siyasi fəaliyyətdən asılı olmayaraq” ifadəsinin qeyd olunması təşkilatın öz üzvlərinin siyasi görüşlərinə biganəliyindən xəbər verir. Bu ifadəyə görə, erməni mədəni birliyi öz üzvlərinin siyasi iradəsinin əksinə olaraq, onların hər hansı qruplaşma, partiyalarda təmsil olunmasına müdaxilə etmir və birlik üzvlərinə daha geniş imtiyazlar verilir, onların hətta qeyri-qanuni fəaliyyət göstərən və qanun tərəfindən təqib edilən təşkilatlardan cəlb olunmasına yol açır. Başqa sözlə, erməni mədəni birliyinin mövcud nizamnaməsi bura istənilən inqilabi təşkilatların nümayəndələrinin cəlb olunmasına və birliyin qeyri-leqal fəaliyyət göstərməsinə sübutdur. Odur ki, sizə - İmperator Əlahəzrətin Qafqazdakı canişininə birliyin nizamnaməsinin yenidən nəzərdən keçirilməsinə, onun redaktə olunmasına və ciddi şəkildə nəzarətə götürülməsinə qərar verməyinizi xahiş edirəm” (2, v.).

Göründüyü kimi, “Bakı Erməni Mədəni Birliyi”nin fəaliyyəti milli və siyasi məqsədlər güdüdü. Hüquq-mühafizə orqanları tərəfindən birliyin dövlət maraqlarından kənar və tənqibətçi fəaliyyəti ilə bağlı həyəcan təbilləri çalınmaqda idi. Bununla əlaqədar olaraq, 1907-ci ilin mayın 5-də Bakı Qradonaçalniki şəhər Qubernatorluğuna birliyin nizamnaməsinə qəbulu ilə bağlı iclas protokoluna baxılması haqqında müraciət etmişdi (2, v.26). Mayın 28-də isə nizamnamənin şərtlərinə yenidən baxılması üçün iclasın keçirilməsi

haqqında qərar qəbul edilmişdi. İyun ayının 14-də keçirilən iclasda “Bakı Erməni Mədəni Birliyi”nin sədri, dağ mühəndisi Xətisovun keçmiş Bakı general-qubernatoru Fədeyevin təsdiq etdiyi nizamnaməyə dəyişiklik olunması ilə bağlı təklifləri dinlənilmişdi. Müzakirələrdən sonra iclasda nizamnaməyə dəyişikliklərin, redaktə və əlavələrin olunması qərara alınmışdı. 2-ci paragrafda “Birliyə hörmətlə yanaşan, cinsindən, ictimai vəziyyətindən, siyasi mənsubiyyətindən asılı olmayaraq yetkinlik yaşına çatmış hər bir erməni üzv ola bilər” cümləsi “Birliyə hörmətlə yanaşan, cinsindən, ictimai vəziyyətindən asılı olmayaraq yetkinlik yaşına çatmış hər bir erməni üzv ola bilər” ilə əvəz edilmişdi (2. v.30). Maraqlıdır ki, yuxarıda qeyd edildiyi kimi, “Cəmiyyətlər və ittifaqlar haqqında ümumi qaydalar”a əsasən dövlət əleyhinə fəaliyyət göstərən təşkilat və ya cəmiyyətlərin fəaliyyətinə müvafiq qurumlar tərəfindən xitam verilə bilərdi. Amma göründüyü kimi, “Bakı Erməni Mədəni Birliyi”nin dövlət əleyhinə kampaniyalar aparmasına baxmayaraq, məsələ, sadəcə, nizamnaməyə dəyişikliyin edilməsi ilə həll edilmişdi. Güman etmək olar ki, müəyyən şərtlər daxilində birliyə bu cür güzəştlər tətbiq edən çar rəsmi qurumları onun fəaliyyətini sırf milli maraqlar üzərinə yönəltməyə, zərurət yarandıqda isə bundan istifadə etməyə yönəltmək niyyətində idi.

Dəyişiklikdən sonra, hesab etmək olar ki, birlik “nümunəvi əsaslarla” öz fəaliyyətini davam etdirirdi. Əslində isə, yuxarıda qeyd olunduğu kimi, birliyin məramı aşkar idi: özgə torpaqlarında erməni xalqının mədəni oyanışına nail olmaq. Mədəni oyanış olduğu təqdirdə isə əzəli türk torpaqlarında erməni müstəqilliyinə can atmağa heç bir maneə qalmırdı. Bunu birliyin İrəvan quberniyasında şöbəsinin yaradılması yolunda can atması sübut edir. İrəvandan sonra Yelizavetpol quberniyası da gündəmdə idi.

“Bakı Erməni Mədəni Birliyi”nin ehtiyac yarandığı halda bütün Cənubi Qafqaz ərazisində öz fəaliyyətini genişləndirilə bilərdi. Bakıdan İrəvan quberniyasında iş aparmaq – ilk növbədə, erməni dilində məktəb açmaq - çox çətin idi. Birlik rəhbərliyi nizamnamədə qeyd olunan Bakı quberniyası ilə yanaşı, Zaqafqazıyanın qonşu quberniyalarında da fəaliyyət göstərmək şərtini əsas tutaraq, orada da öz məqsədlərini həyata keçirtmək niyyətində idi. Lakin Bakı qradonaçalniki bu məsələyə rədd cavabı vermişdi. Hesab etmək olar ki, tarixi hadisələrin sonrakı gedişatı “Niyə məhz ilk olaraq İrəvan?” sualına cavab ola bilər.

Maraqlı məqamlardan biri də birlik rəhbərliyinin İrəvan quberniyasındakı vəziyyət barəsində məlumatların əldə olunmasını ora ezam etdiyi xüsusi agentlər vasitəsilə əldə etdiyini də qeyd etməsi idi. Və bu məsələ - heç bir quberniya və diyarda şöbəsi olmadığı halda, xüsusi səlahiyyətli agentura vasitəsi ilə fəaliyyət növü – yenə də hüquq-mühafizə orqanlarını narahat edirdi. Çünki nizamnamədə bu haqda heç bir bənd və yaxud cümlə yox idi. Buradan belə nəticəyə gəlmək olar ki, “Bakı Erməni Mədəni Birliyi” yenə də qanundankənar fəaliyyətlə məşğul idi. Nizamnamədə “Birliyin fəaliyyəti Qafqazın digər yerlərində şöbələri əsasında həyata keçirilə bilər” yazılırdı. Lakin birlik üzvləri öz nümayəndələrini gizli yolla İrəvan quberniyasına göndərərək qeyri-qanuni təbliğat aparırdılar. Bu məsələ ilə bağlı 1909-cu ilin fevralın 3-də Bakı Qradonaçalniki yanında iclas çağırılmışdı. İclasda birliyin sədri “Bakı Erməni Mədəni Birliyi”nin fəaliyyətinin təkcə Bakı ərazisində deyil, bütün Qafqaz ərazisində yayılması təklifi ilə çıxış edirdi. Lakin təklif qəbul edilməmişdi: əldə yetərinə dəlilin olmadığı və Bakı şəhər rəisinin iştirak etməməsi səbəbindən qaldırılmış məsələnin həlli təxirə salınmışdı. Martın 16-da çağırılan növbəti iclasda müzakirə olunan məsələ birliyin nizamnaməsində 1-ci paragrafın 1-ci qeydində dəyişiklik edilməsi ilə bağlı idi. Nizamnaməyə “Birlik təkcə Bakı quberniyasında deyil, bütün Qafqaz ərazisində fəaliyyət göstərə bilər” cümləsi əlavə edilməli idi. Bakı Qradonaçalniki təkcə Bakı quberniyasına cavabdeh olduğunu və Qafqazın digər quberniyalarına səlahiyyəti çatmadığını əsas gətirərək bu bənddə dəyişiklik edilməsini qəbul etməmişdi. Görünür, rəsmi qurumlara birliyin yalnız Bakıda fəaliyyət göstərməsi lazım imiş.

Nəticə

Göründüyü kimi, “Bakı Erməni Mədəni Birliyi” şəhərdə yaşayan ermənilərin ictimai, mədəni, iqtisadi sferada demək olar ki, heç bir sahəsini diqqətdən kənar qoymamışdı. Xeyriyyə məqsədilə təsis olunan, əslində isə Azərbaycan ərazisində məskunlaşan ermənilərin milli-mədəni oyanışına xidmət edən və tarixi ərazilərimizdə pozuculuq fəaliyyəti ilə məşğul olan “Bakı Erməni Mədəni Birliyi”nin fəaliyyətində belə ciddi qanundankənar addımlar olduğu halda, nəyə görə onun fəaliyyətinə qadağan qoyulmurdu? Türk-müsəlmanlara qarşı sərt mövqedə dayanan, amma onların torpaqlarında gəlmə ermənilərə “qol-qanad” verən imperialist qüvvələr hansı məqsədlər güdürdülər? Bu birliyin varlığının qorunub-saxlanması hansı amallara xidmət edirdi? Hər halda tarixi hadisələrin sonrakı gedişatında bütün bu suallara cavab tapmaq mümkündür. “Bakı Erməni Mədəni Birliyi”nin fəaliyyətinə nəzər saldıqda belə nəticəyə gəlmək olar ki, şəhər daxilində yaşayan ermənilər öz məqsədlərinə çatmaq üçün zaman-zaman çalışır və bu yolda hər bir vasitəyə - maarifçilikdən tutmuş himayədarlarının əlində oyuncağa çevrilməyə belə əl atırdılar. Bunu ermənilərə mənsub digər ictimai və xeyriyyə təşkilatlarının fəaliyyətində də görmək olar.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan tarixi. V cild. Bakı, 2008.
2. Fond № f.46, s.2, s.v.71
3. Nəsiman Yaqublu. Azərbaycanın ilk qeyri-hökumət təşkilatları. Bakı, 2013.
4. Şəlalə Bağirova. “Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə səhiyyə və himayədarlığın təşkili. Bakı, 2019.

DOI: 10.36719/2663-4619/24.07.20/01/25-31

Bekzod Muradbaevich Abdirimov

Lecturer of History department at Urgench State University
prof.uz@mail.ru

FORTUNE OF KHOREZMANS IN ASIA MINOR AFTER KHOREZMSHAKH JALOLIDDIN MANGUBERDI

Summary

In this article, the speech goes on about the entrance of military parts of Khorezmshakh's state into the service of Rum sultanate and its fortune after the death of the last ruler JaloliddinManguberdi. Also there have been analyzed the reasons of why a part of Khorezmians left Minor Asia and a part of them were moved to the western territories of Minor Asia – shores of Aegean Sea.

Key words: *JaloliddinManguberdi, Khorezmians, Kayirkhan, Saruhan, Hermian, Alouddin Kaykubod, horuzmlus (Khorezmians) in Turkey*

Xorəzmşahların Cəlaləddin Manquberdidən sonra Kiçik Asiyada taleyi

Xülasə

Bu yazıda, Xorəzmşah dövlətinin hərbi hissələrinin Rum sultanlığının xidmətinə girməsi və son hökmdar Cəlaləddin Manguberdinin ölümündən sonrakı taleyi haqqadır. Ayrıca Xorəzmlilərin bir hissəsinin Kiçik Asiyayı tərk etmələri və bir hissəsinin Kiçik Asiyanın qərb ərazilərinə - Egey dənizinin sahillərinə köçürülməsinin səbəbləri təhlil edilmişdir.

Açar sözlər: *Cəlaləddin Manquberdi, Xorəzmlər, Qayırxan, Saruhan, Hermian, Alouddin Keyqubad, Xorəzmlə Türkiyədə*

Introduction

In the 13th century, the powerful Khorezmshakh state (1097-1231) was invaded by the Mongols from the east. Towns and villages were destroyed and the population was massacred. In that process, the various peoples living in the Khorezmshakh state moved westward from the brutal Mongol oppression to areas beyond the reach of the Mongol invaders – Frontier Asia, the South Caucasus and the Anatolian Peninsula. These migration processes developed the military and political and cultural relations of the last Khorezmshakh Jaloliddin Manguberdi with the leading forces in the region, the Seljuks of Konya, the Caliph of Baghdad, the Ayyubids. In this article, the discussion goes on about the influx of Khorezmians into Minor Asia under the persecution of the Mongols and their fortune.

After Jaloliddin Manguberdi arrived in Iran and Azerbaijan from a trip to India, he protected people under the protection of his brother Ghiyasiddin and the nomadic Turks, who were moving westward under the threat of the Mongols. After the assassination of Jaloliddin Manguberdi in 1231, representatives of various Turkic tribes who had fled during the Mongol invasion, along with large military units consisting of the Kangli, Oghuz, Kipchak and Tajiks (some Persian-speaking peoples of Movorunnahr, Khurasan, and Iran were called Tajiks), and their families and slaves, remained in the Middle East and eastern Anatolia in the form of small communities (Osman Yorulmaz. Kangli Türkleri, 2012: 121). According to Ziyə Bunyatov, these Turkic tribes went down in the history under the common name of “Khorezmians” without using the names of the tribes of their origin.

Turkish historian Osman Yorulmaz, in his book “History of the Kangli”, states that most of the Turkic peoples left in eastern Minor Asia after Jaloliddin Manguberdi belonged to the Kangli tribes (Osman Yorulmaz, 2012: 123) and in his research, he didn't give information about the Oghuz tribes, which moved from Movaronnahr, Khorezm, Khurasan, Iran to the near East and Minor Asia because of the persecution of

the Mongols, and emphasizes that all of these migrants belong to the Kangli. In our opinion, in addition to the Khorezmians living in the Lower Amu Darya basin, they included Kipchaks, Kangli, Oghuzs, Khalaj, some Iranian peoples and others. After all, the Oghuz tribes, who founded the Seljuk state, became part of the Khorezmshakh state that emerged in its place after the fall of the Seljuk state and they also moved west because of the persecution of the Mongols.

In general, most of the migrated peoples belonged to the military stratum, along with scholars, scientists, jurists, secretaries, artisans, merchants, and others.

After the sultan of Rum Alouddin Kaykubod removed the Khorezmshakh Jaloliddin Manguberdi from the political arena, he began to march on the Ayyubids, who were loyal allies in the struggle against the Khorezmshakhs, and tried to use Khorezmian military units against them. The Konya sultan soon conquered Georgia, Arzirum, and Arron.

After the death of Jaloliddin Manguberdi, the people of Khorezm elected Husamiddin Kayirkhan Malik as their leader. In 1231, the sultan of Rum Alouddin Kaykubod invited Kayirkhan and his comrades Barakatkhani, Yilan Bugha, Sarukhan, Hanberdi, Sayfiddin Sadiqkhan, Atlaskhan, Nosiriddin Kushlukhan and other military commanders to his service (Ibn Bibi, 1941: 166).

In particular, Sinaniddin Kaymaz, who came to Khorezm as an ambassador from the Rum sultan, came to Tatvan on the shores of Lake Van (now Bitlis, near Hilot) and met with Kayirkhan.

Describing the process of the meeting, IbnBibi writes that “they remembered the bitter days” with Kayirkhan. Alouddin Kaykubod’s ambassador, Sinaniddin Kaymaz, took out the Koran he had brought with him and laid his hands on it, swearing that the sultan of Rum had no ill intentions towards the Khorezmians, Kayirkhan and other Khorezm lords and that his goal was to keep the Khorezmians here. After that, they took Barakatkhani, Yilanbugha, Sarukhan, Kushlukhan and other emirs to Kayirkhan and with the ambassador left for Konya, the capital of the Rum state. A lavish ceremony was held in their honor, and finally the Arzirum region was completely conquered by the Khorezmians. The land of Arzirum consisted of 36 large and small castles. 300 honorary clothes were presented by the sultan to the amirs of Khorezm. According to the agreement, more than 4,000 Khorezmians, who had set out for their homeland, would face an unexpected attack by the Mongols when they reached the village of Tughtap.

According to some sources, the number of Khorezmian soldiers who left the Tatvan region for Arzirum was 12,000 (Dr.ArslanTekin, 2012). AbulFaraj notes that their number was 10,000 (Gregory AbulFaraj, 1999: 530). In general, studies on this issue show figures between 4-25 thousand (Osman Yorulmaz, 2012: 125). There is also information that Kayirkhan, who entered the service of the Seljuks, had the power containing 10-12 thousand men (Osman Yorulmaz, 2012: 125). Based on the above, it can be estimated that if the number of soldiers was around 12,000, the Khorezmians, including their families, slaves and servants, were at least more than 50,000.

The Khorezmians, who set out from Hilot for Arzirum, dispersed after the Mongol invasion and reached Arzirum within a few days only when the danger had disappeared. IbnBibi noted in his sources that after the Khorezmians, who were migrating from Hilot to Arzirum, were attacked by the Mongols, they gifted Erzinjan to Kayirkhan, Amasya to Barakatkhani, Larendia (now Karaman) was given to Kushlukhan, Nigde to Yilanbugha.in order to look with favor on them (Ibn Bibi, 1941: 173).

If we pay attention to the geographical location of the territories given to the Khorezmians as a gift by the Rum sultan Alouddin Kaykubod, we can see that a wise measure was used here as well. That is, the deployment of Khorezmian military units in the border areas with the Mongols and Ayyubids, which appeared in the place of the Khorezmshakh state after its fall, served to protect the interior of the state from unexpected attacks and invasions of the Mongols and Ayyubids. The fact that very large areas were given to the Khorezmians indicates that their number was much higher. Alouddin Kaykubod took advantage of the situation and took the Khorezmians under his control and increased his military power (Osman Yorulmaz, 2012: 127). When the Sultan of Konya, Alouddin Kaykubod, placed the Khorezmians in the above territories, he marched with their military force on his ally, Al-Malik al-Ashraf, and conquered Hilot.

The territories of the Rum sultanate expanded at the expense of the territories of the Ayyubids. In 1233, according to AbulFaraj, in 1234 (Gregory AbulFaraj, 1999: 533), an adult representative of the Ayyubid dynasty invaded the lands of southeastern Anatolia in an alliance of relatives of the ruler of Egypt, al-Malik al-Kamil. The Sultan of Konya, Alouddin Kaykubod, with the help of Kayirkhan and other Khorezmian commanders, attacked the Egyptian forces and forced them to retreat. Ibn Bibi said that there were no serious casualties in the Khorezmian military operations against the Egyptian-Syrian army (IbnBibi, 1941: 174). The Harput king of Eastern Anatolia had sided with the Egyptian and Syrian forces, trusting them. At his request, the Egyptian governor separated Malik Kamil Hama, Maliks of Humus and the Emir, Shamsiddin Sawab, as well as a cavalry of 5,000 men to guard the fortress of Harput. Alouddin Kaykubod forced the

maliks of Damascus to withdraw from Harput and took possession of the Harput fortress and appointed his deputy. In 1235, the next expeditions by the Sultan of Konya were directed to the cities of Urfa, Harran in southeastern Anatolia and Raqqa in northern Syria. During these marches, Khorezmian military units were stationed in the central part of Alouddin Kaykubod's army (Osman Yorulmaz, 2012: 128). Kayirkhan and other Khorezmian lords also took part in the capture of Diyarbakir, one of the most important strategic cities in Eastern Anatolia. According to Ibn Bibi, Khorezmian military units carried out military operations in the areas up to Sinjar (in the territory of Iraq) due to their previous enmity against Malik Ghazi, Badriddin Lulu, Mardin Maliki Mansur, who betrayed Khorezmshakh Sultan Jaloliddin in the marches to capture Diyarbakir (Ibn Bibi, 1941: 182). Dissatisfied with the fact that these military operations were out of the control of the Rum sultan and the independent movement of the Khorezmians, the sultan captured Arzinjon from the Khorezmian emir Kayirkhan and placed it in Sivas (Osman Yorulmaz, 2012: 128). He handed over the governorship of Arzinjan to his son Giyosiddin. He announced another son Qilich Arslon as the successor to the throne and returned to Kaysari (Osman Yorulmaz, 2012: 128).

The poisoning and assassination of the Sultan of Konya, Alouddin Kaykubod, in 1237 led to the postponement of the next planned military operation in Syria.

In general, the last 6 years from the death of Khorezmshakh Sultan Jaloliddin to 1237 – the assassination of Alouddin Kaykubod are characterized by the fact that the Khorezmians settled in Erzinjan, Arzirum, Nigde, Malatya and other eastern borders in Anatolia. The various Turkic tribes that were part of them adopted the name “Khorezm” instead of their ancient names. Politically, the Khorezmians acted in harmony with the Seljuk rule and it served to further strengthen the Seljuk rule and gave the complete right of supremacy over their rivals as Egypt, the Ayyubid rulers of Syria.

In short, after the death of Sultan Jaloliddin, the tribes and clans that remained in Tunjeli and its environs insisted that they had come with Sultan Jaloliddin (Dr. ArslanTekin, 423). Zaki Validi Togon, a scholar of the history of the Turkic peoples, in his fundamental work “Introduction to General Turkic History” states that more than 100,000 families migrated from Khorezm to the Middle East and Anatolia under the pressure of the Mongols (Ahmet Zeki Velidi Togan, 1981: 150). Other sources state that there were 70,000 Khorezmians, including their families, who left their homes during the political changes in the Rum sultanate and moved to Syria and Iraq (Veli Saltik, 2009: 76).

In 1237, the Rum sultan Alouddin Kaykubod was poisoned and killed. At this time, one of his three sons, Qilich Arslon, had been appointed as the heir. However, as a result of a conspiracy organized by officials Sadiddin Kopak, Shamsiddin Altunaba and others, another son, Ghiyosiddin Kayhusrav II, was enthroned. Along with other Rum commanders and lords, Kayirkhan and other Khorezm lords also took part in the enthronement ceremony. In order to further strengthen his power in the palace, Sadiddin Kopak, who saw Kayirkhan from Khorezm as his rival, plotted against him. Ibn Bibi conveyed false information to the new sultan about this conspiracy about Kayirkhan, the commander of the Khorezmian troops. As if Kayirkhan turned his back on the new sultan and planned to go to other lands. If he went to war with another country, he would slander Ghiyosiddin Kayhusrav II, slandering the fact that the Rum country was well aware of the military situation and that the sultan was urging his enemies to attack the Rum country. The inexperienced sultan Ghiyasiddin foolishly summoned Kayirkhan and ordered his arrest in the fort of Zemento. After the death of Kayirkhan, the commander of the Khorezmian army, who fell ill and died in the prison Zemento (Ibn Bibi, 1941: 190), the other Khorezm lords turned their backs on Ghiyosiddin and took their way to Syria. They continued to plunder the provinces and territories they had conquered. The Rum sultan Giyosiddin appointed Kamoliddin Kamyar as the administrator for the return of the Khorezmians. Kamoliddin Kamyar moved with the military unit, pursued the Khorezmians and reached Malatya. When Ertokush, the commander of the sultan's military units in Malatya, reached Harput, the Khorezmians were crossing the Frot River by the Arabgir road.

Ertokushsubashi⁵⁶ blocked the way of the Khorezmians to Harput with Sayfuddin Bayram. The people of Khorezm conveyed the following message to the Sultan's soldiers through an envoy: “We had enjoyed life under the support of the dead Sultan (Alouddin Kaykubod). After his death, you arrested our captain Kayirkhan. We, too, have left this household service to save our lives, having to gather our food from somewhere else. Couldn't you open the way for us” (IbnBibi, 1941: 191).

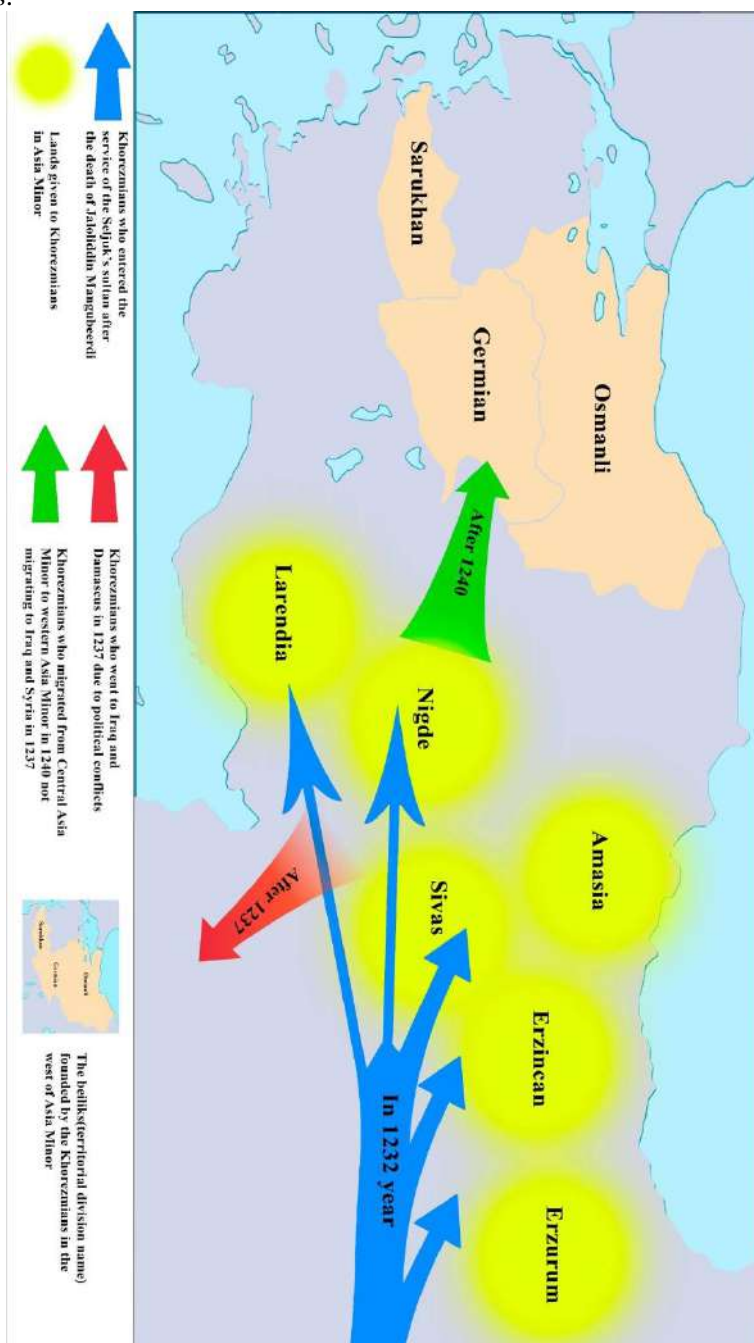
When the embassy failed, the Rum troops attacked and Shamsiddin Bayram, a man of the Sultan of Konya, was killed and Ertokush was taken prisoner. The Khorezmians spread to the Syrian territories, Harran, Urfa, Raqqa, Suruch and other areas without any casualties. The rulers of Syria, Diyarbakir, Rabia, Egypt, and al-Jazier were wondered by the Khorezmians who left Anatolia. When the conspiracies of

---

⁵⁶Subashi is military commander and ruler of military part among Turkic people.

Sadiddin Kopak were exposed, Sultan Ghiyosiddin Majdiddin again sent Terjuman as an ambassador to Khorezm and invited him back to Anatolia. At that time, the Khorezmians had joined the service of al-Jazzier al-Salih (Бунятов З.М., 1999: 115). As a result of the embassy, the emirs of Khorezm were again persuaded to add the name of Ghiyosiddin to the sermon.

Later, Sadiddin Kopak was killed and his body was dismembered and hanged for his conspiracy against the Khorezmians.

Actions of Khorezmians in Anatolia after the destruction of Jaloliddin Manguberdi

Soon the agreement between them was broken and the Khorezmians and the Sultanate of Konya became hostile. The activity of a group of Khorezmians who left Anatolia after these events is observed in the Middle East and Egypt. Their militant actions have a serious impact on the Ayyubids, the Kingdom of Jerusalem, the Crusaders, the political process in Egypt. Every page of the history of the Middle East from 1237 to 1246 contains information about military units called Khorezmians. After 1246, a part of the Khorezmians, who had been severely defeated around Hums, returned to eastern Anatolia (Osman Yorulmaz, 2012:133). In southeastern Anatolia, the ancestors of the villages of Adana, the Ottomans, and the surrounding villages of Horzum were probably the descendants of the Khorezmians who migrated to Iraq and Syria after 1237 and returned after 1246. Because in 1237 the Khorezmians, who remained immobile in central Anatolia, were settled in 1240 along the borders of the Byzantine Empire in western Minor Asia.

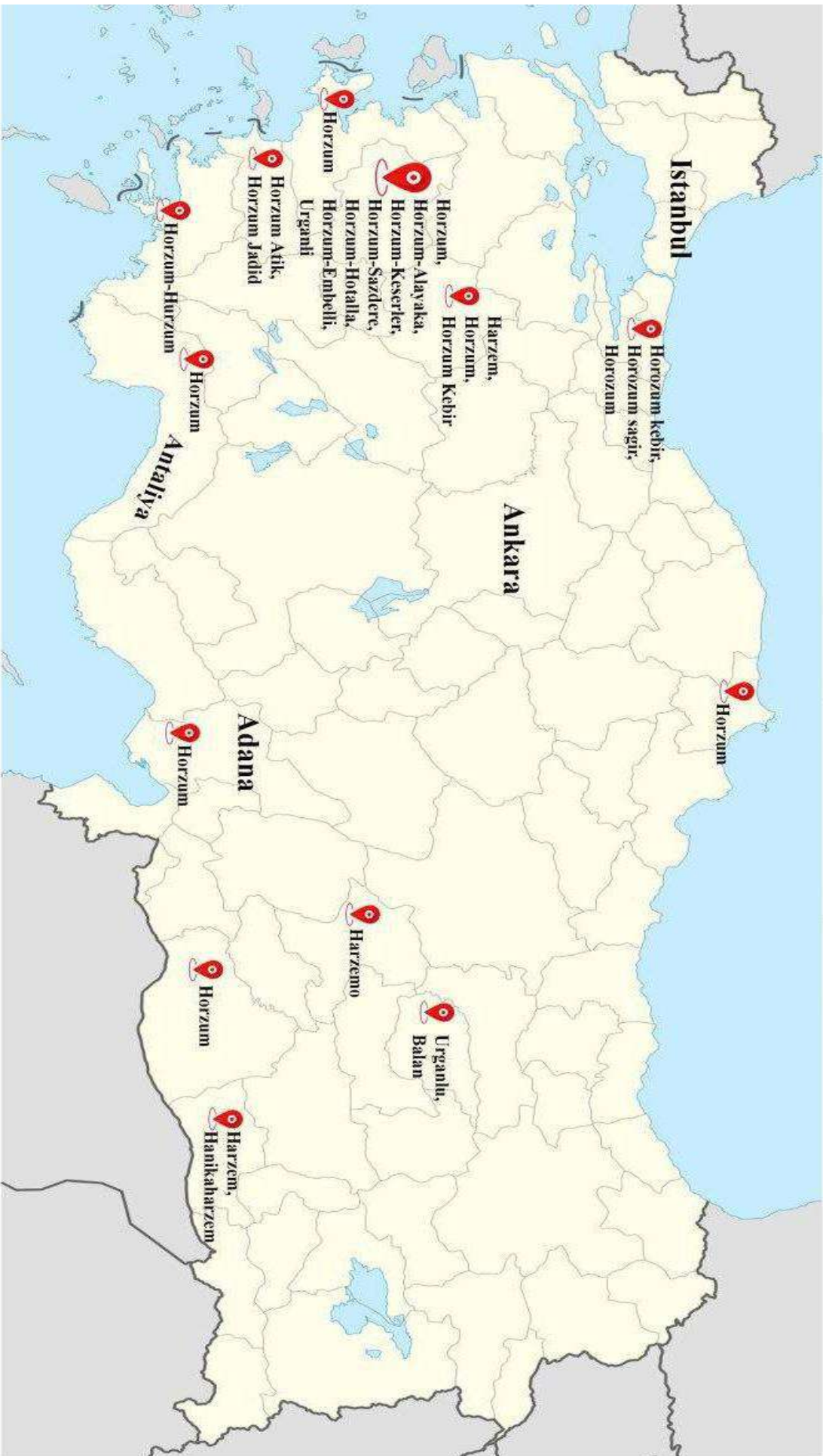
The Konya Seljuks (Rum state), weakened during the Mongol invasion, could not resist the independence of a new layer of Oghuzs and Kanghai-Kipchaks who migrated to Minor Asia, i.e., as noted above, many lords. The succession of thrones in the Rum sultanate, the next wave of Mongol invasions, and the revolts raised by nomadic Turkmen in various parts of Minor Asia in the context of the resulting economic and political crisis would lead the state to crisis. In this situation, the provinces in different parts of Minor Asia began to govern their territories independently, without subordination to the central government. Like many provinces, the Khorezmians established their own independent principalities. We have mentioned above that the Khorezmians, who settled in central Anatolia during the reign of Alouddin Kaykubod, migrated to Syria and Iraq after 1237 as a result of conflicts that arose during the Seljuk throne change. Now we are going to talk about the Khorezmians in the center of Anatolia, who did not migrate to Syria and Iraq.

On August 26, 1228 (Shahobiddin Muhammad an-Nasaviy, 2009: 174), the Mongols, led by a lord named Bayju, who had been defeated by Khorezmshakh Jaloliddin near Isfahan, defeated the armies of the Rum sultanate in 1243. After that, we can see that the Rum sultanate, which lost its independence, relocated the Khorezmians left in Anatolia to the westernmost regions of the state – the Aegean Sea.

Turkic studies emphasize the existence of kin tribes and many toponyms such as place names as *Horzumli*, *Khorezmli*, *Harzemli*, etc in the territories of Manisa, Kutahiya, place names and based on information from historical sources of the Ottoman state, they claim that the Horzum people came to this region from the central parts of Asia Minor. Thus, in the second half of the 13th century, in the west of Anatolia, on the shores of the Aegean Sea, the Khorezmians established the Saruhan, Hermian and Ottoman principalities (Ahmet Turan Yuksel, 2008: 90). Of course, most of the literature today suggests that the origins of the Ottomans, who founded the Ottoman Empire, which was the foundation of the Ottoman Empire, belong to the Kayi tribe of the Oghuz. In any case, it is true that they migrated from the territory of the Khorezmshakh state under Mongol persecution. While the people who migrated west from the Khorezmshakh state called themselves Khorezmians, it is not wrong to call the Ottoman Kayis conditionally Khorezmians.

If we pay attention to the geographical location of these principalities in Minor Asia, we see them not in the regions of central Minor Asia, as in the time of Alouddin Kaykubod, but in the western – Byzantine frontier regions. In our opinion, such changes are probably related to the loss of the Roman sultanate's independence in 1243 in the battle between the Roman sultanate and the Mongols (the Battle of Kosadag). The Khorezmian military units, which now served as a buffer zone between the Mongols and the Rum state, had lost their significance. Now, their deployment to the west, to the Byzantine frontiers, can be understood as an attempt by the Seljuk state of Konya to maintain the inviolability of its western frontiers. A six-volume, 3,000-page list of the tribes and communities that lived in Turkey between 1453 and 1650 was compiled on the basis of the census books and documents kept in the existing libraries and archives of Turkey (Yusuf Halacoglu, 2009).

The present-day villages of Horzum(Khorezm) in Turkey

In this list, horuzmlu people were narrated as according to Ottoman sources in the 15th-18th centuries in the form of “Harzem Jamaat”, “Horzum Jamaat”, containing a total of 5273 apartments surrounding in the territories of Mugla, Mekri, Pechin Milas Eskisehir, Pirnaz, Tavas, Denizli, Bozoyuk, Eser Yenisehir, Defteran and Ula regions of Menteshsanjag (region)⁵⁷ in Minor Asia, Aydin Sanjag’s Kestel, (Nazilli) Ayasulug, Akchashehir, Cheshme, and Guzelhisar regions, Ichel Sanjag’s Silifke district, Sigla Sanjag’s Seyidgozi region, Saruhan Sanjag’s Manisa region and Orta Lida (Yusuf Halacoglu, 2009). There are more than 30 toponyms “Harzum / horzum” that are still preserved in Minor Asia, and most of the ethnonyms are preserved in the territories of those three principalities.

Conclusion

As a result of the Mongol invasion, the powerful Khorezmshakh state was almost abolished and the survivors moved west. The last Khorezmshakh, freed from Mongol persecution, abandoned his state in India and consolidated his power in Iran and the South Caucasus. However, it was not possible to form an alliance against the Mongols by uniting political forces in the Middle East, Minor Asia, and the Caucasus. As a result, he could not stand long in the face of a powerful enemy, and after his death in 1231, the Khorezmians who remained in the region became part of the service of the Rum sultan and took an active part in the political process in the region. While the Rum sultan tried to expand the borders of his state using their services, the Ayyubids encouraged the Khorezmians to fight the crusaders. Eventually, the Khorezmians in Minor Asia guarded the eastern borders of the Roman sultanate from the Mongols and Ayyubids, but were later forced to move west to guard the Byzantines. Meanwhile, many independent principalities were formed on the territory of the weakened Seljuk state. In this process, the Turks, who came from the territory of the Khorezmshakh state under the Mongols, established 3 independent principalities in Western Anatolia – Saruhan, Hermian and Ottoman principalities. Saruhan and Hermian and other Turkic principalities later united around the Ottoman principality to form the Ottoman Empire.

References

1. Osman Yorulmaz. Kangli Türkleri. -Istanbul-Aralik: “Otuken”, 2012.
2. Ibni Bibi. Anadolu Selçuklu devleti tarih. –Ankara: “Uzluk”, 1941.
3. Dr.ArslanTekin. Selçuklu Tarihi. –Istanbul: 2012.
4. Gregory AbulFaraj (Bar Hebraeus). AbulFaraj tarihi. Cilt-II. Suryanchadan Ingluzcheye cheviren Ernest Wallis Budge, turkcheye cheviren Omer Riza Dogrul. -Ankara: “Türk tarih kurumu”, 1999.
5. Dr. ArslanTekin. Türk'ün Tarihi. –Istanbul: 2017.
6. Ahmet Zeki Velidi Togan. Umumi Turk Tarihine girish. -Istanbul: “Aksiseda”, 1981.
7. Veli Saltik. Turkmen isyanlari. –Ankara: 2009.
8. Бунятов З.М. Государство Хорезмшахов–Ануштегинидов (History of Khorezmshakhs – Anushtegins). 1097-1231. –Baku: 1999.
9. Osman Yorulmaz. Kangli Türkleri. -Istanbul-Aralik: “Otuken”, 2012.
10. Shahobiddin Muhammad an-Nasaviy. Султон Жалолиддин Мангуберди ҳаёти тафсилоти (Description of the life of Sultan Jaloliddin Manguberdi). Translated by Matyokubov K. – Tashkent: “Ўзбекистон”, 2009.
11. Ahmet Turan Yuksel. Anadolu Selçuklu devletiile Harzemşahlar devleti münasebetleri. –Konya: 2008.
12. Yusuf Halacoglu. AnadoludaAshiretler, Cemaatler, oymaklar (1453-1650). –Ankara: 2009.
13. Ali Riza Yalman (Yalgin). Jenubda Türk Oymaklari. 2 cilt. -Ankara: “Kültür Bakanlığı Yayinlari”, 1977.
14. Arlan Tekin. Osmanli Devle'tinin Kuruluşu ve Ertugrulgazı. –Istanbul: Kariyer, 2017.
15. Aydin Taneri. Harezmsşahlar. –Ankara: “Türkiye dıyanet vakfi”, 1993.
16. ÇagatayUluçay. ManisaTarihi. – Istanbul: “ManisaHalkevi”, 1935.
17. Dr. UğurUnal. Usmanlı yer adları. Strazburg Cad. No: 31/17 Sıhhiye – Ankara 2017.
18. Geyiko'gly. Anadoluda Kalan Harzemliler (Horzumlular).
19. Ibn Esir. Kamil Taryh. Rahmet Gylyjov terjimesi. –Ashgabat: “Miras”, 2005.
20. Ibrahim Kafesöglu. Harezmsşahlar devleti tarihi. –Ankara: “Türk tarih kurumu basımevi”, 1992.
21. Meryem Gurbuz. Harizmshahlarda devlet teshkilati, ekonomik ve kulturel hayat. -Istanbul: “Istanbul üniversitesi sosyal bilimler enstitüsü”, 2005.
22. Nazmi Sevgen. Zazalar ve Kizilbashlar. –Ankara: 1999.
23. Riza Nur. Türk Tarihi. (1 cilt). –Istanbul: “Toker”, 1978.
24. Sümer Faruk. Oguzlar. – Ankara: Ankara Universtesi, 1972.

---

⁵⁷Sanjag is territorial unit, it is used as administrative territory.

SOVET HÖKÜMƏTİNİN DİNİ SİYASƏT YARADILMASINDA ARXIV SƏNƏDLƏRİNİN ƏHƏMİYYƏTİ

Xülasə

Sovet rejimi dövründə İslam və din xadimlərinə qarşı aktiv mübarizə aparıldığı məlumdur. Arxivdə saxlanan sənədlər aşağıdakı mövzuları əhatə edir: Vaqf ərazilərinin dövlət nəzarətinə verilməsi, məscid və mədrəsələrin ləğvi, insanlara hər cür şəkildə dini mərasimlər keçirməyə müqavimət göstərmək.

Açar sözlər: *Ateist siyasət, Vaqf ölkələri, "Ateistlər Birliyi", məscid, mədrəsələr, təbliğət, "Xadim ateist" Birliyi, din alimi, sünnət mərasimi, vergi*

The value of archival documents in reporting on the relegal policy of the Soviet regime Summary

It is known that under the Soviet regime, an active struggle was waged against Islam and religious figures. The of documents in the Archive stored cover the following topics: the transfer of Waqf lands to state control, the liquidation of mosques and madrassas, and resistance to the people in every possible way from performing religious ceremonies.

Key words: *Atheistic politics, Waqf lands, "Union of Atheists", mosque, madrassas, propaganda, Union "Militant atheism", religious scholar, circumcision ceremony, taxation*

Müstəqillik dövründə Sovet hökumətinin dindarlara, dini qurumlara və təşkilatlara qarşı birtərəfli, ateist siyasətini öyrənmək imkanı yaranmışdı. Sovet hakimiyyətinin dini qurumların və təşkilatların fəaliyyətinə münasibəti, dövrlərində nəşr olunan rəsmi sənədlərdə, ictimai-siyasi xarakterli ədəbiyyatlarda öz əksini tapmışdır. Dövlət əmlakının təhvil verilməsi, Dinsizlər Birliyinin yaradılması, dini liderlərə qarşı mübarizənin intensivləşməsi və məscidlərin məcburi şəkildə bağlanması barədə arxiv sənədlərinin əhəmiyyəti misilsizdir.

Xüsusilə, Fərqanə Vadisində baş verən proseslərin öyrənilməsində Özbəkistan Respublikası Prezidenti Aparatının arxivinin Fərqanə regional şöbəsinin 1, 109 nömrəli fondlarında və Özbəkistan Milli Arxivinin 837 fondunda saxlanılan sənədlər dəyərli məlumatlar verir. Ölkədəki Sovet rejiminin ilk illərindən etibarən təməl mülkiyyəti məsələsi hökumətin diqqət mərkəzində idi.

17 noyabr 1920-ci ildə Türküstan ASSR Mərkəzi İcraiyyə Komitəsi və Xalq Komissarları Şurası "Rusiya Federasiyasının Türküstan Respublikasında torpaq istifadəsi haqqında" 353 nömrəli Əsasnaməyə uyğun olaraq vaqf torpaqlarının dövlətə verilməsi barədə qərar elan etdi. Beləliklə, vaqf mülkiyyəti məsələsi dini qurumların ixtiyarından tamamilə çıxarıldı. Yalnız fərmanda məscidlərə aid olan vaqif torpaqlarının müvəqqəti torpaq və su islahatı prosesinə qədər optimal olduğu göstərilib⁵⁸. Əsrlər boyu məscid və mədrəsələr vaqf mülkləri hesabına təmir edilmişdir. 1920-ci illərin əvvəllərindəki qıtlıq nəticəsində təməl əmlakının, məscidlərin və mədrəsələrin müsadirə edilməsi məscid və mədrəsələrin təmiri ilə bağlı problemlərə səbəb oldu.

Fərqanə bölgəsi İnqilab Komitəsinin 2 aprel 1920-ci il tarixli iclasında, Namangan rayon partiya komitəsindən teleqramla təmirə ehtiyacı olan mədrəsələr və məscidlərin təmiri üçün hansı tədbirlərin görülməli olduğu müzakirə edildi. Fərqanə bölgəsi İnqilab Komitəsinin 22 nömrəli qərarına əsasən, təmirə ehtiyac duyulan dağıdılmış mədrəsələr Xalq Təhsili İdarəsi, məscidlərin hesabına bərpa edilməlidir⁵⁹. Dinə qarşı mübarizədə ateist olan Özbəkistan Kommunist Partiyası Mərkəzi İcraiyyə Komitəsinin təbliğət şöbəsinə dinə qarşı mübarizədə böyük vəzifələr həvalə edilmişdir. Bu bölmənin 20 noyabr 1927-ci il tarixli iclasının 2 sayılı protokolunun qərarında deyilir: "Müttəfiqlər Birliyinin nizamnamə layihəsinə baxılacaq və təsdiqlənəcəkdir. Bir həftə ərzində Allahsızlar Birliyinin adı geniş ictimaiyyətə başa düşülən və mətbuatda dərc olunan şəkildə özbək dilində yayımlanmalıdır. Bu vəzifə yoldaş Botuya həvalə edilsin⁶⁰."

⁵⁸ Özbəkistan Respublikası Prezidenti Administrasiyası arxivinin Fərqanə regional şöbəsi, fond 1, siyahı 1-a, hal 125, səhifə 3 arxa

⁵⁹ Özbəkistan Respublikası Prezidenti Administrasiyası arxivinin Fərqanə regional şöbəsi, 1-ci fond, 1 siyahı, 192 iş, 43-cü vərəq.

⁶⁰ Özbəkistan Respublikası Prezidenti Administrasiyası arxivinin Fərqanə regional şöbəsi, fond 109, siyahı 1, hal 457,

Hökumətin dinə basqın etməsinə baxmayaraq əhali öz dini etiqadlarına sadıq qaldı və bu rəsmi sənədlərdə öz əksini tapdı. Fərqanə vilayətinin Əndican rayonunun Sultanabad kənd məclisinin məktəblərindən birində, 1938-ci ildə Qurban bayramı və Qurban bayramı günlərində 65 şagird məktəbə getmədi. Bu vəziyyət digər məktəblərdə də bildirilib. Arxiv sənədlərinə görə, rayon partiya komitələri Özbəkistan Kommunist Partiyasının dinə qarşı mübarizədə göstərişlərini tam yerinə yetirmirlər⁶¹.

Fərqanə əyalətinin Bağdad rayonunda din əleyhinə səlahiyyətliyə əkinçiləri kənd təsərrüfatı işlərinə cəlb etmək və Qurban bayramı və Qurban bayramı günlərində namaz qılmalarına mane olmaq tapşırılıb. Dini bayramlarda xüsusi idman yarışları təşkil edilmiş və əhalini yayındırmaq üçün tədbirlər görülmüşdür⁶². Baş verən ateist mübarizə təkcə İslama deyil, digər dini qurumlara da mənfi təsir göstərdi. 1938-39-cu illərdə Əndicanda 71 məscid, 1 rus kilsəsi və 3 yəhudi sinaqoqu vardı, burada dini mərasimlər müxtəlif yollarla maneə törədilirdi⁶³.

1940-cı ildə respublikanın Fərqanə bölgəsində din əleyhinə təbliğatın geniş miqyasda aparılması üçün 79166 manata dinlə mübarizəyə dair ədəbiyyat və dərsliklər alındı⁶⁴. 1940-cı ildə təkcə Fərqanə bölgəsində "Kurashchan allahsız" hüceyrələrin sayı 2 243-ə, üzvlərin sayı 45 824-ə çatdı. Bundan əlavə, 272 təbliğatçı və 210 mühazirəçi şəhər və kəndlərdə din əleyhinə təbliğat aparıblar⁶⁵.

Sovet hakimiyyəti tərəfindən ruhanilərə qarşı mübarizənin intensivləşməsi, məscidlərin məcburi şəkildə bağlanması din alimləri üçün böyük zərbə idi. Özbəkistan Kommunist Partiyasının Təbliğat şöbəsinə 1940-cı ildə göndərilən "Kurashchan худосизлар" Fərqanə regional birliyinin hesabatında ölkədəki dini qurumların və din alimlərinin vəziyyəti haqqında tarixi məlumatlar var⁶⁶. 1940-cı ilin sentyabrında Fərqanə bölgə partiya komitəsinin iclasında bütün şəhər və kənd məclislərinin sədrələrinə dini qurumlara ciddi nəzarət etmək, yenidən qeydiyyatdan keçmək, yararsız olan məscid binalarının sökülməsi və digər məqsədlər üçün tikinti materiallarını Qurilishsavdofond-a təhvil vermək tapşırıldı⁶⁷. (vurguladı)

Sovet hökumətinin cəzaçəkmə müəssisələri respublikanın bütün bölgələrindəki imamların, eşxanilərin, sufilərin, qari, mudarrislərin, mutəvəllilərin, şeyxlərin, müsəlman alimlərin dəqiq siyahısını əldə etdilər, onlar haqqında məlumat topladılar və daxili işlər orqanları tərəfindən kim olduqları və etdikləri mövzularda yoxlamalar apardılar. Həyata keçirilən. Fərqanə Vilayət Xalq Məhkəməsinin 1940-cı ildə çıxardığı qərara görə, 13 dini ruhaninin iddiasında, 8 nəfər müxtəlif müddətli həbs cəzasına, 5 nəfər yüngül cəzalara məhkum edildi.

Vəzifə bu işə yenidən baxılması, cəzaları gücləndirmək, xüsusən 1938-1940-cı illərdə Kokanddakı müxtəlif məscidlərdə imamlıq edən Obid Mirzoxidov, Yusufbaev, Mirzaboy Karabayevin fəaliyyətini dərinədən öyrənməkdir⁶⁸.

Din xadimlərinin repressiyasındakı amillərdən biri də dövlət müavinətlərindən məhrum olması idi. Fərqanə regional səhiyyə idarəsinin din əleyhinə təbliğat aparatının hesabatına görə, 1938-1940-cı illərdə Margilandakı 45 ruhan, Kokand şəhərində 50-yə yaxın dindar təqaüdə çıxdı və onların dövlət pensiyalarından məhrum edilməsi barədə qərar qəbul edildi⁶⁹.

Dini din adamlarına və dindarlara qarşı mübarizə də müəyyən edilmiş vergiləri vaxtında ödəmədikləri ittihamı ilə aparıldı. Bu cür ruhanilərin işi yerdəki Xalq Məhkəmələrinin hökmünə istinad edilmişdir. 1939-cu ildə Fərqanə Bölgəsinin 18 sayılı Xalq Məhkəməsində 68 dini din xadimi mühakimə olundu və burada 79 456 manat məbləğində vergi ödəməməkdə ittiham edildi. 1940-cı ilin birinci yarısında 61 printerin maliyyə təşkilatları tərəfindən 129.586 so'm vergi ödəməməsi aşkar edildi. 1940-cı il iyunun 20-də Vilayət Xalq

---

vərəq 7.

⁶¹ Özbəkistan Respublikası Prezidenti Administrasiyası arxivinin Fərqanə regional şöbəsi, 1-ci fond, 6 siyahı, 32-ci hal, 16-cı vərəq

⁶² Özbəkistan Respublikası Prezidenti Administrasiyası arxivinin Fərqanə regional şöbəsi 1-ci fond, 6 siyahı, 32-ci hal, 68.

⁶³ Özbəkistan Respublikası Prezidenti Administrasiyası arxivinin Fərqanə regional şöbəsi, 1-ci fond, 6 siyahı, 32-ci hal, 75-ci vərəq.

⁶⁴ Özbəkistan Respublikası Prezidenti Administrasiyası arxivinin Fərqanə regional şöbəsi 1-ci fond, 6 siyahı, 68-ci hal, 3-cü vərəq.

⁶⁵ Özbəkistan Respublikası Prezidenti Administrasiyası arxivinin Fərqanə regional şöbəsi, 1-ci fond, 6 siyahı, 68-ci hal, 20-ci vərəq.

⁶⁶ Özbəkistan Respublikası Prezidenti Administrasiyası arxivinin Fərqanə regional şöbəsi 1-ci fond, 6 siyahı, 32-ci iş, 39-cu, 40-cı vərəq

⁶⁷ Özbəkistan Respublikası Prezidenti Administrasiyası arxivinin Fərqanə regional şöbəsi, 1-ci fond, 6 siyahı, 69-cu hal, 7-ci vərəq

⁶⁸ Özbəkistan Respublikası Prezidenti Administrasiyası arxivinin Fərqanə regional şöbəsi, 1-ci fond, 6 siyahı, 70-ci hal, 44-cü vərəq.

⁶⁹ Özbəkistan Respublikası Prezidenti Administrasiyası arxivinin Fərqanə regional şöbəsi, 1-ci fond, 6 siyahı, 68-ci hal, 8-ci vərəq.

Məhkəməsi arxiv sənədlərinə görə hamısı mirzə olan 126 nəfərin işinə baxdı. 1939-cu ildə Fərqanə bölgəsindəki 316 ruhaniyə 621.511 so'm vergi verildi, 1940-cı ildə 367 ruhaniyə vergi verildi və 798.754 so'm ödəməli oldu⁷⁰.

1939-cu ildə Fərqanə bölgəsindəki 316 ruhaniyə 621.511 so'm vergi verildi, 1940-cı ildə 367 ruhaniyə vergi verildi və 798.754 so'm ödəməli oldu⁷¹.

Bəzi şəhər və rayonlarda bütün məscidlər bağlandığı üçün dindar əhali evlərində gizli şəkildə namaz qılırdı. Partiya və sovet orqanlarında çalışan şəxslərin övladlarının sünnəti də köhnəlmiş kimi tənqid edilmişdir. İmamların sayının az olmasına baxmayaraq, məscidlərin imamları və sünnə mərasimlərində iştirak edən mollalar şəhər, rayon və rayon maliyyə idarələri tərəfindən məcburi şəkildə vergi aldılar⁷². 1939-cu ildə Buxaranın 5 mollasının şəhər maliyyə idarəsinə gəlmədiyi və Mirzə İbragimov, Məryam Pakanaeva, Rafaelov, A.Parpiyev, Nuriel Parpiyevə qarşı cəza tədbirləri görüldüyü bildirilir. 1939-cu ildə Buxarada fəaliyyət göstərən 6 məscidin vergi tutulması və imamlarına qoyulan vergi miqdarı arxiv sənədlərində qeyd edildi⁷³. Məscidlərin inşası və respublikanın bir sıra əyalət və rayonlarında dini ayin və əməllərin icrası Sovet rejiminə düşmən kimi qiymətləndirildi. Qallaorol rayonundakı Stalin kolxozunun sədri Şodiyev, dini icma başçısı Qurban Mahsum ilə birlikdə Karşiboy Şapaevin cənazəsi üçün 600 kolxozçu toplamaqla tarla işinə mane olmaqda ittiham olunur. Partiya bürosunda oğlunu Buxaradakı ipək fabrikində sünnət etdiyi üçün tənqid edildi və xəbərdar edildi⁷⁴.

Qeyd etmək lazımdır ki, yuxarıdakı hadisələr Sovet hökumətinə qarşı ciddi səhvlər olmasa da, məsələyə siyasi ruh verdi. Az sayda keşişin aradan qaldırılması üçün hüquq-mühafizə orqanları, maliyyə qurumları və Allahsızlar Dərnəyi ilə birlikdə müntəzəm vergitutma yolu ilə fəaliyyətlərinin tamamilə dayandırılması planlaşdırılır. 1938-39-cu illərdə respublikada vergi ödəyicilərinin ödəmələrinin miqdarı daha da artırıldı⁷⁵.

Arxiv sənədlərindən birində Əndican şəhərindəki Kamini məhəlləsindəki vergi tutulan məscidlərin siyahısı var. 1939-cu ilin ortalarında bu məhəllədəki Buvosi-odon (3700 sum), Eskilik (450 sum), Eşən küçəsi (250 sum), Maruf küçəsi (55 sum), Camol-taroq (55 sum) məscidlərinə qoyulan verginin miqdarı göstərilir⁷⁶.

Sənədlərin birində, 14-cü təhlükəli və vergidən yayınan din xadiminin iddiasını əsassız olaraq bağladığına görə, Kokandın 4-cü rayon Xalq Məhkəməsinin hakimi Kuşmatov mühakimə olundu⁷⁷.

Müsəlman ruhanilərin repressiyalarının başqa bir amili də yerli sovet yerli administrasiyalarının üzvləri tərəfindən hökumət başçıların şəxsi düşmənçiliyi idi. Bəzi din alimləri tərəfindən ədalətsiz qayda, korrupsiya, əxlaqsızlıq və riyakarlıq üçün tənqid olunan məmurların vaxtı gələndə bu cür ruhanilərə qarşı qısa halları da oldu. Dini alimlər də gənclərə dini təhsil verməklə yanılmaqda ittiham olunurlar. "Fərqanə bölgəsinin Нарын mahalına bağlı Katta-Yoydak kəndində yaşayan Meliboy Xəlfə hazırda işsizdir, dini təbliğatı ilə gəncləri çaşdırır və bəzilərdən pul tələb edir. Evi müxtəlif yaşda olan bir çox insanı toplayıb dini danışqlar apardı. Nəticədə kənddə oruc tutanların sayı artdı "dedi⁷⁸. Ateistlər Birliyinin Fərqanə regional bölməsi də fəaliyyətə başladı. Əgər 1941-ci ilin 1-ci rübündə Fərqanə bölgəsində 413 ateist hüceyrə var idisə, 2-ci rübdə 530 olub və onların sayı 117-yə çatıb. Birliyin üzvlüyü 2.675 artaraq 9.623'dən 12.298'e yüksəldi⁷⁹. Fərqanə bölgəsi İcraiyyə Komitəsinin Dini İşlər Şurasının arayışına əsasən, "Kokandakı 10 köhnə və Margilandakı 12 köhnə dini məktəb icazəsiz fəaliyyət göstərir. Margilanın Tut-tash məhəlləsindəki 7 nömrəli məktəb binasında bir qrup dindar 2 sinif otağı inşa etdi⁸⁰", arxiv sənədlərinə

⁷⁰ Özbəkistan Respublikası Prezidenti Administrasiyası arxivinin Fərqanə regional şöbəsi, 1-ci fond, 6 siyahı, 68-ci hal, 8-ci vərəq və arxa.

⁷¹ Özbəkistan Respublikası Prezidenti Administrasiyası arxivinin Fərqanə regional şöbəsi, fond 1, siyahı 6, səhifələr 32, 68, 15, 39-40.

⁷² Özbəkistan Milli Arxivi, fond 837, siyahı 32, iş 1859, vərəq 100.

⁷³ Özbəkistan Milli Arxivi, fond 837, siyahı 32, hal 1269, səhifə 131.

⁷⁴ Özbəkistan Milli Arxivi, fond 837, siyahı 32, iş 1859, səhifə 10.

⁷⁵ Özbəkistan Milli Arxivi, fond 837, siyahı 32, iş 1269, vərəq 146

⁷⁶ Özbəkistan Respublikası Prezidenti Administrasiyası arxivinin Fərqanə regional şöbəsi, 1-ci fond, 6 siyahı, 32-ci hal, 76-cı vərəq.

⁷⁷ Özbəkistan Respublikası Prezidenti Administrasiyası arxivinin Fərqanə regional şöbəsi, 1-ci fond, 6 siyahı, 68-ci hal, 9-cu vərəq.

⁷⁸ Özbəkistan Respublikası Prezidenti Administrasiyası arxivinin Fərqanə regional şöbəsi, fond 1, siyahı 6, hal 70, hesabat 116.

⁷⁹ Özbəkistan Respublikası Prezidenti Administrasiyası arxivinin Fərqanə regional şöbəsi, 1-ci fond, 6 siyahı, 82-ci hal, 10-cu vərəq.

⁸⁰ Özbəkistan Respublikası Prezidenti Administrasiyası arxivinin Fərqanə regional şöbəsi, fond 1, siyahı 3, hal 307, vərəq 1.

görə dini biliklər öyrətməklə məşğul olduğunu söylədi. Xüsusilə, Fərqanə bölgəsindəki bəzi böyük qeydiyyatda alınmamış məscidlərdə 1956-cı ildə məscidlərdə iştirak edənlərin sayı dəqiq göstərilmişdir⁸¹.

Özbəkistan Respublikası Prezidenti Aparatının arxivinin Fərqanə regional şöbəsinin fondlarında saxlanılan sənədlərdən Sovet hökumətinin dini qurumlara və təşkilatlara münasibətdə ateizmdən ibarət olan bu tədbirlərindən sonar, son onilliklər ərzində onlarla mədrəsə, məscid, məqbərə və xanaqalar laqeyd qalmışdır. və mədrəsələrin fəaliyyətinin dayandırılması ilə savadlı din alimlərinin tədarükü və İslam şəriətinin qurulması kimi vacib fəaliyyətlərin dayandırılması barədə vacib məlumatlar əldə etmək mümkündür.

DOI: 10.36719/2663-4619/24.07.20/01/35-37

Шохрух Холтура угли Чориев

Институт востоковедения
им. Абу Райхан Беруни АН РУз, базовый докторант
gundogan92@mail.ru

Бахтиёр Абдихакимович Алимджанов

Институт востоковедения им. Абу Райхан Беруни АН РУз
кандидат исторических наук, докторант
felix_1985@mail.ru

ИСТОРИЯ КЛИЕНТУРЫ КЕРКИНСКОГО ОТДЕЛЕНИЯ РУССКО-АЗИАТСКОГО КОММЕРЧЕСКОГО БАНКА (1910-1917 ГГ.)

Резюме

В статье рассматриваются основы деятельности и функции Керкинского филиала Русско-Азиатского коммерческого банка (1910–1917 гг.). В советской историографии банки понимались как орудие «колониализма» как западного, так и российского. Автор, основываясь на архивных данных, доказывает, что финансовые институты Российской империи учитывали местную специфику и поощряли производство экспортоориентированной продукции. Автор в статье активно использует межбанковскую переписку, ежегодные отчеты директора филиала Керкинского отделения. Впервые в историографии исследованы активные и пассивные операции банка, проанализированы расходы и прибыли банка. Автор, в отличие от советских и постсоветских исследователей считает, что банки не стали «монополистами» в экономике Средней Азии.

Ключевые слова: *Русско-Азиатский банк, Керки, Туркестан, модернизация, Средняя Азия, периферия*

The history of the clientele of the Kerki branch of the Russian-Asian Commercial Bank (1910-1917)

Summary

The article discusses the basics of the activities and functions of the Kerki branch of the Russian-Asian Commercial Bank (1895-1917). In Soviet historiography, banks were understood as an instrument of "colonialism" both Western and Russian. The author, based on archival data, proves that the financial institutions of the Russian Empire took into account local specifics and encouraged the production of export-oriented products. The author actively uses interbank correspondence in the article, the annual reports of the director of the branch of the Kerki branch. For the first time in historiography, the active and passive operations of a bank are investigated, the expenses and profits of a bank are analyzed. The author, in contrast to Soviet and post-Soviet researchers, believes that banks have not become "monopolists" in the economy of Central Asia.

Key words: *Russian-Asian Bank, Kerki, Turkestan, modernization, Central Asia, periphery*

---

⁸¹ Özbəkistan Respublikası Prezidenti Administrasiyası arxivinin Fərqanə regional şöbəsi, 1-ci fond, siyahı 6, iş 213, səhifələr 21, 22.

Введение

Военная крепость Керки⁸² возник на берегу Амударьи в 1889 г. рядом с древним бухарским городом Керки. В начале XX в. военную крепость посетил известный военный публицист Д.Н.Логофет, который красочно описал крепость в своем сочинении (Логофет, 1909: 115-127). Керки был важным таможенным пунктом в торговле с Афганистаном, и считался третьим крупной таможней после Самарканда и Асхабада. Переправа через Амударью около Керки производится на особых каюках, на которые грузятся товары, верблюды и лошади. Переправа эта сдается бухарским правительством на откуп и является источником довольно значительная дохода (Логофет, 1909: 121-122). В Афганистан вывозилось в основном мануфактура, сахар, спички и керосин. Вся торговля была сосредоточена в руках российских фирм и бухарских купцов. Представительство имели здесь фирма Нобелей, которая кроме продажи керосина, «пустил в продажу особые лампочки, которые, благодаря своей значительной дешевизне, охотно покупаются для продажи в Афганистан» (Логофет, 1909: 123). Из Афганистана ввозился в основном каракуль, ковры. Керки славились также производством ковров. «Весь левый берег Амударьи до кишлака Бассаги, отмечал Д.Н.Логофет, является издавна центром коврового производства в бухарских владениях. Передаваясь из поколения в поколение, искусство это в названном районе доведено до высокой степени совершенства, в силу чего керкинские ковры, или, как их часто называют, кизил-аякские, от названья кишлака, отстоящего от Керков в 40 верстах, по справедливости, после текинских, занимают второе место на ковровых рынках» (Логофет, 1909: 124). Сельское хозяйство в окрестностях Керки было развито. В основном здесь выращивали пшеницу и ячмень.

В Керки функционировали, как отмечал директор филиала в 1911 г., «помимо бухарских банков, приходится считаться с негласным агентством Азовбанка, Райхенштейном, агентом общества «Хлопок». У Азовбанка и Московско-Учетного банков на очереди - вопрос об открытии здесь отделения» (РГИА. Ф. 630. Оп. 1. Д. 379. Л. 5-7). Керкинскому филиалу Русско-Азиатского банка приходилось считаться с конкуренцией банков и торговых фирм, этот факт, в свою очередь, вынуждал банки подстраиваться в действительность и вести скромную и разумную кредитную политику.

Керкинский филиал Русско-Азиатского банка был открыт в 1910 г. В 1911 г. директор Керкинского филиала просил Правление банка не сокращать, наоборот увеличить оборотный капитал, так как «хлопковый сезон еще в разгаре, на очереди каракулевый, мы также успешно начали работать по ссуде под ковры и проч., вот почему полагаем, что было бы глубокой ошибкой затормозить дело в момент его интенсивного развития и убедительно просим, при распределении капиталов, назначить для нашего Керкинского отделения, не менее одного миллиона рублей» [РГИА. Ф. 630. Оп. 1. Д. 379. Л. 5-7].

Клиентами Керкинского отделения были в основном купцы и фирмы, ведущие торговлю с Афганистаном, в Бухарском эмирате и Западной Европе. Среди купцов-клиентов филиала ведущие заграничную торговлю, например, были братья Бургановы. Бургановы кредитовались в банке под товарные ссуды. В марте 1911 г. директор отделения писал: «Долг С.Д.Бурганова в 21.891 р. 01 к., при обеспечении в 21.815 р. 15 к., образовался следующим образом. При представлении С.Д. Бургановым транспортных документов на отправление им в Марсель для комиссионной продажи коконы, нами была выдана под таковые клиенту ссуда в сумме 18.300 р. По получении от марсельского корреспондента нашего банка извещение о продажах коконов г. Бурганова по цене 9,50 франков за кило, мы выдали г. Бурганову, впредь до получения из Марселя расчета на проданные коконы, дополнительную ссуду в 3 тыс.р. В настоящее время нами уже произведен расчет по продаже коконов, и выданная ссуда ликвидирована» (РГИА. Ф. 630. Оп. 1. Д. 379. Л. 12-13). Бургановы занимались и продажей хлопка. Банк выдал ссуду им в 1911 г. ссуду под хлопок в 10 вагонов на консигнационную продажу в 15 тыс.р. (РГИА. Ф. 630. Оп. 1. Д. 379. Л. 16-17). Не все клиенты банка были удачливыми в торговле. Например, весной 1911 г. свой долг по вексельному учету не смог заплатить Мирза Турды Расулов, который был должен банку сумму в 11.950 р. (РГИА. Ф. 630. Оп. 1. Д. 379. Л. 22-23). Банку пришлось взять у него закладную на 12 тыс.р. (РГИА. Ф. 630. Оп. 1. Д. 379. Л. 22-23). Нужно отметить, что Мирза Турды Расулов занимался оптовой продажей чая и каракуля в Бухарском эмирате. К осени 1911 г. долг Мирза Турды Расулова по каракулю

---

⁸² Современный Керки – город в Туркмении, административный центр Керкинского этрапа Лебапского вилаята. Расположен на востоке Туркмении, на левом (западном) берегу Амударьи. В 1999 году город Керки был переименован в Атамурат, в честь фронтовика Великой Отечественной войны, отца Туркменбаши, – Атамурата Ниязова. В ноябре 2017 года президент Туркменистана вернул городу историческое название.

выражалось в сумме 51.014 р. 62 к. (РГИА. Ф. 630. Оп. 1. Д. 379. Л. 48-50). Банк выдавал ссуды не только под хлопок, коконы, чай, но и на шерсть. По ссудам на шерсть клиентом банка считался Ф. Ибрагимджанов. В сентябре 1911 г. он должен был банку 83.305 р. при наличности обеспечения, состоящего из 32 вагонов шерсти на сумму приблизительно 79.535 р. 10 к. (РГИА. Ф. 630. Оп. 1. Д. 379. Л. 48-50). Весной 1912 г. Мирза Турды Расулов обанкротился, его убыток составил по каракулю 20 тыс.р. из-за низких цен в Москве (РГИА. Ф. 630. Оп. 1. Д. 379. Л. 77). Дела у Ибрагимджанова в 1912 г. шли плохо, он должен был всем банкам в Керки и его имущество полностью было заложено (РГИА. Ф. 630. Оп. 1. Д. 379. Л. 77). Ф.Ибрагимджанов был должен следующим банкам (на 15.09.1911 г.): Московскому Учетному - 21.240 р. 24 к. по ссудам и 5 тыс.р. по учтенным векселям, Сибирскому Торговому - 5 тыс.р. по учтенным векселям и 5.925 р. 44 к. по ссудам под два вагона шерсти, Соединенному банку - 8 тыс.р. по учтенным векселям, Русско-Азиатскому банку - 84.739 р. 01 к. по ссудам под 13.489 пудов шерсти кроме расходов Московского отделения и 4 тыс.р. за сахар. Всего - 183.904 р. 69 к. По взаимному соглашению банков, все закладные документы совершались на имя Московского Учетного банка (залоговая в сумме 68 тыс.р.) (РГИА. Ф. 630. Оп. 1. Д. 380. Л. 6 об.7). На 1 января 1913 г. остаток долга Мирза Турды Расулова составил сумму 305 р. 60 к., обеспечением которого была 200 штук непроданного в Москве, бракованного каракуля (РГИА. Ф. 630. Оп. 1. Д. 380. Л. 6). Нужно отметить, что банк простил ему долг в 9.275 р. 31 к. списав в убыток.

Выводы

Нужно отметить, что успех операций банка зависел от московской биржи и ситуации на мировых рынках, что в свою очередь повышал риск выдачи кредитов и ссуд клиентам и одновременно удорожался кредит.

Керкинское отделение Русско-Азиатского банка в период своей деятельности с 1910 по 1917 гг. пыталось наладить банковское дело в пограничной зоне Российской империи. Несмотря на все препоны и рискованность финансовых операций банк выжил в трудной экономической ситуации. Первая мировая война подорвала финансовую систему Керки, что в свою очередь негативно повлияло на торговлю в пограничье. В 1918 г. по советскому декрету все филиалы Русско-Азиатского коммерческого банка были национализированы.

Литература

1. Логофет Д.Н. На границах Средней Азии. Путевые очерки в 3-х книгах. Книга 2. Русско-афганская граница. СПб., 1909.
2. Переписка Управления отделениями с Керкинским отделением банка о состоянии счетов и предоставлении ссуд клиентам Отделения, о списании сомнительных долгов, о приобретении недвижимого имущества Расулова М.Г., 1911-1917 гг.//Российский государственный исторический архив (далее: РГИА). Ф. 630. Оп. 1. Д. 379.
3. Переписка отдела недвижимых имуществ с Керкинским отделением банка о состоянии счетов клиентов отделения по кредитам, обеспеченным закладными на недвижимое имущество, 1911-1918 гг.//РГИА. Ф. 630. Оп. 1. Д. 380.

DOI: 10.36719/2663-4619/24.07.20/01/37-40

О. Жайнаров

Национальный университет Узбекистана им. Мирзо Улугбека, докторант
jaynarov.o@mail.ru

ГОСУДАРСТВЕННАЯ ПОЛИТИКА СОВЕТСКОЙ ВЛАСТИ ПО ПОДГОТОВКЕ КАДРОВ В ОРГАНАХ ЮСТИЦИИ В ТУРКЕСТАНЕ (1918-1924 гг.)

Резюме

В данной статье на основе архивных источников освещаются вопросы подготовки кадров для органов юстиции Туркестанской Республики. Автор частично анализирует роль краткосрочных курсы, организованных в основном для подготовки юристов и вопросы подготовки юристов с высшим образованием в Туркестанском государственном университете.

Ключевые слова: Республика Туркестан, Советское правительство, Туркестанский государственный университет, судебная система, краткосрочные курсы

State policy of Soviet power on training staff in the judicial bodies in Turkestan (1918-1924) Summary

The issues of personnel training for the judicial bodies of the Republic of Turkestan on the basis of archival sources are discussed in this article. The author partly analyzes the role of short-term courses organized mainly for the training of lawyers and the issues of training lawyers with higher education at the Turkestan State University.

Key words: Turkestan, Soviet government, Turkestan State University, judicial system, short-term courses

Введение

После установления советской власти в Туркестане республика остро нуждалась в кадрах юстиции для функционирования новой судебной системы. Несомненно, развитие любой сферы напрямую связано с ее кадровым потенциалом, что хорошо видно на примере деятельности судебных органов Республики Туркестан. Одной из самых болезненных проблем была проблема персонала в Народном комиссариате юстиции (далее - Комиссариат) и его подведомственных органах, созданных на основании первого решения Совета народных комиссаров Туркестана (СНК) от 23 ноября 1917 года (1; Ерметов, 2018: 35). Правительство большевиков осознало, что кадровая проблема в системе не может быть решена без подготовки советских специалистов, и начало организовывать университеты и краткосрочные курсы для подготовки юристов.

В ноябре 1920 года в Ташкенте при Народном комиссариате юстиции был организован учебный курс для судей (2). Курс был рассчитан на три месяца. Первоначально было принято 40 слушателей. Пятеро из преподавателей имели высшее образование, закончили юридические факультеты Московского, Петроградского и Киевского университетов, а остальные трое были правоведами, окончившими Ташкентские медресе. Занятия проводились на русском и местных языках. Помимо советского права, студентов обучали мусульманскому праву, правовые курсы в Туркестане были организованы по взаимному согласию Народного комиссариата юстиции и Туркпрофоброма.

В письме в Центральный совет Туркестанского профсоюза от 4 апреля 1921 года Комиссариат отметил, что непосредственная организация местных курсов правосудия была одной из насущных задач настоящего времени. Поэтому с целью повышения квалификации и переподготовки работников судебных органов с 1921 года были организованы двух и трехмесячные вечерние практические курсы(3), которые впервые были открыты в Ташкенте, Самарканде и Полтарацке(4). Первыми выпускниками курса, который открылся в Ташкенте, были 36 человек, в основном народные судьи и следователи.

В начале 1921 года в Ташкенте были организованы пятимесячные курсы правосудия(5). Курсы включали 320-380 часов теоретической подготовки продолжительностью от четырех до четырех с половиной месяцев. В остальное время стажеры отправлялись в судебные органы для прохождения практики. Занятия на курсах продолжались с 17:00 до 21:30 каждый день, и ожидаемые результаты не были достигнуты из-за неправильной организации учебного процесса на пятимесячных курсах правосудия. Поэтому эти курсы не были организованы широкомасштабно и на постоянной основе.

В соответствии с Постановлением Туркестанской СНК № 266, принятым в декабре 1921 года, все курсы юстиции в Туркестане стали называться «Центральными учебными курсами работников юстиции Туркестанской Республики»(6). В постановлении было указано, что студенты будут проходить 1 год учебу в учебных курсах, после занятий 3 месяца пройдут повышение квалификации в комиссариате. В постановлении также предусматривался, что количество студентов не должно превышать 120 человек.

Судебная реформа в РСФСР в 1922 году также повлияла на деятельность органов юстиции Туркестанской Республики и тогда же в систем начались "чистки", и были определены меры по ее заполнению новыми сотрудниками. В этом деле важную роль сыграли решения XI съезда Туркестанских Советов, состоявшегося в декабре того же года. На съезде был заслушан доклад народного комиссара юстиции, внесен ряд предложений о деятельности комиссариата. В частности, реорганизация системы правосудия республики, повышение престижа судебной власти, открытие двухлетних курсов в комиссариате, а также создание отдельного юридического факультета в Среднеазиатском государственном университете(7).

С этого периода для слушателей срочных курсов была введена выплата стипендии равной 12 разряду. В то же время подготовка студентов на учебных курсах без отрыва от производственной деятельности вновь расширилась. В частности, 10 таких слушателей были приняты для следующей

группы 6 месячного курса обучения. Следует отметить, что такие студенты не получали стипендию от государства.

Высший курс правосудия был создан в Ташкенте на основании «Положения о областных юридических курсах», принятого в 1923 году(8). К нему были допущены лица с рекомендациями Народного комиссариата юстиции, Туркестанской коммунистической партии, Туркбюро, которые прошли краткосрочный судебный курс или рабочий факультет ТГУ. Продолжительность высшего юридического курса составила два года.

Высший юридический курс начал свою работу 3 октября 1923 года в Ташкенте. Курс был рассчитан на 125 слушателей, в том числе на 100 местных национальностей и 25 европейцев. Распределение по регионам 30 слушателей должны были быть приняты из Самарканда, 25 из Сырдарьи, 20 из Семеречье, 20 из Ферганы и 15 из Туркменской области и Амударьи(9). Однако из-за ряда факторов 60 студентов были приняты на основе экзамена, программа курса была утверждена Туркпрофобромом. Программа состояла из 1512 часов и делился на две части (общую и специальную части). Общая часть, наряду с «Историческим материализмом», состояла из единично организованных лекций в разное время. В специальном разделе: преподавали «Общая теория государства и права», «Уголовное право», «Общее торговое и гражданское право», «Мусульманское право», «Государственный строй РСФСР», «Гражданское право», «Трудовое право», «Земельное право». «Уголовно-процессуальные методы и Уголовный кодекс», «Административное право и судебная практика» и другие предметы(10).

В ходе организации курса возникли ряд проблем, которые негативно повлияли на процесс обучения. В частности, во время курса не хватало учебников и литературы не только на местных языках, но и на русском. Также помещения, выделенные для занятий, не соответствовали требованию. Комнаты не оборудованы необходимыми досками, столами и стульями. Одной из самых больших проблем на курсах юстиции было то, что стажеры из областных органов юстиции не были должным образом обеспечены жильем. Поэтому в юридических курсах, открытых в Ташкенте, в основном учились местные жители. В частности, из 112 студентов, которые учились на Ташкентском юридическом курсе в 1923 году, 60 были из Ташкента(11). Из-за трудностей с размещением слушатели из провинции во многих случаях не смогли пройти курс до конца. В дальнейшем для общежития на улице Черняева 18 будет выделено 8 комнат. Общежитие было рассчитано на 60-70 человек и было оборудовано 65 железными кроватями, 6 столами, 12 скамьями, 10 стульями и книжной полкой. В течение курса стажеры проходили практику в различных судебных органах. Однако из-за факторов, перечисленных выше, не все учащиеся курса доходили до практики. Например, в 1923 году из 60 слушателей только 27 смогли пройти практику в Народном комиссариате юстиции и других судебных органах (12).

Еще один фактор, который негативно сказался на качестве образования на юридических курсах, заключался в том, что на учебных курсах не хватало учителей и их заработная плата была низкой. Поэтому учителя не всегда добросовестно относились к своим обязанностям и качество преподавание была не на уровне.

В целом к 1923 году в Туркестане было 10 юридических курсов. Однако начиная с этого периода число слушателей, принятых на юридические курсы сокращалось.

В системе с этого периода начался процесс отправки учащихся в образовательные учреждения, созданные в Центре с целью повышения квалификации кадров. Однако из-за отсутствия комплексной и системной организации таких работ не оказал существенного влияния на повышение уровня работников юстиции Туркестана. Время от времени несколько сотрудников юстиции провинции отправлялись в Центр для обучения. В частности, в первой половине 1923 года только Мамбеев, помощник прокурора Мирзачульского района, был направлен на учебу в высший юридический курс в Москве (13).

Туркестанский государственный университет, основанный 12 мая 1918 года, имел особое значение в подготовке юристов с высшим образованием для судебной власти Туркестанской Республики. В этот период социально-экономический факультет университета начал готовить юристов с высшим образованием, и в начальный период 38 студентов изучали право на этом факультете(14). Однако, несмотря на создание государственного университета, его профессорско-преподавательский состав состоял в основном из российских ученых, что делало учебу в университете проблемой для местной молодежи, которая не говорила по-русски. В результате в первые годы в университете учились в основном европейцы.

Социально-экономический факультет Туркестанского государственного университета был военизирован указом, изданным Туркестанским СНК в марте 1921 года(16). По указу, студенты считались занятыми на государственной службе, поэтому они во время каникул должны были проходить стажировку в советских государственных учреждениях по специальности.

Позднее 32 студента юридического факультета, окончившие Туркестанский государственный университет в 1923 году, также были привлечены к работе в различных судебных органах. Хотя

социально-экономический факультет университета внес значительный вклад в подготовку юристов с высшим образованием, он не смог удовлетворить потребности системы в высококвалифицированных кадрах(17).

Этнический состав слушателей, обучающихся в разных юридических курсах, также был разнообразным, первоначально в них преобладали представители русскоязычного населения. Например, в 1919 году из 17 студентов, обучающихся на юридическом факультете социально-экономического факультета Туркестанского государственного университета, 11 были русскими, 5 евреями, 1 поляком(18).

Юридические курсы имели отдельные группы для местных жителей и европейцев, узбеки составляли меньшинство на курсах. В частности, из 25 студентов приняты в мусульманские группы на учебные курсы, организованные в сентябре 1921 года, 20 из них были казахами-кыргызами и 5 узбеками.

В марте 1922 года третьи выпускники «Центрального курса юстиции» закончили краткосрочные курсы. Из них 10 были коренных национальностей (3 узбекских и 7 казахско-кыргызских), 8 европейские(19).

Высший юридический курс, открытый в Ташкенте в 1923 году, насчитывал 112 студентов, большинство из которых были казахами, киргизами (36) и евреями (47) (20).

Нужно заметить, что на учебных курсах в этот период получили образование в основном мужчины а также женщины. Согласно архивным источникам, среди слушателей курса юстиции в Ташкенте в 1921 году было 20 женщин, все они были европейского происхождения.

В течение рассматриваемого периода видно, что социальное обеспечение студентов, обучающихся на курсах правосудия, также было неудовлетворительным. В результате недостаточного внимания, уделяемого этому вопросу советским правительством, их положение оставалось неизменным. В отчете о деятельности существующих курсов говорится: «Стипендии для слушателей не покрывают даже самые необходимые потребности. Из-за нехватки жилья слушатели остаются на улицах»(21).

Выводы

В заключение, надо сказать, что несмотря на то что хотя Советским правительством было принято много планов и программ по кадровой системе правосудия, их реализация не была обеспечена до образования Узбекской ССР. Газета «Туркистон» пишет: «Наш семилетний курс социальных изменений не привел к ожидаемым результатам по ряду причин. Российская природа советского права препятствовала его полной реализации и приводила к различным злоупотреблениям(22).

Литература

1. Ерметов А. Ўзбекистонда ички ишлар органлари фаолияти (1925-1991 йиллар). – Тошкент: Адабиёт учкунлари, 2018. – Б. 35.
2. Национальный архив Узбекистана (НАУз), ф. Р-25, оп. 1, д. 319, л. 87.
3. НАУз, ф. Р-38, оп. 1, д. 616, л. 58.
4. НАУз, ф. Р-25, оп. 1, д. 487, л. 26.
5. НАУз, ф. Р-38, оп. 2, д. 224, л. 43.
6. НАУз, ф. Р-38, оп. 2, д. 222, л. 28.
7. Коммунистическая партия Туркестана в резолюциях съездов и конференций. – Ташкент: Узбекистан, 1988. – С. 61
8. НАУз, ф. Р-38-фонд, оп. 1, д. 371, л. 38.
9. НАУз, ф. Р-25, оп. 1, д. 1802, л. 4 и обратная сторона листа.
10. НАУз, ф. Р-25, оп. 1, д. 1802-иш, л. 4 и обратная сторона листа.
11. НАУз, ф. Р-25, оп. 1, д. 1802-иш, л. 4 и обратная сторона листа.
12. НАУз, ф. Р-25, оп. 1, д. 1802-иш, л. 5.
13. НАУз, ф. Р-38, оп. 2, д. 365, л. 5.
14. НАУз, ф. Р-368, оп. 1, д. 189, лл. 200-201.
15. Ўзбекистон тарихи (1917–1991 йиллар). К.1. Ўзбекистон 1917–1939 йилларда / масъул мухаррирлар Р. Абдуллаев, М. Рахимов, Қ. Ражабов. – Тошкент: Ўзбекистон НМИУ, 2019. – Б. 353.
16. НАУз, ф. Р-38, оп. 2, д. 110, л. 16.
17. НАУз, ф. Р-368, оп. 1, д. 189, л. 28.
18. НАУз, ф. Р-368, оп. 1, д. 108, л. 4.
19. НАУз, ф. Р-38, оп. 2, д. 224, л. 293.
20. НАУз, ф. Р-25, оп. 1, д. 1802, л. 5 обратная сторона листа.
21. НАУз, ф. Р-38, оп. 2, д. 224, л. 294.
22. Туркистонда адлия ишлари // Туркистон. – Ташкент, 1924, 23 октябр.

НОВЫЕ ПАМЯТНИКИ КИМАКСКОЙ ЭЛИТЫ В ВОСТОЧНОМ КАЗАХСТАНЕ**Резюме**

Кимаки являются тюркоязычными племенами, создавшими в Обь-Иртышском междуречье свое государство. Оно существовало в IX–XI вв. История их изучения насчитывает более 100 лет. Ярким источником для изучения различных сторон жизни общества эпохи средневековья являются погребения элиты. В последнее десятилетие казахстанскими археологами были исследованы семь погребений представителей знати кимакского общества. Они содержат богатейший погребальный инвентарь, включающий в себя детали костюма, музыкальные инструменты, предметы вооружения, конское снаряжение. Эти вещи позволяют поднять вновь вопрос о символике определенных предметов, которые входили в состав погребального инвентаря.

Ключевые слова: *Средневековье, кимаки, Восточный Казахстан, элитные погребения, погребальный обряд*

New monuments of the kimak elite in East Kazakhstan**Summary**

Kimaks are Turkic tribes who created their own state in the Ob-Irtysh interfluve. It existed in the 9th – 11th centuries. The history of their study has more than 100 years. A bright source for studying various aspects of the life of a society of the Middle Ages is the burial of the elite. Over the past decade, Kazakhstani archaeologists have investigated seven burials of representatives of the nobility of Kimak society. They contain the richest funerary equipment, which includes costume parts, musical instruments, weapons, horse equipment. These things make it possible to raise again the question of the symbolism of certain objects that were part of the funerary inventory.

Key words: *Middle Ages, Kimaks, East Kazakhstan, elite burials, funeral rites*

Введение

Кимакский каганат в период своего наивысшего могущества – в середине IX в., по данным письменных источников, занимал обширную территорию: «приблизительно от юго-восточной части Южного Урала до Приаральских степей на западе, с земель Центрального Казахстана до Северного Прибалхашья, включая часть территории Северо-Восточного Семиречья на юге, от Западного Алтая до Кулундинской степи на востоке и до лесостепной полосы на севере» (Кумек, 1972: 58). Еще один вариант определения территориальных рамок, на основании письменных источников, был предложен С.М. Ахинжановым: племена кимако-кыпчакского объединения контролировали земли от Алтая на востоке до реки Урал на западе, от южной кромки Западной Сибири до низовьев Шу и Таласа на юге (Ахинжанов, 1989: 164). По данным археологических источников принято считать, что центром Кимакского каганата является Верхнее Прииртышье (Савинов, 2005: 285).

В последнее десятилетие казахстанскими археологами в Восточном Казахстане были открыты великолепные комплексы кимакской знати. Это курганы, раскопанные на некрополях Каракаба I, Каракаба II, Туйетас и Аян. Все они содержат прекрасные образцы торевтики, украшавшие костюм, воинское и конское снаряжение. В двух курганах некрополя Каракаба I и одном – некрополя Каракаба II, были обнаружены различные музыкальные инструменты, что является уникальным случаем в средневековой археологии степной Евразии.

Пять курганов кимакской знати были исследованы З. Самашевым на некрополях Каракаба I и II в высокогорной долине Алтая на берегу р. Каракаба (Самашев, 2016). Еще два элитных погребения в некрополях Туйетас и Аян открыты недалеко от оз. Зайсан в междуречье рек Аксуат и Черный Иртыш (Омаров, Бесетаев, 2019).

Полученные комплексы датированы авторами VIII в. (Самашев, 2016, с. 409) и IX–XI вв. (Омаров, Бесетаев, 2019, с. 40). О том, что это погребения кимакской знати, свидетельствует богатство погребального инвентаря.

Некрополи Каракаба I и II расположены в Катон-Карагайском районе Восточно-Казахстанской области, исследованы в 2012–2015 гг. экспедицией под руководством З. Самашева. На некрополе Каракаба I изучены три кургана эпохи средневековья.

Курган № 9 имел овальную каменную насыпь размером 9×10 м, под которой была расчищена ограда подпрямоугольной формы с закругленными углами. Во входной яме находился костяк лошади. Погребение человека располагалось в подбое. Мужчина был ориентирован головой на восток. На черепе в области темени имелось округлое углубление диаметром 5,7 см (трепанация черепа). Погребение содержало многочисленный погребальный инвентарь: кожаные сумочка и саадак, деревянные чаша, блюдо, лук и седло, сабля в ножнах, берестяной колчан с железными наконечниками стрел, уздечный набор, железные тесло, стремяна, роговые псалий и застежки от пут, подпружная пряжка. Поверх налучья и в верхней части колчана находились фрагменты ремней с различными бляшками. Ремни уздечного набора украшены серебряными бляшками с позолотой. Рукоять сабли покрыта кожей скота. Ее навершие, обоймы и наконечник ножен выполнены из серебра с позолотой. Жертвенная пища, состоящая из костей лошади и МРС, располагалась на блюде (Самашев, 2016: 379–387).

Курган № 11 представлял собой каменную овальную насыпь размерами 9,5×9,7 м, под ней располагалась ограда подпрямоугольной формы. На дне входной ямы находился скелет лошади. Погребенный, ориентированный головой на СВ, был расположен в подбое. Умерший, как и человек из кургана № 9, имел в области темени округлое углубление диаметром 4 см. На нижней челюсти черепа фиксировалось покрытие из очень тонкой серебряной пластины. В погребении обнаружены остатки штанов из ткани редкого плетения, округлая серьга, лук, кожаный саадак, деревянные чаша и седло, глиняный сосуд, берестяной колчан с железными наконечниками стрел, фрагмент саадачного пояса с серебряными бляшками, различные предметы конского снаряжения. Значительный интерес представляет находка музыкального деревянного инструмента ладьевидной формы с длинным грифом. На деревянном блюде лежали кости лошади и железный нож (Самашев, 2016: 387–393).

Еще один курган – № 12, также содержал захоронение с богатым сопроводительным инвентарем. Погребальное сооружение представляло собой округлую насыпь из камня. После снятия камней было обнаружено впускное погребение человека с небольшим количеством предметов: округлые серьги, ножи, пряжка и обойма. Лошадь, как и в предыдущих случаях, расположена на дне входной ямы. Животное было взнузданным. Погребение человека находилось в подбое. Ориентирован человек головой на восток. Между погребением и входной ямой имелась небольшая перемычка. Погребальный инвентарь включал берестяной колчан с железными наконечниками стрел, железные шлем, тесло, плетель (?), саблю, предметы конского снаряжения с ремнями, украшенными серебряными бляшками (седло, удила, псалий, стремяна, подпружная пряжка), пояс с бронзовыми накладными бляшками, деревянный музыкальный инструмент. Жертвенная пища – крестец лошади, лежала на деревянном блюде. Интересно отметить, что лук находился поверх тела воина в натянутом положении со вставленной в него стрелой (Самашев, 2016: 393–398).

В расположенном рядом могильнике Каракаба II были исследованы еще два кургана, определяемые З. Самашевым, как кимацские. Наземная конструкция кургана № 4 представляла собой квадратную ограду из камня размером 8×8 м, перекрытую сверху насыпью. Костяки двух лошадей находились во входной яме, захоронение человека размещалось в подбое. Мужчина ориентирован головой на СВ. В погребении были обнаружены серебряные серьги, деревянный лук, сабля с ножнами, которые лежали отдельно, два берестяных колчана с наконечниками стрел, железные наконечник копья, тесло, два комплекта конского снаряжения с ремнями, украшенными бляшками из серебра. От деревянного музыкального инструмента сохранилась головка грифа с четырьмя колками для настройки струн (Самашев, 2016: 399–403).

Курган № 5 представлял собой каменную округлую насыпь размерами 5,5×5,8 м. В верхней части ямы находился череп лошади. Туша лошади без головы находилась на дне входной ямы. Частично сохранившийся скелет человека размещался в подбое. Погребальный инвентарь представлен роговыми пряжкой и накладками на лук, наконечником ремня (Самашев, 2016: 406).

В курганах некрополей Каракаба I и II были обнаружены различные предметы торевтики, украшавшие декор костюма, детали воинского снаряжения, конской гарнитуры. Значительный интерес представляет оформление навершия рукояти сабли, наконечника и обойм ножен, на их поверхности изображены фигуры крылатых лошадей. Животные выполнены реалистично, тем не менее, мы видим в них воплощение художественного вымысла, так как у них имеются небольшие крылья, выполненные в виде растительного завитка, а у одиночной фигуры лошади окончание хвоста оформлено как удлиненный растительный побег, от которого отходят закругленные завитки (Самашев, 2016: рис. 196, 3).

Работы на могильниках Туйетас и Аян проводились в 2014 г. экспедицией под руководством Г.Омарова и Б.Бесетаева. Памятники находятся в Курчумском районе Восточно-Казахстанской

области. Курган №29 могильника Туйетас имел округлую земляную насыпь диаметром 28 м, высотой 1,1 м. Над ямой была сооружена выкладка из глиняных кирпичей, лежащих в два слоя. В юго-западной части ямы на приступке находилась лошадь, лежащая на животе с подогнутыми ногами и ориентированная головой на восток. В северо-западной части ямы зафиксированы остатки деревянного перекрытия, под ним находился прямоугольный ящик со стенками из досок. На дне ямы были найдены кости лошади, детали богатого конского снаряжения, обломок серги и наконечник стрелы. Скелет человека отсутствовал (Омаров, Бесетаев, 2019: 34–35).

Курган № 1 могильника Аян представляет собой каменную ограду прямоугольной формы. Над могильной ямой была возведена каменная выкладка. Яма была забутована камнем. На дне в каменном ящике, закрытом сверху плитой, расчищен скелет человека, ориентированный головой на восток. Череп расположен на «каменной подушке» из плитняка. Жертвенная пища представлена крестцом и ребрами лошади. Инвентарь состоял из сабли, пояса, колчана со стрелами и деталей конского снаряжения и одежды (Омаров, Бесетаев, 2019: 36–38).

Комплекты конского снаряжения выполнены из серебра с позолотой. При их оформлении мастерски использованы свойства драгоценных металлов. Конское снаряжение из кургана № 29 некрополя Туйетас имеет детали различных размеров с разнообразно оформленной лицевой поверхностью. Умело сочетаются гладкая и выпуклая поверхность, участки с орнаментом, покрытые позолотой. Художественный эффект конского снаряжения из кургана № 1 могильника Аян достигается за счет контраста гладкой серебристой поверхности с участками, покрытыми мелким орнаментом и позолотой.

До сих пор в кимакской археологии Прииртышья были известны два погребения представителей знати. Это курганы № 145 и 254 Зевакинского могильника, исследованные Ф.Х.Арслановой. Оба они представляли собой одиночные сооружения с небольшими насыпями, под которыми находились квадратные ограды из камня. В кургане № 145 из статусных вещей необходимо отметить наличие трех поясов (один из серебра с позолотой, два – из серебра); сабли в ножнах, окончание рукояти, обоймы и наконечник ножен которой изготовлены из серебра и украшены сюжетами с изображениями людей; конского снаряжения с бляшками, выполненными из серебра с позолотой (Арсланова, 2013: 28–29). В кургане № 254 находилось погребение с расчлененным (?) телом человека, на дне ямы обнаружены только отдельные кости скелета. Погребение содержало два пояса, саблю, лук, копьё, колчан с наконечниками стрел (Арсланова, 2013: 38). О высоком статусе кимакского воина, погребенного в кургане № 145 Зевакинского могильника свидетельствует также помещение рядом с ним четырех лошадей и собаки (Арсланова, 2013: 30).

Таким образом, к этим двум погребениям, открытым еще в 70-е годы XX в., можно прибавить семь новых, исследованных в последнее десятилетие в Прииртышье и южной части Казахского Алтая. Эти комплексы кимакской знати объединяет богатый инвентарь, включающий изделия из драгоценных металлов, разнообразные комплекты конского снаряжения, воинская амуниция, предметы украшения и быта.

Выводы

В первую очередь, обращает внимание богатство погребального инвентаря в исследованных курганах. Практически каждый из них содержит несколько категорий предметов вооружения, в одном из них представлены даже два наименования одного и того же оружия. Имеются сабли, луки, колчаны со стрелами, копьё, топоры. Высокая значимость предметов вооружения объясняется с точки зрения значительной милитаризованности степных обществ Евразии. Тем самым, обнаружены погребения мужчин, занимавших высокое положение в структуре кимакского общества. Несомненно, особой значимостью обладали музыкальные инструменты, которые на данном уровне исследования, восстанавливаются как струнные. Вопрос о статусе воинов-музыкантов требует дальнейшего изучения.

Значительный интерес представляет обнаруженный в кургане № 1 могильника Аян пояс со значительным количеством подвесных ремешков. Он выполнен из серебра с позолотой. Пояс насчитывает 16 ремешков, которые заканчивались пряжками, наконечниками ремней, бляшками и лировидными подвесками. По мнению, исследователей, количество ремешков указывает на высокий социальный статус владельца такого пояса. У кимаков наибольшее количество подвесных ремешков было зафиксировано в мужском погребении кургана № 145 Зевакинского могильника. Один из трех поясов этого погребения имел пять ремешков (Арсланова, 2013: рис. 4). У тюрков Саяно-Алтая встречен пояс с 11 ремешками (Кубарев, 2007: рис. 13: 1).

О богатстве погребенных кимаковских воинов свидетельствует также металл, который использовался при изготовлении этих великолепных комплектов воина и его коня. Частым является использование серебра, которое для усиления эффекта дополнительно золотилось. Тем самым, драгоценный металл усиливал значимость предметов, которые несли в себе статусную символику.

Литература

1. Арсланова Ф.Х. Воинские захоронения кимаков в Зевакинском могильнике / Арсланова Ф.Х. Очерки средневековой археологии Верхнего Прииртышья. Материалы и исследования по археологии Казахстана. Т. III. Астана, 2013. С. 28–92.
2. Ахинжанов С.М. Кыпчаки в истории средневекового Казахстана. Алма-Ата: Наука, 1989. 287 с.
3. Кубарев Г.В. Культура древних тюрок Алтая (по материалам погребальных памятников). Новосибирск: Изд-во ИАЭТ СО РАН, 2005. 400 с.
4. Кумекон Б.Е. Государство кимаков IX–XI вв. по арабским источникам. Алма-Ата: Наука, 1972. 156 с.
5. Омаров Г., Бесетаев Б. Средневековые кочевники Восточного Казахстана (по материалам могильников Туйетас и Аян) // Ұлы Дала: тарих пен мәдениет. III том. Көне түркілер әлемі. Көрме каталогы. Нұр-Сұлтан, 2019. С. 34–41.
6. Савинов Д.Г. Древнетюркские племена в зеркале археологии // Кляшторный С.Г., Савинов Д.Г. Степные империи древней Евразии. Санкт-Петербург, 2005. С. 276–301.
7. Самашев З.С. Памятники средневековых кочевников верховий р. Каракаба в Казахском Алтае // Алтай в кругу евразийских древностей. Коллективная монография, посвященная 70-летию со дня рождения В.Д. Кубарева / Отв. ред. А.П. Деревянко, В.И. Молодин. Новосибирск: Изд-во ИАЭ СО РАН, 2016. С. 379–409.

DOI: 10.36719/2663-4619/24.07.20/01/44-48

Mirvari Abduləli qızı Eminova

AMEA A.A.Bakıxanov adına Tarix İnstitutu, dissertant
mirvarieminova@mail.ru

XVIII ƏSRİN I YARISINDA AZƏRBAYCANIN ŞİMALİ QAFQAZ ÖLKƏLƏRİ İLƏ İQTİSADİ VƏ TİCARİ MÜNASİBƏTLƏRİ

Xülasə

Məqalədə XVIII əsrin I yarısında Azərbaycanın Şimali Qafqaz ölkələri ilə iqtisadi və ticari əlaqələri mühüm mənbələrə əsaslanaraq araşdırılıb təhlil edilir, dövrün siyasi ziddiyyətlərinin xarakteri açılib göstərilir, bölgənin rəqabət meydanına çevrilməsinin səbəbləri aydınlaşdırılır. Həmçinin məqalədə Volqa-Xəzər tranzit ticarətində əhəmiyyətli rol oynayan bölgədaxili və tranzit yollar, ticarət mərkəzləri haqqında ətraflı məlumat verilir və mübadilə edilən malların çeşidləri təsvir edilir.

Açar sözlər: Şimali Qafqaz, Volqa-Xəzər ticarət yolu, rəqabət, tranzit ticarət, xam ipək, mal çeşidi

Economic and trade relations of Azerbaijan with the countries of the North Caucasus in the first half of the XVIII century

Summary

The article examines and analyzes Azerbaijan's economic and trade relations with the North Caucasus countries in the first half of the 18th century based on important sources, reveals the nature of the political contradictions of the time, and clarifies the reasons why the region has become a competitive arena. The article also provides detailed information on intra-regional and transit roads, shopping centers, which play an important role in the Volga-Caspian transit trade, and describes the range of goods exchanged.

Key words: North Caucasus, Volga-Caspian trade route, competition, transit trade, raw silk, range of goods

Giriş

Azərbaycanın Şimali Qafqaz xalqları, xüsusən də Dağıstanla əlaqələri uzun tarixi keçmişə malikdir. Şimali Qafqaz xalqlarının təkcə bir-biri ilə deyil, eyni zamanda Azərbaycanla siyasi, iqtisadi və mədəni bağlılıqları olmuşdur. Bununla belə Qafqazın Avropa və Asiya, Qara dəniz və Xəzər arasındakı əlverişli coğrafi mövqeyi, zəngin sərvətləri tarixən bu bölgəni daim böyük dövlətlərin maraq dairəsinə çevirmişdir.

XVIII əsrin I yarısı belə ziddiyyətli bir dövr olmuş, bölgə siyasi rəqabət meydanına çevrilmiş, müharibələr baş vermiş, bu proseslər də Qafqaz xalqlarının, xüsusən də Azərbaycanın ictimai-iqtisadi, ticari, həmçinin siyasi həyatında dərin iz qoymuşdur. Mövzunun aktuallığı ondadır ki, qeyd edilən problem Azərbaycan tarixşünaslığında az araşdırılmış, real qiymətini tapmamışdır. Tarixşünaslıqda bölgədəki mövcud siyasi hadisələr geniş tədqiq edilsə də, iqtisadi və ticari münasibətlərə az toxunulmuş, Xəzəryanı bölgə xalqlarının maraqları və uzunmüddətli inkişaf ehtiyacı nəzərə alınmamışdır. Beləliklə, məsələyə müraciət etmək aktual olaraq qalır.

XVIII əsrin I yarısında Şimali Qafqazın bir hissəsi Krım xanlığı və Osmanlı imperiyasının, digər hissəsi Səfəvi dövlətinin təsir zonasına daxil idi. Şimal–Qərbi Qafqaz Osmanlı ticarəti ilə, Şimal–Şərqi Qafqaz və Dağıstan isə Cənubi Qafqaz, o cümlədən Azərbaycan və Yaxın Şərq ölkələri ilə əlaqəli idi. Müxtəlif mənbələrin verdiyi məlumata görə, XVIII əsrdə Şimali Qafqaz və Azərbaycan əhalisi əvvəlki dövrdə olduğu kimi kənd təsərrüfatının müxtəlif sahələri, əl sənəti istehsalı və ticarətlə məşğul olurdular. İ.Q.Qerberin səyahətnaməsində XVIII əsrin birinci rübündə Azərbaycanın və Cənubi Dağıstanın ictimai-iqtisadi vəziyyəti haqqında xeyli dəyərli məlumatlar vardır. Səyahətnamədə xalqların coğrafi yerləşməsi, etnoqrafiyası və digər məsələlərlə yanaşı bu vilayətlərin əkinçilik və maldarlığının vəziyyəti məsələləri də öz əksini tapmışdır. Səyahətnamədə Dərbənd, Bakı, Şamaxı, Salyan, Cavad, Niyazabad, Şabran, Beşbarmaq, Müşkür, Qəbələ və Ağdaş haqqında verilən məlumatlar diqqəti daha çox cəlb edir. Cənubi Dağıstanın Azərbaycan şəhərləri ilə əlaqələrindən bəhs edən İ.Qerber bu əlaqələrdə daha çox rol oynayan zəngin Müşkür mahalının adını xüsusilə çəkir. O səyahətnaməsində Müşkür mahalının Şirvan və Cənubi Dağıstanı taxilla təmin etməsini qeyd edir. (Гербер, с.87, 88.)

Cənubi Dağıstanda heyvandarlıq və bağçılıq da inkişaf etmişdi. Dərbənd, Xaçmas, Qusar, Xudat, Quba və Bakı kimi şəhərlərin yaxınlığı heyvandarlığın və mal mübadiləsinin inkişafına əlverişli təsir göstərirdi. Cənubi Dağıstan sakinləri qonşularına, azərbaycanlılara əsasən heyvandarlıq məhsulları: yun, dəri, ət, pendir, habelə məişət məhsulları gətirirdilər. Gətirilən malların içərisində sənətkarlıq məhsulları olan xalçalar, parça, paltar, silah, saxsı və taxta qablarda olurdu. Bunun müqabilində isə dağlı xalqları taxıl, ədviyyat, duz, ipək, xurma, atlas, Şərqin qiymətli daşları, yağ və müxtəlif əl işləri məhsulları alırdılar (Магомедов, 2004:37).

Öz növbəsində, istehsal etdikləri və şərq ölkələrinin malları ilə ticarət edən Azərbaycanlılar da tez-tez Dağıstana səfər edirdilər. Azərbaycan malları arasında xam ipək, ipək paltar, ipək parça, xalça, məxmər və tafta, yataq dəsti, kəmərlər və s. olduğunu tarixçilər qeyd edirlər.

Cənubi Dağıstan və Şimali Azərbaycan sakinləri arasında münasibət qarşılıqlı faydalı şərtlərlə sıx əlaqədə qurulurdu. Cənubi Dağıstanlılar Azərbaycanda qış otlaklarından istifadə edirdilər. Dağıstanın bir sıra kəndlərinin sakinləri Şəki, Quba ərazilərində və Azərbaycanın digər bölgələrində mal-qaralarını otarırdılar. Məsələn, Miskin və Yarar-Qazmaların kənd sakinləri mallarını Xaçmaz və Qusar torpaqlarında otarırdılar. Cənubi Dağıstan əhalisi bəzən Şimali Azərbaycan bölgələrində məskən salırdılar. Beləliklə də əhəmiyyətli əhali qruplarının Azərbaycan ərazisində uzun müddət yaşamaqları Dağıstan adları olan yaşayış məntəqələrinin meydana gəlməsinə səbəb olurdu. Məsələn, bəzi Azərbaycan kəndlərində Ləzgi və Avar adları vardı. Bir çox Azərbaycan kəndlərinin toponimik adlarının Dağıstan kəndləri ilə üst-üstə düşməsi də maraqlıdır: Nuxa, Quba, Kumi, Surahani, Çux, Luşuzkala, Xuluq, Kuzun və s. (Магомедов, 2004: 34).

Eyni zamanda, Azərbaycan əhalisi də tez-tez Cənubi Dağıstana köçür və bir sıra yaşayış məntəqələrində həmişəlik olaraq qalırdılar. Yerli ənənələr əsasında yaranan yaşayış məntəqələri və ya ayrı-ayrı məhəllələr meydana gəlirdi. Onlardan biri Şirvanla bağlı idi. Belə ki, Jabel kəndi, E.Kozubskinin sözlərinə görə, Şirvandan gələn mühacirlər tərəfindən təsis edilmişdir, buna görə də bəzən Şirvanar adlanırdı. O eyni misalı Orucbaba kəndinə də aid edir (Магомедов, 2004: 34). İqtisadi və ticari baxımdan ortaqlaşmış yaşayış məntəqələri hər iki xalq üçün böyük maraq doğuran fakt idi və onlar iki dildə (Azərbaycan dili və Dağıstan dillərindən biri) danışirdilər.

İqtisadi və ticari yaxınlıq xalqlar arasında mədəni yaxınlığa da gətirib çıxarırdı. Dağıstanda, xüsusən də Cənub bölgəsində xalçaçılıqla yanaşı, Cecim istehsalı geniş inkişaf etmişdir. Bu məhsul Azərbaycanda da böyük qiymətləndirilirdi. O dövrdəki mənbələrdən birində deyilirdi ki, "Cecim istehsalı, xalqların, ləzgilərin, azərbaycanlıların və tabasaranlıların ən orijinal məhsullarından biri olmuşdur. Bu xalçalar özlərini və qızlarını cehiz üçün hazırlayan qadınların ən sevimli iş əşyaları olmaqla, hər bir müsəlman ailəsinin zəruri aksesuarı idi. Rəsmlərin müxtəlifliyi, gözəlliyi və orijinallığı sənətkarlar arasında rəqabət mövzusu idi və diqqət daim buna yönəldilirdi.

Dağıstanın Azərbaycanla iqtisadi münasibətlərinin əsas mərkəzləri Dərbənd, Şamaxı, Şabran, Quba və Nuxa şəhərləri idi. Ticarət yolları Qidatlı-Çox-Qumuq-Çıraq-Samur vadisi və Balakəndən keçərək Şirvana doğru genişləniirdi. XV əsrdən etibarən Balakən yolu fəaliyyət göstərirdi ki, buraya Şəki-Şamaxı-Dərbənd-Həştərxan xətti daxil idi. İl boyu fəaliyyətdə olan ən işlək yol isə Salavat keçidindən keçən Axtı-Şəki marşrutu idi (Алиева, 2010:68-69).

Dağıstanın dağlıq bölgələrinin sakinləri Azərbaycanla Şəki və ya Anapa yolu kimi tanınan ticarət yolu ilə əlaqə saxlayırdılar. Bu yol Axtı, Rutul, Qazıqumux, Kabardadan keçərək Qara dəniz sahillərinə gedirdi. Yol, həmçinin Şirvanı, Şamaxını Nuxanı və Gəncəni Dağlıq Dağıstan vasitəsilə Şimali Qafqazla birləşdirirdi (4,2015: 97).

Azərbaycan və Dağıstan xalqları arasında ticarət əməliyyatları ticarət və sənətkarlıq mərkəzlərində baş verirdi, bunlardan isə ən əhəmiyyətli Şamaxı və Dərbənd idi. Azərbaycan Moskva dövləti ilə də Şimali Qafqaz ölkələri vasitəsilə ticarət əlaqələrinə girirdi. Həmin yol Dağıstan ərazisindən keçən Dərbənd-Boynak-Tarku-Endrey-Qizlyar yolu idi. Qizlyar Şimali Qafqazın və Azərbaycanın iqtisadi inteqrasiyasının əsas mərkəzlərindən birinə çevrilmişdi. Xüsusən Azərbaycan və İran mallarının satıldığı Qizlyar şəhəri bir neçə türk satış hissəsindən ibarət idi: 1) Tatar (azərbaycanlı. M.E.) filialı – İrandan gələn mühacirlərin (bəzi mənbələrdə azərbaycan türkləri iranlı, yaxud tatar adlandırılır. M.E) - məskunlaşdığı “Terzik-aul”; 2) Şimali Qafqazın türk xalqları olan Nogay və Qumıqların nümayəndələri tərəfindən yaradılan "Okoçir"; 3) Kazan tatarlarının qurduğu “Kazante-aul”. Qizlyar şəhərində iki bazar var idi. Onlardan biri tatar adlanırdı (Алиева,2010: 69). Bu da Qizlyarla ticarətdə türklərin üstünlük təşkil etdiyini göstərir.

Azərbaycanın Şimali Qafqazla münasibətləri yerli və beynəlxalq səviyyədə genişmiqyaslı şəkildə inkişaf edirdi. Azərbaycanla ticarət Dağıstanın Moskva dövləti və Şimali Qafqazın müxtəlif bölgələri ilə ticarətinə təkan verirdi.

Lakin qeyd etmək lazımdır ki, bəhs edilən dövrdə yazılı mənbələrdən tacirlər, ticarətin təşkili, tacir birlikləri və malların çatdırılma vasitələri haqqında az məlumat əldə etmək mümkündür. Bununla belə ticarət əməliyyatlarının müntəzəmliyini və səviyyəsini nəzərə alsaq, tacirlərin çoxluq təşkil etdiyini güman etmək olar.

Ticarət münasibətlərinin tənzimləmə formalarından biri də Dağıstan və Azərbaycan hakimlərinin ticarətlə məşğul olan insanların hüquqlarını təmin etmələri üçün olan yazışmaları idi. Bunlar sadəcə yerli hakim nümayəndələrə ünvanlanan məktublar formasında idi. XVII əsrin sonu-XVIII əsrin əvvəlləri tarixi üçün bu münasibətləri tənzimləyən heç bir xüsusi akt tapmaq isə mümkün deyil.

Mənbələrdən məlum olur ki, Azərbaycan ərazisində və bir sıra iri ticarət mərkəzlərində Dağıstan ticarət adamları üçün daimi karvansaralar yaradılmışdı. Şəkiddə mövcud olan üç karvansaradan birinin məhz Ləzgi karvansarası adlanması buna sübutdur. Azərbaycan və Dağıstan tacirləri bu karvansaralarda qarşılıqlı münasibətdə olur, Xəzər beynəlxalq ticarət arteriyası boyunca tranzit ticarətdə birgə iştirak edirdilər. XVII əsrin sonu-XVIII əsrdən başlayaraq bu proses daha da genişlənmiş və beynəlxalq ticarətdə Volqaboyu və Şimali Qafqaz ölkələrinin Azərbaycanla bərabər rolu daha da artmışdı. Qeyd etmək lazımdır ki, bəhs edilən dövrdə ticarətdə fəallığın artmasına digər amillər də təsir göstərirdi. Belə ki, IV İvanın Kazan və Həştərxan xanlığını ilhaq etməsinin nəticəsi olaraq bölgədə Rusiyanın mövqeyinin artması və I Pyotrun şərq siyasəti bu prosesi intensivləşdirmişdi. Volqa çayının hər iki sahilində yerləşən Həştərxan karvan və su yollarının üzərində yerləşməklə iri ticarət mərkəzinə çevrilmişdir. Həştərxanın istilasını İdil (Volqa) boyu Rus hakimiyyətinin altına düşmüş və dünya ticarətinin ən işlək yollarından olan İpək yolunun şimal qolunun rusların əlinə keçərək Rusiyanın Qafqaz ilə Türkünistan istiqamətində genişlənməsinə imkan yaratmışdı. Beləliklə Həştərxan XVI-XIX əsrlərdə Qafqazla, Orta Asiya, İran və Hindistanla ticarətdə mərkəz rolunu oynamaqla həm də 17-ci əsrin ortalarından başlayaraq rus dövlətinin sərhəd qalalarından birinə çevrilmişdi. 1721-ci ildə tərtib edilmiş Baş Magistratura qaydalarına əsasən Həştərxan Moskva, Sankt-Peterburq, Yaroslavl, Nijni Novqorod, Kazan, Arxangelsk, Rıqa və Revel ilə birlikdə birinci kateqoriyalı şəhərlər sırasına daxil edilmişdi (ПСЗ-Т-IV-№3708). Bu da Həştərxanın Rusiya üçün çox önəmli olduğunu göstərirdi. Həştərxan nəinki Qafqaz üçün, eyni zamanda Yaxın Şərq üçün qapı rolunu oynayırdı.

Xəzər dənizinin qərb sahilini boyunca beynəlxalq tranzit ticarətinin intensivləşməsi yerli əhalinin beynəlxalq ticarətə cəlb edilməsini stimullaşdırırdı və bu da öz növbəsində bölgə əhalisinin iqtisadi inkişaf səviyyəsinə müsbət təsir göstərirdi. Lakin inkişaf prosesinə, bəhs edilən dövrdə baş verən siyasi proseslər ciddi maneə törətməyə başlamışdı. Volqa-Xəzər ticarət yolunun əlverişli mövqeyi bu bölgəni daim güclü dövlətlərin marağına çevirirdi.

XVIII əsrin əvvəllərində Səfəvilər dövlətinin zəifləməsi Volqa-Xəzər tranzit ticarətinə nəzər diqqəti yenidən fəallaşdırmışdı. Qafqaz bölgəsi, xüsusən də Azərbaycan böyük dövlətlərin rəqabət meydanına çevrilmiş və baş vermiş siyasi hadisələr nəticəsində bölgə dağıntılara məruz qalmışdı. Bundan daha çox ziyan çəkən isə Azərbaycan şəhərləri olmuşdu. Şəhərlər tənəzzülə məruz qalmış, iqtisadiyyatı bərhad hala düşmüşdü.

Rəqabətdə rəqibləri arasında üstünlük Rusiya çarizminə məxsus idi. XVIII əsrdən başlayaraq Rusiyanın fəal şəkildə beynəlxalq münasibətlər sistemində qoşulmaq istiqamətində fəaliyyəti onu Baltik və Qara dənizə çıxmaq uğrunda İsveç və Osmanlı dövləti ilə müharibəyə cəlb etmişdi. Volqa-Xəzər ticarət yolunu ələ keçirmək istiqamətində də çarizmin iddiaları böyük idi. Xəzəri daxili dənizə çevirməyi qarşısına məqsəd qoyan Rusiyanın planlarına Qafqazı və Orta Asiyayı ələ keçirmək daxil idi. I Pyotr Xəzər dənizində digər dövlətlərin rəqabətinin qarşısını almaq və nəhayət Rusiya üzərindən tranzit ipək ticarətini ələ keçirmək

istəyirdi. Xüsusilə əsas diqqət tək cə İranla ticarətə deyil, bütün Hind-Avropa ticarətini Volqa-Xəzər istiqamətində cəmləşdirmək ümidi ilə Xəzərin cənub-şərq sahilindəki mövqeyinin möhkəmləndirilməsinə yönəldilmişdi.

XVIII əsrin əvvəllərində qeyd edilən məqsədlə əlaqədar Rusiya Səfəvi dövləti ilə ticarət və iqtisadi fəaliyyətini həyata keçirmək üçün müəyyən mexanizmlər işləyib hazırlamışdı ki, bunlardan da biri 1720-ci ildə qurulmuş konsulluq institutu idi. Həmin dövlət qurumuna ticarətin inkişafı, tacirlərə verilən güzəştlərlə bağlı tövsiyələr verilmişdi. Bu çərçivədə Həştərxana da, Rusiya ticarəti fəaliyyətinin Səfəvi dövləti istiqamətində təşkili, habelə onun həyata keçirilməsinin müəyyən norma və qaydalarının yerinə yetirilməsinə nəzarət etmək kimi ciddi səlahiyyətlər verilmişdi. Səfəvi dövləti ərazisində təşkil edilmiş Rusiya konsulluğu Həştərxan hakimiyyəti və onun fəaliyyəti ilə birbaşa əlaqəli idi. Həştərxanda Rusiya ticarətinin həyata keçirilməsi ilə bağlı çoxsaylı məsələlər həll edilirdi (Кулаков, 2009: 55).

Lakin Rusiyanın Qafqaz ilə bağlı siyasəti tək cə Volqa-Xəzər ticarətində nüfuz üstünlüyü ilə bağlı deyildi. I Pyotr Qafqazı, xüsusən də Azərbaycanı Rusiyanın yenidən inkişaf etməkdə olan kapitalist sənayesinin xammal mənbəyinə və satış bazarına çevirmək istəyirdi. Bakı nefti də onun maraq dairəsində idi. Xəzərsahili əraziləri tutmaq, həmçinin onun planlarına daxil idi.

Həyata keçirilən geniş tədbirlərdən sonra Rusiya çarizmi 1722-1723-cü illərdə yürüş edərək Xəzərsahili əraziləri tutdu. Bu Avropa dövlətlərini narahat etməyə bilməzdi. Bölgədə siyasi maraqları olan və Rusiyanın üstünlüyünü istəməyən Qərb dövlətləri, xüsusilə İngiltərə Rusiyanın işlərinə birbaşa müdaxilə edə bilməsə də Osmanlı Türkiyəsi vasitəsilə buna nail olmağa çalışırdı. Osmanlı dövləti də Qafqaz bölgəsində Rusiyanın hegemonluğunu istəmirdi. Bütün bu proseslər real rəqabətə və qaçılmaz müharibələrə gətirib çıxardı. Qafqaz, xüsusilə Azərbaycan rəqabət meydanına çevrildi və torpaqları qonşu dövlətlərin arasında bölündü. Azərbaycanın şimal hissəsi Rusiyanın və Osmanlı dövlətinin nüfuz dairəsinə daxil oldu. Bütün bunlar isə həm iqtisadiyyata, həm də ticarətə öz mənfi təsirini göstərirdi.

Hakimiyyət zəifliyi, müharibələr nəticəsində ölkədə iğtişaşlar və soyğunçuluq artdı, ticarət yolları bərhad hala düşdü. Bununla belə istər çarizm, istərsə də Osmanlı dövləti gəlir gətirən ticarətin inkişafında maraqlı idilər. Ona görə də ticarət yollarının normal hala salınmasına diqqətlərini artırıdılar.

Azərbaycan və Dağıstan ərazisi Rusiya-Qafqaz ticarətində ən vacib ticarət yolu idi. Əhəmiyyətli ticarət mərkəzləri və dəniz limanları ticarətin aparıldığı Xəzər dənizinin qərb sahilini boyunca azərbaycanlı, həmçinin dağlı tacirlərin də iştirak etdiyi yerlərdə yerləşirdi. Bir çox azərbaycanlı, dağlı, həmçinin əcnəbi tacirlər Rusiya ilə ticarətdə rol oynayan Həştərxan, Qizlyar, Şamaxı və Dərbənddə yaşayırdılar. Həştərxanda azərbaycanlı tacirlər Gilan qonaq evində qalırdılar. Arxiv sənədlərində Həştərxanda ticarət edən azərbaycanlı tacirlərin adları tez-tez xatırlanır: Gəncədən olan Məhəmməd-Asan; Dərbənddən Kərbalayi Agarza; Ağa Əli-Əkbər, Ağa Rəsul Məşədi, Təbrizdən Əbdül Əli; Ağa Abdullah Ağa Asan Şamaxıdan; Məhəmməd Əli, Bakıdan Zeynalabdin və başqaları. Həştərxanda yaşayan azərbaycanlı tacirlərdən biri Ağa-Hüseyn, doqquzuncu il idi ki, Həştərxanda yaşadığını və Azərbaycanın və İranın müxtəlif şəhərlərindən ona göndərilən müxtəlif malların satıldığını bildirmişdi (7, 2013 :c.114)

Dağıstanın dağlıq ərazilərinin Azərbaycanla ən əsas ticarət mərkəzi Şərqi Qafqazın ən böyük ticarət və siyasi mərkəzi olan Dərbənd şəhəri idi. Əlverişli coğrafi və strateji mövqeyi olan Dərbənd Rusiya-İran, Rusiya-Qafqaz və Dağıstan-Azərbaycan dəniz və tranzit ticarətində mühüm rol oynayırdı. 17-18-ci əsrin əvvəlində Dərbənd Səfəvi şahları tərəfindən idarə olunurdu. Bu dövrdə Dərbənddə tənəzzül özünü göstərirdi. Buna baxmayaraq, Rusiyanın şərqlə bağlı iqtisadi siyasətində və Rusiya-Dağıstan ticarətinin inkişafında Dərbənd aparıcı rollardan birini oynamaqda davam edirdi (Иноземцева, 2001: 46).

Dərbənd, Azərbaycanda ticarət üçün ən zəngin və ən əlverişli bölgələrdən biri olan Şirvan ilə ən intensiv ticarət və iqtisadi əlaqələr saxlayırdı. Bu, Şirvanın dənizə yaxınlığı və oradan keçən və onu Dağıstanla birləşdirən beynəlxalq ticarət yolları ilə əlaqədar idi. Bundan əlavə, iqtisadi cəhətdən inkişaf etmiş bir bölgə olan Şirvanda xam ipək, kənd təsərrüfatı və sənətkarlıq məhsulları da istehsal edilirdi. Uzun illər Dərbənd və Şirvan sakinləri arasında iqtisadi əlaqələr müntəzəm, qarşılıqlı surətdə faydalı olmuşdur və onların sosial-iqtisadi həyatında mühüm rol oynamışdır.

Azərbaycanlılar gürcü, dağıstan, erməni, hind tacirləri ilə yanaşı Dərbənd ticarətində fəal iştirak edirdilər. Quba, Şamaxı, Şəki, Bakı, habelə İranla ticarət Dərbənddən keçirdi. Azərbaycanın müxtəlif bölgələrindən mal alan azərbaycanlı tacirlər onları Dərbəndə gətirirdilər və oradan quru yolu ilə Qizlyar ya da dəniz yolu ilə Həştərxana göndərirdilər. Rusiyadan Dərbəndə gətirilən malların çeşidi də müxtəlif idi.

Dərbənd Dağıstanın daxili bölgələrinə Samur-Kurax-Riça-Qumuq-Çox-Andean-Qoysu və Çeçenistanın da daxil olduğu ticarət yolu ilə bağlanırdı. Yollar pis olduğundan həm arabalardan, həm də hətta dəvə, at, uzunqulaqdan istifadə edilirdi. Yol boyu Dağıstanın Başlı, Karabudaqkənt, Boynak kimi yaşayış məntəqələrində karvansaraylar yerləşirdi. Buradan lazım olduqda malları daşımaq üçün arabalar götürmək olardı. Rusiya hökumətindən maaş alaraq özlərini Rusiyanın subyektləri kimi tanıdan Dağıstan feodalları,

ticarət yolu keçən ərazilərdə həm ticarət karvanlarının, həm də Rusiya səfirlərinin, kuryerlərin müşayiətini təşkil edirdilər. Bəzən ödənişlə tacirlər bələdçiləri özləri iş götürürdülər. Ticarət karvanlarını müşayiət etmək və bunun üçün müəyyən bir haqq almaq üçün Dağıstan hakimləri bələdçilər ayıraraq malların və tacirlərin təhlükəsizliyini təmin edirdilər (Иноземцева, 2001:47). Bütün bunlar isə mövcud olan vəziyyət və soyğunçuluqla bağlı idi.

XVIII əsrin birinci yarısında tranzit xarakterinə görə Bakı Azərbaycan şəhərləri içərisində özünəməxsus mövqeyə malik olmuşdur. Bakı Xəzər sahilində əlverişli liman şəhəri idi. Səyyahlardan Korneli de Bruin, İ.Lerx, С.Кук öz əsərlərində bunu təsdiq etmişlər. F.İ.Soymonovun qeyd etdiyi kimi Bakıdan neft, duz, zeytun, zəfəran və digər məhsullar ixrac olunduğuna görə, Bakı limanı ticarət məqsədilə bu şəhərə gələn gəmilərlə dolu olurdu (Qarayev, 2005: 95). Bakıdan tranzit yolu ilə, Avropaya, Rusiyaya və digər ölkələrə başlıca olaraq, Şamaxı ipəyi və başqa sənətkarlıq məmulatları daşınırdı. Şəhərin sosial həyatında tacirlərin rolu artmışdı. Şəhərin və ölkənin bütün daxili və xarici ticarəti onların əlində cəmlənmişdi. Şəhərə çoxlu əcnəbi tacirlər və səyyahlar gəlirdilər. Onlar öz əsərlərində şəhərin təsərrüfat həyatının canlanması, sənətkarlıq istehsalının artması, ölkədən kənara aparılan neft və duz hasilatı haqqında qiymətli məlumatlar vermişdilər.

Nəticə

XVIII əsrin I yarısını Azərbaycan və Şimali Qafqaz xalqlarının həyatında ziddiyyətli və gərgin bir dövr kimi xarakterizə etmək olar. Bu xalqlar arasında münasibətlərin sabit olmasına və mehriban qonşuluq münasibətlərinə əsaslanmasına baxmayaraq mövcud olan hakimiyyət zəifliyi bölgəni iri dövlətlərin rəqabət meydanına çevirmişdi. Həmin dövlətlərdən ən təhlükəli yenidən qalibiyyətli müharibə apararaq imperiyaya çevrilən Rusiya çarizmi idi. İşğalçılıq planları geniş olan I Pyotrun dənizlərə çıxış əldə etmək siyasəti Volqa-Xəzər bölgəsindən də yan keçməmişdi. Səfəvilər dövlətinin zəifliyi isə buna şərait yaratmışdı. Beləliklə də həmin proseslərin nəticəsi olaraq Xəzərsahili ərazilər Rusiya tərəfindən işğal edildi. Siyasi maraqları olan və bölgədə Rusiyanın üstünlüyünü istəməyən Qərb dövlətləri, xüsusilə İngiltərə Rusiyanın işlərinə birbaşa müdaxilə edə bilməsə də Osmanlı Türkiyəsi vasitəsilə buna nail olmağa çalışdı. Osmanlı dövləti, həmçinin Qafqaz bölgəsində Rusiyanın hegemonluğunu istəməzdi. Bütün bu proseslər isə real rəqabətə və qaçılmaz müharibələrə gətirib çıxardı. Tranzit ticarətdə mühüm rol oynayan şəhərlər tənəzzülə uğradı, iqtisadiyyat bərhad hala düşdü. Bu geriləmə ticarətdən də yan keçmədi. Bölgədə iğtişaşlar artdı, güclü vahid dövlətlər yaranmadı və gələcəkdə Qafqazın digər dövlətlər tərəfindən istilasına zəmin yarandı.

Ədəbiyyat

1. Гербер И.Г. Описание стран и народов вдоль западного берега Каспийского моря. 1728 г. // ИГЭД. С.52-120;
2. Магомедов Н.А. Взаимоотношения народов Южного Дагестана и Азербайджана в XVIII - первой половине XIX в. (экономический, политический и культурный аспекты). Махачкала, 2004, с.192
3. Алиева Севиндж Исрафил гызы. Азербайджан и народы Северного Кавказа (XVIII – начало XXI вв.). Баку, Издательский дом “Şərq-Qərb”, 2010, с. 620
4. Магомедов Назим Абдурахманович, Магарамов Шарафетдин Арифович, Абдусаламов Магомед-Паша Балашович. Развитие торговли Дагестантана с Азербайджаном через Дербент (XVIII – первая половина XIX в.) Исторические, философские, политические и юридические науки, культурология и искусствоведение. Вопросы теории и практики. Тамбов: Грамота, 2015. № 11. Ч. 2. С. 96-103
5. ПСЗ- Т-IV- №3708
6. Кулаков В.О. Особенности и механизмы осуществления торгово-экономической деятельности России в Персии через Астрахан в первой половине XVIII века. Источник Альманах современной науки и образования Тамбов: Грамота, 2009. № 12 (31): в 2-х ч. Ч. II. С. 54-58.
7. Магомедов Н.А., Абдурахманова М.С., Магарамова З.А., Азербайджанское купечество в торговле Дагестана с России в XVIII в. ISSN 1997-292X № 12 (38) 2013 с.114 -116
8. Е.И. Иноземцева. Дагестан и Россия в XVIII – первой половине XIX в.: проблемы торгово-экономических взаимоотношений. - Махачкала: ДНЦ РАН, 2001. с.97
9. Qarayev E.T. Azərbaycan XVIII əsr rus və Qərbi Avropa səyyahlarının təsvirində. Bakı, 2005, səh 160 .

ПРАЗДНИК «НАУРЫЗ» В НАСЛЕДИИ ПЕРВОГО УЧЕНОГО-ФАРАБИЕВЕДА ВЕЛИКОЙ СТЕПИ АКЖАНА АЛЬ-МАШАНИ

Резюме

В статье анализируется праздник «Наурыз» в наследии известного ученого-фарабиеведа Акжана аль-Машани, чье имя и труды посвященные аль-Фараби вызвали сенсацию научного возрождения в Средней Азии и Казахстане. Чтобы показать актуальность этой темы, артефакты, найденные в древнем городе Ур, казахские песни (жыры), астрономия, религия и буквенные обозначения в научных трудах выдающегося ученого аль-Машани, связаны с историей возникновения праздника Наурыз.

Ключевые слова: *аль-Фараби, аль-Машани, Великая степь, Наурыз, археология, астрономия, Ур, бык*

The holiday “Nauryz” in the heritage of the first scientist-Farabist of the great steppe Akzhan Al-Mashani

Summary

The article analyzes the holiday "Nauryz" in the heritage of the famous scientist-farabist Akzhan al-Mashani, whose name and works dedicated to al-Farabi caused a sensation of scientific revival in Central Asia and Kazakhstan. To show the relevance of this topic, artifacts found in the ancient city of Ur, Kazakh songs (zhyry) astronomy, religion and letter designations in the scientific works of the outstanding scientist al-Mashani are associated with the history of the Nauryz holiday.

Key words: *al-Farabi, al-Mashani, the Great Steppe, Nauryz, archaeology, astronomy, Ur, bull*

Известный ученый Акжан Жаксыбекович Машанов, сделавший имя и наследие аль-Фараби сенсацией с научной точки зрения в Центральной Азии и Казахстане, писал: «Мудрецы были до и после этого человека. Но среди них... трудно найти ученых, которые, подобно Фараби, внесли большой вклад в три науки, такие как геометрия, музыка, астрономия... и сделали великие открытия» ... Вместе с тем, он впервые сделал заключение о том, что «такие великие ученые, как Платон, Аристотель, Птоломей писали о том, что так и не смогли как следует овладеть музыкой...» [1, 5 б.]. Таким образом, велик вклад Акжана Жаксыбекулы аль-Машани, впервые связавшего имя аль-Фараби с историей народа Великой степи начиная с 50-х годов XX века.

В этой связи, вице-президент фонда «аль-Фараби и Султана Бейбарса» Самир Али Дерех в своей научной статье писал о том, что «Я являюсь этническим арабом-сирийцем, родился и вырос в городе Дамаске, в городе, в котором долгое время жил и творил замечательный ученый Древнего Востока – славный сын казахского народа Абу Наср аль-Фараби. Я считаю, что мне выпало счастье посещать памятные места, связанные с деятельностью аль-Фараби у меня на родине в Дамаске. Прибыв в вашу страну 14 лет назад, я узнал, что замечательный и выдающийся мыслитель современности – уважаемый Акжан Машани посвятил всю свою жизнь науке, и в частности изучению культуры Востока, а также глубокому и Подробному постижению, развитию и анализу трудов аль-Фараби. Научное наследие и вклад мировую науку Акжан Машани велики и неопценимы» [2, 15]. Таким образом, ученый-фарабиевед Акжан аль-Машани заполнил одну страницу национальной истории именем ученого мыслителя Абу Насыра аль-Фараби

Из-под пера великого ученого Акжана Жаксыбекулы вышли научные труды, монографии и статьи, в которых можно проследить преемственность нескольких наук, все они опубликованы в разных печатных изданиях и предложены вниманию массового читателя. В частности, Акжан Жаксыбекович аль-Машани выступил в 1944 году с научным докладом на тему: «Облики природы в произведениях Абая», посвященный 100-летию со Дня рождения Абая, а в 1971 году, на 13-м Конгрессе ЮНЕСКО по истории науки, проведенном в Москве, на симпозиуме, посвященном аль-Фараби, он представил свои научные выводы о Фараби [3, с. 51]. Также, публикация Акжана Машанова в 1961 году в Вестнике Национальной академии наук Республики Казахстан неопровержимых доказательств о том, что аль-Фараби является казахом, уроженцем Отрара, дала большой импульс науке (Бюллетень Академии наук Казахской ССР - 1961, №5, с. 105-106) [4, с.14].

Он также написал исторический роман «Аль-Фараби» [5], опубликованный в 1970 году издательством «Жазушы» и в 1994 году научную работу «Аль-Фараби и Абай» [3] о сути духовной преемственности между двумя учеными, посвященную 150-летию Абая, оставив таким образом богатое наследие для будущих поколений.

Кроме того, можно перечислить и такие научные труды и статьи исследовательского характера аль-Машани, как «Аль-Фараби, Кеплер, Галилей и исламская наука» [6], «Нурнама аль-Фараби» [7], «Философия – спорная область» [8], «Ислам и наука» [9] и т.д.

Акжан Хазрет публиковал свои труды и делал научные заключения не только в рамках отечественной науки, но и на мировой арене. В 1984 году он опубликовал статью «Светила культуры Центральной Азии» в кувейтском журнале «Аль-Фараби», в которой доказал, что при написании книги Иоганна Кеплера «Небесная музыка» им были использованы произведения мыслителя аль-Фараби. [10, с. 68].

В связи с этим известный ученый Махмуд Фахми Хиджази в своей статье «Казахские ценности в наследии Машани (1906–1997) и культурные связи с арабскими государствами» утверждает: «Действительно, Машани - известная фигура во всей Центральной Азии. А с 1984 года, когда его статья была опубликована в Кувейте, он также стал известным и в арабском мире» [11, с. 39]. Это означает, что Акжан Жаксыбекович, впервые представивший народу Великой степи наследие аль-Фараби, внес значительный вклад в науку.

Акжан Джаксыбекович аль-Машани, благодаря которому впервые в стране Великой степи стало известно имя аль-Фараби в своих трудах отмечает преемственность принципов аль-Фараби и современных научных достижений, и сочетает их с национальным мировоззрением, а научно-исламские понятия, которых придерживался великий ученый аль-Машани спроецировал в казахскую науку, это было сделано впервые в научной среде.

В исследованиях признанного мудрецом энциклопедической мысли аль-Машани, который называл Абу Насыра аль-учитель, аль-сани ценность исламских научных мыслей и заключений имеет научное значение. В качестве доказательства этому, на основе изучения наследия аль-Машани можно привести тот факт, что, Акжан аль-Машани всесторонне исследовал различные сферы науки, проводил широкомасштабную исследовательскую работу о сущности и понятии термина «Наурыз». В связи с этим, я удивился одному обстоятельству, увидев статью ученого-фарабиеведа Акжана аль-Машани «Наурыз имеет трехтысячелетнюю историю», опубликованную в № 14 газеты «Заң» от 20-26 марта 1996 года [12].

Научная статья ученого-теолога Акжана аль-Машани «Наурыз имеет трехтысячелетнюю историю» тесно связана с археологией и астрономией, точными науками. В ней раскрываются различные вопросы о небесном мире, начиная с эпохи древних саков. Смелые научные мысли касательно древнего периода, высказываемые великим мыслителем Акжаном Машани означало прохождение через школу Казахской Научной Академии СССР советского периода. В качестве доказательства этому приведем несколько фактов; в частности то, что в 1943 году Акжан Машани защитил кандидатскую диссертацию, в 1946 году защитил на высоком уровне докторскую диссертацию по теме своей исследовательской работы, был избран первым членом-корреспондентом отделения «Науки о земле» и таким образом имя учредителя Центра Науки Акжана Машани было вписано в историю [11, 10 б.]. В этой академии он тесно сотрудничал с Алькеем Хакан Маргуланом, Каньшем Имантаевичем Сатпаевым и другими учеными. В этой связи Акжан Машанов в научной статье «Путешествие с Каньшем», опубликованной в научно-популярном журнале «Зерде» повествует: «необходимо отметить, что Каньшу нравились мои труды на казахском языке в сфере геологии, чему он много помогал». В издательстве Академии были изданы несколько моих книг, несколько переводов, терминологических словарей, первым изданием, выпущенным издательством, к которому я имею отношение является написанное мною предисловие к книге «Жер сыры». Он непосредственно помогал мне в издании вышеназванных книг» [13, 20 б.]. В этой связи, начиная с 40-годов XX века из под пера Акжана аль-Машани вышло несколько научных трудов.

В статье Акжана Машанова «Наурыз имеет трехтысячелетнюю историю» особо отмечается тот факт, что саки были известны во всем мире своей культурой, а предметы домашнего обихода и оружие, изготовленные саками, распространились по многим странам, таким как Месопотамия и Египет. Акжан аль-Машани также считает, что саки изготовили уникальные медные реликвии, о чем свидетельствуют найденные в сакских курганах во время археологических раскопок.

В этой связи Акжан аль-Машани известен как автор ряда научных работ по археологии. Об этом выдающийся ученый так повествует в своей научной работе «Зигзаги мировой археологии»: «Многие пережитки древней истории зарыты в землю, сгнили, растворились в воде или исчезли, превратившись

в пыль». Но были найдены следы их существования, руины домов, погребенные вещи, инструменты. Наука, которая исследует вышеназванные вещи называется «археология» [14, 145 б.].

В этом исследовании он поделился широким спектром научной информации, сосредоточив внимание на древних памятниках Вавилона мирового класса, календаре народа майя, пирамиде Хеопса, археологических находках из Центральной Азии и Казахстана и поделился обширной научной информацией. В связи с этим Акжан Машанов в своей исследовательской работе «Зигзаги мировой археологии» отметил: «Радостное событие у нас сейчас – археологические исследования определены в правильное русло, увеличивается численность молодых кадров. Мы думаем, что теперь археология будет развиваться постепенно, по определенному плану».

Отметив, что «группа археологов во главе с академиком Алкеем Маргуланом в настоящее время начала исследование каменной книги нашей родины», он добавил, что в результате научных экспедиций, проведенных учеными-археологами в нескольких районах нашей страны найдены ценные реликвии [14, 161 б.].

Акжан аль-Машани отмечает в своей научной статье, о том, что саки преуспевали не только в ремесленничестве, но также имели ряд достижений в астрономии: «Они (саки) изучали небесный мир? Безусловно. Ведь недаром они называли центр небесной сферы «железной основой».

В этой связи аль-Машани пришел к следующему выводу: «Турки также вели летоисчисление, рассчитав время равноденствия, названное ими Темирказик».

В доказательство наших слов можно привести статью Акжана аль-Машани «Мүшел басы – доңыз. Астрологиялық есептеу» опубликованную в газете «Ана Тілі» в 1995 году, в которой говорится о том, что наши предки казахи тоже занимаются небесным летоисчислением с древних времен и начало года по их подсчетам приходится на 22 марта, когда продолжительность дня становится равной продолжительности ночи.

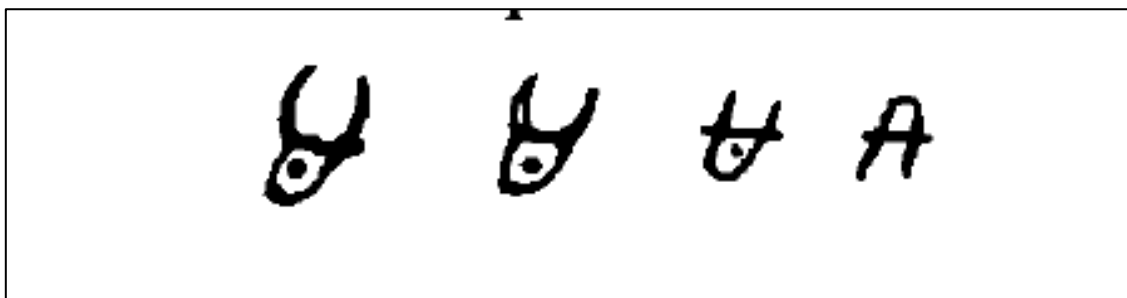
В связи с этим аль-Машани в вышеуказанной статье так описывает небесную науку: «Известно, что летоисчисление в древней кипчакской степи основывалось на 12-месячном цикле, где каждый месяц представлен определённым животным. Это: Овен, Телец, Близнецы, Скорпион, Лев, Дева, Весы, ... и последняя Рыбы. Среди перечисленных знаков все, кроме весов являются представителями фауны...

В одно время месяц март совпадает с одним временным периодом знака зодиака, в другое - с другим временным периодом. То есть определение времени, на которое приходится месяц Март – Наурыз представляет собой существенный расчет» [15].

Стоит отметить, что в своих трудах, являющихся своеобразным наследием казахов Хазрет Акжан подробно приводит данные по математическому и астрономическому подсчету времени, когда продолжительность дня равняется продолжительности ночи, отмечая особую роль животного – быка, которого можно использовать в качестве знака начала годового исчисления.

То есть, упоминание вторым изображения тельца, а также схожесть начальной буквы наименования месяца с изображением быка – все это предполагает совпадение с праздником Наурыз.

В этой связи, если быть точнее символическим можно назвать написание наименования второй суры Священной книги мусульман – Корана суры 2 «Бакара» - заглавной буквы алфавита - буквы «А», изображение которой по сути напоминает форму головы быка, представляется, что то неспроста. То есть, для того, чтобы понять, каким образом начало слова «бык» на кипчакском языке идентично с буквой «А» обратите внимание на этот рисунок [16, 249 б.]:

Буква «А» в Форме головы быка. [16, с.12]

Вместе с тем, выдающийся ученый Акжан Жаксыбекович аль-Машани приводит еще одну научную концепцию, подтверждающую то, что началом года является именно месяц наурыз, изображаемый в гороскопе в форме быка. Это то, что среди построек, являющихся зданиями

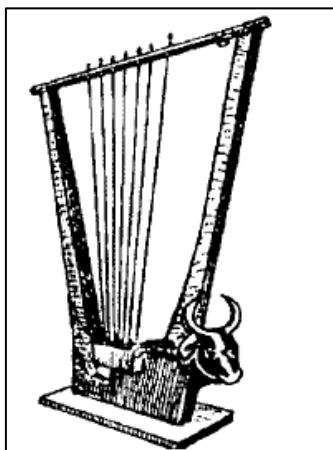
мирового значения, относящихся к Вавилонской эпохе были найдены ценные реликвии. Одним из которых является найденная во время раскопок арфа с головой быка.

Выдающийся ученый Акжан Жаксыбекович в научно-исследовательской работе на тему: «Зигзаги мировой археологии» описал памятники Древней Вавилонии. Одним из которых является несколько ценных находок, найденные в городе Ур, о которых мы знаем из истории древнего мира.

Акжан аль-Машани, описывая в своих трудах о реликвиях, найденных в храме в городе Ур, которые могут поведать об удивительных секретах истории и делясь своими мыслями о них в научном формате сделал историко-научное заключение о найденной при раскопках гробницы царя арфе с головой быка в указанном историческом храме.

В указанном научном труде ученого-мыслителя говорится о том, что гробница царя в Уре представляет собой глубокий котлован со сложным строением. В углублении найдены диадема (женская корона), а также найдены останки с десятков женщин, на которых были одеты коралловые ожерелья. Возле найденных скелетов найдены остатки дорогостоящих арф, позолоченных либо оформленных слоновой костью. Среди дорогостоящих украшений, которые завершают дизайн найденных арф встречаются изображения беркута, барана, двух быков, поединка быка и льва, а также изображения людей и рога быка.

Как сообщает Акжан Машанов здесь присутствуют религиозные сюжеты. Также найдена Арфа с головой быка, выполненная из меди и пластинка, а на другой арфе сохранились голова, глаза, борода и кончики рога, а также голова быка, изготовленная из лазурита. Вместе с тем, он отмечает, что среди реликвий, найденных в указанном городе очень много встречаются изображения существ с головой человека и туловищем быка [1, с.с. 119-120]. В этой связи, Акжан Машанов отмечает, что на ценных реликвиях, найденных в историческом городе Ур мы можем заметить фрагменты наук астрономия и музыка.

Арфа с головой быка, найденная в Уре [16, с. 120]

Ученый-фарабиевед Акжан аль-Машани изучал артефакты, найденные в городе Ур по направлениям наук астрономия и музыка. Следует отметить, что арфы оформлена формой головы быка, а остальные стороны украшены драгоценными камнями, золотом и серебром.

То есть он отмечает, что корона с изображением луны и рога приносит на землю веяние лета, а семь струн на этой арфе есть семь границ, которые олицетворяют собой семь слоев неба, а также семь нот [16, 142 б.]. Развивая эту мысль он отмечает, что два конца луны, изображенные на арфе словно два рога быка, словно слияние изображений Луны и Быка. В отрывке из произведе ния «Семь красавиц» великого азербайджанского поэта Низами Гянджевида отмечается, что:

«Могучий Бык, поднимающий Лунную красавицу
Весной флаг неба – это Наурыз» [5, 16 б.]

Кроме того, Акжан Аль-Машани в своей содержательной статье "Наурыз имеет трехтысячелетнюю историю" приводит в качестве примера казахский жыр (сказание) "Ат байладым абаққа, мейіз салдым табаққа..." Таким образом, акцентируя внимание на том факте, что слово "абақ" имеет прямое значение к нашему летоисчислению, а также что касается этимологического значения слова "абақ" в этом контексте, он попытался дать объяснение значение слов "Қорадағы жем", то есть "Атты қораға байладым", "Жемге қойдым". Значение фразы "Ат байладым абаққа" он объясняет словами "Абаққа ат тарту еттім, сыйладым". Что касается значения фразы "Я положил изюм на

тарелку", как нам известно, изюм подается в особенные праздничные времена. Таким образом, Акжан Машанов приводит орфоэпические анализы, связывая вышеупомянутые понятия в казахских жырах (сказаниях) в нашем летоисчислении и временем [12].

Вообще, Наурыз - это праздник казахского народа с древних времен. Это золотое наследие, богатое сокровище, оставленное потомкам нашими предками. Традиции и обычаи казахского народа имеют большое значение в воспитании подрастающего поколения через праздник «Наурыз».

Резюмируя содержание статьи необходимо отметить, что ученый-фарабист Акжан Джаксыбекович аль-Машани последовательно представил вниманию читателя новую, неизвестную ранее информацию о празднике «Наурыз» используя сведения из казахской истории и тексты сказаний и жыров, обосновав все соответствующими доказательственными фактами. Есть много чему поучиться у мыслителя и ученого Акжана Джаксыбековича аль-Машани, который оставил ценное, не теряющее актуальности наследие молодому поколению.

Литературы

1. А.Эл-Машани. Эл-Фараби және бүгінгі ғылым. – Алматы: «Алатау» баспасы, 2007 – 224 бет.
2. З.О.Дүкенбаева. Эл-Машани - XX ғасырдың Эл-Фарабиі. // Қазақстан мұрағаттары. – Астана. 1 (29) / 2014.
3. А. Машанов Эл-Фараби және Абай – Алматы: Қазақстан, 1994. – 192 б.
4. А.Машани. Эл-Фараби көпірі: Мақалалар, «Эл-Фараби» романы. – Алматы: «Алатау» баспасы, 2005, 352 б.
5. А.Машанов. Эл-Фараби. /870-1970/ Тарихи-деректі кітап. – Алматы: Жазушы, 1970. – 245 б.: суретті.
6. А.Ж.Машанов. Эл-Фараби, Кеплер, Галилей және ислам ғылымы. // Зерде. – 1994. - №3. – 22-24 бб.
7. А.Ж.Машанов. Эл-Фарабидің нұрнамасы. // Зерде. – 1994. - №2. – 22-24 бб.
8. А.Ж.Машанов. Философия таласты майдан. // Зерде. – 1994. - № 5. – 22 б.
9. А.Ж.Машанов. Ислам діні және ғылым. // Шалқар. – 1994. – 28 шілде
10. Фараби ғибратты ғалым: Фарабитанушы А.Ж. әл-машаниге арналады / Құраст. Ш.Абдраман. – Алматы, 2006 – 340 б., суретті. – «Ұлы тұлғалар» ғылыми-ғұмырнамалық сериясы.
11. А.Машани. Ақжан Машани ғибраты. 7-ші т. – Алматы: «Алатау» баспасы. 2007 – 266 б.
12. А.Ж. Машанов. Наурыздың үш мыңжылдық тарихы бар. // Заң газеті. – 1996. – 20-26 наурыз.
13. А.Ж. Машанов. Қанышпен болған сапар. Зерде. – 1999. - №2. – 19-20 б.
14. А.эл-Машани. Табу. – Алматы: «Алатау» баспасы, 2007 - 296 бет.
15. А.Ж.Машанов, Ш.Ә.Әбдіраман. Мүшел басы - доңыз: Астрологиялық есептеу. / Ана тілі. – 1995. №8-10. – 22 наурыз.
16. Эл-Машани Ақжан. Көп томдық шығармалар жинағы. – Алматы: «Алматы-Болашақ» баспасы, 2011. 16-том.Эл-Фараби және музыка. – 416 бет.

**ESCHERİCHİA COLI (E.coli) ENDOTOKSEMİYASI ZAMANI ÖDEM MAYESİNİN
TƏSİRİNDƏN OTURAQ SİNİRİ QIŞALARINDA BAŞ VERƏN DƏYİŞİKLİKLƏRİN
ULTRASTRUKTUR ƏLAMƏTLƏRİ**

Xülasə

Tədqiqat işi E.coli endotoksemiyası zamanı əmələ gələn ödem mayesinin oturaq siniri qişalarına ilkin təsiri əlamətləri və bu zaman qişalarası baş verə biləcək morfofunksional dəyişikliklərin ultrastruktur səviyyədə öyrənməsi qarşıya məqsəd qoyulmuşdur. Kəskin endotoksemiya modeli yaradılması məqsədilə E. coli endotoksini (Serotip 0111: B 4 qrup; İnvivo Gen, San Diego, USA, № 78H4086) 1 mq/kg olmaqla 0,5 ml fizioloji məhlulda həll edilərək ağ siçovulların quyruq venasına vurulmuşdur. Hazırlanmış 70-100 nm qalınlıqlı gümüşü və qızılı ultranazik kəsiklər elektron mikroskopunda tədqiq edilmişdir. Müəyyən edildi ki, birmənalı olaraq bütün hallarda endotoksemiya zamanı endonevral ödem mayesi əmələ gəlir. Ödem mayesinin təsiri ilkin olaraq mexaniki xarakterli olmaqla ilkin olaraq əsas baryer funksiyasının malik olan perinevriumu zədələyir ki, nəticədə toksiki maddələr asanlıqla daxil keçərək digər iki qişasında zədələnməsinə səbəb olur.

Açar sözlər: endotoksin, endotoksemiya, oturaq siniri, ödem mayesi

**Escherichia Coli (E.coli) endotoxemia ultrastructure cover of changes in the sitting nervous
Under the effect of edemic liquid**

Summary

The aim of the study was to study at the ultrastructural level the initial effects of edematous fluid on E. coli endotoxemia and its possible morpho functional changes. In order to create a model of acute endotoxemia, E. coli endotoxin (Serotype 0111: B 4 group; Invivo Gen, San Diego, USA, № 78H4086) was dissolved in 1 mg / kg in 0.5 ml of saline and injected into the tail veins of white rats. The prepared 70-100 nm thick silver and gold ultrabasic sections were examined under an electron microscope. In all cases, the formation of endothelial edema fluid during endotoxemia was clearly identified. The effects of edema fluid are mainly mechanical and damage the perineurium, which primarily has a primary barrier function, causing toxic substances to easily penetrate and damage the other two membranes.

Key words: endotoxin, endotoxemia, sciatica, edema

Giriş

Bakterial endotoksinin geniş yayılmış növü olan E.coli endotoksini qram-mənfi bakteriyaların hüceyrə zarının xarici səthində olan lipopolisaxaridlərdir (LPS). Son dövürlərdə molekulyar biologiyanın inkişafı nəticəsində məlum olmuşdur ki, hətta müəyyən qram müsbət bakteriyalarda da endotoksina rast gəlinə bilər. İnsanlarda bu bakteriyala əsasən yoğun bağırsaqlarda kolonizasiya olunurlar [3, 6]

E.coli endotoksininin periferik qan plazmasındakı konsentrasiyası 1,0 EU/ ml-ə çatır. LPS-lər fizioloji halda immunitətdə, xüsusilə də borulu üzvlərin immunitetində (mukozal immunitet) iştirak edən hüceyrələrin (dendritik, T- və B- limfositlər) qarşılıqlı əlaqəsində, embrional qanyaranmada, tənəffüs sisteminin inkişafında, xüsusilə ağ ciyər alveollarının formalaşmasında mühüm rol oynayırlar [14]. Endotoksinlərin orqanizmə mürəkkəb təsir yolları vardır. Hətta ana bətnindəki dölə daxil olan kiçik dozada endotoksin immun sistemin möhkəmlənməsinə, sonralar isə makroorqanizmin adaptasiyasına xidmət etdiyi halda, onun qana daxil olan miqdarının artması nəticəsində artıq “endotoksin aqressiyası” daha doğrusu onun patoloji təsiri yaranır. Nəticədə antiendotoksin immunitetin zəifləməsi və bəzən itməsi səbəbindən sepsis, septik şok, eklamsiya və hətta kəskin respirator infeksiyalar qeyri-infeksion hepatit, ateroskleroz, miokard infarktı və s. kimi xəstəliklərin baş verməsində əsas rol oynayırlar [7, 13]. Ədəbiyyat məlumatına görə hətta inkişaf etmiş ölkələrdə belə kəskin endotoksemiya zamanı ölüm halları hələdə 60-80 faizi keçir [2]. Odur ki, demək olar

ki, bütün dünyada onun dərindən öyrənilməsinə olan maraq getdikcə daha da artmaqdadır. Bu məqsədlə ayrıca Beynəlxalq Endotoksin Cəmiyyəti yaradılmış və “Journal of Endotoxin Research” jurnalı nəşrə başlamışdır.

Məlumdur ki, bütün hallarda endotoksemiya zamanı ödem mayesi formalaşır. Uzun illər endotoksemiya nəticəsində ödem mayesinin yaranmasının əsas səbəbi kimi tosqun hüceyrələrin deqranulyasiyası zamanı ayrılmış bir sıra sitokinlərin (şiş nekroz faktoru, interleykinlər, tromboksan A2, prostoglandinlər və s.) təsiri hesab edilirdi. Artıq son illərdə müəyyən edilmişdir ki, bu prosesdə mononuklear faqositlər də əsas rol oynayırlar.

Həmçinin son illərdə periferik sinirlərdə də baş verən patoloji proseslərin nəticəsində müxtəlif növ xəstəliklərin dinamik artması, bu proseslərində patogenezinin öyrənilməsinə böyük maraq oyatmışdır [11,15]. Məlum olmuşdur ki, periferik sinirlərin ənənəvi olaraq qəbul edilmiş hər üç qışasında [10], müxtəlif endogen və ekzogen faktorların təsirindən onların struktur elementlərində, xüsusilə birləşdirici toxuma qışaları və damar sistemində ciddi funksional pozğunluqlar baş verir. Bu zədələnmələr zamanı meydana çıxan patologiyalar əsasən üç əsas qrupa bölünürlər: neyronopatiya, aksonopatiya və demielinizasiya [9,16]. Endotoksemiya zamanı periferik sinirlərin mikrodamarlarının keçiriciliyinin pozulması kifayət qədər öyrənilsə də [8, 17] lakin, baş verən patologiyalar zamanı hər üç qışa arasında qarşılıqlı olaraq hansı morfofunksional dəyişikliklərin baş verməsinin ultrastruktur səviyyədə müqaisəli şəkildə tədqiqinə az rast gəlinir [5].

Məqsəd. E. coli endotoksininin təsirindən baş verən kəskin endotoksemiya zamanı əmələ gəlmiş ödem mayesinin təsirlə oturaq siniri qışalarının struktur elementlərində baş verən morfofunksional dəyişikliklərin ilkin əlamətlərinin ultrastruktur səviyyədə müqaisəli olaraq müəyyən etməkdir.

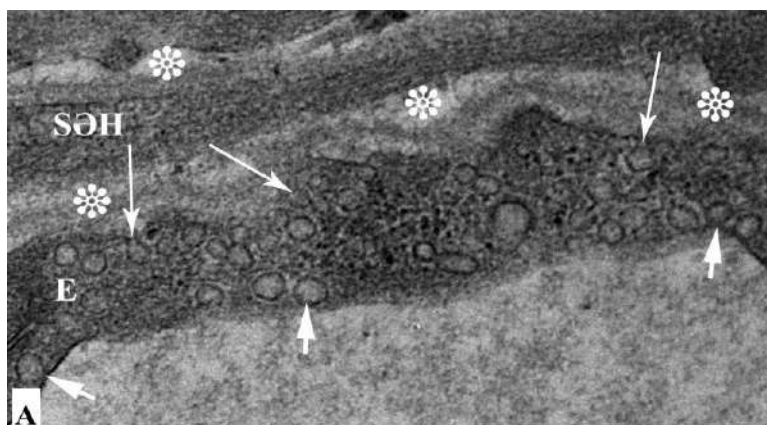
Material və metodlar. Tədqiqatın obyektı çəkisi 200-260 qram olan, 15 baş yetkin ağ siçovul və onlardan əldə edilmiş oturaq sinirinin hissələridir. Tədqiqat zamanı makro-mikroskopik təşrih, işıq və elektron-mikroskopik, morfometrik və statistik metodlardan istifadə edilmişdir.

Kəskin eksperimental endotoksemiya modeli yaradılması məqsədilə təmizlənmiş E. coli endotoksini (Serotip 0111: B 4 qrup; İn vivo Gen, San Diego, USA, № 78H4086) 1 mq/kg olmaqla 0,5 ml fizioloji məhlulda həll edilərək ağ siçovulların quyruq venasına yeridilmişdir (n=10). Nəzarət qrupuna daxil edilmiş 5 baş ağ siçovulun quyruq venasına isə yalnız 0,5 ml fizioloji məhlul vurulmuş və 2 saatdan sonra ekperimental heyvanlarla tələb olunan davranış qaydalarına əməl edilməklə bloklar hazırlanmışdır. Həmin bloklardan LKB III və Reichert ultramikrotomlarında yarımnazik və ultranazik kəsiklər hazırlanmışdır. İstər metilen abısı, istərsə də F.D'Amico [4]. üsulu ilə rənglənmiş yarımnazik kəsiklər Almaniyanın "Leitz" firmasının istehsalı olan "Lati Met" mikroskopunun köməkliyi ilə tədqiq edilmişdir. Lazımı hissələrin mikrofotşəkilləri müxtəlif böyüdücülər altında ABŞ istehsalı olan rəqəmsal "Pixera" fotokamerasının vasitəsilə çəkilmişdir.

Elektron mikroskopunda tədqiq edilmək üçün alınmış 70-100 nm qalınlıqlı gümüşü və qızılı ultranazik kəsiklər hazırlandıqdan sonra 75-80 kv gərginlik altında Yaponiya istehsalı olan Hitachi- HU-12A, JeoL-1100 və JeoL-1200 CX elektron mikroskoplarında tədqiq edilmişdir.

Alınmış məlumatlar əsasında biometrik variasion-statistik metoddan istifadə edilərək, variasiya sıraları tərtib edilmişdir (n=10).

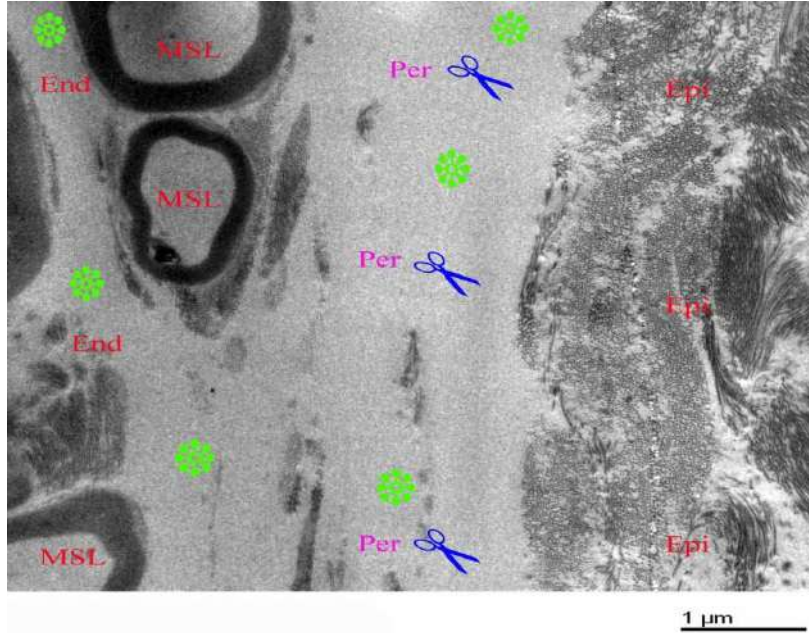
Əldə edilmiş məlumatlar. Müəyyən edilirdi ki, birmənalı olaraq bütün hallarda E.coli endotoksinini vena daxilinə yeridildikdən 2 saat sonra aparılmış elektron-mikroskopik müayinə zamanı endonevral ödem yaranması müşahidə edilir.

Şək. 1. Kəskin endotoksemiya zamanı ödem mayesinin elektron-mikroskopik görünüşü (ulduzla göstərilmişdir). TEM. Böyütmə: a) miqyas – 10 nm.

Müəyyən edildi ki, kəskin endotoksemiya zamanı hər üç qişa arasında patoloji hallar törədən ilkin səbəb hüceyrə və toxmalararası toplanmış endonevral ödem mayesidir. Sonrakı müşahidələr göstərir ki, ödem mayesinin təsirindən qişalar arasında baş verən ilkin təsir əsasən mexaniki xarakter daşıyır. Nəticəsində ilkin olaraq əsas baryer funksiyasının malik olan perinevrium qişası zədələnməyə məruz qalır ki, bununlada baryer funksiyası pozulur və bu səbəbdən də toksiki maddələr asanlıqla daxilə keçərək digər iki qişanı da zədələnməsinə səbəb olurlar.

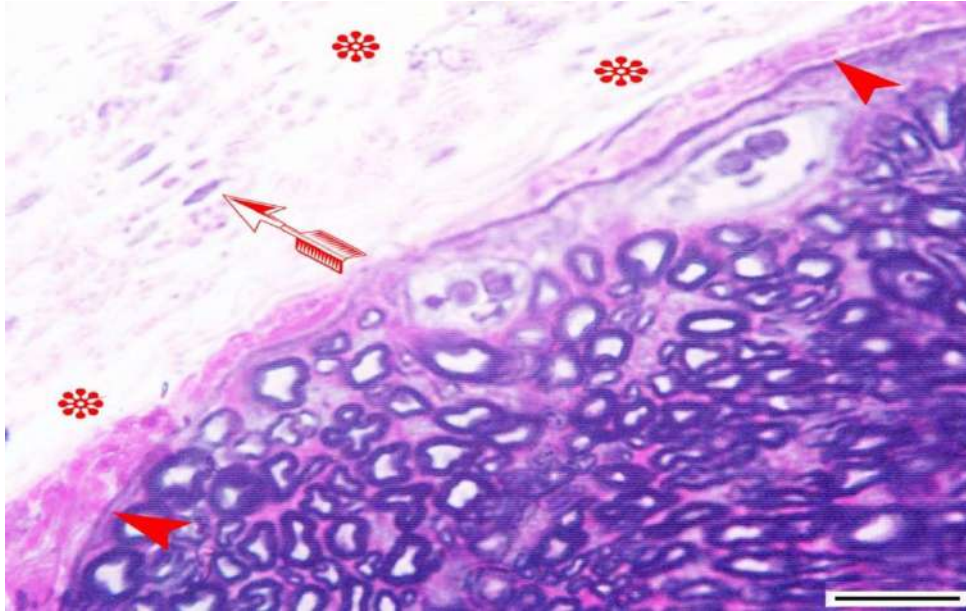

Şək. a2. Perinevrium qişasının tamlığının pozulması nəticəsində epi və endonevriumda baş verən dəyişikliklərin elektron-mikroskopik şəkilli. TEM. Böyütmə: miqyas -1 mkm.

Endonevrial sahədə yerləşən sinir liflərinin müxtəlif dərəcəli deformasiyaları ilə yanaşı ödem mayesinin təzyiqi altında epinevr qişasının tərkibində yerləşən kollogen liflərinin xeyli hissəsinin qeyri-müəyyən istiqamətdə yerləşmələri baş verir. Perinevrial qişanın yerində görünən nazik III tip kollogen lifin dəstələrinin aşkar edilməsi sonuncuların endonevrial qişaya məxsus olmasına dəlalat edir. Perinevral hüceyrələrin qatları arasında və endonevral sahədə yerləşən liflərin demək olarkı hamısı kiçik diametrlili (25-30 nm) III tip kollogendən təşkil olduğu halda, mezenximal mənşəyə malik olan epinevral qişanın tərkibində hüceyrəarası maddədə yerləşən fibrilyar strukturların tam əksəriyyəti iri diametrlili (40-45 nm) I tip kollogen liflərdən ibarət olduğu müşahidə olunur [1;12].

Kəskin endotoksemiya zamanı ödem mayesinin təzyiqi nəticəsində ilk olaraq diqqəti cəlb edən əlamətlərdən biridə epinerv qişasında bütün epinervi boyu yerləşən strukturların mexaniki olaraq aralanması və bunun nəticəsində epinevriumun ümumi sahəsinin artmasıdır. Həmçinin epinevr qişanın tərkibində iştirak edən hüceyrələr arasında fibrositlər üstünlük təşkil etdiyi halda, onun tərkibində yerləşən tosqun hüceyrələrin isə ancaq hissəvi olaraq deqranulasiyaya uğraması müəyyən edildi. Digər nəzər diqqəti cəlb edən vacib məsələ ödem mayesinin təzyiqi nəticəsində mioendotel əlaqəsi yerləşdiyi hissədən bir qədər yuxarıda hüceyrə zarının tamlığının pozulmasıdır.

Tədqiqat nəticəsində müəyyən edildi ki, bəzən perinevral qişa elementlərinin tamlığı pozulmasada, epinevr qişasının sinir dəstələri arasında yerləşən hissələrdə kollegen lifləri toplanmaları arasında olan sahələr genişləndiyi halda, epinevr qişasının sinir dəstəsini əhatə edən dərin hissələrində interstisial mayenin cəryanında iştirak edən yarıqşəkilli sahələrin ölçülərində nəzərə çarpacaq dəyişikliklər görsənir. Bunun əksinə yəni perinevr qişasının tamlığı pozulduqda isə, endonevrial sahədən xaric olan ödem mayesinin təzyiqi ilə epinevr qişasının dərin hissəsində yerləşən kollogen liflər toplanmaları arasında sonuncuların ölçülərindən böyük ölçülü genişlənmiş sahələrin əmələ gəlməsi hətta işıq mikroskopu ilə də aydın görsənir. Şəkil-3, (ulduzla göstərilmişdir).

Şək. 3. Kəskin endotoksemiya zamanı perinevrium qişasının tamlığının pozulduğu halda epinevr qişasının dərin hissəsində baş verən dəyişikliklərin işıq mikroskopik şəkli.

Şəkil 3-də görüldüyü kimi perinevr qişasının pozulduğu sahə mikroskopik ölçülərə malik olduğu halda, epinevr qişasının kollogen lifli dəstələrinin zədə yerindən uzaqda kifayət qədər geniş ölçüdədir (bəzəkli oxla göstərilib).

Həmin nahiyədən hazırlanmış ultranazik kəsiklərin TEM müayinəsi isə göstərir ki, fibrositlər və onların çıxıntıları ətraf birləşdirici toxma elementlərindən aralanaraq sanki ödem mayesində üzürlər. Perinevrial və endonevrial sahələrinin həcmindəki fərq epinevriumla müqayisədə nəzərə çarpacaq dərəcədə olmasa da ancaq struktur dəyişikliklər daha qabarıq nəzərə çarpır.

Nəticə

Müəyyən edildi ki, E.coli endotoksininin təsiri ilə baş verən kəskin endotoksemiya zamanı birmənalı olaraq bütün hallarda yaranan ödem mayesinin əsasən mexaniki xarakterli olan təsiri ilə ilkin olaraq oturaq sinirinin ən çox baryer funksiyasına malik olan perinevrial qişasının tamlığının zədələnməsi baş verir ki, bu səbəbdən də toksiki maddələrin asanlıqla sinir daxilinə keçməsi nəticəsində digər iki qişanın da sinir liflərinin normal fəaliyyəti üçün vacib olan endonevrial mühitində də patoloji dəyişikliklərin baş verməsi labüddür.

Ədəbiyyat

1. Alfano J., Collmer A. Type III secretion system effector proteins: double agents in bacterial disease and plant defense. *Annu Rev. Phytopathol.*, 2004, v. 42, p.385-414
2. Annane D., Aegerter P., Jars- Guincestre M. et.al. Current epidemiology of septic shock: the CUB-Rea Network. *Am. J.Respir. Crit. Care Med.*, 2003, v.168, p.165-172
3. Белский В.В., Московцева А.И. Колонизация escherichia coli кишечника и частота выявления плазмидных факторов множественной лекарственной устойчивости и колицигенности у детей на протяжении первого года жизни. *Педиатрия*, 2007, т. 86, № 1, с.25-28
4. D'Amico F. A polychromatic staining method for epoxy embedded tissue: a new combination of methylene blue and basic fuchsine for light microscopy. *Biotech. Histochem.*, 2005, v.80, № 5-6, p. 207-210
5. Eckersley L. Role of the Schwann cell in diabetic neuropathy *International Review of Neurobiology*, 2002, v.50, p.293-321
6. Grad Y., Lipsitch M., Feldgarden M., et al. Genomic epidemiology of the Escherichia coli O104:H4 outbreaks in Europe, 2011 *Proc. Natl. Acad. Sci. USA*, 2012; v.109, № 8, p.3065-3070
7. Gasimov E., Eyyubova G., Aliarbekova A. et al. Endotoxin of E. coli as an initiator factor of neuroinflammation *Perorts National Academy of Sciences of Azerbaijan*, 2011, v. LXVII, № 4, p. 107-116.
8. Georgakis E., Soames R. Arterial supply to the sciatic nerve in the gluteal region *Clin Anat.*, 2008, v.21, № 1, p. 62-65
9. Жулев Н.М. Невропатии. Санкт-Петербург: СПбМАПО, 2005, 416 с.

10. Key A., Retzius G. Studien in der Anatomie des Nervensystems und des Bindegewebes. Stockholm: Samson and Wallin, 1876, v.2, p. 102-112.
11. Гасымов Э.К. Ультраструктурные особенности строения клеточных и неклеточных элементов эндоневрия у человека. Сборник научных статей международной конференции, посвященной к 100-летию со дня рождения проф. К.А.Балакишиева. Баку, 2006, с.236-240.
12. Ohta M., Okajima S., Hirakawa H. et al. Expression of tight and gap junctional proteins in the perineurial window model of the rat sciatic nerv. *Int. J. Neurosci*, 2005, v.115, № 10, p.1469-1481.
13. Russell J. Management of sepsis. *N. Engl. J. Med.*, 2006, v.355, № 16, p.699-713.
14. Sawai A., Ito Y., Mizuno M. et al. Peritoneal macrophage infiltration is correlated with baseline peritoneal solute transport rate in peritoneal dialysis patients. *Nephrol. Dial. Transplant*, 2011, v.26, № 7, p.2322-2332.
15. Sano Y., Kanda T. Isolation and properties of endothelial cells forming the blood-nerve barrier. *Methods in molecular biology (Clifton, No J.)*, 2011, v.686, p. 417-425.
16. Sunderland S. The anatomy and physiology of nerve injury. *Muscle Nerve*, 1990, v.13, № 9, p.771-784.
17. Ugrenovic S., Jovanovic I., Vasovic L., Stefanovic B. Extraneural arterial blood vessels of human fetal sciatic nerve. *Cells Tissues Organs*, 2007, v.186, № 2, p. 147-153.

POETİK TƏRCÜMƏNİN PSIXOLOJİ YARADICILIQ SAHƏSİ OLMASI İLƏ BAĞLI FİKİRLƏRİN ƏSASLANDIRILMASI

Xülasə

Tərcümənin psixoloji proses olması ilə bağlı çox sayda əsaslandırılmış tədqiqat işi yazılmışdır. Poetik tərcüməni isə bu psixoloji prosesin ən üst qatı kimi dəyərləndirmək olar. Çünki poetik mətndə izaha gəlməyən bir çox şey mövcuddur. Məhz bu izaha gəlməyən şeylər poetik əsərin sirrini artırır və bununla da şeirdə adi məişətdə işlənən hər bir söz xüsusi sehr qazanır. Poeziya tərcüməçisi sadəcə bu sözləri, qafiyələri, mətn və konteksti tərcümə etməklə kifayətlənməməlidir. Belə ki, poeziya təkcə poetik əsərin daxili sistemini formalaşdıran dil vahidlərindən, fikirlərdən, hisslərdən, hecalardan, vəzndən, beytlərdən, sözlərdən ibarət deyil. Poetik mətndə sanki bütün bu sadalananları öz içinə alan xüsusi bir tilsim də mövcuddur. Bu “tilsimlənmiş” sözlərin sirrini açmaq, onları bir başqa dildə yenidən tilsimləyib yaratmaq hətta ən usta tərcüməçidən də xüsusi istedad tələb edir.

Məqalədə şairlərin, dilçilərin, ədəbiyyatşünasların poetik tərcümənin yuxarıda bəziləri qeyd olunan nüanslarına dair çoxsaylı fikirləri öz əksini tapmış, poetik tərcümə psixoloji yaradıcılıq sahəsi kimi tədqiq edilmişdir.

Açar sözlər: poeziya, tərcümə, yaradıcı şüur, psixoloji yaradıcılıq, estetik təsir

Proving the ideas regarding poetic translation as a psychological creativity

Summary

Many empirical researches have been conducted about the consideration of translation as a psychological process. Poetic translation can be evaluated as a top layer of this psychological process. There exists many things that are not possible to explain. These unexplainable things increase the mystery of poetic text, thus, common words used in daily language gain special magic. Poetry translator should not be satisfied with translating these words, rhymes, text and context. That is to say, poetry is not consisted of only language units, thoughts, emotions, syllables, genre and verses forming internal system of poetic text. Special magic exists in poetic texts as if containing all listed above. Revealing the secret of these magical words, even creating them in other languages again with magic demand special talent even from the most skillful translator.

The article contains many thoughts of poets, linguists, about the nuances of poetic translation mentioned above. Poetic translation is discussed as a field of psychological creativity.

Key words: poetry, translation, creative thinking, psychological creativity, aesthetic influence

Giriş

Poetik əsərin estetik dəyəri onun əsas keyfiyyət ölçüsüdür. Bədii informasiyanı başqa dilə keçirərkən onun bir hissəsi itirilir, eləcə də bu informasiyaya bəzi əlavələr edilir. Bunu müəllif şüuru ilə tərcüməçi şüuru arasındakı fərqlərlə izah etmək olar. Şairlərin bir çoxu bütün fikirləri, hissləri tərcümədə olduğu kimi çatdırmağın qeyri-mümkün olduğunu daim vurğulayıblar. Belə ki, fikri, hissləri kağız üzərinə köçürməyin özü artıq bu fikirlərdə və hisslərdə dəyişiklərin baş verməsi deməkdir. Bir vaxtlar görkəmli rus şairi F.İ. Tütçev (2002: 123) şeirlərinin birində bununla bağlı “Səslənmiş hər bir fikir artıq yalandır” deyirdi.

Tütçevin bu məşhur fikrinə Yakov Feldman (1998: 1) belə şərh verir: “Səslənmiş hər bir fikir artıq yalandır” – Tütçevin bu sözlərində həqiqət yox, problem öz əksini tapıb. Bu problemi həll etmək sənətkar işidir. Şair nə isə duyub onu sözə çevirib. Başqa birisi bu sözləri oxuyub və ya eşidib və nə isə hiss edib. Hisslərin bənzərliyindən danışmaq mənasız şeydir. Amma əgər bu zaman oxucunun hissləri onun adi gündəlik hisslərindən həddən artıq yüksəkdə durursa, deməli, poetik tərcümə uğurlu alınmışdır. Bu hissi “ləzzət” sözüylə də əvəz etmək olar. Poeziya tərcüməçisi sözləri, qafiyələri, mətn və konteksti yox, ləzzəti tərcümə

edir. Və buna görə də onun çox şeyləri qurban vermək ixtiyarı var...". Tərcümə nəzəriyyəçiləri poetik əsərdəki bu "ləzzət"ə müxtəlif cür şərhlər verirlər. Çoxu bunu kosmik emosional enerji, obrazlı metaforik informasiya adlandırır.

Problemin aktuallığı

Poeziya mahiyyət etibarilə impulsdur. Pultun bir düyməsini basmaqla televiziya dalğasını dəyişmək mümkün olduğu kimi poeziya vasitəsilə də oxucunu bir ruhi vəziyyətdən digərinə keçirmək olar. Poeziyanın sirri, onun "enerjisi", "impulsu" tərcüməçi üçün böyük cazibə qüvvəsinə malikdir. Açılmasına ehtiyac olan istənilən sirr kimi şeir də tərcüməçinin yaradıcı şüurunu oyadır.

Poeziyanın nə vaxt, necə yaranmasına dair yüzlərlə əsər, tədqiqat işi yazılıb, amma bu sirri sonacan açmaq hələ heç kimə nəsis olmayıb. Aristotelin eramızdan dörd əsr əvvəl yazdığı "Poetika"da poeziyaya həsr olunan səhifələr sonradan itirilib. Bu itkini poeziyayla bağlı həqiqətlərin açarının "simvolik itkisi" sayanlar da var.

Bununla belə, poeziyanın psixoloji yaradıcılığın mürəkkəb sahəsi olması fikri heç kimdə şübhə doğurmur. Çünki poeziya konkret təhlilə gəlmir. Proses özü həddən artıq individualdır. Bu individuallıq isə poetik tərcümə mətninə də siraət edir. Bunu nəzərə alan görkəmli rus şairi Samuil Marşak (1990: 377) yazırdı: "Şeir tərcüməsi – ali və çətin sənətdir. Mən ilk baxışdan paradoksal, amma mahiyyət etibarilə dəqiq iki müddəə irəli sürərdim: Birincisi. Şeir tərcüməsi mümkün deyil. İkincisi. Belə tərcümə hər dəfə istisnadır".

Əsl tərcüməçi bilik və intuisiyası sayəsində hər dəfə bu "istisnayı" yaratmağa qadirdir. Əgər orijinalın və tərcümənin dilini bilmək, milli ədəbiyyatlara bələd olmaq biliklə bağlıdırsa, "üçüncü dili" – poeziya dilini intuisiya ilə bağlamaq olar. Poetik tərcümə mənəvi doğmalığ, əhval-ruhiyyənin, ruhi vəziyyətin üst-üstə düşməsi, fikir və hisslərin səsələnməsi, yaradıcılıq temperamentinin uyğunluğudur.

Əslində, poeziya təkcə poetik əsərin daxili sistemini formalaşdıran dil vahidlərindən, fikirlərdən, hisslərdən, hecalardan, vəzndən, misralardan, beytlərdən ibarət deyil. Poeziyada izaha gəlməyən bir çox şeylər mövcuddur. Məhz bu izaha gəlməyən şeylər poetik əsərin sirrini artırır və bununla da şeirdə adi məişətdə işlənən hər bir söz xüsusi seyr qazanır. "Şeir üçün söz seçmək, sözü yerində işlətmək və onların düzümünə həssaslıqla yanaşmaq hələ hər şey deyildir. Burada intonasiya və misra quruluşunda müdriklik, sözlərin dinamikliyi-dəyişməsi, səslərin yaxınlıq və təkrarı xüsusi əhəmiyyət qazanır; fikri, bədii məntiqi gücləndirir, dilin ifadə tərzində aydınlıq yaradır" (Qurbanov, 1986: 23).

Poetik dil haqqında şair Ramiz Rövşən (1993: 12) bunları yazır: "Musiqi bizi dilin lap qədimliyinə – onların hələ sözə çevrilmədiyi, hər bir səsin yüz-yüz sözdən daha artıq hiss, duyğu, həyəcan ifadə elədiyi zamanlara aparırsa, poetik dil bizi sözlərin hələ təzə-təzə yarandığı dövrlərə – sözlərin ilkin şərtiliyinə, mücərrədliyinə, onların hələ predmetlərə yapışmadığı, havada uçduğu, predmetdən predmetə qona-qona özünün əsl yerini, yuvasını axtardığı əyyamlara aparır. Poetik dildə sözlər adını daşdığı predmetlərdən hələ asılı deyil. Poetik dildə sözlər azad və sərgərdandır. Poetik dildə çörəklə baş yarmaq olar, daş isə təndirdən çıxmış təzə çörək kimi isti, yumşaq və dadlı ola bilər...". Bu fikir əsas alındığında, demək gərəkdir ki, poetik əsəri tərcümə edərkən "sözlərin mənasını bilmək vacib olsa da, bu heç də bütün mətni anlamağa bəs eləmir. Sözlər sanki uşaq mozaikasının lövhəcikləri kimi onların eyni dəstindən fərqli mənzərələr quraşdırmağa imkan verir" (Илхובה, 2000: 1). Buna görə də, şeirdəki bu "tilsimlənmiş" sözlərin sirrini açmaq, onları bir başqa dildə yenidən tilsimləyib yaratmaq hətta ən usta tərcüməçidən belə xüsusi istedad tələb edir.

Deməli, heç nədən çəkinmədən poetik tərcüməni də psixoloji yaradıcılığın öz qanunlar kodeksi olan bir sahəsi saymaq lazımdır. Tərcüməşünasların çoxu bu qanunlar kodeksinin vacib prinsiplərindən birini, şeir tərcüməçisinin bir nömrəli vəzifəsini orijinalın obyektiv reallığını duymaqda, ona tam bələd olmaqda görür. Yalnız bundan sonra tərcümə olunan mətnin məna və məzmununu dərk etmək mümkündür.

Hər bir tərcüməçi orijinalın məzmununun dərk edilməsindən onun tərcümədə əks olunmasına qədər uzun bir yol qət edir. Hələ K.Çukovski tərcümə prosesi zamanı tərcüməçinin önəmli roluna diqqəti yönəldərək onun əslində, əsərdə öz ideyalarını əks etdirdiyini söyləyirdi. K.Çukovski hətta özünün tərcüməçiliyə həsr etdiyi məşhur "Ali sənət" (1941) kitabının ikinci fəslini "Tərcümə - tərcüməçinin avtoportretidir" adlandırmışdır.

Poeziya tərcüməçisi orijinalın məzmununa digər bir dilin paltarını geyindirmir. O, yalnız orijinala maksimal dərəcədə yaxın olan tərcümə əsəri yaradır. Tərcüməçinin vəzifəsi sözləri çevirmək, orijinalın bədii keyfiyyətini tərcümə mətninə köçürmək yox, tərcümənin orijinal kimi təsirli olmasını təmin etməkdir. Poetik tərcümə orijinalın surəti yox, ekvivalentidir.

Tərcüməçi tamamilə "materialdan" asılı olduğuna görə onun yaratdığı tam mənada müstəqil əsər kimi də qiymətləndirilə bilməz. Bir sənət növü kimi tərcümə heç şübhəsiz ki, oxucu auditoriyasının estetik tələblərini ödəməlidir. Amma heç bir halda tərcümə özü "müstəqil əsər" olmaq iddiasını irəli sürməməlidir. Bütün bu tələbləri yerinə yetirmək o qədər də asan deyil.

Poetik tərcümə nəzəriyyəçilərinin və praktiklərinin bir çoxu hesab edir ki, yalnız şairlər özləri şeir tərcüməçilərinin qarşısına qoyulan və yuxarıda sadaladığımız tələblərə cavab verən dolğun tərcümə əsəri yaratmağa qadirdilər. Məsələn, Marina Svetayeva özü bu qədər çoxlu tərcümələr edən Puşkinin tərcüməyə gəlmədiyi fikrinə etiraz edir və belə şairi yalnız şairin tərcümə edə biləcəyini vurğulayır. Y.Q.Etkind “İlahi feil. Rusiyada və Fransada oxunan Puşkin” (1999: 541) kitabının “A.S.Puşkinin poeziyası fransız tərcümələrində” bölümündə M.Svetayevanın özünün bu yanaşmasını belə əsaslandırıdığını yazır: “Gördüyümüz kimi Svetayeva fikrində qətidir: istənilən poetik yaradıcılıq – tərcümədir; içdən çölə, mənəvidən maddiyə tərcümə və ya onun özünün ifadə etdiyi kimi – söylənməyəndən və söylənməyənin (yəni ifadə edilməsi qeyri-mümkün olanın və ya ifadə edilməyəninin) ümumbəşər dilinə tərcüməsi. Əgər bu cür tərcümə mümkündürsə, digər, daha sadə olan – bir dildən digər dilə, bir materiyanı digər materiyanı tərcümə şübhəsiz mümkündür”.

Sözgedən məsələ ilə bağlı M.Rılski (1986: 73) bunları yazır: “Poetik əsər tərcüməçisi ilk növbədə şair olmalıdır. O, Puşkin “əks-sədası” kimi iti olmalı, şairə xas cildini dəyişmək bacarığına yiyələnmalı, çox vaxt bir-birinə oxşamayan ədəbi təzahürlərə münasibətini bildirməlidir”.

Şübhəsiz, şair özü hamıdan yaxşı şerin dərinliklərinə baş vura, şeri tam dolğunluğu ilə hiss edə və poetik əsərin sirlərini açmağa bilər. “...Bu dünyadakı əsl şairlərin hamısı əslində tərcüməçidir. Çünki şeir dili, poetik dil insandan daha çox bu dünyanın dilidir; şimşəklərin, küləklərin, otların, çiçəklərin, yer üzündəki bütün canlıların, cansızların dilidir. Bu mənada şair yer üzündəki bütün dilsizlərin diləncisidir” (Rövşən, 1990: 111).

N.A.Dobrolyubovun (1941: 453) fikirləri də M.Rılskinin fikirləri ilə tam üst-üstə düşür. O, “Eneida”nın tərcüməsinə yazdığı rəydə şeir tərcüməçisinin başlıca vəzifəsini bu cür müəyyənləşdirir: “Hər şeydən əvvəl o özü şair olmalıdır. Bununla bərabər klassik əsər tərcüməçisi həm də alim olmalıdır”.

“Şeri şairdən yaxşı heç kim tərcümə edə bilməz” – tez-tez səslənən bu fikir də sanki Rılskinin və Dobrolyubovun yuxarıda misal çəkdiyimiz fikirlərinin davamıdır. Ancaq bizcə bunu mütləq həqiqət kimi qəbul etmək də olmaz. Yanaşması, dəyərləndirməsi bir az mübahisəli olsa da, bu məsələyə hər halda hər şeydən yaxşı rus şairi N.A.Zabolotskinin (1959: 251) bu fikirləri güzgü tutur: “Yaxşı şair pis tərcüməçi ola bilər. Tütçev buna bariz nümunədir. Yaxşı şair tərcüməyə maraq göstərməyə də bilər. Məsələn, Blok kimi. Amma pis şairin yaxşı tərcüməçi olması qeyri-mümkündür”.

Nəticə

Yuxarıdakı fikirlərdən də aydın olduğu kimi, poetik tərcümə sözlərin sadəcə ard-arda düzülməsi yolu ilə mümkün deyil. Psixoloji yaradıcılıq sahəsi olduğu üçün burada müəllif və tərcüməçi arasında ruhi, mənəvi yaxınlığın da olması zəruridir. Çox vaxt peşəkar tərcüməçilərin “yaxşı şairdir, amma mənim şairim deyil” kimi fikirlər səsləndirdiklərinin şahidi oluruq. Əslində, bu fikirdə sözgedən mövzunun – poetik tərcümənin psixoloji bağlarının kökləri gizlənilir. Təsadüfi deyil ki, bir tərcüməçinin konkret bir müəllifin külliyyatını və ya əsərlərini çoxunu tərcümə etməsi hallarına tez-tez rast gəlinir. Bu halı yuxarıda haqqında söz açdığımız məhz ruhi, mənəvi bağlılıqla izah etmək lazımdır.

Ədəbiyyat

1. Qurbanov A.M. Bədii mətnin linqvistik təhlili. Bakı: Maarif, 1986, 480 səh.
2. Rövşən R. Dünya birçə qarış deyil // “Xəzər” jurnalı, 1990, №1, səh. 110-119.
3. Rövşən R. Poetik dil haqqında. “Azərbaycan” qəzetinin xüsusi buraxılışı, Bakı: 1993, mart, №10, 16 səh.
4. Добролюбов Н.А. Полное собрание сочинений. В 6-и томах. Т. 5, М.: Л.: Гослитиздат, 1941, 651 стр.
5. Заболоцкий Н.А. Заметки переводчика // Мастерство перевода. М.: Советский писатель, 1959, стр. 251-254.
6. Маршак С.Я. Портрет или копия? (Искусство перевода) // Маршак С.Я. Собрание сочинений в четырёх томах. Т. 4. Воспитание словом: Статьи, заметки, воспоминания. М.: Правда, 1990, стр. 370-396.
7. Рыльский М.Ф. Искусство перевода. М.: Советский писатель, 1986, 334 стр.
8. Тютчев Ф.И. Полное собрание сочинений и письма в шести томах. Т.1. М.: Издательский Центр «Классика», 2002, 528 стр.
9. Фельдман Я. Труд поэта, труд переводчика // Избранные статьи о литературе. http://members.tripod.com/poetry_pearls/Lectures/Lx3.htm
10. Чуковский К.И. Высокое искусство. М.: Художественная литература, 1941, 256 стр.
11. Шахова Н.И. Кому дано предугадать. http://old.russ.ru/ist_sovr/20000328_shahova-pr.html
12. Эткинд Е.Г. Божественный глагол. Пушкин прочитанный в России и во Франции. М.: Языки русской культуры, 1999, 600 стр.

Гызгайыт Неймат гызы Сулейманова
Бакинский университет для девушек,
доктор философии по филологии, зав. кафедрой

ПРОБЛЕМА ТВОРЧЕСКОГО МЕТОДА В КРИТИКЕ 20-30-Х ГОДОВ XX ВЕКА

Резюме

Критика 20-30-х годов XX века как эпоха со значительными проблемами, явилась составной частью общесоветского литературно-исторического процесса. Решение проблем поднималось в центре страны, а затем передавалось в Национальные Республики

В статье речь идёт о литературоведческих дискуссиях 20-30 годов XX века вокруг вопроса творческого метода. В ходе работы подвергаются анализу взгляды по этому вопросу критиков самых различных течений, в том числе плехановцев, рапповцев и прочих формалистов. Отмечается сходство позиций в центре и окраинах страны советов.

Ключевые слова: метод, формализм, творчество, критика, художественный

The problem of the creative method in the critic of the 20-30s of the XX century

Summary

The article discusses the literary discussion of the 20s and 30s. Around the question of the creative method of the twentieth century. In the course of the work, the views of critics of various movements, including the Plekhanovites, rappovtsy and other formalists, are analyzed. The similarity of positions is noted in the center and on the outskirts of the Soviet country.

Criticism was an integral part of the All-Union literary and historical process as a period of significant problems in the 1920s and 1930s. The solution to the problems was raised in the center of the country and then given to the National Republics.

Key words: method, formalism, creation, criticism, artistic

Критика 20-30-х годов XX века как эпоха со значительными проблемами, явилась составной частью общесоветского литературно-исторического процесса. Решение проблем поднималось в центре страны, а затем передавалось в Национальные Республики. Литературную политику государства претворяла в жизнь РАПП (Российская Ассоциация Пролетарских писателей). Этот процесс продолжался до первого съезда союза писателей СССР, который состоялся в 1934 году. Основные проблемы новой советской литературы решались в дискуссиях этого периода (1917-1934). Таким образом конкретизировалась советская литература, установился творческий метод социалистического реализма и его теория.

Обсуждаемые на этом этапе проблемы определяли диалектику развития литературной критики. Эти проблемы можно классифицировать в следующей форме: отношение к классическому наследию; объяснение художественно-эстетической сущности новой пролетарской литературы; художественный метод, определяющий ведущую роль индивидуальной позиции художника в обществе. Отношение к классическому наследию возникло еще в революционных баррикадах 1917 года в форме пролеткультовского нигилизма.

В азербайджанской критике отношение к классическому наследию было достаточно противоречиво. В качестве подтверждения приведём слова видного критика Али Назима: «Следует ли считать разумным действия тех, кто против обучения у великого Пушкина и Маяковского? Мы ничего не предпринимаем, кроме как подражания шимпанзе мистической поэзии Востока. Однако следует отметить ошибки и поэтов, которые маскируясь именем Пушкина и Маяковского приносят в нашу литературу натуралистическую слепоту и уродство формализма» (1,361).

Верное решение данной проблемы, надо отметить, актуализирует так же объективное теоретическое объяснение вопроса творческого метода. Нахождение сущности термина новаторства в литературе составляло задачу всех литературных группировок 20-х годов. Новое качество литературная критика именовала по-разному: «пролетарский реализм», «психологический реализм», «монументальный реализм» и др. Одним словом, проблема метода впервые в 1927 году была поставлена теоретиками РАППа. До этого термин «метод» не имел точного значения в литературоведении. До этого он употреблялся либо в значении «способа», либо в значении «средства», либо основной творческой способности (2, 38).

В эти годы новый метод советскими писателями Ф. Гладковым, Ю. Лебединским именуется как «пролетарский реализм», В. Маяковским – «тенденциозный реализм». А. Толстой считал что «тенденциозный реализм» является самым удобным. За долго до объяснения самого понятия “метода” критики пытались показать его составные части, объяснить художественно-теоретическое значение. Стремительно развивающееся общество не могло ждать литературный процесс. Необходимо было системное решение всех проблем, связанных с развитием жизни. На передний план выходили две проблемы, связанные с методом: национальная форма и мировоззрение художника.

А. Назим писал: «национальная форма не была самостоятельной проблемой, она полностью подчинялась методу, и только верной постановкой творческого метода возможно правильное решение вопроса национальной формы». Продолжая свою мысль, он писал, что Дж. Джаббарлы своими последними произведениями сделал шаг к «социалистическому реализму».

Видный советский художник А. Фадеев на конференции в Ленинграде говорил, что нам нужно такое искусство, которое в состоянии освоить объективную действительность в ее движении, и осознать ее развитие, а также изменить ее в пользу пролетарских принципов.(5, 84)

Здесь, в новой литературе, и её методе механически применялся пункт известного «Тезиса о Фееербаче» К. Маркса: «Философы по-разному объясняли мир, но цель заключалась в его изменении». Это утверждение было характерно и для азербайджанской критики.

В 1931 году во время бурной дискуссии молодой писатель и публицист, секретарь Аз. ПП., М. Гусейн писал: « Мы требуем у пролетарских писателей, прежде всего: мировоззрение, осознание, причём здоровое, материалистическо-диалектическое осознание.

Применяемый нами диалектико-материалистический метод требует восприятие фактов в действительности».(644)

Органическая часть художественного творчества - это мировоззрение художника. В XX веке великий критик В.Г. Белинский писал, что источником литературы любого народа не может быть влияние извне, этим источником является мировоззрение этого народа. Мировоззрение каждого народа является сутью его духа, оно представляет собой внутренний взгляд на мир и этим взглядом рождается сам народ.

«Мировоззрение - источник и основа литературы. Мировоззрение занимает такое место в литературе, где начерчены орнаменты и табло».(7,29). Как видно, великий русский критик связывает мировоззрение больше с народной жизнью, нежели с сознанием индивида. Эта особенность облегчает и проясняет объяснение природы творческого метода в литературе. Специалисты пишут: «Мировоззрение в том случае становится органической частью метода, если оно выражает талант художника, растворяется в его поэтическом сознании.» (8,191).

Как в 20-30-х годах XX века, так и сегодня проблема метода тесно связана с мировоззрением. Если взять за основу положения Белинского, то следует заключить, что метод – «Мир сознания». , который непосредственно связан с сущностью внутреннего мира народа. В соответствии с требованиями марксистской критики и режима 20-30-х годов мировоззрения, они связывали со своей идеологией: «По сути дела художественный метод находится в тесной связи с мировоззрением и являются исходной точкой марксистско- ленинской методологической основы».(9.71)

В действительности, метод составляет научную проблему философии. Существуют методы науки, например: математический метод. однако здесь речь идет о методе художественного творчества, который на фоне бурных 20-30-х годов именуется то « Художественным методом» , то «Творческим методом».

Али Назим был активен также в марксистском решении теоретических проблем. В годы обучения в Ленинграде его преподавателями были Фриче и Переверзев, которые усвоили марксизм у своего преподавателя К.В. Плеханова. После критики меньшевизма Плеханова обвиняли в объяснении некоторых теоретических вопросов. Али Назим по теме «На теоретическом фронте за большевизм» выступал с серией статей. В этих статьях критиковались Микаил Рзакулизаде, Мехти Гусейн, Мустафа Кулиев, Микаил Рафили. Однако объектом критики других авторов часто бывал и сам Али Назим. Остров критиковал Плеханова, которого объявляли врагом народа.

Али Назим в одной из статей отвечая Мехти Гусейну, обвиняя его в Плехановщине, говорил: « Мехти обвиняет меня в непонимании не исторической формулы Плеханова. А в действительности, моей главной ошибкой является следование по пути Плеханова и принятие его формулировки». «Плеханов не был критиком без влияния извне», «Мы не должны забывать и о положительных сторонах Плеханова» (Али Назим). До 1927 года Плеханов считался самым видным марксистом в области эстетики. Исследователь пишет: « Ограниченность критики 30-х годов в объяснении каждого общественно-литературного события только с позиции господствующей идеологии или классовой

позиции порождает насилие, а это литературно-художественное развитие уводит от естественного пути и приводит к его серьёзному замедлению».

Эта объективно научная мысль относится также к проблеме метода. Данная дискуссия методологически стимулировала критику существующей проблемы. Известный теоретик литературы Яшар Гараев писал, что «литературно-критический романтизм вместо того, чтобы выступать в роли романтизма, представлял принципы реализма». Например, изучение романтизма как теоретического направления, и метода приводило к методологическим ошибкам 30-х годов. Например, Али Назим с одной стороны: романтического поэта Гусейна Джавида называет «Великим художником», с другой – он пишет: «Джавид был поэтом своего класса и оставался выразителем классового пантюркического плана, его национально – шовинистских взглядов». Такие примеры можно умножить.

Один этот пример показывает, что критика 30-х годов стоит на вульгарно социалистическом уровне, она вместо того, чтобы оценить сущность художественности – художественную мысль тащит в социологическую грязь.

Объектам дискуссии вопроса художественного метода 30-х годов не совсем было ясно, что «Социалистический реализм со всеми своими особенностями, подразумевает также творческое богатство индивида». Эти мысли народного писателя, академика Мирзы Ибрагимова отражают объективную картину художественного процесса данной эпохи. В то время социальный фактор чрезмерно опережал личные индивидуальные отношения.

О личных отношениях не могло идти и речи. Один русский писатель отказавшись от собственной фамилии, принял фамилию «Безимейский». Всё, что принадлежало обществу – принадлежало и коммунистической партии. Индивид не имел права говорить от своего имени, хотя судьба творческого метода всецело зависело от мировоззрений индивида. Трудно было обходить эти противоречия эпохи. Ожесточенная борьба вульгарных плехановцев, формалистов, РАППовцев и других течений в решении важнейших проблем, в том числе проблемы классического наследия, проблема метода Пролетарской художественной литературы, вопросы формы и стиля представляла большое препятствие. В 1928 году в Академии коммун И. В. Луначарский, в своём выступлении по теме «Эстетика Чернышевского перед лицом современности» критиковал «Меньшевистский фатализм» К.В. Плеханова, после чего все дискуссии направились в сторону Плехановщины. В 1931 году критик, редактор журнала «Литература и марксизм» В. Лебедев – Полянский относительно формулы Плеханова писал: «В литературоведении мы все вышли из мировоззрений К. В. Плеханова. Однако никто не выделял охватившие меньшевизм особенности богатства теоретического наследия основателя русского марксизма. Современное марксистское литературоведение принимает Плеханова таким, какой он есть, не считая его участие в меньшевизме».(13,58)

В то время, когда речь шла об участии мировоззрения в художественном методе, подразумевался диалектический материализм, марксизм и ленинизм во всей советской теоретико-эстетической мысли. Когда положение было одинаковым во всех национальных Республиках Советского Союза, ещё в 20-30-х годах, всю политику в области партии и литературы осуществлял РАПП(и его организации на местах) и основную эстетико-методологическую платформу определяла эстетика Плеханова. «Объединение Плехановым марксизма с национальным социализмом, особенно в области революционно-демократической критики в 20-е годы и в Азербайджане породило два параллельно действующие литературно-критические группировки: демократическую и марксистскую».(14,403)

Эта особенность, объективно характеризующая азербайджанскую критику и литературоведение, стимулировала также формирование и развитие творческого метода. Наряду с «Меньшевистским фатальным» мировоззрением, в творчестве Плеханова оценивается, также, фактор чувства.

Мысль великого русского писателя Л. Толстого в 1927 году, азербайджанский критик А. Назим не только подтверждал, но и перенял: «Наука больше всего связана с мыслью, а литературное творчество близко и связано с чувством».(15,73). Спустя всего четыре года, в 1931 году он в своей статье «По пути самокритики» признал, что в течение истекшего времени не осознал свою ошибку.

В критике 20-30-х годов всё было наоборот: признания и признавшиеся противоречили друг другу. Признания добивались под политическим давлением. Те, которые сами писали статьи признания, их клеймили «Маской признания».

Споры вокруг вопроса «метод» происходили в форме литературных боёв (М. Гусейн). В таких спорах, в соответствии с требованиями времени, на первый план выдвигались в реваншской форме проблемы общественного происхождения искусства, художественного образа и стиля. Молодой литературовед Атабаба Мусаханлы, который считал литературу образным искусством в первой книге

по теории литературы (« Работа по литературе» 1923) приходит к следующему заключению: « Эту образную систему происхождения определяют по законам производственного процесса и системы отношений.» Значит, суть в том, что здесь имеют место материализм и монизм.(15,6)

Написанная под непосредственным влиянием теории К. В. Плеханова эта мысль явно носила вульгарно - социологический характер. Надо сказать, что в первой половине 20-х годов стиль определялся в соответствии с производственным процессом. В это время стиль и метод идентифицировались, точнее их перепутали.

В критике 20-30-х годов проблемой метода и методологии занимался известный фольклорист и литературовед Хенефи Зейналлы. Он для книги « Работа по литературе» писал следующие главы: «Связь искусства и литературы с общественной жизнью», «Метод в литературной критике». В 30-е годы «во введении книги», Пособие для литературоведения» А. В. Баргип выдвигал ценные мысли о методе и его теории.

Взгляды Хенефи Зейналлы по проблемам искусства и его творческого метода также носили вульгарно- социологический характер: «Самое значимое общественное событие и самое важное психологическое событие не были далеки друг от друга, и и всё же сильно зависят от экономического фундамента».(15,6) Он, ссылаясь на исторический материализм, приходит к такому выводу: « Если смотреть на мировую литературу, то можно увидеть в экономически развитых странах, литература может достичь высокого уровня развития».

Механическая идентификация литературного процесса с производственным процессом, а также идентификация художественного стиля с тенденциями общественного строя как основа теоретической концепции РАППовцев, которые выступали от имени коммунистической партии. На противоположном лагере стояли Ж. Менее и сильные теоретики поэтики в лице В. Шкловского, В. Эйхенбаума, Я. Тынянова, В. Томашевского, Р. Яковлева. Все времена господствующее формулы « Вульгарный социологизм равняется материализму, формализм равняется иделизму» препятствовали объективному подходу существующих проблем. Марксистский критик В. Луначарский называл формализм « Сезонным урожаем». Лидер формализма В. Эйхенбаум писал: « Литература в пределах науки является революционным движением формализма, потому что она спасая науку заставляет её пересмотреть все схемы и понятия».(16,11) Марксистская методологическая концепция носила характер, так как они не принимали во внимание фактор и метод как составную часть художественного метода. Однако следует отметить, что и в новом понимании формы не учитывали единство формы и содержания. Виктор Шкловский в своей книге « О теории прозы» писал, что новая форма необходима не для того, чтобы отразить новое содержание, а она необходима для замены утратившихся своей художественности старой формы.» (17,70)

Азербайджанская критика полностью находилась под влиянием присходящих в 20-30-х годах общесоветских процессов. Они по русской советской теоретической схеме принимали от литературы всё необходимое: « В литературном мире сегодня существуют две школы. Одна из них «Формализм»(рисование), вторая - «Социологизм» (содержательность). Различие между этими школами следует искать в их идеологии, взглядах на жизнь, объяснении сути литературы. Первые из них поддерживают идеалистическую философию, а вторые были близки к марксистской идее».(15,28)

Таким образом, проблема творческого метода формировалась в контексте обмена богатых и противоречивых суждений. Её исследование требует рассмотрение объективного историзма основных тенденций и теоретических течений 20-30-х годов.

Здесь требуется превращение в предметы аналитического анализа всех фактов литературно-теоретической, художественно-исторической эволюции. Без этого невозможно написать историю азербайджанской литературы и и литературную критику.

Литература

1. А. Назим. Давайте, изучаем Маяковского. Избранное. Баку: Язычы,1979.
2. Леонова В. П. Проблема художественного метода в критике РАПП (20-30-е годы) Иркутск,1970
3. Русские писатели о литературном труде. Там. 4 «Советский писатель», 1956.
4. Толстой А. Н. Полн. Собр. Соч. Т 13, «Гослитиздат», 1949.
5. Фадеев А. За художника диалектика материалиста «За тридцать лет». Сов. Пис., М., 1957.
6. М. Гусейн. Вперёд или назад (Против опасности правых в нашей поэзии) // Журнал «Худжум» 1931, N 2.
7. Белинский В. Г. Избранные произведения. Баку: «Генджлик», 1979.
8. Гуляев Н.А Богданов А.И. Одкевич Л.Г. Теория литературы в связи с пробелами эстетики М.: «Высшая Школа», 1970.

9. Антоненко В. Г. Мироззрение. Идеиная основа художественного творчества. Киев: «Высшая Школа», 1979.
10. Шамсизаде Н. Избранные произведения в трёх томах, II. Баку: «Наука», 2010.
11. Назим А. Азербайджанская литература. «Печать и революция», 1929. N7
12. Ибрагимов М. Талантливый критик и литературовед « Литературная газета» 11 марта 1961.
13. «Литература и марксизм» жур. 1931, N 5.
14. Шамсизаде Н. Избранные произведения в трёх томах, I Баку: «Наука», 2008.
15. Зейналлы Х. Абдулла Шаиг, А. Мусаханлы, X. Эфендизаде. Рабочая книга по литературе, I том, Баку: Азернешр, 1928.
16. Ейхлибаум Б. Вокруг вопроса о формалистах. « Печать и реалья» 1924, N5.
17. Иванов Б. Идеино – эстетические принципы советской литературы, М.: «Худ. Литература», 1975.

DOI: 10.36719/2663-4619/24.07.20/01/66-69

Fidan Nizaməddin qızı Abdurəhmanova

AMEA Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat institutu, aparıcı elmi işçi
fidan_abdurahmanova@mail.ru

İSTİQLALIYYƏT MÜCADİLƏSİ, VƏTƏN ŞAİRİ

*Ey şehid oğlu şehid, isteme benden makber,
Sana âğuşunu açmış duruyor Peygamber*

Mehmed Akif Ersoy

Xülasə

Türk dünyasının böyük şairi Mehmed Akif Ersoy 20 dekabr 1873-cü ildə İstanbulda anadan olub. Atası Mehmed Tahir Əfəndi və anası Aminanın yeganə oğlu idi. Atası ona əla ərəb dilini öyrətdi. Mehmed Akif ilk dəfə baytar müfəttişi olaraq karyerasına başlamışdır.

Mehmed Akif müstəqillik himnini türk xalqına və ordusuna təqdim edən yeganə şairdir. Türk ədəbiyyatında bir əsgərin şəhid adlandırıldığı zaman ağla gələn ilk insan Mehmed Akifdir. Şeirleri yeddi kitabdan ibarət "Səfahət" kitabında toplanmışdır. Mehmed Akifin canı və bədəni yalnız öz yurdunun acısının izlərini daşıyır.

Açar sözlər: Mehmed Akif Ersoy, istiqlal marşı, vətən şairi, şəhidlik

Struggle for independence, country poet

Summary

The great poet of the Turkic world Mehmed Akif Ersoy was born on December 20, 1873 in Istanbul. His father was Mehmed Tahir Efendi and his mother was the only son of Amina Jamila. His father taught him Arabic perfectly. Mehmet Akif started his career as a veterinary inspector for the first time.

Mehmed Akif is the only poet who presented the Independence Anthem to the Turkish people and army. In Turkish literature, the first thing that comes to mind when a soldier is called a martyr is Mehmed Akif. His poems were collected in the book "Safahat", which consists of seven books. Mehmed Akif's soul and body bear only traces of the pain of his land.

Key words: Mehmed Akif Ersoy, Independence anthem, national poet, martyr

Türk dünyasının böyük şairi Mehmed Akif Ersoy atası Mehmed Tahir Əfəndi, anası Əminə xanımın yeganə oğlu, 20 dekabr 1873-cü ildə İstanbulda anadan olmuşdur. Atasının Raqif adı qoymasına baxmayaraq, hamı onu Akif çağırmışdı. Ailənin Nuriyə adlı bir qızı da vardı. Kiçik yaşlarında təhsilini Fatehdə məhəllə məktəbinə başlayan Akif, məktəb yaşına çatanda həmin məktəbin ibtidai sinfinə keçdi. Eyni zamanda atası ərəb dərsləri keçərək bu dili ona mükəmməl öyrədə bilmişdi. Sonrakı illərdə İran Ədəbiyyatı dərslərində iştirak edərək gələcəkdə digər dilləri öyrənmək arzusu da vardı. Lakin atasının erkən ölümü Akifi sarsıdaraq məktəbi yarımçıq qoymaq məcburiyyətində qoyur və sonralar təhsilini baytarlıq məktəbində (buranın məzunları işlə təmin olacaqdı) davam edərək məktəb birinciliyi qazanır. Akif Ersoy ilk şeirlərini də bu dövrlərdə yazır. Həmçinin bu dövr şairin gənc olmasına baxmayaraq Hafizin “Divan”ı, Sədinin

“Gülüstan”ı və Mövlanənin “Məsnəvi”sini oxuduğu illər idi. “Kur’an’a Hitab” adlı yeddi beytlik qəzəli ilk dəfə mətbuatda “Servet-i Fünun” qəzetində nəşr olunmuşdu. Daha sonra divan ədəbiyyatına nəzirələr yazmağa başlayır.

Mehmet Akif əmək fəaliyyətinə ilk dəfə baytarlıq müfəttişi kimi başlamış, müxtəlif illərdə bir sıra ölkələrdə işləməsinə baxmayaraq şeirlər yazmaqda davam etmişdi. Həmin illərdə bu şeirlər Türkiyənin dövlət qəzetlərində yayımlanırdı. Bu səyahətlərin onun düşüncə və yazı tərzinin inkişafında, insanları tanımaqda böyük rolu olmuşdur. 1906-cı ildə Ziraat məktəbində, 1908-ci ildə İstanbul Universitetində ədəbiyyat müəllimi işləyir. 5 iyun 1920-ci ildə isə Bodrum şəhərindən Millət vəkili seçilsə də bu fəaliyyəti bir ilə yaxın davam edir və yenidən İstanbula qayıdır.

Onun doğulduğu və yaşadığı illərdə Osmanlı imperiyasının 1877-78-ci illərdə Rusiya ilə, 1895-ci illərdə isə Yunanlarla müharibəsi olmuşdur. Mehmed Akifin yaradıcılığının 1908-1923-cü illərini işgal və dirilmə illəri kimi adlandırmaq olar. Yunanıstanın İstanbulu və Ədirnəyi istəməsi və 1919-cu ilin 15 mayında İzmiri işgal etməsi səbəbi ilə Mehmet Akif dərhal İstanbulu təkr edərək Balıkesirə gedir, Anadolunu və digər şəhərləri işgal edən qərb dövlətlərinə qarşı xalqın milli istiqlalını qorumaq üçün Ankarada milli mücadiləyə başlayır.

Şehadete öyle doymuş ki bu öksüz toprak:

Bir sıksa insan otları, kan fışkıracak! “Kan Otları”

Sakarya meydan müharibəsində türk ordusunun qazanması ilə başlayan istiqlal mücadiləsi zəfərlə bitmişdi. Beləliklə də türk xalqı istiqlalına qovuşaraq, artıq şairin ümidlərinin gerçəkləşdiyi bir zamana yetişmişdi. Falih Rıfki Atay: "Birçok fikirlerde birleşmediğimiz Akif in bizden asla ayrılmayan tarafı, şerefli ve müstakil bir millet görmüş olmak davası idi. Akif, softaların bin birinde gördüğümüz zilletlerin hepsinden uzak kalmıştır. Bizim fikirlerimize düşmanlığı, onu, asla vatana aykırı bir politika içine sürüklememiştir." (1.,s. 4)

1923-cü idə Abbas Xəlil Paşanın dəvəti ilə Misirə gedən şair, orada sıxıntı çəkmiş, və xəstəlik keçirmişdi. Misir Dövlət universitetində türk ədəbiyyatından dərs kəşən şair, dərslərdən sonra “Quran”ın tərcüməsi ilə məşğul olurdu.

O əsərlərində müasir sivilizasiyanın inkişaf meyllərinə qərb mədəniyyəti ilə qarşılıqlı əlaqələri məqbul saysa da, İslam mədəniyyəti birliyinin inkişafına xüsusi önəm verdiyi bütün yardıqlığında özünü göstərməkdədir. “Türk sivilizasiyasından əsaslı şəkildə danışmaq, heç şübhəsiz, sivilizasiya anlayışına doğru-düzgün yanaşmaqdan, bu anlayışın mədəniyyət, din, dil, etnos və s. kimi məsələlərlə əlaqəsini aydınlaşdırmaqdan çox asılıdır. Mədəniyyət və sivilizasiya əlaqələrində qəbul olunmuş ümumi qənaət belədir: sivilizasiya mədəniyyətin inkişafının xüsusi bir səviyyəsidir. Bütün xalqların özünəməxsus mədəniyyəti olsa da, heç də bütün xalqları sivilizasiya yaradıcıları saymaq doğru deyil” (2.,s. 3) Mehmed Akifin şeirləri dövrün real mənzərəsindən xəbər verir. Bu şeirlər şair nə qədər ziddiyyətli və çətin hadisələrdən bəhs etsə də, daha sadə və rəvan sözləri, ifadə tərzləri ilə dildəki saflığa münasibətini nümayiş etdirmiş olurdu.

“Doğrudan doğruya Kur’an’dan alıp ilhâmı

Asrın idrâkine söyletmeliyiz İslâm’ı”

Rükû’um yerde titrerken, huşû’um Arş’ı titretsin!

İlâhî! Serseri bir damlanım, yetmez mi hüsrânım?

Mehmed Ersoy uzun illər xalqlar arasında eləcə də, bütün dünyanın diqqətində olan din və sivilizasiya problemləri çərçivəsində olan mədəniyyətlərarası münasibətlərdə tükrlərin rolunu, mövqeyini üzə çıxararaq bir bayraq altında qorumağa çalışmışdır.

Her çocuq bir kocaman bayrak edinmiş, geliyor

“Yaşasın!” sesleri eflake kadar yükseliyor.

– Bağırın haydi çocuqlar...

– Yaşasın hürriyyet! “Hürriyyet”

Əhməd Haşim, Suleyman Nazifin uslubuna verdiyi dəyəri Akif Ersoyun şeirlərinə də aid etmək olar: “Sözün qüdrətini kəlmələrin ahəngindən, nidaların əzəmətindən, təzadların şimşəklərindən, gözləyirdi” (3., s. 735). Akif Ersoyun şeirlərindəki məna şölələri insanın qəlb aləmini isindirərək, yeni ümid yollarına üfüqlər salır.

Zulmü alkışlayamam, zalimi asla sevemem;

Gelenin keyfi için geçmişe kalkıp sövemem.

Biri ecdadıma saldırdımı, hatta boğarım! ...

-Boğamazsın ki!

-Hiç olmazsa yanımdan kovarım! “Zulmü alkışlayamam”

Mehmed Akif yeganə şairdir ki, türk xalqına, ordusuna İstiqlal Marşı hədiyyə etmişdir. Bu marş Böyük Millət məclisində oxunaraq, Dövlət Himni kimi qəbul edilmişdir. Bütün şairlərin, təxminən 724 şeir təqdim olunan bu müsbiqədə, dövrün söz ustası böyük şairi əslində iştirak etmək niyyətində deyildi. Şair dostları ilə çay məclisində iştirak edərkən dövlətin və xalqın ona olan etimadını görüb, şeir yazmağa razılaşaraq yaxınlıqdakı otağa gedərək orada tək qalır. Xeyli vaxtdan sonra yanına otağa gedərək, şeiri soruşanda: qələm tapmadığı üçün heç nə yazmadığını söyləyib. Lakin divarda, gələcəkdə türk dövlətinin himninin birinci misrasına, dırnağı ilə qazıdığı bu cümləyə yast gəlinir: “Korkma sönmez bu şafaklarda yüzen al sancaq”! İki gün sonra beynimdən keçənləri qələmim tutmur deyə gileylənərək bu himni tamamlayır:

*Korkma, sönmez bu şafaklarda yüzen al sancak;
Sönmeden yurdumun üstünde tüten en son ocak.
O benim milletimin yıldızıdır, parlayacak;
O benimdir, o benim milletimindir ancak. “İstiklal Marşı”*

M. Turhan Tan şairin rəhmətə getdiyi günlərdə bir qəzetdə yazacaq: "Hayır, aziz ölü, hayır. Seni herkes ve her zaman anacak. Adın, tarihte olduğu gibi, yüreklerde de yaşayacaktır. Çünkü yazdığın marşla adın, Türk istiklâline bağlı, yani ebedî kaldı. Ruhun emin ve müsterih olsun... (4., s. 7)

Şair ilk bənddə sanki cəbhədə vuruşan əsgərə - dön bir yurduna bax, əgər bir yuvadan bir işıq, bir ocaq tüstüsü varsa bu türklərin işığıdır, sənin arxandadır, qorxma deyə səslənir. Torpağa naməhrəm əli dəyməsindən narahat olan şair, azanların susmamasını tapşırır əsgərə. Çünki bir ölkənin topağı, bayrağı və dininin şəhadəti olan azanı yoxdursa ora vətən sayılır. “Şudur cihanda benim en beğendiyim meslek: Sözüm odun gibi olsun; hakikat olsun tek!” (Safahat).

Hər bir vətəndaş ayağı ilə ürəklə basdığı torpağın bir vaxt altında olacağını xatırlarsa o zaman ən qiymətli varlığın üzərində olduğunun fərqi varacaqdır. Və gələcəyə ümidlə baxaraq ürəklə, əzmlə addımlayacaqdır. Gələcəyi qaranlıq görüb qorxu ilə ölmək isə ən aciz ölümdür... “ümidə min kurşun sıksa da ölüm, unutmada ümidə kurşun işləməz gülüm” Nazim Hikmət.

*Bastığın yerleri «toprak!» diyerek geçme, tanı!
Düşün altındaki binlerce kefensiz yatanı.
Sen şehid oğlusun, incitme, yazıktır, atanı:
Verme, dünyaları alsan da, bu cennet vatanı.*

İlk dəfə 17 fevralda yayımlanan İstiqlal Marşı 1921-ci il mart ayının 12-də, maarif vəkili Həmdullah Sübhü tərəfindən oxunaraq millət vəkilləri tərəfindən ayaq üstə alqışlanmışdı. Beş yüz türk lirəsi mükafatı olan müsabiqəni qazanan şair özünün ehtiyacları olmasına, az məvacib almasına baxmayaraq bu pulu cəbhə üçün paltar tikən bir Vəqfə hədiyyə etmişdi. Onun ən böyük hədiyyəsi yazdığı şeirin böyük türk millətinin milli himni kimi qəbul olunması idi. Hansı ki, hələ uzun illər davam edəcəkdi...

Onun bütün külliyyatı yeddi kitabdan ibarət olan - 1911, 1914, 1917, 1924, 1933 illərdə həmin dövrlərin hadisələrinə bəhs olunan seirləri “Safahat” kitabında toplanmışdı. Sonuncu dəfə “Timaş yayınları evi” nəşriyyatında 2018-ci ildə Fatih Bayhanın redaktəsi ilə nəşr olunmuşdur. “Bu nədənle Safahat, tahrifatamani olmaq qayesiyle hazırlanmış, orijinal haline sadıq kalınaraq ortaya çıxartılmış bir eserdir” (5., s. 13). Yalnız “İstiqlal marşını” bu kitablarda nəşr olunmamışdır. Şair: “İstiqlal marşının xalqa aid olduğunu söyləyir” və bu səbəbdən yeddi cildlik “Safahat” kitabına bu şeirini daxil etməmişdir. Türk ədəbiyyatında əsgər, şəhid adı gələndə ilk yada düşən Mehmet Akifdir. Böyük türk şair şeirlərini böyük ruh, əzmlə və duyğuların təcəssümü ilə yazmışdır. Bu şeirlərdəki bənzətmələr iman və amalın yüksəklikdən gəlir. Mehmed Akif türk əsgərini yerlə göy arasında yaşayan şəhidliyin zirvəsi kimi görür.

Cahanda şəhidə layiqli yer tapmaq arzusunda olan şair, onu tarixə və ürəklərə sığdırma bilmir. O, əbədiyyətlər soragında şəhid qəbrinə layiq olan başdaşını düşünür və səlcuqlardan başlayaraq dünyanın ən böyük türbələri gözünün önündə canlanır. Hətta İslam dünyasında müqəddəs Kəbənin nə mərmərini nə də qübbəsini şəhidin məzarına yaraşdırmır...

*“Bu, taşındır” diyerek Kâ'be'yi diksem başına;
Rûhumun vahyini duysam da geçirsem taşına;
Sonra gök kubbeyi alsam da, ridâ nâmiyle,
Kanayan lâhdine çeksem bütün ecrâmiyle;
Mor bulutlarla açık türbene çatsam da tavan,
Yedi kandilli Süreyyâ'yı uzatsam oradan;
Sen bu âvizenin altında, bürünmüş kanına,
Uzanırken, gece mehtâbı getirsem yanına,
Türbedârın gibi tâ fecre kadar bekletsem;
Gündüzün fecr ile âvizeni lebrîz etsem;
Tüllenen mağribi, akşamları sarsam yarana...*

Yine bir şey yapabildim diyemem hâtırana. “Çanakkale Şehitlerine”

O şeirlərində sanki qafiyəni seirin mənasına ideyasına fəda etmişdir. Mərifət və fəzilətlərin böyük sarsıntılar keçirdiyi bir dövərdə yaşayan Mehmed Akif Ersoy, həm dinin həm də elmi biliklərin artması üçün xalqın maariflənməsi və inkişafı naminə yaşamış, çalışmışdır. İnsan yaşadığı torpağın coğrafiyanın, siyasətinin, mədəniyyətinin təmsilçisidir. Mehmet Akifin ruhu və vücudu yalnız torpağın dərindən izlərini daşıyır. Türk xalqının ən böyük varlığını, torpaqlarının daima azad, müstəqil yaşaması üçün orduya dua edir:

*Yılmam ölümdən, yaradan, askerim;
Orduma, «gâzî» dedi Peygamberim.
Bir dileğim var, ölürüm isterim:
Yurduma tek düşman ayak basmasın.
Âmin! desin hep birden yiğitler,
«Allâhu ekber!» gökten şehidler. “Ordunun duası”*

İstiqlal Müharibəsindən və qələbədən sonra uzun müddət Misirdə yaşayan Türkiyənin Milli şairi abidə şəxsiyyət – Mehmet Akif Ersoy müalicə üçün 17 İyun 1936-cı ildə İstanbula qayıtdı. 27 dekabr 1936-cı ildə siroz xəstəliyi səbəbi ilə İstanbulun Beyoğlundakı Misir Mənzilində öldü və Edirnekapı Şəhidliyində nazlı hilal bayrağına bürünərək əbədi istiqlalına qovuşur.

*İz bırakanlarla senin aranda basit bir fark var sadece:
Onlar ömür boyu gayret ediyolar;
sen ömür boyu hayret ediyorsun “Safahat”*

Ədəbiyyat

1. Falih Rıfkı Atay, Yedigün, 20 Kânunusani 1937, No. 202, s.4.
2. Böyük bir problemin düşündürücü tərəfləri, Muxtar Kazımoğlu (İmanov), 525-ci qəzet, aprel, 2014
3. Ahmet Qabaqli, Turk Edebiyatı-II- İstanbul-1975. s. 735
4. M. Turhan Tan: Adı Türk istiklâləinə bağlı şair, Cumhuriyet, 29 Kânunuevvel 1936.
5. Mehmed Akif Ersoy “Safahat”, 2018, “Timaş yayınları evi”, hazırlayan: Fatih Bayhan

DOI: 10.36719/2663-4619/24.07.20/01/69-76

Rəna Nurəddin qızı Rzayeva
AMEA Şərqsünaslıq institutu, böyük elmi işçi
rzayeva1958@icloud.com

«MUNİSNAMƏ»DƏ ADLARI ÇƏKİLƏN BƏZİ SUFİLƏR HAQQINDA

Xülasə

Məqalədə qarşıya qoyulmuş əsas məqsəd «Munisnamə»də rast gəldiyimiz, amma adları əl-Hücviri Əli ibn Osman əl-Cullabinin «Gizlinlərin açılması» və Fərid əd-din Əttarın «Müqəddəslərin hekayətləri» əsərlərində çəkilməmiş sufiləri tədqiq etmək olmuşdur. Bu sufiləri tədqiq edib öyrənmək qarşımızda həmin dövrün aparıcı dini-ədəbi, fəlsəfi cərəyanını daha ətraflı və geniş araşdırmaq imkanlarını açır. Bu sufilərin tədqiqi, araşdırılması nəticəsində onların, əksər hallarda, artıq geniş tanınmış sufi şeyxlərinin davamçısı və müridləri olduqları aşkar olunur. Eyni zamanda məlum olur ki, onların hər biri ayrılıqda da dövrünün hörmətli övlialarından olmuşdur. Hücvirinin və Əttarın traktatlarında rast gəlmədiyimiz adların bəziləri haqqında məlumatları biz elmi redaktoru dr. R.Manafov olmuş «Təsəvüf tarixi» kitabında tapa bildik ki, bu da bizə böyük dəstək olmuşdur. Ümumiyyətlə, «Munisnamə» hələ uzun illər tədqiq olunmalı bir əsərdir.

Açar sözlər: *Əl-Ustad, «Munisnamə», sufizm, mənbə, təriqət*

About Sufis whose names are mentioned in the work of “Munisnama”

Summary

The main goal of the article is to study the Sufis whose names are not mentioned in the treatises of al-Hujviri Ali Ibn Uthman al-Jullabi «Revealing the hidden behind the veil» and Farid al-DIN Attar «Stories of the saints». The study of these Sufis makes it possible to present a more clear and broad picture of the development of these currents. The main task of the article was to study exactly those Sufis whose names are not mentioned in the treatises of Khujviri and Attar. While studying the Sufis who became known for us

thanks to Abubakr Ibn Khosrow, it was found out that they are mostly companions of fairly well-known noble sheikhs and that each of them was a revered and respected Sufi in his own right. We were able to get some information about some of them thanks to the book «History of Tasavvof» the scientific editor of which is Dr. R. Manafov. In this book, we have found the facts confirming the materials «Munis-nama». In conclusion, it should be noted that the work on the work of Abubakr «Munisnama» certainly requires many more years of research.

Key words: *al-Ustad, «Munisnama», sufi, treatise, sheikh*

Hələ keçən əsrin sonlarında elm aləminə məlum olmuş, müəyyən qədər təqdim olunmuş qiymətli ədəbi abidələrdən biri də XII əsr müəllifi Əbubəkr ibn Xosrov əl-Ustadın «**Munisnamə**» əsəridir. Bu əsərin tədqiqi yolunda müəyyən işlər görülmüşsə də, bunun kifayət qədər olmasını iddia etmək düzgün olmaz. Belə ki, «**Munisnamə**» ümumən orta əsrlər müsəlman Şərqiində ədəbi inkişafın bir çox məsələlərinə işıq salan abidə kimi olduqca qiymətli və müəyyən mənada unikal əsərdir. Təkcə ədəbi əsər kimi deyil, həm də bir mənbə kimi dəyərləndirilməsi zəruri görünən, maraqlı hekayətlər, nağıllar, rəvayətlər, lətifələr, müdrik kəlamlar və aforizmlər toplusu olan «**Munisnamə**» farsdilli ədəbiyyat tarixində müəyyən ədəbi təmayülün yetkinləşməsində dönüş nöqtəsi olmuşdur. Bu əsəri müxtəlif aspektlərdən dəyərləndirmək, ona müxtəlif nöqtəyi-nəzərdən yanaşaraq bütün incəliklərini çözüb üzə çıxarmaq üçün, şübhəsiz ki, hələ çox illər, tədqiqatlar, araşdırmalar tələb olunacaqdır.

«**Munisnamə**»nin yazıldığı dövrdə müsəlman Şərqiinin mədəni-mənəvi və sosial-siyasi həyatına təsir göstərən ən mühüm amillərdən biri **sufizm** idi. İslam çərçivəsində meydana gəlmiş və insanın Allahla şəxsi psixoloji təcrübə vasitəsilə birbaşa ünsiyyətini (qovuşmasını) mümkün sayan **sufizm** **mistik** və **dini-fəlsəfi** bir dünyagörüşü olaraq (10, s.4) çox böyük sürətlə yayılmış və bütün yaradıcılıq sahələrinə nüfuz etmişdir. Təriqət ədəbiyyatı orta əsr islam şərqiində yaranmış ədəbi irsin ən mühüm hissəsini təşkil edir. Ümumiyyətlə, təriqət ədəbiyyatı orta əsr şərqi ədəbiyyatının bədii-fəlsəfi fikri, dini-ədəbi düşüncəsi baxımından o qədər dəyərli və o qədər önəmli mövqeyə malikdir ki, həmin dövrün ədəbiyyatı haqqında təriqət ədəbiyyatından söz açmadan bəhs etmək mümkün deyildir. Burada klassik təsəvvüf ədəbiyyatı içərisində xüsusi əhəmiyyətə malik «**ər-Riayəli-hüquqillah**» əsərinin müəllifi **Haris ibn Əsəd Mühasibinin** (v.243/857), təsəvvüf düşüncəsinin ilk təmsilçisi **Hakim Tirmizinin** (v.320/932), təsəvvüf elminin mənbələri və meydana çıxma şəraitini ilk dəfə qələmə almış **Əbu Nəsr Sərracın** (v.378/988), kəlam, fiqh, hədis alimi olan **Əbu Bəkr Kələbzinin** (v.380/990), zöhd, ibadət, itaət və təsəvvüfün praktiki cəhətlərini izah etmiş **Əbu Talib Məkkinin** (v.386/996), sünni təsəvvüfi sistemləşdirməsi baxımından xüsusi çəkiyə malik **Əbdülkərim Quşeyrinin** (v.465/1072), təsəvvüf haqqında fars dilində yazılmış ilk əsərin müəllifi **Əli ibn Osman əl-Cüllabi əl Hücvirinin** (v.465/1072), kəlam, fəlsəfə və təsəvvüf ustası olan **Məhəmməd Qəzzalinin** (v.505/1111), Bağdadda «**şeyxlər şeyxi**» kimi tanınan **Əbu Həfs Sührəverdinin** (v.632/1234), təsəvvüfi təfəkkürün ən mühüm təmsilçisi **Muhyiddin ibn Ərəbinin** (v.638/1240), eşq və vəcd şairi **Mövlana Cəlaləddin Ruminin** (v.672/1273) adlarını çəkmədən, onların özlərindən sonra bu yola qədəm basanlar üçün yazıb qoyduqları irsi xatırlamadan əsas mövzuya keçmək, zənnimizcə, düzgün olmazdı. (3, s.35)

Sufizmin formalaşma mərhələsi VIII-X əsrlərə təsadüf edir ki, bu dövrdə o, asketizmdən (zahidlik hərəkətindən) ayrılaraq müstəqil **dini-fəlsəfi** və **əxlaqi** bir təlimə çevrilir. X əsrin sonları XI əsrin əvvəllərində İslam dünyasının **ehkam ilahiyyatı** öz sonuna yetişməkdə idi, məhz bu dövrdə yaradılmış hər hansı **tarixi**, **aqioqrafik** və başqa ədəbi abidələrdə dövrün tanınmış, nüfuzlu ilahiyyat alimlərinin, müxtəlif təriqətlərin nüfuzlu nümayəndələrinin təsiri açıq-aşkar təzahür edirdi. (8, s.94) Nəhayət **təsəvvüf**, **şəriət** və **fəlsəfə** təlimləri ortaq bir məxrəcdə birləşərək cəmiyyətə öz təsirini göstərməyə başlamışdır. (8, 99) Artıq XI-XII əsrlərdə sufizm öz inkişafında ən intensiv mərhələyə daxil olur. Məhz bu dövrdə təsəvvüf ideyaları bütün müsəlman dünyasına yayılaraq, intellektual elitanın imtiyazı olmaq keyfiyyətini itirir, onun nəzəri əsaslandırılması sahəsində sonrakı inkişaf mərhələlərinin xarakterini müəyyən edən ciddi addımlar atılır, ilk mütəşəkkil təriqətlər yaranır və nəhayət, sufii ideologiyası poeziyaya nüfuz edir.

Y.E.Bertelsin yazdığı kimi, **əl-Qəzzalinin** (1059-1111) islahatı və XII əsrin tarixi hadisələri nəticəsində «sufizm elementləri ədəbiyyatın bütün növlərinə daxil olur və sonrakı bir neçə əsr ərzində öz hakim mövqeyini qoruyub saxlayır» (4, s.43). Məhz, böyük alim, filosof, sufi-mistik **əl-Qəzzalinin** sayəsində ayrı-ayrılıqda inkişaf edən və İslam inancının zəifləməsinə gətirib çıxaran **fəlsəfə**, **batinilik**, **təsəvvüf**, **kəlam** bir yerə cəm olmuş və İslamın sarsılmazlığına xidmət etmişdir. Eyni zamanda, **Qəzzali** sufilərə müsəlman cəmiyyətində başqaları ilə bərabərhüquqlu vətəndaşlar kimi yaşamaq imkanı qazandırmışdır. (2, s.29) Elə bu dövrdə **Əbu Səid ibn Əbi-l-Xeyr** (967-1049), **Xacə Abdullah Ənsari** (1006-1088), **Əbü-l Həsən Əli ibn Osman ibn Əli əl-Qəznəvi əd-Cülləbi əl Hücviri** (1009-1072), **Sənai Qəznəvi** (1048-1150) və nəhayət, **Fəridəddin Əttar Nişapuri** (1119-1230) farsdilli sufi ədəbiyyatının ən parlaq nümunələrini yaratmışdılar.

Həmin dövrdə «**sufilik**» ayrı-ayrı mütəfəkkirlərin təliminə görə şaxələnib müəyyən ordenlərə çevrilirdi. XII əsrdə **Əbu Nəcəb Sührəverdinin** və onun qardaşı oğlu **Əbuhəfs Sührəverdinin** adı ilə bağlı **sührəverlilik**, **Əhməd Rifainin** adı ilə bağlı **rifailik**, **Əbdülqadir Cili Cilanınin** adı ilə bağlı **qadirilik**, **Nəcməddin Kübranın** adı ilə bağlı **kübravilik**, **Əhməd Yasəvinin** adı ilə bağlı **yasəvilik** və başqa ordenlər yaranmışdır. Onlar sonrakı dövrlərdə formalaşaraq bitkin cərəyanlara çevrilmişlər. **Təsəvvüf mötədil (mülayim)** və **ifrat (sərt)** olmaqla iki istiqamətdə inkişaf edirdi. **Mötədil** sufilər **İslam monoteizmindən** kənara çıxmırdılar, **ifrat** sufilər isə az-çox dərəcədə **panteizmə** meyl göstərirdilər. Azərbaycanda sufizmin mötədil qolunun ən güclü nümayəndələrindən «**sührəverlilik**» cərəyanının başçısı **Əbu Nəcəb Sührəverdi** və onun qardaşı oğlu **Əbuhəfs Sührəverdi** olmuşdur. (15.)

Əbubəkr ibn Xosrov əl-Ustad öz dövründə belə geniş vüsət tapmış bir ideoloji hərəkata, təbii ki, biganə qala bilməzdi. Məhz bu səbəbdən o, «Munisnamə»nin III və IV fəsillərini bilavasitə sufizmə həsr etmişdir (14, s.10^a-61^a). «Munisnamə»nin **didaktik** adlandırdığımız hissəsində həcm baxımından ən böyük yer tutan bu aqioqrafik fəsillər, müvafiq olaraq, «**Şeyxlər, övliyalar, abidlər və təriqət başçılarınin adları, onların sözləri və hekayətləri haqqında**» və «**Bu şəxslərin fəzilətləri, doğulduqları yer və zaman haqqında**» adlanır.

Söhbət **aqioqrafik** ədəbiyyatdan gedəndə fikirdə ilk növbədə orta əsr və həmin dövrdə oxucuları daha çox cəlb edən, möminlərin həyat tərzini əks etdirən əsərlər canlanır. Əslində məhz həmin dövrdə, sözün tam mənasında, **aqioqrafik** ədəbiyyat mövcud olmuşdur. (5, s.38) Biz də, həmçinin nəzərə aldığımız fəsilləri məhz bu nöqteyi-nəzərdən araşdırmışıq. Həmin fəsillər arasında, daha doğrusu, III fəslin sonunda müəllifin maraqlı bir mülahizəsinə rast gəlirik:

«مقصود از تذکار و غرض از ذکر آثار این جماعت مؤلف کتاب را ابوبکر بن خسرو الاستاد را آن بود که بیرون از آنچه خوانده بود که عند ذکر الصالحین تنزل الرحمة خبری از اخبار نبوی و آثار مصطفوی صلّم یافته بود یعنی هر که در کاری عظیم فرو ماند و چاره آن کار نداند یا کسی دردی یا غمی یا قرضی یا بیماری یا دلتنگی داشته باشد چون این جماعت اعزه را که یاد کرده شد بر درگاه باری جل و علا شفیع برد البته مقصود که دارد حق تعالی به برکات استشفاع این طایفه میسر گرداند و کارهاش در دنیا و آخرت بر آرد و هر درد و رنج که به علاج زایل نشود از وی دفع کند الا موت».

«Kitabın müəllifi **Əbubəkr ibn Xosrov əl-Ustadın** bu camaatı (sufiləri) xatırlamaqda məqsədi və əsərlərini yad etməkdə niyyəti budur ki, o, oxuduqlarından əlavə peyğəmbərin hədisləri və Mustafanın (Məhəmməd peyğəmbərin) – ona Allahın salam və salavatı olsun! – sözləri içərisində belə bir xəbər tapmışdır: «Salehləri yad edərkən ilahinin mərhəməti nazil olur». Yəni kim böyük bir işdə aciz qalıb onun çarəsini bilməsə, yaxud kimin dərdi, qəmi, borcu, xəstəliyi və sıxıntısı olsa, əgər haqqında danışılan bu şəərəfli camaatı qüdrətli və uca Tanrının dərğahına vasitəçi salsə, şübhəsiz, həmin tayfanın (sufilərin) vasitəçiliyinin bərəkəti sayəsində Allah-təala onu məqsədinə yetirər, dünyada və axirətdə işlərini düzəldər, müalicə ilə aradan qalxmayan hər dərdini və əzabını yox edər, bircə ölümdən başqa...» (14, s.19^a).

Qeyd etmək lazımdır ki, bu fəsillər «Munisnamə»nin rus dilinə tərcüməsinə daxil edilməmişdir və prof. R.M.Əliyev bunu həmin fəsillərin «oxucular üçün maraqlı olmayacağı» ilə əsaslandırmışdır (9, s.572). Əlbəttə, geniş oxucu kütləsinin marağı baxımından bu mövqeyi haradasa haqlı saymaq olar, lakin həmin fəsillər, şübhəsiz, elmi nöqteyi-nəzərdən çox əhəmiyyətlidir və ciddi maraq doğurmalıdır. Son dövrdə şərqşünaslıqda sufizmə, onun tarixinə, nəzəriyyə və praktikasına xüsusi diqqət yetirilməsi də bunu təsdiq edir.

Göstərilən fəsillər, adlarından da göründüyü kimi, erkən sufizm nümayəndələri haqqında əsasən bioqrafik məlumatları əhatə edir. Burada onların doğum və vəfat illəri, təriqətə qədəm qoymalarının tarixçələri, səbəbləri və mistik təcrübələrini ifadə edən sözləri verilmişdir. Bu zaman əl-Ustad, şübhəsiz, öz dövründə mövcud olmuş mənbələrdən faydalanmışdır.

Məlumdur ki, artıq X əsrdən başlayaraq sufizmin tarixinə dair əsərlər meydana çıxmışdır.

Bunlardan **Cəfər əl-Xüldinin** (vəf. 959) «**Hekayət əl-ouliya**» («**Övliyalar haqqında hekayətlər**»), **Əbu Nəsr Sərrac ət-Tusin**in (vəf. 988) «**Kitab əl-lumə fi-t-təsəvvüf**» («**Təsəvvüfə dair nurlandıran kitab**»), **Əbu Nüəym əl-İsfahaninin** (vəf. 1038) «**Hilyət əl-ouliya**» («**Övliyaların zinəti**»), **Əbdürrəhman əs-Suləminin** (vəf. 1021) «**Təbəqat əs-sufiye**» («**Sufilərin təbəqələri**»), **Əbülqasim əl-Quşeyrinin** (vəf. 1072) «**Risalə**» və s. əsərlərini göstərmək olar. Həmin dövrdə **Xacə Abdullah Ənsari Suləminin** «**Təbəqat əs-sufiyə**» əsərini fars dilinə tərcümə etmişdi. Eyni zamanda fars dilində, elə həmin **Ənsariyə** aid edilən «**Mənazil əs-sairin**» («**Yolçuların dayanacaqları**»), **Əl-Hücvirinin** (vəf. 1072) «**Kəşf əl-məhcub**» («**Gizlinlərin açılması**») kimi sufi mənbələrin yaradılmasını da qeyd etmək lazımdır (6, s.229; 7, s.223; 11, s.335-336).

Əbubəkr ibn Xosrov əl-Ustad, şübhəsiz ki, bu zəngin və təəssüf ki, bir çox nümunələri dövrümüzə gəlib çatmamış ədəbiyyatla tanış olmuş, sufizm tarixində mühüm rol oynamış şəxslər haqqında məlumatları seçib əsərinə daxil etmişdir. **Burada Həsən əl-Bəsri** (642-728), **İbrahim ibn Ədhəm** (vəf. 778), **Şəqiq Bəlxi** (vəf. 810), **Bişr əl-Xafi** (vəf. 841), **Rabiə əl-Ədəviyə** (713-801), **Məruf Kərxi** (vəf. 815), **Zu-n-Nun əl-Misri**

(796-861), **Haris əl-Muhasibi** (781-857), **Cüneyd Bağdadi** (vəf.910), **Füzəyl ibn İyaz** (vəf. 803), **Əbülhüseyn ən-Nuri** (vəf. 907), **Səri əs-Səqəti** (vəf. 865), **Cəfər əl-Xüldi** (vəf. 959), **Bayəzid Bəstami** (vəf. 874), **Şeyx Əbubəkr əş-Şibli** (861-965) və digər məşhur sufilərə yanaşı, erkən sufizmin onlarla az tanınmış və ya başqa mükəmməl mənbələrdə adları xatırlanmamış nümayəndələrindən də bəhs olunmuşdur.

«**Munisnamə**»nin adı çəkilən bu fəsillərinin **Əbül-Həsən Əli ibn Osman ibn əl-Qəznəvi əd-Cullabi əl-Hücvirinin «Kəşf əl-məhcub»**(12), **Fərid əd-din Əttarın «Təzkirət ül-övlia»**(13) əsəri ilə müqayisəli şəkildə araşdırılması nəticəsində belə bir fikir formalaşır ki, bu iki möhtəşəm, mükəmməl əsərin müstəqil ədəbi abidə olduğunu nəzərə alsaq, Əbubəkrin gördüyü iş bu müəlliflərin işindən heç də az dəyərli deyildir. Belə ki, əgər Hücvirin təzkirəsində **74**, Əttarın təzkirəsində **97** sufi şeyxinin adı xatırlanırsa, Əbubəkrin bu fəsillərində, özünün yazdığına görə, **72**, amma araşdırmaların nəticələrinə əsasən **85-86** və hətta daha artıq sufi şeyxinin adının çəkildiyini iddia edə bilərik. Müəllif IV fəslin sonunda yazır:

«تمام شد، مقامات و مقالات بزرگان دین و ارباب طبقات رحمه الله عليهم اجمعين. ایشان که اسامی شان یاد کرده شد هفتاد و دو نفرند و اگر چه دیگر بزرگان هستند چون حسن بصری و ابوسعید ابی الخیر و غیرهم که به سبب شخصیت نام ایشان اینجا یاد نکردیم. ایزد تبارک و تعالی میامن این جماعت را به روزگار صاحب این کتاب و نویسنده برساناد و به محمد و آل محمد.»

«Artıq tamam oldu. Bununla da görkəmli dini şəxsiyyətlər, alimlər və o zümrəyə mənsub olan pirlər haqqında yazılan məqalə və məqamlar sona çatdı.- Allah onların hamısına rəhmət eləsin!- Burada 72—məşhur sufinin tərcümeyi-hali verilmişdir. Lakin bəzi tanınmış sufilərin o cümlədən, **Həsən Bəsrri** və **Əbusəid Əbül-Xeyr** kimi tanınmış və böyük şöhrətə malik olan sufilərin tərcümeyi-halları, onların geniş şəkildə tanındıqlarına görə, verilməmişdir. Ulu Tanrı bu camaatdan irəli gələn xeyir-bərəkət və nemətlərini bu kitabın (**Munisnamə** kitabı nəzərdə tutulur) müəllifinin yaşadığı dövrədək gətirib çıxarsın - Məhəmməd və onun ailəsinin xatirinə»..... (26, s.61^a)

Bu fəsillərdəki şeyxlərin, övliyaların, sufilərin fikirlərini, həyat tərzlərini, kəlamlarını, ilahi eşqə olan münasibətlərini araşdırarkən çox maraqlı faktlarla rastlaşdıq; birincisi, şübhəsiz ki, «**Munisnamə**»də adı çəkilən övliyaların arasında başqa mənbələrdə heç rast gəlmədiyimiz onlarla övliyanın şəxsiyyəti haqqında məlumat əldə etmək mümkün olmuşdur. Deməli tədqiqatçıların marağı nöqtəyi-nəzərindən bu əsər bir mənbə kimi çox böyük qiymətə malikdir, ikincisi, artıq başqa mənbələrdə adları çəkilmiş övliya, şeyx, dərvişlərin həyatından gətirilən misallar, onların kəlamları, tövbə etmə səbəbləri ya tam fərqli, ya da müəyyən qədər başqa tərzdə verildiyi üçün müəlliflərin qaynaqlandığı mənbələrin araşdırılması baxımından yeni bir tədqiq hədəfinin yaranması da maraqlı doğurur. Əsərdəki bu fəsillərlə yaxından tanış olduqda isə burada, bu sufi şeyxlərinin hansı məktəbə, firqəyə mənsub olduqları, kiminlə müsahib olub, kimin yolu ilə getdikləri, onların tövbə etmə səbəbləri haqqında məlumat əldə etmək imkanı yaranmışdır. Bu isə yeni tədqiqatlar, araşdırmalar üçün münbit bir zəmin yaradır.

Biz artıq qeyd etmişik ki, müqayisəli şəkildə araşdırdığımız bu üç mənbədə təkrar olunan adlar varsa da, əksər hallarda onlarla bağlı hadisə və kəlamlar eynilik təşkil etmir. Onların bəziləri, qismən oxşar ola bilər, amma, əksər hallarda müstəqil, müxtəlif mənbələrdən götürüldükləri də aşkar şəkildə nəzərə çarpır. «**Munisnamə**»də yer almış adların bəziləri «**Təzkirət ül-Övliya**»da, bəziləri «**Kəşf əl-məhcub**»da varsa da, onlar məzmun baxımından ya tam, ya da qismən fərqlidirlər. Elə övliyalar vardır ki, onların adı iki müəllifin əsərində çəkilmişdirsə də, üçüncüdə onun haqqında bir məlumat yoxdur. Çəkəcəyimiz misallarda da bunu görmək mümkündür. «**Munisnamə**»də adı çəkilən övliyaların **29-u** həm Əttarın, həm də Hücvirinin əsərində, **6-sı** Əbubəkr ilə ancaq Hücviridə, **48-i** haqqında məlumat isə ancaq «**Munisnamə**»də vardır.

Şübhəsiz ki, bizi daha çox «**Munisnamə**»də adı çəkilib, bu iki əsərdə xatırlanmayan övliyalardır. Biz bunları ayrılıqda öyrənib təqdim etməklə gələcək tədqiqatçılar üçün də münbit bir material vermiş oluruq. Bunu araşdıraraq bu övliyaların müxtəlif məktəblərə, müxtəlif istiqamətlərə, təsəvvüfün müxtəlif dövrlərinə mənsub olduqlarını müəyyən edə bilmişik. Çox maraqlı fakt ki, bu övliyaların böyük əksəriyyəti, məhz Cüneyd, İbrahim Ədhəm, Səri Səqəti, Nuri kimi tanınmış şeyxlərin davamçısı, həmsöhbəti, müridi olmuşlar. Təəssüflə bildirməliyik ki, bəzi hallarda, əlyazma oxunaqlı olmadığından, adlar müəyyənədirilməmiş qalmışdır. Amma mətnə əsaslanaraq, başqa mənbələrlə müqayisəli şəkildə, az da olsa, müəyyən məlumatlar bərpa edilmişdir.

Müqayisə etdiyimiz mənbələrdə adları çəkilməyən və araşdırılaraq şəxsiyyətlərinə müəyyən aydınlıq gətirilmiş bu övliyaları, şeyxləri, pirləri, təriqət başçıları ayrılıqda nəzərdən keçirmək məqsədəuyğun olar. Bunların bir qisminin adı tam oxunaqlı olmuşsa da, başqa bir qismin adları ya yarımçıq oxunmuş, ya da, ümumiyyətlə oxunmamışdır. Bu övliyalardan bəzilərinin adlarına nəzər salaq :

Əmir ibn Osman əl-Məliki.

عمرو بن عثمان الملکی رحمه الله شيخ و امام طایفه بود و مردی عظیم عالم و یگانه او گفت: «توبه کردن فریضه است بر همه گناه کاران خواه از گناه بزرگ خواه از گناه کوچک. از بهر آنکه حق تعالی و عید فرموده بر همه گناه، گناه کاران عقوبت فرماید و عقوبت برنخیزد مگر به توبه.»

O, sufi tayfasının imamı və şeyxi sayılırdı. O, dövrünün **çox böyük** və seçilən alimi idi. O deyirdi: «Bütün günahlardan, istər böyük, istər kiçik günahlardan çəkinib, **tövbə** etmək lazımdır, çünki hər şeyə qadir Allah buyurmuşdur ki, bütün günahkarlar cəzalandırılsın, günahları isə yalnız **tövbə** ilə yumaq olar».(26, s.44^a)

Əmir ibn Osman əl-Məlikî ilə bağlı araşdırmalar, təəssüf ki, bir nəticə vermədi, amma bu kiçik məlumatdan bəlli olur ki, o, zamanəsinin say-seçmə övliyalarından olmuş və «**tövbə**»nin fəzilətini çox yüksək qiymətləndirmişdir. Ümumilikdə isə «**tövbə**»nin islamda çox yüksək dəyərləndirildiyi məlum faktdır.

Biz tarixçi alim N.A.Əliyevanın «Əs-Səmanın «Kitab əl-ənsab» əsərinin Azərbaycan bölməsinin əsas mənbələri» məqaləsində Hafiz Əbuləla bin Əhməd bin Məhəmməd bin Fəzlin və Əbüləzəl Məhəmməd bin Tahir Müqəddəsiyənin adlarına rast gəlirik. Əs-Səmanın (1113-1167) bu əsəri qərbdə İspaniyadan tutmuş şərqdə Çinə qədər orta əsrlər müsəlman dünyasının bütün reqlionlarını əhatə etmişdir». (3.) Əbubəkrin «**Munisnamə**»sində bu əsərdə adları çəkilmiş bu iki sufünün müəyyən kəlamları, zamanlarında malik olduqları nüfuzları haqqında məlumat əldə edə bilmişik.

Məhəmməd ibn Fəzl

محمد بن فضل به سمرقند وطن داشت و از پیران بزرگ بود.
عثمان حیرى گفت: «اگر من قوت داشتمى نزد برادرى محمد بن فضل رفتمى و به دیدار او خرم گشتمى و از خدمت وی غنیمت برگرفتمى یعنی فواید دینی!»
این محمد گفت که، تپاه شدن مسلمانى در چهار چیز بود:
- یکی آنکه بر آنچه داند کار نکند.
- دوم آنکه مردم را از آموختن باز دارد.
- سیم آنکه چیزی کند که نداند.
- چهارم آنکه نداند و نیاموزد.

O, **Səmərqənd** şəhərində yaşamışdır. Böyük pirlərdən biri olmuşdur.

Osman Hiri onun haqqında belə demişdir: «Canımda taqətim olsa idi, qardaşım Fəzlin yanına gedib onunla görüşərdim və beləliklə də onun qulluğunda durub dini xidmətlərindən bəhrələnərək ondan məmnun olduğumu bildirərdim».

Fəzl deyirdi ki, Müsəlmançılığı dörd şey məhv edir:

- Birincisi, müsəlmanın elmi ilə əməli bir olmasa,
- İkincisi, müsəlman öyrənmək istəyənlərə mane olursa,
- Üçüncüsü, müsəlman bilmədiyini işin ucundan yapırsa,
- Dördüncüsü, müsəlman bilmədiyini öyrənmək istəmərsə.(26, s.44^a)

Tahir Müqəddəsiyə

ظاهر مقدسى رحمد از بزرگان شام و عالم او گفت معنى از هر چه دون معرفتست مایل به منحرف شد نیست.

O, **Şamın** pirlərindən sayılırdı, həm də böyük üləma idi. Onun sözlərinə görə **mükəmməl** olan heç bir şey ayrılıya meyil etməz.(24, s.50^a)

Nəzərdən keçirdiyimiz «**Təsəvvüf tarixi**» kitabından bizi maraqlandıran övliyaların bəziləri haqqında müəyyən məlumat əldə edə bildik. Bu kitabın «**Təsəvvüfün tərifi və mənbəyi**» bölümünə müraciət edərək Əbubəkr ibn Xosrovun «**Munisnamə**»sində müəyyən qədər təqdim olunmuş bəzi övliyaların adlarına rast gəldik.

Məsələn, «**Təsəvvüf bir əxlaqdır**» tezisini əsas kimi qəbul edən sufilərin fikirlərini bir mənəvi zirvə kimi anlayırıqsa, adlarını çəkdiyimiz şeyxlərin, övliyaların bu fikrə münasibəti də çox qiymətlidir. Bu baxımdan müqayisəli şəkildə «**Təsəvvüf tarixi**» kitabındakı şərhələrlə Əbubəkrin adlarını çəkdiyi övliyaların kəlamlarını nəzərdən keçirərək müəyyən maraqlı faktlarla üzləşdik. Həmin kitabın «**Təsəvvüf gözəl əxlaqdır**» bölümündə belə bir parçaya nəzər yetirək:

...İslamın əxlaq nizamıyla maraqlanması, insanları pis xüsusiyyətlərdən uzaqlaşaraq yaxşı əməllərə yönəlməyə sövq etməsi məqsədilə bəziləri təsəvvüfə bu şəkildə tərif vermişlər: **Əbu Məhəmməd Cərir** (v. 311/923): «Təsəvvüf, bütün yaxşı xüsusiyyətləri mənimsəmək və hər pis əməldən uzaqlaşmaqdır». **Əbu Bəkr Kəttani** (v. 322/933): «Təsəvvüf əxlaqdır. Əxlaqi cəhətdən səndən üstün olan mənəvi cəhətdən də üstündür». **Əbu Məhəmməd Murtaiş** (v. 328/939): «Təsəvvüf gözəl əxlaqdır». (7. s. 21)

Bu üç sufünün heç biri haqqında müqayisəli şəkildə araşdırdığımız «**Kəşf əl-məhcub**» və «**Təzkirət ül-övlia**» əsərlərində məlumat yoxdur.

İndi isə «**Munisnamə**»dən gərəkli olan hissələri nəzərdən keçirək:

Əbubəkr Cərir

ابو بكر جريري از اقران ابوعلی رودباری بود.

از او پرسیدند نشان صوفی (چیست؟)

گفت:

- آنکه مشغول باشد به هر چه بهترین چیزها بود و هر پرهیز کند از کارهای ناشایست و اعمال نابایست.

و هم او گفت: «اگر حلال خوری توفیق طاعت یابی و اگر طعام با شبیهت خوری راه خداشناسی بر تو بسته گردد».

O, **Əbuəli Rudbarinin** yaxınlarındandır. Ondan soruşdular ki, sufilərin əlaməti nədir?

O dedi: «Ən yaxşı işlər və əməllərlə məşğul olaraq nalayiq işlərdən çəkinmək və uzaqlaşmaq» .

Başqa bir zaman demişdir: «Halal yeyib-içsən, Allah dərgahına ibadət və itaət sənə nəsib olar. Şübhəli olan yemək-içmək, Allaha doğru gedən yolun qapılarını üzünə bağlayacaqdır».(26, s.59^a)

Əbubəkr Əl-Kəttani

ابوبکر الکتانی رحمه اله از بزرگان دین و شریعت و طریقت بود و اصل او از بغداد بود به مکه مجاور شد و هم آنجا فرمان یافت یکی از او وصیتی طلبید.
گفت:

- چنان باش که نمایی و چنان نمای که باشی. به مار ماهی مانی نه این تمام و نه آن منافقی. پرسیدند:
- چه کنی مار باشی یا ماهی؟
- و همو گفت:
- در عالم زندگانی چنان کن که به تن در دنیا باشی و بر روح در آخرت.
- و از وی پرسیدند که، آن چیست که اهل علم در آن خلاف نکرده اند؟
- گفت: « زهد در دنیا و سخا در نفس خود و نصیحت کردن خلق را».

O, dinin, şəriətin və təriqətin say-seçmə adamlarından idi. O, Bağdaddaanadan olmuşdur, **Məkkədə** mücavir idi, orada da vəfat etmişdir.

Bir nəfər ondan öyüd-nəsihət istəyir.

O deyir : «Necə görünürsənsə, daxiləndə də elə olmalısən. Batının necədirsə, zahirin də elə olmalıdır. Batınınla zahirin vəhdətdə olmalıdır. Balıqlanına bənzəyirsiniz nə ilan kimi bütöv bir üzlü , nə də balıq kimi tam iki üzünüz».

Soruşdular:

- Balıq və ya ilan olmaq üçün nə etmək lazımdır?

O dedi: “Unutmamalısən ki, sürdüyün həyata uyğun olaraq dünyada cismilə, axirətdə isə ruhunla cavab verəcəksən”.

Ondan soruşdular ki, elm əhli nəyin xilafına getməmişdir?

O cavab vermişdir: «Dünyada **zəhidliyin**, səxavətdə öz **nəfsinin**, xalqa **öyüd-nəsihət** verməyin! »(26, s.56^a)

Əbdullah İbn Məhəmməd Murtəiş

عبدالله بن محمد بن مرتعش رحمه اله از نیشابور بود از محله حیره و هم صحبت ابوحنیفه و جنید بود. او به بغداد فرمان یافت.

این مرتعش گفت: «هر دلی که سکون و آسایش او به جز حق تعالی باشد در عذاب و عقوبت است».

و همو گفت که، اصل توحید سه چیز است:

- یکی آنکه حق تعالی را به آفریدگاری به شناسد.
- دوم به یگانگی او اقرار کند.
- سیم دل را از شریک و مثل و مانند او پاک گرداند.

از او پرسیدند:

- که بنده، دوستی حق به چه بیابد؟

گفت:

- به دشمن داشتن، آنچه خدای دشمن دارد و آن نیست مگر نفس و دنیا.

بزرگی از او وصیتی خواست.

گفت: « وصیت من به تو آنست که به در او روی که از من بهتر است، ترا و مرا به آن بازگذاری که از تو بهتر است مرا».

وقتی وی را گفتند که فلان بر سر آب می رود.

گفت: « نزد من آن کس که بر خلاف نفس خودکار کند، هزار بار بزرگوار تر است از آنکه بر سر آب می رود».

O, Nişapurun Hirə məhəlləsindən idi. Cüneyd və Əbuhəfsin müsahibi idi. O, Bağdadda vəfat etmişdir.

Mürtəiş demişdir: «Dinliyinin, rahatlığının səbəbini Allahdan başqa bir şeydə görənlər, bilən ürək daima əzab və əziyyət içindədir» .

O demişdir ki, **tövhid** üç əsas üzərində dayanmışdır:

- Birincisi, Allahı **yerin-göyün xalığı və yaradıcısı** kimi tanımaq.
- İkincisi, Onun **təkliliyinə inanıb** və Onu qəbul etmək.
- Üçüncüsü, Ona **şərik qoşmaqdan** ürəyi təmizləmək.

Ondan soruşdular ki, Allah bəndəsi Allahın dostluğunu necə əldə edə bilər?

O, deyir: “Allahın düşməni ilə düşmən olmaqla. Allahın əsas düşməni isə, dünya və insan nəfsidir”.

Vəzifəli adamlardan biri onun yanına gəlib, ondan öyüd-nəsihət istəyir.

O deyir: «Get Onun qapısına (Allahın dərgahına), o sənə məndən daha yaxındır. Məni də Onunla tək qoy, O mənə səndən daha yaxındır».

Bir dəfə gəlib ona xəbər verirlər ki, bir adam suyun üzərində yeriyir.

O deyir: «Məncə, öz nəfsini cilovlamağı bacaran kəs o kəsdən min qat kamildir» . (26, s.54^{a,b})

Gördüyümüz kimi bu üç övliyanın adı müqayisə üçün müraciət etdiyimiz mənbələrdə çəkilməmişdirsə də, onlar daha sonralar, müəyyən dərəcədə tədqiq olunaraq sufilik tarixində özlərinə müvafiq yer etmişlər. Doğrudur, bu məsələdə birincilik yenə də «**Munisnamə**»yə verilməlidir.

Kitabda «**Təsəvvüf təsfiyədir, qəlb təmizliyidir**» fikrinə üstünlük verən sufi övliyalarının arasında **Abdullah ibn Məhəmməd əl-Xərrazın** adı da yer almışdır. Bu kitabda belə verilmişdir: .....Bəzi təsəvvüfçülər qəlbə əhəmiyyət verdiyi üçün təsəvvüfə bu cür tərif vermişlər. Bu təriflərdən bəziləri belədir: **Bişr Xəfi**: (v.227/841) «Sufi, qəlbini Allah üçün təmizləyib tərtəmiz edən kimsədir», **Əbu Səid Hərraz** : (v.277/890) «Sufi, Allahın qəlbini təsfiyə edib nurla doldurduğu kimsədir. Qəlbinə belə nur girən kimsə zikriilahidən ləzzət alar». (7. s.21)

Bişr Xəfi haqqında **Əttarın** «**Təzkirət ül-övliya**»sında və **Hücvirinin** «**Kəşf ül-məhcub**»unda müəyyən məlumat vardırsa da, **Xərraz** haqqında heç bir məlumat yoxdur. «**Munisnamə**»də isə **Abdullah ibn Məhəmməd Əl-Xərrazın** adı yer almışdır və onun haqqında az da olsa, məlumat ala bilirik.

عبدالله بن محمد الخراز از بزرگان و پیران ری بود . به مکه مجاور و هم صحبتی ابو حفص وفی کرده بود.
او گفت:

- نزد عبدالله رفتم از وی شنیدم که می گفت:
- روزه گرسنگی زاهدان است.
- ذکر خدای تعالی طعام عارفان.
- همو گفت:
- عبادت حظ عالمان است
- و اشارت حصه عارفان.

O, **Rey** pirlərindən idi. **Kəbədə** mücavir olmuşdur. **Əbuhəfsin** şagirdlərindən biri idi. Ondan nəql edirdilər ki, bir gün Abdullanın yanına getdim, eşiddim ki, deyir:

- **Oruc tutmaq** zahidlərin acliğidir.
- Allah dərgahına **zikr etmək** ariflərin qidasıdır.
- Allaha tapınıb **ibadət etmək** alimlərin, **işarətdən anlamaq** isə ariflərin həzzidir. (26, s.50^a)

Gördüyümüz kimi **Əl-Xərrazın** dünyagörüşündə **əsl sufini** xarakterizə edən əsas cəhətlər, **oruc tutmaq, zikr etmək, ibadət etmək** və **işarətdən anlamaqdır**.

Əbül-Hüseyn İbn Bənnan da, həmçinin **Əbusəid Xərrazın** müsahibi olmuşdur, onun haqqında «**Munisnamə**»də deyilir:

ابوالحسين بن بنان رحمه اله از شيوخ و كبار مصر بود و صحبت ابوسعيد خراز يافته.
او گفت: «پرهيز كنيد از دون همتي چنانكه از حرام خوردن پرهيز كنيد».

O, **Misirin** böyük şeyxlərindən sayılırdı. O, **Əbusəid Xərrazın** müsahibi olmuşdur.

O, demişdir: «Alçaqlıqdan uzaq olun, haram tikə yeməyin .»(26, s.57^a)

«**Munisnamə**»də adı çəkilən **Əbu Məhəmməd Həddad** haqqında başqa mənbələrdən hər hansı bir məlumat əldə edə bilmədik. Onun haqqında bizə məlum olan fakt, onun **Əbuhəfs Həddadın** yetirməsi olmasıdır. **Əbu Həfs Həddad** isə təsəvvüf **ibadətə**, **ədəbdə** görünən nüfuzlu şeyxlərdən olmuşdur. Bunu nəzərə alsaq, **Əbu Məhəmməd Həddadın** da bu fikirlərə üstünlük verdiyini təxmin edə bilirik.

Kitabda verilir:

Əbu Həfs Həddad (v.265/878): «Təsəvvüf **ədəbdən** ibarətdir. Hər məqamın, hər halın və hər vaxtın bir **ədəbi** vardır. Ancaq buralardakı **ədəbə** riayət edən adam **rical** sinfinə girir».

«**Munisnamə**»də isə belə bir məlumat verilir:

Əbu Məhəmməd Həddad

ابومحمد حداد از اصحاب ابو حفص و از قدما پيران نيشابور بود.
او گفت: «ثقات آن بود که از غفلت و طاعت یکسان بود یعنی به طاعتی که کند، معجب . مغرور نشود».
و همو گفت: «خير آنکس را زياده تر بود که پاکتر و سلامت تر بود، از خيانت مسلمانان».

Əbuhəfsin şagirdlərindən, həmçinin dostlarından biri idi. O, **Nişapurun** əski pirlərindən sayılırdı.

Həddad deyirdi:« Etdiyi ibadətlərinə görə özünü öyüb dikbaşlıq edən ibadətə əsl ibadət baxımından **qəflətlə** (unutqanlıqla) eynidir».

«Müsəlmanlara qarşı xəyanət etməyənin işinin xeyir-bərəkəti artar».(26,s.50^a)

Kitabın «**Təsəvvüf Allaha tam təslimiyyətdir**» bölümündə oxuyuruq: ..... Bəzi təsəvvüfçülər **təslimiyyət** və **ibadət** mövzularına həssaslıqla yanaşdıqları üçün təsəvvüfə də aşağıdakı kimi təriflər vermişlər: **Əbu Məhəmməd Ruveym** (v.303/915): «Təsəvvüf, Allah ilə birlikdə nəfsi muradı - ilahiyyə buraxmaqdır», **Əbul-Hüseyn Müzəyyin** (v.328/939): «Təsəvvüf Haqqa boyun əyməkdir», **Əbu Əli Rudbari** (v.322/933): «Təsəvvüf, bir insanın qovulsa belə sevgilisinin qapısında gözləməsidir», **İbn Hafif** (v.331/942): «Təsəvvüf, təqdiri-ilahiyyə səbir, Allahdan gələnin razı olaraq uzaq məsafələri qət etməkdir», **Əbu Səhl Suluki**: «Təsəvvüf etirazı tərək etməkdir» (7. s.25) kimi təriflər demişlər.

Bu parçada adı çəkilən övliyalər haqqında «**Munisnamə**»də də, «**Kəşf əl-məhcub**»da da, «**Təzkirət ül-övlia**»da da məlumat vardır, ancaq **Əbül-Hüseyn Müzəyyən** haqqında olan məlumat yalnız «**Munisnamə**»dədir:

Əbül-Hüseyn Müzəyyən

ابوالحسن مزين يعنى موى تراش از اصل بغداد بود و با جنيد صحبت کرده و به مکه مجاور شد و هم آنجا وفات يافت. شيعى متورع و صاحب مقامات و کرامات بود
وى گفت: «هر که را ذکر حق تعالى در دل بود دنيا و آخرت را فراموش کند».
و همو گفت: «هر که از خلق مستغنى گردد و حاجتمند حق تعالى باشد حق تعالى خلق را محتاج وى گرداند».
و همو گفت: «گناه کردن از پس گناه عقوبت بر عقوبت است».

Müzəyyən - **bərbər** deməkdir. O, **Bağdaddan** idi. **Cüneydin** müsahibi olmuşdur. Məkkədə mücavir idi, orada da vəfat etmişdir. Sufilikdə bir neçə mərhələlər keçmiş, kəramət sahibi və zahid idi.

O, deyirdi : «Öz könlündə və ürəyində daima **Allahın zikri** ilə məşğul olan bəndə dünya və axirətin nə olduğunu unudar»,

«İnsanlara ehtiyacı olmayan və yalnız ulu Tanrıya arxalanan adama, Allah Təala insanları möhtac edər»,
«Günahın üzərindəki günah qisasın əvəzidir». (26, s.56^b,57^a)

Gördüyümüz kimi, burada da **Allahın zikrinə** xüsusi dəyər verilmişdir.

Daha əvvəl **Cərir** ilə **Əbuəli Rüdbarinin** həmmüsahib, həmfikir olduqlarının «**Munisnamə**»də qeyd olduğunu demişdik, Rüdbarinin böyük sufilerdən olduğunu söyləmişdik, bundan başqa bu əsərdə onun **Bənan Hambal** haqqında nəql etdiyi bir hadisə də yer almışdır. **Rüdbari** nəql edirdi ki, **Bənan Hambal** aslanın yanına atıblarmış, aslan ona toxunmamış, onu yalamışdır.

Kitabın «**Təsəvvüf batini elmdir**» bölümündə sadalanan övliyalərin sırasında olanlardan biri **Əbu Məhəmməd Murtaişdir**. (v.328/939) O deyir: «Sufi, himməti addımını keçməyəndir», «Təsəvvüf bir daxili elmdir», «Namazlarını ixlasla qılan möminlər qurtuluşa çatdı» - deyər buyurmuşdur. (7, s.31) Bu övliyanın adı kitabın «**Təsəvvüf gözəl əxlaqdır**» bölümündə də çəkilmişdir. (7, s.21) Biz də, həmçinin daha əvvəl **Əbu Məhəmməd Mürtaiş** haqqında «**Munisnamə**»də verilmiş məlumatdan söz açmışıq.

Gördüyümüz kimi tədqiqat nəticəsində çox maraqlı faktlar, məsələlər ilə üzləşmişik. Bu bizə əsas verir ki, Əl-Ustadın unikal «**Munisnamə**»sinə daha dərinədən, daha geniş şəkildə yanaşmaq. Əsərin elmi əhəmiyyət nöqtəyi-nəzərdən çox mükəmməl, qiymətli olan III, IV fəsilələrinə müxtəlif aspektlərdən yanaşaraq hərtərəfli tədqiq etmək.

Ədəbiyyat

Azərbaycan dilində

1. N.A.Əliyeva, «Mənbəşünaslıq, tarixşünaslıq. Tarix və onun problemləri», №2, 2010, səh.267.
2. Xavəri S, «Milli mədəniyyət sistemində poetik təsəvvüf kodu» Bakı – «Elm» – 2016, 180s.
3. «Təsəvvüf Tarixi», II nəşr. Bakı İslam Universiteti nəşri № 04 Bakı – 2011 (Elmi Redaktor: Dr. Rafiz Manafov)

Rus dilində

4. Бертельс Е.Э, Суфизм и суфийская литература. М.,«Наука»,1965, 527 с.
5. Е.А. Егорова, Жанр агиографии и агиографическая модальность в современном французском романе, Вестник Московского Университета. Сер. 9. Филология. 2008. № 1
6. Ислам, Энциклопедический словарь. М., «Наука», 1991, 315 с.
7. Крымский А.Е, Низами и его современники. Баку, «Элм», 1981, 488 с.
8. Маматов М.А, Сущность суфизма: для студентов с углубленным изучением истории и культуры ислама—Уфа: Изд-во БГПУ, 2011, 168 с.
9. Мунис-наме. Пер. с фарси, предис. и комм. Рустама Алиева. Баку, «Язычы», 1991, 584 с.
10. Тримингем Дж.С, Суфийские ордены в исламе.М.,«Наука»,1989,328с. 584 с.
11. Фильштинский И.М, История арабской литературы X-XVIII вв. М., «Наука», 1991, 726 с.

Fars dilində

12. علی بن عثمان هجویری. كشف المحجوب. به كوشش فریدون آسیا بی عشقی زنجانی. قم: موسسه فرهنگی و اطلاع رسانی تبیان، 1393
13. شیخ ابوحماد محمد بن ابوبکر ابراهیم فریدالدین عطارنیشابوری تذکرة الأولیاء از روی نسخه رنولدال نیکلسون به كوشش: اتوكلی
14. مونس نامه. نسخه خطی موزه بریتانیا. شماره 9317.

İnternet resursları

15. <https://modern.az/az/news/41340> XI-XII əsrlərdə Azərbaycanda sufizm və sufilər, XI-XII əsrlərdə başlıca ideya. 6 İyul 2013

BƏDİİ ƏSƏRİN SÜJET QURULUŞUNDA SEHRLİ QÜVVƏLƏRİN ROLU

Xülasə

Məqalədə bədii əsərlərdə sehrlə qüvvələr nümunələr əsasında tədqiqata cəlb edilir. Sehrlə qüvvələrin bədii əsərlərin inkişafındakı xüsusi əhəmiyyətindən bəhs edilir. Azərbaycan mifologiyası haqqında görkəmli alimlərin elmi-nəzəri fikirlərinə diqqət yetirilir. Məqalədə bədii əsərlərin obrazlar sistemi və Azərbaycan xalq ədəbiyyatı məsələləri tədqiq olunur. Folklor və yazılı ədəbiyyatın əlaqələri də tədqiqata cəlb edilib. S.S.Axundov, F.Köçərli, S.M.Qənizadə, Y.V.Çəmənəminli, İ.Hüseynov, Elçin, M.Süleymanlının Azərbaycan ədəbiyyatının inkişafındakı xüsusi xidmətlərindən bəhs edilir. Bədii əsərlərdə mifoloji folklor qaynaqları haqqında da ətraflı şəkildə məlumat verilir. Bədii əsərlərdən əldə edilmiş elmi-nəzəri qənaətlər sistemli şəkildə ümumiləşdirilir.

Açar sözlər: folklor, yazılı ədəbiyyat, bədii əsərlər, janr xüsusiyyətləri, mifologiya, sehrlə qüvvələr

The role of the magical forces in the plot structure of the artistic works

Summary

In the article the magical forces in the artistic works are drawn in the investigation on the base of the examples. It is about the particular importance of the magical forces in the development of the artistic works. Here is paid attention to the scientific-thematic thoughts of famous scientists dealing with the Azerbaijanian mythology. In the article the character system of the artistic works and some other questions of the Azerbaijanian national literature have been investigated. The ties of the folklore and the written literature have been also attracted to the research. It is about the particular services of S.S.Akhundov, F.Kocharli, S.M.Ganizade, Y.V.Chamanzaminli, I.Huseynov, Elchin, M. Suleymanli in the development of the Azerbaijan literature. At the same time the detailed information is given about the mythological folklore sources in the artistic works. Science and theoretical economies got about the artistic works are also generalized in the system form.

Key words: folklore, written literature, the artistic works, genre features, mythology, magical forces

Giriş

Şair və yazıçılarımızın mütəmadi olaraq şifahi xalq ədəbiyyatına müraciət etməsi, ümumiyyətlə folklorun yazılı ədəbiyyat üçün mühüm qaynaq olması son dövr tədqiqatlarımızın başlıca mövzusu olmuşdur. Folklorla yazılı ədəbiyyatın qarşılıqlı əlaqəsi bu gün də öz aktuallığını itirməmişdir. Bədii əsərin süjet quruluşunda sehrlə qüvvələrin rolu, eləcə də insan-heyvan obrazlarının şəklini dəyişməsi, bir şəkildən başqa şəkllə düşməsi ədəbi zövq və axtarışlara təsirin çox geniş yayılmış formasıdır, ədəbi prosesin vacib məsələsi kimi yenidən gündəmə gəlmişdir. Bədii əsərlərdə sehrlə qüvvələrlə mübarizə, hümanist ideyalar, xeyirin şər üzərində qələbəsi daha çox diqqəti cəlb edir və bunlar bədii əsərlərdə geniş işlənən magik süjetlərdir. Bədii əsərin süjet quruluşunda sehrlə qüvvələrin rolunun tədqiqi xalqın tarixi, milli-mənəvi və əxlaqi dəyərlərinin qorunub saxlanması baxımından son dərəcədə aktualdır. Bu fikrimiz aparılmış tədqiqatlarla da təsdiq olunur: “Mifoloji obraz anlayışı hər bir milli mifoloji sistemin ən vacib elementlərindən biridir. Ona görə də mifoloji gerçəklik kimi əsatiri obrazların struktur-genetik izahı və şərhə xüsusi mental strukturların spesifikasiyasının nəzərə alınmasını zəruri edir” (Bəydili C., 2007: 35). Bədii əsərlərin geniş oxucu kütləsi qazanmasında onun süjet quruluşu və obrazlar sistemi də böyük rol oynayır. Əslində sehrlə qüvvələrdən bədii əsərlərdə istifadə həmişə olmuşdur və bu, bədii əsərin oxunaqlı olmasına xidmət etməklə bərabər, fəlsəfi həqiqətləri tapmaq və bədii şəkildə göstərmək imkanlarını daha da artırır. Bununla ədəbi tənqidin də inkişafına zəmin yaranmış olur. Məlumdur ki, süjetsiz, obrazlı bədii əsər mövcud deyil. Lakin obrazların çoxluğu bədii əsərin kamilliyi də göstərmir. Hər hansı bir obraz bədii əsərdə müəyyən funksiyaları yerinə yetirmirsə, onun işlədilməsinə heç bir ehtiyac yoxdur. Məhz bədii əsərlərin ümumi quruluşu bütün lazımlı, gərəklə elementlərin vahid sistem halında birləşməsi nəticəsində əmələ gəlir. Əsərdəki hadisələr, obrazlar möhkəm bir vəhdət təşkil edirsə, bu zaman əsərin quruluşu da mükəmməl olur. Süjet kompozisiyasının ən vacib elementlərindən biri olduğu kimi, obrazlar da süjetin əsas elementlərindən biridir. Bədii əsərin quruluşunda da hər bir poetik fiqurun, obrazın özünəməxsus yeri və rolu vardır. Bədii əsərdə hər bir obraz müəyyən məqsədə xidmət edir. Ayrı-ayrılıqda heç bir məna ifadə edə bilməyən adi bir söz və ifadələr belə məhz bədii əsərin quruluşu daxilində öz bədii missiyalarını yerinə yetirir.

S.S.Axundov, F.Köçərli, S.M.Qənizadə, Y.V.Çəmənşəminli, İ.Hüseynov, Elçin, Y.Səmədoğlu, M.Süleymanlı, S.Əbdürrəhmanbəyov və onlar kimi ədəbiyyatımızın digər dəyərli sənətkarları əsərlərində sehrli qüvvələrdən daha çox istifadə ediblər. Bədii əsərlərdə sehrli qüvvələrdən istifadə edən sənətkarlarımız bunu məqsədli şəkildə ediblər. Diqqət yetirsək görürük ki, sehrli qüvvələrlə zəngin olan bədii əsərlərdə mifoloji ünsürlər, mifoloji düşüncə dəyişikliyi və mifoloji qarşıdurma ön plana keçir. Bu isə əsərin orijinallığını, oxucuya təsir gücünü və aktuallığını artıran amillər sırasındadır. Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatı yazıçılarımız üçün daim tükənməz mənbə olmuş, hətta uşaq ədəbiyyatının inkişafında onlara zəngin və rəngarəng mövzular vermişdir. Bu cür əsərlərdə sehrli qüvvələrdən istifadənin digər bir məqsədi uşaqları sehrli, fantastik, qeyri-adi aləmlə tanış etməkdir. Uşaqlar bu əsərlərin köməyi ilə təbiət təsvirini, heyvanlar aləmini, xüsusilə milli-mifoloji düşüncə tərzini də mənimsəyir. Sehrli qüvvələr nə qədər güclü olsalar da, nəticə etibarilə insan ağılı, zəkası hər şeyə qalib gəlir. İnsan və sehrli qüvvələrin, xüsusilə şeytanın, divin, küpəgirən qarının, sehrli xalçanın və digər sehrli qüvvələrin mövcud olması, yaradılışı paralel olduğundan bədii ədəbiyyatımızda bu obrazlardan çox istifadə edilmişdir. Məsələn, şeytanın bədii ədəbiyyatımızda sehrli qüvvəyə çevrilməsinə səbəb insanın həyatda şeytanı unutması ilə əlaqədardır. Bədii əsərlərdə sehrli qüvvələr daim insanları izləyir, hərəkətlərinə istiqamət verir. İnsan və sehrli qüvvələrin paralelliyi ədəbiyyatımızda tam həll olunmayan, daim dəyişən və marağını itirməyən mövzu kimi hər zaman mövcud olacaqdır. Belə ki, “folklor mətni şifahi yaradıcılıq hadisəsi kimi özündə keçdiyi zamanların izlərini saxlayır və folklor mətninin bütün gözəlliyi onun özünəməxsusluğundadır” (Qasımov C., 2011: 501). Onu da qeyd edək ki, bədii əsərlərdə sabit obrazlar sistemi prinsipi XX və XXI əsr sənətkarlarının əsərlərində pozulmuşdur. Bir sözlə, obrazlaşan cansız əşya, mücərrəd və ya konkret predmet deyil, mifoloji obrazlardır, əfsanə qəhrəmanlarıdır. AMEA-nın müxbir üzvü K.Əliyevin “Nəsimi və mif” adlı məqaləsi bu fikri bir daha təsdiqləyir: “Əslində, Div də mifoloji obrazdır, amma mənfi xüsusiyyətləri ilə yaddaşlarda qalan bir məxluqdur. Doğrudur, bəzi xalqların mifologiyasında Div müsbət keyfiyyəti ilə insanlara yardımçı olur, onlara köməklik göstərir. Hətta bəzi xalqlarda müsbət və mənfi mənasında Divlə bağlı dönərgəlik də var. Türk mifologiyasında və türk inanclar sistemində isə Div o dünyanın nümayəndəsi kimi şərin simvoludur. Nəsiminin tanıdığı və anıtdığı Div də birmənalı şəkildə Türk mifologiyasına məxsusdur” (2019: 22)

Fəqih adəmdən ürkər, səcdə qılmaz,

Bu divin xilqəti əmmara bənzər (İmadəddin N., 2004: 228).

Bədii əsərlərdə tək və təkrarlı aşırı dərəcədə işləkliyi ilə seçilən sehrli qüvvələrə, obrazlara da çox rast gəlirik. Hansı ki həmin obrazlar bədii əsərlər üçün elə möhürlənib ki, bunları sabit obrazlar kimi də qiymətləndirə bilərik. Əlbəttə bu tezlik artıq deyil. Çünki sənətkar bu məqamda obrazdan rəng kimi istifadə edir. Folklorun hər zaman yazılı ədəbiyyata təsir etdiyini vurğulayan Məmməd Arifin də qeyd etdiyi kimi, “biz əsərə qiymət verəndə üzə dayanan məntiqi mənanı yox, həm də onun əsil məğzini təşkil edən estetik, poetik mənanı da qavramalıyıq, yalnız o zaman əsərin həqiqi, dolğun, hərtərəfli mənasını dərk etmiş olarıq” (1967: 11). Deməli, sənətkar sehrli qüvvələrdən, obrazlardan quru, durğun bir fakt kimi istifadə etmir. O bu addımı ilə həm də folklorun yazılı ədəbiyyata yaxınlaşdıran amil olduğunu vurğulayır, folklorun potensial imkanlarını üzə çıxarır, inkişaf etdirir. Hər bir bədii əsərin formalaşmasında folklorun rolu böyükdür. Daha dəqiq desək, folklor hamıdan çox sənətkara xidmət edir. Ona görə də bədii əsərlərin xalq ədəbiyyatına bağlılığı onların ədəbi-bədii mənzərəsini əks etdirir. AMEA-nın müxbir üzvü K.Əliyevin təbirincə desək, bədii düşüncə birdən-birə doğulmur və reallığa çevrilən bədii fakt və nümunələr də birdən-birə yaranmır. Onun təkamülü və formalaşması xeyli vaxt və zaman tələb edir (2012: 12). Buna görə də bədii əsərdə olan hər bir sözə və ifadəyə ehtiyatla yanaşmaq, onu olduğu kimi mənalandırmaq vacibdir. Belə ki, hər bir sənətkarın folklorla yanaşmaq, folklorlardan istifadə etmək yolu var. Bu isə sənətkarın üslubunu müəyyənləşdirir. Bu həm də hər şeydən əvvəl folklorumuzun keşiyində durmaq, onun saflığını qorumaq əzmindən irəli gəlir. Bu məqamda V.Mayakovskinin aşağıdakı fikri yada düşür. O yazırdı ki, bir söz külçəsi tapmaq üçün minlərlə ton söz filizini saf-çürük etməli olursan (Hacıyev T., 1990: 4). Onu da qeyd edək ki, “bədii əsərin süjet quruluşunda yer alan sehrli qüvvələr” mövzusu folklor kontekstində ədəbiyyatımızın hər zaman əhəmiyyətli və aktual məsələlərindəndir, Azərbaycan folklorşünaslığının, ədəbiyyat tarixinin bir sıra müəyyən cəhətlərinin üzə çıxarılması və dəqiqləşdirilməsi baxımından xüsusilə faydalıdır. Çünki hər bir millətin varlığının əsas göstəricisi onun folklorudur. Xalqın təfəkkürü və intellektual bacarığı ən mükəmməl halda folklorun daxili qatında yatır. Son illər folklorumuzun öyrənilməsinə maraq xeyli artmış, bu sahədə alimlərimizin bir sıra elmi araşdırmaları dərc olunmuşdur. Ədəbiyyat tarixi ilə xalqın tarixi həmişə qarşılıqlı vəhdətdə olub. Bu qarşılıqlı vəhdətin qorunub saxlanılmasında isə ustadların xidmətləri ölçüyəgəlməzdir. Hər zaman əski türk dastan, əfsanə və rəvayətlərində, bir sözlə bədii əsərlərdə rast gəldiyimiz qurd obrazı düşmən, yırtıcı, canalan, hiyləgər kimi təsvir edilib. Belə ki, bədii əsərlərdə qurd obrazı qutsal varlıq kimi deyil, heyvani xislətdə, heyvani xarakterdə təsvir olunublar. Məhz buna görə də, qurd obrazını bədii əsərlərin obrazlar sistemi üzərində nəzərdən keçirək və fərqlilikləri aydın görək. “Bədii əsərlərin süjet quruluşunda

sehrli qüvvələrin rolu” mövzusu antik yunan filosoflarından başlayaraq orta əsr ədəbiyyatçılarının, romantik ədəbiyyat nümayəndələrinin, yeni dövr tənqidçilərinin maraqlandığı əsas məsələ olmuşdur. İki min ildən artıq yaşı olan bu problemin həlli ilə bağlı yazılan tədqiqatlarda əsas diqqət şifahi xalq ədəbiyyatına verilmişdir. Sehrli qüvvələr nə qədər güclü olsalar da, nəticə etibarilə insanın ağı, zəkası hər şeyə qalib gəlir. İnsan və sehrli qüvvələrin, xüsusilə şeytanın, divin, küpəgirən qarının, sehrli xalçanın və digər sehrli qüvvələrin mövcud olması, yaradılışı paralel olduğundan bədii ədəbiyyatımızda bu obrazlardan çox istifadə edilmişdir. Məsələn, şeytanın bədii ədəbiyyatımızda mifoloji obraza çevrilməsinə səbəb insanın həyatda şeytani unutmaması ilə əlaqədardır. Bədii əsərlərdə sehrli qüvvələr daim insanları izləyir, hərəkətlərinə istiqamət verir. İnsan və sehrli qüvvələrin paralelliyi ədəbiyyatımızda tam həll olunmayan, daim dəyişən və marağını itirməyən mövzu kimi hər zaman mövcud olacaqdır. “Azərbaycan folklorunda ümumilik təşkil edən mərhələlərdən biri də totemizmdir. Məhz totemizmin yaranmasından və inkişafından sonra antropomorf obrazların formalaşması prosesi başlamış, ayrı-ayrı ov tanrısı, su tanrısı və s. anlayışlar əmələ gəlmişdir. Müqəddəsləşdirilən, hətta totem kimi sitayiş edilən ağac, bitki, heyvan, çiçək və s. öz növbəsində insan kimi təsəvvür olunur, obrazlaşdırılır, onların üzünə insana xas olan sifətlər köçürülür” (Əliyev R., 2014: 10). Ümumilikdə şifahi xalq ədəbiyyatının, yəni folklorun yaranması yazılı ədəbiyyatın bir növ bazasına çevrildi. Şair və yazıçılar öz əsərlərində mifologiyadan, daha dəqiq mifoloji surətlərdən mükəmməl formada istifadə etməyə başladılar. Yazılı ədəbiyyatda mövcud olan əsərlərdəki mifik qüvvələr folklor örnəklərinin – sehrli nağılların, əfsanələrin, rəvayətlərin məntiqi davamıdır. Bu tipli nağıllarda insan zəkası dəhşətli, qorxunc sehrli qüvvələrə qarşı qoyulur. Sehrli qüvvələr nə qədər güclü olsalar da, nəticə etibarilə insan ağı hər şeyə qalib gəlir. Qeyd etdiyimizi kimi, qədim nağıllarda, əfsanə və rəvayətlərdə divlər hər zaman insanlarla mübarizə aparır, onları daşa döndərir, dolay yollarla tilsimə salıb müxtəlif heyvanlara çevirir, bir sözlə, insanları özündən asılı vəziyyətə salır. Lakin insan metafizik gücə malik olan müsbət sehrli qüvvələrin yardımını ilə (sehrli xalça, sehrli üzük, dəyənək, Simurq quşu və s.), demək olar ki, hər zaman divlərə qalib gəlir. Sehrli qüvvələr demək olar ki, insanların ayrılmaz “dostları”, pis ünsürlərə qarşı “amansız silahı”dır. Təbiidir ki, əsərlərdə mifoloji obrazlar əsas istiqaməti təşkil edir. Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, div Azərbaycan folklorunun epik ənənəsində işlənən ən aparıcı antoqonist mifoloji obrazlardır. Məlumdur ki, qədim zamanlarda belə divlər öz radikalılığı ilə seçilir, hər zaman insanlara və cəmiyyətə qənim kəsilir. Daha sonralar bir sıra şair və mütəfəkkirlər folklor motivlərindən istifadə etməklə div obrazını yazdıqları əsərlərə daxil etdilər. Belə ki, dahi şairimiz N.Gəncəvi “Yeddi gözəl” poemasında div obrazını yaratmaqla xeyirlə şərin mübarizəsini mükəmməl təsvir etmişdir. Burada qara geyimli hind qızının danışdığı nağılda xalq ədəbiyyatı motivlərindən istifadə edilmiş, div obrazı şəx qüvvə kimi əsərdə öz yerini tapmışdır. Zəngin folklorumuzun müstəsna rolunu K.Abdulla bu cür ifadə etmişdir: “Mifoloji surət və müəllifin surəti mətnə bəzən üst-üstə düşür, bəzən yox. Surətlər üst-üstə düşməyəndə hər iki tərəf yasaq sistemindən istifadə hüququnu özündə saxlayır. Bədii yasağı bu şəraitdə müəllif də mətnə daxil edə bilər, mifoloji düşüncə də (2017: 237). Prof. R.Qafarlı isə öz tədqiqatlarında yazır: “Nağıllarda təkcə əsas qəhrəman deyil, bütün personajlar dinamik inkişafda və hərəkətdə göstərilir, yəni epizodik obrazlar belə bir sıra funksiyaların daşıyıcısı olur. Obrazlar qarşılıqlı əlaqə zamanı bir-biri ilə bağlanır və əksər hallarda biri digərinin əksini təşkil edir. Başqa sözlə, əsas qəhrəman və onun köməkçilərinə aid funksiyalarla düşmən cəbhədə duran surətlərin, sehrli qüvvələrin daşdığı funksiyaların qarşılaşması süjetin konfliktinin canıdır (2015: 226). Ümumiyyətlə, şifahi xalq ədəbiyyatı bədii əsər yazan yazıçıları hər zaman düşündürmüşdür. Qeyd etməliyik ki, Azərbaycan nəsrində folklorun bəhrələnmə hərtərəfli və ardıcıl olmuşdur. XIX əsrin sonu XX əsrin əvvəllərində isə folklor örnəklərinin toplanması, nəşri və tədqiqi sahəsində canlanma başladı. İstər rusdilli, istərsə də milli mətbuatda Azərbaycan folklorunun müxtəlif janrlarına dair bir sıra nümunələr çap edildi.

Nəticə

Məqaləmiz folklor və Azərbaycan nəsrinin qarşılıqlı əlaqəsinin araşdırılmasına həsr edilmişdir. Sehrli qüvvələrdən istifadənin yeni tarixi şəraitə uyğun şəkildə yüksəlişi S.S.Axundov, F.Köçərli, S.M.Qənizadə, Y.V.Çəmənəminli, İ.Hüseynov, Elçin, Y.Səmədoğlu, M.Süleymanlı, S.Əbdürrəhmanbəyov və onlar kimi ədəbiyyatımızın digər dəyərli sənətkarlarının əsərləri üzrə tədqiq olunmuşdur. Yazıçıların yaradıcılığında özünü göstərən etnoloji, ənənəvi və intellektual folklorizm nümunələrinin açıqlanması, onların ayrı-ayrı xüsusiyyətlərinin aşkarlanması baxımından əhəmiyyətli tədqiqat işi kimi məqaləmiz diqqəti cəlb edir. Bədii əsərin süjet quruluşunda sehrli qüvvələrdən istifadə sənətkarlığı Azərbaycan ədəbiyyatının folklorla əlaqəsinin tədqiqi sahəsində yeni istiqamət açmaqla bərabər, yeni tədqiqat üslubunun əsasını qoyur.

Ədəbiyyat

1. Abdulla K. “Kitabi-Dədə Qorqud” poetikasına giriş. Dansökülən variant. Bakı: RS Poliqraf, 2017, 320 səh.

2. Arif M. Seçilmiş əsərləri, 3 cildə, I cild. Bakı: Az.E.A. nəş., 1967, 620 `səh.
3. Bəydili C. Türk mifoloji obrazlar sistemi: struktur və funksiya. Bakı: Mütərcim nəş., 2007, 272 səh.
4. Əliyev K. Nəsimi və mif // Ədəbiyyat qəzeti, 13 aprel 2019, səh. 22
5. Əliyev K. Tənqidin poetikası. Bakı: Elm və təhsil nəş., 2012, 208 səh.
6. Əliyev R. Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatı: müasir aktual problemlər. Bakı: 2014, 350 səh.
7. Hacıyev T. Şeirimiz, nəsrimiz, ədəbi dilimiz. Bakı: Yazıçı nəş., 1990, 360 səh.
8. İmadəddin Nəsimi. Seçilmiş əsərləri. İki cildə. I cild. Bakı: Lider nəş., 2004, 336 səh.
9. Qafarlı R. Mifologiya. 6 cildə, I cild. Bakı: Elm və təhsil nəş., 2015, 454 səh.
10. Qasımov C. Azərbaycan folklorşünaslığı və sovet totalitarizmi. Bakı, Nurlan nəş., 2011, 600 səh.

DOI: 10.36719/2663-4619/24.07.20/01/80-83

Fəxriyyə İbrahim qızı Cəfərova
Naxçıvan Müəllimlər İnstitutu, dosent
ceferova.fexriyye@mail.ru

AŞIĞ ABBAS TUFARQANLININ POETİK DİLİ

Xülasə

Hər bir sənətkar kimi aşıqlar da öz zamanının yetirmələridir. Bu baxımdan, onların dil və üslub xüsusiyyətlərinə dövrün də böyük təsiri vardır.

Məqalədə də məhz Azərbaycan aşıq poeziyasının dilindən danışılır. Bu baxımdan, Abbas Tufarqanlının poetik dili araşdırmaya cəlb olunur. Aşığın dilindəki fərqli məqamlar linqvistik cəhətdən tədqiq olunur. Abbas Tufarqanlının dilindəki bir sıra sözlərin üslub məqamlarına diqqət edilir. Bu anlamda, aşığın şeirlərindəki köməkçi nitq hissələrinin üslub keyfiyyətləri üzə çıxarılır. Bundan başqa, aşığın dilindəki aforizm xarakterli fikirlərə də müəyyən qədər yer verilir.

Məqalədə irəli sürülən elmi-nəzəri fikirlər dil faktları ilə təsdiq olunur.

Açar sözlər: *söz, ifadə dil, üslub, poeziya*

Ashiq Abbas Tufarqanlı's poetic language

Summary

Like any artists, ashugs are the product of their time. From this point, the period also has a great influence on their language and style features.

The article deals with the language of Azerbaijani ashug poetry. From this point, Abbas Tufarqanlı's poetic language is involved into the research. Different points in the language of the ashug are studied linguistically. Attention is paid to the stylistic features of a number of words in Abbas Tufarqanlı's language. In this sense, the stylistic qualities of the auxiliary parts of speech in the poems of the ashug are researched. In addition, aphoristic thoughts in the language of the ashug, are given some space.

The scientific and theoretical ideas are put forward in the article and confirmed by linguistic facts.

Key words: *word, expression language, style, poetry*

Aşıq poeziyası, ümumiyyətlə, ədəbiyyat, həm də dilə xidmət faktıdır. Aşıqlar bir tərəfdən ədəbiyyatımıza xidmət etmişlərsə, digər tərəfdən dilimizin inkişafında nəzərə çarpacaq dərəcədə rol oynamış, onun leksik-qrammatik və semantik baxımdan zənginləşməsində konkret fəaliyyət göstərmişlər.

Hər bir sənətkar kimi aşıqlar da öz zamanının yetirmələridir. Bu baxımdan, onların dil və üslub xüsusiyyətlərinə dövrün də böyük təsiri vardır. Janr özəllikləri, dəyişmələr, poetik şəkillərin çoxalması aşıq dilində yeniliklər yaranmasına səbəb olmuşdur.

Məlumdur ki, hər bir qələm əhli öz dövrünün ədəbi dil xüsusiyyətlərini əks etdirir. Buna görə də Azərbaycan bədii dili tarixinin araşdırılmasında müxtəlif dövrlərin söz ustalarının yaradıcılığı maraqlı və ən uyğun qaynaqlardan biridir. Bu mənada, Abbas Tufarqanlı diqqətə dəyər sənətkarlardandır.

Ozan-aşıq sənətində zirvə fəth etmiş ustad aşıqlardan olan Abbas Tufarqanlı saz-söz bacarığı ilə yüksəkliyə çatmış aşıqlardandır. O öz əsərləri ilə təkcə aşıq poeziyasına xidmət etməmiş, eyni zamanda, Azərbaycan dilinin gözəllik və dərinliklərini təcəssüm etdirmişdir.

Budur gəldi bahar fəslı,
Dağların lala vaxtıdır.
Açılıbdı qızıl güllər,
Bülbülün bala vaxtıdır (Tufarqanlı, 2017: 79).

Aşığın dilində şeir dilinə məxsus axıcılıq o qədər qüvvətli, sözlərin poetik təqdimi o qədər güclüdür ki, istər-istəməz tərəvətli poeziya ilə qarşılaşırsan. Və sözlərin düzümü onların deyilişində musiqi ovqatı yaradır. Bu prosesdə dilə qeyri-adi həssaslığın da müəyyən qədər rolu vardır.

Abbas Tufarqanlının, demək olar ki, bütün əsərləri onun üslub keyfiyyətlərini müəyyənləşdirərək bədii dil xüsusiyyətlərini təqdim edə bilir. Sözsüz ki, burada xalq danışığı dilinin, ağız ədəbiyyatının təsiri unudulmamalıdır. “Abbas Tufarqanlı şerinin bədii-üslubi tərkibinə diqqət yetirdikdə onun yaradıcılıq qaynağının ana axarında dərin qatlardan gələn folklor ənənələrinin, xüsusən də çoxəsrlik ozan-aşıq sənəti təcrübəsinin, sözün geniş mənasında Dədə Qorqud ruhunun dayandığı aşığı şəkildə gözə çarpır” (Qasımlı, 2017: 486).

Yarı ağ libada gördüm,
Yarı ağılı badə gördüm.
Yarı ağılı bada gördüm,
Gülgəz, indi, Gülgəz, indi (Tufarqanlı, 2017: 80).

Aşıq dpoeziyasında cinasın ən böyük ustadı Sarı Aşıq olsa da, onunla eyni yüzillikdə yaşayan Abbas Tufarqanlının da bu sahədə ustalığına söz ola bilməz. O, Azərbaycan ədəbiyyatında cığalı təcnisin yaradıcısı hesab olunur. Bu təcnisin cığa hissəsi bayatı formasında olduğundan cinasların işlənməsi təbiidir. “Cinas qafiyələrə Abbas Tufarqanlı yaradıcılığında meyil o qədər güclüdür ki, onun hətta qoşma və gəraylılarında da tez-tez bu səpkili qafiyələrə müraciət etməsi qabarıq görüntü ilə nəzərə çarpır. Bu, ustadın zəngin söz ehtiyatına malik olmasının və ana dilinin poetik-üslubi çalarlarını dəqiqliklə müəyyənləşdirə bilməsinin əyanıdır” (Qasımlı, 2017: 491-492).

Yuxarıdakı gəraylının dilində “ağ libada” (ağ paltarda), “ağılı badə” (zəhərli badə) və “ağılı bada” (ağılı getmiş) ifadələrinin cinas keyfiyyəti diqqəti çəkir. Məlumdur ki, dildə cinas qafiyələrin yaranmasında omonimlik hadisəsinin böyük rolu vardır. Bu hadisə dildə mürəkkəb məsələ hesab edilir və tarixi kateqoriya kimi maraqlı, dili zənginləşdirən proseslərdən biridir. “Dilin eyni formalı müxtəlif dil vahidləri arasında omonimlik münasibəti ola bilər. Semasiologiyanın bir sıra məsələləri, xüsusən söz problemi, onun mənası omonimlərlə çox bağlıdır” (Həsənov, 2007: 5)

Nə ağlarsan, nə sızlarsan,
Bir dərdi beş olan könlüm!
Axırda zünnar bağlarsan,
Qəmə yoldaş olan könlüm (Tufarqanlı, 2017: 80).

Bu gəraylının örnək verilən mətnində cəmi iki cümlə var: birinci və üçüncü misralar. İkinci və dördüncü misralar isə xitablardan ibarətdir. Əsərin dil gözəlliyi burasındadır ki, xitab cümlə üzvləri ilə qrammatik baxımdan bağlı olmasa da, aşığın dilində əsas fikrin məna yükünə şərik olur. Bu anlamda, bədii dildə kövrək məqamlar yaratmaqda, ümumiyyətlə, lirik-emosional notlar, həzin hisslər ifadə etməkdə Abbas Tufarqanlı seçilən aşıqlardandır.

Duman, gəl get bu dağlardan,
Dağlar yenə bar eyləsin.
Nə gözlərim səni görsün,
Nə könlüm qubar eyləsin (Tufarqanlı, 2017: 81).

Abbas Tufarqanlının dilində qafiyələrin oynaqlığı sözlərdən sənət incilərinin yaranmasına gətirib çıxarır. Aşığın “Mən deyiləm” adlı qoşması dil-üslub zənginliyi ilə diqqəti cəlb edən poetik örnəklərdəndir:

Nə baxırsan, gözü qanlı haramı,
Sən deyən günahkar ya mən deyiləm (Tufarqanlı, 2017: 83).

Qoşmanın dilindəki “ya” sözü maraqlı oyadır. Belə ki, çağdaş dilimizdə bu söz bağlayıcı funksiyasını yerinə yetirir. Yəni bölüşdürmə bağlayıcılarından biri *ya*, *ya da* bağlayıcısıdır. Lakin Abbas Tufarqanlının dilində bu sözdən ədat kimi istifadə edilmişdir. Burada *ya* sözü *ha* və *axı* qüvvətləndirici ədatlarının mövqeyindədir, lakin daha çox *axı* ədatının mənasına uyğun gəlir.

Abbas ağlar, bağ bağçanı yoldular,
Zülm eyləyib qönçə gülüm aldılar,
Hərcayılar qaş oynadıb güldülər,
Gülən bir özgedir, ya mən deyiləm (Tufarqanlı, 2017: 83).

Orta dövrün ədəbi materialları üzərində aparılan araşdırmalar həmin tarixi zamanda ədatın işlək olduğunu göstərir. Bu mənada, Samət Əlizadənin (1996: 19) XVI yüzilliyə aid ədəbi dilimizlə bağlı tədqiqatlarında da həmin fikir öz təsdiqini tapmışdır. O, ədatın məhsuldarlığını və bu köməkçi nitq hissəsinin müasir dilimiz üçün səciyyəviliyini qeyd edir: “XVI əsrdə Azərbaycan ədəbi dilində ədat kateqoriyası kifayət qədər söz

varlığına malik olmuş və müasir dildə də işlənəkdədir”. Bu mənada, XVII yüzilliyin ədəbi dili də diqqəti cəlb edir. Aşıq Abbas Tufarqanlının əsərlərində *ya* sözünün ədat kimi işlənməsi çağdaş türk dili üçün səciyyəvi olsa da, müasir dilimiz üçün arxaik plana keçmişdir.

Aşığın dilindəki diqqəti çəkən dil faktlarından biri də köməkçi nitq hissəsi məqamında işlənmiş “ay” sözüdür. Maraqlı burasıdır ki, dilimizin morfoloqiyasında bu söz nidaların arasında çağırış anlamı ifadə edən söz kimi verilib və bu fikir artıq formalaşmışdır. Lakin Abbas Tufarqanlının dilində həmin dil vahidi də ədat mövqeyinə malikdir:

Başına döndüyüm alagöz Pəri,
Apardın ağılımı, ay bun yanda dur!
Ağıl başda olmaz, ruh da bədəndə,
Eylədin tarumar, ay bu yanda dur! (Tufarqanlı, 2017: 83).

Maraqlıdır ki, qoşmanın möhürbəndində sözügedən dil vahidi dörd dəfə müxtəlif üslub məqamlarına salınmışdır. Bu, aşığın dilin mənə qatlarına bələdliyini göstərən faktorlardan biridir:

Abbasam, dövrüm ay belə keçdi,
Dolandı ruzigar, ay belə keçdi,
Sallandı bir Pərim, ay belə keçdi,
O səbəbdən dedim, ay bu yanda dur! (Tufarqanlı, 2017: 83).

Burada *ay* sözünün ədat kimi qüvvələndirici xüsusiyyətindən başqa, leksik-semantik anlamından da ustalıqla istifadə edilmişdir. Belə ki, bu söz həm də vaxt və planet mənalarında gözəl üslub məqamlarına salınmışdır. Üçüncü misrada ayın Pərinin gözəlliyindən utanıb yana keçməsindən bəhs edilir ki, bu, poetik dildə gizli (üzdə olmayan) bənzətmələrdən biri kimi dəyərli örnəklərdəndir.

Araşdırma göstərir ki, Abbas Tufarqanlının dilində köməkçi nitq hissələrinin üslub keyfiyyətləri çoxdur. Bu baxımdan, aşağıdakı örnək də maraqlıdır:

Yeridim, yeridim, yetə bilmədim,
Dərdü qəm əlindən yata bilmədim,
Bir yorğun ovçuyam, tuta bilmədim,
Ovum qarlı dağlar aşdı da getdi (Tufarqanlı, 2017: 90).

Burada *da²* ədatının birləşdirmə bağlayıcısının ifadə etdiyi mənaya şərikliyi diqqəti cəlb edir. Sözsüz ki, o, aşığın yuxarıdakı əsərində ədat kimi işlənmişdir. Lakin çağdaş dilimizdən fərqli mövqeyi ilə seçilir. Dilimizdəki *da²* ədatı, adətən, xəbərdən sonra gəlir. Belə bir məsələ də ortaya çıxır: Abbas Tufarqanlının dilində həmin ədat özündən sonrakı sözü sanki feli bağlama (aşdı da – aşaraq) mövqeyinə salır.

Abbas Tufarqanlının yaradıcılığında tərəvətini indi də yüksəkdə saxlayan axıcılıq xüsusi mövqeyə malikdir:

Durum dolanım başına,
Ala gözlü yar, gedirəm.
Ölsəm, boyuna sadağa,
Qalsam, intizar gedirəm (Tufarqanlı, 2017: 81).

Aşıq Abbas Tufarqanlının misraları özündən sonrakı dövrlərdə də aşıq poeziyasının bəzəyi olmuşdur. Ondan sonra gələn aşıqların dilində Abbas Tufarqanlının misraları bəzən olduğu kimi işlənmişdir. Məsələn ustad aşıqlardan olan Dədə Ələsgərin dilində aşığın “Durum dolanım başına” misrası ilə qarşılaşırıq:

Durum dolanım başına,
Qaşı, gözü qara Ceyran!
Saldın eşqin ataşına,
Eylə dərdə çara, Ceyran! Aşıq Ələsgər (2017, 203).

Ümumiyyətlə, ədəbi aləmdə, xüsusilə də aşıq poeziyasında eyni fikrin müxtəlif yollarla təqdimi faktları çoxdur. Məsələn, Abbas Tufarqanlı yaradıcılığından aşağıdakı örnəyə nəzər salaıq:

Yarın qapısında yüz qan eylədim,
Əl uzatdım, çəkdim, yüz qan eylədim,
Bir könülə dəydim, yüz qan eylədim,
Daha bir kəsinən yaman deyiləm (Tufarqanlı, 2017: 83).

Örnəyin üçüncü misrasında qəlbə dəyməyin ağırlığı tərənnüm edilir. Qəlbə dəymək yüz günaha (qan eləməyə) bərabər hesab olunur. Eyni fikrə Sarı Aşığın yaradıcılığında da rast gəlirik. Aşığın bayatlarından birində deyilir:

Mən Aşığam, yüz qandı,
Əlli qandı, yüz qandı,
Kəbə yıxmaq bir evdi,
Könül yıxmaq yüz qandı (Sarı Aşıq, 2017: 96).

Aşıqların hər ikisi XVII yüzillikdə yaşayıb yaratmışlar. Bu fikrin ilk olaraq onların hansına məxsusluğu bəlli deyil və buna ehtiyac da hiss olunmur. Ona görə ki, aşıqların hərəsi fikri özünəxas şəkildə ifadə etmişlər.

Abbas Tufarqanlının dilində “qərargah, bəndərgah” sözlərində qarşılaşdığımız *-gah* şəkilçisinin fərqli məqamına da rast gəlirik. Belə ki, bu şəkilçi *mənzil* sözünə qoşulmuşdur:

Bir dükançı gördüm, müdam oyaqdı,
Məhşər günü möminlərə dayaqdı.
Şəriət, təriqət, mərifət haqdı,
Əsil həqiqətin mənzilgahı var (Qasımlı, 2017: 490).

Abbas Tufarqanlının yaradıcılığında, əslində, epik növə aid olan atalar sözlərinin poetikləşmiş, lirikləşmiş bənzərsiz örnəkləri onun dilinin bədiiliyini və məna keyfiyyətini artıran faktor kimi seçilir:

Özündən kiçiyi işə buyurma,
Sözün yerə düşər, heç miqdar olmaz (Tufarqanlı, 2017: 82).
Qonşu yox istəyən ögzü var olmaz (Tufarqanlı, 2017: 82) və s.

Aşığın dilindəki nəsihət xarakterli fikirlər indi də sanbalını saxlayır. Ozan-aşıq mədəniyyətinin dəyərli bir mərhələsini təmsil edən Abbas Tufarqanlının orijinal poetik dili həmişə tərəvətlidir.

Nəticə olaraq qeyd edək ki, Abbas Tufarqanlının dil-üslub özəllikləri üzərindəki araşdırmalar təsdiq edir ki, aşığın dilində bütün dil vahidlərinin üslub səviyyəsi vardır və bu mənada, üslub faktları qrammatik materiallardan irəlidə dayanır. Bədii dildə bu, təbii proseslərdən biridir. Bu mənada, Azərbaycan ədəbi-bədii dilində Abbas Tufarqanlının əbədi bir mövqeyi vardır.

Ədəbiyyat

1. Abbas Tufarqanlı / Aşıq ədəbiyyatı antologiyası (aşiq poeziyası), Bakı: Xalq Bank, 2017, s. 79-90.
2. Qasımlı M. Aşıqlığın padşahı – Abbas Tufarqanlı / Folklor və ədəbiyyat araşdırmaları. Bakı: Elm və Təhsil, 2017, s. 484-494 .
3. Azərbaycan dilinin omonimlər lüğəti.(Tərtib edən: Həsərət Həsənov) Bakı: Şərq-Qərb, 2007, 168 s.
4. Əlizadə S. XVI əsr Azərbaycan ədəbi dili. Bakı: 1966, 33 s.
5. Aşıq Ələsgər / Aşıq ədəbiyyatı antologiyası (aşiq poeziyası), Bakı: Xalq Bank, 2017, s. 202-215.
6. Sarı Aşıq / Aşıq ədəbiyyatı antologiyası (aşiq poeziyası), Bakı: Xalq Bank, 2017, s. 95-100

DOI: 10.36719/2663-4619/24.07.20/01/83-86

Xəyalə Mirələm qızı Mecidova
Bakı Slavyan Universiteti, dosent
hayale_gul@yahoo.com

TÜRKİYƏ ƏDƏBİYYATI TARİXÇİSİ N.S.BANARLININ TÜRK DİLİ HAQQINDA DƏYƏRLİ FİKİRLƏRİ

Xülasə

Nihad Sami Banarlı, türk dilinin gözəlliyinə və onun mədəniyyətinin əsas anlayışlarına diqqət verən yazıçılardandır. Türk dilinə qəlbədən bağlıdır. Türk dilinin incəliklərini və dil haqqında fikirlərini ən gözəl və səlis şəkildə əks etdirən əsəri, müxtəlif məqalələrdən ibarətdir. Nihad Sami Banarlı kitaba bəzən bir elm adamı kimi obyektiv və didaktik ifadələri, bəzən isə sənətkar kimi emosional ifadələri daxil edirdi.

Açar sözlər: türk dili, söz, ifadə, şeir, mətn

Valuable thoughts of the historian of Turkish literature N.S. Banarli on the Turkish language Summary

Nihad Sami Banarli is one of the writers who pays attention to the beauty of the Turkish language and the essential concepts of its culture. He is sincerely attached to the Turkish language. The work, which most beautifully and fluently reflects the subtleties of the Turkish language and ideas about the language, consists of various articles. Nihad Sami Banarli sometimes included objective and didactic expressions as a scientist, and sometimes emotional expressions as an artist.

Key words: Turkish language, word, concepts, text

Giriş

Nihad Sami Banarlının türkçə fikirlərini bir neçə başlıq altında araşdırmağı məqsəduyğun hesab etdik. Türkiyə ədəbiyyatı tarixçisi Nihad Sami Banarlının türk dili haqqında yazdığı “Türkçənin sirləri” tədqiqat kitabı 1971-ci ildə çap edilmişdir. Türk dilinin gözəlliklərini, incəliklərini və ahəngindən bəhs edən

məqalələr bu kitabda öz əksini tapmışdır. Hər biri ayrı-ayrı başlıq altında cəmi qırx üç məqalədən meydana gəlmişdir.

Tədqiqatçı bu kitabda izah edir ki, türkcəni sevmək və izah etmək üçün əvvəlcə Türk millətini sevmək, millətimizin tarix boyu yaratdığı hər bir əsərini sevmək lazımdır. Bu əsərdə Banarlı türk dilinin necə istifadə edildiyini və hansı ideoloji dairələr tərəfindən məhvini incə bir üslubda oxucuya çatdırırdı.

“İmperatorluq Dilləri” adlı başlıqlı yazıda Yəhya Kamala aid “Hər xalq öz iqliminin dilində danışır” cümləsi ilə başlayır. Türk dilini sevməyin və mənasının ilk öncə türk millətini sevmək və millətimizin tarix boyunca əməyi ilə ərsəyə gətirdiyi hər bir milli əsəri sevmək, başa düşmək zəruriliyi ifadə edilərək bir dilin imperatorluq dili olması üçün sahib olması zəruri olan şərtlər verilir. Yazıçı; türk dilinin də bir imperatorluq dili olduğunu qeyd edir. Türk dilinin hökm sürdüüyü imperatorluq daxilində istifadə edilən və xalq tərəfindən mənimsənilən sözlərin dəyişdirilməməli olduğunu vurğulayaraq bunun bunların səhv olduğunu deyir: “Bir dilin yaranışında, xarakterində və təxəyyülündə başqa dillərdən seçilmiş sözləri milliləşdirmək gücü varsa, artıq o dili öz dilinə çevirmək, dili öz təbiətindən uzaqlaşdırmaq ancaq cəhalətin edəcəyi işdir. Həqiqət budur ki, türk milləti kimi əsrlərlə dünya səhnəsində sözünü demiş və qüdrətli bir millətin dili ancaq imperatorluq dili ola bilər. “*İmperatorluq dili*” adı verdiyi bu başlıqda adını verdiyi qavrama toxunmuş, ingilis, ərəb, latın və türk dilinin imperatorluq dili olduğunu qeyd etmişdir. Dilin hər bir millət üçün əhəmiyyətindən, mənbəsini kənardan, yad ünsürdən alan ideoloqların millətin dilini kobudlaşdırmağa yönəldiklərini vurğulamışdır. (1, 26)

Başqa bir **“Bahar və Türkcə”** adlı başlıqda bu iki sözün bir dil qanununda yan-yanına gəlməyi yeni deyil. Əsrlər öncə türk dilinin bəzi böyük idealları onları yan-yanına gətirməyi düşünülür. Fəsil kimi, təbiət kimi türk dilinin də bir bahara qovuşmasını istəyən könüllər bunu sadəcə bir arzu, bir istək olaraq saxlamayıb, bunun üzərində işləyib və müvəffəq olublar. Bunlardan biri, XV əsrin Türkünstan şairi Ali Şir Nəvaidir. Nəvainin türkcəsi və müdafiə etdiyi dil ortaq İslam mədəniyyəti çərçivəsində zəngin, gözəl səslə, təbii bir türk dilidir. Nəvai farsca şeir yazmağa etiraz edir, öz şeirlərini türk dilində yazır, amma “öztürkcə” deyilən süni bir dil haqqında düşünmürdü.

Lakin bahar və türk dilini daha aydın, daha diqqətəlayiq bir deyimlə yan-yanına gətirən böyük şair Füzulidir. Füzuli türk dilində şeir deməyin çətin olduğunu, lakin Allahın köməkliliyi ilə bu çətinliyin altından qalxa biləcəyini deyirdi.

Türkcənin gözəllikləriylə söylənmiş hər söz və şeiri bir çiçək dəstəsinə bənzədən Banarlı, Füzulinin Leyla və Məcnununu bu çiçəklərdən biri olaraq qiymətləndirir.(1, 44)

“Gözəl evin hekayəsi” adlı başlıqda isə “ev” sözünün türk dili üçün nə qədər əhəmiyyətli olduğunu açıqlayır. Çünki, türkün həyatında və mədəniyyətində çox əhəmiyyətli bir yeri var. Orijinal “ev” sözünün əslində “b” hərfi var. Bu hərf bir çox dildə ev simvolunu bildirir. Dilimizdə b-v dəyişikliyi ilə “eb” sözü “ev”ə çevrildi. Türk dili imperial bir dil olduğuna görə, əsl türk sözü olaraq qəbul edilən bir çox sözün əslində xarici mənşəli olduğunu görürük. Nəticədə bu söz əsl türk dilində olmasa da, bizimdir. Bizim əleyhimizə olan şəxslərin işlərinə icazə verilməsi və İkinci Dünya Müharibəsindən sonra davam edən çirkin dil siyasəti olmasaydı, indi türk dili və sivilizasiyası daha çox inkişaf edərdi.

“Könül sözü haqqında” başlıqda türk dili çox köhnəlmiş sözlərin yerinə daha mükəmməllərini tapdıqca köhnələrindən istifadə etmir və yeni mükəmməl sözlərdən istifadə edir. Dəyişməyən yeganə şey gələn sözlərin mükəmməliyidir. Bu köhnə sözlərdən biri də könül sözüdür. Əslən “*kön-kül*” olan söz zaman keçdikcə könül olaraq istifadə edilmişdir. Bir ahəng və melodiya qazanmışdır. “*alçaklık*”(əcləfliq, *ləyaqətsizlik*) pis mənada işlənən bir sözdür. Buna baxmayaraq, xalqımız bu sözü könül sözü ilə birləşdirib “*alçak gönül*” (təvazökarlıq) kimi çox xoş mənəni ifadə edən kəlimə əldə etməyə müvəffəq olmuşdur. Xarici dillərdə bu mənəni ifadə edən bir çox söz olmağına rəğmən türk xalqı bu kəlimədən imtina etməyib.

O dövrlər türk dilinin ən qaranlıq dövrlərindən biridir. Yunus Əmrənin ədəbi türk dilində söylədiyi ağular türk dili üçün böyük əhəmiyyətə malikdir. Yunus Əmrə o dövrdə türk dilinin Anadolu ləhçəsində olmayan bir melodiya əlavə etmişdir. Dinin Sufi ədəbiyyatın ərəbcə və farsca sözləri, terminləri Yunusun istifadə etməsiylə türk dilində olan ifadələrə çevrilmişdir. Ağularının tilsimli sözlərini türk xalqının canlı dilindən bəstələmiş və söz ixtira etməyi belə vacib saymamışdır. Tapa bilmədiklərini ərəb və fars dilindən götürmüşdür, ancaq elə bir tərzdə istifadə etmişdir ki, sözlər sanki uzun müddətdir türk dilində olan ifadələrdir. İslam sivilizasiyasına türk millətinin hakim olduğu əsrlərdə ən üstün mövqeyinə qovuşarkən fəth etdiyi kəlimələr də var. Yanlış və təhrif olunmuş bir dil olduğunu fikirləşənlərin görə bilmədiyi həqiqət də budur. Yunus Əmrə - türk dilinin Anadolu ləhçəsində demək olar ki, uzun hecanı istifadə edən ilk şairdir. Türk dilinə əruz vəzninin gətirilməsinin yenə Yunus Əmrə tərəfindən olduğu bilinir. (1, 56)

Nihad Sami Banarlı kitabın **“Bir dil konfransı”** hissəsində bir Osmanlı diplomatının başına gələn hadisənin epizodu ilə başlayır. Diplomatomuzun iştirak etdiyi bir məclisdə “*dövrün ən güclü dövləti*” sualı

veriləndə diplomatımızın verdiyi cavab-Osmanlı İmperiyası olur. Bu cavaba Çox təəccüblənən və sualın sahibi olan diplomata Osmanlı diplomatı zəka dolu bir cavab verir:

“Siz onu kənardan, biz içəridən sökməyə çalışarkən o hələ də dayanır. "Diplomatımız Fuad Paşanın bu xoş cavabı bizə bir həqiqəti xatırladır. Çünki ölkəni həm xaricdən, həm də daxildən məhv etmək istəyənlər Avropa dövlətləridir. Bu fəaliyyətlər günümüzdə də davam edir. Yer üzündəki ən gözəl dil Türk dilidir. Bizim Ən vacib vəzifəmiz xalqın istifadə etdiyi ən gözəl sözləri seçərək uydurma söz olmadan dilimizi gələcək nəsillərə çatdırmaqdır. Xüsusilə Türk dili həmişə musiqi ilə bir-birinə qarışmışdır. Ozanlarımız şerlərini qopuzun müşayiəti ilə oxumuşlar. Şerlərimiz bilavasitə dilimiz həmişə musiqi ilə bərabər olmuşdur.(1, 76)

“**Uzun Heca**” başlıqlı məqalədə Keçmişdə iqlim və coğrafiyanın təsiri ilə türklər daha asan başa düşülmək üçün az və ya bir hecadan ibarət sözlərdən istifadə etmişlər. Uzun hecalar ərəb, fars, yunan və latın dillərində mövcuddur. Bu dillərin danışıldığı torpaqlarda imperiyalar quran Türk milləti uzun hecanı çox sevmiş, onu bizə uyğunlaşdırmış və artıq özəlləşdirmişdir. Atalarımızın bizə ötürdüyü ən vacib iki şey Türk vətəni və Türk dilidir. Bu millətin övladları bu gözəl türkcəyə düşmən ola bilməzlər. (1, 89)

“**Türk dilini araşdırırlar**” hissəsində avropalı dil alimləri də türk dilini araşdırıb, həqiqi türk dilini tapmağa çalışırlar. Apardıqları araşdırmalar nəticəsində həqiqi türk dilinin 40-50 il əvvəl mövcud olduğunu, hal-hazırda bu dilin yoxa çıxdığını deyirlər. İstanbul türkcəsi bütün türk millətinin ümumi zövqü və əsəridir. Ona sahib çıxmalı və doğru bir şəkildə yaşamalıyıq.

“**Fəth olunmuş torpaqlar kimi**” başlığında “*alay*” sözü dilimizə Bizans ordu təşkilatındakı “*allagion*” “sözündən keçdiyini qeyd etmişdir. Hansı dildən olmasına baxmayaraq bu gün türkcəliyindən şübhə edilməyəcək qədər türk dilinin ahəng və yüksək zəkasına bürünmüşdür. İlk vaxtlar bir hərbi termin olan bu söz qısa vaxtda millətimizə ona bir çox məna vermişdir.

“**Ən böyük qəflət**” də N.S.Banarlı “dillərin türk dilindən yarandığını, bir çox millətin əslində türk olduğu şəkildə dil və tarix səhvləri zaman keçdikcə bunun əksini öyrənən uşaqların millətimizə olan etimadını sarsıtdığını” qeyd etmişdir.(2, 74)

“**Dil və ədəbiyyat dərslərimiz**” başlıqlı məqalədə dil və ədəbiyyat dərslərimizə olan bəzi tənqidlərin səbəbi solçu ideologiyasına qoşan və qoşulan müəllimlərdir.

Əslində bu dərslər türk ədəbiyyatı və türk ədəbiyyatı tarixinin öyrədilməsi üçündür. Bir çox ədəbiyyat müəllimləri bunu həyata keçirsə də dəstək görmürlər. Bir millətin istifadə etdiyi sözlər üzərində şübhə oymaq uşaqlarımızın türk dilinə olan etibarını sarsıdır.(2, 125)

“**Üç dilin sözləri**” başlıqlı məqalədə Türk dilimiz Osmanlı imperatorluğu dövründə fars dili, ərəb dili və türk dili kimi üç böyük dildən kifayət qədər faydalanmışdır. Dədə Qorqud hekayələri, Qaracaoğlan ...dilimizin söz xəzinəsinin genişliyini göstərən ən önəmli mənbələrdir. Türk dili söz müxtəlifliyi baxımından çox zəngin bir dildir. (1, 189)

“**Ata, Hoca, Müəllim**” başlıqlı məqalədə böyük türk millətində hamının sevdiyi, saydığı və inandığı insanlar müəllim adlandırıldı. Müəllimlər xalq tərəfindən böyük hörmətlə qarşılandı. “*ata*” sözü türk cəmiyyətində ata, bilikli şəxs və baba kimi bir çox mənaya da rast gəlmişdir. Alimlərimizi müəllim adlandıran xalqımız indi müəllim kimi bir söz işlətməyə çalışır. Ancaq bütün bu səylərə baxmayaraq, öyrənənlər yenə də müəllimlərə “*miəllim*” olaraq zərbə vurdular.

“**DİL Mühəribələri**” başlıqlı məqalədə dillərin səsləri və memarları milli hala gəlir və belə qalır. Xarici sözlər dilimizə istəsək də, istəməsək də daxil olur. Bu yeni və gələn sözləri türkcəyə tərcümə edib xalqımıza necə kömək edəcəyimizi bilməliyik.(1, 230)

“**Elif...Gül... Ankara..**” başlıqlı məqalədə sözlər canlı varlıqlardır. Onlar doğulur, yaşayır, inkişaf edir və ölürlər. Yer, məktub və obyekt adları da yaxşı nümunələrdir.

“**Sultan Abdülhamid Türk dili**” başlıqlı məqalədə Osmanlı hökmdar ailəsi quruluşdan həm dövlət işlərində, həm də xalq dilində bir türkcü idi; Türkcə danışdılar, Türk yaşadılar, Türk yaşadılar. Digər torpaqların fəthi ilə türkcəmizü o torpaqlara apardılar. Osmanlı sultanları və şairləri əsərlərini türk dilində verdilər.

Bilinənlərin əksinə olaraq, Sultan Abdülhamid türk dilində danışmağa və yazmağa təşviq etdi. Ərəb və fars sözlərindən istifadə etməməyi tövsiyə etdi; rəsmi olaraq ilk dəfə bir milli dil hərəkətinə başlamışdır.

Nəticə

Beləliklə, N.S.Banarlı öz möhtəşəm əsəriylə Osmanlı İmperiyasının dağılmasını və parçalandığını ön plana çəkdi. Bütün aspektlərdə daxili və xarici təhdidlərlə qarşılaşmalı olan Osmanlı İmperiyasının çətin dövrlərini izah etdi. Belə vəziyyətlərdən ən çox təsirlənən sözsüz ki, dil və dil vahidləri olduğunu qeyd etdi. Sözlər dəyişdirildi və sözlər zövq və harmoniya olmadan anlaşılmaz sözlər kimi icad edildi. Türk xalqı yaxşı sözləri köhnə sözlərlə əvəz etdi. Halbuki, köhnə sözlərin ən yaxşısı atılmamış, günümüzdə qədər qalmışdır.

Ədəbiyyat

1. Nihad Sami Banarlı, Türkçenin Sırları, 58. Baskı, İstanbul : 2020, s.:285
2. Nihad Sami Banarlı, Kültür köprüsü 1. Baskı, İstanbul : 2006, s.:304
3. Nihad Sami Banarlı, Şiir ve edebiyat sohbetleri-1, 2. Baskı, İstanbul : 2008, s.:303
4. Rıfat A., Türk Şiirinde Türkçenin Estetiği, Bizim Külliye, Üç Aylık Kültür Sanat Dergisi, Aralık-Ocak-Şubat, Sayı:31. :2007

DOI: 10.36719/2663-4619/24.07.20/01/86-90

Sevinc Beydulla qızı Kazımova

AMEA Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutu, dosent
sevinckazimova15@gmail.com

ELÇİN ƏFƏNDİYEVİN “ŞUŞAYA DUMAN GƏLİB” HEKAYƏSİNDƏ İNSAN MƏNƏVİYYATININ LİRİK-PSIXOLOJİ MƏQAMLARI

Xülasə

“Şuşaya duman gəlib” hekayəsi Elçin Əfəndiyev yaradıcılığının uğurlarından biridir. Şuşada cərəyan edən hadisələr təbiətlə cəmiyyətin vəhdəti formasında verilmişdir. Hekayə janrına məxsus olan xüsusiyyətlər “Şuşaya duman gəlib” hekayəsində mükəmməl şəkildə əks olunmuşdur. Janr xüsusiyyətləri nəzərə alınaraq, hekayə yığcam, konkret çərçivədə olsa da, oxucu əsəri oxuyarkən hadisələri çətinlik çəkmədən mənimsəyə bilər. Qaranlıq qalan məqamlarla rastlaşmır. Hekayədə millilik, əxlaqlıq, mənəviyyat amili bir-biri ilə vəhdət yaradır. Əsəri mükəmməl edən cəhətlərdən biri də hadisələrin yalnız yazıldığı tarixlə deyil, bu günün məsələləri ilə də səsleşə bilməsidir. Obrazların heç biri ideal olmağa çalışmamış, təbiiliyə, zamanın nəbzini tutmağa önəm vermişdir. Hekayədə təbiət təsvirləri də obraz səviyyəsində təqdim olunmuşdur.

Açar sözlər: Şuşa təbiəti, dostluq, mənəviyyat, sevgi, musiqi

Elchin Efendiyev "Fog came to Shusha" story lyrical and psychological aspects of human morality

Summary

«The fog has come to Shusha» is one of Elchin Efendiyev's successful works. Events are taking place in Shusha. In the story natural landscapes and social events takes place in the form of unity. All features of the story genre is perfectly reflected to this story. Readers can understand the story easily. Because the events has been written in an understandable manner. The story recalls not only written period, it recalls also realities of today. The heroes of the story attracts attention with their naturalness. Natural landscapes have an important place in the Elchin Efendiyev's story «The fog has come to Shusha».

Key words: The nature of Shusha, friendship, morality, values, love, music

Azərbaycan nəsrinin görkəmli nümayəndələrindən biri olan Elçin Əfəndiyev zəngin və çoxcəhətli yaradıcılığa malik sənətkar kimi ədəbiyyat tariximizdə özünəməxsus yer tutur. Yazıcının yaradıcılığı ədəbi fəaliyyətə başladığı ilk illərdən mətbuatın diqqətini cəlb etmişdir. O, 60-ci illərdə ədəbiyyata gəlmiş sənətkarlar arasında öz dəst-xətti, fərdi üslubu ilə seçilmişdir. İstər ədəbi fəaliyyətinin ilk illərində, istərsə də sonrakı dövrlərində yazıcının oxucuların mühakiməsinə verilən hər bir əsəri haqqında məqalə və rəylər yazılıb mətbuatda dərc olunmuş, eyni zamanda ədəbiyyatımızın müxtəlif problemlərindən bəhs edən məsələlərdə də onun yaradıcılığının təhlilinə diqqət yetirilmişdir.

Çağdaş Azərbaycan ədəbiyyatında tanınan, fəaliyyəti ilə seçilən, hər bir azərbaycanlı üçün əziz olan bu ad, bu sima yaradıcılığı boyu oxucusunda qürür, sevgi doğuran, sayı bilinməyən əsərlərə imza atmışdır. Elçin üçün yaradıcılığa maraq axtarmaq, yaratmaq istəyi heç vaxt tükənmədiyi üçün zaman, məkan ona olan rəğbətdən heç bir şey azaltmır, əksinə, artırır. İlk hekayəsi 1959-cu ildə çap olunan Elçin Əfəndiyev uğur qazanmaq üçün necə çalışmaq lazım olduğunu çox yaxşı bilirdi.

Yaradıcılığında atası İlyas Əfəndiyevin izləri də aydın görünən Elçin Əfəndiyev əsərlərində təsvir etdiyi obrazlara yalnız bu günün deyil, gələcəyin prizmasından da baxa bilmək xüsusiyyəti, həyatın görünməyən üzünün, keşməkeşli yolların təsviri ön plana çıxır.

Əsərlərinin ədəbi tənqidin hər zaman müzakirə predmetinə çevrilməsi XXI əsr bədii sözünün inkişafında fəal iştirak edən Elçin Əfəndiyevin yaradıcılığını səciyyələndirən vacib məqamlardan biridir. Elçin müəllimin yaradıcılığının ənənəyə bağlılığı, onun real və bədii gerçəkliyə orijinal münasibəti, İlyas Əfəndiyev fenomenindən yaradıcılıqla istifadə etməsi, yaradıcılığında müasir Şərq və Qərb kontekstini üzvi surətdə birləşdirməsi və s. məqamlar oxucularında yazıçısına qarşı bitməz sevgi yaratmışdır.

Ədəbiyyatımızda erkən yaşlarından “altmışıncılar” möhürünü vurmuş sənətkarlar arasında ön sırada yer tutan Elçin Əfəndiyev bu gün XXI əsr bədii sözünün inkişafında yaxından iştirak etdiyindən ədəbi tənqid onun əsərlərini daha tez-tez müzakirə obyektinə çevirir. Onun yaradıcılığı boyunca iki xətt özünü göstərir. Bunlardan biri ağır fəlsəfi-psixoloji üslubda yazılmış əsərlərdir ki, onlara “Ağ dəvə”, “Mahmud və Məryəm”, “Ölüm hökmü”, “Teleskop” və başqalarını misal göstərmək mümkündür. Digər xətt isə lirik-romantik, bəzən bir qədər yumoristik, daha çox məişət problemlərinə həsr olunmuş əsərləri özündə əks etdirir. Bu haqda akademik F.Maqsudov yazır: “Elçinin bədii təfəkkürü bir tərəfdən dərinliyi və analitikliyi ilə çox seçilir, o biri tərəfdən isə təhkiyəsi insan psixologiyasının təsvirindəki dəqiqliyi, həyatilik baxımından son dərəcə sadə, təbii və canlıdır, eyni zamanda obrazlı və zəngindir” [1, 25].

Ümumiyyətlə, bədii ədəbiyyatda, yaradıcılıqda milliliyə və bəşəriyyəyə nail olmaq üçün sənətkardan bir sıra məqamlara diqqət etmək tələb olunur. İlk növbədə, sənətkarın qələmə aldığı mövzu özü-özlüyündə dərin milli və bəşəri məzmunla, ictimai-əxlaqi mündəricəyə, həyatı əhəmiyyətə malik olmalı, xalqın taleyi, tarixi müqəddəratı ilə bağlı işıqlı ideallara, ümumbəşəri problemlərə cavab verməlidir. Bu mövzunun əsasında dayanan obrazlar xalqın istək və arzularının həqiqi daşıyıcıları olmalı, onun milli-mənəvi xüsusiyyətlərini öz varlığında yaşatmalı, həm ideya-məfkurə, həm də fərdi cəhətlərinə görə seçilməli, dövrün, zamanın tələblərini və ümumxalq problemlərini həll etməyə qadir olan bütöv, kamil xarakter səviyyəsinə qalxmaldır. Bu əsərlərdə qoyulan problemlər sosial-psixoloji və mənəvi-etik məzmunca zəngin və aktual olmalı, yüksək səviyyədə öz həqiqi bədii həllini tapmalı, yaradılan obrazlar sənətkarlıqla işlənməlidir.

Qeyd edək ki, bu məsələlər Elçin Əfəndiyev yaradıcılığının ana xəttini, özəyini təşkil edir. Ümumbəşəri mövzular hesab olunan - həyat və ölüm, dünya və insan, xeyir və şər, əxlaq və mənəviyyətsizlik problemi, fərdin və bütövlükdə cəmiyyətin faciəsi yazıçının qələmində yüksək psixoloji səviyyədə, konkret hissi formalarda öz bədii təcəssümünü tapmışdır. Onun əsərləri problem ciddiliyi, tarixiliklə səsləşən müasirliyi, həyatı materialların zənginliyi, müəllif mövəyinin fəallığı ilə diqqəti cəlb edir.

Tanınmış ədəbiyyatşünas, professor Y.Qarayev Elçin yaradıcılığının xüsusiyyətlərinə nəzər salaraq, onu “rəməzdən, bədii-fəlsəfi şərtlikdən, kəskin məcazdan istifadə edən, psixoloji əhval-ruhiyyəni detallı əyaniləşdirən mizanlar və cizgilər axtaran, onları görümlü, baxımlı obrazlara çevirən, epitetlər tapan” [4, 7] yazıçı kimi səciyyələndirir. Akademik M.Arif Elçini “Hazırla keçmişi, ayıqlıqla yuxunu, həqiqətlə xəyalı, real hadisələrlə nağılı... daxili dialoqlardan... dramaturji səhnələrdən, mozaik parçalardan, mübaligə... üsulundan istifadə etmək təsvirlərinin emosional qüvvəsi” [4, 7] ilə seçilən sənətkar kimi dəyərləndirir. Professor M.Cəfər yazıçının əsərlərində xeyli başqa xüsusiyyətlər ortaya çıxarır: “Elçində bədii dərk duyğusu güclü və cəlbedicidir. Elçin varlığı, hadisə və insan səciyyəsini canlandırmaqda bir-birini tamamlayan bədii nüfuz üsullarından istifadə edən tərəfləri göstərir” [4, 7]. Görkəmli rejissor, dramaturji materialı və dram əsərlərinin “dilini yaxşı bilən” professor M.Məmmədov isə “Saxtanı həqiqətdən, elmi-nəzəri mülahizəni doqmatizmdən, ehkamçı və subyektiv fikirlərdən seçməyi bacaran” [4, 7] Elçin Əfəndiyevi oxuculara tanıdır...

1960-cı illərdə hekayə janrı mövzu və forma baxımından xeyli dərəcədə inkişaf etdirilərək yeni bir mərhələyə daxil olmuşdur. Bu, xüsusilə Y.Səmədoğlu, Anar, Elçin, F.Kərimzadə, İ.Məlikzadə və b. yaradıcılığında daha aydın şəkildə nəzərə çarpırdı. Elə Elçin Əfəndiyev yaradıcılığının ilk onilliyi də məhz 60-70-cı illərə düşür ki, bu da onun zəngin və çoxşaxəli fəaliyyətini şərtləndirən bir dövr kimi diqqəti cəlb etmişdir. Həmin illərdə ədəbiyyat aləmində qeyd etdiyimiz kimi, bir çox sənətkarların olmasına baxmayaraq, Elçin Əfəndiyev bədii yaradıcılıqda özünəməxsus inkişaf yolu, mövzuları, yazı üslubu ilə seçilirdi. O, qələmə aldığı hər bir əsərdə təbiiliyə sadıq qalmağa, hadisə və surətləri real və inandırıcı verməyə, mövzunu bədii cəhətdən ustalıqla həll etməyə üstünlük vermişdir.

Elçinin hekayələri miqdarca çox olmasa da, onların hər biri öz orijinallığı ilə diqqəti cəlb edir. Bu da onun hekayə və povestlərinin mövzu rəngarəngliyi, xarakterlərin zənginliyi və sənətkarlıq məharəti ilə izah oluna bilər.

Elçinin hekayə və povestlərində diqqəti cəlb edən məsələlərdən biri də yazıçının dərin müşahidə qabiliyyətinə malik olmasıdır. Nasirin hekayə və povestlərində Azərbaycanın təbiəti, onun kənd və şəhər həyatı yüksək bədiiiliklə qələmə alınmışdır. Yazıçının nəsrində orijinallıq, həyat hadisələrini bədii materiala çevirə bilmək məharəti onun bir sənətkar kimi ustalığından xəbər verir. O, ilk baxışdan xırda görünən hadisə və detalları həyatı problemlərlə əlaqələndirərək ona dolğun məna və məzmun verməyi bacarır. Onun məharəti əsərlərinin forma və məzmun rəngarəngliyində, dil və üslub xüsusiyyətlərində də özünü göstərir.

Çünkü yazıçı sxematiklikdən uzaqdır, əvvəlcədən düşünülmüş, qondarma və hazır fikirləri sənətə gətirmir. O, canlı varlıqdan, həyatdan aldığı hadisələri orijinal formada mənalandırır.

Elçin Əfəndiyevin hekayə və povestlərində vətənə, xalqa, əməyə məhəbbət kimi yüksək əxlaqi keyfiyyətlər təlqin edilir. Onun yaratdığı obrazların şüurunda, psixologiyasında baş verən dəyişikliklər bədii sözün qüdrətilə mənalandırılır. İnsana qayğı, hörmət və məhəbbət hissləri onun əsərlərinin məzmununda öz əksini tapır. Yazıçının yüksək bədiiiliklə qələmə aldığı maraqlı, mənalı hekayə və povestləri insanı müdrikliyə, ləyaqətə, cəsurluğa, mənəvi zənginliyə çağırır.

Elçinin hekayə və povestlərində özünəməxsus üslubu, obrazlar aləmi, bədii ifadə vasitələri diqqəti cəlb edir. Onun yaradıcılığında insan və təbiət, insan və ətraf mühit sıx vəhdətdə qələmə alınır. Onun hekayələrində müəyyən hadisə və yaxud bir şəxsin həyatı, onun başına gələn əhvalatlar yığcam şəkildə, təhkiyə üslubu ilə söylənilir. Nasirin hekayə və povestləri mövzu baxımından da rəngarəngdir.

Ədəbiyyata kiçik hekayə və povestlərlə qədəm qoyan Elçinin əsərlərində mənəvi-əxlaqi mahiyyət kəsb edən mövzular, dövrünün hadisələrini, proseslərini məharətlə araşdırıb kəşf etmək, sosial, ictimai, mədəni motivlər hər zaman öz mükəmməlliliyi ilə seçilir. Elçin Əfəndiyev yaradıcılığı nəinki yalnız oxucuları üçün, həmçinin sənətçi dostları üçün də müzakirə olunan, diqqət mərkəzində olan bir istiqamət olmuşdur.

Hekayə epik növün yazılı ədəbiyyatda həcm etibarilə kiçik janrıdır. Bu cür əsərlərdə əhvalatın geniş təsvirinə ehtiyac duyulmur. Yazıçı, əsasən, bir surətin həyatı və taleyindən, konkret bir hadisədən danışır. Hekayədə obrazların sayı elə də çox olmur. Azərbaycan ədəbiyyatında hekayə janrı XIX əsrdə formalaşmış XX əsrdə inkişaf etmişdir. Elçin Əfəndiyev də ədəbiyyata hekayə janrı ilə gəlmiş və bu janrın bütün özəlliklərindən məharətlə istifadə etməyi bacarmışdır.

Elçin yaradıcılığının incilərindən sayılan “Şuşaya duman gəlib” hekayəsi 1977-ci ildə qələmə alınmışdır. Bu hekayə Elçin Əfəndiyevin yaradıcılığı ilə birlikdə həm də XX əsr nəsrimizin parlaq nümunələrindən biridir. Əsər yaşadığımız günlərin, taleyin şuşalıları bəxş etdiyi nakam günlərin, Şuşasızlığın ağrıları yaşayanların, onların yaralarının qaysaqlarını soyur. Şuşaya gələn o ağ duman zülmət bir qaranlığa qovuşur... Şuşaya gələn dumanın içində Cavanşir gələcəyi görür, işığı görür, əlində piroq, onu təbrik etmək istəyən Dürdanənin gözlərini, saçlarını görür...

Hekayədə bütövlükdə Şuşanın obrazı təsvir olunur. Bütün sakinləri, qonaqları, təbiəti ilə birgə, bir-birini tamamlayan bir tabloun rəngləri kimi “Şuşaya duman gəlib” hekayəsindəki hadisələr, obrazlar da bir-birini tamamlamışdır.

Doppa Dadaş, Cavanşir, Dürdanə, Hüsəməddin Alovlu, İskəndər Abışov, Mədinə xanım və başqaları hekayə janrının çərçivəsində bitkin xarakterlər kimi təqdim olunur. Yığcam bir janrın hüdudlarında bu qədər fərqli obrazlar yaratmaq, kəskin psixoloji durumların birindən digərinə keçidlər etmək təbii ki, hər yazıçının bacaracağı bir iş deyil. Bunun üçün mükəmməl yaradıcılıq qabiliyyəti lazımdır ki, bu da Elçin Əfəndiyevdə vardır. “Yığcamlıq, xəsis boyalarla mükəmməl portret yaratmaq; az sözlə, kiçik bir epizodla səciyyəvi həyat hadisəsini canlandırmaq, insan xarakterinin və portretinin aydın cizgilərini çəkmək sənətkarlığın çox vacib və mürəkkəb şərtlərindəndir” [3, 102].

Digər hekayələrində (“Günlərin bir günündə”, “Bu dünyada qatarlar gedər”, “Sarı gəlin”, “Beş dəqiqə və əbədiyyət”, “Beş qəpiklik motosikl”, “Qırmızı ayı balası”, “Gümüşi, narıncı, məxməri”, “Baladadaşın ilk məhəbbəti”) olduğu kimi “Şuşaya duman gəlib” hekayəsində də XX əsr Azərbaycan klassik hekayəçilik ənənələri - Mirzə Cəlil, Mir Cəlil, İ.Əfəndiyev Ə.Haqqverdiyev, S.Rəhimov, Ə.Məmmədخانlı hekayələrindən gələn ən yaxşı ənənələr müstəvisində, orijinal bir lirik-psixoloji üslubda davam etdirilmişdir.

Elçin öz hekayə və povestlərində hadisələrin panoram təsvirindən uzaq durmağı, təsvirdə bədii dəqiqliyi, psixoloji təhlili, təfərrüatı ön mövqeyə çəkməyi və bu ənənəni davam etdirməyi üstün tutur.

“Şuşaya duman gəlib” hekayəsi 70-ci illər Azərbaycan nəsrinin əsas mövzusunun xatırlamağa imkan verir ki, bu da mənəvi saflığa çağırış mövzudur. Hekayənin qəhrəmanlarını, hadisələrin qələmə alınma tərzini nəzərdən keçirdikdə buna bir daha əmin oluruq. Hekayədə Şuşanın təbiəti, musiqinin ahəngi, dostluq, saf sevgi hissləri, mənəvi-əxlaqi dəyərlər silsilə şəklində bir-birini izləyir, vəhdət yaradır. Hekayə bu gün üçün isə bizə Şuşalı günləri qaytaran, ictimai, mənəvi-siyasi tutumu etibarlı ilə qiymətsiz sənət nümunəsidir.

Hekayədəki hadisələr Şuşa sanatoriyalarından birində cərəyan edir və bu məkan da bir çox cəhətdən Azərbaycanın mədəni, ictimai həyatını özündə əks etdirir. Sanatoriyaya toplaşan insanlar bir yandan Şuşanın valehedici, füsunkar mənzərəsindən, bir yandan da əsərin qəhrəmanlarından biri olan doppa Dadaşın ifa etdiyi kamançanın səsinə zövq alırlar. Bu səhnəni Elçin Əfəndiyev elə qələmə alıb ki, oxucu da özünü hadisələrin fonunda bir obraz kimi hiss etməyə başlayır. Elçin Əfəndiyev kamançanı, musiqini bir növ deyilməyən sözlərin, ifadə edilə bilməyən hisslərin səsi edir, onu xalqa duyurur. “Doppa Dadaş əlindəki kamanı sağa-sola apara-apara kamançanın tellərini dindirdikcə kamançanın bu ab-havanın təmizliyindən, paklığından, bulaqların saflığından, gülün gülü, çiçəyin-çiçəyi çağırmasından, dostluqdan, vəfadan, ilqardan dəm vuran səsi Şuşa sanatoriyasının bütün həyət-bacasına yayılırdı və doppa Dadaşın zürafə boynu kimi

uzun boynunun üstündəki yekə başı da əlindəki kamanın hərəkətinə həmahəng gah sağa gedirdi, gah sola gedirdi və bu dəm heç kamanın səsinə eşitməyən də olsaydı, doppa Dadaşın uzun kirpikləri iri, qara gözlərindən bilərdi ki, duyardı ki, söhbət nədən gədir” [2, 112].

Nənəsi Güləndamla Şuşa sanatoriyasına istirahət etmək üçün gəlmiş Cavanşir həyatının gedişatından şikayətlənir, cəmiyyətdə sıxılıb qaldığını, heç kəsin onun fikirlərini, qəlbində gizlənən gerçəkləri anlamadığını düşünür. Lakin, zaman keçdikcə Şuşa təbiəti və Dürdanə obrazı Cavanşirin də gizlənmiş duyğularını oyadır.

Əvvəldə də qeyd etdiyimiz kimi Elçin Əfəndiyev yaradıcılığını səciyyələndirən xüsusiyyətlərdən biri onun yaratdığı obrazlara yalnız dövrünün deyil, gələcəyin prizmasından da baxaraq, hər dövr üçün aktual məsələləri qaldırmasıdır. Bu xüsusiyyəti Cavanşir obrazının simasında bir daha görə bilirik. Hekayədəki obrazların təzadlı xüsusiyyətləri də diqqətdən yayınmır. Bir yanda həyatdan şikayətlənən Cavanşir, digər yanda istənilən halda xoşbəxt olmaq üçün əlindən gələni etməkdən ümidini üzməyən, saf sevgini, məhəbbəti ülvə hiss sayan Hüsaməddin Alovlu obrazı... Dəyərlərə, sevgiyə, hisslərə önəm verən yazıçı Hüsaməddin Alovlu obrazının təmsalında səsinə xalqına çatdırır, məhəbbətin önəmini vurğulayır. Bir insanın könlünü oxşamaq, sevindirmək üçün zaman-zaman fədakarlıq etməyin insanın xarakterindən heç bir şey askıltmədiyini göstərir. Necə ki, Hüsaməddin Alovlu sevdiyi rus qızı Marusya üçün hər şey edirdi.

Elçinin əsərdə bu iki obrazı təqdim etmə şəkli oxucuları tərəfindən bəzən müsbət, bəzən mənfi qarşılanırsa da, əsas qayəni kiçik janrın məhdud çərçivəsində kifayət qədər uğurla oxucuya ötürdüyünü düşünürük.

Elçin Əfəndiyevin “Şuşaya duman gəlib” əsəri bir çox cəhətdən hər dövrdə aktual olan mövzuların, hadisələrin təbliğçisidir. Şuşa kimi tərəvətli, təmiz, gözəl bir yerdə bu cür obrazların göstərilməsi təsadüf hesab oluna bilməzdi. Ümumiyyətlə, Cavanşirin həyatında baş verən dəyişikliyin cənnətməkanda təsvir olunması Şuşanın özünəməxsus gözəlliyinin göstərgəsi idi.

Yazıcının sevrək yaratdığı obrazlardan biri də İsgəndər Abışovdur. Təsadüfi bir vaxtda Cavanşirlə yoldaş olan İsgəndər Cavanşir obrazının bir çox mənəvi keyfiyyətlərini açmaqda yazıçıya yardımçı olur. Mədinə xanım isə, əksinə, öz yaşayışında, öz hərəkətlərində tam sərbəst qadındır. Onun taleyində ağır təpiklərin açdığı yaralardan əsər-ələmət belə yoxdur. Lakin bu ərəkən qadının yeniyetmə Cavanşirdən umduğu nəşə ilə, ötəri əyləncə həvəsi ilə Cavanşirin təbiətdən umduğu bir gur, “bir şıdırğı yağış istəyi” arasında nə qədər fərq vardır...

Elçinin digər əsərlərində olduğu kimi “Şuşaya duman gəlib” hekayəsində də millilik, əxlaqlıq, mənəviyyət amili ilə üzvi rabitə nəzərə çarpır. Cavanşir kimi məğrur və həssas yeniyetmələr, hər şeydən əvvəl, parlaq milli xarakterlər, azərbaycanlı tipajlar kimi yaddaşımıza həkk olunur. Cavanşir surəti yazıcının əsas qəhrəmanı hesab olunur. Mənfi cəhətləri olsa da, əsas etibarilə, müsbət obrazdır. Özünü dünyanın hər tərəfinə bələd biri hesab edən Cavanşir səhvin bir addımından dönməyi bacarır. Mənfi cəhəti isə onu həqiqətən sevmə, ona hörmət edən Dürdanəni görməzdən gəlməsi idi. Buna baxmayaraq, yazıçı Cavanşiri yanılmağa qoymur. Əsərin sonunda Şuşaya duman gəlməsini təsvir edərkən Dürdanə ilə dumanı təzadda verərək əsərin cəlbediciliyini artırır: “Sonra yavaş-yavaş bir duman gəldi, qarşıdakı ovuc-ovuc işıqlar əvvəlcə bu dumanda yayıldı, sonra tamam görünməz oldu, Xəzinə qayası da dumanda yox oldu və Cavanşirə elə gəldi ki, sabahki gündü, onun anadan olduğu gündü, bir qız, cavan, təmiz, utancaq bir qız Cavanşirin çox xoşladığı alma piroqu bişirib gətirib onu təbrik edir, Cavanşiri dünyanın ən cəsuru bilir...” [2, 142].

Əsərdə obraz səviyyəsinə qaldırılan təbiət təsvirlərinə də təsadüf olunur. Yazıçı bəlkə də Şuşanın mənzərəsini, valehedici gözəlliyini bu cür incə boyalarla nəzərimizdə canlandırmasa idi, əsəri oxumaqdan bu dərəcədə zövq ala bilməzdik...

“Şuşaya duman gəlib,

Ürəyimə güman gəlib –

Hər dərdimi-sərimi

Sinəmdən qovan gəlib” [2, 112].

Elçin Əfəndiyevin yaradıcılığını izlədikcə bu qənaətə gəlirik ki, o, ən adi həyat hadisələrini belə ümumbəşəri səviyyəyə qaldırmağı, insanın və insanlığın mənafeyi miqyasında ümumiləşdirməyi bacaran sənətkardır. Ədib mövzuların aktuallığını, əhəmiyyətini nəzərə almaqla hadisələrin özünü yox, fəlsəfəsinə, mahiyyətinə daha çox diqqət yetirir. Bu baxımdan Elçin Əfəndiyevin əsərləri milli mənəyə və intonasiyaya malik olduğu kimi, həm də ümumbəşəri səciyyə daşıyır. Bu cəhət yazıcının bədii ümumiləşdirmə imkanlarını genişləndirir. Beləliklə, millilikdən ümumbəşəriyyəyə yol açılır.

Çağdaş milli nəsrimizin və dramaturgiyamızın istedadlı nümayəndəsi, görkəmli ictimai xadim, xalq yazıçısı Elçinin bədii əsərləri təkcə Azərbaycanda deyil, həm də dünya ölkələrində sevilə-sevilə oxunur, əldən-ələ gəzərək neçə-neçə oxucu nəslində mənəvi körpü yaradır. 60-cı illərin əvvəllərində ədəbiyyata gələn istedadlı qələm sahibi elə ilk hekayələrindən fərdi üslubu, özünəməxsus yazı manerası, həyat hadisələrinə orijinal baxışı ilə diqqəti cəlb edir.

Ədəbiyyat

1. Elçin. (Əfəndiyev Elçin İlyas oğlu): biblioqrafiya/ixtisas red. Və burax. məsul K.Tahirov; red. G.Səfərəliyə; M.F.Axundov adına Azərbaycan Milli Kitabxanası. Bakı: 2013, 560 s.
2. Əfəndiyev E. Seçilmiş əsərləri. 2 cildə, I c., Bakı: Azərnaşr, 1987, 456 s.
3. Nəbiyev B. Söz ürəkdən gələndə. Bakı: Yazıçı, 1984, 284 s.
4. Tağısoy Nizami. Elçin yaradıcılığı: görünən və görünməyən tərəflər. 525-ci qəzet, 2009, 15 aprel.

DOI: 10.36719/2663-4619/24.07.20/01/90-93

Əsmər Dadaş qızı Hüseynova

AMEA Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutu, elmi işçi
esmer74.17@mail.ru

QULU XƏLİLOV YARADICILIĞINDA MEMUAR JANRI

Xülasə

Məqalədə memuar janrının oçerk kimi faktiki həyat materialı, hər hansı bir şəxslə bağlı xatirələr və sənədlilik əsasında yazıldığı və bəzən “xatirələr” də adlanması qeyd olunur. Yalnız bu janrın oçerkdən fərqli cəhətinin konkret bir şəxsdən bəhs etmək məcburiyyətinin olmaması vurğulanır. Memuarın özünəməxsusluğu, müəllifin iştirak etdiyi və şahidi olduğu hadisələri olduğu kimi təsvir etməsi, həcm məhdudiyyəti yoxluğu nəzərə çatdırılır. Görkəmli ədəbiyyatşünas, cəsarətli tənqidçi, müəllim-pedaqoq, alim, əməkdar mədəniyyət işçisi, filologiya elmləri doktoru, professor Qulu Xəlilov Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığı sahəsində öz yeri, öz sözü, öz dəsti-xətti olan söz sənətkarlarından biri olması, onun ədəbi həyatla, elmlə, ədəbi mühitlə yanaşı mədəni həyatdan da kənar qalmaması diqqətə çatdırılır. Məqalədə görkəmli tənqidçi Qulu Xəlilovun tanınmış elm və sənət adamlarının və həmin dövrdə iştirakçısı olduğu yaşananlar barədə xatirələrindən danışılır. Tənqidçinin memuar yaradıcılığı sahəsində qələmə aldığı məqalələrdən nümunələr göstərilməklə onun bu janrda da öz sözünü deməsi ən yaxşı məziyyətlərdən biri kimi hesab olunur. Məqalədə Qulu Xəlilovun yaşadığı qısa və mənalı ömrün bəzi xatirələrinə toxunulur, bu nüansların bir tənqidçi ömrünə etdiyi təsir diqqətə çatdırılır.

Açar sözlər: *Qulu Xəlilov, görkəmli ədəbiyyatşünas, memuar janrı, tənqidçi mövqeyi, tənqidçilik fəaliyyəti*

On the genre of memoirs in the work of Gulu Khalilov

Summary

The article contains actual life material of the memoir genre as an essay sometimes referred to as "memories" when they are based on memories of any person. The only difference between this genre and the essay is that there is no need to talk about a specific person. The originality of the memoirs, a description of the events in which the author participated and witnessed, as well as the absence of volumetric restrictions were noted. An outstanding literary critic, teacher, scientist, honored worker of culture. Professor Gulu Khalilov occupies an important place in the literary criticism of Azerbaijan. he is not excluded from literary life, science, the literary milieu, as well as cultural life. The article tells about the memories of prominent critic Gulu Khalilov, people of science and art. Examples of articles written by a critic in the field of memories are given. Having a say in this genre is considered one of the best features. The article touches on some memories of Gulu Khalilov's short and meaningful life. The impact of the nuances here on the life of a critic is highlighted.

Key words: *Gulu Khalilov, literary critic, memoir genre, critical position, critical activity*

Memuar fransız sözü olub (memoire, XVIII əsr) “xatirə” deməkdir, latıncadan tərcümədə isə memoria “yaddaş” mənasını daşıyır. Onun haqqında ilk nümunələrə alman naşiri F.A.Brokhauzun və rus mətbəə işçisi İ.E.Efronun birlikdə tərtib etdiyi “Ensiklopedik lüğət”də (1896) rast gəlinir. Memuar janrı oçerk kimi faktiki həyat materialı, hər hansı bir şəxslə bağlı xatirələr və sənədlilik əsasında yazıldığı üçün bəzən “xatirələr” də adlanır. Memuarın oçerkdən fərqli cəhəti konkret bir şəxsdən bəhs etmək məcburiyyətinin olmamasıdır. Memuarın özünəməxsusluğu, əsas prinsiplərindən ən başlıcası müəllifin iştirak etdiyi və şahidi olduğu hadisələri olduğu kimi təsvir etməsidir. Bu janrda həcm məhdudiyyəti yoxdur, hətta oçerkdən xeyli böyük də ola bilər. Tarixi həqiqətlərin ardıcıl izlənilməsi, dəqiqlik, hədəfdən yayınmamaq onun mühüm

xüsusiyyətlərindən sayılmaqla yanaşı, müəllifin xatirələrini, təəssüratlarını əks etdirən bədii-publisistik yazılardır. Bir qayda olaraq, bu janr görkəmli siyasi xadimlərin, tanınmış elm və sənət adamlarının, incəsənət nümayəndələrinin müasiri olduğu insanlar və həmin dövrdə iştirakçısı olduğu yaşananlar barədə xatirələrini canlandırır. Bu janra Cəlil Məmmədquluzadənin “Xatirətim”, Məmməd Səid Ordubadinin “Qanlı sənələr”, “Həyatım və mühitim”, Ömər Faiq Nəmanzadənin “Xatirələrim”, Yusif Vəzir Cəmənzəminlinin “Bir cavanın dəftəri”, “Həyatımın iyirmi ili”, Abdulla Şaiqin “Keçmiş günlər”, Süleyman Rüstəmin “Unudulmaz müəllim”, Mehdi Hüseynin “Bir ay, bir gün”, Anarın “Sizsiz” əsərlərini nümunə göstərmək olar.

Görkəmli ədəbiyyatşünas və tənqidçi Əziz Mirəhmədovun tərtib etdiyi “Ensiklopedik lüğət”də qeyd olunmuşdur: “Memuar ədəbiyyatı – geniş mənada müəllifin gördükləri, şahidi olduğu, yaxud iştirak etdiyi keçmiş hadisələr haqqında yazıları. Avtobiografiyalar, gündəliklər, qeydlər və s. bu qəbildəndir. Konkret mənada isə memuar ədəbiyyatına o əsərlər daxil olur ki, onlarda sənətin ayrıca bir növü kimi müəlliflər həyatı obrazlı şəkildə əks etdirirlər.” (1; səh.124)

Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığı sahəsində öz yeri, öz sözü, öz dəsti – xətti olan söz sənətkarlarından biri də görkəmli ədəbiyyatşünas, cəsarətli tənqidçi, müəllim – pedaqoq, alim, əməkdar mədəniyyət işçisi, filologiya elmləri doktoru, professor Qulu Xəlilovdur. Qulu Xəlilov ədəbi həyatla, elmlə, ədəbi mühitlə yanaşı mədəni həyatdan da kənar qalmır, günün tələblərinə cavab verən müxtəlif mövzularda məqalələr, oçerklər, esse və bədii lövhələrlə müxtəlif mətbuat səhifələrində dərc olunurdu. Həmişə ədəbi mühitin və yaradıcılıq mübarizələrin içində olması Qulu Xəlilovun qələmini daha da cilalayıb, hər bir toxunduğu məsələnin dəyərini artırıb. Tənqidçilərin böyük əksəriyyəti onun bu sahədə rolunu dəyərləndirir, daha fəal bir yaradıcılıq inkişafını müasir dövrün tələblərindən irəli gələn bir zərurət hesab edirlər. Qulu Xəlilovun yaradıcılıq sferasının genişliyi memuar janrından da yan keçə bilməmişdir:

“Əziz oxucu, mən bütün yazı – pozumu “qəlbimin səsi” adlandırsam heç də yanılmaram. Mən bu səsin kiçik bir parçasına yaşadığımız günlərin ovqatına qatıb “Torpağın göz yaşı” başlığı altında sizə təqdim edirəm. Mən çoxlu tənqidi kitablar da yazmışam, oçerklər də, bədii əsərlər də, elmi – tədqiqat səpkili monoqrafiyalar da... Lakin mənə görə qəlbimin səsi publisist yazılarımda daha gur, daha cəsarətli və üsyankar olmuşdur desəm buna inanın. Elə özüm də bu yazılarıma görə bəzən haqlı, bəzən haqsız az məzəmmət olunmamışam. Bu yazılar bir nəfəsə, bir günə, bir aya yazılmamışdır, uzun illərin müşahidəsi, düşüncəsi nəticəsində ərsəyə çatmışdır.” (2; səh.3)

Qulu Xəlilovun yaşadığı çətin və keşməkeşli bir ömür onu bütün yaradıcılığı boyu təqib etmişdir. Vətənin dar günündə, torpaqlarımızın itirildiyi bir vaxtda zəhmətə, xalq mənafeyinə yüksək qiymət verməyi böyük ustalılıqla bacaran görkəmli ədəbiyyatşünas bu mənzərəyə etinasız qala bilməzdi. “Torpaq milli sərvətdir” sərlövhəli məqalədə tənqidçi öz vətəndaş narahatlığını qələminin gücü ilə oxucusunun diqqətinə çatdırmağı bacarmışdır:

“Mərhum atamın bir sözünü indi daha tez – tez xatırlayıram. “Bala, ilan ilandı, o da torpağı qənaətlə yalayır ki, qurtarmasın”. Mən o zamanlar bu kəlamdakı mənaya o qədər də əhəmiyyət verməzdim. Necə yəni ilan torpağı qənaətlə yalayır, qurtarmasın?! Gündoğanla günbatanın arası torpaq deyilmi, o necə qurtarar?! İndi daha dərinə dərk edirəm ki, torpaq da qurtarar.” (2; səh. 7)

Qulu Xəlilov memuar janrı ilə bağlı qələmə aldığı məqalələrinin birində xalq şairi Səməd Vurğunla olan görüşlərini xatırlayır, onun necə səmimi və qayğıkeş bir insan olduğunu oxucusunun nəzərinə çatdırırdı. Tənqidçi Səməd Vurğunla bağlı görüşlərindən “Tənqidçilik çətin peşədir” adlı monoqrafiyasının “Xatirələr” bölməsində hələ tələbə ikən onunla ilk tanışlığından dərin ehtiramla söhbət acır. Məqalədə dahi şairin gənc tənqidçinin yazılarına olan münasibətini görür, “kəskin tənqid”i bacardıqca “yumşaltmaq” məsləhətini vurğulamasının şahidi oluruq. Qulu Xəlilov onunla olan sonuncu görüşünü böyük kədər hissi ilə belə qələmə alır:

“O uzanmışdı. Məni görəndə qalxıb oturdu, əl tutdu, yer göstərdi. Kupədə tanımadığım adamlar da var idi. Şair məni hamı ilə tanış etdi. Onunla qarşı – qarşıya oturmuşdum. Özümdə bir yüngüllük hiss edirdim. Çünki, hörmətlə, qayğı ilə qarşılanmışdım. Mənə ilk sualı bu oldu:

- A bala, Moskvaya təkmi gedirsən?
- Bəli.
- Birinci dəfə də təkmi getmişdin? Bəs xəstəxanada sənə kim baxırdı?

Mən eyni cavabı verdim və nədənsə bu suallar məni kövrəltdi, ürəyim yuxaldı. Başımı aşağı saldım. Özümü ağlamaqdan güclə saxladım.” (3; səh. 297)

Qulu Xəlilov dahi şair ilə bağlı yazıya aldığı xatirələrində qısa müddət ərzində qatarda yaşanan hadisələri xüsusi həssaslıqla göz önündə canlandırmağı bacarmışdır. Şairin ona olan səmimi münasibətini, mehriban davranışını, tanınmış olmasına baxmayaraq özünü sadə və qayğıkeş hiss etdirməsini, ata kimi münasibət bəsləməsini diqqətə çatdırır, həmin vaxt Səməd Vurğunun onu rus yazıçısı Mixail Şoloxovla tanış etməsini böyük məhəbbətlə xatırlayır.

Qulu Xəlilov “Onun yeri görünür” adlı memuar məqaləsində o vaxt Yazıçılar İttifaqının katibi olan Mehdi Hüseynə hələ məktəbli ikən bədii əsərlərinə, məqalələrinə olan marağından, yazıçının yaratdığı qəhrəmanlarına bənzəyib – bənzəməməsindən və ilk tanışlığından söhbət açır. Zahirən qaraqabaq, zəhlmi, ciddi olduğunu qeyd etməklə yanaşı, yeri gələndə ürəkdən gülməyini, incə yumor hissənə malik olmasını, səhhətinin çətin vaxtlarında yazıçının ona olan maddi və mənəvi qayğısından bəhs edir. Mehdi Hüseyn kimi mötəbər bir yazıçının onun tənqidçilik fəaliyyətinə olan müsbət münasibətindən, yeri gəldikdə elmi mübahisələrindən, yazıçının tənqidi fikrə qiymət verə bilmək bacarığını böyük rəğbətlə hissi ilə qeyd edir:

“Ozətdəki işimlə əlaqədar Yazıçılar İttifaqının katibi M. Hüseynlə tez – tez görüşməli olurdum. Ondan məsləhətlər alırdıq. Bir dəfə stolumun üstündə imzasız məqalə gördüm. Oxudum, xoşuma gəlmədi. Dərkənar yazdım: “Məqalə zəif olduğu üçün çapa gedə bilməz”. Verdilər arxivə. Bir müddət keçdi, qəzetin iki – üç nömrəsi çıxandan sonra mənə dedilər ki, M. Hüseyn səni çağırır. Getdim. Qaşqabaqlı idi. Salam – kalamdan sonra soruşdu:

- Qulu Xəlilov, məqaləmi nə üçün çap eləməmişən?

Təəccüblənmiş halda dedim:

- Sizin hansı məqalənizi çap eləməmişik?

- Mən iki həftədən çoxdur sənə məqalə göndərmişəm.

Dərhal barmağımı dişlədim. Sən demə zəif sayıb arxivə verdiyim məqalə onun imiş...” (3; səh. 301)

Qulu Xəlilov məqalənin sonunda Mehdi Hüseyni “söz cəngavəri”, “fikir cəngavəri”, “hünər cəngavəri” kimi verməklə, ədəbiyyat aləmində onun hansı çəkiyə, hansı statusa sahib olmasını oxucusunun nəzərinə çatdırmaq fikrində olmuşdur. Yazıçının Azərbaycan ədəbiyyatında tutduğu yüksək mövqə danılmaz fakt kimi qiymətləndirilmişdir.

Qulu Xəlilovun yazdığı memuar – məqalələr arasında “Arif müəllim” sərlövhəli məqaləsi öz səmimiyyəti və dil sadəliyi ilə diqqətdən kənar qala bilməz. Tələbəlik illərinin qayğılı günlərindən, tənqidçilik fəaliyyətinin ilk vaxtlarından, müəllim peşəsinə olan sevgisindən söhbət açarkən Arif müəllimin (Məmməd Arif Dadaşzadə - Ə.Hüseynova) danılmaz rolunu yüksək qiymətləndirərək qeyd edirdi: “Bir dəfə o, Mayakovskidən danışarkən dedi: - Mayakovski sülh istəyir.

Mən birinci cərgədə oturmışdım. Onun dediklərini yazırdıq; nəinki acgözlüklə yazır, həm də elə bil su kimi içirdik. Ağılımıza, gözlərimizə, başımıza yığırdıq.

Dedim: - Arif müəllim, sülhü kim istəmir ki? Mayakovskini buna görə tərifi etmək lazımdır mı?

Qəribədir, o dayanadı və bir qədər əsəbi halda dedi: - Sənin sülh istəməyinin o qədər də böyük əhəmiyyəti yoxdur. Amma Mayakovski kimi şairin sülh istəməsinin böyük beynəlxalq əhəmiyyəti var. Çünki Mayakovski minlərin, milyonların adından danışmaq səlahiyyətinə malikdir.

Mən elə bilirdim ki, Arif müəllim heç vaxt hirsələnmez. Aylar, illər ötdü, münasibətlərimizin çox yaxşı vaxtında həmin sözü Arif müəllimə xatırlatdım. O səmimiyyətlə dedi: - Ola bilər. Yadımda deyil. Görünür. Dekanlığda, kafedrada qanqaraldıcı bir şey olub, elə auditoriyaya da o vəziyyətdə gəlmişəm. Hirsimi də sənə üstünə tökmüşəm.

Güldüm, inandım və qəribədir ki, üstümdən elə bil dağ götürüldü. Çünki biz onu qəzəbli görməmişdik. Səbr və təkminin, mehribanlıqın timsalı kimi görmüşdük.” (3; səh. 311)

Qulu Xəlilovun tanınmış xalq yazıçı Əli Vəliyevlə bağlı bir sıra xatirələrinə “Qibtə” adlı məqaləsində rast gəlirik. Tənqidçi hələ orta məktəbdə oxuyarkən yazıçını kiçik bir hekayəsi ilə tanıdığını, universiteti bitirdikdən sonra bir təşkilatda işlədikləri üçün aralarında yaranan yaxın münasibətdən və ona qarşı olan qayğıdan söhbət açır: “İlk zəng yerim yenə də Ə.Vəliyev oldu:

- Mənim barəmdə həkimlər çox ümitsiz danışdılar.

Dəstəyi asmamış o başdan hönkürtü səsi eşitdim. Ay allah, həmin bu kobud adam nə cür hönkürüb ağlayırdı?! Mən Ə.Vəliyevin heç nəyi deyədim, heç kəndlisi də deyildim.” (4; səh.6)

Görkəmli ədəbiyyatşünas gənclik illərinin yadigarı olan alovlu şair, üsyankar vətəndaş olan Xəlil Rza Ulutürklə bağlı bir sıra məqalələr, qeydlər müəllifidir. Bu məqalələrdə tənqidçi mövqeyindən başqa dost – qardaş münasibəti də aydın şəkildə müşahidə olunur. Qulu Xəlilov Xəlil Rza Ulutürkə həsr etdiyi hər bir məqalədə onların gənclik illərindən yaranan sıx dostluq əlqələrini öz oxucusuna olduğu kimi çatdırmaq məqsədinə nail olmuşdur. Şairin ömrünün müəyyən mərhələlərində yazdığı kiçik məktub – qeydləri Qulu Xəlilov böyük ehtiramla saxlamış, yeri gəldikdə onlardan məqalələrində də istifadə etmişdir. Tənqidçinin “Xəlilsiz günlərimiz” adlı yazdığı son məqaləsində qarşılıqlı səmimiyyətin bir daha şahidi oluruq: “Xəlilin gözlərində traxoma xəstəliyi var idi. Buna görə də universitet illərində heç bir mühazirə yazmırdı. Mən yazırdım, oxuyurdum, o da dinləyirdi. Budur, 6 mart 1956 – cı il tarixli məktubunda yazır:

İki gözüm, qardaşım Qulu! Əzizim, axı sən doğurdan da mənim iki gözümsən. Axı mən beş illik tələbəlik çağlarımda bircə leksiya yazmadım, kitab oxumadım. Daim sənə, sənənin gur və ilhamlı səsinə qulaq asdım... Bunu unutmaq olarmı! Unudanlara ar olsun!

X.Rzanın belə minnətdarlıq hissələ dolu məktubları məndə çoxdur”. (5; səh.6)

Tənqidçi bütün məqalələrində Xəlil Rza Ulutürkün həyat və yaradıcılığını yüksək dəyərləndirmiş, yeri düşdükcə onunla qürur duymaqdan çəkinməmişdir.

Qulu Xəlilovun “Yaşamaq istəyirəm” adlı avtobioqrafik povesti də xatirələr əsasında yazılmış ən gözəl memuar nümunələrindən biri kimi sayıla bilər. Povestdə tənqidçi ömrünün acılı – şirinli xatirələrini yada salır, uşaqlıq və gənclik illərini həssaslıqla qələmə alır: “Bu dəftəri yazmaya bilməzdim. Yazmasaydım, elə hesab edin ki, bağrım çatları. Mənim cəmi 30 yaşım var. 24 yaşından xəstəxanalara düşmüşəm. Ürəyimin bir çox dərdlərini, arzularını, həyatımın bəzi lövhələrini bu dəftərdə görə bilərsiniz. Xəstəliklə mübarizə davam edir. Əgər mən bu mübarizədə həlak olsam, qoy mənim yerimə ölüm qarşı bu dəftər döyüşsün”. (6; səh.78)

Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığı tarixində memuar janrına bir o qədər müraciət olunmasa da, lakin bu janr öz dəyərli əhəmiyyəti ilə həmişə aktuallığını qoruyub saxlaya bilmişdir. Bu baxımdan görkəmli ədəbiyyatşünas Qulu Xəlilov öz tənqidçi mövqeyini saxlamaqla bu janra müraciət etmiş, nəticədə sanballı tədqiqat mövzuları yaratmağa nail olmuşdur.

Ədəbiyyat

1. Ədəbiyyatşünaslıq. Ensiklopedik lüğət, Əziz Mirəhmədov, “Azərbaycan Ensiklopediyası” Nəşriyyat – Poliqrafıya birliyi, Bakı, 1998, s.124, 240 s.
2. Q.Xəlilov. Torpağın göz yaş. “Hər şey ilk mənbədən başlayır”, Bakı: Azərneşr, 1989, s.3, 184 s.
3. Qulu Xəlilov. Tənqidçilik çətin peşədir. “O, həssas və qayğıkeş idi”, Bakı: Yazıçı, 1986, s.297, 389 s.
4. Q. Xəlilli. “Qibtə” Ədəbiyyat qəzeti, 23 fevral, s.6, 1996
5. Qulu Xəlilli “Xəlsiz günlərimiz...”, Ədəbiyyat qəzeti, 12 yanvar, s.6, 1996
6. Qulu Xəlilov. “Atam və mən”, Bakı: Gənclik, 1975, s.64, 308 s.

DOI: 10.36719/2663-4619/24.07.20/01/93-97

Qərənfil Zeyqəm qızı Rzayeva
ADPU Ağcabədi filialı, baş müəllim
qerenfilrzayeva40@gmail.com

XƏLİL RZA ULUTÜRKÜN YARADICILIĞINDA POEMA JANRI

Xülasə

Azərbaycan ədəbiyyatının görkəmli simalarından olan Xəlil Rza Ulutürk özünəməxsus poetik deyimi, qələmə aldığı mövzuya əsl sənətkar münasibətilə seçilən şairlərdəndir. Onun yaradıcılığında poema janrı xüsusi yer tutur və böyük əhəmiyyətə malikdir.

Məqalədə X. R. Ulutürkün poema yaradıcılığı araşdırılmış, bir neçə poeması təhlil edilmişdir. Xəlil Rzanın poema janrına müraciət etməsinin səbəbi göstərilmiş, bu janra verdiyi önəmin mahiyyətinə aydınlıq gətirilmişdir.

Xəlil Rza düşünürdü ki, poemada qələmə alınan həyat – real həyatdır, bu real həyatdan, real varlıqdan alınan təəssürat isə qanadlıdır, yüksəkdir, idealdır. Şairin fikrinə görə, poema şeir ilə hekayətin elə bir xüsusi növüdür ki, orada tərənnüm ruhu, qəhrəmanlıq ruhu var, həyatın yalnız ali həqiqətlərini göstərməklə vəcdə gələn şair ürəyinin döyüntüləri var.

Məqalədə Xəlil Rzanın “Məhəbbət dastanı”, “Krasnodon qartalları”, “Əlvida, Azərbaycan!” və “Qnım bayrağımdadır” poemaları təhlil obyektinə çevrilmiş, poemaların ideya-bədii məziyyətləri, şair tendensiyası düzgün müəyyənləşdirilmişdir.

Açar sözlər: *şair, poema, ideya, qəhrəman, vətən*

The genre of poem in the activities of Khalil Rza Ulutürk

Summary

Khalil Rza Ulutürk, one of the prominent figures of Azerbaijani literature, is one of the poets distinguished by his unique poetic expression and a real artist's attitude to his subject. The poem genre has a special place in his work and is of great importance.

The article examines the work of H. R. Ulutürk's poems and analyzes several poems. The reason why Khalil Rza turned to the genre of poetry was given, and the essence of the importance he attached to this genre was clarified.

Khalil Rza thought that the life written in the poem is real life, and the impression from this real life, from a real being, is winged, high, ideal. According to the poet, the poem is a special kind of poetry and story, where there is a spirit of praise, a spirit of heroism, the heartbeat of the poet, who is delighted to show only the highest truths of life.

The article includes Khalil Rza's "Epic of Love", "Krasnodon Eagles", "Goodbye, Azerbaijan!" and "My blood is in my flag" poems have become the object of analysis, the ideological and artistic merits of the poems, the poet's tendency have been correctly identified.

Key words: poet, poem, idea, hero, homeland

Giriş

Xalq şairi Xəlil Rza Ulutürkün çoxşaxəli bədii yaradıcılığında poema janrı mühüm yer tutur. Onun poema janrına müraciət etməsi səbəbsiz deyildi. Şair düşündü ki, "poemada qələmə alınan həyat – real həyatdır, bu real həyatdan, real varlıqdan alınan təəssürat isə qanadlıdır, yüksəkdir, idealdır"(Ulutürk, 1963: 13), "poema şeir ilə hekayətin elə bir xüsusi növüdür ki, orada tərənnüm ruhu, qəhrəmanlıq ruhu var, həyatın yalnız ali həqiqətlərini göstərməklə vəcdə gələn şair ürəyinin döyüntüləri var" (X. R. Ulutürk, 1963: 19). Elə buna görə də Xəlil Rza Ulutürk, yaradıcılığının müxtəlif vaxtlarında kiçik həcmli şeirə sığdıra bilmədiyi böyük, dərin, ülvü düşüncələrini poemalarında əks etdirmişdir.

"Məhəbbət dastanı" (1957-1959), "Atalar-oğullar", "Bayatı-Şiraz" (1964-1972), "Krasnodon qartalları" (1967), "Qanadlılar", "Gələcəksən baharda" (1970), "Həsrət" (1971), "Təbrizli şairin düşüncələri" (1970), "Hara gedir bu dünya", "İki qardaşın söhbəti", "Məni bir dərd yandırar", "Məktublar gedər-gələr", "O gün gələcək", "Şuşa səfəri", "Adımız, soyadımız" (1965), "Dənə gələn toyuqlar" (1983), "Ürəyimdə qalan tikan" (1985), "Yadımdamı, Samirə" (1986), "Çənlibel" (1988), "Məftillə sarınmış yaralar", "Əlvida, Azərbaycan!", "Qanıma bayrağımdadır" (1991-1994) və s. poemalarında Xəlil Rzanın cəsarətli şair şəxsiyyəti ilə yanaşı əsl vətəndaş mövqeyi də diqqəti cəlb edir.

Akademik Bəkir Nəbiyev "İstiqlal şairi" monoqrafiyasında X. R. Ulutürkün poema yaradıcılığında danışarkən bir faktı xüsusilə qeyd edir ki, "şair heç vaxt ilham yorğunluğu keçirməmiş, onun qəlbə həmişə yaradıcılıq eşqi döyünmüşdür...X. Rzanın bir şair kimi başqa bir ləyaqəti də onun qələminin epik vüsətə malik olması ilə bağlıdır. Brest qalası qəhrəmanı Əliheydər İbrahimovun döyüş qəhrəmanlığına və öz sevgisi sayəsində onu ölümdən xilas etmiş Asya xanımın fədakarlığına həsr olunmuş "Məhəbbət dastanı", ataların humanizm və mübarizə estafetini oğulların davam etdirməsi gərəkliyi alqışlayan "Atalar-oğullar" poeması, Söhrab Tahirə xitabən yazılmış "Az ömürlü ağ günlər", təbiətin ilkinliyini və bəkarətini qorumaq əzmi ilə nəfəs alan "Bayatı Şiraz", Xəzər qasırgasında öz vəzifəsi başında həlak olmuş qəhrəmanların xatirəsini əbədiləşdirən "Tufandan güclülər" kimi əsərləri bunu aydın şəkildə təsdiqləyir". (B. Nəbiyev, 2001: 190)

Ümumiyyətlə, Xəlil Rza poemanı bir janr olmaq etibarilə yüksək qiymətləndirmiş və onun özünəməxsus poetikasının olduğunu dəfələrlə vurğulamışdır. Əsasən də biz Xəlil Rzanın bu qənaətinə 1963-cü ildə yazdığı "Müharibədən sonrakı Azərbaycan sovet ədəbiyyatında poema janrı (1945-1950)" adlı dissertasiya işində tez-tez rast gəlirik. Rus tənqidçisi V. Belinskiyin poema janrı haqqında dolğun qənaətləri – "poema həyatı onun ən mühüm məqamlarında ehtiva edir"(X. R. Ulutürk, 1963: 17) fikri X. Rzanı bu janrın gözəl nümunələrini yaratmağa ruhlandırılmışdır.

Xəlil Rza Ulutürk zəngin yaradıcılıq yolu keçmiş sənətkardır.

Xəlil Rzanın mübariz ruhu, vətən eşqi və şair səmimiyyəti əksər əsərlərində qabarıq şəkildə görünür. Şairin hələ sovetlər dönəmində yazdığı "Məhəbbət dastanı" poemasında bu əhvali-ruhiyyə çox aydın görünməkdədir.

1957-1959-cu illərdə qələmə alınmış "Məhəbbət dastanı" poeması Böyük Vətən Müharibəsi illərində rəşadətə döyüşən, xalqımızın qəhrəman oğlu, qvardiya mayoru Əliheydər İbrahimova və onun vəfalı ömür-gün yoldaşı Asya Hüseyinzadəyə həsr olunmuşdur. Əsər xarakteri etibarilə epik-lirik dastançı adlandırılır.

"Hər şeydən əvvəl X. Rza əsəri ilhamlı bir qələmlə yazmışdır. Düzdür, şair özü əsəri poema adlandırır, amma bu, poemadan daha çox qəhrəmanın həyatı haqqında fraqmentlər, bədii lövhələrdir. Müəllif

uzunçuluğa yol verməmiş, əsər boyu yığcamlığı, səliqəliliyi gözləyən şair, qəhrəmanı Əliheydəri, onun arvadı Asya və anası haqqında fikirlərini bədii ümumiləşdirmələr yolu ilə söyləmiş, ürəyini boşaltmışdır. Şair sovet adamının yüksək mənəvi sifətləri haqqındakı fikirlərini ürəkdən duyaraq misralara çevirmişdir. (Məmmədov, 1959: 6)

Müəllif Asyanın simasında mərd, dözümlü, sədaqətli və qayğıkeş Azərbaycan qadınının obrazını yaratmışdır. Bu, tək-cə fakt olmaqla qalmır, həmçinin Xəlil Rza Ulutürkün Azərbaycan qadınına olan münasibətini, məhəbbət və ləyaqətinə bəslədiyi ehtiramı göstərir.

Poemada təsvir olunan məhəbbət adı bir hiss deyildir, insanı mənəvi cəhətdən bütövləşdirən ən ali bir duyğu kimi dəyərlidir. Yaşatmadan yaşamağın mümkünsüzlüyünü göstərən həyat amalıdır.

Şairin 1960-cı illərdə yazdığı “Krasnodon qartalları” poeması müharibə mövzusunda yazılmış dövrünün ən sanballı əsərlərindəndir. Bu poema dərin həyatı müşahidələr, gərgin araşdırmalar və tarixi həqiqətə sədaqətlə yanaşma baxımından xüsusilə diqqətəlayiq əsərlərindəndir və Böyük Oktyabr Sosialist inqilabının 50 illik yubileyi münasibətilə yazılmışdır.

Poema ikinci dünya savaşından nəşət edən, Böyük Vətən Müharibəsi adı ilə tarixə yazılan, 1941-1945-ci illərdə alman faşizminin Rusiyaya hücumu ərəfəsində faşistlərə qarşı gizli mübarizə aparən, məşhur “Gənc Qvardiya” təşkilatı sıralarında fəaliyyət göstərən azərbaycanlı qəhrəman Əli Əsədulla oğlu Dadaşov və onun silahdaşlarının igidliyindən bəhs edir. Müəllif hələ poemanın proloqunda barəsində söhbət açacağı qəhrəmanı yetişdirən Vətənin, torpağın, təbiətin, hətta geniş sferada kainatın özünün qəhrəmanlığını vəsf edir:

Mənə elə gəlir:

əzəl binadan

Bu dünya dolanır qəhrəman kimi
Yaşayır təbiət, ömr edir cahan –
Qüdrətli, möhtəşəm bir insan kimi!

Qəhrəman deyilmi bu yer kürəsi?!
Qanında dəryalar, çaylar çağlayır.
Min ildir, bəlkə də milyon ildir o,
Bəşəriyyət boyda külfət saxlayır (X. R. Ulutürk, 1967: 10)

Xəlil Rza düşünür ki, hər insan qəhrəman ola bilməz. Qəhrəmanlıq o zaman mümkündür ki, cəsarətlə silahlansın. Cəsarət olmayan insanda qəhrəmanlıq nişanəsi də ola bilməz. Ən adi qarışqanın belə ağır yük altına girməsini şair böyük qəhrəmanlıq adlandırır.

Poemanın proloqunda şairi düşündürən məsələlərdən biri zaman və məkandır. O, zaman və məkanın sonsuzluğunu əzəli qəhrəmanlıq sanır. Xəlil Rza bu məqamda Vətəni ilə öyünür. Qoynunda igidlər bəsləyib böyüdən dogma torpağının tarixən yetirdiyi igidləri yada salır:

Alovu, atəşi yalnız yerdə yox,
Qanında bəsləyir bu el, bu məkan.
Babəklər yetirmiş Azərbaycanın
Başqa bir adı da: Azərbabəkan! (X. R. Ulutürk, 1967: 12)

Müəllif özünün də belə bir əhəmiyyətli əsəri qələmə almaq üçün bir çox çətinliklərə dözməli olacağını vacibliyini duyur və yazır:

Sənətin yolları dırmanır dağa
Dağları çiyində daşımaq gərək.
Layiq olmaq üçün belə torpağa
Yalnız qəhrəmantək yaşamaq gərək!

Gəlmişəm Bakıdan Krasnodona,
Gəlmişəm ildırım qatarlarla mən.
Əl-ayaq çəkilib şəhər susanda,
Söhbət eləyirəm bir çinarla mən. (X. R. Ulutürk, 1967: 12)

Proloqdan sonra poema “Çinarla söhbət” fəslə ilə başlanır. Bu fəsildə şair qəhrəmanının dili ilə xalqımızın ər oğullarını yada salır, onların döyüş əzmini, azadlıq uğrunda mübarizəsini iftixar hissilə təsvir edir. Bu məqamda Əlinin atası Əsədulla kişinin dogma vətəni Cənubi Azərbaycanda, Təbrizdə alovlanan azadlıq hərəkatına toxunulur, azadlıq mücahidlərinin başına gələn faciələrdən kədər hissilə bəhs olunur.

Xəlil Rzanın “Krasnodon qartalları” poeması faşizmə, faşizmin simasında bəşəriyyətə qənim kəsilən hər cür qaniçənliyə etiraz ruhunda yazılmış bir əsərdir. Müəllif, insanlıq simasını itirmiş faşist Renatus, xain

Solikovski, satqın Kuleşov kimi yırtıcıları ifşa etməklə kifayətlənmiş, həmçinin faşizmi törədən səbəbləri də bədii şəkildə təsvir etməyə çalışmışdır.

Poemada Əli Dadaşov surəti doğma vətənimizdən uzaqlarda faşistlərə qarşı mübarizədə qəhrəmanlıqla həlak olmuş igid oğullarımızın ümumiləşdirilmiş obrazıdır. Şairin məhəbbətlə yaratdığı bu obraz günümüzün də qəhrəmanları ilə səsleşir. Əli kimi qəhrəmanların Vətənlə əbədi bağlılıqlarını, onlara olan ümumxalq məhəbbətini şair səmimi misralarla ifadə edir. Əlinin doğma vətənə məhəbbəti aşağıdakı sətirlərdə daha təsirli ifadə olunmuşdur.

- Deyirəm:

Vətəndən heç olmasa siz

Bircə ovuc torpaq gətirin mənə

Məni o torpağa yetirməsəniz

Barı o torpağı yetirin mənə. (X. R. Ulutürk, 1967: 17)

Təkcə bu ifadələr vətənə məhəbbətin böyüklüyünü, nəhayətsizliyini göstərən faktlardan biridir.

Mərdlik, mübarizlik, qəhrəmanlıq kimi keyfiyyətləri tərənnüm edən “Krasnodon qartalları” poeması bu günümüz üçün də aktual bir əsərdir. Torpaqlarının 20%-i işğal altında qalan, minlərlə sakini evsiz-eşiksiz, qaçqın-köçkün, didərgin həyatı yaşayan xalqımızın Əli Dadaşov kimi vətənpərvər gənclərə bu gün daha çox ehtiyacı var. Əsər oxucularda düşməyə nifrət, vətənə, xalqa məhəbbət və sədaqət kimi ülvi hisslər təlqin edir.

“Şair var ki, səsi şeirindən, şeiri səsindən uzağa getmir, amma Xəlil Rza şeirinin səsi yer üzündə yaşayan bütün Azərbaycan türklərini silkələyirdi. Xəlil Rza bu millətin üsyankar səsi idi, rus imperializminə, daxili düşmənlərə qənim kəsilməyi səsi...” (Yusifli, 1988: 4)

Onun üsyankar ruhu, ədalətsizliyə etirazı öz poetik ifadəsini ölməz əsərlərində tapıb. Şairin “Əlvida, Azərbaycan!”, “Qanımda bayrağımdadır!” poemalarında 20 Yanvar gecəsində (1990) sovet imperiyasının Azərbaycan xalqına qarşı törətdiyi vəhşiliklər ifşa olunur.

“Əlvida, Azərbaycan!” poeması azadlıq aşiqinin zindana salındığı günlərin məhsuludur. Bu əsər öz mövzusu, əhatə etdiyi məsələlər baxımından Xəlil Rzanın sonralar yazdığı “Qanımda bayrağımdadır!” poemasının bir növ başlanğıcıdır.

Poema şairin dərin kədəri ilə başlanır. Bakının Salyan kazarması yanındakı avtobus parkında ağır maşınların kapotuna və divarlara insan qanı ilə yazılmış “Öldük, amma qaçmadıq”, “Bizim qisasımızı alın!”, “Əlvida, Azərbaycan!” cümlələri onsuz da narahat olan şair qəlbini didib-parçalayır.

Kameraya sığmıram. Kameramız kiçik, dar,

Döşəmədə səslənir var-gəl edən addımlar.

Döşəmə qırmızı qan, divarlar qan qırmızı,

Qarşımda ağ vərəqdə al qırmızı bir yazı. (X. R. Ulutürk, 2003: 586)

Salındığı kamerada döşəməni, tavanı, divarları qan rəngində görəndə şair, nahaq qanları törədən qırmızı imperiyanın daxili simasını açır:

Qırmızı imperiya... caynaqları, gözü qan,

Ən şəərəfsiz əllərdən Nobel çələngi alan

Qızıl-qırmızı yalan, qızıl-qırmızı ilan,

Girib adam cildinə vəz edir aşkarlıqdan. (X. R. Ulutürk, 2003: 587)

Şair inanır ki, qolu çiyindən düşərək al qanı çəkmələrinə dolmuş yaralı azadlıq aşiqləri özündə güc tapıb ayağa qalxacaq, onların qoparılmış qolları yaralı bayraqtək bəşəriyyətin başı üzərində dalğalanacaqdır.

Əsərin sonunda şair düşməyə qarşı barışmazlığını və günahsız axıdılan qanların yerdə qalmayacağına inamını ifadə edir. Qəzəbdən sanki şairin gözlərindən od parlayır, nahaq tökülən qanların qisasını alacağına and içir:

Bulaqlar ölkəsində susuzluqdan çatlayan

dodaqlara and olsun!

Özü dağlardan ağır, əhdi göy tək uca

Qanlı dar ağacına tərəddüdsüz yanaşan

qoçaqlara and olsun!

Mən o zülmətdən qara kor heykəli yıxmamış,

Cahanda son fatehin axırına çıxmamış,

Getməyəcəm aləmdən.

İldırım döncəm.

Bir gün son qəsbkarın

Peysərində sönəcəm! (X. R. Ulutürk, 2003: 626)

Xəlil Rza Ulutürkün “Qanım bayrağımdadır!” poeması da doğma vətənin taleyi, xalqımızın azadlıq ideali mövzusunda. Əsər 1991-1994-cü illərdə qələmə alınıb.

“Azadlığına edilən ağır qəsd nəticəsində Lefortovo zindanında çəkdiyi məşəqqətlər X. Rzanın psixikasında elə böyük təsir buraxmışdı ki, şair uzun müddət, hətta dünyasını dəyişənə qədər həmin günlərin istər fiziki, istərsə də mənəvi sıxıntısından qurtara bilməmişdi”. (B. Nəbiyev, 2001: 210)

Elə buna görə də şair xəyalı yenidən o günlərə qayıdır və poemanı zindanın təsviri ilə başlayır.

İçindəki kədərdən sıxılan şair özünü zindanın kiçik kamerasında, laxtalanmış şəhid qanlı döşəmə üzərində təsəvvür edir. “Şəhidlərin ideal tərənnümündən, İlham və Fərizə məhəbbətindən psixoloji-mənəvi yol götürən milli xarakter sonra həmin yolu” (Ə. Əsgərli, 2012: 36) azadlıq uğrunda mübarizədə həlak olmuş şəhidlərin müqəddəs ruhlarını anmaqla davam etdirir. Azadlıq fədailərinin vətən eşqi, saf məhəbbəti şair qəlbini qürurlandırır və dünyanı şəhid qanı ilə suvarılmış bir məmləkətə baş əyməyə çağırır.

Azadlığı uğrunda tökübsə bu qədər qan,

Neçin Azərbaycana baş əymir bütün cahan?

Xəlil Rza xalqın başına gətirilən faciələrin səbəbkarları sırasında başlıca olaraq Mixayıl Sergeyeviç Qorbaçovu lənətləyir:

Qorbaç – qozbel deməkdir. Qozbel üçün nə fərqi

Al qanına bələsin Türkü, İslamı, Şərqi.

Sonra şair bəşər qatili adıyla Lenini yada salır, onu bütün cinayətlərin təməl daşını qoyan İblisə bənzədir:

“Suç” dedim, cinayəti suçmu adlandırmaq biz?

Lenin – bəşər qatili. Lenin - ən böyük İblis! (X. R. Ulutürk, 2003: 542)

Tərədilən cinayətləri göz önünə gətirən şair, xalqın qan yaddaşına çevrilən ağırlıq taleyinin əbədiyyət evinədək unudulmayacağını bildirir.

Poemada müəllif Azərbaycan xalqının xilaskarı, Ulu Öndərimiz Heydər Əliyevin obrazını böyük məhəbbətlə canlandırır. Şairin Dədətürkə inamı sonsuzdur:

Daim səngər başında, əzəmətli, mərd, ulu

Dədətürk – günəş oğlu.

İstər ildırım düşsün, istər gürşad, ya dolu

Səngərini buraxmaz, Dədətürk – məslək oğlu.

Xəlil Rza Ulutürk qənaətlərində necə də haqlı idi! O, xalqın nicat yolunun başlanğıcını Dədətürk deyə vəsf etdiyi, məsləkinə, qeyrətinə sığındığı Heydər Əliyevdə görürdü:

Günəşin qarşısında alnı açıq, üzü ağ

Ağdır DƏDƏTÜRKÜMÜZ!

Hüceyrəsinə qədər büllur imanla dolu

DƏDƏTÜRK – qeyrət oğlu! (X. R. Ulutürk, 2003: 546-547)

Xəlil Rza inanırdı ki, Dədətürk – Heydər Əliyev böyük vətənpərvərdir. Şair özü vətəninə sevdiyi üçün bu hissə ona doğma idi. “Onun nəzərində vətənpərvərlik – məfkurədir, məsləkdir. Vətənsizlik və ya məfkurəsizlik, məsləksizlik eynidir. Vətənpərvərlik – şan, şərəf, namus, qəhrəmanlıqdır. Bu ali hissə biganəlik isə miskinlik, nadanlıq, bədbəxtlikdir”. (Cəfər, 1980: 48)

Nəticə

Aparılan bu kiçik araşdırmanın nəticəsi olaraq onu deyə bilərik ki, Xəlil Rza Ulutürkün yaradıcılığı bütöv bir vətənpərvərlik məktəbidir və gələcək nəsillərin bu ruhda tərbiyəsində müstəsna əhəmiyyətə malikdir.

Ədəbiyyat

1. X. R. Ulutürk. Mühəribədən sonrakı Azərbaycan Sovet ədəbiyyatında poema janrı(1945-1950). Bakı, 1963 (namizədlik dissertasiyası)
2. B. Nəbiyev. İstiqlal şairi. Bakı, “Elm”, 2001
3. K. Məmmədov. Məhəbbət dastanı haqqında söhbət. “Bakı” qəzeti, 1959, 3 oktyabr
4. X. Rza. Krasnodon qartalları. Bakı, 1967
5. Vaqif Yusifli. İstiqlalın üç oğlu. Y. Axundlunun “İstiqlal şairləri” kitabına müqəddimə. Bakı, 1988
6. X. R. Ulutürk. Mən onsuz da əbədiyəm. Bakı, 2003
7. Bəkir Nəbiyev. İstiqlal şairi. Bakı, 2001
8. Əlizadə Əsgərli. Xəlil Rza Ulutürk. Seçilmiş əsərlərinə ön söz. Bakı, 2012
9. Məmməd Cəfər. Həmişə bizimlə. Bakı, “Yazıçı”, 1980

XX ƏSRİN 70-80 - Cİ İLLƏR EPİK ŞEİRİNDƏ EL MÜDRİKİ OBRAZI

Xülasə

Folklor səciyyəsi daşıyan simvolik müdrək obrazı özünəməxsus sənətkarlıqla işlədilərən surətlər silsilələrindəndir. Şair bu səpkidə olan əsərlərində müdrəkliyin fəlsəfəsini, həyatı gücünü canlı insanlarla, təbiətlə ünsiyyətin ümumi axarında izləməyə çalışır, doğma elat həyatının təsvirində, adət-ənənələrdə, xeyir-şərdə bu obraz xalqa işıq və nicat yolunu göstərən bir ağsaqqal kimi təsvir olunur.

Bu mərhələnin poetik axtarışlarında xalq həyatını bütün etnoqrafik cizgiləri ilə canlandırmaq, əmək və məişət tərzini, əkin-biçin qayğılarını, təsvir edən nümunələrdə bunu aydın şəkildə görmək mümkündür.

Açar sözlər: *Şifahi xalq ədəbiyyatı, el müdrəki, obraz, poeziya, epik şeir, simvol*

The image of the folk sage in the epik verses of 70 years of the 20th century

Summary

The imagination of a symbolic wise old man of a folklore character, is a series of illustrated artworks.

In his works, the poet describes the philosophy of wisdom as an elder person, who strives to observe the vital power of living people, trying to follow the general course of communication with nature, in the description of the native life of group of related people, traditions, in good and evil, this imagination is described as an elder who shows the light and the path of salvation to the people.

At this stage of his poetic quest, he revived with the help of ethnographic touches the way of life of the people, their life and everyday work, concerns about the harvest. All this is clearly seen in the work of the poet.

Key words: *oral folk art, poetry, the image of a folk sage, symbolism, epic poems*

Xalq həyatının, adət-ənənəsinin, məişət tərzinin və əmək məşğuliyyətinin elə səhnələri və məqamları var ki, onlar milli-mənəvi yaddaşın etnoqrafik cizgilərini bütün tərəfləri ilə şifahi xalq yaradıcılığının çeşidli ədəbi növ və janrlarında öz bədii ifadəsini tapır. Bu baxımdan folklorda özünə yer alan ədəbi-bədii nümunələr yalnız bu istiqamətdə müəyyən bilgi və məlumat verməklə öz vəzifəsini məhdudlaşdırmır, o həm öz zamanında həm də özündən qərinalərlə, əsrlərlə sonra gerçəkləşdirilən ədəbi təcrübəyə də əsaslı və güclü şəkildə təsir göstərir. Bu cəhət daim mövcud olan ədəbi dövriyyə və hərəkətin fasiləsizliyini folklordan adlayan milli-tarixi enerji ilə təmin edir və bu səbəbdən təkamül və inkişaf anlamında mühüm dəyər və əhəmiyyət daşıyır.

Məlum olduğu kimi, xalqın, etnosun həyat və məişətinin dağ, aran, köç-binə, təsərrüfat işinin incəlikləri yalnız ekspedisiyalar nəticəsində əldə olunan maddi-mədəniyyət nümunələri ilə özünün tarixən mövcud olan bir dövrünün mənzərəsi barədə müəyyən təsəvvür yaratmır. Belə bir xüsusiyyəti söz sənətinin, məxsusi olaraq ağız ədəbiyyatının bir çox xarakterik nümunələrində də izləmək mümkündür. Burada sadəcə olaraq istedad səviyyəsindən irəli gələn ifadə üsulunun və icra mexanizminin keyfiyyət göstəriciləri fərqli görüntülər yarada bilər.

Bu baxımdan poeziyada elat həyatının, məişət tərzinin etnoqrafik cizgilərlə canlandırılması, hər şeydən əvvəl, milli-mənəvi yaddaşa maraq və münasibətin tamamilə fərqli bir mərhələdə davam və inkişafını əyani şəkildə təsdiqləyir. Belə bir yaradıcılıq axtarışları yaşlı nəslin nümayəndələrindən xalq şairi Osman Sarıvəllinin, əlli-altmışıncı illərdə ədəbiyyata gələn şairlərdən Qasım Qasımzadənin, İslam Səfərlinin, Hüseyn Arifin, Məmməd Arazın, Musa Yaqubun, Məstan Günərin, Hüseyn Kürdoğlunun, Məmməd İsmayılın, Məmməd Aslanın, Dilsuzun silsilə şeirlərində nəzərə çarpan başlıca keyfiyyət göstəricilərindəndir. Osman Sarıvəllinin "Gətir, oğlum, gətir!" silsiləsində ömrün geridə qalan anları, doğma yerlərin, kənd həyatının, onun axar-baxarlı təbii mənzərələrinin, sazlı-sözlü ağır məclislərinin xatırlanması baxımından yadda qalan bədii lövhələrdir.

Şeirdə poetik mühakimə ilk misralarda ümumi səciyyə daşısa da, az sonra bu birbaşa mətləb və ideyanın üzərində cəmləşir, şair öz uşaqlığı, böyüyüb boya-başa çatdığı doğma kənd-elat həyatı ilə oğlunun doğulduğu şəhəri müqayisə edir. Bu müqayisədə kəndə məxsus adət-ənənə ilə şəhər məişət tərzinin özünəməxsusluğu qarşılıqlı şəkildə-bütün təzadları və ziddiyyətli tərəfləri ilə bədii ədəbiyyat müstəvisinə çıxarılır, belə bir yanaşma nəticə etibarilə qətiyyət bir tərəfin digər tərəfdən üstünlüyü və idealizə

olunmasına gətirib çıxarmır, əksinə, üz-üzə-gətirilən mənzərə bədii tablolar xalq ruhunun zəngin ovqatını yarada bilir: mövzuya obyektiv yanaşmanın özü zəmin yaradır:

Mən kənddə doğuldum, sən də şəhərdə,
Sən beşikdə yatdın, mən də yəhərdə.
Yatdım boz otlaqda boz dovşan kimi!...
Gözümüz dünyaya açılan kimi.
Mən çomaq götürdüm, sən kağız, qələm,
Çomaq bir aləmdir, qələm bir aləm (6, 123-124).

Bu misilsiz poetik örnəkdə el müdriki, el ağsaqqalı, elat adamı şairin özüdür. O özünün bütün hərəkət, davranış və düşüncələri ilə elat həyat tərzini təmsil edir.

Şair oğlunu özünün dünyaya göz açdığı doğma yerlərə aparmaqla əslində bu təbii özünəməxsusluğu və koloriti bütün miqyası ilə canlandırmağa çalışır. Kürboyu mənzərələr, tarixi Sınıq körpü, Xram çayının füsunkar gözəlliyi ilə üzbəüz qalan qonağın keçirə biləcəyi düşüncə və təəssüratlar son dərəcə inandırıcı şəkildə təsvir edilir. Şair bir çox məqamlarda lirik epik ricətlərə çıxaraq təbiətdə baş verən hadisələrlə real həyatdakı gerçəklikləri qarşı-qarşıya gətirərək yadda qalan ibrətamiz mülahizə və fikirlər irəli sürür.

Doğma elat həyatına məxsus xüsusiyyətləri canlı xalq danışığı dilinə, folklor koloritinə uyğun bir tərzdə gerçəkləşməsi burada özünü açıq-aydın göstərməkdədir. Bu, hər şeydən əvvəl, silsilədə folklor simvolikasına məxsus özünüifadə üsullarından yetərincə istifadə olunduğunu diqqət yetirməsi ilə bağlıdır.

Şairin bir yaz axşamı çinarın dibinə toplaşan elat insanlarını – dünyagörmüş qocaları, kənd ağsaqqallarını, ağbirçək nəvələri, eləcə də gənc oğlan və qızları saz-söz məclisinə dəvət edərək aşığın söylədiyi və onların dinlədikləri nağıllara, dastanlara, orada nəql olunan müdrik əhvalat və mətləblərə bir ibrət dərsi kimi yanaşması yadda qalan səhnələrlə canlandırılır. Əslində aşığın danışdığı nağılda iştirakçı özü şeirin qəhrəmanıdır və başına gələn vahiməli olaylardan onu xilas edən də folklor düşüncəsindəki mifik obrazlar kimi səciyyələndirilən surətlərdir. Bu surətlər içərisində göydən nazil olan mələk, Humay quşu qəhrəmanı əjdahaların, qaplan və pələngin əlindən alan xilaskar kimi xeyirxahlığı, nəcib keyfiyyətləri təmsil edən qüvvələr kimi təsvir edilir ki, bu da folklorda simvolizə olunmuş obrazlarla tamamilə səsləşmənin real əlamətlərini görüntüyə gətirir. Burada tilsimlərin açılmasında, qəhrəmanın nicat yolunun tapılmasında iştirak edən qüvvələrin rəmzi-mifoloji xarakteri də nağıl məzmununu və bütöv strukturunu yetərincə xatırladır.

Nağıl dünyasının özəllikləri, söyləyici aşıq-sənətkarı elat ruhunun dərin bilicisi kimi el-oba içərisində böyük nüfuz sahibinə çevrilməsi, sadə adamların saza mehirdən və məhəbbəti milli özünəməxsusluğun, xalqı koloritin canlandırılmasında mühüm rol oynayır.

Sazın xalqın dərd-sərinin, istək və arzularının tərcümanı kimi yüksək dəyərləndirilməsi bu mənada təsadüfi xarakter daşımır. Şair sazın simlərində bir xalqın ruhi-mənəvi dünyasına məxsus ən incə mətləblərin hiifz olunduğunu, milli azadlıq və istiqlal mücadiləsinin cəng və döyüş səhnələrinin yuva qurduğunu belə dilə gətirir:

Onda “Kərəmi” var, onda “Cəngi” var,
Hər simdə bir əsrin öz ahəngi var.
Titrəyən hər ağ sim, cınlayan hər səs,
Hər şirin zəngülə, hər şirin nəfəs.
Bizə yadigardır əcdadımızdan,
Ellərin qəlbindən qopduğu zaman.
O bəzən yüksəlir, bəzən alçalır,
Hər pərdə bir dövrün dərdini çalır...
Xalqın əzəməti, fikri, xəyalı.
Onun hissi, zövqü, ağılı, kamalı.
Sanma bir qılıncda, bir hünərdədir,
Onlar bu sazlarda, bu sözlərdədir!” (6, 127).

Elat həyat tərzini dərinləndirən Osman Sarıvəlli qələmə aldığı poetik lövhələrin içərisində yaratdığı simvolik el müdriklərini aşığı, qoca bağbanı, həyatın, çöl-bayırın ağır sınaqlarını görmüş yapıncılı nuranə çobanı, nəvələrinə oxşayıb nağıllar söyləyən başı kəlayıqlı ağbirçək nəvəni elə bil birbaşa folklor dünyasından çəkib gətirir. El adətləri, toy mərasimləri ilə bağlı səhnələrdə - cıdır yarışmasında qalib gələn gəncin aldığı nəmər etnoqrafik - milli ənənələri göz önündə canlandıran bu səhnələrin folklorla bağlı məqamları sözügedən silsilə boyu xarakterik cizgi və poetik boyalara köçürülür.

Şair Qasım Qasımzadənin bütövlükdə Azərbaycan anasını təmsil etmək məqsədi ilə yaratdığı konkret obrazla-ana vasitəsilə elat həyatına, mənəviyyatına məxsus rəmzi-məcəzi detalları və nüansları qabartmağa nail olur. Bu mənada “Anamgildədir” adlı qoşma özünün mənə və məzmun səciyyəsi ilə seçilir. Şeirinin ilk bəndləri ömrün geridə qalan anlarını, uşaqlıq çağlarının xatirələrini göz önündə canlandırmaqla bərabər, həm də el-oba, doğma yurd-yuva haqqında səmimi söhbət açır:

Şirinli-acılı ömür keçmişəm,
Yaxşını, yamanı görüb seçmişəm,
Evli-əşikliyəm, var işim-peşəm...
Uşaqlıq həsrəti anamgildədir (5, 247).

Şeirinin son bəndləri el-oba həyatının özəllikləri, yaxın və doğmaların hərarətli nəfəsi ilə işinən ev-əşiyin, doğma yurd-yuvanın üstünlüyü yadda qalan detallarla canlandırılır:

Qızına bilmirik oduna qazın
Havası isinmir otağımızın.
İndi duyuram ki, ocağımızın
Közü-hərarəti anamgildədir (5, 248).

Məmməd Arazın poeziyasında “müdrək qoca” obrazı təbiətlə, canlı aləmlə əlaqə və münasibətdə təsvirə gətirilən surətlər sırasında mühüm yerlərdən birini tutur. Şair bəzən özünün çatdırmaq istədiyi bir çox mətləbləri bu simvolik obrazın üzərində cəmləşdirir, onun vasitəsilə bir çox ictimai, həyatı məsələlərə münasibət bildirməyə nail olur:

“Babamın səsi” şeirində ərənlərin gücü, qüdrəti səsin, gülüşün vasitəsilə diqqətə çatdırılır ki, bu da dastan və nağıl qəhrəmanlarını xatırladır. Burada konkret bir babadan söz açılmaz. Şairin diqqət önünə çəkdiyi baba bizim hamımızın əcdadı, kökü-köməkçidir. Onun hətta səs-danışiq tərzində belə nəre dolu ərənləyə, igidliyə, bəhadrılığı görünən şair əsrlərin uzaqlığından gələn saflığı, qüdrəti də rəmz kimi mənalandırmağı bacarır. Şeirdə buna dəqiq işarələrin olması göz qabağındadır:

Babamın gur səsi vardı:
Babam bəzən
Elə bərkdən danışardı –
Az qalırdı taxçadaki
Çıraq söne.
Yarpaqlar
    tab gətirməzdi
    gülüşünün
    ləpəsinə (1,197-198).

Burada diqqəti çəkən maraqlı bir detal – babamın gur səsi “Koroğlu” dastanındakı dəli Koroğlu nərəsinin əlamətlərini də xatırladır.

Səsin-harayın, Koroğlu nərəsinin düşmən bağırını dələn, bir milli-tarixi keyfiyyət kimi folklor simvolikasından öz başlanğıcını Məmməd Arazın böyük sənətkarlıqla yaratdığı “Babamın səsi” şeirində özünü qabarıq cizgilərlə nümayiş etdirməkdədir.

Xoş gününü
Əldə qılinc
At belində sürən igid –
Gur səslə də,
Harayla da
İlkin hasar oldu yada,
Meşələrin sükutuna
Batan kəndlər,
Dərələrin boğazında
Yatan kəndlər,
Nərələrdən qalxmalıydı:
Bu nərələr
Basqımlara,
Silahlanmış azğınlara
İgidlərin ən birinci qalxanıydı (1, 197-198).

Düşməni lərzəyə salan bu səs-sədanın təbiətlə üzvü vəhdətdə verilməsi folklor simvolikası ilə bərabər təbiət rəmzlərindən istifadə üsulları barədə də əyani təsəvvür formalaşdırır:

Bəzən elə bir nərə də
Sıldırımli bir dərədə
Səda verib min olurdu:
Qoca dağlar silkələnib
Düşmən üstə uçulurdu (1,199).

Səsə verilən əzəmi dəyər şeirin sonunda ictimai məna və məzmunla əvəzlənir. Şeir bu günün baş verən olaylarına ciddi və sərt bir münasibəti özündə ehtiva edir. Sərt ismarıclar da, müraciət və hədəf seçilən tərəflər də bu günün reallıqları ilə yaxından səsləşir:

Qoy bu günün düşməni də
At çapmasın harın-harın;
Torpaq altı gizlətməmişik
Gur səsinə babaların! (1,199).

Folklor səciyyəsi daşıyan simvolik müdrik qoca obrazı Məmməd Arazın epik irsində də özünəməxsus sənətkarlıqla işlədilən surətlər silsilələrindəndir. Şair bu səpkidə olan əsərlərində müdrikliyin fəlsəfəsini, həyati gücünü canlı insanlarla, təbiətlə ünsiyyətin ümumi axarında izləməyə çalışır, doğma elat həyatının təsvirində, adət-ənənələrdə, xeyir-şərdə bu obraz xalqa işıq və nicat yolunu göstərən bir ağsaqqal kimi təsvir olunur.

Bu cəhət şairin 1970-1972-ci illərdə və folklor-etnoqrafiya mədəniyyətimizi unudulmaz lövhələrlə təmsil edən, qələmə aldığı dərin milli dəyərə malik “Atamın kitabı” poemasında özünü daha qabarı büruzə verir.

Şair poemanı atası İnfil İbrahimova həsr edib. Əslində şair öz doğma atasının şəxsində əliqabarı, işi-gücü əkin-biçində olan, dağların, qayaların, çöllərin, biçənəklərin, qarın, yağışın “dilini bilən” bir torpaq adamının simvolik obrazını yaradır. Əlbəttə, bu obraz heç də şairin fərdi-subyektiv düşüncələrini ifadə etmək məqsədi daşımır, əksinə, “ata” burada ümumiləşdirilmiş, xalqın arzu və istəklərinə, adət-ənənəsinə, ağrı-acılarına, qayğı və müşküllərinə yaxından bələd olan müdrik bir insanı, rəmzi el ağsaqqalını göz önündə canlandırır. Şübhəsiz ki, bu səciyyəvi xüsusiyyətlər şairə konkret bir insanın – fərdin şəxsində təbiətlə, ətraf ələmlə təmas və ünsiyyətinin yaddaqalan səhnələrini təsvirə gətirməyə geniş imkanlar açır, onun dözümlü və dəyanətini həyatın sərt sınaq və imtahanlarından keçirir, məğrur və əyilməz qürurunu bütün mənzərəsi ilə görüntüyə gətirir.

XX əsrin yetmiş-səksəninci illərində təbii və xalqı ruhun poeziyaya gətirilməsində bənzərsiz istedad nümayiş etdirən Məstan Günərin bir çox qoşma və gəraylılarında elat həyatının özünəməxsus xüsusiyyətləri ən müxtəlif planlarla canlı lövhələrə köçürülür. Həmin poetik örnəklərdə kəndin təbiəti, dağ, yol, bulaq, meşə mənzərələri, sadə insanların saf və səmimi duyğuları şairənə bir pafosla təsvir olunur:

Səndən ötrü qərubsədim,
A saçları yoxsan, anam
Yaş ötdü, yaşın hökmünə
Öyrəsən, uyuşan anam.

Yeri taxıllı, tənəkli,
Zər naxışlı, gül döşəkli.
Göyü göyərçin bəzəkli,
Çöllərə yaraşa anam.

İgidlər ilə ünləşən,
Şilləsinə papaq düşən.
Gəliniylə mehriləşən
Bir az fağırlaşan anam.

Fikirli yatsa gecələr –
Yuxusunu qatcam əgər.
Gördüyünü səhər-səhər
Sulara danışan anam (4,181).

Saçları yovşan anam, çölü taxıllı-tənəkli göyü göyərçin bəzəkli, çöllərə yaşadan anam, və s. bu sıradan çoxsaylı folklor əlvanlığı nümayiş etdirən bu şeirdə əslində Məstan Günər Öz anasının simasında bu gözəl mənəvi keyfiyyətləri daşıyan bütün anaları-bizim hər birimizin anasını təsvir və tərənnüm edir. Buradakı hər bir portret cizgisi Azərbaycan anasının ümumilləşdirmiş obrazını, rəmzi-mənəvi keyfiyyətlərini əsl sənətkarlıq səviyyəsində təqdim edir. Şairin şeir boyu bənd-bənd irəliləyən bədii-poetik boyaları nağıl və dastan dünyasındakı el analarının unudulmaz obrazı kimi də yadda qalır. Bu baxımdan Məstan Günərin yaratdığı “ana” obrazı onun öz doğma anası kimi həm də folklor obrazını, bir qədər obrazlı desək, folklor anasını gözümüz önündə canlandırır. Ananın təbiətlə ilahi bir vəhdətdə təsviri Məstan Günərin digər şeirlərində də son dərəcə kövrək, və insanı rıqqətə gətirən duyğular oyandırır. Aşağıdakı poetik parçalardan bunu bir daha görmək mümkündür:

Çay üstündə kənd evimiz ağarır,
Bulud-bulud budaqların içində.
Sağdır anam hərdən elə bilirəm,
Axtarıram otaqların içində.

Yaşadardı o taleyin yalqızı,
Yer də gülü, göy üzündə ulduzu.
Torpaq yaşıl, çiçək qızıl-qırmızı,
Köz sağıydı ocaqların içində (4, 211).

Göründüyü kimi, bu şeirdə də “Anamın şeir payı”nda olduğu kimi konkretlik və poetik ümumilləşdirmə son olaraq rəmzi “folklor anası” obrazını doğura bilmişdir.

Qoşmada kəndə, elat həyat tərzinə, adət-ənənəsinə məxsus ən xarakterik görüntülər canlı və unudulmayan obrazlara çevrilir. Bununla belə ana obrazı yenə də mərkəzdə-diqqət önündə dayanır:

O nəğməkar şən nəğmələr deyərdi,
Əllərini qızlar suya döyərdi.
Mavi dağlar bir-birinə dəyərdi
Durna gözlü bulaqların içində (4, 211).

Elat ruhunu təmsil edən simvolik folklor obrazlarının poeziyaya gətirilməsində də Məstan Günərin “Usuboğlu deyərdi” silsiləsində rast gəldiyimiz rəmzi-şerti el aşığı Usuboğlu obrazını ayrıca vurğulamaq lazım gəlir. Məstanın həmin silsiləsinə göz gəzdirdikdə Usuboğlunu sadəcə ustad bir el aşığı kimi görmürük. O, elin xeyrində, şərində nizam yaradan, mərdliyin, halallığın el gözündəki meyarlarını qoruyan və onun yeni nəsillərə təlqin edən igidlik, qəhrəmanlıq, ərlik-ərənlik keyfiyyətlərini əks etdirən əfsanə və rəvayətləri, əhvalatları, el məsəllərini tez-tez dilə gətirən, öz söz-söhbətləri ilə eli-mahalı ayıq-sayıq saxlayan bir söz sənətkarı və hikmət bilicisidir:

Orda Yaquboğlu tənha dolanır,
O el nəğməkarı, el aşığıdır.
Sağın göz gəzdirir, sola boylanır,
Qolları sazının sarmaşığıdır

Güllərin açmışdı Usuboğlunun,
Solda ağ yanırıdı, sağda qırmızı.
Həyatı al-əlvan gülüdü onun,
Bulaqdan axırdı bağda qırmızı (3, 328).

Usuboğlu obrazı Məstan Günərin poeziyaya gətirdiyi elat həyat tərzini ifadə edən mükəmməl bir simvolik folklor obrazıdır.

Nümunə kimi gətirilən bu faktlar bir daha onu təsdiqləyir ki, keçən əsrin 60-cı illərindən başlayaraq poeziyada el adət-ənənəsinin yaşarı xüsusiyyətlərinə fəal münasibət həm də milli koloritin, özünəməxsusluğun bariz bir görüntüsü kimi üzə çıxır, siyasi-ideoloji yasaqlara rəğmən milli ruhun və düşüncənin yaddaşlarda qorunub saxlanılmasına real imkanlar yaradır.

Ədəbiyyat

1. Araz M.İ. Daş harayı. Şeirlər. (Redaktoru: Məmməd Aslan). Bakı: Yazıçı, 1992, 256 s.
2. Araz M.İ. Seçilmiş əsərləri. Şeirlər poemalar. (Redaktoru: V.Rüstəmzadə). Bakı: Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, 1986, 480 s.
3. Günər M.R. Seçilmiş əsərləri. 2 cildə, I c. (Redaktor: Əli Vəkil). Bakı: XXI- Yeni Nəşrlər Evi, 2003, 432 s.
4. Günər M.R. Seçilmiş əsərləri. 2 cildə, II c. (Redaktor: Əli Vəkil). Bakı: XXI- Yeni Nəşrlər Evi, 2003, 432 s.
5. Qasımzadə Q.X. Seçilmiş əsərləri. (Tərtib edən: Nəriman Qasımoğlu, və ön sözün müəllifi: Yaşar Qarayev). Bakı: Avrasiya press, 2005, 280 s.
6. Sarıvəlli O.A. Seçilmiş əsərləri. Redaktoru: Ə.Cəmil. 2 cildə, I c., Bakı: Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, 1958, 250 s.

DOI: 10.36719/2663-4619/24.07.20/01/103-106

Aidə Məhəmməd qızı Cəlilzadə
Naxçıvan Dövlət Universiteti, müəllim
ladyajflex2005@gmail.com

BÖYÜK BRİTANIYA VƏ AMERİKA MEDIA DİSKURSUNDA İŞLƏNƏN ABREVIATURALARIN TƏSNİFİ

Xülasə

Məqalədə abreviaturaların mahiyyətinə aydınlıq gətirilmiş, Böyük Britaniya və Amerika media diskursunda işlənən abreviaturalar təsnif edilmişdir. Onların tipləri və kateqoriyaları araşdırılmışdır. Həmçinin tədqiqat zamanı Böyük Britaniya və Amerika media diskursunun abreviaturalarının yazılış qaydalarına da diqqət yetirilmişdir. Məqalədə media diskursu abreviaturalarının yazılış qaydaları və qəbul olunmuş yazı metodlarına görə ayrıldığı kateqoriyalar təqdim olunmuşdur. Hər iki ölkənin nəşriyyatlarının tabe olduğu qaydalar toplularının abreviasiya ilə bağlı mühüm məqamları vurğulanmışdır. Həmçinin Böyük Britaniya və Amerika media diskursu abreviaturalarının təsnifi zamanı bu diskurslarda işlədilən abreviaturalar arasındakı oxşar və fərqli cəhətlər diqqətə çatdırılmışdır. Bu cəhətlər nümunələrlə əsaslandırılmışdır.

Açar sözlər: *abreviatura, media diskursu, təsnif, akronim, ixtisar, Böyük Britaniya, Amerika*

Classification of abbreviations used in British and American media discourses

Summary

In the article the importance of the abbreviations is explained, abbreviations used in British and American media discourse are classified. Their types and categories are studied. Also during the study attention is paid to the orthographic rules of the British and American media discourse abbreviations. In the article the style conventions and the categories due to the accepted writing methods of media discourse abbreviations are introduced. The main points of style guides both countries' publications follow related to abbreviations are mentioned. Also, during the classification of British and American media discourse abbreviations, similarities and differences between the abbreviations used in these discourses are presented to the attention. These features are grounded with examples.

Key words: *abbreviation, media discourse, classification, acronym, shortening, Great Britain, America*

Giriş

Müasir dünyada medianın əhəmiyyəti danılmazdır. Cəmiyyətin bir çox qrupları üçün media dünyanın dərk edilməsinin əsas mənbəyi hesab olunur. Müxtəlif media vasitələri həyatımıza, gündəlik fəaliyyətimizə fərqli üsullarla təsir edir və bu təsir atmosferində informasiya bolluğu yaranır. Bu şəraitdə isə vaxta və sözə qənaət edə bilmək üçün sözlərin ixtisar edilməsi zərurəti yaranır, çünki, çoxsözlü terminoloji vasitələrin qısa sözlərlə ifadə olunması həm daha az sözlə daha çox məna kəsb edilməsinə kömək edir, həm də vaxta qənaət baxımından önəmlidir. İstənilən elm sahəsinin çox komponentli terminlərinin məndə təkrar-təkrar işlədilməsi oxucuların yorulmasına və daha çox vaxt itkisinə səbəb olur. Buna görə də ya çoxkomponentli sözlər bir sözlə ifadə olunur, ya da bu mümkün olmadıqda ixtisarlaşma ən optimal çıxış yolu kimi köməyə çatır. "İzahlı dilçilik terminləri" kitabında qeyd olunur ki, ixtisarlara daha yığcam olduğu üçün yazıda daha az yer tutur və tələffüz də asanlaşmış olur. (1, 312)

Müasir dövrümüzdə texnologiya, hüquq, tibb və biznes kimi fəaliyyət sahələri fonunda ingilis leksikonuna bir sıra abreviaturalar daxil olmuşdur. Belə ki, artıq tam sözlərdən istifadə etmədən də ünsiyyət qurmaq mümkün olmuşdur. Bu səbəbdən də bəzi abreviaturalar istifadə dərəcəsinə görə demək olar ki, artıq müstəqil sözlərə çevrilə bilmişdir.

Daha az tərkiblə daha çox məna kəsb etməsi, tələffüz rahatlığı, asan yadda qalması abreviaturalardan müxtəlif kommunikasiya sahələrində istifadənin və onların sayının günbəgün artmasına səbəb olur və təbii ki, müxtəlif fəaliyyət sahələrinə aid abreviaturaların daha çox tədqiqini labüdləşdirir.

Hər hansı bir dilin media diskursunun tədqiqi və araşdırılması o dilin dinamizmi və mobilliyi baxımından çox mühümdür. Media vasitəsilə həm dildəki dəyişiklikləri, həm də ictimai-mədəni mühitin formalaşması və inkişafını, nitq ünsürlərini izləmək mümkündür.

Bu baxımdan media diskursu abreviatura nöqteyi-nəzərindən iki istiqamətdə araşdırılır: yazılı və şifahi. Yazılı mediaya qəzetlər, müxtəlif saytlardakı internet materialları; şifahi mediaya isə radio və televiziya aiddir.

Böyük Britaniya və Amerika media diskursu ayrı-ayrılıqda, müxtəlif aspektlərdən araşdırılsa da, abreviaturaların işlənməsi və funksionallığı baxımından araşdırılmamışdır. Halbuki, abreviaturadan istər yazılı və şifahi mediada kifayət qədər istifadə olunur.

İngilis dilində abreviaturaların tipləri və kateqoriyaları ilə bağlı ziddiyyətli fikirlər olsa da, aşağıdakılar abreviasiyaların ən çox rast gəlinən tipləridir (2):

1. İnşializm (Initialism)- Bir qrup sözün ilk hərflərindən yaradılır və hər hərflər ayrılıqda tələffüz olunur. Məsələn BBC [bi: bi: si:]- British Broadcasting Corporation, CD [si: di:]- Compact Disc, NBA [en bi: ei]- The National Board of Accreditation və sair.

2. Akronim (Acronym)- Akronimlər də söz qrupunun ilk hərflərindən yaradılır, lakin tam bir söz kimi tələffüz olunur. Məsələn: NATO [neitou]-North American Treaty Organization, scuba ['sku:bə] (self-contained underwater breathing apparatus) və sair.

3. Qısaltma (Shortening)- Sözün əvvəlinin və ya sonunun buraxıldığı qısaltma formasıdır. Məsələn: application, blog- weblog və sair.

4. Kiçiltmə (Contraction)- Bu növ abreviasiya zamanı sözün ortasındakı hərflər buraxılır. Əgər tam söz böyük hərflə başlayarsa kiçiltmə də böyük hərflə başlayır. Məsələn: St (St. -Amerika ingiliscəsində)-Saint, government-govt və sair. ABŞ ştatlarının adları poçt ünvanı olaraq iki hərflə yazılır, lakin qeyri-hallarda fərqli üsullarla qısaldılır. Məsələn: AZ-Arizona, CA-California, amma Alaska-Alas., South Dakota-S.Dak.

Qısaldılmış söz formaları 4 əsas, 5 ikinci dərəcəli olaraq sinifləndirilmişdir (3, 83).

Dörd əsas sinifə "initialism (qısaltma)", "acronym (akronim)", "clipping (kəsmə)" və "blending (qarışdırma)" daxil edilir. "Initialism" mürəkkəb termininə sözlərinin ilk hərflərindən yaranan, lakin bir söz kimi tələffüz oluna bilməyən qısaltmalar aiddir. Məsələn, BBC yalnız /bi:bi:si:/ kimi tələffüz oluna bilər. "Acronym" də initialismə bənzəyir, təkcə fərq birincinin sərbəst söz kimi tələffüz oluna bilməsidir. Məsələn, UNICEF (United Nations International Children's Emergency Fund) /ju:nisef/. "Clipping" söz yaratma formasında sözün bir hissəsi bütöv bir sözü əvəz edir. Məsələn, Professor - Prof., influenza- flu və s. Sonuncu sinifə daxil olanlar "blending" adlanır və bu qrupdakı ixtisarlar zamanı iki və ya daha artıq sözün hissələri birləşərək yeni söz yaradır. Buna misal olaraq "smoke" və "fog" sözlərinin müəyyən hissələrinin birləşməsindən yaranan "smog" sözünü göstərməyə bəzi (3, 83).

Beş ikinci dərəcəli qrupun hər biri dörd əsas qrupun iki və ya daha çox kombinasiyasından yaranır (3, 83). I minor qrupa həm "inşializm", həm də "akronim" sayıla biləcək ixtisarlar aid edilir. Məsələn, VAT (value added tax) həm akronim kimi /væt/və inşializm kimi ayrılıqda "vi:", "ei:", "ti:" olaraq tələffüz oluna bilər. II kiçik qrupa yazılışca bir, tələffüzəcə digər qrupa aid olan ixtisarlar aid edilir. Məsələn, WHO (World Health Organization) əslində akronim kimi yarandığı üçün /hu:/ kimi oxunmalıdır, lakin inşializm kimi /dɑ: bəlju: ε ɪ tʃ əʊ / tələffüz olunur. III kiçik qrupa "inşializm+akronim" kombinasiyasına aid olan ikili xüsusiyyətə malik ixtisarlar daxil edilir. Məsələn, "CD-ROM" (Compact Disc read-only memory) ixtisarında "CD" hissəsi inşializm kimi /si: di:/ kimi oxunarkən, ikinci "ROM" hissəsi akronim kimi /rom/ olaraq oxunur. IV qrup ixtisarlara "inşializm+clipping" kombinasiyasına aid qısaltmalar aid edilir. Məsələn, "Advanced Research Projects Agency Computer Network" "ARP Anet" kimi qısaldıla bilər. Burada ilk hissə inşializm olsa da ikinci hissə "initialism+clipping" kombinasiyası hesab olunur və /ε ɪ ɑ: r pi: ε ɪ n e t/ kimi tələffüz oluna bilər. V kiçik qrup ixtisarlara sərbəst söz kimi tələffüz oluna bilən qısaltmalar aid edilir. Məsələn, "sea-launched cruise missiles" mürəkkəb ifadəsinin qısaltması olan "SLCMs" "Slickems" kimi tələffüz oluna bilər (3, 84).

Yazılış qaydaları və ya qəbul olunmuş yazı metodlarına görə abreviaturalar altı kateqoriyaya ayrılır:

• Birinci qrupa daxil olan abreviaturaların yazılışında böyük hərflər və nöqtədən istifadə olunur. Məsələn, M.B.A.- Master of Business Administration və ya B.S.-Bachelor of Science.

- İkinci kateqoriyada olan abreviaturaların yazılışında yalnız böyük hərflərdən istifadə olunur. Məsələn: ABC- American Broadcasting Company
- Üçüncü kateqoriyadan olan abreviaturaların yazılışı zamanı kiçik hərf və nöqtədən və ya yalnız kiçik hərflərdən istifadə olunur. Məsələn: e.g.-for exempli gratia; radar-Radio Detection And Ranging.
- Dördüncü tip abreviasiya zamanı nöqtə işlədilmədən həm böyük həm də kiçik hərflərdən istifadə olunur və bu zaman işlədilən kiçik hərflər qrammatik vahidləri göstərir. Məsələn: MoMA- Museum of Modern Art.
- Beşinci tipə aid olanlarda isə sözlər ixtisar olunaraq birləşdirilir və bu zaman həm birinci, həm də digər birləşdirilən sözün baş hərfi böyük yazılır. Məsələn: CompTech- Computer Technology.
- Altıncı kateqoriyaya “hybrid form” adlandırılan üsulla yarananlar aid edilir. Bu zaman böyük hərf və nöqtə ilə yanaşı həm də ixtisar olunmuş sözlərdən də istifadə olunur. Məsələn: B.Sci.-Bachelor of Science yaxud Ph.D.- Philosophiae Doctor (Doctor of Philosophy).

Aydınlıq üçün qeyd etmək lazımdır ki, söz funksiyasına malik olan abreviaturalar özlüyündə bir sıra kateqoriyalara ayrılır. Əgər abreviatura bütöv söz kimi tələffüz oluna bilmirsə birinci kateqoriyaya aid edilir. Bu cür abreviasiya “inisializm” adlandırılır. “Akronim” adlandırılan ikinci növ isə söz kimi tələffüz edilə bilər. “Clipping” kimi bilinən üçüncü kateqoriyadan olanlar sözlərin qısaldılmış formalarıdır. Dördüncü və sonuncu növ abreviaturalar “blend” adlandırılan tipə aid edilir. Belə ki, iki söz “brunch (breakfast and lunch)” sözündə olduğu kimi ədəbi şəkildə birləşdirilir.

İstər Böyük Britaniya, istərsə də Amerika media diskursunda işlənən abreviaturaların müəyyən yazılış və tələffüz qaydaları vardır.

Böyük Britaniyada *The Oxford Guide to Style* (2002) qaydalar toplusu əsasında tərtib edilmiş *New Hart's Rules: The Handbook of Style for Writers and Editors* (2005) kitabında onuncu bölmə Britaniya ingiliscəsində işlədilən abreviaturalara dair qaydalara həsr olunub. Burada lazım gəldikdə Amerika ingiliscəsində abreviaturaların işlənməsinə dair fərqli xüsusiyyətlər də vurğulanıb.

Böyük Britaniyadakı bir çox nəşrlər abreviasiyada bəzi qaydalara əməl edir. Məsələn, *BBC* və *The Guardian* da daxil olmaqla bir çox nəşrlər abreviaturalarda nöqtədən və ya vergüldən istifadə etmir (4). Məsələn: ictimai titulların ixtisarı zamanı - Ms, Mr, Capt, Prof və s. Lakin Amerika mediasında mülki və ictimai titulların ixtisarlari nöqtə ilə yazılır. Məsələn: Assoc. Prof., Gov., Ms., Mr., Dr. və s. Həmçinin, *The Chicago Manual of Style* (2017) toplusunda yazılan qaydaya əsasən əgər ad işlədilmirsə xitab olaraq bu sözlərin tam forması işlədilməlidir. Məsələn: Doctor, Mister. Həmin mənbədə əlavə olaraq bildirilir ki, əgər akademik dərəcə addan əvvəl gələrsə bu cür titullar düşür və addan sonra vergül yazılır. “Dr. Jennifer James, MD” yox “Jennifer James, MD” düzgün forma hesab olunur.

Böyük Britaniya mediasında ölkə adları üçün iki hərflili ixtisarlər istifadə edilir və ölkə adlarında nöqtə və ya vergüldən istifadə olunur. Məsələn: United States üçün U.S. deyil US yazılır.

Amerika ingiliscəsində abreviaturalara dair bütün qaydalar “The Chicago Manual of Style” (2017) adlı dil üslubu, istifadə qaydaları və qrammatik qaydaların əhatə olunduğu sənədlər toplusunda əks olunub və Amerika Birləşmiş Ştatlarında fəaliyyət göstərən bütün nəşrlər bu topludakı qaydalara əməl etməyə diqqət edir. Həmin topluda abreviaturaların ümumi qaydaları, adların, titulların və akademik dərəcələrin, şirkətlərin və digər təşkilat adlarının, coğrafi terminlərin, ölkə adlarının, ünvanların, cəhətlərin, vaxt bildirən məfhumların, elmi adların və terminlərin, dini sözlərin və titulların, texnoloji və elmi, texnoloji, Beynəlxalq Ölçü Sistemi vahidlərinin, astronomik, kimyəvi elementlərin, ABŞ ölçü sisteminin və kommersiya abreviaturalarının yazılış və tələffüz qaydaları öz əksini tapmışdır. (5). Bu toplusunun 10-cu bölməsi abreviaturalara həsr olunub. 2016-cı il nəşrində 10-cu bölmə 72 maddədən ibarətdir, 2017-ci il nəşrində isə maddələrin sayında və məzmununda cüzi dəyişiklik edilərək 69 maddədən ibarət olmuşdur.

ABŞ hökuməti “U.S. Government Printing Office” tərəfindən müəyyən olunmuş qaydalara riayət edir. “The National Institute of Standards and Technology” ölçü vahidləri üçün abreviaturaları müəyyən edir (6).

Beləliklə, abreviaturalar, xüsusilə də media diskursunun abreviaturaları təsnif və tipologiyalarına görə nə qədər fərqli olsalar da, yaranma mexanizmi və işlənmə yerlərinə görə həm də bənzəyirlər. Böyük Britaniya və Amerika media diskursunda rast gəlinən abreviaturalar arasında həm oxşar və fərqli xüsusiyyətlər vardır.

Nəticə

Britaniya və Amerika media diskurslarında abreviaturaların tədqiqi belə nəticəyə gəlməyə imkan verir ki, abreviaturalar dil vahidlərinin kifayət qədər qısaldılması və struktur cəhətdən qənaəti hesabına yararlı və media diskursunda abreviaturaların geniş istifadəsi ingilis dilinin müasir şəraitdə baş verən qloballaşmaya və beynəlmilləşməyə özünəməxsus cavabı olaraq anlaşıla bilər. Media diskursunun leksik layında abreviaturaların öyrənilməsi mədəniyyətlərarası işgüzar ünsiyyətin yaxşılaşdırılmasına imkan yaratmaqla, dili daşıyıcısı olan xalqlar arasında informasiya sahəsinin genişləndirilməsində önəmli rol oynaya bilər.

Ədəbiyyat

1. Mədinə Rzayeva. Mətbuat dilində ixtisarlaşmış terminologiya və norma. *Naxçıvan Dövlət Universiteti. Elmi Əsərlər, 2017, № 5 (86), 312-317.*
2. www.crownacademyenglish.com/types-english-abbreviations
3. Falahati Qadimi Fumani, M.R. (2016). Acronyms and Abbreviations Application in News Articles: A Comparative Study of Iranian and Indian Newspapers. *International Journal of English Language & Translation Studies. 4(3), 81-90.*
4. https://en.wikipedia.org/wiki/Abbreviation#United_Kingdom (last edited on 11 June 2020, at 19:53 (UTC))
5. <https://www.chicagomanualofstyle.org/book/ed17/frontmatter/toc.html>, (2017)
6. https://en.wikipedia.org/wiki/Abbreviation#United_States (last edited on 11 June 2020, at 19:53 (UTC))

DOI: 10.36719/2663-4619/24.07.20/01/106-108

Aygül Mədət qızı Çobanova

AMEA Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutu, dissertant
acobanova1974@gmail.com

Z.YAQBUB YARADICILIĞINDA QARABAĞ MÜHARİBƏSİ MÖVZUSUNUN BƏDİİ TƏZAHÜRÜ

Xülasə

Z.Yaqub yaradıcılığının əsasını Vətən və xalq sevgisi təşkil edir. Bu səbəbdən onun əsərlərinin başlıca mövzular vətənpərvərlik, şəhidlik, ordumuz, Qarabağ savaşı, işğal, düşmən idi. Bu mövzular ətrafında müəllif poetik dilin bütün zənginliyindən istifadə edir, bacardığı gədər simvol və epitetlərdən çox istifadə edirdi. Şair bu mövzulara dair neytral leksikadan istifadə etmir. Bu cür mövzularla birgə müəllif Qələbə ümidini də daim poetik şəkildə ifadə edir.

Açar sözlər: Qarabağ, müharibə, işğal, düşmən, qədim diyar

Literary manifestation of the Karabakh war in the works of Z.Yagub

Summary

The basis of Z. Yagub's works is the love of the Motherland and the people. For this reason, the main themes of his works are patriotism, martyrdom, our Army, the Karabakh war, occupation, the enemy. The author uses all the richness of the poetic language around these topics, using as many symbols and epithets as he can. The poet does not use neutral vocabulary in relation to these topics. Along with such topics, the author always expresses his hope of victory in a poetic way.

Key words: Karabakh, war, invasion, enemy, old land

Xalq şairi Z.Yaqubun yaradıcılığında vətənpərvərlik mövzusu əsas yer tutur. Şair xəstəliyi özünə dərd hesab etmirdi. Onun bir dərdi var idi. Ona da Qarabağın işğaldan azad olması, digər ölkələrdə yaşayan soydaşlarımızın-bötövlükdə Türk dünyasının azad və firavan yaşaması ola bilərdi. Onun dərdi bütöv Borçalı onun qəlbində gəzdirdiyi böyük Vətənin olsa-olsa kiçik bir hissəsidir. Arzusunda olduğu Böyük Vətən isə yaralıdır, paralıdır, bu ağrılar onun ürəyində sözə çevrilib, mısralara düzülürdü. “Yurd ağrısı”, “Vətən yaraları”, “O qızın göz yaşları”, “Şuşa Şikəstəsi”, “Qarabağ ən çətin sualdı qardaş”, “Türk yağıdan üzr istəməz”, “Şuşada balam qaldı”, “Şair harayım”, “Turan sevgisi” və s. əsərləri şairin vətən sevgisindən xəbər verir. Şair Qarabağa qayıtmağımızı öz gözləri ilə görmək bir qalib kimi Şuşa qalasına hayqıra-hayqıra girmək istəyirdi. “...Zəlimxan Yaqubub çağlayan lirikası ana vətənin, müstəqil Azərbaycanın yeni dövrünün mənalı və düşünülmüş poetik tərcümeyi-halından ibarətdir. Zəlimxan yaqub müstəqillik uğrunda mübarizənin kəsməkeşli hadisələrini sadəcə müşahidə etmir, o, daim irəli baxır, işığa doğru yol gedir, oxucularını da var gücü ilə bu günə və sabaha inam duyğuları üstündə kökləməyə çalışır. “ Dur ayağa məmləkətim”, “Qələbə”, “kəlbəcərdən gələn qarı”, “Əsgər qardaşıma məktub”- deyə haray salan şairin böyük qələbəyə inamı da böyükdür; “Layla, Xocalım layla”, Bu gecə yuxuma girmişdi Şuşa”, “Şəhid qanı” və s. şeirlərində müstəqilliyin çətin və şərəfli yollarını bacarıqla əks etdirmişdir”. (1. Həbibbəyli İsa. Ədəbi-tarixi yaddaş və müasirlik, Bakı: Nurlan,2007, s.394)

Qələbə müjdəsi gətirənə ömrünü pay kimi bölmək istəyən şairin bir nigarançılığı vardı:

Yoxsa bu ağrıyla dünyadan köçüb,
Elə bu dərdlə də öləcəyəmmi?

Yazan şair ümidini üzmürdü, Azərbaycan ordusuna inanırdı.

Doğan günəşidi sökülən danın,
Alar qisasını tökülən qanın,
Ucaldar başını Azərbaycanın
Qələbə, Qələbə, ancaq qələbə.

XX əsrin sonlarında yenidən müstəqilliyə qovuşan Azərbaycan həm də yeni problemlərlə başbaşa qaldı. Torpaqlarımız işğal olundu. Özünü xoşbəxt hesab edən, dövlətini, xalqını azad görən şair-birdən birə müharibə ilə üz-üzə qaldı, onun ağrı-acılarını öz gözləri ilə gördü, taleyində yaşadığı və bütün bunlar onun yaradıcılığında təsirsiz qalmadı.

Torpağı yad əldə qalan şairin,
Silaha, mərmiyə dönməsə şeiri,
Hər sözü olsa da bal kimi şirin,
Yurda nə xeyri var, xalqa nə xeyri?

13 cildlik əsərləri külliyyatının birinci cildində bu barədə şair özü belə yazır: “Təbiətin qar-boranını çox görmüş olsam da, hələ cəmiyyətin, müharibə adlı iblisin sərt üzünü görməmişdim. Gül ətri verən şeirlərimdən birdən-birə qan iyi gəlməyə başladı. Qarabağ savaşı başladı, əsirlər, girovlar, qaçqınlar, köçkünlər ölkəsinə çevrildik. Bütün bu qanlı qadalı mənzərələr mənim əsərlərimə köçdü.”

Şair sözün qüdrətinə, gücünə söykənib xalqımızı torpaqlarımız uğurunda mübarizəyə səslədi.

Haqqın var baş olub başda durmağa,
Qaldır məmləkəti ayağa, şeirim.
Misralar meydanda mərmiyə dönsün,
Kəlmələr, gülləyə, darağa, şeirim.

Vətən torpağında şəhid qəbləri qırılanda” yaralanmış torpağın yaralı şairi”nin də qələminin payına qara bəxt, qara yazı düşdü. Qızıl qanı görəndə mürəkkəbi quruyan qələm yazdıqlarını göz yaşıyla yazdı:

Bu nə cür qələmdi ki Laçın əldən gedəndə,
İldırma çevrilib alışmadı, sönmədi,
Qırılanda Xocalı, veriləndə Kəlbəcər,
Yağılarda başında şimşəklərə dönmədi!

(“Mənim yazıq qələmim”)

Üzünü şairlərə tutub “Şair, bu gün şeirini evdə yox, səngərdə yaz.” Deyə müraciət edərək bu tarixi zamanın yaddaşına həkk etmək üçün onları səngərlərə çağırır.

Ağlamaqdan kar olmaz, sil gözlərin nəmini,
Döndər, sevincini döndər döndər anaların qəmini
Hər kəsin öz payı var, namərdə yaz, mərdə yaz!
Şair, bu gün şeirini evdə yox, səngərdə yaz!

(“Şair, bu gün şeirini evdə yox, səngərdə yaz”)

Şair “Əsgər qardaşıma məktub” şeirində yazır.

Qələbə pay deyil, hədiyyə kimi,
Gətirib hardansa verələr sənə,
Özün qazanmasan, lənət oxuyar,
Bu dağlar, bu düzlər, dərələr sənə!

XX əsrdə bəşəriyyətin üzləşdiyi Xocalı soyqırımına biganə qala bilməyən şair ürək ağrısı ilə deyir ki, ağzında alov saçan, göydə allahı danıb, yerdə “allahlıq” iddiasında olanlar bağışlanmaz.

Bizdən ürək istədin, ürək vermədik sənə,
Bizdən kömək istədin, kömək vermədik sənə,
Bizdən qanad istədin, Lələk vermədik sənə,

Aylarla su vermədik, çörək vermədik sənə,
Buraxdıq özbaşına əlimizdən cənnəti,
Sənsiz nəyimə gərək Məkkə görüm,Hac alım,
Xocalım, ay Xocalım.

“Şair poemasında düşmənin qəddarlığını və qəviliyini vəhdətdə verir, dünyaya, bəşəriyyətə qarşı törənə biləcək fəlakətin anonsunu qabardır”. (4)

Vaxtı ilə Ağdamı Qarabağın toy otağına bənzədən şair, işğaldan sonra yas otağına bənzədir və bütün bunlarda özünü də qınayır.

Bu ağır həsrətdən utanıb ölmür,
Hələ də diridi, diri,Zəlimxan.

Qarabağ dərdi, fikri ilə yatan şair yuxuda Şuşanı görür:

Bu gecə yuxuma girmişdi Şuşa,
Pənəhxan qəzəbdən tit-tir əsirdi.
Şuşanı satanlar verib baş-başa,
Şəhərin üstündə qiymət kəsirdi.

(“Bu gecə yuxuma girmişdi Şuşa”)

“Qarabağsız həyat yoxdur” deyən şair haray çəkir:

Durmaq bizə yaraşarmı?
Düşmən başı əzmək üçün,
Qapaza dön, şilləyə dön,
Düşmən qəlbi deşmək üçün
Mərmiyə dön, gülləyə dön
Ümidini, inamını
Dəmir elə, polad elə,
Qarabağsız həyat yoxdur,
Qarabağı azad elə

(“Qarabağı azad elə”)

Şair millətimizi, oxucunu səfərbərliyə, mübarizəyə səs-ləyir:

Düşmən bilir bu torpağın altı nədir, üstü nə,
Onunçün də od yağdırır gecə-gündüz üstünə,
Qurban olum dumanına, qurban olum tüstünə,
Qılınca dön həqiqətim, qalxana dön qeyrətim,
Dur ayağa, məmləkətim, qalx ayağa millətim!

(Dur ayağa,məmləkətim”)

Şair torpaqlarımızın işğaldan azad olunacağına inanır, xalqımıza, ordumuza güvənir, “durub dayanmağın sırası deyil, yadlar halımızı sorası deyil” yazır. Şair nikbindir, tarix kimin kim olduğunu bilir, zaman heç kəsin haqqını itirməz, ona görə də gələcəyə ümidlə baxırdı:

Baxma ki, yollarda duman var, toz var,
Qəlbimdə atəş var, dilimdə köz var,
Bu gün dodağımda tək bircə söz var

Qələbə!

Qələbə!

Ancaq Qələbə!

(“Qələbə”)

Ədəbiyyat

1. Həbibbəyli İsa. Ədəbi-tarixi vaddaş və müasirlik, Bakı:Nurlan,2007, s.394
2. Yaqub Zəlimxan. Bir əli torpaqda, bir əli haqda, Bakı:Azərbaycan, 1999,s.487
3. Qarayev Yaşar. Tarix yaxından və uzaqdan, Bakı:Sabah,1996,s.367
4. Mərziyyə Nəcəfova. Poeziya və Qarabağ problemi, Min bir mahnı,2009, s.360

Samirə Adəm qızı Əmrahova

Cəlilabad rayon Göytəpə şəhər 1 nömrəli tam orta məktəb, müəllim
afrodita2014@gmail.com

Elnarə Zakir qızı Həsənova

Cəlilabad rayon Göytəpə şəhər 1 nömrəli tam orta məktəb,
fənn metodbirləşməsinin rəhbəri
nurlanahesenova2003@gmail.com

ABAY KUNANBAYEVİN “QARA SÖZLƏR” ƏSƏRİNİN BƏDİİ XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Xülasə

Məqalədə qazax yazılı ədəbiyyatının banisi Abay Kunanbayevin yaradıcılığından bəhs olunur. “Qara sözlər” (“Əqliyyə”) əsərinin adı və janrı ilə bağlı fikirlər müzakirə edilir. Əsərin məzmunu daha geniş təhlil edilir. Kunanbayevin gələcək nəsillərə ünvanladığı nəsihətlər müxtəlif mövzular ətrafında ümumiləşdirilir. Ədibin din, əxlaq, elm, təhsil, insan həyatı kimi mövzularla bağlı düşüncələri nəzərdən keçirilir. Onun əsas etik ideali olan “Adam bol!” (“Adam ol!”) ifadəsi açıqlanır. Abay Kunanbayevin qaldırdığı problemlərin müasir cəmiyyətdə də aktuallığı qeyd olunur.

Açar sözlər: Abay Kunanbayev, nəsihətlər, “Qara sözlər”, maarifçi, qazax şairi, düşüncələr, ədəbiyyat

The artistic features of “The Book of Words” by Abai Qunanbaiuly

Summary

This paper introduces the works of Abai Qunanbaiuly the founder of Kazakh written literature. Thoughts on the title and genre of “The Book of Words” are discussed. The content of the work is analyzed in more details. Kunanbayev’s edifications for future generations are summarized around various topics. The author’s thoughts on religion, morality, science, education, human life are considered. The article reveals the basic ethical ideal of Abai expressed by the phrase «Be human!» It is noted that the problems raised by Abai are relevant in modern society.

Key words: Abai Qunanbaiuly, guidance, “The Book of Words”, educator, Kazakh poet, reflections, literature

Giriş

Qazax xalqının görkəmli nümayəndəsi, maarifçi, dövlət xadimi, fəlsəfəçi, istedadlı bəstəkar, qazax yazılı ədəbiyyatının banisi, şair Abay Kunanbayev təkcə qazax xalqının deyil, o cümlədən bütün müsəlman türk dünyasının mənəvi dayaqlarından biridir. Feodal patriarxal bir mühitdə böyümüş, doğma xalqının mental dəyərlərinə sadıq qalan bu dahi şəxsiyyət eyni zamanda Şərqi və Avropanın düşüncə tərzini, dünyagörüşünü sintez edərək, Qazax ədəbiyyatına demokratik yeniliklər gətirərək cəmiyyətdə mövcud olan problemlərin həlli yollarını göstərmək və öyrətmək istəyirdi.

Abay Kunanbayev 1845-ci ilin 10 avqustunda Qazaxıstanın Semey vilayətinin Jidebay kəndində anadan olmuşdur. Onun atası Kunanbay Tobıkdı qəbilə başçısı idi. Anası Ulcan Abayın mehriban, nəzakətli, diqqətli xasiyyətinə görə onu “Abayım” deyə çağırırdı. Sonralar qəbilədə də hamı ona bu adla müraciət edirdi.

İlk təhsilini kəndində alan Abay 10 yaşında Semey şəhərindəki Əhməd Rza mədrəsəsində, sonra isə burada fəaliyyət göstərən rus məktəbində davam etdirib və rus dilini öyrənib. 13 yaş olarkən atasının həcc ziyarətinə getməsi və Tobıkdı qəbiləsinin rəhbərliyinin onun üzərinə düşməsi ilə əlaqədar Abay təhsilini dayandırmalı və kəndə qayıtmalı olur. Bu illərdə o öz xalqını yaxından tanımaq imkanı əldə edir, idarəetmə və siyasət işləri ilə məşğul olmağa başlayır. Siyasi gücünü səhv və haqsız halların aradan qaldırılmasına yönəldən Abay bu işdə həm atası, həm qəbilə tərəfindən sərt münasibətlə üzləşir. Nəticədə o, 1873-cü ildə atasından ayrılır.

Abay ədəbi yaradıcılığa hələ məktəbdə oxuyarkən şeirlə başlayır. O, 1886-cı ilədək təxəllüsdən istifadə edir, 1886-cı ildə yazdığı “Yaz” adlı şeirində isə ilk dəfə öz adını qeyd edir. Ədibin dünyagörüşünün, mənəvi dünyasının formalaşmasında qazax şifahi xalq ədəbiyyatı, Şərq poeziyası, Quran, rus və Avropa ədəbiyyatı kimi qaynaqların rolu danılmazdı. Semipalatinskda mədrəsədə təhsil alarkən o, Şərqi mütəfəkkir sənətkarları olan Sədinin, Nizaminin, Füzulinin, Hafizinin, Ruminin, Caminin əsərləri ilə yaxından tanış olmuşdu, belə ki, bu əsərlər tədris vəsaiti kimi istifadə edilirdi. Quranla bağlı fəlsəfi-dini motivlər isə Abayın düşüncəsinin mənsub olduğu dinlə sıx əlaqəsini nümayiş etdirir. Şairin düşüncəsinin demokratik istiqamətdə formalaşmasında Semipalatinskda tanış olduğu siyasi sürgünlər E. Mixaelis, A. Leontyev, S. Qross kimi rus ziyalılarının da rolu olmuşdur. Rus dilində olan tərcümələrinin sayəsində Abay öz xalqını İ. Krilovun təmsilləri ilə, A. Puşkinin “Evgeni Oneqin” poeması ilə və sevimli şairi olan M. Lermontovun şeirləri ilə tanış edir.

1882- 1886-cı illərdə ədib ən gözəl əsərlərini yaradır. Qazax şifahi xalq poeziyasını mükəmməl bilən Abay ənənəvi qazax şeirini forma və məzmunca təkmilləşdirir və yeniləşdirir. Abaydan əvvəlki dövrdə qazax şeirində sadəcə “qara ölen” və “jır” adlı iki ölçü mövcud idi. Abay isə qazax şeirinə on yeddi dəyişiklik gətirir, qazax dilinin alınma sözlərdən təmizlənməsi üçün çalışır.

Abay Kunanbayev özünün ən ciddi və yetkin düşüncələrini “Qara söz” adlanan, 45 nəsihətdən ibarət olan əsərdə ümumiləşdirmişdi. Mənalı, keşməkeşli, itkilərlə dolu həyat yaşamış söz ustası sonrakı nəsilərə öz “mənəvi vəsiyyətini” məhz bu əsərlə etmişdi. Əsər ilk olaraq öz adı ilə diqqəti cəlb edir. Məlumdur ki, bu əsər iki adla – “Qara söz” və “Əqliyyə” – adları ilə tanınır. Dilek Kaplankıran göstərir ki, “qara söz” qazax ədəbiyyatında “düz yazı, nəsr” deməkdir. “Aynı zamanda ünlü Kazak aydını Abay Kunanbayev”in eserinin adıdır və Kunanbayev”den başqa hiç kimse eserine bu ismi vermemistir” (4, 1809). Bununla yanaşı qeyd etmək lazımdır ki, türkçülükdə “qara” sözü müxtəlif mənalar ifadə edir. Belə bir fikr mövcuddur ki, “Qaraxan, Qaragünə, Qarakişi” və s. adlarda “qara” sözü xaqanlıqda xanların tituluunu bildirir. Digər düşüncəyə görə, “qara” “titul” yox, “böyük, başçı” deməkdir. “Qara” sözünün “qorxunc, dəhşətli, vahiməli, zəhmli, olduqca qorxulu, çox dəhşətli” epitet kimi istifadə olunması ilə yanaşı, “cəsarət və güclük damğası” mənası daşdığına söyləyənlər də var (2). İsmet Cemiloğlu “Dilimizdəki “kara” kelimesi hakkında” məqaləsində “kara qış, kara sevda, kara kuvvet” söz birləşmələrində “kara” sözünün “qüdrət, qüvvət, şiddət” mənalarının ifadə etdiyini bildirir. (3, 25). Düşünürük ki, əsərin adındakı “qara” sözü əsərin təkcə nəsr üslubunu deyil, o cümlədən də müəllifin qüdrətli, şiddətli söz vasitəsi ilə xalqına öz fikirlərini çatdırmaq niyyətini əks etdirir.

“Əqliyyə” sözünə gəldikdə isə, o, ərəb sözü “əql”-“ağıl,şüur, düşüncə” sözündən əmələ gəlib və “düşüncələr” kimi tərcümə olunur. Lakin bu düşüncələr Abayın özü ilə bölüşdüyü fikirlər, monoloqlardır. Q. Qaçevin qeyd etdiyi kimi, “Qara sözlər” həm etiraflardır, həm nəsihətlərdir (6, 273).

“Sözlər” xarakteri və həcminə görə də fərqlənirlər. “Otuz səkkizinci söz” ən irihəcmli və konkret olaraq din, elm və etikaya həsr olunub. “İyirmi səkkizinci söz” Sokratın şagirdi ilə söhbəti formasında verilib. “Otuz yeddinci söz” isə iyirmi üç aforizmdən ibarət olan Abayın bir başa müraciətləri, nəsihətləridir. Müəllif əsərinin yazılma səbəbini “Birinci sözdə” belə izah edir: “Ağılıma gələn ...düşüncələrimi bir-bir kağıza köçürüm, ağı kağızla qara mürəkkəbi əlimə alım. Hər kimsə bu yazdıqlarımın içində yararlı söz tapsa, yazıb götürsün və ya oxusun. Əgər yazdıqlarım yararlı deyilsə, sözlərim özümündür dedim və sonda bu qərarı verdim”.

“Qara sözlərin” əhatə etdiyi mövzu diapozonu çox genişdi. Abay doğma xalqının həyatını, tarixini, dinini, düşüncəsini ümumbəşəri dəyərlər prizmasından təhlil edərək xalqına doğru inkişaf yolu seçməkdə kömək etmək istəyir. O, insanın həyatı və ölümü, həyatının mənası, dünyada mövcudluğu kimi suallara cavab tapmağa çalışır. Abayın “sözləri” dərin mənalı nəsihətlərdir. Həyatın qanunlarını dərk etmiş bu müdrik şəxsiyyət zəhmət, elm, bilik, mədəniyyət, doğma dil, xalqlararası hörmət və dostluq haqqında dərinləndirilmiş düşüncələrini verir. Abay xalqına alovlu məhəbbət bəsləyən maarifçi kimi qazax xalqının taleyinin öz əllərinə alacağına inanır.

Ədib yazır: “Ümidini yalnız iradəsiz itirir. Axı həqiqətdir ki, dünyada daimi olan heç bir şey yoxdur, deməli, pislik də əbədi deyil. Məgər sərt, çox qarlı qışdan sonra çiçəklənən, bol sulu, gözəl yaz gəlmir?” o düşünür ki, ümid baxışını gələcəyə yönəldərək yaşamaq lazımdır, cahilliyə, vicdansızlığa, ikiüzlülüyə, alçaqlığa, acgözlüyə, başqalarının hesabına yaşamağın əleyhinə çıxış edir. İnsanlar arasında qarşılıqlı inamın itməsi, düşmənçilik və nifrətin hökm etməsi onu heyifsiləndirir. “Xoşbəxtlik görmədən, bir-birini təqib edərək, bir-birinin qarşısında lovğalanaraq, biz itiririk yazıq həyatımızı, xoşagəlməyən hərəkətlərlə onu məhv edirik, quma, çürümüş ciyəyə dəyər vermədiyimiz kimi ona dəyər vermirik, lakin nə zaman ki, o, sonuna çatır, ağlayırıq və olan bütün var-dövlətimizə həyatımızın bir gününü ala bilmirik”. İnsanların ən böyük düşməni qeybət, aldatma, hiyləgərlik, tənbellik və bədxərclikdir və bunlardan uzaq durmaq lazımdır. Beş mənəvi keyfiyyət isə- səy, zəhmət, dərinləndirilmiş düşüncə, xeyirxahlıq, nəfsini qoruma- insanı yüksəldən keyfiyyətlərdir. Onları dəstəkləmək və inkişaf etdirmək lazımdır. Onun fikrincə, əsl insanın düşüncəsi və əməyi mükəmməl olmalıdır. Əsl insan kainatın görünən və görünməyən sirlərini açmağa, özünə izah etməyə, maraqlı dairəsini daim genişləndirməyə çalışmalıdır. Din və əxlaq haqqında danışarkən Abay qeyd edir ki, həqiqi iman Allah Təalanın yeganə qüdrət sahibi olmasına olan inamdır. Həqiqi imanı özündə qorumaq üçün insana cəsur ürək, möhkəm iradə, öz gücünə inam lazımdır. Dərrəkəli, imanlı insan həyatdakı borcunu xeyir işləri görməkdə bilməlidir. “Sən başa düşməlisən və inanmalısən ki, xeyr və şər Allah tərəfindən yaradılıb, lakin O, onları törətmir. Allah var-dövləti və kasıblığı yaradıb, lakin O, insanları kasıb və varlı etməyib. Allah xəstəlikləri yaratdı, lakin O, insanları onlardan əzab çəkməyə məcbur etmir”, - bu sözlərlə Abay insanların həyatda hər şey üçün cavabdeh olduqlarını bildirir. “Otuz dördüncü sözdə” ədib yazır: “O kəs, kim ki, yer üzündəki sevinci və qəmi axirət dünyasının qayğı və sevinclərindən üstün tutur, o, müsəlman deyil”.

Dini-imanı olanın abırı da olar. Abır insanı daxildən öz günahını boynuna almağı məcbur edən və özünə cəza hökmü çıxaran ləyaqətdir. Allah insana öz səkkiz xüsusiyyətlərindən bəxş edib. Bunlar: həyat, elm, qüdrət, həssaslıq, istək, söz, yaradıcılıq, sayıqlıqdır. Həqiqət ədalətin simasıdır, xoş niyyət mərhəmətin simasıdır, ağıl elmin simasıdır. Bu keyfiyyətlər peyğəmbərə, ondan sonra imamlara, daha sonra alimlərə və əsl müsəlmanlara

xasdır.12-ci sözdə Abay yazır ki, imanı gücləndirmək üçün başlıca şərtlərdən biri elm öyrənməkdir. Elmi öyrənməyə başlayıb yarıda qoyan insan lənətlənər, ibadəti də qəbul olmaz. İnsan sosial varlıqdır. Buna görə də “dünyada tək qalan insan ölü kimidir” (37-ci söz). Lakin bu o demək deyil ki, hər kəs dost ola bilər. “ İnsaqlığa dost olan hər kəs dostdur” (34-cü söz).

Nəticə

Abay Kunanbayevin mənəvi prinsiplərini onun məşhur “ Adam bol!” (“Adam ol!”) ifadəsi ilə ümumiləşdirmək olar. Əsl insan zəhmətkeş, biliyə, müdrikliyə can atan, vicdanlı, hər şeydə ölçü bilən, özünü tərbiyə edən və özünə nəzarət edəndir. Və tam əminliklə söyləmək olar ki, Abay Kunanbayevin “Qara sözlər” əsərində insanlara aşladığı bu ideyalar 100 ildən çox vaxt keçsə də, öz aktuallığını qoruyub saxlamaqdadır.

Ədəbiyyat

1. Ayan E. Bir devrin aynası. Abay Kunanbay ve “ Kara sözlər”. Ahmet Yesevi Üniversitesi. Ankara, 2017.
2. Qara. Wikipedia (<https://az.m.wikipedia.org>)
3. Cəmiləoğlu İ. Dilimizdəki “ kara” kelimesi hakkında (<https://docplayer.biz.tr>).
4. Kaplankıran D. Kazak türkçesinde edebiyatla ilgili terimler. Ahmet Yesevi Uluslararası Türk- Kazak Üniversitesi. Idil5 (26). 2016. S. 1809.
5. Абай Кунанбаев. Большая российская энциклопедия (<https://bigenc.ru>).
6. Гачев Г. Национальные образы мира. Евразия- космос кочевника, земледельца и горца. М., 1999, С. 273.
7. Каратаев М. К. Абай и его « Гаклия » (abai.kaznu.kz).

DOI: 10.36719/2663-4619/24.07.20/01/111-114

Gülzar İlham qızı Rəhimova
Bakı Slavyan Universiteti, müəllim
gulnarrahimova94@mail.ru

EKZİSTENSİALİZM CƏRƏYANIN BƏDİİ ƏDƏBİYYATDA MÖVQEYİ

Xülasə

Dünya ədəbiyyatında fərdi azadlıq problemi ekzistensialist bir uydurma kimi heç vaxt kəskin olmamışdır. Bu xarici elementlərdən təmizlənməmiş və təmiz və aydın bir şəkildə oxucuya təqdim edilməmişdir. Ekzistensialist yazıçıların əsərlərində azadlıq heç vaxt mümkün nəticə kimi təsvir olunmur. Azadlıq əbədi davam edən bir prosesdir.

Açar sözlər: *insan, cəmiyyət, azadlıq, özgələşmə, absurd*

The position of Existentialism in fiction

Summary

In world literature, the problem of individual freedom has never been as acute as an existentialist fiction. It was not cleansed of such external elements and was not presented to the reader in a pure and clear form. In the works of existentialist writers, freedom is never described as a possible outcome. Freedom is an ongoing process that lasts forever.

Key words: *human, society, freedom, separation, absurd*

Ekzistensialist ovqatını ilk dəfə öz əsərlərində inikas edən A.Malronun dediyi kimi, bu rəqabət “bütün yer kürəsini fəth etməyə qadir, lakin özünün məbədlərini və sərđabələrini ixtira etməyi bacarmayan” Qərb sivilizasiyasının böhranını son həddə çatdırdı. Ekzistensializmin məhz İkinci dünya müharibəsi dövründə və ondan sonrakı illərdə beyinlərə hakim kəsilməsinin az qala 30 il ərzində Qərb gəncliyinin ekzistensialist ideyaların təsiri altında formalaşmasının əsas səbəbi bəşəriyyətin məruz qaldığı paroksizmlə əlaqədar olaraq, keyfiyyətə yeni bir mərhələyə qədəm basması ilə bağlıdır. Bu baxımdan Birinci dünya müharibəsindən sonrakı dövrlə İkinci Dünya müharibəsindən sonrakı dövrü müqayisə etmək kifayətdir.

1914-1918-ci il müharibəsinin səngərlərindən qayıdan əsgərlər işində-gücündə, kefində-damağında olan, ölüb-dirilməyin, palçıqda sürünməyin “dadını” bilməyən biganə cəmiyyətlə üzləşdilər və özlərini gərəksiz “artıq adam” kimi hiss etməyə başladılar. Nəticədə cəmiyyət iki qismə bölündü: rahat adamlar və narahat adamlar.

İkinci dünya müharibəsi isə bütün bəşər nəslini rahatlıqdan mərhum etdi- müharibədə iştirak edənləri də, etməyənləri də. Narahat dünyaduyumu prinsipindən çıxış edən ekzistensializm bu ovqata, bu əhval-ruhiyyəyə tam tuş gəldiyi üçün 50-60-cı illərdə Qərbdə aparıcı fəlsəfi-ideoloji konsepsiyaya çevrildi.

Ekzistensializm (latın dilindəki “exsistentia”- “mövcudluq” sözüdür) fəlsəfi cərəyan kimi Birinci və İkinci dünya müharibələri arasındakı dövrdə Almaniyada təşəkkül tapmış, Martin Haydegerin, Karl Yaspersin əsərlərində konseptual sistem səciyyəsi kəsb etmişdir. Klassik fəlsəfənin əsas problemi olan “İnsan nədir?” donuq sualını “İnsan nə edə bilər?” mütəhərrik sualı ilə əvəz etmək düşüncə tərzinə dinamiklik gətirirdi. (6, 51-52)

Görkəmli tədqiqatçı Qorxmaz Quliyev həyat gerçəkliklərinin dərk olunmasının 3 metodunu göstərir: elmi, bədii, və humanitar metod. O, “Postmodernizm” adlı məqaləsində ekzistensializm modernist cərəyanı haqqında yazır:

“XX əsrin aparıcı modernist cərəyanları arasında ekzistensializm bəlkə də yeganə bədii konsepsiya idi ki, dünyanın elmi dərk formalarını qətiyyətlə rədd edirdi. Lakin bu da bir həqiqətdir ki, təmiz ekzistensialist fəlsəfənin bədii illüstrasiyasından başqa bir şey deyildir, yəni əslində tətbiqi səciyyəyə malik idilər. Prinsipial olaraq elmlikdən imtina etmiş yazıçıların belə əsərlərin struktur quruluşunda və ideyasında müəyyən elmi prinsiplər var”.

Bu prinsiplər əsasında absurd teatrın yaradıcılarından J.P.Sartrın pyesləri 2 qismə bölünür: intellektual və situasiya pyesləri. Bununla yanaşı fransız dramaturqunun teatrını ilk növbədə “situasiya teatri” kimi dəyərləndirmək lazımdır. Məlum məsələdir ki, situasiyasız, ümumiyyətlə, bədii ədəbiyyat mövcud ola bilməz; biz situasiyada doğulur və ölürük, situasiyada sevinir və kədərlənirik, situasiyada sevir və nifrət edirik. Lakin Sartrın dramalarında hərəkət adı, gündəlik situasiyalarda yox, tarıma çəkilmiş, “ölüm-olum” tipli hədd situasiyalarında cərəyan edir. Yəni dramaturq elə situasiyalar təsvir edir ki, orada mütləq bir qərar qəbul etməlisən, şəraitin sənə qarşısında qoyduğu kəskin, dözülməz problemi həll etməlisən, aydın, birmənalı nəticəyə gəlməlisən.

Sartr belə hesab edir ki, teatrda elə ümumi, qlobal, elə bəşəri və sadə situasiyalara müraciət etmək lazımdır ki, onlar bu və ya digər tərəfləri ilə bütün insalara toxunsun, hamını düşündürsün və riqqətə gətirsin. XX əsrdə insanın daim məruz qaldığı, yaxud qalmaq təhlükəsi altında yaşadığı zorakılıq, fiziki və mənəvi işgəncələr, fərdin cəmiyyətlə əlaqə və münasibətləri bu qəbildən olan ekstremal situasiyalardır. Dramaturqun isə vəzifəsi günün tələblərinə cavab verən aktual situasiyaları seçmək və bədii vasitələrlə təcəssüm etməkdən ibarətdir. Lakin bununla da kifayətlənmək olmaz. İnsan hər hansı situasiyada qərar qəbul etmək baxımından sərbəstdir: o, mütləqi də seçə bilər, müqavimət göstərməyi də, susmağı da, danışmağı da, xəyanəti də, sədaqəti də, diri qalmağı da, məhv olmağı da. Deməli, həyatda olduğu kimi, teatrda da insan situasiyalarda və situasiyalar vasitəsilə azad şəkildə yalnız və yalnız özünü seçir; buna görə də əslində teatr situasiyalarda azadlığı təcəssüm etməlidir. (6,56)

Azərbaycan ədəbiyyatının nümayəndələri R.Rza, Anar, V.Səmədoğlu, F.Mustafa, Elçinin əsərlərində ekzistensial problemlərin qoyulması və həlli cəhdi ilə rastlaşırıq.

F.Mustafanın dramaturgiyası həm əsərlərinin süjeti, həm problematikası, həm də qoyulan problemlər baxımından tam orijinaldır. Monodram janrı F.Mustafa dramaturgiyasının orijinal komponentlərindəndir. Monodramlar ədəbiyyatda ekzistensialist meyillərin inikasını üçün uyğun janrlardan biridir. Ekzistensializm insanın gerçəkliklə bağlı problemlərinə fəlsəfə ilə yanaşı ədəbiyyatda da izah verməyə çalışmışdır.

F.Mustafanın “Müqəvva” monodramının son səhnəsi bu aspektə tam uyğundur. Lakin qeyd etmək ki, insanı tanımadan onun sıxıntılarını, tənhalığını, müvəffəqiyyətsizliklərini, cəmiyyətdəki mövqeyini, vərdişlərini bilmədən, dərk etmədən ona təsir etmək qeyri-mümkündür. Yəni, ədəbiyyat öz əsas funksiyasını yerinə yetirmək üçün daim insanı əsas olaraq qəbul etmişdir..

Tədqiqatçı S.Eyvazov “Müqəvva” monopyesinin müasir düşüncə üçün meydan açan maraqlı əsər adlandırır. Bu əsərdə konflikt həm psixoloji mahiyyətdədir, həm də sosial-psixoloji, qismən də ictimai-sosial növdədir.(4, 64-65)

Dramaturqun “Musiqili məktublar” birpərdəli monodramının yeganə personajı Qadındır. Qadın ərindən narazı deyil, əri musiqi müəllimidir, pianoçudur, bəstəkarlığı da var, əsərləri ekranda, efirdə səslənir. Ərinin qaraqabaqlığı, adamayovuşmazlığı, öz qınına çəkilməyi xoşlaması qadının ürəyincədir və başqalarıyla ərini müqayisə edən qadın özünü xoşbəxt hesab edir. Lakin bir əhvalat onların sakit həyatına son qoyur, ərinin məhmlərini ifa edən müğənni, onun düşüncələrini alt-üst edir.

Bu monopyes tam orijinal keyfiyyətli psixoloji əsərdir. Belə ki, modern ədəbiyyatın xüsusiyyətlərini ehtiva edən monopyesdə əsas motiv psixoloji-sosial situasiya əsasında oxucu insanın daxili dünyasına nüfuz edərək bir insanda təzahür edən iki “mən”in bizə görünən və görünməyən İkinci “Mən”in duyğu və düşüncələrinə bələd olur. Daha öncə bənzər mövzu Elçinin “Qatar yol gedirdi” pyesində də işlənmişdir. Bir insandakı iki insan motivi dünya ədəbiyyatının şah mövzularındandır. Bu daha çox Freydizm və özgələşmə meyli kimi təzahürünü tapır.

Amma mövzunun bitkin ifadəsinə əsasən də psixoloji nəsr nümunələrində rast gəlinir. Maraqlıdır ki, monopyeslərin də təhkiyə elementləri onları nəsrə yaxınlaşdırır.

Tənhalıq mövzusunun Elçinin dramaturgiyasında xüsusi yeri var. Xalq yazıçısı Elçinin “Qatil(Ulduzlar aləmində qətl) adlı pyesi onun psixoloji pyeslərinin içərisinə daxil edilir. “Qatil” pyesində psixoloji məqamların qarşdurması üzərində bəzi məsələlər dramaturji həllini tapır. İlk qarşılaşdığımız səhnədə qırx bir yaşlı müəlliminin öz mənzilində şagirdlərinin dəftərlərini yoxladığını görürük. Şagirdlərin dəftərlərini yoxlayarkən daxili monoloqundan bilir ki, o, güzəştə getməyərək Həsənzadəyə iki yazır. Anasının yenə müəlliməyə şikayətə gəlməsi onun gözünün qabağına gəlir. “Müəllimə, o sizi bilirsiniz nə qədər çox istəyir?!” deyərək zorakılığı şirin dillə tətbiq edərək şərti olaraq səhnədə peydə olan Həsənzadənin anasının: “Müəllimə, hamı bizdən nəisə xahiş edir. Təkcə sizdən başqa...” sözləri tənha qadının qulağında səslənir. Tənha qadının “Ulduzlar aləmi” ilə ünsiyyətdə olması və oradan gələn qonağın onun tənhalıqına son qoyacağına inanması ilə onun nə qədər real həyatdan uzaq olduğunu göstərir. “Ulduzlar aləmində” qadının iyirmi beş illik ayrılığından sonra öz ulduz ilə görüşmək üçün poçtalyon qiyafəsindəki Həsənzadənin anası ilə sövdələşməsi oradakı rüşvətxorluq və korrupsiyadan xəbər versə də ilk baxışda həmin problemə sadəcə olaraq toxunur. Əslində isə əsərin əsas mövzusunun əks etdirən mənəvi iflas problemi məhz korrupsiyanın doğurduğu bir fəlakətdir.

Bizə belə gəlir ki, “Qatil” psixoloji dramının qəhrəmanı olan qadın həyatında ilk dəfə, yəni bu yaşında sevgisini tapdığına inanır. Lakin Gənc kişi onu peşiman edir. Qadın həm aldadıldığına, həm də aldandığına artıq əmindir. Burada ona qalan tək yol, onu bu vəziyyətə salan insanın cəzasını verməkdir. Çox humanist xarakterə malik olan bu qadın “Qatil” olacağı heç ağıllıq ucundan belə keçməzdi. Demək ki alınma yazılan bu imiş. Qadının bu sarsıntıları, cəmiyyətdən gözlədikləri, lakin, qarşılaşdığı mənzərə onu böyük bir uçurum qarşısında qoymuşdur. Bu baxımdan Elçinin “Qatil”indəki Qadınla H.Cavidin “Afət” i bir-birinə bənzəyirlər. Afət də sevildiyinə inanır. Lakin əri tərəfindən bu sevginin heç vaxt qarşılığını görmür. “Qatil”dəki Qadın Gən kişini özünün, həyatının, tənhalıqının çıxış yolu kimi gördüyü halda onu zəhərləyib öldürür. Afət isə ona xəyanət edildiyi üçün çarəni Qaratayı öldürməkdə görür: “Məni aldatmaq istəyənləri əsla əhv etməm. İki gözüm olsa belə, intiqam alaram, intiqam!”.

İlk olaraq bu suala cavab tapan: Absurdluq nə deməkdir? Bu teatr bəşəriyyətin II Dünya müharibəsindən sonra düşər olduğu mənasızlıqların, bəhədə cəhdlərin, boş-boşuna yaxşılığa doğru nəyinsə dəyişəcəyini gözləmələrin əzablarından qaynaqlanan mühitdə yarandı. Qorxu və güvənsizlik kimi, səbəbi az-çox bilinən duyğular yerini səbəbsiz bir narahatlığa, ruh düşkünlüyünə, mənasızlıq duyğusuna buraxmışdı. Absurd teatrlarda müşahidə edilən əsas nüansları maddələr şəklində yazsaq, bu xüsusiyyətləri belə sıralaya bilərik: 1) əlaqəsizlik 2) yadlaşma 3) həqiqəti yerindən oynatmaq 4) həqiqəti parçalamaq və ona güzgü yerinə prizma tutmaq 5) uyğunsuzluq. Absurd teatrın mövzularını nəzərdən keçirəndə rastlaşdığımız məqamlar, əsasən bunlardır: aydın, dəqiq bir mövzu, canlı xarakterlər yoxdur, onların yerinə mexaniki kuklalara bənzəyən tiplər var. Mövzunun əvvəli və sonu bəlli deyil. Obrazlar konkret cəmiyyətdən alınmayıb, müəyyən sosial təbəqəyə ünvanlanmayıb. Dünyanın harasındansa götürülən tiplərdir. Bu teatr “insan halının mənasızlığı” duyğusunu və ağıllıq, düşüncənin insanlığı tərks etməsiylə bağlı olduğunu anlatmağa çalışır. Biganə insanlar arasında yaşamaq istəməyənlər təbiətə üz tuturlar. Cəmiyyətdə özləşmə baş verirdi. Elə bu vaxt Avropanın müxtəlif səhnələrində bir-birindən təsirlənən absurd əsərlər meydana çıxmağa başlamışdı. Samuel Bekket, Adamov, Tardye, Jene, Olbi, Günter Qras və İonesko məhz bu zaman öz əsərlərini yaratmışdılar. Absurd teatr kainat qanunlarının anlaşılmazlığıdır və xəyallarla reallıq arasında ziddiyyətdən, insanın öz-özülə münəfişəsindən, təzadı arzularının, həvələrinin toqquşmasından yaranır. Sanki sən körpə uşaqsan və dünya sən üçün izholunmazdır. İndiyə qədər insanlar dünyanı müxtəlif şəkildə izah ediblər. Amma hələ də sualımıza cavab tapan bilmirik. Burda bir absurdluq var. Əlbəttə, elə dünya özü də təpədən-dırnağa bir absurd teatr deyilmi?!(8)

Elçinin “Su” absurd pyesində konfliktə səbəb olan heç bir hadisə baş vermir. Pyesin əvvəlindən məlum olur ki, qarı gün ərzində suyun gəlməməsindən şikayətlənir. Krant quruldamağa başlayanda isə bilir ki, su gələcək. Su gəlmədiyi halda suyun pulun vermişəm, gəlib mənə nə deyər bilirlər ki?! Bir tərəfdən də telefon zənginin səsi eşidilir. Qarı: səhv düşmüşünüz, həmin adam yoxdu artıq, ölüb deməsi diqqəti cəlb edir. Artıq evi su götürüb, bütün ev suyun içindədir. Telefon yenə də çalmağa davam edir. Su əvvəlcə qarının dizlərinə qədər gəlsə də, bir qədər sonra qarının suyun altında olduğunu bilir. Pyes sadə bir mövzu üzərində qurulsada, diqqəti cəlb edən nüanslar çoxdur. Pyesin ortalarında qarının “o, ölüb” deməsi sonda öz təsdiqini tapır. Bir məsələ də qarının tənhalıqı məsələsidir, sanki qarı cəmiyyətdən özünü təcrid edib, qarının həm cismani, həm də mənəvi tənhalıqının şahidi oluruq. Lakin o bu halı ilə bərişiqdir, bunun üçün heç kimi günahkar hesab etmir. Qarı zavallı və zəifdir, bir tərəfdən də danışmayan, yerindən tərpənməyən kuklaya bənzəyir. Qarının hərəkətlərində ağıllıq və düşüncənin insanı tərks etməsinin şahidi oluruq.

Hər bir ədəbi əsər subyektiv fikrin ifadəsidir. Ədəbiyyatda gerçəkliyin izahı, təsviri ya da inkarının və ya tənəyyül məhsulunun ifadəsinin tək vasitəsi sözdür. Ədəbi-fəlsəfi təzədə əsərlər yazan Albert Kamyu “Sənət sənət üçündür” anlayışını sənətinin ancaq öz bədii zövqünü oxşaması üçün yaratdığı saxta və süni cəmiyyət sənəti-

Salon ədəbiyyatı hesab edir. Gerçəkliyin və onun dərk olunmasının ziddiyyətləri problemi fəlsəfənin nüvəsini, onun əsasını təşkil edən problemlərdən biridir, bəlkə də birincisidir. Fəlsəfənin elmi dillə ifadəsi iki elm arasında əlaqə yaradır. Fəlsəfə və ədəbiyyat paralellərində ölümə, absurd vəziyyətlərə və dünyanın ağılsızlığına qarşı fikir əksini tapır. Sənət gerçəkliklərlə bağlı olduğu kimi, həm də ona qarşı bir üsyandır. Həyat gerçəkliklərinin ifadəsi olan sənət “yaşayan varlığın yaşadığı üçün və yaşadığı müddət boyunca sonsuz vəkilidir”. Hər hansı ideologiyaya bağlanmış sənətçi, bu vəkilliyi edə bilməz.

Dünya ədəbiyyatının tanınmış simalarından biri olan Alber Kamyu Jan Pol Sartın dəyərləndirməsinə görə o nasirdən çox, Volter və Didro ənənəsində esselər ustası idi. Bir yazıçı kimi anlama və şərh etmə mənbəyi kimi daha çox Dostoyevskiyə borclu idi. Dostoyevski bir vaxtlar yazmışdı: “Əgər Allah yoxsa, deməli hər şey etmək olar”. Bu ekzistensializmin də çıxış nöqtəsidir. Kamyunun yaradıcılığı həm də bu baxımdan keçmişin və gələcəyin keçmişin və gələcəyin ədəbi mətnləri ilə dialoq apardığına görə maraqlıdır. Qərbdə meydana gələn insan tipi tək-cə müharibələrin şikəst etdiyi insan deyildi, o həm də tək idi, cəmiyyət işçi qüvvələrinin bazarında sakitcə, alış-verişini eləməyə qadir tənha insan idi. İnsanın insandan ayrılıb qopması, problemi, tənhalıq problemi, şəxslərə yadlaşma fərdin öz “mən”indən ayrılması, müasir açıq cəmiyyətin payına düşən qismətdir.

“Taun” roman-metaforası yazıçının fəlsəfi baxışlarını açan əsas əsərlərdən biridir. Romanın yazılmasında məqsəd nədir? “Taun”- 1947-ci ildə yazılıb. Müharibənin insan taleyini yerlə-yeksan etməsi yazıçıyı dərindən düşündürürdü. Hadisələr Oran şəhərində baş verir. Həmin hadisələr bu şəhərin təbiətinə tamamilə yaddır. Söhbət şəxslərin mühitlə toqquşmasından, haqlı və haqsız adamların qanlı mübarizəsindən yox, ucdantutma hamının taunla üz-üzə gəlməsindən gedir. Bu mənada taun metaforadır. Doğrana-doğrana gedən mətn isə metaforanın açımıdır. Əsərdə hadisələrin başvermə tarixi 194...kimi göstərilir. Metaforanın ilkin açımı odur ki, taun da müharibə kimi insanları qəfildən yaxalayır. Taun artıq həyatın özüdür, məsələnin məğzi elə bundadır. Taun-ekzistensializmin estetik və poetikasını açıqlayan çoxplanlı əsərdir. Kamyunun düşüncəsində həyat maddi dünyanın fraqmenti deyil, mənəvi-subyektiv aləmdir. Ekzistensial problemlər insanın dünyada tuş gəldiyi ağrılarla əlaqədar problemlərdir. Həyat və azadlıq yazıçı təfəkkürünə görə sinonimlərdir. Həyatın azadlıq kimi qavranılması haradasa, həyatı ideyası olan həqiqətlə çulğadır.

“Taunun getdiyini bilən insanlar sevinirdilər. Onlar bilmirlər ki, taun mikrobu nə ölü, nə də yoxa çıxır. Bu mikroblar on illər boyu ev döşəməsi və mitil arasında yuxulayıb yata bilər, otaqda, zirzəmidə, bağlamada, yaylıqda, kağız üstündə gizləni bəzərlə gözləyər və ola bilsin ki, günlərin birində insanlara bəla və dərs vermək üçün oyanar, xoşbəxt bir şəhərin siçovullarını qırmağa başlayar”. (9)

Zaman qarşısızalmaz axınla davam edir. Azadlıq əbədi, son nəfəsə qədər davam edən aramsız hərəkətdir. Ekzistensialist əsərlərin qəhrəmanları mütləq azadlığa qovuşa bilmirlər; azadlıq onlar üçün azadlığa gedən yolun özüdür. Azadlıq qazınan nəticə deyil, onu əldə etmək üçün insanın göstərdiyi cəhddir. Əsrin problemlərinin bədii təcəssümü kimi ekzistensialist yazıçıların əsərləri öz aktuallığını qoruyub saxlayacaq. Hədd situasiyaların inikası kimi, xəbərdarlıq kimi...

Ədəbiyyat

- 1 Ağayeva Z. Fəlsəfədə tənhalıq problemi. Fəlsəfə elm. dok...dis. Bakı, 2008, 292s.
- 2 Dadaşov A. Dramaturgiya. Bakı, BDU-nun nəşriyyatı, 2004, 320 s
- 3 Elçin. Seçilmiş əsərləri 10 cildə, 3-cü cild, Bakı, Çinar-çap, 2005, 590s.
- 4 Eyvazov S. Firuz Mustafanın monopyesləri haqqında // “Ulduz” jurnalı. №10, 2011, s.64-65
- 5 Ədəbiyyatşünaslıq terminləri lüğəti (Tərtib edən İ. Mirəhmədov). Bakı, Maarif, 1988, 100s.
- 6 Quliyev Q. Dəlidən doğru xəbər. Bakı, Mütərcim, 1999, 160s
- 7 Sartr J.P. Varlıq və Hiçlik. İstanbul, İthaki, 2009, 772s.
- 8 https://az.wikipedia.org/wiki/Absurd_teatr%C4%B1
- 9 <http://www.kkoworld.com/2014/03/28/albert-kamyu-taun/>

FRAZELOGİYANIN MÜASİR TƏDQIQAT İSTİQAMƏTLƏRİ

Xülasə

Məqalədə müasir dövrdə ingilis dilindəki frazeologizmlərin tədqiq edilməsi, bu tədqiqatların əsas istiqamətləri araşdırılmışdır. Məqalədə göstərilmişdir ki, indi frazeologiyanın tədqiqində yeni metod və üsullardan istifadə olunur, bu sahədə müxtəlif məktəblər, elmi cərəyanlar fəaliyyət göstərir. Qeyd olunmuşdur ki, dilin frazeoloji sistemi tədricən çoxaspektli araşdırma obyektinə olmuş. Son dövrlərdə frazeoloji vahidlərin strukturu, semantikasi, qrammatik xüsusiyyətləri öyrənməyə başlanmışdır. Ötən əsrin 60-cı illərindən bəri istiqamətdə tədqiqatlar geniş vüsət almış və hazırda frazeologiya özünün elmi aparatı, nəzəriyyəsi olan bir sahə statusu almışdır. Sonda məqalədə vurğulanmışdır ki, məntiqi-anlayış və məxsusi linqvistik universalilərini kompleks şəkildə onların qarşılıqlı əlaqəsini və qarşılıqlı təsirini, bir-birinə nüfuz etməsini, dialiktik vəhdətini nəzərə almaqla öyrənmək lazımdır.

Açar sözlər: *frazeologiya, linqvistika, frazeoloji vahidlər, semantika, linqvokulturoloji frazeologiya, kommunikativ-praqmatik frazeologiya, koqnitiv-diokursiv frazeologiya*

Modern research directions of phraseology

Summary

The article examines the phraseology of modern English, the main directions of these studies have been investigated. The article shows that new methods and techniques are now used in the study of phraseology, various schools and scientific currents in this field operate. It was noted that the phraseological system of the language gradually became the object of multifaceted research. Recently, the structure, semantics and grammatical features of phraseological units have been studied. Since the 1960s, research in this area has expanded, and now phraseology has gained the status of a field with its own scientific apparatus and theory. At the end of the article it is emphasized that it is necessary to study logical-conceptual and special linguistic universals in a complex way, taking into account their interrelation and interaction, interdependence and dialectical unity.

Key words: *phraseology, linguistics, phraseological units, semantics, linguocultural phraseology, communicative-pragmatic phraseology, cognitive-diocursive phraseology*

Giriş

Müasir linqvistikanın aktual problemləri çərçivəsində leksika və frazeologiyanın sistem yaratma əlaqələrinin kompleks təsviri dilin nominativ tərkibini təşkil edən vasitələri bir tam şəklinə gətirməyi metadil sahəsinin struktur dərki səviyyəsində həll etməyi də nəzərdə tutur. Semantik sahə problemi bir çox tədqiqatçıların əsərlərində təqdimatını və müxtəlif istiqamətlərdə həllini tapmışdır. Qeyd olunan istiqamətlərdə araşdırmalara bir baxış bucağından nəzər saldıqda, dildə leksika və frazeologiyanın sıx qarşılıqlı münasibətdə olub vahid leksik-frazeoloji sistemə inteqrasiya etdiyini görür və leksemlə frazeoloji vahidlərin nominativ funksiyalarının hüdudlanması fərziyyəsini irəli sürməyə imkan tapırıq. Bu isə metadil sahəsində semantik denotativ makro və mikroqrupları aşkara çıxarmağı aktuallaşdırır. Elm inkişaf etdikcə daha böyük həcmi praqmatik vahidlərin qurulma mexanizmi, bu yüksək tərtib vahidlərində iştirak edən vasitələrin funksional kommunikativ, eləcə də koqnitiv xüsusiyyətlərinin aydınlaşdırılmasına meyil və tələbat artır.

Frazeoloji vahidlərin semantik quruluşu mənə dairəsini təyin etməkdən semantik səviyyədə funksionallığa keçid zəruriliyi, ehtiyacı diqqəti getdikcə daha çox cəlb edir. Fikrimizi bir qədər də dəqiqləşdirsək, hazırda ayrı-ayrı dillərin frazeoloji vahidlərinin çoxmənalığı, sinonimliyi, omonimliyi və antonimliyini öyrənmək mərhələsinin arxada qalmasının müşahidə etsək də, bu semantik hadisələrin mətn yaratmadakı rolu, semantik sahədə funksionallığının tədqiqi müəyyən məsələlərə fərqli prizmadan yanaşmaq üçün geri qayıtmağın vacibliyini də hiss edirik. Təbii ki, məsələ frazeoloji vahidlərin semantik quruluşu ilə məhdudlaşmır, frazeologiyayı müasir vəziyyəti və perspektiv tədqiqat istiqamətlərini əhatə etməlidir.

Frazeologiya dilin tərkibində quruluşca sözdən fərqlənən semantikasına görə əlahiddə, avtonom bir çoxluq yaradan vahidlərin aşkara çıxarılması, onların fərqləndirilməsi, adlandırılması, toplanması, təsnif edilməsi prosesində yaranmış və qeyd etdiyimiz kimi, ilk dəfə Ş.Ballinin tədqiqatında elmi-nəzəri mövqedən qiymətləndirilməsi zəminində dilçilərin tədqiqat obyektinə çevrilmişdir. Dilin frazeoloji sistemi tədricən çoxaspektli araşdırma obyektinə olmuş, frazeoloji vahidlərin strukturu, semantikasi, qrammatik xüsusiyyətləri

öyrənməyə başlanmışdır. Ötən əsrin 60-cı illərindən bu istiqamətdə tədqiqatlar geniş vüsət almış və hazırda frazeologiya özünün elmi aparatı, nəzəriyyəsi olan bir sahə statusu almışdır. Frazeologiya leksikologiya ilə onu əlaqələndirən bağları saxlasa da ondan, demək olar ki, ayrılmışdır. Hazırda paremiologiyanın frazeologiyadan diferensiasiyasının cürcətiləri görünsə də, hələ bu məsələnin gələcək taleyi haqqında proqnoz vermək çətindir. Yarım əsrdən böyük bir dövrü əhatə edən inkişaf frazeologiyasının elmi-nəzəri və praktik məsələləri bazasında əsaslı dəyişikliklərə səbəb olmuşdur. Bu dəyişikliklərin bir qismi, frazeologiyasının elmi irəliləyişləri ilə bağlıdır, başqa bir qismi linqvistikanın özünün irəli getməsi, yeni yollar tapması, yeni perspektivlər əldə etməsi ilə əlaqədardır. İndi frazeologiyanın tədqiqində yeni metod və üsullardan istifadə olunur, bu sahədə müxtəlif məktəblər, elmi cərəyanlar fəaliyyət göstərir. A.M.Çepasovanın frazeologiya məktəbi frazeologizmlərin müxtəlif semantik-qrammatik siniflərinin areallarını aşkara çıxarmış, onların komponent tərkibini və qrammatik kateqoriyaların müəyyənləşdirməyə başlamışdır.

Sabit birləşmələr frazeoloji sistemin element bazasını təşkil edir. Hər şeydən əvvəl, bu bazaya daxil edilən vahidlərin təyini, eləcə də təsnifi aydın və dəqiq olmalıdır. Sabit birləşmələrin frazeologiya mənsubluğunu aydınlaşdırmaq frazeoloji təhlil metodundan istifadə edilir. Bu metodun təşkilədiciləri frazeoloji eyniləşdirmə və frazeoloji təsviri əhatə edir [Kunin 1970, s. 52]. Frazeoloji eyniləşdirmə metodu frazeologiya nəzəriyyəsinin inkişafı və linqvistik tədqiqat metodlarının təkmilləşdirilməsi prosesində cəllanmışdır. Ümumiyyətlə, frazeologiyada istifadə olunan tədqiqat metodlarının yaranma, inkişaf və təkmilləşmə tarixi müəyyən ardıcılıqla sərhəl olunmamışdır. Ona görə də burada həmin metodlar haqqında bəhs etmək lazım gəlir.

N.Amosovanın kontekstoloji metodu 1963-cü ildə irəli sürülmüşdürsə [Amosova 2013], V.Arhangelskinin variantiv metodu 1964, S.Qavrinin komplikativ metodu 1974-cü ildə frazeologiya metodları siyahısına daxil edilmişdir. Frazeoloji eyniləşdirmə metodu A.V.Kuninə aid edilir və onun 1964-cü ildə hazırlanması təkmilləşdirərək 1970-ci ildə təkrar ortaya atılması məlumdur [Вах: Архангельский 1964; Гаврин 1974; Кунин 1970]. A.V.Kuninin metodu sonralar frazeoloji təsvir də əlavə olunmuşdur. Frazeoloji təsvir ayrıca metod kimi də təqdim olunur. D.O.Dobrovolski 1990-cı ildə frazeologiyasının struktur-tipoloji metodu işləmişdir. Bundan əlavə, frazeoloji vahidlərin freym və səviyyə təhlili frazeoloji modelləşdirmə modeli metodlarından da istifadə olunur [Вах: Добровольский 1990; Федулёноква 2006]. Yuxarıda sadaladığımız metodları təqribi xronoloji ardıcılıqla düzsək belə bir mənzərə alırıq: 1) kontekstoloji metod (1963); frazeoloji eyniləşdirmə metodu (1964); frazeoloji təsvir metodu (1964); variantiv metod (1964); komplikativ metod (1974); struktur-tipoloji metod (1990); freym təhlili metodu (2000); frazeoloji modelləşdirmə metodu (2006). Frazeologiyanın tədqiqatında istifadə olunan metodların sırası bununla bitmir. Təbii ki, frazeologiya frazeoloji vahidləri ayırmaq prinsiplərini, onların öyrənilmə, təsnif, frazeoqrafiyada təsnif metodlarını işləyib hazırlayır, müxtəlif tədqiqat metodlarından istifadə edir. Mənanın komponent təhlili də frazeologiya metodlarından biridir. Bu metodda frazeoloji vahidin söz komponenti “semantik vuruq” səviyyəsində götürülür, yaxud söz strukturun elementi olaraq fərqləndirilir, onun mənası isə frazeologizmin mənasını motivləşdirən element rolunda çıxış edir. Dilçilikdə mövcud olan metodlar bazasında frazeoloji təhlil və təsvir üsulları, metodları yaradılır. Yuxarıda qeyd olunanlardan başqa applikasiya metodu da tətbiqini tapır ki, bunu eyniləşdirmə və ya identifikasiya metodunun bir növü də saymaq mümkündür. Seçmə və kombinasiya qanunauyğunluqlarına müvafiq şəkildə düzələn birləşmələrdən frazeologizmlərin struktur-semantik təşkili fərqi təyin edən dəyişənlərin seçilməsində məhdudiyət metodu da frazeologiyaya şamil edilir. Bu sonuncu dəyişəni seçmə, yaxud dəyişəni seçmədə məhdudiyət metodu da adlandırıla bilər. Göründüyü kimi frazeologiyada tətbiq olunan metodlar müxtəlifdir və onların əksəriyyəti bilavasitə linqvistik tədqiqat metod və üsullarının frazeoloji ladda köklənməsi ilə formalaşmışdır. Məsələn, N.Amosovanın kontekstoloji təhlili əslində, ümumi kontekst təhlili üzərində qurulmuşdur. Sadəcə burada sabit kontekst sabit birləşməyə uyğun şəkildə seçilir. Yaxud kontekst konkret mətndən deyil, birləşmələr toplusundan götürülür. Təbii ki, hər bir frazeoloji tədqiqatda frazeoloji təsvir metodundan istifadə olunur. Bu metodun prinsip və xüsusiyyətləri, tətbiq pillələri A.V.Kunin tərəfindən işlənmişdir.

Frazeoloji vahidlərin müxtəlif siniflərinin aşkara çıxarılması, frazeoloji vahidlərin komponentləri arasındakı əlaqələrin təyini, birləşmələrin morfoloji və sintaktik xüsusiyyətlərinin təhlili frazeoloji təsvir əməliyyatlarından asılıdır. Belə əməliyyatlar frazeoloji sistemin və ona xas olan assimetriyanın təsvirinə [Вах: Кунин 1988, s.98], sözlərin sabit birləşmələrinin müxtəlif tiplərinin öyrənilməsinə [Вах: Кунин 1988, s.102; Федулёноква, Попова 2004, s.168] imkan yaradır.

Frazeoloji təsvirin əsas əməliyyatlarından biri frazeoloji və ya sabit birləşmənin tərkibindəki komponentin leksik mənalı, köməkçi, modal və nida söz olması adverbial, substantiv, adyektiv, feili, nidayı modal və köməkçi frazeologizmləri ayırmağa əsas verir. Eyni zamanda cümlə quruluşu tam predikativli frazeologizmləri ayırır.

Dilçilikdə tədqiqat metodu öyrənilən hadisəyə müəyyən yanaşma, onu öyrənməyə imkan verəcək müddəaları, elmi və xalis texniki üsullarını əhatə edir. Frazeologizmlərin spesifik xüsusiyyətləri onları daha mürəkkəb linqvistik hadisə kimi ortaya qoyur. Məhz bu baxımdan frazeoloji tədqiqatlarda müxtəlif metodlardan istifadə edilir. İlk metodun N.N.Amosovanın işləyib hazırlanması yuxarıda göstərildi. Kontekstoloji metodun əsasında dil

hadisələrin obyektivliyi, öyrənilən dilin spesifikliyinin nəzərə alınması, frazeologiyanın nitqdə öyrənilməsi, vahidlərin kontekstual qarşılıqlı təsirinin nəzərə alınması durmuşdur. Metodun çatışmaz cəhətlərini frazeologizmlərin distribusiyası, sistemlilik və sabitlik məsələlərinin qoyulması əhatə etmişdir. Frazeoloji vahidlərin metodologiyasında növbəti addım A.Arxağelskinin variasiya metodu olmuşdur. Bu metodun əsas üstünlüklərinə frazeoloji vahidlərin komponentlərinin xarakterik xüsusiyyətlərinin kompleks şəkildə öyrənmək cəhdi, sabit və dəyişən komponentləri ayırmaq dilin frazeologiyasını kommunikasiya aktlarında mövcud olan müəyyən sistem kimi anlamaq hesab olunur. V.Arxağelski frazeoloji mənanı xüsusi linqvistik kateqoriya saymışdır [Arxağelski 1964 s. 121-127]. Onun metodunun çatışmaz cəhətini metodologiya əməliyyatlarının kifayət qədər işlənilib hazırlanmaması hesab oluna bilər.

S.Q.Qavrinin komplikativ metodu da frazeologiyada geniş tətbiqini tapmışdır. Metod müəllifin fikrinə görə, hər bir sabit söz birləşməsi funksional və semantik mürəkkəbləşdiyinə əsasən komplikativdir. Metodun əsasını aşağıdakı prinsiplər təşkil edir: 1) frazeoloji vahidin spesifikliyinin açılması yalnız onun strukturundakı əsas və komplikativləşdirici funksiyalarla mümkünləşir; 2) frazeoloji tərkibi ayırma sabit komplikativ birləşmələri sərbəst birləşmələrdən fərqləndirməklə əldə olunur; bu zaman işləklik, təkrar canlandırma və sabitlik nəzərə alınır; 3) komplikativlərin xassələri onların semantik struktur xassələrinə əsasən təyin olunduğuna görə semantik və funksional xüsusiyyətlər qarşılıqlı əlaqədə olmalıdır [Гаврин 1974, s.21-46].

D.O.Dobrovolskinin frazeoloji sistemin struktur-tipoloji metodu müxtəlif dillərin frazeologiyasını ekstralingvistik və genetik amillərdən kənarında öyrənməyi nəzərdə tutur. Bu metodla tədqiqat tipoloji sıra təşkil edən bir neçə dilin frazeologiyası araşdırılır [Dobrovolski 1990]. Frazeologiyada bu metodun tətbiqi bir çox məsələlərin həllində öz rolunu oynayır.

A.V.Kuninin frazeoloji eyniləşdirmə metodunda frazeologizmiyin əsas göstəricilərini təkrar mənalandırma, ayrılıqda formalaşma, struktur və semantik sabitlikdir. Yuxarıdakı cümlədə işlədilmiş “ayrılıqda formalaşma” rus dilində A.İ.Smirnitskinin istifadə etdiyi “раздельнооформленность” mürəkkəb termininin Azərbaycan dilinə kalkasıdır. Kalka H.Bayramova məxsusdur. O, monoqrafiyasında A.İ.Smirnitskiyə istinadla yazmışdır: “A.İ.Smirnitski öz dərsliyində frazeoloji vahidi Məzmun, quruluş və formasına görə sözlə müqayisə edərək, onların oxşar və fərqli cəhətlərini göstərir. Müəllifə görə, bunların arasındakı ortaqlı cəhət hər ikisinin dildə hazır şəkildə işlədilən material olmasından, yəni sözün “tam şəkildə formalaşmasından” (цельнооформленность), frazeoloji vahidin isə komponentlərinin birlikdə deyil, hər birinin “ayrılıqda formalaşmasından” (раздельнооформленность) ibarətdir” [Bayramov 1978, s.10]. Bu işdə hər iki termin H.Bayramovun işlətdiyi şəkildə istifadə edilmişdir.

Frazeologizləşmə göstəricilərinin frazeoloji eyniləşdirmə metodu ilə təyini üçün bu metodun bəzi əməliyyatlarını qeyd etmək lazım gəlir:

1. Komponent tərkibinin təkrar mənalınma faktının mövcudluğu kontekstin və lüğət izahının köməyi ilə təyin edilir.

2. Frazeoloji vahidlərdə semantik sabitliyin tam və ya qismən yenidən mənalınma ilə ifadəsini tapması frazeoloji vahidin mənasını onun komponentlərinin müstəqim mənalı ilə müqayisədə müəyyənləşdirilir. Tam yenidən mənalınmanın izahında frazeoloji vahidin komponentindən istifadə edilmir. Qismən mənalınma zamanı komponent müstəqim mənası ilə izaha daxil ola bilər.

3. Frazeoloji vahidin ayrılıqda formalaşmasını müəyyənləşdirmək üçün komponentlərin qrammatik dəyişmələri konteks təhlili yolu ilə aşkara çıxarılır. Sözün tam formalaşmasını təyin etmək sabit ifadənin ayrılıqda formalaşmasını sübut edir.

4. Frazeologizmlərin mənalı leksemlərə, köməkçi sözlərə, eləcə də dəyişən cümlələrə onları arasındakı oxşarlıq və fərqlər nəzərə alınmaqla aidliyinin təhlili substantiv, adyektiv, adverbial, feili və digər frazeologizmlər, eləcə də tam predikativli, yaxud kommunikativ frazeoloji vahidlər siniflərini ayırmağa imkan verir.

5. Frazeologizmlərin onların sabitlik və variativliyinə əsaslanan komponent təhlili yolu ilə frazeoloji vahidlərin komponentləri arasında asılılıq tiplərin müəyyənləşdirmək olur. Bu halda sabit asılılıq, sabit-variantiv asılılıq, sabit-dəyişən asılılıq, sabit-variantiv-dəyişən asılılıq, transformasiya asılılığı tipləri aşkara çıxır.

6. Qrammatik təhlil yolu ilə frazeologizmlərin qrammatik quruluşunu, eləcə də onların morfoloji və sintaktik xüsusiyyətləri müəyyənləşdirir.

7. Frazeoloji mənanın aydınlaşdırılması üçün sem analiz, mücərrədləşdirmə dərəcəsinin təyini, frazeoloji vahidin daxili formasının təhlili üsullarından istifadə olunur.

Mücərrədləşdirmə dərəcəsi onun xarakterindən, frazeoloji vahidin leksik və qrammatik mənasından, prototipindən, onun sintaktik konstruksiyasından asılıdır. Daxili formanın xarakteri frazeoloji vahidin mənası ilə onun komponentlərinin mənasının qarşılaşdırılması yolu ilə təyin edilir.

8. Frazeologiyanın təsviri üçün sistem yanaşma əsasdır.

Frazeologiya hər bir linqvomədəniyyətin dil mənzərəsinin ayrılmaz tərkib hissəsidir. Frazeoloji sistem xalqın obrazlı dünyagörüşünü əhatə edir ki, burada həm milli, həm də ümumbəşəri universal əlamətlər əksini tapır.

Frazeoloji vahidlər yalnız emosional obrazlı informasiyanı deyil, həm də praqmatik məzmunu ötürür. Bu subyektin xarakterindən, nitq situasiyasından, danışanlar arasındakı münasibətdən asılı olaraq işarələrin seçilməsi ilə əlaqədar olur. Söyləmin məqsədi və motivinə köklənir [Вах:Помыкалова 2012,s.292]. Bu baxımdan frazeologiya formalaşdırmaya çətin gəlir. İstənilən leksik vahid ifadə etdiyi predmet və anlayış mövcud olduğu vaxtdək dildə fəal şəkildə yaşayır. Həmin predmet və anlayış istifadədən çıxandan sonra onu adlandıran söz də arxaikləşir, dilin passiv lüğət fonduna keçir. Frazeoloji vahidlər isə onların əsasında duran obraz köhnəldə arxaikləşir. Anlayışlara münasibət daha sürətlə dəyişdiyinə görə dilin frazeoloji sistemində də dəyişmələr tez gedir. Bu baxımdan dillərin frazeologiyasındakı meyilləri öyrənmək aktualdır. Müasir dil mədəniyyətində, o cümlədən də hind-Avropa dillərində ən azı iiki meyil müşahidə olunur.

Birinci meyil frazeologizmlərin işlənməsinə yaradıcı münasibətlə bağlıdır. Frazeologiyanın ehtiyat bazası genişlənir, frazeoloji vahidlərin struktur elementləri variativliyə uğrayır, fikrin üslubi ifadəsi imkanları artır. Eyni zamanda dil qlobal təsirlərə məruz qalır, milli-mədəni amillərin dildə ifadəsi müəyyən təzyiq altına düşür. Dillərdə beynəlxalq leksik qat formalaşdığı kimi, internasional frazeologizmlər də istifadə olunur.

Müasir frazeologiya beyməmlilə frazeoloji fondun formalaşma mexanizmi və xüsusiyyətlərini də öyrənir. Bu istiqamətdə tədqiqatlar tərcümədə, xüsusən bədii əsərlərin tərcüməsində, linqvokulturologiyada, koqnitiv və kommunikativ dilçilikdə, həmçinin qloballaşan dillərin tərcüməsində xüsusi önəm daşıyır.

Onu da qeyd edək ki, qloballaşma şəraitində dominant olmayan dillərin frazeoloji və paremioloji fondlarını qorumaq, inkişaf etdirmək, onların əsasında ortaq linqvokulturoloji fondu qurmaq da əhəmiyyətli tədqiqat istiqamətinə çevrilir. Unikal milli dil mühitini, o cümlədən də frazeoloji fondu qorumaq üçün xüsusi metod və metodologiyanın hazırlanmasına ehtiyac çoxalır.

İkinci meyil ana dilinə və nitq mədəniyyətinə mexaniki və praqmatik yanaşmanı əhatə edir. Bu hadisə sürətlənmiş yaşayış tempi, yeni kommunikasiya texnologiyaları, innovasiya problemləri ilə bağlıdır. Hazırda yeni tipli frazeologiyanın yaranması müşahidə olunur və burada kütləvi informasiya vasitələrinin, internetin, sosial şəbəkələrin aqressiv müdaxiləsi açıq-aşkar hiss olunur. Dilçilər internet dilinin leksikasını öyrənməyə artıq xeyli müddətdir ki başlayıblar. Bu zəmində yeni frazeologiyanın tədqiqi də aktuallaşmaqdadır [Merle P.2005].

Müasir biliklər paradigmasından frazeoloji vahidlərin statusuna baxsaq, müxtəlif strukturlu dillərin frazeoloji tərkibinin tədqiqinə maraq hiss olunacaq dərəcədə artmışdır. Frazeologiya sahəsində etimoloji tədqiqatların, frazeologiya ilə semantikanın, qrammatikanın, üslubiyyatın, dil tarixinin, leksikologiyanın, eləcə də psixologiyanın, ədəbiyyatın, kulturologiyanın, fəlsəfənin, məntiqin əlaqələrinin araşdırılmasına aid işlərin sayı xeyli çoxalmışdır.

Frazeoloji vahidlərin fənlərarası aspektdə öyrənilməsinin nəticəsində XX əsrin sonlarında XXI əsrin əvvəllərində linqvokulturoloji, kommunikativ-praqmatik, koqnitiv-diokursiv frazeologiya kimi istiqamətlər yaranmışdır. Ümumiyyətlə, frazeologizmlər ekspressiv-obrazlı adlandırmanın ən tipik nümunələri, ikinci semiozisin məhsulu olduqlarına görə, dil, mədəniyyət, kommunikasiya, praqmatika və psixologiya amillərinin qarşılıqlı təsiri altındadır [Алифференко 2007,s.212].

Dolayı törədici nominasiya işarələrinin öyrənilməsi prosesində koqnitiv-sinergetik frazeologiyanın konturları aşkara çıxır. Bu frazeologiya yeni metodoloji mexanizmlərə malikdir və dilin təfəkkürlə, şüurla, mədəniyyətlə qarşılıqlı əlaqəsinə baxır, belə qarşılıqlı münasibətləri, eləcə də qarşılıqlı təsirləri həm nəzərə alır, həm də onların dəyişməsinə öyrənir. Qeyd edilən istiqamətin əsas məqsədlərindən biri dil, eləcə də ekstralingvistik informasiyanı nəzərə almaqla frazeoloji vahidlərin semantik dərinliyini nüfuz etməkdir.

Frazeoloji vahidlərin dil və nitqdəki funksiyaları ilə bağlı məsələlər də müasir dövrdə diqqəti çox cəlb edir. Frazeologizmlərin praqmatik, kommunikativ, ekspressiv, mətnyaratma, üslubi və s. funksiyaları tədqiq olunur. Ayrı-ayrı müəlliflərin dilində işlənən frazeologizmlərin aşkara çıxarılması, müəllif dilinin frazeoloji tərkibinin təyin olunması, onların mətnə işlənmə xüsusiyyətləri araşdırılır. Bu cür tədqiqat işlərində frazeoloji vahidlərin çoxmənalılığı, sinonimliyi, omonimliyi, antonimliyi məsələləri həmişə diqqət mərkəzində, eyni müəllifin bir kontekst daxilində antonim frazeoloji vahidləri istifadə etməsi xüsusi maraq doğuran hadisələrdən biridir. Araşdırmalar bu istiqamətdə həlledici nəticələr əldə etmək üçün çox sayda bədii mətn nümunələrinin qeyd olunan aspektdən təhlilə cəlb edilməsini zəruriləşdirir. Sinonim sözlərin, sinonim frazeologizmlərin bədii mətnə, xüsusən poetik mətnlərdə yaxın ətrafda işlənməsi yayılmış hadisədir. Lakin antonimlərdən istifadə olunmasında müəyyən məhdudiyyətlər müşahidə olunur ki, bu da frazeoloji antonimlərin tədqiqinə diqqətin artmasına səbəb olmuşdur. Təbii ki, məsələ yalnız bədii üslub səviyyəsində tamamlanmır, rəsmi, publisistik üslubları da əhatə edir. Siyasi diskurslarda müşahidə olunan spesifik cəhətlər onların da ayrılıqda araşdırılmasını aktuallaşdırır.

Müasir dövrdə frazeologiyaya aid tədqiqatlarda ortaya çıxan yeni meyilləri, yeni yanaşma üsullarını, metodlarını, metodologiyaları sərf-nəzər etdikdə frazeoloji vahidlərin struktur tiplərinin təyini məsələsinə yenidən baxılması, feili, nominativ, nidalı, frazeologizm bağlayıcıları, cümlə quruluşlu vahidlərin təkrar elmi araşdırma obyektinə çevrilməsinin təsadüfi xarakter daşmadığını aydın müşahidə etmək mümkündür. Eyni zamanda proses, məkan, zaman, cins, emosiya, kədər, sevinc və s. ifadə edən frazeoloji vahidlərin aşkara çıxarılması, onların

toplanması, müxtəlif meyarlar üzrə təsnifi ətrafında da elmi araşdırmalar aparılır, ayrı-ayrı dillərin materialları əsasında əldə olunan nəticələrin müxtəlif sistemli və müxtəlif strukturlu dillər səviyyəsində müqayisəli tədqiqatlara cəlb edilməsinə meyil güclənir. Dini, gender, somatik, antroponimik, onomastik və s. frazeologizmlərlə bağlı belə tədqiqatların aparılması sürətlə davam etdirilir. Şübhəsiz ki, yaxın gələcəkdə əldə olunmuş nəticələrin ümumiləşdirilməsi frazeologiya nəzəriyyəsində fundamental yenilənməyə zəmin yaradacaqdır.

Elmi paradıqmalar bir-birini sürətlə əvəz edir. Dillərin frazeoloji fondları da genişlənir. Lakin fondların genişlənməsi müxtəlif dillərin frazeologiyasındakı ortaq və fərqli cəhətləri dəyişdirmir. Linqvistik tədqiqatlarda da ortaqlığın, eləcə də spesifikliyin şərtlərini, prinsiplərini, səbəblərini aşkara çıxararaq onların dil səviyyəsindəki izahını tapmaq birinci növbəli məsələdir. Frazeologiyanın perspektiv tədqiqatı xətti isə poliparadımçılığa istiqamətlənmişdir. Frazeoloqlar poliparadımçıl tədqiqatların metodlarını, metodologiyasını işləyib hazırlamağa başlamışlar. Şübhə yoxdur ki, yaxın gələcəkdə frazeologiyanın bu istiqamətdə tədqiqi dominantlıq qazanacaqdır.

Müasir dövr frazeoloji tədqiqatlarda tipologiyanın və linqvistik frazeoloji universalilərin öyrənilməsi də qırmızı xətlə keçir. Son vaxtlara qədər tipoloji mövqedən, adətə, fonologiya, fonetika, morfologiya, sintaksis, leksika və semantika öyrənilirdi. Ötən əsrin 80-ci illərindən D.D.Dobrovolski frazeologiyayı tipoloji asrekdən öyrənilməsinin əsasını qoymuş və bu istiqamətdə tədqiqatlarını ardıcıl davam etdirmişdir. O, frazeoloji sistemin universal xüsusiyyətlərinin ümumi tipologiyasını qurmağa çalışmış, bu zaman məntiqi-anlayış və məxsusi dil universalilərini ayırmağı təklif etmişdir. Müxtəlif frazeoloji universalilərin tipologiyasını qurur və onları yarım tiplərə bölür [Dobrovolski 1991; 1990]. Qeyd etmək lazımdır ki, B.A.Serebrennikov “lingvistik” və “məntiqi-linqvistik” universaliləri fərqləndirmişdir [Serebrennikov 1972; 1983 s.299-301]. Bir tərəfdən, bütün dillər üçün ümumi olan xassələr vardır. Çünki təbii dil işarələr sistemini təmsil edir. Digər tərəfdən, inikasın elementlər çoxluğu mövcuddur ki, bu bütün insanlar üçün eynidir və ümumiyyətlə insan şüuru üçün səciyyəvidir. Birincilər bilavasitə dil və ya immanent universalilərini təmsil edir. İkincilər ekstralingvistik şərtlənən universalilərdir. Bu iki növ universaliləri qarşılaşdırma mahiyyətə sistemin elementlərini eyniləşdirməkdir. Həmin elementlərlə obyektlər (şeylər, proseslər və s.) adlandırılır. Digər elementlər isə insan şüuru (təfəkkürü) elementləridir [Dobrovolski 1990, s.250]. Beləliklə, linqvistik universalilərə ayırmaq təsdiqini tapır. Bu müddəaya istinad etməklə frazeoloji universaliləri müxtəlif dillərin materialları əsasında təsnif etmək mümkünləşir.

Nəticə

Müasir frazeologiyanın müqayisəli qarşılaşdırma, tipologiya və frazeoloji universalilər əsasında tədqiqatları üçün şübhəsiz ki, müxtəlif dillər üzrə ayrı-ayrı aspektlərdə aparılacaq tədqiqatlar vacib baza təşkil edəcəkdir. Bu baxımdan ingilis dilinin materialları əsasında frazeoloji antonimlərin öyrənilməsi, onun nəticələrinin gələcəkdə Azərbaycan, yaxud türk dilləri üzrə oxşar araşdırmaların nəticələri ilə birlikdə frazeoloji tipologiya, eləcə də frazeoloji universalilərin tədqiqinə cəlb edilməsi effektiv nəticə verə biləcək, Azərbaycan dilçiliyində frazeologiyanın türk və german dilləri materialları əsasında yeni, müasir aspektdə öyrənməyin əsasını qoya biləcəkdir.

Ədəbiyyat

1. Балли Ш. Французская стилистика. Москва, Наука, 1961.
2. Виноградов В.В. Избранные труды.
3. Амосова Н.Н. Основы английской фразеологии. Ленинград, Изд-во АУ, 1963, 208 с.
4. Sweet H.A. A new English grammar. Logical and historical.
5. Part I. Oxford, Clarendon, Press 1955, 156 p.
6. Мочалина К.Н. К определению понятия «идиома» в отечественной и зарубежной лингвистике// Известия Самарского научного центра РАН. Самара, CHIS РАН, 2011, т.13, №2 (5), с.180-686.
7. Смит Л.П. Фразеология английского языка. Москва, Учпедгиз, 1959.
8. Ball W.Y. Colloquial Idiom. London-New-York-Toronto, Longmans, Green & Co.1958.
9. Лайонз Дж. Введение в теоретическую лингвистику. Москва, 1978.
10. Кунин А.В. Английская фразеология. Теоретический курс. Москва, Высшая школа, 1970

MÜASİR RUS NƏSRİNDƏ POSTMODERNİZM

Xülasə

Postmodernizm kütləvi informasiya vasitələrinin virtual gerçəkliyin meydana gəlməsi ilə nəticələnən inkişaf dövründə formalaşmağa başlamışdır. Bu virtual gerçəklik bütün dəyərlərin (maddi, mənəvi və s.) yenidən gözdən keçirilməsini labüd etmişdir. Sözügedən yenidəndəyərləndirmə rus cəmiyyətində də baş vermişdir və bu prosesin ən bariz nümunəsi kimi rus nəsrindəki postmodernizmi göstərmək olar. Rus postmodernizmi rus mədəniyyətinin böhranının, dünyanın “xaos” kimi dəyərləndirilməsinin, yüz illərlə formalaşan dəyərlərin alt-üst edilməsinin təzahürüdür.

Ümumiyyətlə, postmodernizm cərəyanı XX əsrin sonlarından başlayaraq bütün dünyada ən geniş yayılan ədəbi cərəyan olmuşdur. Rus nəsrindəki postmodernizmin isə onu dünya postmodernizmindən fərqləndirən çoxsaylı özünəməxsus xüsusiyyətləri var: dekanonizasiya, yüksək həddə siyasiləşmə, ifratçılığa meyl, tarixi pessimizm, manifestçilik. Bütün bunlar siyasi, tarixi dəyişikliklərə (SSRİ-nin dağılması, yeni postsovet dövlətlərinin meydana gəlməsi və s.) sanki hazır olmayan bir cəmiyyətin öz nəsri vasitəsilə reaksiyası idi.

Açar sözlər: postmodernizm, rus nəsr, müasir ədəbiyyat, dekonstruksiya, postsovet dövrü

Postmodernism in modern russian prose

Summary

Postmodernism came in view during the period of development mass media ending in emergence of virtual reality. This virtual reality made it inevitable to examine all values (tangible, intangible) again. This reevaluation happened also in russian society and we can show postmodernism in russian prose as a clear example of this process. Russian postmodernism is the reflection of recession of russian culture, evaluation of world as “chaos”, ruining the values which had existed for hundred years.

Postmodernism is a movement that developed in the mid- to late 20th century and spread across the globe. Russian prose postmodernism contains several characteristics that differentiate it from other world postmodernisms; decanonization, extensive politicization, inclination to exaggeration, historical pessimism. All of these were reaction of society with the help of prose to political and historical changes (the dissolution of Soviet Union, emergence of new post-soviet countries) that they were not ready for.

Key words: postmodernism, russian prose, modern literature, deconstruction, post-soviet period

Giriş

Ədəbiyyatda postmodernizm cərəyanı XX əsrin ikinci yarısında meydana gəlmişdir. Latın dilindən tərcümədə “postmodern” kəlməsi “müasir”, “yeni” anlamını verir. İ.P.İlyin postmodernizmin mənasını belə açıqlayır: “çoxmənalı, tarixi, sosial və milli kontekstdən asılı olaraq dinamik dəyişkən fəlsəfi, epistemoloji, elmi-nəzəri və emosional-etik təsəvvürlər kompleksi” (3, 245-246). Bir çox tənqidçi bu cərəyanı meydana gətirən səbəblər arasında müharibələri, qətliamları, insan hüquqlarının pozulması hallarını göstərir. Postmodernizm bir növ maarifçilik, realizm və modernizm cərəyanlarının ideyalarının inkarıdır. Adları yuxarıda qeyd olunan cərəyanlardan modernizm də XX əsrdə məşhur cərəyan olmuşdur. Ancaq modernizm və postmodernizm arasında kəskin bir fərq var – modernist yazıçılar dəyişən dünyada bir məna axtarmağa çalışırlarsa, postmodernist yazıçılar baş verənlərin mənasızlığı haqqında söz açır, qanunauyğunluqları inkar edirlər və təsadüfi hər şeydən önə çıxarırlar. Bütün bu xüsusiyyətlər rus nəsrindəki postmodernizm cərəyanının yazıçıları üçün də xarakterikdir.

Problemin aktuallığı

Əslində, rus ədəbiyyatında postmodernizmin şərtləri hələ XX əsrin 30-50-ci illərində özünü göstərməyə başlamışdır. Bu, ədəbiyyatda gümüş dövrdən yeni təcrübələr dövrünə keçid mərhələsi idi. Yeni təcrübələr o vaxt hələ postmodernizm adlandırılmasa da onlarda bu ədəbi cərəyanın bir çox təzahürünü sezmək mümkündür. Məsələn, Georgi İvanovun “Atomun parçalanması” (1938) poemasında artıq postmodern elementləri sezilir. İ.N.İvanovun fikrincə G.İvanovun “Güzgülər bir-birini əks etdirir” şeri “modernizmin sevimli mövzularını postmodernizm işığıyla işıqlandırır” (2, 80). Yəni artıq Georgi İvanovun yaradıcılığında postmodernizmin əsas

əlamətləri olan istehza, rişxənd, qara yumor, təhkiyənin natamamlığı, janrların qarışması kimi əlamətlər özünü bürüzə verir.

Amma postmodernizmin rus ədəbiyyatında çiçəklənmə dövrü heç şübhəsiz ki, 1980-ci illərdir. Məhz 1980-ci illərdən başlayaraq söz azadlığı xəyal olmaqdan çıxıb gerçəyə çevrilir, ədəbiyyatın funksiyaları bir-birindən ayrılmağa başlayır, o artıq ictimai həyatın mənəvi dəyərlərinin ifadəçisi rolunu itirir. Ədəbiyyatın əyləncə, oyun, informativ funksiyaları önə çıxaraq sanki bir az ona qeyri-ciddilik qazandırır. Məlum olur ki, sovet dövründə yazıçının ən əsas borcu kimi qələmə verilən vətənə, dövlətə xidmət heç onun ümumiyyətlə borcu deyilməmiş. Postmodernizm dövründə yazıçının borcunu İ.Brodskinin şairlər haqqında dediyi sözləri bir az dəyişib belə ifadə edə bilərik: “Yazıçının yaxşı yazmaqdan başqa borcu yoxdur”. Təbii ki, İ.Brodskinin də adını burada təsadüfi çəkmədik. Məhz İ.Brodski, V.Nabokov kimi rus mühacir şair və yazıçıların əsərlərinin Rusiyada çap olunmağa başlanılması, Xorxe Luis Borxes, Umberto Eko kimi Latin Amerikasının və Qərbi Avropanın tanınmış postmodernist yazıçılarının yaradıcılıqları ilə tanışlıq rus postmodernizminin inkişafına təkan verən ən əsas amillərdən olmuşdur.

Postmodernizmin inkişafı ilə rus ədəbiyyatında şübhə, əminsizlik sindromu baş qaldırdı. “Yeni rus ədəbiyyatı istisnasız hər şeyə - sevgiyə, uşaqlara, kilsəyə, mədəniyyətə, gözəlliyə, nəcibliyə, analığa, xalq müdriyyətinə şübhəylə yanaşmağa başladı” (1, 13). Bu şübhə isə sonda tənəzzülə gətirib çıxardı. Hətta belə bir fikir var ki, “postmodernistlər öz yaradıcılıqları ilə ədəbiyyatın sonunu gətirmiş, onun postədəbiyyat və metaədəbiyyat pafosunu müəyyənləşdirmişlər” (4, 33)

Rus nəsrində postmodernizmin ilk nümunələri, daha dəqiq desək, ilk işartıları Vladimir Nabokovun “Solğun alov” (1962), “Ada” (1969), Venedikt Yerofeyevin “Moskva-Petuşki” (1970), Saşa Sokolovun “Axmaqlar üçün məktəb” (1976) əsərlərində nəzərə çarpır. Cərəyan bütün dünyada məşhurlaşandan, nəzəri cəhətdən əsaslandırıldıqdan sonra meydana çıxan əsərlər – Vladimir Sorokinin “Marinanın on üçüncü sevgisi” (1984), “Mavi piy” (1999), Viktor Pelevinin “Çapayev və Boşluq” (1996) romanları da rus postmodernizmin simvol əsərlərindən sayılır.

V.Nabokovu əslində, postmodernist yazıçı kimi dəyərləndirməklə bağlı birmənalı fikir mövcud deyil. Bəziləri əsərlərindəki postmodern sızmvolları nəzərə alaraq onu rus postmodern nəsrinin atası hesab edir, bəziləri isə bu simvolların, əlamətlərin yazıçını postmodernizm cərəyanının aid etmək üçün yetərli olmadığını yazırlar. Eynilə onun 1962-ci ildə qələmə aldığı “Solğun alov” romanı da işıq üzü görən kimi çoxlu bir-birinə zidd dəyərləndirmələrlə qarşılaşmışdı. Bəzi tədqiqatçılar əsəri cəfəngiyyət, uğursuz təcrübə, bəziləri isə XX əsr rus nəsrinin şah əsəri adlandırmağa başlamışdılar. Romanda dünyadan təcrid olunmuş insan “məni”nin faciəsi əks olunur, yaradıcı təxəyyülün və dəliliyin, uydurmanın və gerçəyin, müvəqqətinin və əbədinin qarşılıqlı əlaqəsi problemi ön plana çıxardılır.

Venedikt Yerofeyevin 1970-ci ildə qələmə aldığı “Moskva-Petuşki” poeması da postmodern simvollarla zəngin bir əsərdir. Əsər bir növ zamandan kənar fəlsəfi pritça təəssüratı bağışlayır. Ədəbiyyatşünasların bəziləri məhz bu əsəri rus postmodernizminin ilk mətni hesab edirlər. Poemada İncil süjetləri, klassik dünya ədəbiyyatı nümunələrinə istinadlar sovet qəzet ştampları, vulqar sözlər, söyüş və təhqirlərlə yanaşı işlənir. Yerofeyev bu əsərində mərkəzində insanın durduğu bir kainat yaratmışdır.

Rus postmodern nəsrinin bir başqa dəyərli əsəri rus ədəbiyyatının ən sirlı fiquru kimi tanınan Saşa Sokolovun “Axmaqlar üçün məktəb” romanıdır. Sovet casusunun oğlu olan, cəmi üç roman yazan Sokolov müasir rus nəsrinin inkişafında, onun yönünün müəyyənləşməsində böyük rol oynamışdır. Ünsiyyətə meyli olmadığına görə yazıçını “rus Selinceri”, xüsusi yazı üslubuna görə isə “rus Coysu” adlandırmışlar. Tədqiqatçıların bir çoxu “Axmaqlar üçün məktəb” romanını XX əsrin ikinci yarısında rus dilində yazılmış ən yaxşı əsərlərdən biri kimi qiymətləndirmişlər. Sokolov özü əsərini “şəxsiyyətinin ikiye bölünməsindən əziyyət çəkən mülayim, qəribə oğlan haqqında” roman adlandırır. Əsərdə sovet cəmiyyətinin fantasmaqorik tərzdə dərk edilən problemlərinə – repressiyalara, genetik bağlara görə təqibə, at oynadan ateizmə və s. toxunulur.

1990-cı illərdən etibarən rus nəsrində postmodernizm cərəyanının ən əsas fiqurları kimi Dmitri Piroqov, Lev Rubinşteyn, Vladimir Sorokin, Viktor Pelevin önə çıxmağa başladılar. Bu yazıçıların əsərlərini oxuyan realist ədəbiyyatı ənənələri ilə tərbiyə olunmuş oxucu şoka düşürdü. Çünki bu əsərlərdə bütün etik tabular ortadan qaldırılmışdı, qəsdən ədəbi və ümummədəni nitq etiketləri pozulurdu, senzurdan kənar leksika, ən aşağı sosial təbəqə jarqonu işlədilir. Sorokin və Pelevinin yaradıcılığında ümumiyyətlə gerçəklik, zaman, sosial-tarixi həqiqətlər inkar olunurdu, klassik realist ədəbi modellər alt-üst edilirdi.

2000-ci illərin əvvəllərindən rus postmodernizmi yavaş-yavaş öz qürub dövrünü yaşamağa başlayır. Əslində, bu ədəbi cərəyan tam olaraq ortadan qalxmır, sadəcə öz aktuallığını itirir. Artıq rus cəmiyyəti “postsovet”, “deideoloji” cəmiyyət olmaqdan çıxır, “postmodernist bumu”nu yaradan proseslər bitir. Bundan sonrakı illərdə cəmiyyətdə kaos get-gedə aradan qalxır, ölkə qismən siyasi və iqtisadi sabillik dövrünə qədəm qoyur. Hətta rus nəsrinin bu dövrünü bir sıra alimlər bəzən yarıciddi, bəzən də tam ciddi olaraq “postpostmodernizm dövrü” adlandırırlar.

Nəticə

Qeyd etmək lazımdır ki, postmodernizmin nəzəri əsasları 1960-cı illərdən əsasən fransız alimləri, filosof-poststrukturalistləri tərəfindən qoyulmuşdur. Postmodernizmin meydana gəldiyi haqqında məlumatlar Rolan Bart, Jak Derrida, Yuliya Kristeva, Jil Delez, Jan Fransua Liotar kimi tanınmış fransız alimlərinin əsərlərində yer almışdır. Bu alimlərin keçən əsrin ortalarında Fransada yaratdıqları elmi struktur-semiotik məktəb həm Avropa, həm də rus ədəbiyyatında bütöv bir ədəbi cərəyanın doğulması və ekspansiyası haqqında əvvəlcədən məlumat vermişdir.

Rus ədəbiyyatında postmodernizm cərəyanının inkişafı ilə onun tədqiqi sahəsində isə 1990-cı illərdən başlayaraq maraqlı araşdırmalar meydana çıxmışdır. Məsələn, M.Lipovetskinin “Rus postmodernizmi”, V.Kuritsinin “Postmodernizm haqqında kitab” və “Rus ədəbi postmodernizmi”, İ.Skoroponovanın “Rus postmodernist ədəbiyyatı” və “Rus postmodernist ədəbiyyatı: Yeni fəlsəfə, yeni dil”, M.Epşteynin “Rusiyada postmodernizm” və s. əsərlər bu cür araşdırmaların nəticələridir.

Beləliklə də, əslində ədəbiyyat üçün çox qısa sayıla biləcək bir zaman içində - otuz ildə (1970-2000) rus nəsrində bütün dəyərləri inkar və alt-üst edən, hər şeyi dağıdıb yerinə heç bir şey qoymaq istəməyən bir cərəyanın – postmodernizm cərəyanının doğulması və qürubu baş vermişdir.

Ədəbiyyat

1. Ерофеев В.В. Русские цветы зла. М.: Подкова, 1997, 504 стр.
2. Иванова И.Н. Георгий Иванов: От модернизма к постмодернизму // Русский постмодернизм: предварительные итоги. Ставрополь, 1998, стр. 78-81.
3. Ильин И.П. Постмодернизм // Современное зарубежное литературоведение: Страны Западной Европы и США: Концепции. Школы. Термины. Энциклопедический справочник. Научные редакторы и составители: И.П.Ильин, Е.А.Цурганова. 2 - е издание, исправленное и дополненное. М.: Интрада - ИНИОН, 1999, стр. 245-254.
4. Лихина Н.Е. Актуальные проблемы современной русской литературы: Постмодернизм: Учеб. пособ. / Калинингр. ун-т. Калининград: 1997, 59 стр.

DOI: 10.36719/2663-4619/24.07.20/01/122-125

Тойраханым Аскер гызы Гусейнова

НАНА Национальный музей азербайджанской литературы
им. Низами Гянджеви, научный сотрудник
torakhanum@mail.ru

ВОСТОК И ЗАПАД В НАУЧНО-ПУБЛИЦИСТИЧЕСКОМ НАСЛЕДИИ АХМЕД БЕКА АГАОГЛУ

Резюме

Выдающийся ученый-востоковед, литературный критик, публицист и общественно-политический деятель Ахмед бек Агаоглу был крупнейшим мыслителем, известным на ближнем и Среднем Востоке, в России и Западной Европе. Восточно-западный фактор, лежащий в основе мировосприятия крупнейшего ученого-исламоведа А.Агаоглу, сыграл важную и определяющую роль в его творческой судьбе.

Без художественно-публицистического, литературно-критического и научного наследия выдающихся представителей эмигрантской литературы, таких как А. Агаоглу, М. Э. Расулзаде, А. М. Топчибашев, А. Гусейнзаде, М. Б. Мамедзаде, Банин, Дж. Гаджибейли, А. Ильдырым и других, явившихся ярким образцом служения азербайджанству и идее суверенитета Азербайджана, сегодня уже невозможно представить общую панораму современной азербайджанской литературы.

Ключевые слова: *Восток-Запад, Ислам, просветительская деятельность, Агаоглу*

East and west in the scientific-publicistic heritage of Aghaoghlu Ahmad-bey

Summary

The outstanding scientist-orientalist, literary critic, publicist and public figure Ahmad Aghaoghlu was the largest thinker who was famous on the Middle East, in Russia and Western Europe. The Eastern-Western

factor underlying of the worldview of the largest scientist-islamologist A. Aghaoghlu played an important and defining role in his creative fate.

Today it is impossible to imagine the general view to the modern Azerbaijan literature considers without the famous representatives of the Azerbaijan immigration literature M.A.Rasulzadeh, A.M.Topchubashov, J.Hadjibayli, A.Huseinzadeh, Banin, A.Ildirim and others, who are the bright examples in serving to Azerbaijan and Azerbaijanistic.

Key words: *East-West, Islam, the educational activities, Aghaoghlu*

Введение

В зарождении и формировании восточно-западного фактора в истории азербайджанской классической литературы, важную и определяющую роль сыграли древнетюркские традиции цельного восприятия Вселенной, лежащие в основе развития всей гуманистической культуры и литературы Азербайджана, находящегося на пересечении Европы и Азии.

Восток и Запад, которые, будучи полюсами двух миров, взаимодействующих и пересекавшихся в сознании целого поколения азербайджанской интеллигенции конца XIX – начала XX веков, приобщение к общечеловеческим духовным и культурным ценностям, составили для выпускника Сорбонского университета А.Агаоглу единое целое, сумму тех знаний и представлений, которые определили его мировоззрение, его отношение к истории и культуре родного Азербайджана, к социальным и политическим проблемам народов мира.

Ахмед бек Гасан бек оглу Агаев родился в 1869 году в одном из живописнейших уголков Азербайджана – Шуше.

Благодаря своему отцу, представителю прогрессивной интеллигенции Карабаха, он с детских лет в совершенстве овладел арабским языком и фарси, учился в русском лицее в Шуше. Первым из азербайджанцев получив среднее образование в Тифлисской русской гимназии, Ахмед бек в 1887 году отправляется в Париж для продолжения учебы.

Он поступает в Колледж де Франс, посещает курсы «Восточные языки» и «История восточных наций», учится в школе политических знаний. Наряду с этим заканчивает факультет теологии Сорбонского университета – одного из старейших аристократических университетов мира.

За эти годы Ахмед бек овладел многими европейскими языками, такими как греческий, французский, английский, немецкий и латынь, своими знаниями привлёк внимание знаменитых востоковедов-философов Ж.Дамстедера и Э.Ренана, который так высоко отозвался об Агаоглу: «Ахмедбек – чрезвычайно талантливый исследователь, способный стать ученым мирового уровня». Его учителем и покровителем в науке становится Эрнст Ренан, под руководством которого он начинает научную и журналистскую деятельность во французских печатных органах «Journal de Debats» и «Nouvelle Revue». С 1890 года, А.Агаоглу посвящает все свои научные труды проблемам Востока и Запада, тюрко-исламским событиям и взаимоотношениям.

В 1892 году Ахмед бек принимает участие в международном конгрессе востоковедов в Лондоне, работает в знаменитой библиотеке Британского музея, изучает древние рукописи. Кембриджский университет публикует на нескольких европейских языках его доклад «Источники шиитского верования», сделанный на конгрессе в Лондоне и вызвавший своей новизной большой интерес у европейских востоковедов.

Ещё в годы учёбы во Франции Ахмед бек познакомился с гениальным мыслителем Востока, учёным-исламоведом, азербайджанцем из Хамадана Шейхом Джемаледином Афгани (1838-1897). Эта встреча явилась судьбоносной и определяющей в дальнейшей жизни и творческой деятельности А.Агаоглу. Афгани полагал, что исламская религия должна опираться на новейшие достижения современной науки. Поборник единения мусульманских народов Востока под эгидой ислама, Дж.Афгани считал необходимым внедрение европейских новшеств и западной культуры на Востоке.

Восточно-западный фактор, лежащий в основе мировосприятия А.Агаоглу, исходил из концептуальных идей и учения Дж.Афгани, сыгравшего большую роль в истории развития демократических и свободолобивых идей на всём мусульманском Востоке, в том числе и в Азербайджане.

Агаоглу, как писатель и мыслитель, принадлежит к двум мирам: своим азербайджанским корням и Востоку, восточной ментальности и к Западу, по европейскому образованию и образу жизни.

В 1893 году в связи с кончиной отца А.Агаоглу возвращается в Карабах. Он преподаёт французский язык в Реальном училище города Шуша, открывает там библиотеку-читальню, которая в те годы была очагом культуры нового типа.

Его современник, видный писатель Юсиф Везир Чемазменли, в произведении «20 лет моей жизни», так пишет об А.Агаоглу: «Он более всех был сведущ в исламской и тюркской истории...

Когда он беседовал в обществе, ни один молла не мог осмелиться перечить его суждениям. Ахмед бек был человек крутой и раздражительный, особенно он был нетерпим к самодурствам беков: как сойдётся с ними на одном собрании, так всегда и сцепится, и всегда держал наготове свой пистолет» (Чемазменли, 1966 : 24).

В 1897 году, Агаоглу, переехав по приглашению миллионера-мецената Гаджи Зейналабдина Тагиева в Баку, продолжает свою педагогическую деятельность и редактирует на русском языке газету «Каспий».

В первом десятилетии XX века одну из важных сфер литературно-журналистской деятельности А.Агаоглу составляла литературная критика. Он опубликовал ряд концептуальных критических статей о художественной литературе и театре, среди которых особое внимание привлекают «Сочинения Сеида Азима», «Отелло» Шекспира и «Разбойники» Шиллера», «Горький и мусульманство», «Татарин Асан из пьесы Горького «На дне».

В тот период он сближается с выдающимися общественно-политическими деятелями, которые активно способствовали пробуждению национального самосознания азербайджанского народа, – Алимардан бек Топчибашевым, Мамедага Шахтахтинским, Исмаилом Гаспринским, Алибеком Гусейнзаде.

Агаоглу участвует в создании ряда популярных в начале века газет: «Хаят», издающейся на азербайджанском языке (основана совместно с А.Гусейнзаде в 1905 г.), «Иршад» (1905) и «Терегги» (1909).

На их страницах Ахмед бек выступает с интересными статьями об античной философии и литературе, о древнейших культурах, ритуалах и преданиях Азербайджана – о Зороастре и «Авесте», об отдельных стадиях исламской истории, выдвигает суждения о таких классиках Востока, России и Западной Европы, как Фирдоуси, Авиценна, Ибн-Рушд, Шекспир, Мольер, Гоголь; полемизирует с русской монархической печатью, клеветавшей на мусульман Кавказа.

Пропагандируя идеи исламизма и тюркизма, которые в определённой степени отражали его неприятие колонизаторской политики самодержавия на Востоке и в Азербайджане, Агаоглу всё больше ощущает противодействие властей, а также усиливающуюся критику в свой адрес со стороны идейных оппонентов.

Всё это вынуждает Ахмед бека покинуть Родину и переехать в 1909 году в Турцию, где он начинает играть заметную роль в политической и культурной жизни этой страны.

В Турции А.Агаоглу активно включается в борьбу за свободу и независимость тюркского мира, и вскоре, как отмечает профессор А.Мирахмедов, «становится одним из лидеров тюркского движения, выступающего за независимость тюркского мира» (Мирахмедов, 1984 : 92).

Вместе с единомышленниками, такими как Зия Гёкалп, Юсиф Акчураоглу, А.Гусейнзаде и М.Э.Расулзаде, он участвует в создании общества «Тюркский очаг», издании журнала «Тюрк юрду».

В 1910-1914 годах Агаоглу сотрудничает в таких органах печати, как «Халга догру», «Сиратал-мустагим», является главным редактором газеты «Жён Тюрк», выходящей на французском языке, а также редактирует газету «Тарджумани-хагигат».

Просветительская деятельность А.Агаоглу помимо пропаганды западноевропейской культуры и литературы связана и с пропагандой русской литературы.

С 1909 года, будучи профессором Стамбульского университета, он читает там курс русского языка и истории русской литературы.

С 1912 года Ахмед бек примыкает к партии «Единение и прогресс», избирается членом её центрального комитета, депутатом Милли меджлиса Турции.

С 1922 года Агаоглу является главным редактором газеты «Национальное правительство», дважды от округа Карс избирается депутатом парламента Турции. Одновременно, он является профессором юридического факультета университета в Анкаре, выступает в печати со статьями, пропагандирующим демократию и независимость.

Чувство повышенной гражданственности и патриотический долг никогда не покидали этого неутомимого труженика науки и просветителя.

1920-1930-е годы были наиболее плодотворными в творчестве Ахмед бека Агаоглу. Он издаёт такие научно-теоретические и публицистические произведения, как «Три культуры» (1927), «Индия и Англия» (1929), «Тюркская организация» (1925-1929), «История тюркского права» (1931-1933), «В стране свободных людей» (1936), «Что есть я» (1936), «Без души нельзя», «Государство и личность» (1937) и др.

Творчество великого мыслителя вмещает весь земной шар. Все факты и явления, штрихи и детали его произведений служат раскрытию важных социально-политических проблем, волнующих человечество.

В книге «Три культуры», созданной на Мальте, он обнажает эксплуататорскую и колонизаторскую природу западных правительств: «На Дальнем Востоке буддийская культура, как и исламская культура на Ближнем Востоке, оказывается под сокрушительным натиском западной культуры. Страны Европы больше заботятся о демократии в своих странах, чем в мире» (Агаоглу, 2007: 19)

Восточно-западный фактор, лежащий в основе мировосприятия и творческого сознания целого поколения азербайджанской интеллигенции конца XIX-начала XX веков, составили для Агаоглу единое целое, сумму тех знаний и представлений, которые определили его мировоззрение, отношение к истории и культуре своего народа, к социальным и политическим проблемам, решение которых, по его мнению, могло бы привести к обществу будущего, к стране свободных людей: «Свобода – основа. Без неё не раскроются и не разовьются усилия и знания. Я осознал, что влюблён в ангела свободы» (Агаоглу, 2007: 108).

Переехав из Анкары в Стамбул, Агаоглу наряду с преподаванием в университете редактирует газету «Ахын» («Поток»), выступает со статьями просветительского и критического характера, резко обличая общественные пороки и недостатки, тормозившие развитие прогресса в Турции.

До конца своей жизни не изменивший своим принципам и убеждениям, выдающийся учёный-востоковед, писатель и общественный деятель Ахмед бек Агаоглу умер в Стамбуле 19 мая 1939 года.

Известный публицист, друг и соратник А.Агаоглу в эмиграции – Мирза Бала Мамедзаде отмечает: «Ахмед бек мыслил, жил, творил и говорил как настоящий азербайджанец, поборник независимости Азербайджана» (Мамедзаде, 1998 : 110).

Заключение

Восточно-западный фактор, лежащий в основе мировосприятия и мироощущения великого ученого-теолога, мыслителя и просветителя Агаоглу сыграл важную и определяющую роль в его творческой судьбе, в пропаганде идей исламизма, тюркизма и европеизации.

Активно приобщаясь к истории и культуре Запада, Ахмед бек никогда не забывал о своих тюркских корнях.

Защитник устоев Ислама и азербайджанских духовных ценностей, он стремился сблизить все то ценное, что было в обоих мирах, достичь синтеза и соединения лучших традиций, свойственных как западному миру, так и восточному, и что могло бы привести, по его мнению, к обществу будущего, «к стране свободных людей».

Жизнь и творчество А.Агаоглу представляют собой наглядное олицетворение азербайджанско-европейских духовных и литературных связей, сторонником которых он был и оставался до последних дней своей жизни.

Литература

1. Агаоглу А. Моя скромная биография. Автограф. Институт рукописей НАН Азербайджана, архив 26, Т-14 (302).
2. Ağaoğlu Ə. Seçilmiş əsərləri / ön söz, izah. və şərh, müəllifi: Vilayət Quliyev – Bakı: Şərq-Qərb, 2007.
3. Ağaoğlu A. Üç medeniyet – İstanbul, 1927.
4. Ağaoğlu A. İngiltere ve Hindistan – İstanbul, 1929.
5. Балаев А. Патриарх тюркизма. Ахмед бек Агаоглу – Баку: TEAS PRESS, 2018.
6. Мирахмедов А. Ахмед бек Агаев. // Караван высоких дум – Баку: Язычы, 1984.
7. Сеидзаде Д. Из истории азербайджанской буржуазии в начале XX века. – Баку: Элм, 1978.
8. Sultanlı Vaqif. Azərbaycan mühacirət ədəbiyyatı. – Bakı: Şirvanəşr, 1998.
9. Чеменземенли Ю.В. 20 лет моей жизни. Тетрадь молодого человека. – Баку, 1966.

XVII ƏSR FRANSIZ ƏDƏBİYYATININ ÜMUMİ XARAKTERİSTİKASI

Xülasə

Məqalədə XVII əsr fransız ədəbiyyatında baş verən fundamental dəyişikliklər və bu dəyişikliklərin sonrakı dövrlərə göstərdiyi təsiri haqda geniş surətdə söhbət açılır. Dünya ədəbiyyatını daima zənginləşdirən və ona mütəfəkkirlər bəxş fransız ədəbiyyatının əslində ən yüksək vüsət aldığı XVII əsrə ümumi baxış o dövr ədəbiyyat sahəsindəki dəyişikliklərin bir çox məqamlarını aydınlaşdırır. Fransız dilinin lüğətini və ədəbiyyatını düzgün istiqamətləndirmək məqsədi ilə yaradılmış Fransa akademiyası və onun fəaliyyəti haqda məlumatlar xüsusi maraq doğurur. Kral sarayının qoyduğu qanunlar çərçivəsində inkişaf edən fransız ədəbiyyatı yeni istedadlı yaradıcı insanların böyük sənət əsərləri yaratmağına mane olmadığı haqda maraqlı faktlara müraciət edilir. Məqalə təhsil müəssisələrində müəllim və tələbələr tərəfindən əlavə vəsait kimi istifadə üçün dəyərlidir.

Açar sözlər: XVII əsr fransız ədəbiyyatı, Fransa akademiyası, ədəbi cərəyanlar, barokko, rasionalizm, klassisizm

General characteristics of French literature of the XVII century

Summary

The article discusses in detail the fundamental changes in French literature of the 17th century and the further impact of these changes in the world literature. French literature, which has always enriched the world literature, was at its creative peak and a look at it in this period reveals many aspects of that time. The information about the French Academy, which was created on the basis of a purely private circle as an official body in charge of language and literature is very interesting. French literature thrives according to the laws of the royal palace and does not prevent new talented creative writers from creating great works of art.

The article can be used as additional material for students and teachers in educational institutions.

Key words: French Literature of the 17th Century, French Academy, Literary Currents, Baroque, Rationalism, Classicism

Dini müharibələr bitdikdən və mərkəzləşdirilmiş kral hakimiyyəti yarandıqdan sonra cəmiyyətdə baş verən hadisələr XVII əsr fransız ədəbiyyatının inkişafına birbaşa təsirini göstərməyə başladı.

Monarxiya XVII əsrin ortalarında öz siyasi müstəqilliyini qoruyub saxlamağa çalışan feodalların imkanlarını məhdudlaşdırır və bunun müqabilində sərt müqavimətlə qarşılaşırdı. Bu müqavimətlərə son nöqtəni XIII Lüdvikin naziri və əslində 1624-ci ildən 1642-ci ilə qədər Fransanı idarə etmiş kardinal Rişelye qoydu. O planlı və məqsədyönlü şəkildə ölkənin maliyyə və məhkəmə sistemində, dövlətin başqa strukturlarına nəzarət etmək üçün mürəkkəb quruluşlu inzibati aparat yaratdı. Bu idarə sisteminin yaradıldığı dövrdə zadəgan zümrəsinə mənsub olmayan, lakin varlı adamlar böyük pullar hesabına vəzifələr, rütbələr və çox vaxt bunlarla birlikdə zadəganlıq da alırdılar. Bununla Rişelye müflis olmuş zadəganları dövlət vəzifələrindən uzaqlaşdıraraq bu vəzifələri satmaq hesabına boşalmış xəzinəni doldururdu. Bu proses köhnə zadəganlara zidd olan yeni bir sosial təbəqənin – burjuva təbəqəsinin yaranmasına səbəb oldu.

Fransız dilini və ədəbiyyatını düzgün istiqamətləndirmək məqsədi ilə Fransa akademiyasının yaradıldı. Tətbiq edilən qaydalar dövrün filosoflarının, yazıçıların, ədəbiyyat tənqidçilərinin yazılarına öz təsirin göstərməyə başladı. Baş verən bütün sosial proseslər XVII əsr fransız ədəbiyyatında, xüsusilə Molyerin komediyaların da və publisistikada özünü aydın şəkildə əks etdirirdi.

Bütün bu dəyişikliklər fonunda XVII əsr fransız ədəbiyyatının aparıcı ədəbi sistemi - klassizm formalaşmağa başladı. Ədəbiyyatda normativlərə ciddi əməl edilməsi və özündən əvvəl mövcud olan barokko ədəbiyyatının üsullərindən uzaqlaşmaq klassizmin qoyduğu tələblərdən idi. Avropanın siyasi və ictimai həyatında kilsə əsas yeri tuturdu və həmin dövrlərə kilsə hakimiyyətini daha da möhkəmləndirmək üçün bədii obrazlara ehtiyac var idi. Məhz bu bir neçə onillik ərzində müxtəlif janrları olan yetkin milli ədəbiyyat formalaşır.

Fransada klassizmin təşəkkülü ədəbi tənqid və nəzəriyyənin intensiv inkişafının nəticəsi idi. Bu dövrdə Fransada çoxlu sayda traktatlar, pamfletlər, kitabçalar nəşr edilməyə başladı. Hər bir yeni ədəbiyyat nümunəsi yazılı şəkildə yaxud şifahi olaraq müzakirə edilirdi.

XVII əsr fransız ədəbiyyatı bəzən bir birinə zid, bəzən isə aralarında sıx bağlılıq, uyğunluq olan müxtəlif istiqamətlər və ədəbi cərəyanların yarandığı bir zaman idi.

Bu dövrün əsas xarakterik xüsusiyyəti onun fəlsəfi cərəyanlarla sıx təmasda olması idi və bu əsərlərin ideya strukturuna böyük təsir göstərirdi. İntibah dövrünün ənənələrini davam etdirən Röne Dekart və rəsonal fəlsəfənin digər nümayəndələri əqli yeganə idrak vasitəsi hesab edərək təcrübəyə söykənməyən, mücərrəd mühakimələrə əsaslanan dünyagörüşünü rədd edir və fəlsəfədə istinad nöqtəsi kimi idrakı təbliğ edirdi. Dekartın fikirincə biliklər təsadüf və pərakəndə hadisələrə deyil, ağıla söykənməlidir. İdrak, ağıl elmin və incəsənətin meyarıdır çünki yalnız onun köməyi ilə dünyanın və incəsənətin əsasında duran əbədi və dəyişilməyən qanunlar başa düşülə bilər. İnsan əxlaqi keyfiyyətlərə malik bir varlıq olaraq idrakın dəyişilməyən əbədi qanunları ilə idarə olunmalıdır və o bu qanunlarla bədii yaradıcılığın əsasını qoymalıdır. Rəsonal fəlsəfə insan təbiətinin ikitərəfli meyllərə malik olduğunu deyir. İnsan özündə allah tərəfindən qoyulmuş *yüksək* mənəviyyəti və *aşağı*, maddiyətə söykənən ehtirası birləşdirir. Bu fəlsəfənin ikitərəflilik nəzəriyyəsi fransız kləssisizmində öz bədii əksini tapdı: fransız faciələrinə ağıl və ehtiras arasında mübarizə əsas konflikte çevrildi.

Klėssisizmdə reallığın bədii təsvirinin prinsiplərini rəsonal fəlsəfə müəyyən edirdi. Həyətə baş verən hadisələr ədəbiyyatda ağıl tərəfindən diktə edilirdi. Bədii təsvirin predmeti şəxsi, subyektiv, təsadüf, yox, ümumi, obyektiv, zəruri olmalıdır və müəllif öz adından deyil, ümumiyyətlə insan adından çıxış etməli idi. Beləliklə şəxsi hisslərdən ibarət olan lirika klėssizmə yad idi və o yerini cəmiyyət üçün əhəmiyyətli odalara (qəsidə), işfəedicə satiraya, daha sonra isə kinayəli təmsillərə verməyə başladı.

Ədəbiyyatda rəsonal yanaşmaya görə yazılan əsər hərtərəfli düşünülmüş, məntiq üzərində qurulmalı və onu təşkil edən elementlər arasında ardıcılıq olmalı idi. Bütün hadisələr bir biri ilə qırılmaz əlaqədə olmalı, əsər müəyyən üsluba və sərrast dilə malik olmalı idi.

Maraqlı idi ki, ölçü, simmetriya, proporsiya anlayışları yalnız ədəbiyyatda deyil, XVII əsrdə Fransada yüksək səviyyəyə çatmış rənggərlikdə, arxitekturalarda, bağçılıqda da özünü əks etdirirdi. Bu dövrün elmi və bədii təfəkkürü riyazi bir xarakter daşıyırdı. Riyazi prinsiplər Parisin və Versal sarayının bağlarının planlaşdırılmasında olduğu kimi klėssik faciyyə əsərlərində də özünü aydın şəkildə biruzə verirdi.

Rəsonal fəlsəfə prinsiplərinə görə hər bir ədəbi janrın ayrı ayrılıqda öz məqsədi, forma və üslubu olmalı idi. Janrların qarışdırılması (məsələn: komediya və faciyyə janrlarının) kəskin surətdə tənqid edilirdi. Göründüyü kimi klėssika normativlər çərçivəsində mövcud idi.

Klėssisizmin ilk dövrlərində əsasən antik dövrün və Bibliyanın mövzularına, mifik və tarixi qəhrəmanlara müraciyyət edilirdi. Beləliklə antik dövr ədəbiyyatı istiqamətləndirici rol oynayırdı və roman janrı klėssistlər tərəfindən qəbul edilmirdi.

Fransada bu dövrdə paralel olaraq materialist fəlsəfə də inkişaf etməyə başlayırdı. Rəsonal fəlsəfədən fərqli olaraq o, İntibah dövrünün fəlsəfəsi ilə sıx bağlı idi. Bu fəlsəfi cərəyanın əsas nümayəndəsi filosof, fizik, astronom, bir çox universitetlərdə mühazirələr oxuyan Pyer Qassendi idi. Kilsənin təbliğ etdiyi asket həyat tərzinə qarşı çıxan Qassendi hesab edirdi ki, insan təbiətin səsinə qulaq asmalıdır və ona məxsus olanlardan həzz almalı, bu həvəsi öz içində boğmamalıdır. Ehtiras və ağıl arasında mövcud konflikt idealist rəsonalizmdə əqlin qalib gəlməsi ilə bitirdisə, Qassendinin fəlsəfəsində bu yox idi. Qassendinin ardıcılıqları, bəzən onun şəxsən şagirdləri olan bir çox fransız yazıçı, publisist, alimlərin dinə qarşı azad və bəzən ateist baxışları var idi. Klėssisizmin tanınmış nümayəndələri olan Molyer və Lafonten Qassendi fəlsəfəsinin tərəfdarlarından idilər. Qassendi əsl şöhrəti əslində qarşıdan gələn yüzillikdə aldı. Sonralar K. Marks yazırdı: Materializm Qassendinin simasında Dekarta qarşı çıxış edirdi

Materialist fəlsəfənin ədəbiyyata təsiri hər şeydən əvvəl mənəvi etik traktovkalarda və reallığın bədii təsvirlərində özünü göstərməyə başladı. Rəsonalizmi təbliğ edən filosoflarla əks qütblərdə duran Qassendinin ardıcılıqları sensualizm tərəfdarları olaraq özünüdərkə dünyanı hisslərlə, həyatı müşahidə etməklə qəbul etməkdə görürdü. Materializmin estetik prinsipləri klėssik poetika tərəfindən qəbul edilməyən janrlarda – roman, novella və məzhəkəli poemalarda öz əksini tapmağa başladı. Həmşinin Qassendinin yetkin olmayan materializmi XVIII əsr fransız materialist maarfçilərinin təzahüründə öz həqiqi ardıcılıqlarını tapdı.

Bu gün Fransua Malerb Fransa klėssisizminin yaradıcısı hesab edilən Malerb fransız şer sənətində müəyyən qanunlara riyyət edilməsini tələb edən ilk şəxsiyyət idi. Onun təklif etdiyi qaydalar - şerin daxilində pauzalar, enjambemantın (bir misranın son sözünün gələn misraya keçirilməsi) qadağan edilməsi klėssisizm şer sənətinə daxil oldu.

1630 - 1650 -ci illərdə klėssizm öz təsdiqini dram janrlarında, xüsusilə faciyyə janrında tapdı. Məhz bu janrda cəmiyyətdə mövcud olan daxili problemlər öyrənilirdi. Kornelin ədəbiyyata gəlişi ilə faciyyə janrı aparıcı janrlardan birinə çevrildi. XVII əsr fransız mədəniyyətində əsas hadisələrdən biri milli teatrın yaranması baş verir. Parisdə Mare teatrı insanları Kornelin əsərləri ilə, daha sonra isə Rasinin faciyyələri ilə tanış etdi. Digər teatr truppaları bütün ölkəni gəzərək paytaxtın mədəni həyatında baş verənləri əyalətlərdə paylaşırdılar.

Klassik faciyanın obyektı kral və antik tarixə aid olan personajların qəhrəmanlıqları olduğu halda, komediyalar şəhərlilərin gündəlik həyatını istehza və yumorla təsvir edirdi. Klassist doktrinanın qoyduğu tələb və qaydalara Rişlyenin təşəbbüsü ilə 1634-cü ildə yaradılan Fransız akademiyası ciddi nəzarət etməli idi. Akademiya ədəbiyyatı, bütün ədəbi yenilikləri tənqidi nöqteyi nəzərdən araşdırmalı, həmçinin ədəbi dil üçün normalar üzərində işləməli idi.

1640-cı illərdə Fransada siyasi vəziyyət gərginləşdi. Rişlyenin və XIII Ludovikin ölümündən sonra azyaşlı XIV Lüdovikin hakimiyyəti onun anası Avstriyalı Annanın, biləvasitə isə onun favoriti nazir kardinal Mazarininin əlinə keçir. Feodal təbəqə belə yüksək vəzifəyə aşağı zümrəyə mənsub olan bir adamın, özü də itələyən təyin edilməsindən narazı qalır. Şəhər brjuaziyası yeni nazirin qoyduğu vergi qanunlarından qıcıqlanaraq qiyamçı aristoklatlara dəstək olurlar. Parisdə bərrikadalar qurulur, əyalətlərdə kəndlilər üsyanlar qaldırırlar. Bu hərəkət Fronde adını alır. Frondeni təşkil edən qüvvələr müxtəlif sosial təbəqələrdən ibarət idi və hər kəs daha çox öz maraqlarını güddüyü üçün kral hakimiyyəti bu mübarizədən qalib çıxmağa bildi.

1640-ci illərdəki siyasi vəziyyət öz əksini Kornelin dramaturqiyasında və Mazariniyə qarşı yönəlmiş satirik pöeziyada tapmışdı.

XIV Lüdovikin hədəfi ölkə daxilində bütün sahələrdə, ictimai, dini, hətta şəxsi həyatda kral hakimiyyətinin avtoritetini möhkəmlətmək, Fransanın sərhədlərindən kənarda isə, onun hərbi, siyasi, mədəni nüfuzunu qaldırmaq idi. Bu siyasətə incəsənət və ədəbiyyata da xüsusi yer ayrılmışdı. XIV Lüdovikin təyin etdiyi yeni nazir Kolber Fransız iqtisadiyyatını gücləndirmək və reformlar həyata keçirmək məqsədi ilə yaradıcılıqları ilə fərqlənən şairlər üçün kral təqaüdünün təyin olunması tapşırığını almışdı. Molyer və Lafontenin bioqrafiyası buna aydın bir misal ola bilər. Fransız akademiyasının işi və tərkibi əvvəllər olduğu kimi yenə də sarayın nəzarəti altında idi.

XVII əsrdə Molyerin, Lafontenin, Rasinin, Bualonun, Laruşfukonun və Laryuerinin yaradıcılığı dövrü fransız ədəbiyyatında Qızıl əsr hesab edilir və uzun illər Avropa xalqları üçün nümunə olaraq qalır.

Ədəbiyyat

1. Antoine Adam, Histoire de la littérature française au XVIIe siècle, collection «Bibliothèque de l'évolution de l'Humanité» Editions Albin Michel, 1997, 3 vol
2. Michèle et Michel Chaillou, Petit guide de pédestre de la littérature française au XVIIe siècle : 1600-1660, Hatier, coll. Brèves littérature, 1990 ; repris sous le titre La Fleur des rues, Fayard, 2000 ; et Poquet.coll.Agora, 2017

DOI: 10.36719/2663-4619/24.07.20/01/128-130

Nigar Arif qızı Mirzəyeva

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti, müəllim
nigarm2004@yahoo.fr

BƏDİİ TƏRCÜMƏDƏ SƏRBƏSTLİK VƏ SADIQLIK PRİNSİPLƏRİNİN NƏZƏRİ ƏSASLARI

Xülasə

Tərcümə nəzəriyyəsi baxımından aparılan bütün tədqiqatlar sübut etmişdi ki, istər texniki tərcümədə, istər reallığı ifadə edən, istərsə də fantastik janrdə yazılmış əsərlərdə ekvivalentlik metodu özünü doğrultmuşdur. Alman alimi U.Koller özünün “Tərcümə elminə giriş” əsərində bu məsələyə aydınlıq gətirməyə çalışmışdır. O, ekvivalentlik anlayışının müxtəlif aspektlərdən öyrənildiyini göstərir: məzmun ekvivalentliyi (équivalence de contenu), forma ekvivalentliyi (équivalence de forme), funksional, tekstual, kommunikativ, pragmatik ekvivalentlik (équivalences fonctionnelle, textuelle, communicative, pragmatique).

Açar sözlər: Tərcümə nəzəriyyəsi, sadiqlik, sərbəstlik, ekvivalentlik, ekstra-lingvistik reallıq

Theoretical bases of the principles of freedom and loyalty in literary translation

Summary

All research conducted from the point of view of translation theory has proved that this method is true both in technical translation and in works that express reality or are written in fiction.

German scientist W.Koller sought to clarify this issue in his book, *Introduction to the Science of Translation*. It shows that the concept of "equivalence" is learned from different aspects: content equivalence, form equivalence, functional, textual, communicative, pragmatic equivalence.

Key words: *Translation theory, loyalty, freedom, equivalence, extra-linguistic reality*

Giriş

Tərcümə elminin mübahisə doğuran məsələlərindən biri tərcümə olunan mətnin orijinalına sadıqlıq problemidir. Tərcümə nəzəriyyəsilə bağlı əsərlərdə tez-tez belə bir ifadəyə rast gəlmək olur: Tərcümədə sərbəstlik – mənaya sadıq olmaq deməkdir. Bir çox alimlərin fikrincə, tərcümədə sadıqlıq prinsipinin tərəfdarları ilə sərbəstlik prinsipini müdafiə edənlər arasındakı mübahisə tərcüməyə ehtiyac olduqca, davam edəcəkdir (Lederer, 1994: 86).

Bədii əsər, orijinal mətnə olduğu kimi tərcümə variantında da obrazlarla ifadə olunur. Çünki incəsənətin başqa sahələri kimi bədii ədəbiyyat da obrazlar vasitəsilə yaradılır. Lakin digər incəsənət növlərindən fərqli olaraq, bədii ədəbiyyatda obrazlar dil vasitəsilə reallaşır. Tərcüməçi bədii əsəri tərcümə edərəkən adekvatlıq prinsipini əsas götürməli, sözləri sadəcə lüğətdəki qarşılıqları ilə hərfi tərcümə etməməli, ümumi məzmunun, əsərin ideyasını orijinalın yazıldığı üslubda obyektiv ifadə etməyə çalışmalıdır.

Bədii ədəbiyyatın digər spesifik xüsusiyyəti onun məzmun və formasının milli çalar daşmasıdır. Tərcüməçinin qarşılaşdığı çətinliklərdən biri də məhz orijinalın milli koloritini olduğu kimi saxlamağa çalışmaqdır. Bildiyimiz kimi hər bir xalqın ədəbi irsi milli çalarlar, adət-ənənə kimi xüsusiyyətlər kəsb edir. Tərcüməçi müəyyən bir xalqın dilində yazılmış bədii əsəri tərcümə edərəkən bu xüsusiyyətləri bilməli və nəzərə almalıdır. Milli koloritin ötürülməsi əsərin forma və məzmununun vəhdətdə dərk edilməsi, onun obrazları ilə əks olunduğu xalqın həyatının və dilinin nəzərə alınması əsasında mümkün olur. Tərcümə zamanı milli çaların saxlanması zəruriliyi ilə yanaşı tərcüməçinin qarşısında orijinalın tarixi koloritini düzgün ötürmək problemi də durur. Bədii əsərin yazıldığı tarixi dövrün qoyduğu iz onun obrazları vasitəsilə əks olunur. Tərcüməçilər çox zaman müxtəlif tarixi dövrlərdə yazılmış əsərlərlə üzləşirlər. Bu əsərlərin dili bəzən müasir ədəbi dildən kəskin fərqlənir. Tərcüməçinin qarşısında əsərin yazıldığı dövrün tarixi koloritini saxlamaq kimi vacib məsələ durur. Nəzərə almaq lazımdır ki, həmin əsər yazıldığı vaxt üçün müasir səslənirdi. Müxtəlif dillərin inkişafı da müxtəlif cür getmişdir. XVI əsr Azərbaycan şairi Füzulinin əsərlərini XXI əsr oxucusu izahsız oxuyub başa düşmür. Eləcə də Qərbi Avropa ölkələrinin ədəbi irsi. Məsələn, XVI əsr fransız yazıçısı F.Rablenin bədii irsi müasir fransızlar üçün tam aydın deyildir. A.V.Fyodorova (2002: 327) görə, əgər müəyyən tarixi dövrdə yazılmış bədii əsərdə zaman keçdikcə bir sıra sözlər köhnəlib canlı danışq dilindən düşmüşsə, onları tərcümə variantında arxaik sözlərlə əvəz etmək düzgün deyildir. Çünki öz dövrü üçün həmin sözlər müasir səslənirdi.

XX əsr görkəmli mütərcimləri tərcümədə sadıqlıq və sərbəstlik prinsipləri haqqında müxtəlif fikirlər söyləmişlər. Sorbon III Universitetinin professoru Fortunato İsrailin bədii tərcümə haqqında dəyərli fikirləri vardır. Bir sıra nəzəriyyəçi alimlərin israr etdiklərinə görə bədii əsər tərcümə oluna bilməz, çünki eyni bir əsərin ikinci dəfə eyni səviyyədə yaratmaq ehtimalı çox azdır. Fortunato İsrail (1991: 17) isə «belə fikirdə olan nəzəriyyəçi alimlərin söylədikləri ilə razılaşsaq, onda qonşu xalqların ədəbi irsinə, mədəniyyətinə yolu bağlamış olarıq», söyləyir. Amma tarix sübut etmişdir ki, əsrlər boyu gözəl tərcümə nümunələri olmuş və tərcüməçilərə daim böyük ehtiyac duyulmuşdur.

Fortunato İsrailin fikrincə (1991: 28), bədii tərcümə ilə məşğul olan tərcüməçilər bədii təxəyyülə malik olmalı və başqa sahələrdə çalışan tərcüməçilərdən fərqli olaraq hərfi tərcümədən boyun qaçırmalıdırlar. Lakin bu sərbəstliyin özü də hüdudsuz deyil, müəyyən qaydalara tabedir. Həqiqətdə isə, orijinal əsərin ideyası, məzmunu tərcüməçiyə məxsus deyildir. Tərcüməçi həmişə müəllifin demək istədiklərinə hörmət və itaət etməlidir. Bu səbəbdən çox az sayda görkəmli yazıçılar həm də gözəl tərcüməçi ola bilirlər.

Fransız alimi J.R.Ladmiral özünün «Théorème pour la traduction» əsərini əsasən tərcümənin nəzəri aspektlərinə həsr etmişdir. Ladmiralın təbirincə desək tərcümədə bir problem daim aktual olmuşdur: linqvistik və ya mətn səviyyəsində tərcümə başqa sözlə sadıq və ya sərbəst tərcümə problemi. O bu iki prinsipi tərcümədə bir-birinə əks qütblərə bənzətmişdir.

« Tərcümə prosesində bir dilin sözlərini digər dilin sözlərilə əvəz etmək kifayət etmir, başqa sözlə kodları dəyişməklə iş bitmir. Həqiqətən tərcümə təkcə dilin lügət fondunu deyil, həm də sintaksisi, üslubiyatı, sabit söz birləşmələrini də əhatə edir.» (Ladmiral, 1994: 16)

J.R.Ladmiralın fikrincə, « tərcümə həmişə qismən mümkün olur. Hər bir danışq aktı kimi, tərcümədə də müəyyən informasiya itkisi labüddür. Tərcüməçinin əsas məqsədi həmin informasiya itkisini mümkün qədər az olmasına çalışmasıdır. O, nəyin əsas, nəyin isə ikinci dərəcəli olduğunu seçməyi bacarmalıdır». Tərcüməçi təkcə informasiyanı ötürməklə kifayətlənməməli, əsərin həm də ikinci müəllifi (co-auteur), yaradıcısı (récrivain) olmalıdır. O, tərcümə prosesində insanın rolunu əvəzsiz hesab edir. əks halda,

tərcüməni çox asanlıqla kompüterlər vasitəsilə həyata keçirmək olardı. Təcrübə isə maşınla tərcümənin mümkün olmadığını sübut etmişdir (Ladmiral, 1994: 21-22).

Nəticə

Tərcümə nəzəriyyəsində rast gəldiyimiz problemlərdən biri də tərcümənin mümkünlüyü və ya qeyri-mümkünlüyü (l'intraduisibilité) məsələsidir. Bu baxımdan bəzi mütəxəssislər müasir dövrdə də tərcümənin qeyri-mümkünlüyü fikrini əsas tutur və bu konsepsiyadan çıxış edirlər. Onlar isə çox vaxt unudurlar ki, sözlərin əksəriyyəti mətn daxilində öz lüğəvi mənalarını itirir və mətnin ümumi məzmununa xidmət edirlər. Buna görə də tərcümənin qeyri-mümkünlüyündən danışdıqda, ancaq söz səviyyəsindəki tərcüməyə aid edilə bilər. Mətn səviyyəsində isə tərcümə mümkündür.

Sadaladığımız çətinliklərlə yanaşı tərcümədə bir problemlə də rastlaşırıq. Bu mədəniyyətlərimizin müxtəlif olmasıdır. Bir mədəniyyətə məxsus anlayışlar, əşyalar heç də həmişə öz əksini digər mədəniyyətlərdə tapmır. Çox vaxt tərcüməçi milli xüsusiyyətləri, geyim yaxud qida anlayışlarını, dini, sosial adətləri oxucuya çatdırmaqda çətinlik çəkir. Çünki hər sözü, tərcümə olunduğu dildə qarşılığı ilə əvəz etmək kifayət etmir. Tərcüməçi həmçinin bu anlayışları oxucuya hansı optimal yollarla çatdırmaq tapmalıdır. Başqa sözlə desək, tərcüməçinin qarşılaşdığı problemlər heç də həmişə dilçiliklə bağlı olmur, bəzən hətta etnoqrafik xarakter də kəsb edir.

Məsələn, Yaponiyada «çay dəsgahı» ilə bağlı anlayışları və yaxud ABŞ-da idmanın bir növü olan «beyzbol» ilə bağlı texniki ifadələri necə tərcümə etmək olar. Bəzi anlayışların ümumiyyətlə digər xalqların dillərində olmaması heç də həlledilməz bir problem yaratmır. Bəzən ailə üzvlərini tərcümə etmək belə çətinlik yaradır. Azərbaycan dilində xala-bibi, əmi-dayı sözləri bir-birindən fərqləndiyi halda, fransız dilində xala, bibi «tante», əmi, dayı «oncle» kimi ifadə olunur.

Yuxarıda sadaladığımız bu misallar bir daha sübut edir ki, heç də həmişə sözbəsöz tərcümə özünü doğrultmur. Və tərcüməçi iki dilin daşıyıcısı olmaqla, həm də iki xalqın mədəniyyətini, adət-ənənəsini yaxından tanımalıdır.

Ədəbiyyat

1. M.Lederer. La traduction aujourd'hui. Hachette, Paris, 1994.
2. A.B.Федоров. Основы общей теории перевода. Москва, 2002.
3. M.Lederer, F.Israël. Liberté en traduction. Didier Erudition. Paris, 1991.
4. J.R.Ladmiral. Théorème pour la traduction. Gallimard, Paris, 1994.

DOI: 10.36719/2663-4619/24.07.20/01/130-133

Səkinə Rasim qızı Paşayeva

Naxçıvan Dövlət Universiteti, müəllim
pasayevasakina8@gmail.com

ƏDƏBİYYATDA SOSIAL BƏRABƏRSİZLİYİN AZYAŞLI PERSONAJLAR İLƏ TƏCƏSSÜMÜ

Xülasə

Məqalədə cəmiyyətdə hər zaman mövcud olan sosial bərabərsizlik kimi aktual mövzunun azyaşlı personajlar ilə ədəbiyyatda qələmə alınması müzakirə olunmuşdur. Görkəmli Amerika satiristi Mark Tvenin “Şahzadə və dilənçi” əsəri ilə, Azərbaycan dramaturqu Süleyman Sani Axundovun “Qaraca qız” əsəri müqayisəli kontekstdə verilmişdir. “Şahzadə və dilənçi” əsərindəki şahzadə Eduard ilə dilənçi Tomun həmyaşlı və oxşar xarakterdə olmalarına baxmayaraq həyat tərzlərində olan kəskin təzad diqqət mərkəzinə çəkilmişdir. Biri zəngin olduğu üçün cah-cəlal içərisində yaşamış, ən yüksək təhsil almış, digəri isə kasıb ailədə dünyaya gəldiyi üçün diləndirilmiş, ehtiyac içində yaşamış, öyrənməyə həvəsi olduğu halda kasıblıq ucbatından təhsil ala bilməmişdir.

Eynilə, “Qaraca qız” əsərində də valideynlərini körpə yaşda itirən Qaraca qız ləqəbli Tutu ilə ağa qızı Ağca xanımın yetişdirilməsində olan kəskin fərq və kasıb olduğu üçün zavallı qızın ölümə məhkum olması nəzərə çatdırılmışdır.

Açar sözlər: sosial bərabərsizlik, kasıblıq, şahzadə, dilənçi, kraliyyət, qaraçı, ağa

The embodiment of social inequality in the literature with young characters

Summary

The article deals with the problem of social inequality in literature, which has always existed in society by means of young characters. The novel "The Prince and the Pauper" by prominent American satirist Mark Twain and "Garaja Giz" by great Azerbaijani playwright Suleyman Sani Akhundov are presented in a comparative context. In the novel "The Prince and the Pauper", although Prince Edward and the beggar Tom are at the same age and similar character, the distinction between their lifestyle has been highlighted, as being rich the prince lived in a luxurious way of life, got the best education, in contrast with prince, miserable Tom because of being poor was forced to be beggar, lived in need and he couldn't study though he had motivation for it.

Similarly, in "Garaja giz" the sharp distinction between the way of life and upbringing of a certain girl Tutu nicknamed Garaja giz and landlord's daughter Aghja khanum and the death of this poor little girl because of poverty are mentioned.

Key words: social inequality, poverty, prince, beggar, royal, gypsy, landlord

Giriş

Bədii ədəbiyyatın mövzusu, təsvir obyektı olduqca geniş və çoxşaxəlidir. Bədii ədəbiyyatın yaradıcıları, görkəmli ədiblər tükənməz mənbə olan həyatdan bəhrələnib, həyat həqiqətlərini, insanların həyat tərzini, cəmiyyətdə insanlar arasında baş verən istər yaxşı, istərsə də pis hadisələri, şahidi olduqları gözəllikləri, təqdirə layiq əməlləri, insanların saf, açıqürəkli, mərd, zəhmətkeş tərəflərini, eynilə də cəmiyyətdə olan haqqsızlığı, ədalətsizliyi, zülmkarlığı, əməllərin çirkinliyini öz düşüncə tərzlərinə məxsus bir şəkildə, bədii-estetik formada əsərlərində əks etdirirdilər. Onlar ətrafda baş verən hadisələrə qarşı əksər hallarda fəal mübarizə aparmağa qadir olmasalar da, həmin hadisələrə biganə də qala bilmir, onların mahiyyətini açmağa ciddi say göstərirdilər.

Azərbaycanın mötəbər qələm ustaları Abbas Səhhət, Cəlil Məmmədquluzadə, Abdulla Şaiq, M.Ə.Sabir, Məhəmməd Hadi, Hüseyn Cavid kimi qeyrətli ziyalıları yaşayib-yaratdıqları dövrün bütün çirkinliklərinə, ədalətsiz qaydalarına, qanunlarına, cəmiyyətdə olan haqqsızlıqlara səssiz qala bilməyib qəti etirazlarını bildirir və xalqın mənafeyini müdafiə edirdilər.

Cəmiyyətdə hökm sürən bərabərsizlik, hüquqsuzluq, ədalətsizlik, insanlar arası şəxsi ədavət, cahilik bu ədiblərin yaradıcılığında ciddi tənqid atəşinə tutulurdu. Ağalar və qullar dünyasının qəribəlikləri, cərəyan edən mənfi hadisələr, insanların yoxsul qisminin düşar olduğu fəlakətlər, insanların xüsusən də, kasıbların taleyi bədii yaradıcılıqda geniş vüsət almışdı. Varlılar dünyanın bütün əzab-əziyyətindən kənarında zənginlik, bolluq qəmsiz, yaşadıkları halda yoxsulların dünyanın bütün fəlakətlərini, çətinliklərini öz öhdəliklərinə götürmək məcburiyyətində olmalarına biganə qala bilməyən satirizmin ən görkəmli nümayəndəsi olan M.Ə.Sabir "Fələ, sən də özünü insanmı sanırsan, pulsuz kişi insanlığı asanmı sanırsan?" misrası ilə başladığı şeri bədii ədəbiyyatda sosial bərbərsizlik mövzusunda böyük bir əhəmiyyət, dərin bir məna kəsb edir.

Bərabərsizliyin törətdiyi fəlakət və faciələr, səhərdən axşama qədər işləməkdən qaməti əyilən, ailəsi ac-yalavac qalan halda, əməyinin istismarçı varlı təbəqə tərəfindən mənimşənən mənən zəngin, maddiyyatca kasıb insanların taleyi hər zaman ədəbi yaradıcılığın əsas mövzularından olmuşdur. Nəinki Azərbaycan ədəbiyyatında eynilə, dünya ədəbiyyatında da bu kimi həyatı təzadlar qələmə alınmışdır. Buna misal olaraq, Rus ədəbiyyatına aid olan Fyodor Mixayloviç Dostoyevski tərəfindən qələmə alınan və onun ilk romanı olan "Bəbəxt insanlar", Fransız ədəbiyyatının ən uğurlu əsərlərindən hesab olunan Viktor Hüqonun "Səfillər" əsərini misal gətirmək olar.

Adətən, bədii əsərlərdə əsasən sonrakı həyatında, yaşca bir az daha böyük insan sürətlərinin bu cür həyatı təzadlarla, haqqsızlıqlarla, fəqir həyatın acı üzləri, sərt tərəfləri ilə üz-üzə qalması ilə yanaşı, az yaşlı surətlərin, məsum, hələ dünyadan bixəbər uşaq personajlarının timsalında da cəmiyyətdəki ədalətsizlik, sosial bərabərsizlik mövzuları qələmə alınmışdır. İstər Dünya ədəbiyyatında, istərsə də Azərbaycan ədəbiyyatında sosial bərabərsizliyin az yaşlı uşaq personajları ilə təsvirinə rast gəlinir.

Görkəmli amerikan yazıçısı olan Vilyam Folknerin "Amerikan ədəbiyyatının atası" adlandırdığı Samuel Lenqorn Klemens dünya ədəbiyyatında daha çox Mark Tven təxəllüsü ilə tanınır. Roman müəllifi, yumorist, nasir, publisist, yazıçı-səyyah, fantastika yazıçısı, aforizmlər müəllifi, ixtiraçı, jurnalist, ictimai xadim kimi bir çox simalar qazanmış Mark Tven daha çox ingilis realist ədəbiyyatının ənənələrinə istinad edərək Amerika ədəbiyyatı üçün tamamilə yeni olan yumor yaradır. Çünki o, nə özünəqədərki romantik ədəbiyyatın səviyyəsi, nə də qəzet və jurnallarda tüğyan edən "qara yumorla" barışa bilmirdi. "Daha çox başqasının şəxsi ləyaqətini və milli mənliliyini məsxərə obyektinə çevirən həmin yumor Mark Tvenin realist yaradıcılıq aləminə zidd idi və onun ədəbi novatorluğu da məhz bu məqamdan başlayırdı." (səh 7. Mark Tvenin seçilmiş əsərləri. 2005) Mark Tven insan hüquqlarının tapdanmasını, hindulara divan tutulmasını, irqi ayrı-seçkiliyi, xalqın böyük əksəriyyətinin ehtiyac içərisində yaşamasını sakit qarşılaya bilmirdi. O, bütün

yaradıcılığı boyu əzilən xalqın tərəfində dayanmışdır. Amerika prezidenti Grover Klevlendə məktub yazaraq, qərbdə yaşayan hindulara qarşı hakimiyyət dairələrinin vəhşi münasibətinə narahatçılığını və etirazını bildirmişdir. O, öz əsərlərində bu mübarizliyini, humanizmini əks etdirmişdir. Onun “Tom Soyerin macərələri”, “Günahsızlar yadellərdə”, “Missisipidə keçən həyat” kimi məşhur əsərləri vardır. Mark Tvenin ən məşhur əsərlərindən biri də 1881-ci ildə ilk dəfə olaraq Kanadada, 1882-ci ildə isə Amerikada çap edilən “Şahzadə və dilənçi” əsəridir. Bu əsər Tvenin tarixi fantastikada olan ilk cəhdi idi. Əsərin baş qəhrəmanlarının iki uşaq (Tom Kenti və Eduard Tüdor) olduğundan bu povest uşaq ədəbiyyatına aid hesab edilir. Lakin əsas obrazların balaca qəhrəmanlar olmasına baxmayaraq, əslində əsərdə sosial bərabərsizlik, ayrı-seçkilik, əhalinin yuxarı və aşağı sosial təbəqəsi arasında olan qeyri-bərabər həyat tərzini aşkarə şəkildə vurğulanmışdır. Mark Tven öz yazılarında qeyd etmişdir ki: “Mənim əsas məqsədim həmin dövrdə mövcud olan qanunların kəskinləyinin kral Eduardın başına gətirməklə, xalqa edilən əziyyəti görməsinə və anlamasına şərait yaratmaq idi. (səh 4. Signet Classic, Jim Kop, Vindi Kop 2013)

Bu povestdə hadisələr Orta əsrlərdə (XIV əsrdə) Avropada cərəyan edir. Hadisələr uzaq keçmişdə Avropada cərəyan etsə də, heç şübhəsiz ki, Amerika reallığı ilə əsləşirdi. Əsər iki fərqli ingilis ailəsində eyni hadisənin müxtəlif qarşılınması ilə başlayır. Yazıçı sosial bərabərsizliyi elə məhz ilk fəsildən gözə çarpacaq şəkildə göstərir. Yoxsul Jon Kentinin ailəsində bir oğlan uşağı doğulur. Onu Tom deyə adlandırırlar, amma bu körpənin dünyaya gəlməsi çox təəssüf ki, heç kəsi sevindirmir, çünki o yoxsul ailənin sadəcə olaraq maddi problemlərinin artmağına, əlavə lazımsız xərclərə səbəb olacaqdı.

Elə həmin gün İngiltərə kralı Tüdorun ailəsində başqa bir uşaq dünyaya gəlir. İngiltərə çoxdan bəri onun həsrətini çəkir, ondan ötrü dua edirdi. “O, dünyaya gəldikdə xalq sevincindən az qala dəli olmuşdu. O gün uzaq tanışlar belə bir-birinə rast gəldikdə qucaqlaşır, görüşür və sevinclərindən ağlaşdılar. Yoxsullar da, varlılar da, adi adamlar da, kübarlar da kef edir, oynayır, oxuyub, şərab içirdilər. Bu kef bir neçə gün davam etdi. Gündüzlər Londonun çox gözəl mənzərəsi olurdu; hər eyvanın, hər damın üstündən bayraqlar yellənir, küçələrdən bayramsayağı geyinmiş şən dəstlər keçirdi. Axşamlar da tamaşa etməli şənliklər olurdu, hər tinbaşı böyük tonqallar yanırdı. Hər kəs bu tonqalın ətrafında əylənirdi.” (səh 12, Şahzadə və dilənçi, Bakı, Öndər nəşriyyatı 2005). Əsərdə Eduardın dünyaya gəlməsi bu cür yüksək emfatika ilə təsvir edilir. “Cırcırdıra bürünmüş Tom Kentidən isə heç kəs danışmırdı. Yalnız dilənçi və miskin bir ailədə ondan söhbət gedirdi. Onun dünyaya gəlməsi bu ailənin qayğısını artırıcaqdı.” (səh 13, Şahzadə və dilənçi, Bakı, Öndər nəşriyyatı 2005)

Əsərdə bu cür təzadlar, yəni varlı ilə kasıb həyatı arasındakı kəskin fərq demək olar ki, bütün süjet xətti boyunca vurğulanır. Tomun həyat tərzindən danışarkən satirist nəinki əsərin baş qəhrəmanı Tomun, eyni ilə onun kimi kasıb uşaqların həyat tərzini təsvir etmişdir. “Bütün Törtöküntülər həyatı də Kentinin yaşadığı ev kimi, arı yuvasına bənzəyirdi. Sərxoşluq, savaşımaq və dalaşımaq burada adi bir hal idi. Burada baş yarmaq, aclıq kimi adi bir hadisə idi. Bununla belə balaca Tom özünü bədbəxt hiss etmirdi. Bəzən çox çətinlik çəkirdi, ancaq bu onu heç də darıxdırmırdı; axı Törtöküntülər məhəlləsində bütün uşaqlar bu cür yaşayırdı. Ona elə gəlirdi ki, elə belə də olmalıdır. Axşam evə əliboş qayıdanda bilirdi ki, atası onu söyəcək və kötləyəcək. Gecə yarısı həmişə ac olan anası xəlvətcə onun yanına gələr, özü yeməyib Tom üçün saxladığı çörək qırığını və ya süfrə artığını ona verərdi.” (səh 18. Şahzadə və dilənçi, Bakı, Öndər nəşriyyatı 2005) Tom oxumağa olduqca həvəsli bir uşaq idi, kraliyyət həyatı isə onun diqqətini xüsusilə çəkirdi. Tom Törtöküntülər məhəlləsində yaşayan keşişdən oxumaq və yazmaq, latın dilinə aid bir çox maraqlı məlumatlar öyrənmişdi.

Əsərin digər baş qəhrəmanı olan Eduard isə sarayda saray xadimlərinin, xidmətçilərin, xüsusi təhsil almış dayələrin, təcrübəli müəllimlərin qayğısı ilə böyüyən, paltarları biri, ayaqqabıları başqa biri tərəfindən geydirilən, yeməyi bir xidmətçi tərəfindən gətirilən, içkisi başqa biri tərəfindən içirilən şahzadədir. Lakin bəzən şahzadə bu dəbdəbəli həyatdan tənqə gələrək, sırayı uşaqlar kimi həyətdə asudə şəkildə qaçır oynamağı arzulayırdı. Tom qarşılaşdıqları zaman öz həyat tərzini, oyun yoldaşlarını, oynadıqları oyunu nağıl edərkən, “mən birçə dəfə bu əylənməyə atamın bütün səltənətini verərdim.” deyə cavab vermişdi.

Əsərdə kuliminasiya xətti tamamilə bir təsadüf nəticəsində Şahzadə Eduard ilə kasıb Tomun qarşılaşır yerdəyişməsi ilə daha da yaxşı vurğulanır. Belə ki, indiyə qədər hər cür qayğısı ayrı-ayrı xidmətçilər tərəfindən yerinə yetirilən Eduard demək olar ki, kasıb həyatının bütün sərt üzvlərini görür. O zamana qədər sadə insanların həyatı barədə anlayışı olmayan şahzadə anlayır ki, əhali əzablı və məşəqqətli həyat sürür. O, dövlət qanunlarının ədalətsizliyini və sərtliyini görür, yoxsulluq, dilənçilik edən insanların necə əzab çəkdiqlərinin, ehtiyac və aclıq içində yaşadıklarının şahidi olur. Sadəcə olaraq bir neçə müddətlik müvəqqəti olaraq dəyişdirdiyi libasın onun başına nə kimi çətinliklər, fəlakətlər gətirə biləcəyini heç ağına belə gətirmədiyi halda əsərdə yer gəlib ac qalanda, bəzən döyüləndə kasıb insanların nə kimi çətinliklər yaşadığını anlayır.

Digər tərəfdən isə Tomun geyindiği dəbdəbəli bir libas nəticəsində həyatını tamamilə necə köklü surətdə dəyişdiyini, xidmətçilərlə, zənginliklə, bolluqla keçən günlərinin təsvirini verərək məşhur satirist cəmiyyətdə mövcud olan sosial bərabərsizliyi oxucuya qabarıq şəkildə çatdırır. “Tom otağa girən kimi su fincanına əl atdı, lakin məxmər və ipəkdən paltar geyinmiş xidmətçi o saat fincanı götürüb, bir dizi üstə çökərək, onu qızıl nəlbəki içində Toma təqdim etdi. Suyu içdikdən sonra o, ayaqqabısını çıxartmaq istədi, lakin birincisi kimi dəbdəbəli geyinmiş xidmətçi onu bu işdən azad etmək üçün onun qarşısında diz çökdü... Vay mənim halıma! Bircə o qalib ki, mənim əvəzimə nəfəs də alsınlar.” (səh 44. Şahzadə və dilənçi, Bakı, Öndər nəşriyyatı. 2005)

Hekayədə eyni gündə dünyaya göz açan bu iki fərqli obrazın ortaq məxrəci hər ikisinin də müsbət obraz kimi qələmə verilməsi idi. Hər iki personaj olduqca humanist və dürüst idi.

Qeyd etmək istərdim ki, “Şahzadə və dilənçi” əsəri süjet xəttinə görə M.F.Axundovun “Aldanmış kəvakib” povestinə də bənzəyir. Orda da şah ilə xalq arasında çıxan Yusif Sərracın yeri dəyişdirilir.

Ədəbiyyatımızda da Mark Tveyn kimi uşaq obrazları ilə sosial bərabərsizliyi, kasıblığın məşəqqətli üznlərini göstərən əsərlərimiz vardır. Bunlardan biri də ədəbiyyatımızda iz qoymuş, hekayə janrında bir çox əsərlər qələmə alan Süleyman Sani Axundovun “Qaraca qız” hekayəsindəki əsl adı Tutu olan, lakin hər kəs tərəfindən Qaraca qız deyə çağırılan balaca məsum qızcıqazdır. “Qaraca qız” (1913) ədibin nəsr yaradıcılığının şah əsəridir. Yazıçı Qaraca qızın simasında ədəbiyyatımızda ilk dəfə olaraq zəhmətkeş ailəsindən olan uşağın bitkin, çox təsirli, eyni zamanda tragik, unudulmaz surətini yaratmış, onda nəcib arzular təcəssüm etdirmişdir. “Qaraca qız” özünəməxsus bədii, ictimai-əxlaqi, estetik dəyəri ilə seçilən, fərqlənən sənət əsəridir. Hekayədə körpəlikdən ata-anasını zəlzələ nəticəsində itirən xeyirxah, cəsərtli, qabiliyyətli Tutunun taleyindən söhbət açılır. Tutu əvvəlcə qaraçıların himayəsinə keçir, Yusif adlı qaraçı tərəfindən işlədilir. Qaraçı Yusifin himayəsində olduğu zaman zavallı qız döyülüb incidilir. Sonradan bir təsadüf nəticəsində Qaraca qız varlı-hallı Hüseynqulu ağa ilə rastlaşır. Hüseynqulu ağa onu meşədən öz evinə gətirir. Onun həmyaşıdı “xanım” deyə çağırılan Ağcanın həyatı bambaşqadır. Uşaqlıqdan naz-nemət içində böyümüş, hər cür qayğı ilə əhatə olunmuş, mürəbbiyəsi tərəfindən tərbiyə edilmişdir. Görkəmli yazığımız bu təzadla cəmiyyətdəki ədalətsizliyi oxucunun nəzərinə çatdırmışdır. Qızların həyat şəraiti kəskin fərqlənsə də, onlar bir-birinə qayğı göstərir, bir yerdə oynayıb əylənirdilər. Düşünmək olardı ki, bundan sonra tale bu məsum qızın üzünə güləcək. Lakin belə olmur və kübar cəmiyyətin təmsilçiləri ilə sadə insanların həyat tərzini, mənəvi dünyası arasındakı fərq Qaraca qızın sonrakı həyatında da öz əksini tapır və onun faciəsinə səbəb olur. Belə ki, bəyin arvadı Pəricahan xanım öz nəzir-niyazlı qızının kasıb qaraçı qızı ilə dostluq etməsini istəmir. Bir gün o qızların rəqs etmələrini görür və qəzəblənərək Tutunu vurur. Xədicə isə qorxusunda bağçaya qaçanda onu ilan sancır. Rəfiqəsinin səsinə eşidən Qaraca qız köməyə çatır və qızın yarasını təmizləyib onu xilas edir. Lakin Pəricahan xanımın zavallı qıza vurduğu sillədən Tutunun dodağı yaralandığı üçün zəhər onun qanına keçir və balaca məsum qızcıqaz vəfat edir. Beləliklə qısa ömrünü mərhumiyyətlər və məşəqqətlərlə yaşamış balaca Tutu dostluq naminə bəy qızı Ağca xanımın həyatını xilas etmək üçün öz canını əsirgəmir.

Bununla da əsərdə Tutu obrazının simasında cəmiyyətdə yaşayan sinfi – ayrı seçkiliyin vurğulanması ilə yanaşı, uşaqların mənəvi dünyası, həyatı sevmək və qiymətləndirməyi bacarmaq qabiliyyəti, sədaqətlik kimi motivlər də elə məhz bu cismən az yaşlı, mənən böyük obraz vasitəsilə bir daha açıq şəkildə qələmə alınmışdır.

Yazılanlardan belə nəticəyə gəlmək olar ki, istər xarici ədəbiyyatda, istərsə də Azərbaycan ədəbiyyatında cəmiyyətdə baş verən sosial bərabərsizlik mövzusu, varlı və kasıb insanların həyat tərzini arasında olan kəskin fərq, maddiyyat ucbatından insan talelərindəki təzad mütəşəkkil formada qələmə alınmışdır.

Ədəbiyyat

1. Mark Tven. Seçilmiş əsərləri. Bakı. Öndər nəşriyyatı. 2005.
2. Mark Tven. Şahzadə və dilənçi. Bakı. Öndər nəşriyyatı. 2005.
3. “Qorxulu nağıllar”. Süleyman Sani Axundov. Məktəb jurnalı. 2016.
4. A teachers guide to the signet classic edition of Mark Twain’s The prince and the pauper (PDF)
5. The Mark of Royalty. Boston. Houghton. 1971.
6. marktwainhouse.org/about/mark-twain

DİLİN CİSMANİLƏŞDİRİLƏRƏK QAVRANILMASI NƏZƏRİYYƏSİNİN DİLİN BAŞA DÜŞÜLMƏSİNDƏ ROLU

Xülasə

Məqalədə dilin cismaniləşdirilərək qavranılması nəzəriyyəsi sahəsində aparılan təcrübi tədqiqatlar təhlil olunur. Bu nəzəriyyə iddia edir ki, insanlar dili öz bədən hərəkətlərinin və jestlərinin köməyi ilə başa düşürlər. Cümlənin ifadə etdiyi fikirdən asılı olmayaraq insanlar dili simulyasiya və hissləri ilə qavrayırlar.

Cismaniləşdirilmiş qavrama nəzəriyyəsi bəzi dilçilər tərəfindən inkar olunsa da, autizm sindromlu uşaqlar arasında aparılan təcrübi araşdırmalar bu nəzəriyyənin mövcudluğunu sübut edir. Xüsusilə də, kiçik motor bacarıqları və dilə yiyələnmə arasındakı asılılıq dilçilər və psixoloqlar tərəfindən geniş şəkildə qəbul olunur. Bundan başqa, metafora, metonimiya, kinayə və s. kimi bədii ifadə vasitələrinin qavranılması uzun illər müzakirə mövzusu olmuşdur. Dilin cismaniləşdirilərək qavranılması bizə bu prosesi anlamağa kömək edir. Məqalədə bədii dil və cismaniləşdirilmiş qavrama nəzəriyyəsi arasındakı əlaqəni göstərməyə çalışan müxtəlif təcrübələr bu nəzəriyyəni dəstəkləmək üçün işıqlandırılır.

Açar sözlər: *cismaniləşdirilmiş qavrama, bədii ifadə vasitələri, metafora, koqnitiv nevrologiya*

The role of embodied language cognition theory in language understanding

Summary

The article analyses different empirical studies in the field of embodied language cognition theory. This theory claims that people understand the language with the help of their body and motions. Regardless of the idea expressed in the utterances, receivers comprehend the language with simulation and feelings.

Although embodied theory has been rejected by some linguists, studies and experiments among children with autism syndrome serve as a proof for existence of embodied understanding of languages. Thus, the connection between sensory motor skills and language acquisition is widely accepted by linguists and psychologists. Additionally, the process of understanding of the literary devices, such as metaphor, irony, metonymy etc. has been a controversial field for many years. Embodied theory helps us to understand this process. In article, various experiments conducted to show the relationship between figurative language and embodied cognition are given as a support to this theory.

Key words: *embodied cognition, stylistic figures metaphor, cognitive neurology*

Giriş

Dilin cismaniləşdirilərək qavranılması nəzəriyyəsi hesab edir ki, adi dilin qavranılması prosesində başa düşən – situasiyanı təcrübədən keçirən, anlama prosesinin özü isə situasiyanın və deyilənin dolayı yolla təcrübədən keçirilməsidir.

Ənənəvi tədqiqatlarda anlama prosesi eşidilən və görülən sözlərin ifadə etdikləri mənalara ilə uyğunlaşdırılması kimi qiymətləndirilir. Son illərdə “cismaniləşdirilmiş qavrama” sahəsində anlama, yaddaş, zehni təsvir, emosiyaların bizim bədən üzvlərimizlə və hərəkətlərimizlə necə sıx bağlı olduğunu sübut edən çoxlu sayda təcrübi nəticələrin alınması ilə yekunlaşan müxtəlif araşdırmaların sayı artıb.

Problemin aktuallığı. Dilin cismaniləşdirilərək qavranılmasını dəstəkləyən araşdırmalardan biri də A.Qlenberq və M.Kaşək tərəfindən irəli sürülən “hərəkət-cümlə uyğunluğu effekti” adlanan tədqiqat idi. Bir təcrübədə iştirakçılardan təqdim olunan cümlələrin məntiqli olub olmamasını sürətli şəkildə qarşılarında perpendikulyar yerləşdirilən üç düyməni sıxaraq cavablandırmaları xahiş olunur. İştirakçı yeni cümləni eşitməyə hazır olduqda ortadakı, əgər eşitdiyi cümlə məntiqlidirsə, özündən uzaqdakı, səhvdirsə ən yaxındakı düyməni sıxmalı idi. Nəticədə aydın oldu ki, verilən cümlədə ifadə olunan hərəkətin istiqaməti ilə tapşırığı düzgün cavablandırmağa lazım olan düyməni sıxmaq üçün edilməli olan hərəkətin istiqaməti üst-üstə düşəndə iştirakçılar daha sürətli cavab verirlər. Məsələn, “I give Josh the notebook” cümləsinə özündən uzaqdakı düyməni sıxaraq “cümlə məntiqlidir” cavabını verərkən iştirakçılar daha cəld reaksiya verdilər. “Josh gave me the notebook” cümləsinin istiqaməti iştirakçıya sarı olduğu üçün “cümlə məntiqlidir” düyməsini, yəni özündən uzaqdakı düyməni sıxmaq daha artıq koqnitiv güc tələb etdi və iştirakçılar bu cümlələri daha ləng, bəzən isə səhv cavablandırdılar (2002: 558-565).

Bu tədqiqatdan belə nəticəyə gəlin ki, hərəkəti ifadə edən cümlənin başa düşülməsinə lazım olan koqnitiv vasitələr həmin hərəkəti fiziki olaraq yerinə yetirmək üçün lazım olan vasitələrlə eynidir.

Bu araşdırmaları tənqid edən D. Veiskopf "The man stood on the corner" və "The man waited on the corner" cümlələrində fərqli feillərin eyni hərəkəti ifadə etdiyini deyərək, bu cümlələrin başa düşülməsində simulyasiyanın fərqləndirici rol oynamadığını deyir. Lakin simulyasiya prosesinin mürəkkəbliyini nəzərə almayan alim bunun yalnız vizual görünən hərəkətlə yekunlaşmadığını, bütün bədən, beyin və dünyanın qarşılıqlı əlaqəsi, vəziyyətdən asılı olaraq insanın istəkləri, gözləntiləri, hətta hissələrini ehtiva etdiyini nəzərdən qaçıdır (2010: 300).

Dilin cismaniləşdirilərək qavranılması, döngədə dayanıb nəyisə, kimisə gözləmək, müəyyən gözlənti içində olmağın verdiyi hisslə döngədə heç bir gözlənti olmadan dayanmanın verdiyi hissi fəqləndirir və bu cümlələrə fərqli şərhlər verir.

Eşidilən və oxunan cümlənin təsvir etdiyi situasiyanın informasiyanı qəbul edən tərəfdə bu cür təcrübə simulyasiya yaratması o deməkdir ki, qavrama, hərəkət və dil eyni təsvir kodlarına malikdirlər. Hazırda koqnitiv nevrologiya sahəsində aparılan bir çox təcrübələr göstərir ki, insanın özünün hərəkət etməsi, başqasının hərəkətini müşahidə etməsi, yamsılması, zehni simulyasiya yaratması üçün beyin qabığında aktivləşən "güzgü neyronlar"ndan ibarət ortaq sahə var. İlk dəfə 1990-cı illərin ortalarında heyvanlar üzərində aparılan araşdırmalara əsasən, beyində normalda hərəkətin həyata keçirilməsi üçün aktivləşən neyronların bəziləri həm də eyni hərəkətin sadəcə izlənməsindən aktivləşə bilər ki, buna görə də həmin neyronlara "güzgü neyronları" deyilir. Daha sonralar isə bu neyronlar insan beyində də kəşf edildi (Rizzolatti, G., Fogassi, L., and Gallese, V. 2006: 54-69).

Müxtəlif bədən üzvlərinin idarəsinə cavabdeh olan müəyyən beyin qabığı neyronları, hətta həmin üzvlərlə yerinə yetirilən hərəkətləri ifadə edən sözləri eşidərkən də aktivləşir. Məsələn, çeynəmək, addımlamaq, şillə vurmaq və s. hərəkət bildirən feilləri eşidərkən bu hərəkətləri icra etmək üçün lazım olan bədən üzvlərini (ağız, ayaq, əl) idarə edən neyronlar aktivləşir. Belə ki, söhbət zamanı və yaxud nəsə oxuyarkən əl və ayaqları bağlanmış və hərəkəti məhdudlaşdırılmış insanlar hadisələri təsəvvürlərində əl ayaqları sərbəst olan insanlardan daha solğun canlandırırırlar (Goldin-Meadow, Susan., 2003: 165).

Bu nəzəriyyəni dəstəkləyən digər araşdırmalar isə uşaqların kiçik və böyük motor bacarıqlarının formalaşması ilə dil bacarıqlarına yiyələnmələri arasındakı əlaqənin mövcudluğunu iddia edən nevroloji tədqiqatlardır.

Kiçik motor bacarıqları uşağın əl barmaqları ilə gündəlik etdiyi və ilk öyrəndiyi primitiv hərəkətlərdir. Bu hərəkətlər fiziki inkişafın əlaməti olmaqla birlikdə, uşağın qavrayışı, əqli və sosial inkişafına da təsir edir və bu sensor və motor bacarıqlar ətraf mühitin və əşyaların qavranılmasında böyük rol oynayır. Əqli və sosial inkişaf isə öz növbəsində dilə yiyələnmək bacarıqlarını sürətləndirir.

Autizmlə xəstələrin motor bacarıqları və nitqinin inkişafının araşdırılması bu iki amilin bir-birindən asılı olduğunu göstərir. Belə ki, nitq ləngiməsi diaqnozu qoyulan autizmlə uşaqların əksəriyyətində, 6 ayda kiçik motor və tutma bacarığı, daha sonra isə oturma və yerimədə gecikmə olduğu müəyyənənmiş (Klaus L., Dominic A.V., 2016:17).

Autizmin bir növü olan Aspergers sindromlu insanlar yüksək intellektə, dəqiq elmlərdə istedadla malik olmalarına baxmayaraq dil bacarıqlarının aşağı səviyyədə olmasına görə sosial əlaqələrdə çətinliklə üzləşirlər. Bu insanlar üçün sosiallaşma və ünsiyyət əsasən də onların məcazi dili, bədii ifadə vasitələrini qavrama bacarıqlarının zəif olmasından qaynaqlanır. Çünki, sosial həyatın bütün sferalarında, rəsmi və qeyri-rəsmi ünsiyyətin bütün formalarında metaforalardan, məcazlardan kifayət qədər istifadə olunur. Bu ifadələrin anlaşılmasında və ya səhv başa düşülməsi həmin insanları müəyyən situasiyalarda bəzən utandıra bilər.

Metaforaların başa düşülməsində çətinliyi olan autizmlə insanların uşaq yaşlarında müəyyən predmetləri bəzi xüsusiyyətlərindəki oxşarlığa əsasən fərqli predmetlər əvəzinə oynatdığı bacarmadıkları və yaxud bu bacarıqlarının zəif olduğu məlumdur. Metafora iki obyektin bəzi əlamətlərini seçərək eyniləşdirilməsi prinsipinə əsaslanan üslubi fiqurdur. Uşaq artıq 1-2 yaş aralığında eyni vaxtda iki fərqli məfhumu ağılında tuta bilər və müəyyən əlamətlərinə əsasən bənzətmə yaradır. Məsələn, ölçü və forma əlamətlərini əsas götürərək bananı telefon kimi qulağına tutub danışa bilər. Bananın telefonla üst-üstə düşməyən əlamətlərini isə təcrid edir (Leslie, A.M., 1987: 412).

Metaforaların başa düşülməsində də sözün həqiqi mənasının təcrid edilməsi və yaxud da rədd edilməsi lazım olduğunu nəzərə alsaq, bunun uşaq yaşdakı oyunla əlaqəsini anlamış olarıq. Bəzi insanlarda sözün həqiqi mənasının təcrid olunmasındakı çətinlik isə yuxarıda qeyd etdiyimiz güzgü neyronlarının öz funksiyalarını yerinə yetirə bilməmələrindən irəli gəlir.

Güzgü neyronları emosiyaların, hissələrin başa düşülməsində də özünü göstərir. Qarşımızda kiminsə fiziki ağrı çəkdiyini görəndə özümüz ağrı çəkərkən aktiv olan güzgü neyronlar aktivləşir. Başqalarının keçirdiyi hissələri anlamaqda bizə kömək edən həmin neyronlar empatiya yaratmaq və həmin insanın keçirdiyi hissələri başa düşməkdə əsas rol oynayır. Autizm sindromlu insanlarda düzgün işləməyən bu güzgü neyronları onlara dünyanı başqasının baxış bucağından görməkdə çətinlik törədir. Bədii ifadə vasitələrini anlamaq üçün danışanın və yazanın aspektindən dünyanı, situasiyanı, hadisələri görmək onun hiss etdiklərini hiss etmək lazımdır.

Dil əsrlər boyu simvolik, abstrakt və şəkillənməyən bir məfhum olaraq qiymətləndirilməsinə baxmayaraq bədən hərəkətlərilə sıx bağlıdır; insan dili başa düşərkən eşitdiyi və gördüyü sözləri qavrayarkən həmin sözlərin ifadə etdiyi hərəkətləri hiss edir, yaşayır. Cismaniləşdirilmiş düşüncə və dil mövzusunda aparılmış təcrübə tədqiqatları bədən və bədən üzvlərinin hərəkətlərinin konkret predmetlər və hadisələrdən danışarkən insanın təfəkkürünü və nitqini formalaşdırması üzərində qurulmuşdur. Bəzi psixolinqvistiklər isə konkret predmetlərdən və hadisələrdən fərqli olaraq abstrakt məfhumların “ədalət”, “zaman” kimi anlayışların başa düşülməsində cismaniləşdirilmiş qavrama nəzəriyyəsinin və simulyasiyanın varlığını şübhə altına alırlar. Lakin koqnitiv dilçilikdə, bir çox abstrakt məfhumların cismaniləşdirilmiş konseptual metaforalarla başa düşüldüyünü göstərən araşdırmalar var.

Zaman haqqında “TIME IS MOTION” konseptual metaforası ən çox müzakirə olunan mövzulardandır. Belə ki, zaman abstrakt məfhumunun işləndiyi bir çox metaforalarda onun insana tərəf və ya irəliyə doğru hərəkətdə olduğunu görürük. “zaman uçar”, “zaman dayanıb”, “zamanı gələcək”, “zamanı keçib” kimi metaforalarda hərəkət, abstrakt məfhum olan zamana köçürülüb və zaman hərəkətdə olan anlayış kimi qavranılır. Lakin zamanın hərəkət istiqaməti və onun ümumi anlaşılması isə yenə də təfəkkürdən və dildən asılıdır. Aparılmış bir neçə təcrübəyə bənzər tədqiqatlar bizim zaman haqqındakı təsəvvürlərimizin əslində necə cismani olduğunu göstərir. Bir təcrübədə iştirakçılara kəndir bağlanmış stul rəsmi göstərilir. İştirakçıların yarısına kəndirdən tutaraq masanı özlərinə tərəf çəkməyi, digər yarısına isə stulda oturaraq kəndir boyunca özlərini irəliyə dartmaqlarını təsəvvür etmək tapşırılır. Daha sonra hər iki qrupdan “Next Wednesday’s meeting has been **moved forward** two days” (Gələn çərşənbə gününün iclası iki gün irəliyə çəkilib) cümləsini oxumaqları və “iclas hansı günə keçirilib?” sualını cavablandırmaqları xahiş olunub. Lakin bu cümlədə “irəli” -“forward” anlayışı birmənalı başa düşülmür. Səbəb isə gələcəklə bağlı metaforik düşüncəmizin fərqliliyidir. Belə ki, zaman sizə doğru hərəkətdə olan məfhum və ya sizi də özüylə birlikdə irəli aparən məfhum kimi başa düşülə bilər. Birinci halda siz statik vəziyyətdəsiniz və çərşənbə gününün iclası irəli, sizə doğru gəlir və sualın cavabını bazar ertəsi olaraq cavablandırarsız. Təcrübədə kəndirlə stulu özünə tərəf çəkdiqlərini təsəvvür edən birinci qrup iştirakçılarından böyük əksəriyyəti sualı belə cavablandırır. İkinci halda isə siz zamanda irəliyə doğru hərəkətdəsiniz və stulla birlikdə özlərini kəndir boyunca irəliyə çəkdiqlərini təsəvvür edən ikinci qrup iştirakçıları iclasın cümə gününə dəyişdirildiyini deyiblər. Beləliklə, dilin cismaniləşdirilərək qavranılması nəzəriyyəsinin iddia etdiyi kimi bizim boşluqda fiziki hərəkətdə olmağımız və ya fiziki hərəkətimizin təsəvvürü belə, zaman və xronologiyayı qavramağımıza təsir edir. (Boroditsky, L., and Ramscar, M., 2002: 185-188)

Nəticə

Göründüyü kimi, dilin qavranılması mürəkkəb proses olduğuna görə müxtəlif elm sahələrində aparılan tədqiqatlar nəticə olaraq dilçiliklə əlaqələndirilir və bəzi nəzəriyyələr özünə kifayət qədər tərəfdar toplaya bilər. Dilin cismaniləşdirilərək qavranılması həm dilçilikdə, həm psixolinqvistikada, həm də koqnitiv nevrologiyada son dövrlərdə müzakirə olunan əsas dil qavrama nəzəriyyələrindən biridir. Belə ki, yuxarıda göstərilən təcrübələr sübut edir ki, deyiləni başa düşmək, eləcə də dilə yiyələnmə prosesləri bədən və hərəkətlərlə sıx şəkildə bağlıdır.

Ədəbiyyat

1. Glenberg, A., & Kaschak, M. (2002). Grounding language in action. *Psychonomic Bulletin & Review*, 9, 558–565.
2. Daniel A. Weiskopf. 2010. Embodied cognition and linguistic comprehension. *Studies in History and Philosophy of Science Part A* 41, 3 (Sep 2010), 294–304
3. Rizzolatti, G., Fogassi, L., and Gallese, V. “Mirror Neurons in the Mind. *Scientific American*, 2006, 54-69.
4. Goldin-Meadow, Susan. *Hearing Gesture: How Our Hands Help Us Think*, Harvard University Press., 2003 p. 165.
5. Boroditsky, L., and Ramscar, M. “The Roles of Body and Mind in Abstract Thought.” *Psychological Science* 13, 2, 2002, 185–188.
6. Klaus L., Dominic A.V., Sit to Talk: Relation between Motor Skills and Language Development in Infancy, *Frontiers in psychology*, 2016, 17.
7. Leslie, A.M., Pretense and Representation: The Origins of Theory of Mind., *Psychological Review* 94, 1987, p. 412.

**AZƏRBAYCAN TARİXİ POEMALARINDA
M.F.AXUNDOV OBRAZININ BƏDİİ XÜSUSİYYƏTLƏRİ****Xülasə**

Məqalədə Azərbaycan dramaturgiyasının banisi M.F.Axundovun bədii obrazının canlandırıldığı tarixi poemalar ədibin dövrü, şəxsiyyəti, yaradıcılıq fəaliyyətinin formalaşması, millətin azadlığı uğrunda mübarizəsi baxımından araşdırılır (S.Rüstəmin “Səbuhinin düşüncələri” (1962), H.Hüseynzadənin “Ürəklər birləşəndə” (1964) və T.Bayramın “Yaralı nəğmə” (1982). M.F.Axundovun əsasən ilk yaradıcılıq dövrünü poetik vəsf edən bu tarixi poemalarda tarixilik və müasirlik, keçmişin bədii-fəlsəfi təqdimi məsələlərinə diqqət yetirilir, əsərlərin özünəməxsus ədəbi-bədii dil vasitələrini, sənətkarlıq xüsusiyyətlərini dəyərləndirilir. Əsaslandırılır ki, poema müəllifləri ədəbi qəhrəmanın – mütəfəkkir-yazıçının ictimai amal uğrunda mübarizəsinin başlıca xüsusiyyətlərini önə çıxarmaqla təqdim edirlər. Bu poemaları birləşdirən əsas cəhətlərdən biri də M.F.Axundovun millətin azadlığı yolunda apardığı mübarizədə dönməzliyi və ardıcılığı təşkil edir.

Bütövlükdə tarixi poemaların müəllifləri M.F.Axundovun bədii obrazını doğma xalqının azadlıq və istiqlaliyyətindən, mədəni yüksəlişindən uca və özgə ideal tanımayan cəsarət və dəyanət rəmzi, böyük vətənpərvər ziyalı kimi tərənnüm edirlər.

Açar sözlər: *M.F.Axundov, tarixi poema, bədii obraz, ilk yaradıcılıq dövrü, ədəbi düşüncə, poetik tərənnüm, cəsarət rəmzi*

**Literary features of the image of Mirza Fatali Akhundov in historical poems of Azerbaijan
Summary**

The article studies historical poems depicting the artistic image of the founder of Azerbaijani drama Mirza Fatali Akhundov in terms of the period in which the writer lived, his personality, the formation of creative activity, and the struggle for freedom of the nation (of S.Rustam's "Sabuhi's Thoughts" (1962), H.Huseynzadeh's "When Hearts Unite" (1964) and T.Bayram's "Wounded Song" (1982). The author focuses on the issues of history and modernity, literary-philosophical presentation of the past in these historical poems, which mainly poetically describe the early period of M.F.Akhundov's literary creativity and evaluates the unique literary language means and artistry features of the works. It is substantiated that the authors of the poems present the main features of the struggle of the literary hero –thinker-writer for social mission. One of the main features that unites these poems is the steadfastness and consistency of M.F.Akhundov's struggle for the freedom of the nation.

In general, the authors of historical poems glorify the artistic image of M.F.Akhundov as a symbol of courage and perseverance, a great patriotic intellectual who recognizes no other ideal than the freedom and independence and cultural rise of his native people.

Key words: *M.F.Akhundov, historical poem, literary image, early period of literary creativity, literary sense, poetical hymn, a symbol of courage*

Giriş

Öz yaradıcılığı ilə Azərbaycan ədəbiyyatını yeni inkişaf mərhələsinə çıxarmış və dünya mədəniyyətinə incilər bəxş etmiş M.F.Axundovun zəngin irsinin, dövrünün və şəxsiyyətinin öyrənilməsi bütün dövrlər üçün əhəmiyyətli və aktualdır. Bu mühüm məsələnin bir cəhətini də yazıçı-dramaturq haqqında yazılmış tarixi poemaların tədqiqi təşkil edir. M.F.Axundov haqqında yazılmış tarixi poemaları təhlilə cəlb etmək tək cəhətli sənətkarın tale yolunun, şəxsiyyətinin bədii təcəssümünü araşdırmaq baxımından deyil, həmçinin onun yaşayıb yaratdığı dövrün gerçəkliyinin sənət dili ilə tərənnüm edilməsi məsələsini aydınlaşdırmaq, ədəbi şəxsiyyətin işıqlı obrazının bədii ədəbiyyatda yaradılması ilə bağlı problemləri incələmək cəhətindən də əhəmiyyətlidir.

Azərbaycan ədəbiyyatı, mədəniyyəti və fəlsəfi fikir tarixinə sanballı töhfələr vermiş M.F.Axundovun zəngin ədəbi irsi hərtərəfli öyrənilməsi kimi, bədii obrazı da şairlərimizin yaratdığı tarixi poemalarda da xüsusi rəğbətə tərənnüm edilmişdir. Azərbaycan və Yaxın Şərq ölkələrində yeni realist mədəniyyətin, teatrın, nəsrin, estetik-fəlsəfi fikrin əsaslı təşəkkülündə və inkişafında mühüm rol oynamış M.F.Axundovun ədəbi obrazı xalq şairləri Süleyman Rüstəmin (1969: 258) 1962-ci ilin oktyabr ayında yazdığı “Səbuhini

düşünərkən”, 1964-cü ildə Hüseyn Hüseynzadənin (1964: 84) qələmə aldığı “Ürəklər birləşəndə” və Tofiq Bayramın (2005: 328) uzun illər ərzində (1962-1982) ərsəyə gətirdiyi “Yaralı nəğmə” (ilkin nəşrlərdə “Səhər yelləri” – S.Ə.) adlı tarixi poemalarda ədibin həyat və yaradıcılığı ilə bağlı tarixi-filoloji faktların və əsər müəlliflərinin poetik düşüncəsinin nəticəsi olaraq yaradılmışdır.

S.Rüstəmin “Səbuhini düşünərkən” poeması məzmun və forma baxımından janrın tələblərinə tam cavab verməyindən, əsər daha çox süjetli şeir adlandırıla bilər. 117 misralıq əsərdə Azərbaycan dramaturqiyanın banisi M.F.Axundovun millət azadlığı uğrunda apardığı mübarizədə göstərdiyi fədakarlıqlar sadalanır və ədibin ümümləndirilmiş portreti çəkilir. Çoxdan düşündüyü ideyanı – Səbuhi haqqında əsər yazdığı qət edən S.Rüstəm öz qəhrəmanını mütəfəkkir-yazıcının içtimai amal uğrunda ardıcıl mübarizəsinin başlıca xüsusiyyətini müəyyən etməklə təqdim edir. Şair Axundovun millət azadlığı uğrunda dönməzliyini və ardıcılığını düzgün müşahidə etmiş, məqsədinə çatmaq üçün hər zəhmətə hazır olub, ürəyinin dediklərini yazmışdır. İlk misralardan Səbuhinin səciyyəvi xarakterini açmağa çalışan şair epitet və təşbehdən istifadə edərək ədəbi qəhrəmanını

Bir millətin dərdlərini üzərində gəzdirən,
Əsrin ağır yüklərini kürəyində gəzdirən (Rüstəm, 1969: 124)

millət fədaisi kimi dəyərləndirir, “Qatı qara buludların içindən Günəş kimi göründüyünü” təsdiqləyir. Əsər M.F.Axundovun timsalında ümumi ruhu təlqin edir ki, hər kəs millət, xalq yolunda çalışmanın şərəf və ləyaqətini duymalı, millətin varlığını qorumaqda əziyyətə qatlaşaraq əbədi yaşarlılıq qazanmağa can atmalıdır. Axundov əlindəki qələmini

Qılınc kimi cəhalətin boğazına dayadı,
Haray çəkdi təməldən dəyişməyə həyatı...
Hücum çəkdi qaranlıqlar dünyasına amansız,
Bircə an da yaşamadı azadlığa gümansız. (Rüstəm, 1969: 124-125)

S.Rüstəm M.F.Axundov yaradıcılığının əsasında ədibin dövrünün mənzərəsini özünün ədəbi düşüncəsinin təxəyyülü ilə təsvir edir. Oxucunun nəzərində Axundov gənc yaşlarından qan ağlayan Şərqi azadlığa səsləyən mübariz kimi ucalır. Müəllif Səbuhiyə üz tutub, döyüslərdə yağılardan min yara alanda da xalqını düşündüyünü təsdiqləyir:

Sən başını dik tutub,
Ürəyinin ağrısını unudub
Öz xalqının yarasını düşündün,
Azad xoşbəxt dünyasını düşündün. (Rüstəm, 1969: 126)

Səbuhini düşünen S.Rüstəm ədəbi qəhrəmanını qərinələrdən keçirib bu günümüze gətirir. Burada iki yüz ilin o üzündə qalmış dünyadan XXI əsrin müstəqil Azərbaycanına – M.F.Axundovun arzuladığı və uğrunda mübarizə apardığı azad, müstəqil məmləkətə körpü salınır, onun o biri ucundakı Səbuhiyə böyük inamla çatdırılır ki,

Sağ olsaydın bu gün sən,
Bizim xoşbəxt nəsilləri basardın öz bağına.
Doğma azad Vətəninin torpağını öpərdin.
Bəli, bəli, yaşasaydın bu günlərə qədər sən,
İnanıram buna mən:
Öz xalqının taleyindən, ustad, razı qalardın!.. (Rüstəm, 1969: 127)

Qeyd edək ki, dramaturqa ünvanlanan bu müraciət həm də eyni ilə S.Rüstəmin özünə aid olunmalıdır. Beləliklə, S.Rüstəmin düşüncələlərində Səbuhi – M.F.Axundov cəmiyyətimizin saflığı və sağlamlığı, millətin gözündən zülmət pərdəsinin qaldırılması uğrunda mübarizədə ön cərgədə görünür, onun milliyyətçiliyə, milli şüuru oyandırmağa xidmət edən ideyalarının bu gün də öz bəhrəsini verməkdə olduğu təsdiqlənir.

Hüseyn Hüseynzadə M.F.Axundovun həyat və yaradıcılığının 1834-1837-ci illər dövrünü əks etdirən, əsərin əsas süjet xəttini təşkil edən Mirzə Fətəlinin mütərcimlik fəaliyyətini (“Döz buna tərcüməçi”), onun rus ədəbiyyatının qabaqcıl nümayəndələrindən A.Bestujev-Marlinski ilə əlaqələrini (“İnsan insan axtarır”, “Dostlar”) və A.S.Puşkinin ölümünə həsr olunmuş “Şərq poeması”nı (“Şərq poeması”, “İki şeir”)

mənalandıran poemanın fəsillərini əvvəlcə “Onlar görüşdülər” (Hüseynzadə, 1962: 29-33) başlığı altında oxucuların diqqətinə çatdırmışdır. Şair “Ürəklər birləşəndə” (Hüseynzadə, 1964: 84) poemasını tam həcmdə 15 may 1962-ci ildə bitirərək 1964-cü ildə çap etdirmiş, M.F.Axundovun bədii obrazının ilk dövrünün elmi-ədəbi dəyərini, onun Puşkinə və rus mədəniyyətinə münasibətini dolğunluğu ilə müəyyənləşdirilməsi üçün əsəri proloq, epiloq və beş fəsillə (“Tiflis”, “Bir şam yanır”, “Onlar hara gedirlər”, “O yenə qayıtdı”, “Sonuncu piyalələr”) zənginləşdirmişdir.

Poemanın başlıca motivini və ideya məzmununu ifadə edən “Şimalda Puşkinə atıldı güllə, / Cənubda Səbuhi qana boyandı” (Hüseynzadə, 1964: 44) epigrafi ilə başlanan əsərin proloqu Tiflisin köhnə qəbristanında Mirzə Fətəlinin müqəddəs məzarı önündə dərin düşüncələrə dalan müəllifin illərin arxasından onun sözünün, özünün axtarışının məramı açıqlanır, həyatı səhifələnir. Heykəl önündə ədibi düşünən müəllif onu dərin düşüncəli, geniş sinəsi qabarmış, ürəyi sözlə dolu görür. Şairin bu yozumunda ədəbi obrazın ürəyində deyilməmiş sözü qaldığı, demək, yazmaq istədiklərindən hamısını deyə, yaza bilməməsi anlaşılır. Əsər çarizmin xalqlarla amansız rəftarını əks etdirən və onun məzmunun ümumi ruhunu müəyyənləşdirən interyerlə – dəftərxananın təsvirilə başlanır.

İmperatorun şəkli
baş tərəfdən asılmış,
baxır cüt başlı qartal
ağzını ayıraraq.
Elə bil dağı, daşı
udacaq bircə anda,
ərzi parçalayacaq
qaldırıb caynağında. (Hüseynzadə, 1964: 51)

İlk misralardan M.F.Axundovun bir tərcümən kimi aclıq, soyuq, cəhalət, yalan, böhtan, xəyanət, xalq dərini anladan şikayət, məktublar, ərizələr, fərmanlar, göstərişlərlə rəftarını qəlb ağrısı ilə göstərən müəllif ədəbi obrazın gələcək fəaliyyətinin bünövrəsini qoyur, mütəfəkkir-filosofun və yazıçı-dramaturqun necə yetişəcəyini göz önünə gətirir. Dünyaya qarşısında qalaq-qalaq yığılan, xalqın can yanğısı, göz yaşıyla yazılan şikayət məktublarından boylanan Səbuhi xidmətdə rəğbət qazansa da, “ruhən çarizm tərəfində durmamış, onun tərəfdarı olmamışdır” (5, Qasımzadə, 1974: 262). Gözünün qabağında yığılan kağızlar ona dərdi başından aşan xalqın talesizliyini göstərir.

Neçə bağlanan qapı,
Neçə qaralan ocaq,
Neçə viran kənd, şəhər...
Tərcüməçi, döz buna
Hünərin varsa əgər! (Hüseynzadə, 1964: 53)

“Döz buna tərcüməçi” adlanan bu fəsildə gənc Mirzə Fətəlinin yanına gəlmiş gözləri çuxurda, saçları dümağ, dodaqlarının rəngi qaçmış qocayla söhbəti, onun dərini dinləməsi, oğlunun arxdan su açdığına görə bəy tərəfindən tutdurulmasından şikayət edən kəndli ilə ünsiyyəti, məmurun insanlığı şikayətçini heyrətləndirir, indiyədək burda belə hörmət görmədiyindən təsirlənir, haqlı olaraq ümidini ona bağlayır:

Yaz oğul, öz əlinlə
Yaz bu şikayətimi,
Yaz dərdlərimi bir-bir...
Deyirlər sən yazan şey
Daşdan, dəmirdən keçir. (Hüseynzadə, 1964: 55)

Yeni realist Azərbaycan ədəbiyyatının banisi M.F.Axundovun formalaşmasında Tiflis ədəbi mühitinin, o cümlədən zaman-zaman siyasi fəaliyyətlərinə görə Qafqaza sürgün edilmiş rus ədəbiyyatı nümayəndələrinin roluna, onun xüsusilə Bestujev-Marlinski ilə əlaqələrinə əsərdə geniş diqqət yetirilir. “Azərbaycan tarixi poemaları ədəbi əlaqələr kontekstində” problemi araşdırılarkən poema qəhrəmanlarına çevrilmiş digər xalqlar ədəbiyyatının, o cümlədən rus ədiblərinin bədii obrazları ayrıca tədqiq olunacaqdır. Buna görə də M.F.Axundova həsr olunmuş poemaların müəyyən hissələrinin dissertasiyanın uyğun yarım fəslində baxılması, fikrimizcə, daha münasib hesab edilə bilər.

H.Hüseynzadə “böyük bir insan” haqqında başladığı kitabın məqsədini bəyan edib kitabın ilk varacağı kimi Tiflisi (“Tiflis”) göz önünə gətirir, gənc M.Fətəlinin gecəli-gündüzlü elm öyrəndiyini, rus dilini

mənimsədiyini (“Bir şam yanır”) təsvir edir. Diqqəti Azərbaycanın iki əkiz oğlu – A.Bakıxanovla M.Fətəlinin Tiflisin dolaşq küçələrilə irəli addımlamalarına, millətin dərdlərindən danışmalarına, birgə çarə axtarmalarına yönəldən müəllif ustad-şagird münasibətinin mahiyyətinə varır, onların istəklərini qələmə alır:

Şərqin sinəsinə çökmüş ətalət,
Qönçətək açmadan solur oğul-qız.
Cəhalət içində boğulur millət,
Çoxdur maarifə ehtiyacımız. (Hüseynzadə, 1964: 58)

Əsərdən gətirilən bu misralarda XIX əsr Azərbaycanının dərdinin miqyası görünür, əlacsızlığın insanı və bütövlükdə cəmiyyəti düçar etdiyi ağrının, kədərin çəkilməzliyi dərk olunacaq səviyyədə təqdim olunur, bu hisslər ədəbi qəhrəmanın qismətinə düşən insan gücündən artıq sınaq qarşısında qaldığını ifadə edir. Poemanın əsas çəkisini onun ayrı-ayrı fəsillərində M.Fətəlinin üzərinə düşən tarixi məsuliyyətinin aydın dərkə daşıyır. O, mənsub olduğu xalqın faciəsini, Vətən dərdini, yurdun ağır gününün bədbəxtliyini açıq-aşkar anlayır, öz missiyasını onda görür ki,

Biz də oyatmasaq xalqı yuxudan,
Kim onu səsləyib qaldıracaq?! (Hüseynzadə, 1964: 59)

Bu fikirdə xalqın tərəqqisi yolunda M.Fətəlini millət fədaisi kimi görən hər kəsin özünü Vətənə xidmətə səfərbər etməsi nəzərdə tutulur, onun yaradıcılığı və mübarizəsi Vətən dərdinə yanmağın bariz nümunəsi, himni kimi səslənir. H.Hüseynzadə poemada zaman-zaman ədəbi qəhrəmanın portretini canlandırır, onu “arxasızın dirəyi”, hamının “güman yeri”, “dar gündə köməyi” və s. ifadələrlə təqdim edərək qürurlanır, lakin “dağları çiyində gəzdirən” Fətəlinin “əyilməz qəddini möhnət əyibdir” fikrillə təəssüflənir. Şair əsərdə gənc Mirzə Fətəlini daim düşünən, zülmət içində boğulan nəsillərin, ömürləri möhnət içində çürüyən adamların xilasını üçün yollar axtaran, xalqı xoşbəxt gələcəyə çatdırmaqda özündə güc, qüdrət tapan maarifpərvər mütəfəkkir-filosof kimi təsvir edir:

Həyat yollarında yüz yoxuş, eniş.
Dərin dəryaların seyrinə varır.
Üfüqlər hüdudsuz, üfüqlər geniş,
Qartal uçmaq üçün qanad axtarır. (Hüseynzadə, 1964: 67)

Ədibin müəllimlik fəaliyyəti, xalqın maariflənməsi yolunda mübarizəsi poemanın əsas mövzularındandır. Xalqını cəhalətdən ayılmaq yolunda Mirzə Fətəlinin başlıca silahı insanların təfəkkürünü yeniləşdirmək, şüurunu oyatmaqdır. Gözləri tutulan Bəhrəmin sağalması üçün anasının seyidə nəzir, dilənçiyə pay verməsi, dua yazdırması nəticəsiz qalır, müəllim şagirdini göz həkiminə aparıb müalicə etdirir. Poemada xəstəyə göstərilən yanaşmalar o dövrün sadə insanların vəziyyətini tam reallığı ilə göstərilir:

Amansız cəhalət öz hökmündədir,
Zəhər tək işləyib ürəyə-qana.
Yenə də allaha təşəkkür edir
Oğlunu həkimlər sağaldan ana. (Hüseynzadə, 1964: 71)

Məktəb səhnəsi, nəsilləri elmə, mədəniyyətə səsləyən məktəb zənginin səsi, Mirzə Fətəlininin bu fonda nələrə duyub düşünməsi obrazın həyat amalını açmağa kömək edir. Bu zəng səsinin “cəhalət zəncirinin çürümüş həlqələrinin biləklərdən” qoparacağına, “yatanlara oyan”, inləyən zavallı millətə “dur, haqqını qan!” deyəcəyinə, hər evdə, hər insan həyatında əqlin, fikrin gözünün nurlu sabaha açacağına dərin ümid oyatdığı duyulur. M.Fətəlinin ürəyindən keçənləri, xəyalındakıları şair elə bir zənglə ifadə edir ki:

Gurlayıb gecə-gündüz
“cəhalət yuxusundan,
ey millət, ayıl” desin.
“Yetər müti qaldığın,
Söyülüb alçaldığın,
sən də bir sayıl!” desin!.. (Hüseynzadə, 1964: 72)

Əsərdə M.F.Axundovun ədəbiyyatımızın inkişafı uğrunda mübarizəsi, onun rus və dünya ədəbiyyatları ilə tanışlığı, rus cəmiyyətində baş verənlərə diqqəti və reaksiyası müəllif tərəfindən əhatəli verilmişdir. Müəllif ədəbi qəhrəmanın A.S.Puşkinin ölümünə yazdığı “Şərq poeması”nı Azərbaycan və rus ədəbiyyatşünaslığı əsasında qiymətləndirir, Səbuhinin rus mədəniyyətinə üz vermiş ağır itkidən təsirlənərək cinayətkara ünvanladığı poetik etirazına obrazlı cavab verir,

Səbuhi alışıb yandı fikirdən,
Canında illərin ağrısı gəzdi.
Sağ qolu yanına düşsəydi birdən
Bəlkə də bu qədər inildəməzdi. (Hüseynzadə, 1964: 78)

qəsidəni “amansız çarın başının üstündə çaxan ildırım” adlandırır və bu qənaətdə akademik Mikayıl Rəfilinin təsdiqinə əsaslanır: “Səbuhi şeirindəki fəryad ağır müsibətə mütbəla olmuş, lakin ruhdan düşməmiş, diz çökməmiş, əksinə, mühüm və qəti qərara gəlmiş bir adamın fəryadıdır” (Rəfil, 1990: 17).

Poemanın sonuncu – “İki şeir” fəslində əslində poemanın başlığının açılmasına xidmət edir. Burada müəllif Puşkinin ölümünə yazılmış iki əsəri – “yatağına sığmayan, coşqun bir ümman kimi dil açan” M.Y.Lermontovun “Şairin ölümü” və M.F.Axundovun “Şərq poeması”nı onlarla itthaf arasından seçib mənalandırır, bu iki “qorxu bilməyən” poetik nümunələrin gücünü üsyankar kimi “qatillər, canilər dünyasına meydan oxuduqlarında”, başlıca qayəsini onların “qətl olunan şairin qanını tələb etməsində” görür, qoca Şərqin rus şairinə olan sonsuz məhəbbətini şairinə dildə ifadə edən “Şərq poeması” ilə “Şairin ölümü” və digər hər hansı bir əsər arasında “yaxınlıq” arayanlara tutarlı cavab verir.

Bu hissədə görüşmələri daha çox ehtimal edilən, lakin tarixi-filologiya dəlillərlə sübuta yetirilməyən, eyni dövrdə yaşayıb yaratmış bu iki fədakar söz ustalarının – M.Y.Lermontov və M.F.Axundovun tanışlığını təsvir edən şair onların bir-birilə yalnız “diləklər, ürəklər görüşəndə, Bakıxanovla Puşkin söhbətləşəndə, öz fikirləri səsleşəndə”

Otuz yeddinci ildə,
Puşkinin qəbri üstə,
Şeirlər görüşəndə
Gəlib görüşdü onlar! (Hüseynzadə, 1964: 81)

fikrində “Lermontov və Azərbaycan ədəbiyyatı” probleminin son nəticələrinə əsaslanır.

H.Hüseynzadənin “Ürəklər birləşəndə” poeması M.F.Axundovun xalqın azadlıq və səadəti uğrunda mənəvi axtarışda olan gənclik illərinin poetikası müəllifin və xalqın ədəbi qəhrəmana dərin məhəbbətinin bədii ifadəsini əks etdirir.

Məzmununda epik nəql olunma və lirik təsvirlərdən geniş istifadə olunduğu Tofiq Bayramın “Yaralı nəğmə” poeması da Azərbaycan dramaturgiyasının banisi, dahi yazıçı-mütəfəkkir M.F.Axundovun ədəbi-ictimai fəaliyyətinin ilk dövrlərinə həsr olunmuşdur.

8 hissədən ibarət yazılmış poema müəllifin görkəmli ədibdən gətirdiyi “Biz behiştə bərabər olan vətənimizin şərəfatini əhya etməliyik” epiqrafı ilə başlanır və ədəbi obrazın fəaliyyətinin, əməllərinin, istək və arzularının, daxili aləminin açılmasına xidmət edir.

T.Bayram da poemanı dövrün xarakteristikası ilə, lakin daha ətraflı və təsirli verir. Hər cür istismar və təhqirlərə məruz qalan, yüzbaşının, kəndxudanın zülmünə dözməyən, ən adi insani hüquqlarından məhrum olan, torpağını itirən, aclıq çəkən ailəsinin yanına dönməyə üzü olmayan kəndlinin pərişan halı oxucuda dərin üzüntü yaradır:

Yazıq necə qayıtsın
Külfətinin yanına?
Həyat onu çəkmişdi
Aclıq imtahanına. (Bayram, 2005: 251)

Kəndli kimə əl açacağını, kimə pənah gətirəcəyini bilmir, “yerdə itən haqqını göydən ala bilməyəcəyini” anlaşıqda kəndin qoca mirzəsinə məktub yazdırıb Tiflisə, baş divanxanaya dərdinə çarə axtarmağa yola düşür.

Kənddən çapar gedir ayda bir kərə,
Gözləsə, külfəti ölər acından.
Özü yola düşdü, o qərib yerə,
Danışsın dərdindən, ehtiyacından. (Bayram, 2005: 253)

Əsərin əvvəlki hissələrində xalqın dərdlərini önə çıxaran T.Bayram Mirzə Fətəlinin gələcək mübarizəsi üçün bir növ zəmin hazırlayır. Məktub aparan kəndli “Torpaq gətir, çörək gətir, ay dədə”, – deyə imdad edən övladının səsinə duyur, o məktubda bir dərdli ananın “yoxsul varlığının əlindən qan udan” fəryadını eşidir. Dərdlərin ən böyüyü isə “Azərbaycan fəryadının yadlar əlifbasında” ifadəsi, ana dilində məktəbin olmamasıdır.

Dövrün zülmünə bax:
Qanını ovuc-ovuc
İçirlər, doymayırlar.
Dərdini öz dilində
Deməyə qoymayırlar. (Bayram, 2005: 256)

“Dilsiz millətin” dil dərdini T.Bayram ədəbi qəhrəmanının əsas mübarizəsi olmasında ona əsaslanır ki, “M.F.Axundov ədəbiyyatın bir sıra janrlarında ana dilində əsər yazmağa ilk dəfə təşəbbüs etməklə xalqın zəngin dil xəzinəsini üzə çıxarmış və sübut etmişdir ki, Azərbaycan xalqının da gözəl və zəngin dili vardır, bu dildə xalqın bütün istək və arzularını bədii şəkildə ifadə etmək mümkündür” (Qurbanov, 1980: 64).

Oxucu Mirzə Fətəli ilə poemanın üçüncü hissəsində görüşür. T.Bayram əsərin qəhrəmanından söz açmazdan əvvəl onun haqqında xalqda olan təsəvvürlərdən, Vali divanında “haqq” məmurundan xəbər verir. Başı lovlulu, ürəyi dağlı kəndlinin “Bir vətən qeyrətli, kişi papaqlı / İnsana əşhədü-ehtiyacı var” kimi misralarının arxasından M.F.Axundovun xəyalı canlanır. Bu hissə ədəbi obrazın yaşayıb işlədiyi Tiflis şəhərinin məğrur, uca qala divarlarının pəhləvan tək şəhər üstünə sinə gərməsi, Kür çayının qayalara çırpıldıqca yaralanmış bir aslan kimi nərildəməsi, iti bürclərin nizə kimi sıx dumanı parçalayıb doğan günəşə yol açması, dan şafəqinin su yerinə axan qanı yerdən yığıb öz rənginə qarışdırması, günəşin qıpqırmızı ürək kimi sallanması və s. mənzərə ilə başlanır.

Burada təşbeh və digər bədii təsvir vasitələri əsərin bədii ruhunu, “...öz şəxsi həyatının mənasını ümumin mənafeyinə xidmət etməkdə görünən və öz qarşısına məhkum, məzlum xalqları qaranlıqdan işıqlı bir aləmə çıxarmaq məqsədini qoyan” mübariz mütəfəkkirin (Cəfər, 1962: 35) düşüncələrinin mahiyyətini tamamlayır. Əsərdə M.F.Axundovun bu yolda narahatçılığı, yazıb yaratmaq, xalqı maarifləndirmək istəyi dərin hisslərlə ifadə olunmuşdur.

Poemadakı konflikt xalqı əsarətdə saxlayan rejimlə Mirzə Fətəlinin milləti azadlığa, səadətə çıxarmaq istəyi arasındakı mübarizədən doğur. Əsər boyu Qafqazın şeir-sənət mərkəzi olan Tiflis şəhərini ikiyə bölən Kürün sağ sahililə sol sahili, varlı zadəganlarla kasıb xalq kütləsi arasında qarşıdurma davam edir. Şəhərin müsəlman məhəlləsinin, qaynar qazan kimi aşıb-daşan Şeytanbazarının, bazar əhlinin, bura gələnlərin təsviri, güllə kimi şaqıldayan qamçı səsi, dilənçilərlə rəftar bu təzadı daha da artırır. Şair epik təsvirə üstünlük verərək dilənçilərin yol keçən xanımlara əl açıb tiffillərə çörək pulu dilənmələrini, gümüş pulların yerə səpələnməsini, “yardım” edənlərin ədaları ilə “neçə nakamın qəlbini yaralanması”nı, çar əsgərlərinin yerdə sədəqə axtaran dilənçini əzməsini canlandırır.

Qəpik gəzən gözlərinə
Təpik dəyir,
Qızıl qanı parıldayır
Daşlar üstə. (Bayram, 2005: 272)

T.Bayram burada adi hal sayılan bu faciəyə ətrafdakıların münasibətini müxtəlif tərzdə: ah çəkənlərin, laqeydliklə baxanların, göz yaşı axıdanlar arasında “bulud kimi dolan”, “qaynar gözlərindən alov yağan”, “palıd kimi əyilməz”, “zər paqonlu”, “qanadları yarı bağlı qartalın” dilənçinin ölümünə qəlbən yananın, sanki özünün yaralandığını hiss edən məmurun meyitin ortalıqdan götürülməsi və dəfn edilməsi üçün hambala pul verənin timsalında təsvir edir. Süjetin sonrakı inkişafından həlak olanın divanxanaya məktub gətirən kəndli, ona mərhəmət edənsə Mirzə Fətəli olduğu ortaya çıxır:

Fətəlidir pənahımız,
Köməyimiz.
Dar ayaqda yapışmasa
Əlimizdən,
Əldən çıxar olub-qalan
Çörəyimiz. (Bayram, 2005: 274)

Tapdanaraq ölmüş kəndlinin “üzərində göz yaşları”, “qan ləkəsi” olan məktubu poemada obraz səviyyəsində təqdim olunur, Fətəli məktubu – ümid, xalq dərdinin ifadəsi və “qan örtüklü Vətən” kimi dəyərləndirir. Müəllif bu yanaşmadan sonra M.F.Axundovun millətin nicat yolunun tapılmasında axtarış və düşüncələrinin mahiyyətinə varır, şeirin ahəngi qəhrəmanın ruhi vəziyyətinə uyğun şəkildə dəyişir – daxili iztirab və düşüncələr qətiyyətli addımlarla əvəzlənir. Millətinin fəryadına dözməyən, onu qəflət yuxusundan oyatmağa çalışan Mirzə Fətəli özündə ildırım gücü hiss edir, qəsidə və qoşma yazmağın xalqın yarasına məlhəm olmadığını anlayır, şeir günəşi Nizaminin cahanşümul sənətinə arxalanıb genişlik, asiman, zirvələrə uçmaq üçün qanad istəyir, özündə xalqa işıq saçmaq üçün üsyan, qəzəb, kin duyur, şüurlarda inqilab, mübarizə üçün sənət meydanı gəzir. Bir millətin azadlığının buxovlanması, arzularının qoparılaq oda atılması ədəbi qəhrəmanda o fikri oyadır ki, “ağırlıqdan oğulları vulkan kimi püskürməyən”, haqq yolunda “qasırgalı ümman kimi hayqırmayan”

O millətin ürəyində
Məhkumluğa nifrət olmaz.
Zalımını, düşməninini
Tanımayan bir millətdən
Tayfa olar, millət olmaz! (Bayram, 2005: 289)

T.Bayram M.F.Axundovun mənəvi aləmini, məqsədini, həyat amalını, qətiyyətini bu fikirlərlə müəyyənləşdirir: “Bu dövrəni dəyişməli / Bax bu yolda Vətən deyib döyüşməli!”

M.F.Axundov şəxsiyyətini geniş planda təqdim edən müəllif bədii obrazın yaşadığı dövrün çətinliklərini əhatəli təsvir etməklə onun yaradıcılığının görünən və görünməyən tərəflərini, ilk baxışda ziddiyyətli təsir bağışlayan məqamlarına işıq tutur. Bu çətinliklərin bir qismi Axundovun dini-əfsanəvi rəvayətləri, xalqın şüurunu zəhərləyən, zövqünü korlayan hər cür dini fanatizmə qarşı çıxması ilə bağlıdırsa, digəri onun məmurluq fəaliyyəti ilə şərtlənir. Bu mənada Mirzə Fətəlinin öz dövrünün ilkin münasibətinə fikir aydınlığı gətirilir, poemada onun alicənab keyfiyyətləri məharətlə tərənnüm olunur, xalqına dərin məhəbbətini T.Bayram iftixarla ədibin ilham mənbəyi hesab edir, yaşamağın və yaratmağın çətin olduğu bu dövrdə bərkiyən, mətinləşən obrazın

Çiyini çarın olsa da,
Qəlbi millətin oldu. (Bayram, 2005: 304)

fikri Axundov dühasının mahiyyətini, “Əynindəki hərbi geyim / Sıxır onu zindan kimi” təşbehi isə onun xalqına xidmət etmək arzusunu ifadə edir.

Bu nə həyat, nə dövrəndir?
Təməli qan, hökmü qandır.
Haqq deyənin mükafatı
Ya güllə, ya dar ağacı. (Bayram, 2005: 311)

olduğu ilə dövrü obrazın dililə səciyyələndirən müəllif XIX yüzilliyin ictimai-siyasi mənzərəsini, xalqın savadsızlığını, “yaşmaq altda ömür sürən, Günəşi də gizli görən” ana-bacıların “Necə məni oxusun bəs?” düşüncəsini əsas götürən Mirzə Fətəlinin dövrün tələbinə uyğun istəyini, çıxış yolunu onda görür ki,

Şeir yazmaq fayda verməz,
Roman yazmaq fayda verməz.
Güzgü kimi düz göstərən
Səhnə görəndə indi bizə. (Bayram, 2005: 315)

Əsərin son iki hissəsində T.Bayram M.F.Axundovun öz dövründə geniş xalq kütlələrinin xəyalını hərəkətə gətirmək, onların zövqünü cilalandırmaq, mənəviyyatını zənginləşdirmək üçün şeirdən drama, kiçik ədəbi formadan böyük formalara keçmək arzusuna və həmin janrdə müasir ruhlu ilk pyes yazdığına diqqət yetirir. Yalnız bu yolla “millət gözünü açıb o güzgüyə baxar, özünə nəzər salıb özünü tanıya bilər, öz eybinə gülərək özünə gülə bilər”, - qənaətini təsdiqləyir. T.Bayram Səbuhinin bunları dərinləndirən anladığını, yaratmaq eşqiylə yandığını, qəlbində zamanın dərdləriylə vuruşanda təkə qələminə arxalandığını, Tiflisdə oturub Azərbaycanı güzgü kimi göstərdiyini, sənətdə inqilab yaratdığını müjdəsini verir, onun ilk əsərinin zamanla vuruşunu “qəflət dünyasına od vuran qığılcım”, “Şərqi fırtınası” adlandırır.

Onun damarında coşub qaynayan
Qeyrət bulağıdır, kişilik qanı.
Səssiz küçələrlə yeriyir bu an
Şərqi fırtınası, Şərqi tufanı. (Bayram, 2005: 320)

Beləliklə, T.Bayramın “Yanıqlı nəgmə” poemasında doğma xalqın azadlıq və istiqlaliyyətindən, mədəni yüksəlişindən uca və özgə ideal tanımayan cəsarət və dəyanət rəmzi, böyük vətənpərvər ziyalı M.F.Axundovun arzularının həqiqətə çevrildiyi ilk yaradıcılıq dövrünün vəsfi şairin poetik istedadının və temperamentinin, dərin və canlı həyat müşahidəsinin nəticəsində ərsəyə gəlmiş, ədəbi obrazın dühasının və düşüncəsinin hərtərəfli dərinə zəmin yaradılmışdır.

Nəticə

S.Rüstəmin “Səbuhini düşünərkən”, H.Hüseynzadənin “Ürəklər birləşəndə” və T.Bayramın “Yanıqlı nəgmə” tarixi poemaları M.F.Axundovun zəngin yaradıcılıq dövrünün yalnız başlanğıcını əhatə etsə də, bu əsərlərdə görkəmli ədəbi şəxsiyyətin bədii obrazı “Öz xalqının azadlığı və gələcək səadəti uğrunda vuruşan əsgər”in (Tixonov, 1962: 11) dolğun surəti yaradılmışdır. Bu poemaların ideya məzmununun gücü təkcə müəlliflərin həssas qəlblərinin M.F.Axundov haqqında çarpıntılarının dəqiq ifadə etməsində deyil, həm də onun uğrunda mübarizə apardığı və bütün həyatı və yaradıcılığı ilə xalqına bağlı olduğu böyük ideyaların düzgün dəyərləndirilməsindədir.

Ədəbiyyat

1. Rüstəm Süleyman. Seçilmiş əsərləri. IV cild. II cild, Bakı: Azərənəşr, 1969, 258 səh.
2. Hüseynzadə Hüseyn. Torpaq eşqi. Bakı: Azərənəşr, 1964, 84 səh.
3. Bayram Tofiq. Seçilmiş əsərləri. Bakı: Lider nəşriyyatı, 2005, 328 səh.
4. Hüseynzadə Hüseyn. Onlar görüşdülər // Azərbaycan jurnalı, 1962, № 10, səh. 29-33.
5. Qasımzadə F. XIX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi. Bakı: Maarif, 1974, 488 səh.
6. Rəfili M. Mirzə Fətəli Axundov (həyatı, mühiti və yaradıcılığı). Bakı: Elm, 1990, 256 səh.
7. Qurbanov Ş. Ədəbi dostluq (Zaqafqaziyanın rusdilli mətbuatında Azərbaycan ədəbiyyatı məsələləri) Bakı: Yazıçı, 1980, 193 səh.
8. Cəfər M. Mütəfəkkirin şəxsiyyəti // Azərbaycan jurnalı, 1962, № 10, səh. 34-35.
9. Tixonov N. Fikirlər dəryasına qərç olmuş ürək // Azərbaycan jurnalı, 1962, № 9, səh. 8-11.

DOI: 10.36719/2663-4619/24.07.20/01/144-148

Tehranə Səyyad qızı Xudaverdiyeva
Naxçıvan Dövlət Universiteti, baş müəllim
t.salmanova001@gmail.com

NAĞILLARDA ZAMAN VƏ MƏKAN FORMULLARININ SEMANTİK VƏ PRAQMATİK FUNKSİYALARI

Xülasə

Zaman və məkan formulları nağıllara sadəcə bədii gözəllik gətirmir, eyni zamanda onun təşkilində, formalaşmasında da yaxından iştirak edir. Məhz bu xüsusiyyətlərinə görə, zaman və məkan elementləri həm də nağıl janrının fərqləndirici əlaməti kimi çıxış edir. Bundan çıxış edərək, məqalədə Azərbaycan nağıllarındakı zaman və məkan markerlərinin səciyyəsi verilmiş, onların semantik və praqmatik xüsusiyyətlərindən bəhs olunmuşdur.

Açar sözlər: formul, zaman, məkan, funksiya, janr

Semantic and pragmatic functions of time and space formulae

Summary

The formulas of time and space bring to fairy tales not only artistic beauty, but also take an active part in its arrangement and formation. Due to these features, namely the elements of time and space also act as a

distinguishing feature of the fairy tale genre. Based on these features, the article describes the characteristics of time and space markers in Azerbaijani fairy tales and discusses their semantic and pragmatic features.

Key words: *formula, time, space, function, genre*

Folklor əsərlərinin dili həmişə tədqiqatçıların diqqətini cəlb etmişdir. Hər bir folklor janrının özünəməxsus poetik çuxası olduğu kimi, ifadə və təsvir vasitələri də vardır. Süjetlər nə qədər beynəlxalq səciyyə kəsb etsə də, təsvir vasitələri, formullar bunun əksinə olaraq milli səciyyə daşıyır və xalqın milli irsidir. Folklorun dili ənənəvidir. Bu ənənəvilik özünü formullarda göstərir. Nağıl formulları sadəcə bədii təsvir vasitələri deyil, eyni zamanda nağılın poetik sistemini təşkil edən komponentlərdən biridir. Onlar janrın poetik tələbi əsasında formalaşır. Ona görə nağıl janrından asılı olaraq formulların səciyyəsi dəyişə bilər. Fərqli şəkildə ifadə olunmalarına baxmayaraq, nağılçılıq ənənəsinin yaradıcılıq gücünü əks etdirir.

İnisial formulların nağıl strukturunda rolu böyükdür. O.A.Eqorovanın ifadə etdiyi kimi, başlanğıc formulları nağıllarda olduqca əhəmiyyətli rol oynayır – bu o qədər əhəmiyyətli və vacib nağıl markeridir ki, auditoriyanın diqqətini cəlb edir, gündəlik həyat qayğılarından müvəqqəti olaraq ayırır, sehrli bir ab-hava, real zaman və məkandan uzaqlıq hissi yaradır (8, 86). İnisial formullar sadəcə giriş funksiyası yerinə yetirmir, eyni zamanda nağılda cərəyan edən hadisələrin zamanı, yeri, nağılın əsas iştirakçıları haqqında məlumatları özündə ehtiva edir.

Azərbaycan inisial formulları N.Roşiyanınunun təqdim etdiyi sistemə uyğun olaraq dörd elementdən ibarətdir:

1. Hadisələrin baş verdiyi zaman
2. Hadisələrin baş verdiyi yer
3. Qəhrəmanın mövcudluğu (əsas qəhrəmanın nağıla qoşulması, onun xarakterik əlamətlərinin verilməsi).
4. Təhkiyənin gerçəkliyi və yaxud ironik formul.

İnisial formullar həm kompozisiya elementi kimi çıxış edir, həm də semantik yükü vardır. İnisial formullar hadisələrin cərəyan etdiyi yer və zaman haqqında, nağılın əsas iştirakçıları haqqında məlumat verir, söyləyicinin nağıl mətninə münasibətini ifadə edir. İnisial formulların özləri də struktur elementlərinə görə sadə və mürəkkəb olmaqla iki qrupa ayrılır. Sadə formullar yuxarıda qeyd olunan komponentlərdən bir və ya ikisi əsasında təşkil olunur. Azərbaycan nağıllarında sadə inisial formullar daha geniş yayılmışdır. Belə formullarda əsas iştirakçılar haqqında məlumat verilir. Mürəkkəb formullar isə ən az üç komponentin iştirakı ilə qurulur. Belə formullarda qəhrəmanın mövcudluğundan əlavə hadisələrin zamanı və məkanı, söyləyicinin nağıl mətninə münasibəti də ifadə olunur. “Biri var idi, biri yox idi, bir qarı var idi” Azərbaycan nağıllarında ən geniş yayılmış inisial formuldur.

Məlumdur ki, nağıllar əsasən uzun qış gecələrində ifa olunub. Nağıl gecələri, təbii ki, birdən birə nağılla başlamırdı. Belə məclislərdə ilk növbədə gündəlik məişət qayğılarından söhbət edilər, ölkədə, məmləkətdə baş verən hadisələrdən danışılar, yalnız məclisin müəyyən məqamında nağıla keçid edilərdi. Həmin keçidi yaratmaq, auditoriyanı danışılacaq mətnə kökləmək üçün söyləyici nağıla başlamazdan əvvəl pişrovlar söyləyər, dinləyicilərin diqqətini danışılacaq mətnə cəlb edərdi.

Tədqiqatçıların da ifadə etdiyi kimi, pişrovların nağılın məzmunu ilə heç bir əlaqəsi yoxdur. Onların məqsədi auditoriyanın diqqətini toplamaq, dinləyiciləri söyləniləcək mətnə kökləməkdən ibarətdir. Pişrovlar ritmikliyi, daxili qafiyələnmələri ilə seçilir. Onlar bir qayda olaraq yumoristik məzmununda olur və dinləyicilərin diqqətini toplamağa, onları əyləndirməyə xidmət edir. Pişrovlar həm də nağıldan kənar da müstəqil şəkildə mövcuddur, müstəqil şəkildə ifa olunurlar. Yalan üzərində qurulmuş qaravəlli mətnləri (TR¹ 1716, TR 1892, 1920) buna misal ola bilər. Söyləyicilər həmin qaravəlli mətnlərindən həm nağılın əvvəlində pişrov kimi istifadə edir, eyni zamanda nağıldan kənar onları müstəqil şəkildə ifa edirlər.

Bir qədər əvvəl qeyd etdik ki, inisial formullar sadəcə giriş funksiyası yerinə yetirmir, eyni zamanda nağıldakı hadisələrin zamanı, yeri, nağılın əsas iştirakçıları haqqında da məlumatları özündə ehtiva edir. İnisial formullardan nağılda bəhs olunan hadisələrin zaman və məkan koordinatları verilir. Bu formullarla ifadə olunan zaman nağıl bitənə qədər davam edir. “Biri var idi, biri yox idi” formulu ilə başlayan nağıl zamanı “onlar yedi-ıçdi yerə keçdi, siz də mətləbinizə çatın” formulu ilə tamamlanır.

Məlumdur ki, nağıllarda hadisələr qeyri-müəyyən məkanda cərəyan edir. Məkanın qeyri-müəyyənliyi “bir kənddə”, “bir vilayətdə”, “bir məmləkətdə” kimi kəlmələrlə ifadə olunur. Bu məqsədlə qeyri-müəyyənlik ifadə edən “bir” kəlməsindən istifadə olunur. Hadisələrin xəyali zaman və məkana bağlanması əslində zaman və məkanın qeyri müəyyənliyindən irəli gəlir. Məlum formullar paradoksal vəziyyətlərdən, müəyyən varlıqlara onların təbiətinə xas olmayan xüsusiyyətlər şamil etməklə qurulur.

¹ Rüstəmzadə İ. Azərbaycan nağıllarının süjet göstəricisi. Bakı: “Elm və təhsil”, 2013, 368 s.

Məkanlar bəzən mənsubiyyət ifadə edən kəlmələrlə də ifadə olunur. Daha dəqiq desək, məkan sahibinin adı ilə də təqdim olunur. Məsələn İspin şahın məmləkəti, zərgərin şəhəri, Dəşgüvarın vilayəti və sair. Məkanların mənsubiyyət bildirən sözlərlə ifadə olunması həmin məkanların qeyri-müəyyənliyindən irəli gəlir. Bununla həmin məkanlar bir qədər konkretləşdirilir.

Bunlardan əlavə, nağıllarda bir çox məkanlar konkret coğrafi adlarla verilir.

Formullar sadəcə hadisələrin aid olduğu zaman və məkanı ifadə etmir, eyni zamanda mətnin janrını da müəyyənləşdirməyə kömək edir. Başqa sözlə, hər bir nağıl janrının onun ideya-məzmununa uyğun olaraq özünəməxsus inisial formul anlayışı vardır. Formulla nağılın məzmunu bir-birini tamamlayır. Ona görə eyni inisial formullara fərqli janrlarda rast gəlmək mümkün deyil. Məsələn, sehrli nağıllarda hadisələr qeyri-müəyyən bir zamana bağlanılır. “Göy imamın belində, Məmmədnəsir tinində” kimi xəyali zaman və məkan formulunun işlədilməsi əslində sehrli nağıl zamanının qeyri-müəyyənliyindən irəli gəlir. Ondan fərqli olaraq dini nağıllarda zaman və məkan daha konkret səciyyə kəsb edir, hadisələr Gəncə, Məkkə kimi konkret məkanlarda cərəyan edir. Hadisələr hansısa peyğəmbərin dövrünə bağlanılır. Dini nağıllarda mətnin başlanğıcında bəzən zaman formulu verilmir, amma hadisələrdən, nağılın əsas iştirakçılarından hadisələrin hansı peyğəmbərin dövründə baş verdiyini təxmin etmək olur. Zaman və məkanın konkretləşdirilməsi əslində mətnin gerçəkliyinə, orada bəhs olunan hadisələrə inamı artırır.

***

Zaman formullarında hadisələrin uzaq keçmişdə baş verdiyi ifadə olunur. Nağıllarda zaman formulları ya əyyami sabiqdə, keçmiş zamanda formullarından istifadə olunaraq verilir, ya da keçmiş zaman şəkilçiləri ilə verilir. Zaman formullarının işlənmədiyi nağıllarda isə hadisələrin zamanı “idi”, “imiş” hissəcikləri vasitəsi ilə ifadə olunur.

Sehrli nağıllarda zaman dəqiq ifadə olunmur, hadisələr adətən qeyri-müəyyən zamanda cərəyan edir. Məhz bu səbəbdən inisial formullarla hadisələrin uzaq keçmişdə cərəyan etdiyi diqqətə çatdırılır. Söyləyici özü də nağıl zamanının indiki zamandan fərqləndiyini başa düşür. Ona görə tez-tez “o vaxtı”, “o vaxtlar” kimi formullardan istifadə edərək nağıl zamanının fərqliliyini diqqətə çatdırır.

Sehrli nağıllarda hadisələrin cərəyan etdiyi zaman “keçmiş əyyamda”, “əyyami sabiqdə”, “qədim zamanda”, “keçmiş qərində”, “əyyami qədimdə” kimi formullarla ifadə olunur. Zaman formullarının böyük əksəriyyəti qeyri-müəyyən xarakter daşıyır, sadəcə olaraq həmin formullarla hadisələrin uzaq keçmişdə baş verdiyinə işarə olunur. Zaman ifadə edən formullara diqqət yetirdikdə görürük ki, onlar arasında elə bir ciddi mənə fərqi yoxdur, hamısı sinonim ifadələrdən təşkil olunub. Formulun birinci tərəfi keçmiş, qədim, sabiq kimi sinonim sözlərdən, ikinci tərəfi isə zaman, qərinə, əyyam kimi mənaca bir-birinə yaxın ifadələrdən təşkil olunur. Zaman formullarının təmsalında görürük ki, formullar daşlaşmış ifadələr deyil. Öz funksiyasını, əsas məzmunu qoruyub saxlamaqla forma baxımından dəyişə bilirlər. Bundan əlavə, “günlərin bir günündə” kimi əvvəlki formullarda fərqlənən zaman formullarına da rast gəlinir. “Əyyami-sabiqdə” kimi bəzi formullar izafi birləşməylə verilib.

İnsial formulların tərkibində yer alan formullardan biri də Allahın varlığını, təkliyini ifadə edən “Allahdan başqa heç kim yox idi” ifadəsidir. Bir çox tədqiqatçılar həmin elementin miflərdən qalma olduğunu və onunla ilkin yaradılış anına işarə olunduğunu qeyd edirlər. Həmin elementin nağıllardakı variantlarını gözdən keçirdikdə görürük ki, əslində bu elementin ilkin yaradılışla heç bir əlaqəsi yoxdur, sadəcə olaraq Allahın təkliyini, varlığını ifadə etməyə xidmət edir. Həmin elementin nağıllardakı variantı da bu təsbitin nə qədər doğru olduğuna şahidlik edir: “yaradan bir idi, bəndəsi çox idi”, “Allah var idi, şəriki yox idi”. “Allahdan başqa heç kim yox idi” formulu da sadalanan bu variantlarla eyni kontekstdə işlənir, ona görə ona fərqli mənə verib başqa bir anlam çıxarmaq düzgün deyil. Sadaladığımız formullarda ifadə olunan fikrin bir qədər fərqli tərzdə ifadəsindən başqa bir şey deyildir.

Bəzi nağıllarda hadisələr xəyali zaman və məkana bağlanılır. Bu məqsədlə “göy imamın belində, Məmmədnəsir tinində”, “xoruzun belində” kimi formullardan istifadə olunur. Xəyali zaman və məkan formulları ancaq sehrli nağıllar üçün xarakterdir. Hadisələrin xəyali, uydurma bir zamana bağlanması tədqiqatçıların firkinə, nağılda bəhs olunan əhvalatın gerçəkliyini şübhə altına alır. O.A.Eqorovun fikricə isə, ironik formullar qeyri-adi bir ab-hava yaradır, dinləyiciləri gündəlik məişət qayğılarından xilas olmağa, nağılın sehrli dünyasına dalmağa xidmət edir (8, 88). N.Roşiyanın V₂ şəklində ifadə etdiyi təhkiyənin gerçəkliyini şübhə altına salan formulun Azərbaycanda yalnız bir neçə variantı qeydə alınmışdır. O da “göy imamın belində, Məmmədnəsir tinində” şəklində ifadə olunmuşdur. Variantlarının olmaması, yalnız bir neçə nağılda rast gəlinməsi bu formulun çox yayılmadığını göstərir. Nağılda cərəyan edən hadisələrin gerçəkliyini şübhə altına alan bu formul yalnız sehrli nağıllar üçün xarakterikdir.

İronik formulların Azərbaycan nağıllarında inkişaf etməməsi əslində nağılın əvvəlində söylənilən pişrovların geniş yayılmaması ilə bağlıdır. Çünki V₂ formuluna adətən pişrovların tərkibində rast gəlinir. Ona görə N.Roşiyana pişrovların geniş yayıldığı Türkiyə türklərinin nağıllarından V₂ formuluna dair xeyli misal

gətirdiyi halda, Azərbaycan nağıllarından cəmi bir örnək verməklə kifayətlənir. Beş cildlik “Azərbaycan nağılları” toplusundan tapdığımız bir formulu da bura əlavə etsək, cəmi iki nümunə gətirmək mümkündür. Beş cildlik “Azərbaycan nağılları” toplusunda pişrov adlandırma biləcəyimiz 13 nümunə vardır ki, onun 11 eyni pişrovların müəyyən variant fərqi ilə təkrarıdır. Zəngin pişrov nümunələrinin olmaması əslində onların o qədər də yayılmadığını göstərir.

Söyləyici nə üçün öz mətnini bizə uydurma, yalan kimi təqdim etməlidir? Əslində yaxşı söyləyicinin ilk vəzifəsi, hətta söylədiklərinin gerçəkliklə heç bir əlaqəsi olmadıqda belə onları gerçəklik kimi çatdırmaq, dinləyiciləri söylədiklərinə inandırmaqdır. Maraqlıdır ki, sehrli nağıllarda biz bunun əksi ilə qarşılaşırıq. Söyləyici söylədiyinin yalan olduğunu gizlətmir, hətta bu fikri auditoriyaya da aşılayır. Əslində, söyləyici bununla təkcə söylədiklərinin yalan olduğunu vurğulamır, eyni zamanda auditoriyanı buna hazırlayır. Nağılın gerçəkliklə uyuşmayacağını, fantastik, insan ağılının qəbul etmədiyi şeylərlə qarşılaşacaqlarını qabaqcadan onlara təlqin edir. Bir növ auditoriyanı fantastik, qeyri-real kimi görünəcək hadisələrə hazırlayır. Nağılın sonunda isə dinləyiciləri nağılın fantastik, sehrli, ovsunlayıcı dünyasından çıxarıb onları yenidən real həyata qaytarır.

Müasir dövrdə toplanmış nağıl mətnlərinə diqqət yetirdikdə, əksəriyyəti quru, bədii formullardan kasad, estetik baxımdan zəif mətnlərdir. Söyləyici sadəcə ata-babasından eşidib, hafizəsində saxladığı mətnin quru məzmununu nəql edir. Müasir nağılların bu dərəcədə zəifliyinin əsas səbəblərindən biri də formullardan, demək olar ki, istifadə olunmamasıdır. Çünki ənənəvi formullar bədii keyfiyyətləri ilə nağıla bir estetiklik gətirməklə yanaşı, nağıl mətninin təşkilində də yaxından iştirak edirlər.

***

Final formullar da nağıl strukturunda olduqca sabit mövqeyə sahibdir, ibrətamiz məzmun kəsb edir, nağıl zamanından real zamana keçid rolu oynayırlar. Final formulları inisial formullara əks mövqedə durur. Əgər inisial formullar dinləyicini nağılın fantastik dünyasına kökləməyə xidmət edərsə, final formullar dinləyiciləri bu dünyadan ayırmağa, onları yenidən real həyata qaytarmağa xidmət edir. Ona görə də söyləyici özünün nağıl qonaqlığında iştirak etdiyini, yeyib-içdiyini, amma qarnına bir şey getmədiyini bildirir. Əslində söyləyicinin ironik tərzdə ifadə etdiyi bu formul dinləyicini nağıl zamanından ayırır, söylənənlərin bir nağıl olduğuna vurğu edilir və onları yenidən real zamana qaytarır.

Son illər Cəlilabad rayonundan toplanmış bir nağılda söyləyici mətni “mən də onlardan sizə xəbər gətirdim” formulu ilə tamamlayır. Söyləyici bu formulla özünü hadisələrin şahidi kimi qələmə verir. Sanki hər şey onun iştirakı ilə baş vermiş, o da görüb-götürdüklerini dinləyicilərə nəql edir, onlara çatdırır. Söyləyicinin özünün hadisələrin şahidi kimi qələmə verməsi, əslində nağıla gerçəklik donu geyindirmə, nağılda danışılanların həqiqət olduğuna dinləyiciləri inandıрмаğa xidmət edir.

Final formulları nağılın bitdiyini ifadə etməklə yanaşı, həm də kifayət qədər dayanıqlı struktura sahibdir. Onlar ya ibrətamiz məzmun kəsb edir, ya da alqış və dualardan ibarət olur.

Bir epizoddan digər epizoda keçəndə söyləyici zaman formullarından istifadə edir. Bu məqsədlə söyləyicilər “günlərin bir günü”, “aradan bir müddət keçəndən sonra” kimi formullardan istifadə edir. Bu formullardan hər hansı birinin işlənməsi yeni bir epizodun və ya yeni bir hadisənin süjet xəttinə qoşulduğunu bildirir. Bir epizoddan digərinə keçərkən də söyləyici dəqiq deyil, qeyri müəyyən zaman formullarından istifadə edir.

Formulların işlənməsi şifahi ənənənin təbiətindən irəli gəlir. Folklor mətni ifa prosesində yaranır. Söyləyici onu nə qədər şifahi ənənədən mənimsəsə də, onu ifa prosesində yenidən yaradır, auditoriyanı nəzərə alaraq onu qısaldır və ya uzadır. Başqa sözlə, folklor əsərinin ifası həmişə yaradıcılıq üstə olmuş, yaddaşın əsəri deyil. Folklor mətninin yeni variantının yaranması söyləyicinin yaddaşında müəyyən formullar ehtiyatının olması ilə müəyyən edilir. Həmin formullar vasitəsilə söyləyici mətni yenidən qurur. Bu qeydlərdən çıxış edərək deyə bilərik ki, formullar peşəkar nağılçıların yaradıcılığı üçün xarakterikdir. Söyləyici formulları ənənədən mənimsəyir, amma onları olduğu kimi təkrarlamır, vəziyyətə, stiusiyaya görə, auditoriyanı nəzərə alaraq onları dəyişdirir, variantlaşdırır. Nəticədə ənənəvi formulların yeni variantları formalaşır. Günümüzdə toplanan nağıllarda ənənəvi formulların sayının azalması, demək olar ki, işlənməməsi, onu deməyə əsas verir ki, formullar peşəkar söyləyicilər üçün xarakterikdir. Belə söyləyicilər ənənədən nağıl süjetləri ilə yanaşı formulları da mənimsəyir, nağılı söyləyərkən onlardan istifadə edir, auditoriyanı nəzərə alaraq onları dəyişdirir, variantlaşdırır. Belə formullar söyləyiciliyə yeni başlayan nağılçılar üçün deyil, öz sahəsində püxtələşmiş, təcrübəli naqallar üçün xarakterikdir. Çünki yeni söyləyiciliyə başlamış şəxs özündən əvvəlkiləri yamsılamaqla, təqlid etməklə nağıl ifaçılığına başlayır, püxtələşdikcə öz dəsti-xəttini, üslubunu formalaşdırır, nağıl mətninə daha peşəkar yanaşır. Müasir dövrdə toplanan nağıllarda ənənəvi formulların çox az işlənməsi də bu fikri bir daha təsdiq edir. Günümüzdəki nağılçılar peşəkar nağılçı deyil, başqa təbirlə desək, həvəskar nağılçılardır. Onlar güclü hafizələri sayəsində uşaq ikən yaşlıların, valideynlərinin söylədiyi nağılları yadda saxlamış, sadəcə, ailə ortamında, söhbət

düşükdə həmin nağılları ifa etmişlər. Peşəkar ifaçılar olmadığından onların bir çoxu ənənəvi formullara ümumiyyətlə maraq göstərməmiş, ona nağılın həcmi artırmağa xidmət edən vasitə kimi baxmışlar.

Beləliklə, nağıl formullarının semantik və praqmatik funksiyaları onların nağıl strukturunda nə qədər əhəmiyyətli rol oynadığını, hətta janrın təyinedici əlaməti kimi çıxış etdiyini göstərir.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan nağılları. Beş cildə, I cild. / Toplayıb tərtib edən: Hənəfi Zeynallı. Bakı: “Şərq-Qərb”, 2005, 360 s.
2. Azərbaycan nağılları. Beş cildə, II cild. / Tərtib edən Məmmədhusəyn Təhmasib. Bakı: “Şərq-Qərb”, 2005, 296 s.
3. Azərbaycan nağılları. Beş cildə, III cild. / Tərtib edən Əhliman Axundov. Bakı: “Şərq-Qərb”, 2005, 296 s.
4. Azərbaycan nağılları. Beş cildə, IV cild. / Tərtib edən Əhliman Axundov. Bakı: “Şərq-Qərb”, 2005, 336 s.
5. Azərbaycan nağılları. Beş cildə, V cild. / Tərtib edən Nurəddin Seyidov. Bakı: “Şərq-Qərb”, 2005, 304 s.
6. Герасимова Н.М. Пространственно-временные формулы русской волшебной сказки / Русский фольклор. Т. 18. Л.: “Наука”. 1978, с. 173-180.
7. Герасимова Н.М. Формулы волшебной сказки (к проблеме стереотипности и вариативности традиционной культуры) // Советская этнография. 1978, № 5, с. 18-28.
8. Егорова О.А. К вопросу о национальном своеобразии начальных формул сказок Британских островов // Филологические науки. Вопросы теории и практики. В 2-х ч. Ч. 1. Тамбов: Грамота, 2017, № 4 (70), с. 86-89.
9. İsgəndərova V. Ənənəvi nağıl formulları (Azərbaycan və Türkiyə nümunələri əsasında), Bakı: “Elm və təhsil”, 2014, 202 s.
10. Рошияну Н. Традиционные формулы сказки. М.: “Наука”, 1974, 216 с.
11. Rüstəmzadə İ. Azərbaycan nağıllarının süjet göstəricisi. Bakı: “Elm və təhsil”, 2013, 368 s.

DOI: 10.36719/2663-4619/24.07.20/01/148-150

Nahida Abulfaz Haydarova

Nakhchivan State University, teacher
nahida.mammadova@yahoo.com

ADJECTIVES WITH TEMPORAL SEMANTICS IN ENGLISH LANGUAGE

Summary

In the article the writer presents the consequences of the near examination of the semantics and working of the transient descriptive words in the precepts of English language which have various structures and offers her typology of correlation which empowers to uncover the fundamental regularities of the working of the modifiers with the worldly significance in the adages of English language. The typology offered can likewise be utilized for the examination of the worldly descriptive words when all is said in done.

Key words: *adjectives, temporal, language, semantic, examination*

İngilis dilində temporal semantika ilə sifətlər

Xülasə

Məqalədə müəllif fərqli quruluşa sahib olan ingilis dilinin tövsiyələrində semantikanın və keçid təsviri sözlərin işlənilib hazırlanmasının nəticələrini təqdim edir və ona korrelyasiya tipologiyasını təklif edir ki, bu da ingilis dilinin atalar sözlərində dünyəvi məna daşıyan dəyişdiricilərin işinin əsas qanunlarını aşkar etməyə imkan verir. Təqdim olunan tipologiyadan hər şey hərəkətdə deyildiyi zaman dünyəvi təsviri sözləri öyrənmək üçün də istifadə edilə bilər.

Açar sözlər: *sifətlər, temporal, dil, semantika, araşdırma*

Introduction

Time belongs to the defining categories of human consciousness, therefore, it has long been an object of study from different points of view and in different aspects, in particular from the point of view of the field principle of the systematic organization of language units in the English language and the functional specificity of English temporal words.

Adjectives with a temporal meaning in the language record the temporary localization of events, phenomena, objects.

This study revealed both general and different in the functioning of temporal adjectives in the English language, which is explained by the universality of the linguistic category “temporality” and the different structure of the studied languages.

In domestic and foreign linguistics, the reference of temporary forms has become the subject of research by many scientists.

The theory of temporal reference is based on the concept of an explicit or implicit reference point, or moment of speech, introduced by G. Reichenbach, coinciding with the moment of speech, or represented by another moment in the past or in the future with respect to MR, or as an additional event (Reichenbach H.). An explicit reference point can be represented by the moment of speech (non-channel “nunc”) or another reference point (thin-channel “tunc”).

The functional-semantic field of temporality is represented by both verbal (nuclear) and non-verbal (peripheral) means. Temporal meaning can be conveyed by any part of speech, including the noun, adjective, and preposition using transposition. The referential features of nouns and prepositions in English and Russian are studied in Rakhmatullina D.E. (Rakhmatullina D.E.,2009).

Meier determined the referential status of nouns based on the material of the English and German languages . (Meier, Cécile, 2003b) The adjective name is related to the denotation only through the noun defined by it, therefore, it will be considered in bicomposite structures with the determined noun. This article analyzes adjectives with a temporal meaning of following in adjective-nominal constructions in the secondary syntactic function of a circumstance, as well as in the primary syntactic function of defining a noun-actant. At the deep semantic level, the analysis is carried out taking into account the initial reference, reference and situational-reference moments. The latter is a linear interval, or a directly-autonomous segment between the initial event and the reference moment, giving the expression an additional temporal characteristic.

A large group of adjectives are action names derived from verbs with internal following semantics, in a suffix way: to predict → predict-able, to calculate → (in) calculable, to expect → expectant, to impend → impending and are considered motivated verbs, since they express the meaning categorically characteristic of another part of speech, with the same lexical meaning. Names denoting action go against their categorial semantics, preserving traces of their derivational history in the semantic structure, i.e. connection with the unit that motivated him. (Stepanov U.S.,2011)

A similar phenomenon is considered as one of the types of transposition or syntactic derivation, in which the derivative word differs from the derivative not in lexical meaning, but in syntactic properties. Schwarzschild R. believes that in an act of transposition, the action acquires the meaning of not simple, but definitely stopped action (Schwarzschild, R., 2004). Thus, action names are a variation of a certain semantic type of organization of a sentence that connects positive nominations, i.e. names of events or conditions with a time extension or included in a specific time sequence.

When defining verbal word-formation models, it is not enough to indicate the nature of the generating basis; it is also necessary to clarify the typical lexical meaning of these foundations. Being a “layout” of a sentence denoting a specific situation, the verb has relational semantics. In the formation of the semantic structure of a sentence, the semantics of a verb predicate is recognized as one of the important factors. According to Reformatsky A.A., some derivational types are closely related to narrow lexical-semantic groups of words (Reformatsky A.A.,2009). The lexical-semantic groups (LSG) of words combine the words of one part of speech, in which in addition to the general grammatical sem, there is at least one more common seme-categorically-lexical (classem, archisem), which does not have special formal means of expression.

(1) Nicole was a force - not necessarily well disposed or predictable like her mother –an incalculable force (Fitzgerald F.S. Tender is the night).

(2) New-looking baggage went to fall him; presently prospective passengers, with dark little bodies, were calling: “Jew-uls-Hoo-oo!” in dark piercing voices (Fitzgerald F.S. Tender is the night).

(3) However, everything had happened - Abe’s departure and Mary’s impending departure for Salzburg this afternoon had ended the time in Paris (Fitzgerald F.S. Tender is the night).

Recognizing the opinion of Schwarzschild about the “reflected” values in the derivative of the verb action names, using the semantic deployment method, we denote the values of adjectives: expectant - something that we expect to happen / appear / arrive in future, predictable - something we can predict to exist in future.(Schwarzschild, R., 2004)

Therefore, in this group of adjectives, we can distinguish the future archisem. These adjectives are capable of performing adjective-noun combinations in their primary syntactic function of determining an actant. Having the property of minimized predicativity, they actualize the importance of following a hidden proposition included in the meaning of the future archisem uniting them: future → events, phenomena and actions that are expected to happen in the future.

It should be noted that in the above examples, the named adjectives are the reference point for the initial support implicit (1) or explicit (2, 3). In example (1), the value of the temporal repetition is expressed relative to the implicit non-initial initial reference point present, in examples (2) the thin initial reference point is expressed by the verb predicate (went, felt oppressed), in example (3) - by the noun (departure). In example (3), an additional temporal qualifier of the statement this afternoon appears, which gives the latter the semantics of the temporal following and serves as a situational-support component. Adjectives predictable, prospective, impending are referential components with primary temporal semantics. As a result of semantic-syntactic reconstructions, one can imagine ideal semantic statements of sentences (1-3), actualizing the secondary function of the circumstance in these adjectives:

- (1) predictable force → force of actions can predict for the future;
- (2) prospective passengers → people he'll travel with in the future;
- (3) impending departure → departure planned for this afternoon;

Thus, verbal adjectives are able to express the temporal meaning of following in adjective-nominal constructions in the secondary syntactic function of a circumstance, as well as in the primary syntactic function of defining a noun-actant. At the deep semantic level, these adjectives are predominantly a referential component, the initial-supporting component of which is expressed by a verb predicate, defined by a noun, or implicitly and restored by the method of semantic primitive.

Possessing the property of minimized predicativity, action names actualize the meaning of following a hidden proposition included in a given word and act in the primary syntactic function of determining an actant.

Reference

1. Rakhmatullina D.E. Semantics and referential features of nouns and prepositions with temporal meaning of following in English and Russian (comparative analysis): dis.cand.phil. sciences. Kazan, 2009.220 p.
2. Rakhmatullina D.E. The categorical meaning of temporary following in English nouns // Scientific Thought of the Caucasus. 2009. issue 4. p. 146–148.
3. Reformatsky A.A. Introduction to linguistics. M., 2009.
4. Reichenbach H. Elements of symbolic logic. New York, Mac-Milan, 1987, 444 p.
5. Stepanov U.S. Fundamentals of General Linguistics. M., 2011.
6. CE Longman Dictionary of Contemporary English. - Harlow, Longman
7. Meier, Cécile. 2003b. The meaning of too, enough and so...that. Natural Language Semantics 11, pp.69-107.
8. Schwarzschild, Roger. 2004. Scope Splitting in the Comparative. Ms. MIT Colloquium.

DOI: 10.36719/2663-4619/24.07.20/01/150-153

Ləman Həsənəli qızı Həsənova
AMEA Dilçilik İnstitutu, elmi işçi
lemanhesenova79@gmail.com

TURİZM TERMİNLƏRİNİN TEMATİK TƏSNİFATI

Xülasə

Turizm terminlərinin tematik bölgüsü müxtəlif şəkildə aparıla bilər. Daha çox yayılmış tematik bölgüsü turizm sahələri və turizm növləri əsasında aparılır.

Tematik bölgüdə ekoturizm terminlərini xüsusi qrup kimi ayırmaq mümkündür. Ekoloji turizm – ekoturizm turizm sənayesinin nisbətən yeni olan istiqamətlərindən biridir. Ekoturizm insanın ətraf mühitinə fəal təsirindən sonra daha böyük aktualıq kəsb etməyə başlamış ikili səciyyə qazanmışdır. İnsallarda təbiətə

meyillik tarixən formalaşmış hadisədir. Təbiət elm ektotikası, rəngarəngliyi, müxtəlifliyi, mürəkkəb sistem yaradılması ilə özünə maraq oyadır.

Acar sözlər: *ekoturizm terminləri, turizm, terminlər, tematika, bölgü*

Thematic classification of tourism terms

Summary

In the thematic division, the terms ecotourism can be distinguished as a special group. Ecotourism - Ecotourism is one of the relatively new areas of the tourism industry.

Ecotourism has acquired a dual character, which has become even more relevant after the active impact of man on the environment. The tendency towards nature in human beings is a historically formed phenomenon. Natural science arouses interest in ecototics, diversity, diversity, and the creation of complex systems.

Key words: *ecotourism terms, tourism, terms, themes, distribution*

Turizm terminlərinin tematik bölgüsü müxtəlif şəkildə aparıla bilər. daha çox yayılmış tematik bölgüsü turizm sahələri və turizm növləri əsasında aparılır.

Turizmdə turizm və reaksiya zonalarının yaradılması xüsusi önəm daşıyır. Turizm və rekreasiya zonaları insanların əyləncəsini, istirahətini, müalicəsini və sağlamlığını təmin edən, müvafiq turizm infrastrukturuna malik olan, xüsusi ekoloji, rekreasiya, tarixi, mədəni əhəmiyyət daşıyan təbiət və mədəniyyət komplekslərinin yerləşdiyi və təbiəti mühafizə, milli və mədəni irsi qoruma, gəncləri vətənpərvər ruhda tərbiyə etmə, maarifçilik, elmi və digər məqsədlər üçün istifadə olunan, regionların sosial-iqtisadi inkişafına kömək edən və müvafiq idarəetmə qurumlarına malik ərazilərdir. Turizm və rekreasiya zonaları turizm zonası, rekreasiya zonası, turizm və rekreasiya zonası formalarında yaradıla bilər. Bu halda bu birləşmələrin hər biri müəyyən tematik qrup yaradır.

Turizm və rekreasiya zonalarında müəyyən olunmuş tələblərə əməl etmək şərti ilə istirahət, əyləncə, rekreasiya, turizm fəaliyyəti, təbiəti qorunması milli-mədəni irsin saxlanması, elmi tədqiqat təlim tərbiyə, turizm statistikasına və turist xidməti həyata keçirilir ki, bunların hər birinin özünün terminoloji bazası vardır.

Turizm və rekreasiya zonalarının ərazisində turizm və rekreasiya xidməti obyektləri, habelə turistlərə göstərilən xidmətlər, komplekslərinə daxil olan digər xidmət obyektlər yerləşir bu cür obyektləri adları da turizm terminologiyasının müəyyən tematik qrupunu yaradır. Ümumiyyətlə, turizm terminologiyasının tematik əsas qruplarından biri turizm obyektləri qrupudur. Bura mehmanxana, düşərgə, kottej, kempinq, turbüro, turdüşərgə və bir çox başqa terminlər daxildir. "Təbii kompleksin rəngarəngliyinə qədər çox olarsa bir o qədər də onun rekreasiya turizm potensialı böyük olur" (1, 325)

Turizm və rekreasiya zonalarının ərazisində yerləşən və üzərindən tədrisməşq, turist çıxışları, turist marşrutları olur. Bu vahidlər də, turizm terminləri olub obyekt mövqeyini tutur.

Turizm və rekreasiya zonalarına aid sahələrə aşağıdakılar daxildir:

- arxeoloji, memarlıq abidələri və onların qalıqları müəyyən olunmuş zonalar;
- meşə fondu zonaları;
- dağ zonaları və s.

Turizm və rekreasiya zonaları müəyyən məqsədlərlə yaradılır. Turizm və rekreasiya zonalarında aşağıdakılara nail olunmalıdır:

- istehlakçıların təhlükəsizliyini təmin edilməsində;
- turizm, istirahət və rekreasiya üçün münbit şəraitin yaradılmasına;
- turizmin davamlı inkişafının və yerli sosial-iqtisadi layihələrdə turizm və rekreasiya zonalının iştirakının təmin edilməsi vasitəsilə regionlarda sosial-iqtisadi inkişafa və milli-mədəni irsin saxlanılmasına nail olunmasına;

- turizm köməyi ilə tarix və mədəniyyət abidələrini, nadir təbiət mənzərələrinin spesifik turist xidməti obyektlərinin, milli-mədəni irsin qorunmasının və təbliğin təmin edilməsinə;

- ətraf mühitin qorunması və ekoloji tarazlığın saxlanılmasına şərait yaradan müxtəlif turizm növlərinin yaradılması və təbliğinə;

- turizm sahəsində statistikanın, marketing və digər araşdırılmaların aparılmasına;

- turizm bazarının tələbinə uyğun olaraq, turizm məhsullarının yaradılması və mövcud olan imkanların genişləndirilməsinə;

- Turizm və rekreasiya zonalarında turizm xidməti sahəsini yaxınlaşdırmaq məqsədi ilə nəqliyyat, kommunikasiya və informasiya vasitələrinin inkişaf etdirilməsinə;

- Turizm və rekreasiya zonalarında yeni iş yerlərinin yaradılması, əhəlinin sosial-iqtisadi vəziyyətinin yaxşılaşdırılması.

Turizm və rekreasiya zonalarında tətbiq edilən mühafizə rejiminin xüsusiyyətləri. Turizm və rekreasiya zonalarında mövcud olan təbiəti, tarix-mədəniyyət, şəhərsalma və memarlıq, təsərrüfat xüsusiyyətləri nəzərə alınaraq, qanunvericiliyə uyğun olaraq, xüsusi mühafizənin ayrı-ayrı rejimləri tətbiq oluna bilər. Bu fəaliyyət zonalarına aşağıdakılar daxildir:

- Tarix və mədəniyyət abidələrinə və arxeoloji qazıntılara aid edilən, xüsusi mühafizə rejimi tətbiq olunan zonalar:

- milli parkların və qoruqların ərazisindəki turizm sahələri, təbiət abidələri və meşə örtüyü olan xüsusi müfəzilər rejimi tətbiq edilən zonalar;

- müalicə və rekreasiya zonalar;

- turist bazarlarının, qış dağ-xizək düşərgələrinin, istirahət mərkəzlərinin, sanatoriyalarının, mehmanxanaların və ona bərabər tutulan yerləşdirmə obyektlərinin fəaliyyət göstərdiyi zonalar, o cümlədən kurortlar.

Turizm rekreasiya zonalarında müəyyən olunmuş qaydada elmi tədqiqatlar, mədəni-maarif, vətənpərlilik ruhunda təlim-tərbiyə və sınaq-təcrübə tədbirləri keçirilə bilər.

Turizm və rekreasiya zonalarının elmi tədqiqat və marketinq-araşdırma fəaliyyəti. Turizm və rekreasiya zonalarına elmi tədqiqat rekreasiya məqsədi ilə istifadə olunan şəraitdə ekoloji, sanitariya-epidemioloji vəziyyətin proqnozlaşdırılmasına, qiymətləndirilməsinə, səciyyəvi nadir təbiət və şəhərsalma, memarlıq komplekslərin elmi əsaslandırılmış üsullarla qorunmasına yönəldirilir.

Marketinq-araşdırma və proqnozlaşdırma fəaliyyəti ilə bağlı turizm və rekreasiya zonasının hər birində turizm informasiya mərkəzləri yaradılır. Həmin mərkəzlər vasitəsilə zonanın turizm və rekreasiya potensialının öyrənməsi, turist xidmətinin təşviqi həyata keçirilir və turizmin-məlumat bazasının yaradılması təşkil olunur.

Turizm və rekreasiya zonaları müvafiq turizm və rekreasiya zonası yaradıldığı gündən Azərbaycan Respublikasının Mədəniyyət və Turizm Nazirliyi tərəfindən müəyyən edilmiş müddətə kollegial orqan olan Şura yaradılır.

Kənar idarəçi turizm və (və ya) rekreasiya zonalarının idarə olunması üçün əqdlər bağlayır, zonada həyata keçirilən fəaliyyətlə bağlı marketinq işini və zonaya daxil olan obyektlərə mühafizə təşkil edir. Turizm növləri üzrə terminoloji sistemin qurulmasına xüsusi önəm verir. Ona görə də hər bir turizm dövrü müəyyən tematik qrupu təşkil edir. "Turizmin kütləviliyinin inkişaf etdirilməsi dünyada turizm sənayesini yaratmışdır. Bu sənayedə turist təşkilatları turist xidmətlərini və turist səfərləri istiqamətlərini təklif edir" (2, 158).

Məsələn idman turizminə iki aspektən yaşamaq olar. Turizm dair ədəbiyyatda idman turizmi müxtəlif kateqoriyalı mənəə və çətinlikləri olan marşrutu, məsafəni dəf etməyi nəzərdə tutan turizm növünə deyilir. Zirvəyə, dağa qalxmaq, mağaraları gəzib keçmək, dərə və dolambaqlara səyahət idman turizmi sayılır. İdman turizmi ekstremal şəraitlə əlaqəlidir. İnsan ekstremal şəraitdə çətinlikləri, təbii və süni maneələri dəf etməklə marşrutu başa vurmaldır. İdman turizmi idman növlərinə görə aşağıdakı kimi təsnif edilir:

- 1) piyada turizmi;
- 2) xizək turizmi;
- 3) dağ turizmi;
- 4) suturizmi;
- 5) speleoturizmi;
- 6) yelkən turizmi.

İdman turizmində istifadə olunan hərəkət vasitələrinə görə velosiped,at və avtomototurizm növləri fərqləndirilir. İdmanla bağlı turizm həm də mahiyyətinə görə işgüzar turizmə yaxın növü vardır. Bu turizmi yarışlarda həm idmançı, həm də azərkeş, rəsmi nümayəndə jurnalist və s. kimi iştirakı nəzərdə tutulur. Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, mötəbər yarışlara hazırlıq məqsədilə təşkil olunan, adaptasiya prosesini özünə birləşdirən təlim-məşq toplaşmaları, eləcə də oyunlarqabağı yoxlama yarışlar turizm xidmətlərinin həyata keçirilməsi ilə reallaşır. Bu zaman otellərdə yerləşdirmə, qidalanmanın təşkili, həmçinin gəzməli yerlərlə tanışlıq, ekskursiya xidmətləri bilavasitə turizm təşkilatlarının xətti ilə yerinə yetirilir. Təsadüfi deyildir ki, qitə və dünya səviyyəli yarışların təşkilinə yerli turizm agentlikləri cəlb edilir. "Turizmin inkişaf proqramı bütün ölkələrdə kompleks yanaşma prinsipləri əsasında hazırlanır. Daha doğrusu bu tipli proqramda milli, regional və beynəlxalq amillər nəzərdə tutulur. Proqramın bu şəkildə hazırlanması həm yerli, həm də beynəlxalq amillərdən istifadə etmək imkanı yaradır". (3,11)

Tematik bölgədə ekoturizm terminlərini xüsusi qrup kimi ayırmaq mümkündür. Ekoloji turizm – ekoturizm turizm sənayesinin nisbətən yeni olan istiqamətlərindən biridir. Ekoturizm insanın ətraf mühitinə fəal təsirindən sonra daha böyük aktuallıq kəsb etməyə başlamış ikili səciyyə qazanmışdır. İnsallarda təbiətə meyillik tarixən formalaşmış hadisədir. Təbiət elm ektotikası, rəngarəngliyi, müxtəlifliyi, mürəkkəb sistem

yaradılması ilə özünə maraq oyadır. Terminologiyada anlayış yalnız obyektiv gerçəkliyin predmet və hadisələrin ümumi və əhəmiyyətli əlamətlərini deyil, daha geniş miqyasda işlənir (4., 75).

Ədəbiyyat

1. Ü.T.Həsənova. Lənkəran Astara İqtisadi rayonunun turist-rekreasiya potensialı və onların istifadə istiqamətləri, s. 325.
2. S.Ə.Talıbov. Lənkəran Astara iqtisadi-coğrafi rayonunun rekreasiya-turizm ehtiyatlarından müalicə-sağlamlıq turizmində istifadə imkanları. Bakı Universitetinin Xəbərləri.
3. İlqar Hüseynov, Nigar Əfəndiyeva "Turizmin əsasları", «Mars-Print» nəşriyyat-poliqrafiya müəssisəsi, 2007, səh.
4. S.Sadiqova "Azərbaycan dilinin terminologiyası", Bakı, Elm, 2011.

DOI: 10.36719/2663-4619/24.07.20/01/153-155

Töhvə Fərhad qızı Bağirova

AMEA Ədəbiyyat İnstitutu, kiçik elmi işçi
emrahli_1987@mail.ru

SÜLEYMAN RƏHİMOVUN "SAÇLI" ROMANINDA MİLLİ ƏXLAQİ DƏYƏRLƏR

Xülasə

XX əsrin 20-30-cü illərində Azərbaycan nəsrinin inkişafında misilsiz xidmətləri olmuşdur Süleyman Rəhimovun. Böyük Vətən müharibəsinin şəraitində mühüm rəngarəng obrazlar yaratmışdır yazıçı. Azərbaycan qadınının zəngin, rəngarəng obrazını, hünərini, fədakarlığını, saflığını, ziddiyyətli dövrdə əsk etdirir bu əsərlər.

Əsərlərinin mövzusu ədalət, dürüstlük uğrunda mübarizələrdir. Müsbət obrazları isə yazıçının özünə ucaltdığı ən böyük abidədir. Soyumuza kökümüze bütün əzəməti ilə ucalan millilik əsərlərinin əsas mövzusuudur.

Açar sözlər: roman, cəmiyyət, ziddiyyət, mübarizə, xalqın taleyi

National moral values in Suleyman Rahimov's novel "Sachli"

Summary

Suleyman Rahimov had unparalleled services in the development of Azerbaijani prose in the 20-30s of the XX century. The writer created important colorful images in the conditions of the Great Patriotic War. These works reflect the rich, colorful image, skill, self-sacrifice, purity of the Azerbaijani woman in the conflicting times.

The theme of his works is the struggle for justice and honesty. Positive images are the greatest monument erected by the writer. It is the main theme of the works of nationalism, which rises to our roots with all its grandeur.

Key words: novel, society, contradiction, struggle, the fate of the people

XX əsrin 20-30-cü illərində Azərbaycan nəsrinin inkişafında misilsiz xidmətləri olan, iri həcmli romanın banilərindən biri olan Xalq yazıçısı Süleyman Rəhimov "Saçlı", "Qafqaz qartalı", "Ana abidəsi", "Ağbulaq dağlarında" romanları mənəvi dəyərlərimizin, tarixi köklərimizin bədii axtarışları və böyük zəhmətin bəhrəsidir. Yazıçının "Qüdrətov", "Gəlin qayası", "Arzu", "Ata və oğul", "Güzgü göl əfsanəsi", "Qızlar oylağında", "Aynalı", "Qardaş qəbri", "Medalyon", "Mehman", "Uğundu", "Mahtavan", "Kəsilməyən kişnərti" və s. povest və hekayələri Azərbaycan ədəbiyyatının çox qiymətli və daima müasirliyini qoruyan əsərlərimizdəndir. "Həyat həqiqətinə sona qədər sadıq qalan, həyat və sənət prinsiplərini heç zaman güzəştə getməyən S.Rəhimov görkəmli nasir kimi ayrı-ayrı nəzəriyyəçilərin müddəalarını deyil, həyatın dialektik məntiqini əsas götürürdü" (1., 7). Süleyman Rəhimovun yaradıcılığında söz açan tədqiqatçıların fikrinə görə - musiqidə Üzeyir Hacıbəyov, dramaturgiyada Cəfər Cəbbarlı, hansı mövqedə yet tutmuşlarsa, Süleyman Rəhimov da Azərbaycan nəsrində, roman ənənələrini yaratdığına və yaşatdığına görə həmin səviyyədə Azərbaycan yazıçısıdır. Bəlkə də, bu fikir indi bir çoxlarına mübaligə kimi görünür. Amma gəlin, həqiqətin gözünə düz baxaq. Yaxın keçmişə qara eynəklə boylananlar deyə bilərlər ki, onun bir sıra əsərləri Sistem yaratdığı sosializm realizminin tələblərini dolğun şəkildə əks etdirir. Məsələn, "Şamo" inqilabi hərəkatdan bəhs edir, "Saçlı"da kollektivləşmədən danışılır. Təbii ki,

o dövrdə yaşayan hər hansı bir yazıçını belə yanlış mövqə ilə səciyyələndirmək doğru deyil. Yazıçıları qələmə aldıkları mövzulara görə yox, əsərlərindəki həyat həqiqətinə görə qiymətləndirmək lazımdır. Azərbaycan nəsrində həyat həqiqətini (təbii ki, dövrün həqiqətini), insan xarakterlərini bəlkə də Süleyman Rəhimov qədər real canlandıran yazıçılar az idi.

Böyük ictimai hadisələri və konfliktləri içərisində alıb təsvir etmiş, əsas obrazların xarakterlərini açmış, insani keyfiyyətlərini göstərmişdir. Belə qiymətli romanlardan biri "Saçlı"dır. "Hər bir nəsr əsəri, xüsusilə roman ilk növbədə, öz qəhrəmanını təqdim edir. Həmin qəhrəman romanın bütün süjet xəttində aparıcı missiyanı öz üzərinə götürür, digər personajların hərəkətlərini, dəst-xəttini müəyyənləşdirir. Yəni bütün obrazlar həmin qəhrəmanın çevrəsi ətrafında hərələnir, ona münasibətdən asılı olaraq hüsn-rəğbət ya da mənfi reaksiya doğururla"(2., 24).

Bir zamanlar ədəbiyyat deyəndə yalnız öz sanballı yükü ilə həcmi ilə roman və povestlər hesab olunurdu. Ədəbiyyatın ən böyük janrı olan roman – digər bütün janrları sıxışdıraraq hakim mövqeyə keçmişdir. V.Q.Belinski yazırdı: « ... Romanın məzmunu müasir cəmiyyətin bədii təhlilidir, cəmiyyətin görünməyən elə əsaslarını açıb göstərməkdir ki, adət edilmiş vərdislər və düşüncəsizlik onları cəmiyyətin özündən də gizli saxlayır. Müasir romanın vəzifəsi-həyatı bütün çılpaq həqiqəti ilə əks etdirməkdir. Buna görə çox təbiidir ki, roman, bir istisna kimi, ədəbiyyatın bütün digər növlərinə nisbətən hamının diqqətini cəlb etmişdir: cəmiyyət romanı öz güzgüsü hesab edir və ona baxıb özünü görür, öz-özünü dərk edir». S.Rəhimovun Azərbaycan ədəbiyyatında geniş oxucu rəğbəti qazanan əsəri 1939-1948-ci illər arasında qələmə aldığı üç kitabdan ibarət "Saçlı" romanıdır.

Bu romanın qəribə taleyi kimi yazıçının da keşməkeşli həyatı olmuşdur. Yazıçı bu romanı yazdığı dövrlər müxtəlif vəzifələrdə işləmiş və bu fəaliyyətlərdən xeyli həyat təcrübəsi və roman üçün material toplamışdır. " O, əvvəlki nəsr ənənələrinə söykənib, ənənələr yaradan əsərdir. Burada iki məqamı qeyd etmək gərəkdir. Birincisi, Azərbaycan nəsrinin əsr boyu izlədiyi qadın azadlığı mövzudur; ikincisi romanın ilk dəfə olaraq, geniş panoramda, az qala bütünlükdə quruluşu bürümüş eybəcərliyi, mənfilikləri bir yerə cəmləyib, ifşa etməsidir" (3., 4). Yazıçının bu xarakterləri detalları ilə oxucuya catdırması bəlkə də, Azərbaycanın müxtəlif rayonlarında partiya işində çalışması səbəbindən idi.

"Saçlı" romanında yazıçı yeni cəmiyyətdə qurucu insanların fəaliyyətindən və onların xarakterlərindən bəhs edərək Azərbaycan kəndində kollektivləşmədəki fəhlə və dövlətlərini itirmiş qolçomaqların münasibətlərindəki problemləri real şəkildə əks etdirir. Sosializmin dostları ilə düşmənləri arasında mübarizədə xalqa daha səmərəli xidmət edən insanların gözəl rahat həyat yaşamaq arzularından kənddə qələbəni əks etdirən bir əsərdir. S.Rəhimov bu romanları üzərində ədəbiyyata gəlmiş və əsər üzərində əlli ilə yaxın gərgin işləmişdir "“ Saçlı “ sosializmin kənddə qələbəsini əks etdirən bir əsərdir. S.Rəhimov zəhmətkeşlərin əmək coşğunluğunu və sevinclərini xüsusi bir diqqətlə canlandırmağa müvəffəq olmuşdur. “ Saçlı “ da ədibin ən mühüm ədəbi nəaliyyəti müsbət qəhrəman surətlərinin canlılığı və inandırıcı göstərilməsi , daxili aləmlərinin psixoloji dəqiqliklə işıqlandırılmasıdır” (4.,4). Tədqiqata cəlb etdiyimiz S.Rəhimovun “Saçlı” romanı və hekayələri Azərbaycan xalqının tarixini, etnoqrafiyasını və mədəniyyətinin bir hissəsini özündə əks etdirən sanballı sənət nümunələridir. Bu əsərlərin dəyəri təkcə məzmunu ilə deyil, həm də bədii dili cəhətdən çox dəyərlidir. Çünki bədii əsərlər dili və tarixi daha etibarlı mühafizə edir.

Süleyman Rəhimov “Saçlı” romanı ilə əlaqədar yazdığı “Müəllif qeydləri”ndə deyirdi ki, mənim üçün “Şamo”nu yazmaq, “Saçlı”nı yazmaqdan asan başa gəlmişdir. Əgər “Şamo”nu yazanda romantik xəyal aləminə qapılıb qanadlanmışamsa, “Saçlı”nı yazarkən, sanki daş-qaya üstündə buruq qoyub yerin qatlarını qazmışam. O dövrün ən oxunaqlı və populyar romanlarından olan “Saçlı”nı ədəbi tənqid bir qədər sərt qarşılımış, bu əsərin uğurlu cəhətləri ilə yanaşı, kəm-kəsirlərini də bütün açıqlığı ilə təhlilə çəkmək meyli güclü olmuşdur. (5., 12). Səməd Vurğun Böyük Vətən Müharibəsi günlərində demişdir ki, S.Rəhimov romançıdır, böyük yazıçıdır, xalq yazıçısıdır”. M.Arif : “S.Rəhimov nasirlərimiz içində böyük bir realist, dərin müşahidəçi, incə bir psixoloq olması son zamanlarda hər kəs tərəfindən təqdir edilməkdədir ” (6., 262). Yazıçının geniş fantaziyası və müşahidə qabiliyyəti hadisələri incə məqamlarla, sətirarası fikirləri ilə xalqın taleyi üçün narahat olduğunu bildirir. Böyük Vətən müharibəsinin şəraitində mühüm rəngarəng obrazlar yaradan yazıçı sovet ədəbiyyatının tələbləri ilə dövrünün hadisələrinə cavab verirdi.

İctimai hadisələrin mahiyyətini açmaq qabiliyyətinə malik olan yazıçı gələcək uğrunda gedən mübarizənin ön cəbhəsində dayanırdı. Hər zaman, hər yerdə xalqın, dövlətin marağı, ideali onun üçün birinci dərəcəli məsələ olub.Süleyman Rəhimovun yazıçılıq enerjisində, heç bir zaman sönməyən yazıb-yaratmaq həvəsinə qibtə etmək olardı. O, eyni zamanda, fəal ictimai xadim idi. Əsərlərini mühüm dövlət işlərini görə-görə yazırdı (7.,14).

Böyük şəxsiyyətlər böyük çətinliklərə rast gəlməsi bəlkə də tanrı işidir. Hər zaman ədalət divanına çağıran ədib əsərlərində şərəfliləri şərəfli, şərəfsizlərə isə şərəfsiz adlandıraraq. Soyumuza kökümüzdə bütün əzəməti ilə ucalan millilik əsərlərinin əsas mövzudur.

Süleyman Rəhimovun ictimai fəaliyyəti əsərlərindəki obrazların yaranmasına və onların talelərinə öz təsirini bariz şəkildə göstərmişdir. Əsərlərindəki ədalət, dürüstlük uğrunda mübarizələr və müsbət obrazları yazıçının özünə ucaldığı ən böyük abidədir. Rüksarə, Nənəqız, Tahir Dəmirov, Dəyirman daşı yonan Qoca Azərbaycan xalqının mənəvi dəyərlərini özünəməxsus davranışlarla əks etdirən obrazlardır.

Azərbaycan qadınının zəngin, rəngarəng obrazını, hünərini, fədakarlığını, saflığını, ziddiyyətli dövrdə əsk etdirir bu əsərlər. Əsərdə saf duyğuları tərənnüm edən, min bir hiyləyə oyuna tuş gələn qəhrəman obraz kimi yaradılan Rüksarə, hüquqları uğrunda mühitlə mübarizəyə qalxır. Yazıçı Rüksarənin simasında fürsətdən sui istifadə edən məkrli isanların planlarını canlandırır. Böyük ədib “Saçlı” romanındakı öz süvimli qəhrəmanı haqqında illər sonra – Rüksarə çox mürəkkəb bir dövrə düşən, dözülməz müqavimətlərdən, maneçiliklərdən addım-addım ötən, bəzən də bürəyə-qalxa keçən, çətinliklə inkişaf edən yeni adam, yeni insandır. Mən Rüksarəni asan yolla aparmaq istəmədim. Mən, təbii olaraq, Rüksarəni çox darısqal döngələrdən keçirmək istədim. Rüksarəni işdə, hərəkətdə, eyni zamanda təbii-qanuni inkişaf, mübarizə gedində göstərməyə çalışdım, deyəcək. .

Tehran Əlişanoğlunun: Süleyman Rəhimovun “Saçlı” əsərindəki kənddə qadına münasibəti yalnız C.Məmmədquluzadənin "Danabaş kəndi"ndəki Zeynəb obrazı ilə analogiya təşkil edə bilər – fikri ilə razılaşmaq olar. Bu əsərdəki “saç” detalı isə qəhrəmanın şəxsiyyətinin simvolu və psixoloji obrazıdır. Yalnız mühitə etiraz deyil, geriliyin, eybəcərliyin dövrünün insanlarına yaşatdığı acılar, sarsıntılara qarşıdır. A. Fədayevin fikrinə görə - məhz sosializm cəmiyyəti adamının təsviri ilə sovet ədəbiyyatı bütün başqa ədəbiyyatlardan fərqlənir. Sovet adamını yeni insan əxlaqının daşıyıcısı kimi göstərmək, onun qabaqcıl keyfiyyətlərini nəzərə çarpdırmaq və ona irəliyə doğru hərəkətdə kömək etmək bizim ədəbiyyatın əsas və başlıca vəzifəsidir.

Ədəbiyyat

1. Himalay Qasımov, 11-10-2015, Süleyman Rəhimov - Ustad sənətkarın şah əsəri // Xalq qəzeti, 2010 22 oktyabr, s. 7.
2. Vaqif Yusifli // 525-ci qəzet, 2009 16 may, s.24.
3. Tehran Əlişanoğlu // Ədəbiyyat qəzeti, 2010 19 mart, s.4.
4. Ədalət Rəsulova. Süleyman Rəhimov // <http://edebiyyat-az.com/?p=29191>.
5. Vaqif Yusifli. Unudulmayan Süleyman Rəhimov. 06.04.15
6. M.Arif. Seçilmiş əsərləri. Birinci cild, 1967, s. 262
7. Fazil Qaraoğlu // Bakı xəbər, 2018 31 yanvar, s.14

DOI: 10.36719/2663-4619/24.07.20/01/155-158

Sevinc Ağadin qızı Bağirova

Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti (UNEC), müəllim

“QURANİ-KƏRİM” RUS ROMANTİZMİNDƏ İLAHİ MƏNALAR VƏ DİNİ DƏYƏRLƏR MƏNBƏYİ KİMİ

Xülasə

Rus ədəbiyyatında da məhz Qurandan gələn mənalar və poetik ifadə vasitələri A.S.Puşkinin “Qurana təqlidlər”indən, M.Y.Lermontovun, Y.Polonskinin və bir çox başqalarının bədii əsərlərindən, müxtəlif tərcümələrdən və şərhlərdən keçən xüsusi poetik sistem, janr və tematik özünəməxsusluğu ilə seçilən rus ədəbi müsəlman mətnini yaratmışdır. Rus romantizminin formalaşdığı ərəfədə və inkişaf dövrlərində rus ictimai, elmi və ədəbi fikrində Qurani-Kərimə münasibət ideoloji və ilahiyyətçilik, eləcə də ədəbi baxımdan fərqli olmuşdur. Təbii ki, Rusiyada Quranla geniş tanışlıq ilk növbədə müqəddəs kitabın tərcümələri sayəsində mümkün olmuşdur.

Açar sözlər: “Qurani-Kərim”, rus romantizmi, ilahiyyətçilik, bədii tərcümələr, poetik ifadə

The Holy Quran as a source of divine meanings and religious values in Russian romanticism

Summary

In Russian literature, the meanings and means of poetic expression from the Quran created a Russian literary Muslim text distinguished by a special poetic system, genre and thematic originality, which passed

through A.S. Pushkin's "Imitations of the Qur'an", literary works, various translations and commentaries by M.Y.Lermontov, Y.Polonsky and many others.

On the eve of the formation and development of Russian Romanticism, the attitude to the Holy Quran in Russian public, scientific and literary thought was different from the ideological and theological, as well as from the literary point of view. Of course, extensive acquaintance with the Qur'an in Russia was possible, first of all, thanks to the translations of the Holy Book.

Key words: "Holy Quran", Russian romanticism, theology, literary translations, poetic expression

Giriş

Qurani-Kərim səmavi kitab olaraq onu mənən mənimsəyən digər mədəniyyətlər, o cümlədən rus mədəniyyəti və ədəbiyyatında da sistem yaradan amildir. Rus ədəbiyyatında da məhz Qurandan gələn mənalar və poetik ifadə vasitələri A.S.Puşkinin "Qurana təqlidlər"indən, M.Y.Lermontovun, Y.Polonskinin və bir çox başqalarının bədi əsərlərindən, müxtəlif tərcümələrdən və şərhlərdən keçən xüsusi poetik sistem, janr və tematik özünəməxsusluğu ilə seçilən rus ədəbi müsəlman mətnini yaratmışdır.

Rus romantizminin formalaşdığı ərəfədə və inkişaf dövrlərində rus ictimai, elmi və ədəbi fikrində Qurani-Kərimə münasibət ideoloji və ilahiyyətçilik, eləcə də ədəbi baxımdan fərqli olmuşdur. Təbii ki, Rusiyada Quranla geniş tanışlıq ilk növbədə müqəddəs kitabın tərcümələri sayəsində mümkün olmuşdur. Lakin XVIII – XIX əsrin əvvəllərində Rusiyada Quranla tanışlıq əvvəl fransız dilinə tərcümələr və fransız tərcümələrindən rus dilinə çevirmələr vasitəsilə olub. Ümumən, Puşkinin "Qurana təqlidlər", "Peyğəmbər" kimi əsərlərini yazdığı dövrdə Quranın mənalar aləmini və bədiyyatını dolğun ifadə edən tərcümələr olmayıb, bu tərcümələrdə dü Riyeinin fransız tərcüməsindəki qüsurlar təkrarlanmaqla bərabər, digər mənə təhrifləri də izlənilib. Puşkinin "Qurana təqlidlər"ndə fransız tərcüməsi ilə bərabər istifadə etdiyi M.İ.Veryovkinin rus dilinə tərcüməsinin artıq adında səmavi kitab olan Qurani-Kərimin mahiyyətinin təhrif edildiyi aydın görünür (Книга Аль-Коран аравлянина Магомета, который в шестом столетии выдал оную за ниспосланную к нему с небес, себя же последним и величайшим из пророков Божиих. Автор перевода М.И. Веревкин. СПб.,1790 – bu adla Quranın ilahi mahiyyətinə kölgə salınır, onun "ərəb Məhəmmədin kitabı" olduğu iddia edilir). Lakin dil aydınlığı və üslub uyğunluğu ilə seçilən bu tərcümə daha uğurlu mətn kimi həm Puşkinin, həm də digər ədiblərin və ümumən ictimaiyyətin diqqətini cəlb edir və Rusiyada Quranın yayılmasında əhəmiyyətli rol oynayır.

M.İ.Veryovkinin tərcüməsində də mənə xətaləri izlənilir, lakin dil-üslub baxımından bu mətn daha uğurlu hesab edilə bilər – orijinala bəlad olmayan tərcüməçi dini kitabın yüksək üslubunu qorumaq üçün Şərq poetik vasitələrindən istifadə edə bilməsə də, qədim kilsə-slavyan leksikasından istifadə ilə tərcüməyə qismən uyğun pafos və üslubi çalar verə bilmişdir. Bu cəhət rus oriyental ədəbiyyatının nümayəndələrini, o cümlədən Puşkini cəlb edən xüsusiyyətlərdən biri olmuşdur. Tədqiqatçı K.S.Kaştalovanın haqlı olaraq yazdığı kimi, "Puşkin müsəlmanların müqəddəs kitabı haqqında öz qənaətinə gələrkən məhz bu tərcümədən istifadə etmişdir" [1]. Ümumən, erkən dövrün rus romantikləri oriyental əsərlərində "Şərq atmosferi"ni yaradarkən müsəlman poeziyasına xas spesifik bədi üsullardan daha çox, onların rus ədəbi ənənəsindəki leksik-üslubi variantlarından, rus dilindəki arxaizmlərdən və İncil sintaksisindən istifadə ediblər, Şərq poetikasının dərinə mənimsənilməsi isə bir qədər sonra baş verib. Məsələn, V.M.Jirmunskinin yazdığı kimi, şeirin kompozisiya bölgüsü üçün səciyyəvi vasitə olan anafirik "və"lərdən istifadə Şərq poetik üslubunu canlandırır. Bu kimi vasitələrin XIX əsrin ilk onilliklərində rus romantik şairlərinin əsərlərində istifadəsi, görkəmli şərqşünas alimin fikrincə, "yüksələn lirik həyəcan, sanki bir nöqtəyə yönəlmiş qarışıq və daim güclənən emosional təsirlərin kumulyasiyası təəssüratını yaradır" [2, s.454]. Q.A.Qukovski isə əlavə edir ki, "...bu üslub Quran və İncilə xasdır, eləcə də İran poeziyasının və Qafqaz əfsanələrinin üslubudur" [3, s.258]. Qeyd edək ki, anafirik təkrarlar qədim və yeni dövr türk poeziyasının da mühüm göstəricilərindəndir.

Beləliklə, yaradıcılığında tolerantlıq və beynəlmillilik ideyalarının güclü olduğu Puşkinin oriyental əsərlərində Quran və İncil motivləri, eyni zamanda ərəb və qədim slavyan poetik üslubu orijinal şəkildə birləşir. Eyni zamanda, Şərq poeziyasında əks olunmuş islami dəyərlər rus şairi tərəfindən öz romantik ideallarına uyğun fəlsəfi-poetik təfsirini tapır. Rus romantizmində islam dəyərlərinin tərənnümünün tədqiqində Qurani-Kərimə əsaslanan və müsəlman mədəniyyətində dərinə aşkarlanan bir cəhət – müvafiq metamətnin xüsusiyyətləri də nəzərə alınmalıdır. Bu metamətnin mahiyyəti ilkin olaraq Quran mənalarından və eyni zamanda müxtəlif ayələrin məzmununun təfsirlərindən yaranır. Rus romantik ədiblərini Qurani-Kərimin ilahi mahiyyəti və eyni zamanda onun islam mədəniyyətində zəngin dini-fəlsəfi və ədəbi təfsir ənənəsi və bu metamətn zəminində romantizm fəlsəfəsinə uyğun yeni mənalar yaratmaq potensialı xüsusi cəlb etmişdir. Digər tərəfdən, rus romantikləri Qurani-Kərimdə İncildə tapmadıqları mənaları əxz edirdilər. Belə ki, Quranın Məhəmməd Peyğəmbər vəsiləsilə insanlara çatdırılmış ilahi kitab, Allahın göndərdiyi Kitab olması ali həqiqətlər axtarışında olan romantiklər üçün xüsusi mənə kəsb edirdi.

Digər tərəfdən, Quran dini-mənəvi, sosial-ictimai, etik-əxlaqi, hüquqi dəyər və normaları kompleks şəkildə tənzimləyən, müsəlman aləminin ictimai həyatını tarazlayan Kitab kimi də romantik ədiblərdə böyük maraq doğurur, müsəlmanların həyatını, əxlaqını, xarakterini açan meyarlar məcmusu kimi cəlb edirdi. Məhəmməd Peyğəmbərin ilahi vəhy ilə qəbul etdiyi Quran həm də öz üslub və kompozisiya bütövlüyünə, mənaların bağlılığına, bədii-üslubi vasitələrin kamilliyinə görə də rus romantikləri üçün həm fikir və mövzu qaynağı, həm də ilham mənbəyi kimi cəlbədicisi idi. Bütün bunlara görə, Qurani-Kərim Allah kəlamı kimi Cəbrayıl vasitəsilə birbaşa sonuncu Peyğəmbərə göndərilmiş, bütöv və tam, surə və ayələrində dərin mənalar daşıyan və zidd məqamların olmadığı, göndəriləndiyi məqamdan eyni bir dildə, ərəb dilində oxunan müqəddəs Kitab kimi rus romantik şair və yazıçıların əsərlərində müxtəlif ayələr, mənalar, obrazlar səviyyəsində fəlsəfi dərkini və poetik təfsirini tapırdı. Qurani-Kərimin min ilə yaxın bir dövrdə müxtəlif dillərdə, variantlarda formalaşmış, müxtəlif mətnlərdən ibarət İncildən bu fərqi rus romantikləri aydın dərk edir və əsərlərində də Quran motivlərini mütləq ilahi həqiqət kimi təqdim edirdilər.

Rus dil qavrayışında da “Müqəddəs Yazı” (İncil) konsepti variativlik və çoxluluq səpkisində gerçəkləşir. Bu cəhət müasir dövrdə Avropa postmodernist təfəkküründə “mümkün aləmlər fəlsəfəsi”ndə intertekstualılıqda da aşkarlanır. Bu xüsusiyyət isə heç vaxt İncilin hər bir kəlamını dəyişmədən yadda saxlayıb əzbər bilmək meylini yaratmırdı. İncilin bütün kəlmələrini mütləq həqiqət kimi yadda saxlayaraq əsərdə ifadə etmək rus yazıçıların da yaradıcılığına xas deyil. Rus yazıçı və şairlərinin Qurani-Kərimə, onun ayələrinə və ifadələrinə münasibəti tamamilə fərqlidir. Quran rus ədibləri və eləcə də alimləri üçün sakral işarələrin nizamlı sistemi kimi qəbul edilir və bədii əsərlərdə də Qurandan gələn müxtəlif ifadə və ideyalar gizli mənalar daşıyıcısı olan mütləq anlayışlar kimi təənnüm olunur. Xristian aləmində İncilin dərkindən fərqli olaraq, Quranın müsəlman mədəniyyətində bütöv mətn kimi qavranması, hər bir müsəlmanın gün ərzində namaz qılarkən ən azı beş dəfə Quran kəlmələrini əzbərdən səsləndirməsi Avropa və rus qavrayışı üçün müqəddəs Kitaba başqa anlam verirdi. Rus romantizmində və eləcə də realizmində Quran motivləri əsasında yazılmış əsərlərdə Müqəddəs Kitabın bu bütövlüyünün dərkini, hər bir sözün özünəməxsus işarə, bütöv mətn strukturunda xüsusi mənə qazanan rəmz kimi qavranılması aydın sezilir. Məhz buna görə rus oriyental ədəbiyyatında Quranı əzbər bilən “hafiz” obrazının aktuallığını təsadüfi hesab etmək olmaz. Bu obraz rus şair və yazıçılarından A.Puşkin, A.Fet, Vyaç.İvanov, N.Qumilyov, A.Maykov, P.Qnediç, V.I.Solovyov, İ.Severyanin, E.Baqritski və başqalarının yaradıcılığına təsir etmiş XIV əsr şairi Şirəli Şəmsəddin Məhəmməd də özünə Hafiz ədəbi təxəllüsünü seçmişdi.

Qurani əzbərdən söyləyən hafizlərin hər bir kəlməni yadda saxlaması və dinləyicilərə söyləməsi müqəddəs Kitabın ilahi mahiyyətini, hər bir ifadənin Allah kəlamı olmasını yenidən təsbitləməsi ilə yanaşı, dinləyicilərin dünyagörüşünə və emosional-psixoloji durumuna da dərin təsir edir. Bu proses bədii yaradıcılıqda, o cümlədən romantizmdə də öz dərin izini qoyur, mütləq ilahi həqiqət olan Quran ayələri, müxtəlif ifadələr bədii əsərdə gizli mənalara malik rəmlər kimi həm dini, həm ictimai, həm estetik məzmunu ifadə etməyə imkan verir.

Beləliklə, Quran motivlərinin rus romantizmində müəlliflərin ədəbi mövqə və niyyətindən asılı olaraq fərqli bədii təfsirləri, əsasən iki meyl meydana çıxır: tərcümə-təbdillər və təqlidlər. Bu prosesdə sivilizasiyalararası münasibətləri də nəzərə almalı oluruq. Belə ki, müsəlman yazıçı və şairlərinin, o cümlədən Füzulinin, H.Cavidin yaradıcılığında islami motivlərə münasibət rus və Avropa romantiklərindən fərqlidir. Şərq ədibləri ali həqiqət kimi qəbul etdikləri Quranın mahiyyətinə varmaq, ali həqiqətə çatmaq məramı ilə mətnə münasibəti dəyişmədən öz qəhrəmanlarının psixoloji durumunu dəyişir. Füzulinin Məcmunu bunun parlaq nümunəsidir. Xüsusi emosional hala düşərək haqqa yaxınlaşmağa, ulviyyətə qovuşmağa can atırlar. Rus romantik şairləri isə onlar üçün başqa mədəniyyətin məhsulu olan islam dəyərlərinə digər meyarlar və məqsədlə yanaşırdılar: bir tərəfdən, bu və ya digər obrazlar vasitəsilə müsəlman mədəniyyətinin və inancının mahiyyətinə varır, digər tərəfdən, islam motivlərindən istifadə edərək öz ədəbi-estetik məramlarını, ictimai ideallarını üstüörtülü bəyan edir, nəhayət, müsəlman personajlarının fərqli xarakterini yaradırdılar. Bu baxımdan, A.S.Puşkinin “Qurana təqlidlər”i, ilk növbədə, şairin daxili sarsıntılar keçirdiyi bir məqamda təskinlik və səbat tapdığı islam dəyərlərinə marağın ifadəsi idi: “yeniyyətliyində dövrünün və mühitinin dəbinə uyğun olaraq, XVIII əsr fransız maarifçiliyinin, Volterin, epikürçü kübar dairələrin təsiri ilə dinə etinasız yanaşan Puşkin 1823-1824-cü illərdə mənəvi böhran keçirir, əsərlərində həyatın boşluğu, mənasızlığı, tənhalıq fikirlərini ifadə edirdi. Və şairin 1825-ci ildə “Gizli mağarada...” poetik parçasında göstərdiyi kimi Qurani Kərimlə («Сладостный Коран») tanışlıq onun mənəvi dirçəlişinə,

Bütün bu proseslər romantik əhvalı şairin daxilində gedən süüraltı proseslər, onun dahiyənə intuisiyası və fəhminin nəticəsi idi. Bütün bu məqamlar Puşkinin digər oriyental əsərlərində də izlənen yaradıcılıq amilləridir. Sakral-dini kitabların rus romantizmindəki bədii təfsirində məzmunla bağlı toxunduğumuz məqamlarla yanaşı, bədii kompozisiya məsələlərini də gözədən keçirmək məqsədəuyğundur. Sonuncu səmavi

kitab olan Qurani-Kərim məzmun və formaca kamilliyi ilə özündən əvvəlki səmavi kitablardan seçilir. Lakin struktur cəhətdən İncillə Quran arasında müəyyən oxşarlıq da aşkarlayan alimlər var. A.A.Xismatullin yazır ki, Quran və İncil formal olaraq iki qatlı quruluşa malikdir. Hər iki kitab şərti olaraq fəsillər və sətirlərdən ibarətdir. Tədqiqatçının fikrincə, belə quruluş “ibrani dinlərin mətnlərini “Müqəddəs Yazı”nın öz daxili qanunları olan xüsusi paradiqmasında birləşdirən çətin qavranan müəyyən üst-dil yaradır” [4, s.34-35]. Sakral və ezoterik mətnlər (kabbalistka, sufizm və s.) qeyd etdiyimiz bu xüsusiyyətlə seçilir, lakin məhz Quran mətninə “nizamlı işarəvilik” xasdır. Bir sıra tədqiqatlarda qeyd edildiyi kimi, Qurani-Kərimin quruluşu piramida prinsiplidir, yəni surələr bir-birinin ardınca xronoloji və ya tematik qaydada deyil, ayələrin sayına görə gəlir və artıq bunun özündə “gizli məna ola bilər, çünki ezoterik təlimlərdə piramida ali məqamlara yüksəlmək rəmzidir” [5, c.44].

Beləliklə, sözlərin aşkar mənası altında gizlənen sirlə mənalar yalnız rəmzi sözlərdə deyil, böyük mətn seqmentlərində və mətn quruluşunda da həkk olunub. Bu xüsusiyyətin dərkə müsəlman aləmində “gizli” mətnləri “açmaq”, ancaq kütləvi şüura reduksiya etmədən, digər işarəvi sistemlərdə (deyə k, hürufilik, sufi poeziyası...) yenidən kodlaşdırmaq meylini yaratmışdı. XII əsr filosofu Əl Qəzali Quranda “hər bir idrakın varmayacağı çoxlu rəmz və sirlər var” deyərək, Məhəmməd Peyğəmbərə aid belə bir hədisi xatırladırdı: “Quranda aşkar və gizli mənası olmayan ayə yoxdur. Buradakı hər gizləndə isə yeddiyə qədər gizli yerləşir” [6, s.192]. Bu kimi mülahizələrdən bir daha aydın olur ki, Qurani-Kərimin ayrı-ayrı müəlliflərin yaradıcılığına və ya bütöv bir ədəbi dövrə təsirini araşdırarkən hər bir islami ədəbi mətnin həm də Quran motivləri və ayələrinin kodlaşdırılmış təfsiri ola biləcəyi nəzərə alınmalıdır. Müsəlman poetik ənənəsində bunun ən parlaq nümunəsinin sufi poeziyası olduğu məlumdur. Müsəlmanın məişəti, adı həyatı da islam ənənəsindən gələn işarə və rəmzlərlə əhatə olunur, o, “müxtəlif simvollar şəbəkəsində yaşayır, bundan əlavə, öz varlığı ilə də bu şəbəkənin qurulmasında iştirak edir” [207, s.58]. Beləliklə, çoxqatlı rəmzi sistem yaranır: Allah dünyanı çoxlu ayələri olan (gecə və gündüz, fərqli xalqlar, yağış, külək və s.) Kitab kimi yaradır, insan taleləri də səmada Lövhü-Məfhuzda yazılır, əsas Kitab olan Qurani-Kərimin ayələri isə hər kəsin dərkinə can atmalı olduğu aşkar və gizli mənaları daşıyır.

Tədqiqatçılar bu xüsusiyyətlərin avropalılar tərəfindən çətinliklə qavranıldığını qeyd edirlər: “mənəvi tərəfini anlamağa çalışan avropalıların Qurani əsl mənada anlayıb dəyərləndirməsinin kifayət qədər çətinliyinin bir səbəbi budur ki, özgələr bu mətnə birbaşa qavranıla biləcək aydın ifadə olunmuş məna axtarırlar, lakin söz simvollarını düzgün dəyərləndirə bilən Şərq insanı dərin oxu vərdişinə malikdir. Lakin rus ədəbləri, o cümlədən romantiklər Şərq-Qafqaz müsəlmanları ilə sıx təmasda olduqca Qurani-Kərimdə, ümumən islam mədəniyyətində rəmzi mənaların rolunu, hər bir ifadə və sözün gizli alt mənaya malik ola biləcəyini anlayır və əsərlərində ifadə edir, bu rəmz ifadələrlə oxucunu mətnaltı simvolik mahiyyətə yönəldirdilər.

Nəticə

İslamın digər dinlərə, kitab əhlinə tolerant münasibəti, islam fəlsəfəsində, Qurani-Kərimdə Kitab məfhumunun Allah tərəfindən yaradılmış hikməti, yəhudilərin, xristianların, müsəlmanların bir-birini tamamlayan Müqəddəs Yazısı hesab edilməsi rus ədəbiyyatının müsəlman mətni və ümumən rus şərqşünaslığı üçün olduqca mühüm idi. Digər tərəfdən, rus oriyental romantizmində sakral mənalara marağın artması müsəlman mədəniyyətinə xas rəmzlərin, işarələrin rus ədəbiyyatına daxil olmasını sürətləndirir, beləliklə, rus-slavyan və islam semiotik sistemləri arasında bağlılıq dərinləşir, bununla da mədəniyyətlərarası dialoq genişləndirir.

Ədəbiyyat

1. Кашталёва К.С. Терминология Корана. [www.oriental-studies.ru / rus/ index. php? Option = com personalities...](http://www.oriental-studies.ru/rus/index.php?Option=com_personalities...)
2. Жирмунский В.М. Теория стиха. Л., Советский писатель, 1975, 663 с.
3. Грязневич П.А. Коран в России (изучение, переводы и издания) // Ислам. Религия, общество, государство. М.: Наука, 1984, с. 76-82
4. Хисматулин А.А. Суфизм. СПб.: Азбука-классика, 2003, 224 с.
5. Семь самоцветов Востока: Антология восточной классической поэзии. М., 1995, 363 с.
6. Аль-Газали ат-Туси, Абу Хамид Мухаммад. Илм-и ладунни // Хисматулин А.А. Суфизм, 2003

SAYLARIN MƏNA STRUKTURUNDA MİQDAR VƏ KƏMIYYƏT ANLAYIŞI

Xülasə

Məqalədə müəllif sayların mənə strukturundakı kəmiyyət anlayışından bəhs edir. Burada sayların dilçilikdə kəmiyyətin linqvistik modelləri hesab edildiyi vurğulanmışdır. Məqalədə həm Azərbaycan dilində, həm də ingilis dilində miqdar anlayışını ifadə etmək üçün əsas saylar və onların ifadə vasitələri göstərilmişdir. Burada qeyd edilmişdir ki, ilk zamanlarda miqdar anlayışının formalaşmasında insanın bədən üzvlərindən bəzisi, xüsusən əl əsas olmuşdur. Burada miqdar sözlərinin bir sıra fərqli semantik xüsusiyyətlərlə əlaqələndirildiyi ifadə olunmuşdur. Sayların digər kəmiyyət bildirən sözlərdən xüsusi bir sayı təyin edə bilmələri ilə də fərqləndirildiyi öz əksini tapmışdır. Burada göstərilmişdir ki, kəmiyyət anlayışı konkret riyazi saylarla ifadə olunduğu zaman konkret xarakter daşıyır, qalan kəmiyyətlər isə mücərrəd, qeyri-müəyyən xarakterdə qalır. Məqalədə müəllif bir sıra elmi işlərə istinad edərək belə nəticəyə gəlmişdir ki, sayların əsas vəzifəsi kəmiyyət ifadə etmək olduğundan onları mənaca növlərə bölərkən də bu aspektdən yanaşılmalıdır.

Açar sözlər: say, miqdar, kəmiyyət, kateqoriya, semantik, kəmiyyət anlayışı

The concept of amount and quantity in the semantic structure of numbers

Summary

The article deals with the concept of quantity in the semantic structure of numbers. In the article, the author discusses that numbers are considered linguistic models of quantity in linguistics. The paper shows the basic numbers and their means of expression to express the concept of quantity in both Azerbaijani and English. It is shown here that in the beginning, some parts of the human body, especially the hand, were the basis for the formation of the concept of quantity. The author stated here that quantity words are associated with a number of different semantic features. It was also emphasized that numbers differ from other quantitative words in that they can assign a specific number. **The author tries to** show that the concept of quantity is concrete when expressed in concrete mathematical numbers, while the remaining quantities are abstract and indefinite. Referring to a number of scientific works, the author concluded that the main task of numbers is to express quantitatively, so when dividing them into types of meaning, it should be approached from this point of view.

Key words: number, amount, quantity, category, semantic, quantity concept

Giriş

Dilçilikdə saylar kəmiyyətin linqvistik modelləri hesab edilir. Say sistemi dedikdə isə kəmiyyəti ifadə edən yazı sistemi nəzərdə tutulur. Bununla belə kəmiyyət anlayışı konkret saylardan daha əvvəl yaranmışdır.

Kəmiyyət ədədləri, kəmiyyət sayları sayıla bilən əşyaların sayını göstərmək üçün istifadə olunur. Kəmiyyət sayları müəyyən (*beş*), qeyri-müəyyən (*xeyli*), sadə (*dörd, doqquz*), mürəkkəb (*iki yüz, doqquz min*) və kompozit (*min doqquz yüz səksən bir*) ola bilər.

Dilçilikdə kəmiyyət anlayışını ifadə etmək üçün üç əsas üsuldən istifadə edilmişdir. Bunlar morfoloji (-lar, -lər), leksik (az, çox, xeyli), və sintaktik (doqquz) üsullardır.

Nizami Xudiyev (2015: 103) “Qədim türk yazılı abidələrinin dili” kitabında sintaktik üsulla kəmiyyət çoxluğunun ifadəsində sayların, qoşa sözlərin, təkrarların və s. işlənməsinin əsas olduğunu vurğulamışdır.

“Bir çox dillərdə kəmiyyət anlayışı semantik universal rolunda çıxış edir. Bununla yanaşı, bu kateqoriyanın bütün dil daşıyıcıları üçün aktual olduğunu iddia edə bilmərik. Kollektiv təfəkkürün heç də bütün kateqoriyaları məhz dil kateqoriyaları vasitəsi ilə ifadə olunmurlar, digər tərəfdən isə dillə ifadə olunan heç də hər şey şüur faktına çevrilmir və sosial əhəmiyyət kəsb etmir. Bu və ya digər dilin ayrılmaz xüsusiyyətinə çevrilmək üçün iki şərtin gözlənilməsi gərəkdir: birincisi, o, böyük leksik tərkibin zəruri xarakteristikası olmalıdır ki, dildə daima işlənsin; ikincisi, bu semantik dominant bir neçə "porsiyaya" bölünərək nitq hissəsinin bütün sözlərinə paylanmalıdır ki, onları bu əsasda bir-birinə qarşı qoyulmuş formalar sırasına bəlsün. Bu forma sıralarının qarşı qoyulması insanların dil təfəkküründə məntiqi yaxud mənə kompozisiyaları şəklində mövcud olur” (Qurbanov, 2010: 19-24).

Dilçilikdə ən geniş mənada bir ədəd və ya say sözü ədədi bir kəmiyyət ifadə edən bir söz və ya ifadədir. Qrammatikanın bəzi nəzəriyyələrində bu əsasən "say" sözü kimi istifadə olunur, məsələn, "iki şapka" ifadəsindəki "iki" sözü müəyyən miqdar saylarına aiddir.

Saylar digər kəmiyyət bildirən sözlərdən xüsusi bir sayı təyin edə bilmələri ilə də fərqlənilir. Məsələn *beş, on, əlli, yüz* və s.

Müxtəlif dillərdə sayların mənə strukturundakı miqdar anlayışı fərqli ola bilər. Məsələn: İngilis dilində miqdar sayları mütləq sayı ifadə edir (Crystal, 2011: 65). Azərbaycan dilində isə miqdar sayları müəyyən və qeyri müəyyən olmaqla iki qrupa ayrılırlar.

Dilçilikdə miqdar sayları kəmiyyət üçün istifadə olunan say sözlərinə verilən adlardır. Miqdar sayları kəmiyyət ifadə etdikləri üçün onlara həmçinin sayma rəqəmləri də deyilir.

Kəmiyyət anlayışı konkret riyazi saylarla ifadə olunduğu zaman konkret xarakter daşıyır. Qalan kəmiyyətlər isə mücərrəd, qeyri-müəyyən xarakterdədir. Kəmiyyətin mücərrəd xarakter daşması o deməkdir ki, əşya və hadisələrin sayı sonsuzdur, sayılması konkret olaraq mümkün deyildir. Onlar konkret şəkildə kəmiyyətlənmir və ya onların sayı müəyyən bir həddə dairəsində, müəyyən bir çərçivə içərisində götürülmür.

Riyazi kəmiyyətdə mücərrədlik, qeyri-müəyyənlik və təxminilik yox dərəcəsidir. Hər şey dəqiq və konkret kəmiyyətdə hesablanır. Riyaziyyatçı kiçik və sonsuz böyük kəmiyyətlərin ən mürəkkəb formalarını işlədərkən, daha konkret hesablanan məfhumlar haqqında düşünür. Məsələn, dörd həkim (four doctors), on yeddi tələbə (seventeen students), otuz kitab (thirty books) kimi ifadələrdə yalnız konkret, hesablanmasız mümkün olan müəyyən kəmiyyətlər ifadə edilir. Saylarla ifadə olunan kəmiyyətlər konkret xarakter daşıyarsa, digər vasitələrlə verilmiş kəmiyyətlər konkretlikdən məhrumdur.

Bəzi dilçilər sayı ən uyğun elementlər də daxil olmaqla fərqliləri formalaşdıran geniş bir konsepsiya kimi hesab edirlər. Bunlar say, ölçü və çoxluqdur. Say kateqoriyasının komponentlərinin sayının, ölçüsünün və çoxluğunun tanınması təsadüfi deyildir. İlk kəmiyyət aktuallığı qrammatik say kateqoriyasının formaları ilə ifadə olunur, ikinci dərəcəli kəmiyyət aktuallığı isə müxtəlif leksik və qrammatik kateqoriyaların fərqli leksik vahidlərindən istifadə etməklə ifadə olunur.

Kəmiyyət təfəkkürünün əsası əşyaların və proseslərin obyektiv fərqliliyidir. Kəmiyyət iki əsas mənaya malik olan say ilə ifadə edilir: bir araya gətirilərkən elementlərin ümumi ölçüsü; **bir** cismin, onun xassələri və münasibətlərinin onun keyfiyyətindən asılı olmayan homogen elementlərə bölünməsi. Məsələn, sayma prosesində 5 sayını meydana gətirik və beləliklə bu beşi sadə bir kəmiyyətə çeviririk. Beş nəfər sadəcə beş insanın formal bir vahidi deyildir, onlar beş elementin xüsusi olaraq bölünən birliyi. İstənilən say müəyyən bir dəstin və ya bölünəbilən kəmiyyət birliyinin nisbətən müstəqil, ayrılmaz bir məcmusudur.

Azərbaycan dilində miqdar anlayışını ifadə etmək üçün əsasən 22 sözdən istifadə olunur ki, bunlar aşağıdakılardan ibarətdir: *bir, iki, üç, dörd, beş, altı, yeddi, səkkiz, doqquz, on, iyirmi, otuz, qırx, əlli, altmış, yetmiş, səksən, doxsan, yüz, min, milyon, milyard*. Digər saylar isə həmin sözlərdən müxtəlif üsullarda birləşmələr düzəltməklə əmələ gəlir və beləliklə də, ən az və ən çox miqdar məfhumları ifadə olunur: *on bir..., əlli iki..., yüz on beş..., iki yüz..., min doqquz yüz altmış yeddi, iki yüz əlli milyon beş yüz otuz bir min yüz doxsan beş*.

İngilis dilində isə miqdar anlayışını ifadə etmək üçün əsasən aşağıdakı sözlərdən istifadə edilir: *one (-bir), two (-iki), three (-üç), four (-dörd), five (-beş), six (-altı), seven (-yeddi), eight (-səkkiz), nine (-doqquz), ten (-on), eleven (-on bir), twelve (-on iki), twenty (-iyirmi), thirty (-otuz), forty (-qırx), fifty (-əlli), sixty (-altmış), seventy (-yetmiş), eighty (-səksən), ninety (-doxsan), hundred (-yüz), thousand (-min), million (-milyon), billion (-milyard)*.

Bu sayların necə düzəldiyi xüsusi qaydalara əsasən müəyyən edilmişdir və həmin qaydalardan istifadə etməklə istədiyimiz miqdarı ifadə edə bilərik.

Dilçilikdə sübut edilmiş belə bir fikir var ki, miqdar anlayışının ilk formalaşmasında insanın bədən üzvlərindən bəzisi, xüsusən əl əsas olmuş və beş, on məfhumlarını ifadə edən sözlər ilkin saylar olaraq əsasən "əl" mənasını ifadə edən sözdən törəmişdir. Bu mülahizə özünü bu gün də bir sıra dillərdə göstərir. Bu baxımdan rus dilindəki 'пять', 'десять' və fars dilindəki 'pənc', 'deh' sözlərini, qısa olaraq nəzərdən keçirək. Rus dilindəki 'пять' sözü "əl", "əl içi", "pəncə" mənasına işlənən 'пятерня' və "ayaq", "daban" mənasına işlənən 'пяра' sözləri ilə bağlıdır və yəqin ki, bu sözün "beş" sayını bildirən bir söz kimi işlənilməsi "əldə və ayaqda olan beş barmaq" ilə əlaqədardır. Fars dilində "beş" məfhumunu ifadə etmək üçün işlənən 'pənc' sözü də fars dilində və buradan alınaraq Azərbaycan dilində işlənən 'pəncə' sözü ilə bağlıdır.

Bundan başqa bir sıra Hind-Avropa dillərində də "10" sayını ifadə edən sözlərin tam və yaxud azacıq halda "əl" mənasında işlənən sözlə uyğun gəlməsi bu mülahizəni təsdiq edən faktlardır.

Azərbaycan dilində saylar həm konkret miqdar, həm də çoxluq mənalarına malikdir və bu nümunələrə bir çox yazıçılar kimi Nəsiminin əsərlərində də rast gələ bilərik. Məsələn:

Ol nədir kim, hayü-huyi altıdır

Kim görübdür bir sədəfdə altı dür? (Nəsimi, 1973: 167)

Ayəti-səbülmesanidir üzün

Dörd kitabı-asımanidir üzün (Nəsimi, 1973: 178).

Burada altı sayı ilə coğrafi cəhətlər nəzərdə tutulmuş və bir sədəf birləşməsilə altı cəhətin bir dünyada yerləşməsi bədii şəkildə təsvir edilmişdir.

İkinci misalda isə dörd (4) konkret olaraq məlum dini kitabların sayını bildirir.

Bundan başqa Nəsimi, semantikasında həmçinin cəmlilik, topluluq olan bir sıra sözlərdən də geniş istifadə etmişdir. Lakin qeyd olunmalıdır ki, türk dilləri üçün ilk zamanlar çoxluğu bildirmək üçün cəmlilik deyil, topluluq xarakterik olmuşdur (Котвич, 1962: 336).

Konkret miqdar bildirən say ilə sadalanan əşya və hadisələrin adları arasında işlənən numerativlərin azərbaycan dilində çox qədim tarixi vardır. OrxonYenisey abidələrində, «Kitabi-Dədə Qorqud» dastanlarında, Mahmud Kaşğari «Divan»ında və başqa əsərlərdə bir çox numerativlərə rast gəlinir. Nəsimi dilində isə aşağıdakı numerativlər işlənmişdir:

Bir bölük fəxr əhli gördüm yar idi (Nəsimi, 1973: 198).

Ol jalə ki, düşdi gül rüxsarımız üzrə

Bir qətrə yağış damdımı min lalə tər oldi (Nəsimi, 1973: 279).

Saqiya, mən sərxoşam, yarım götür,

Bir qədəh çün dərkeşəm yarım götür (Nəsimi, 1973: 169).

Burada *qədəh*, *qətrə* müxtəlif mayeləri, *bölük* isə insan toplusunu bildirmək üçün ölçü vahidi kimi işlədilmişdir.

Müxtəlif sistemli dillər olan Azərbaycan və ingilis dillərinin hər ikisində bir sıra sözlər vardır ki, onların məzmununda kəmiyyət anlayışı var. Bu sözlərə *hafta-week*, *ay-month*, *il-year*, *əsr-century* sözlərini misal göstərmək olar. Lakin bu sözlərin məzmununda kəmiyyət anlayışı olmasına baxmayaraq bunlar say deyil.

Miqdar sözləri bir sıra fərqli semantik xüsusiyyətlərlə əlaqələndirilir. Bu bölmə nəzəri ədəbiyyatda mənfi kəmiyyət sözlərinin mənası, mütənasib qeyri-müəyyənlik, və kəmiyyət sözləri olan bəzi konstruksiyaların qiymətləndirilməsi kimi ən çox diqqət çəkən xüsusiyyətlərə nəzər salır.

Bir çox dillər kəmiyyət sözlərində say fərqi leksikləşdirmirlər. Məsələn: Rumın dilində (Rett, 2007), lakin ümumiyyətlə müsbət yəni çox və mənfi yəni az kəmiyyət sözləri arasında leksik cəhətdən fərqləndirirlər.

Nəticə

Sintaktik üsulla kəmiyyət anlayışını ifadə etmək üçün saylardan geniş istifadə edilir. Bu sayların miqdar və kəmiyyət anlayışlarını ifadə etməsi ilə əlaqədardır.

Aparılan bir sıra tədqiqat işlərinə istinad edərək demək olar ki, sayların əsas vəzifəsi kəmiyyət ifadə etmək olduğundan onları mənaca növlərə bölərkən də bu aspektdən yanaşılmalıdır. Sayları növlərinə görə böləndə, ilk növbədə ifadə etdiyi kəmiyyət məzmunu önə çəkilməlidir (Zeynalov, 2014: 7).

Ədəbiyyat

1. Nizami Xudiyev. Qədim türk yazılı abidələrinin dili. Bakı, 2015.
2. Qurbanov Adil. Qloballaşma şəraitində milli şüur və milli dil münasibətlərinin bəzi məsələləri. «AMEA.Elmi əsərlər. Fəlsəfə, Sosiologiya və Hüquq İnstitutu», 2010.-№1.-S.19-24.
3. Crystal David. Dictionary of Linguistics and Phonetics (6th ed.). John Wiley & Sons. 2011. p. 65. ISBN 978-1-405-15296-9.
4. Nəsimi. Seçilmiş əsərləri. Bakı, 1973.
5. Котвич В. Исследование по алтайским языкам / Пер. с польск. М., 1962.
6. Rett, J. (2007). How many maximizes in the Balkan Sprachbund. In Gibson, M. and Howell, J., editors, Proceedings of SALT XVI. CLC Publications. 2007
7. Zeynalov Sərdar. Azərbaycan dili dərslərlərində elmi dilçilik fikri. Bakı, 2014.

AFFIRMATİVLİK ANLAYIŞININ KOQNİTİV TƏHLİLİ

Xülasə

İnkarlılıqdan fərqli olaraq affirmativliyin tədqiqi dilçilikdə heç vaxt koqnitiv səviyyədə araşdırılmayıb. Affirmativlik ilkin olaraq semantik kateqoriyadır. Affirmativlik semantik xüsusiyyətlər daşıyan qarışıq, mücərrəd dil fenomenidir və əhəmiyyətli, fundamental hələ də üzərində az işlənmiş dilçilik mövzularından biridir. Affirmativlik düşüncə kateqoriyalrındandır, fəlsəfə elminin sahəsi kimi məntiqin obyektlərindən biridir. Son zamanlarda müxtəlif dillərdə affirmativlik kateqoriyasının sintaktik, qrammatik və leksik xüsusiyyətlərdən bəhs edən tədqiqatlar peyda olur. Affirmativliyi təyin etmək çətindir, çünki çoxmənalı və geniş dilçilik fenomenidir. Affirmativlik dərəcəvi kateqoriyadır. Affirmativlik kateqoriyası affirmativ cümlələrin bütün mənalarnı əhatə edir. Bu da onu həddindən artıq geniş və ümumi kateqoriya edir. Ancaq buna baxmayaraq o sabit metalinqvistik kateqoriyadır. Affirmativlik yalnızca xalis linqvistik struktur deyil, həmçinin kommunikativ kontekslərə aiddir. Affirmativlik multi-struktural kateqoriyadır və onun individual realize olunması hiyerarxik qatları tərtib edir. Affirmativliyin başqa bir xüsusiyyəti onun dinamikliyidir.

Açar sözlər: Koqnitivlik, affirmativlik, inkarlılıq, kateqoriya, fəlsəfə

Cognitive analysis of affirmation

Resume

Unlike negation affirmation has never been researched in cognitive level in linguistics. The term affirmation is a part of the philosophical heritage of linguistics. It is a semantic category primarily. It has semantical features which is complicated, abstract and one of the fundamental linguistics phenomenon. Affirmation is one of the cognitive categories and belongs to philosophy. It is one of the objects of logics. Recently in different languages there appears researches contains grammatical, syntactical and lexical features dealing with affirmation. It is difficult to define affirmation because it is polysemous and extensive linguistic phenomenon. It is also gradial category. It contains all the affirmative sentences. That is why it makes affirmation so broad and general category. But it also constant metalinguistic category. Generally the affirmative sentences are the main prototype of affirmation, and another feature of affirmation is its dynamicity.

Key words: affirmation, cognitive, category, negation, philosophy

Giriş

Koqnitiv prinsiplərə görə dil-ünsiyyət-idrak sadəcə olaraq ətraf dünyanın əks etdirilməsi deyil, həmçinin dünyanı formalaşdırmaq vasitəsidir. Əsas koqnitiv prinsip odur ki, dil məna haqqındadır, dildə olan hər bir şey mənanı çatdırmağa çalışır, mənanı çatdırmaq üçün icad edilən bütün linqvistik vasitələr üçün Koqnitiv dilçilik istifadə əsaslı yanaşmadır, Koqnitiv dilçilik original danışq dilinin istifadəsinin əhəmiyyətini vurğulayır, real həyat dilinin dərinliklərinə baxır, təkcə dilin istifadəsinin koqnitiv əsaslarının daxili quruluşunu əldə etmək deyil, həmçinin dil quruluşunun daxili anlayışlarını da əldə etməyi gözləyir. Koqnitiv dilçiliyin ən ümdə vəzifəsi beynimizdə baş verən dil prosesi və yaddaşda toplanan bilgilər olduğu görünür. Ünsiyyət zamanı mənanı çatdırmaq məqsədi daşıyır.

Müasir dilçilik funksional-semantik xüsusiyyətlər kateqoriyalarını nəzərə almaq meylilə təsvir edilir. Bunların arasında affirmativlik kateqoriyası xüsusi yer tutur, geniş şəkildə funksional dil üslublarında təmsil olunur, çünki onlar ünsiyyətdə mühüm rol oynayır, danışqın daxili vəziyyətinin ifadəsində mühüm rol oynayır. Buna alternativ olaraq affirmativlik kateqoriyası paralingvistik səviyyədə ifadə oluna bilər, hər hansı təsdiq və ya rızılıq bildirməyə yönəlibsə, yəni çox vaxt bədən jestləri və ya linqvistik olmayan səslərlə ifadə olunur, məsələn başı yelləməklə. Affirmativlik tamamlıq, mövcudluq, varlıq, yaxınlıq şəkillərini beynimizdə canlandırmaqla əlaqəlidir. İnkarlılıq isə ölüm, boşluq, yoxluq, uzaq məsafə şəkilləri düzəninə əsaslanır. Affirmativlik ilkin olaraq semantik kateqoriyadır, onun formal şəkildə işarələnməsinin əhəmiyyəti ikinci sıradadır, çünki tamamilə sabit deyildir və bəzən açıqdan-açığa təsdiq göstəricisi iştirak etmir. Nəticədə affirmativlik funksional və onomosioloji bir sinifə aiddir, və onun homegenliyi ilkin olaraq konseptual planda görünür. Affirmativlik dilçiliyin hərtərəfli araşdırma tələb edən əhəmiyyətli sahəsidir və koqnitiv şəkildə heç vaxt izah edilməyib.

Afirmativlik (affirmation) termini dilçiliyin fəlsəfi mirasının bir hissəsidir. Afirmativlik dilçilikdə təsdiqlilik olaraq inkarın əksidir. Aristotelin məntiq nəzəriyyəsində iki növdə məntiqi keyfiyyətlər var ; affirmation – təsdiq (kataphasis) və denial – inkar – denial (apophasis).

Əksər fəlsəfi məntiqi düşüncədə cümlələrin müxtəlif məntiqi xüsusiyyətləri fikirdə nə tutulduğundan asılıdır deyilir. O zaman fikri ifadə etməyin neçə fərqli xüsusiyyəti var ?

Aristotel deyirdi ki, bunun iki yolu var bir şeyin varlığını təsdiq, yaxud inkar edirsən. Afirmativlik termini çoxmənalı sözdür və mənalara qarışdırıla bilər. İnkarlılıqdan fərqli olaraq afirmativliyin tədqiqi dilçilikdə heç vaxt lazımı səviyyədə araşdırılmayıb. İnkar cümlələrin sintaksis göstəriciləri təsdiq ekvivalentinə nisbətən daha çoxdur. Cümlə daxilində inkarlığa həsr olunmuş bir hissə olur (Christensen 2005,25). Afirmativliyin özünün də strong (güclü), weak (zəif) dərəcə kateqoriyasına bölünür. Məsələn, güclü afirmativlik- I do respect each and very opponent. Zəif afirmativlikdə olanda isə, I respect opponent şəklində olur.

Afirmativlik ilkin olaraq semantik kateqoriyadır. Ümumiyyətlə təsdiqlənmənin əhatəsi təsdiqdə olan sözün özü ilə başlayır, təsdiq və inkar cümlələri, inkar cümlələrdə antonimlər cümlüyü vasitəsilə əks fikirlər ifadə edilir. Odd/even, married \ unmarried kimi.

Afirmativ terminləri, məsələn, remember, present, arrive fərqləndirmək o zaman asan olur ki, onların inkarda olan ekvivalenti olsun; forget, absent, leave. Bu cür əksmənalılıq koqnitiv prosesin nəticəsidir. Adətən antonim cümlələr göstəriləndə təsdiqdə olan termin əvvəl gəlir. Bəzən afirmativlik suffiksler – ful, vasitəsilə işarə edilir. Bu şəkildə özünün də inkar variantları var hopeful – hopeless (ümidli- ümitsiz).

Afirmativ göstərici kimi, -able, - worthy affikslerini göstərmək olar. Analyzable, trustworthy.

Mürəkkəb cümlələrdə işlənən bağlayıcılar da dildə afirmativlik ifadə edə bilər. Modal fellər, məs: probably, possibly, necessarily, indeed, actually-aşkar leksik elementlər daşıyır afirmativliyin ifadə vasitəsi ola bilər.

Araşdırma apararkən müxtəlif suallar ortaya çıxır; Afirmativlik dilçilik yoxsa qrammatik kateqoriyadır? Əgər dilçilik kateqoriyasıdırsa xüsusi dil forması varmı, əgər forması varsa mənası varmı?

Müasir dilçilik funksional-semantik xüsusiyyətlər kateqoriyalarını nəzərə almaq meylilə təsvir edilir. Bunların arasında afirmativlik kateqoriyası xüsusi yer tutur. Afirmativlik idrak kateqoriyalarından biridir, fəlsəfə elminin sahəsi kimi məntiqin obyektlərindən sayılır. Son zamanlarda müxtəlif dillərdə afirmativlik kateqoriyasının sintaktik, qrammatik və leksik xüsusiyyətlərdən bəhs edən tədqiqatlar peyda olur. Afirmativlik geniş şəkildə funksional dil üslublarında təmsil olunur, çünki onlar ünsiyyətdə mühüm rol oynayır, danışanın daxili vəziyyətinin ifadəsində mühüm rol oynayır.

Afirmativliyi təyin etmək çətindir, çünki çoxmənalı və geniş dilçilik fenomenidir. Dilə struktural yanaşma 20-ci əsrin əvvəllərində başlamışdır, sistematikeyin dildə bütün formalarının təsviri ilə səciyyələnməmişdir, ancaq generativ qrammatikanın təqdim edilməsi 50-ci illərdə dilçiliyi istiqamətləndirmişdir və qrammatikanın reallığı psixologiyasına və koqnitiv intibaha yol açmışdır. Burada afirmativliyin ifadə edilməsində semantikanın rolunu araşdırmağa ilk cəhdlər edilir və bu çətin, problemləli fenomen funksional-koqnitiv nöqteyi cəhətdən araşdırmağa yönəlib.

Afirmativlik dərəcəvi kateqoriyadır, buna baxmayaraq zəif və güclü afirmativlik arasında əsaslı bir ayırım vardır, bu da analizin məqsədi üçün faydalıdır. Zəif afirmativlik üstü qapalı (implicit), gözə çarpmayan, aşkar olmayan, tamamlanmayan kateqoriyadır. Zəif afirmativlik məlumatdan, xəbərdən kənarda qalır. Güclü afirmativlik isə bunun əksinə aşkar məlumata fokuslanıb. Güclü afirmativliyə tez- tez “empatik təsdiq”, “empatik quruluş” deyə istinad edirlər. (Langacker-2007-173) 2 istiqamətdə təsvir edir, müvafiq olaraq zəif və güclü afirmativlik “səhnədə”, “səhnə arxası” adlandırır. Afirmativliyin başqa bir xüsusiyyəti onun dinamikliyidir. Çünki o davam edən prosesdir, zaman ərzində baş verir. Afirmativlik bütün konseptual kateqoriyaları əks etdirir, ancaq xüsusilə də onun dinamikliyi neqativliyin ifadəsindəki dəyişikliklərə əks reaksiya etdiyi görülür.

Afirmativliyin həyata keçməsinin formallığı əsaslı konseptual çeşidlər aid olan semantik funksiyalara əsaslanır. Bunlara tamamlılığın, mövcudluğun, oxşarlığın, məzmunun konseptləşməsi daxildir. Nəinki konkret və fiziki varlıqlar ilə çoxmənalılıq sisteminin mücərrəd xüsusiyyətləri və praqmatik uyumu ilə əlaqəli ediləcək çox şeyi var afirmativliyin. Sintaktik perspektivdən baxsaq afirmativlik mental strukturlar arası əlaqə kimi qəbul edilə bilər, və yada düşüncə nəzəriyyəsinin bir növü kimi sayıla bilər. Bu praqmatik metafunksiya afirmativliyi konsept cəhətdən mürəkkəb və çoxmənalı edir.

Güman olunur ki, əşyaların insan təcrübəsi afirmativliyin qrammatik kateqoriyaların gücləndirən metaforaları domeyn mənbə ilə təmin edir.

Afirmativlik kateqoriyası afirmativ cümlələrin bütün mənalarnı əhatə edir. Bu da onu həddindən artıq geniş və ümumi kateqoriya edir. Ancaq buna baxmayaraq o sabit metalinqvistik kateqoriyadır bizim dünya haqqında anlayışımızın koqnitiv kapasitesi ilə çərçivələnən semantik quruluşu vardır.

Afirmativliyə təkcə pozitiv bir fikir daxil deyil, həmçinin inkarlaşmış epistmik, yəni idrakla əlaqəli olan modallıq daxildir. Hər ikisi afirmativliyin alt kateqoriyaları kimi çıxış edir. Nəticədə formal olaraq afirmativlik dil strukturu səviyyəsində asanlıqla hiss oluna bilən çoxmənəlilik fenomeninin tətikləyir.

Bu nəticəyə gəlmək olar ki, təsdiqdə olan nəqli cümlələr afirmativlik kateqoriyasının özəyi olaraq prototip kimi başa düşülür. Afirmativlik bir şeyin doğru və ya düzgün olduğunu əminliklə vurğulamaqdır.

Lakin buna baxmayaraq çoxsaylı araşdırmalar göstərir ki, bu kifayət qədər çoxmənəlidir, yəni durum şübhəli ola bilər. Çox vaxt müsbət münasibətlə əlaqəli olur, yəni müsbət düşüncə və fikirlərlə bəli-cavablı fikirlərlə əlaqəli olur. İnkər cümlələrdə vahid sintaktik formalar olur nisbətən daha sabit və homogendir, linqvistik keçərliliyi vardır, ancaq afirmativlər hələ də sual olunur, fikir ifadə etmənin digər kateqoriyaları ilə qarışdırılır. Afirmativlik ilkin olaraq semantik kateqoriyadır, onun formal şəkildə işarələnməsinin əhəmiyyəti ikinci sıradadır, çünki tamamilə sabit deyildir və bəzən açıqdan-açığa iştirak etmir. Nəticədə afirmativlik funksional və onomosioloji bir sinifə aiddir, və onun homegenliyi ilkin olaraq konseptual planda görülür. Afirmativlik vasitəsilə biz hər hansı söylənmiş fikrin dəyişikliyi danışanın cümlənin məğzini nəzərə almaqla müsbət münasibətini xüsusiləşdirməsini nəzərdə tuturuq. Afirmativlik vəziyyətində danışanlar söylədikləri fikirlərin müsbət olduğunu fikrin semantik quruluşunda əmələ gələn əlavə nəticə kimi vurğulayırlar. Bu növ afirmativlik anlamı inkarlaşmağa ziddiyyətə yaxud nəzəri inkar kontekstlərində daha çox tətiklənir.

Aşağıda verilmiş cümlə bu verdiyimiz izaha yaxşı nümunə ola bilər. Bu danışqdan götürülən cümlə nümunəsi bir tenis oyunçusu tərəfindən deyilib və o rəqiblərinə hörmət etdiyi faktını vurğulamaq istəyir. Bu fikir zəif afirmativlik vasitəsilə belə ifadə edilir.

I respect opponents

Güclü afirmativlik isə bəzi qrammatik kateqoriyaların vasitəsilə düzəlik köməkçi fellər, bağlayıcılar və s.

I **do** respect **each and every** opponent.

Afirmativ\neqativ ikiye bölünmə prosesi insan dilinin yayılması xüsusiyyətidir. Konkest asılılığının nəticələrindən və afirmativliyin semantik xüsusiyyətinin nəticələrindən bir faktı da odur ki, tam yox dərəcəli bir kateqoriyadır. Afirmativliyin ən zəif formalarının yalnız proto- grammar (ön baş) vasitələrlə siqnalı verilir. Givon (2001-34). Məsələn, intonasiya qaydaları, yerləşmə qaydaları, ardıcılıq və kəmiyyət qaydaları. Güclü və empakit afirmativlik sintaktik cəhətdən dərk edilir, bu felləri iki mislinə çıxarmaq, təkrarlamaq vasitəsilə baş verir.(Martins 2006, 245), köməkçi fellərin tam formaları ilə (Grygiel 2010) göstərməklə olur.

Luis **did** go to Rome. 2. John did not buy the car , **did he** ? Yes he certainly **did**.

Afirmativlik bir çox leksik itəmlər, ədatlar, saylar, təyinedicilər vasitəsilə gücləndirilə bilər. Afirmativlik yalnız özlüyündə dərəcələnmir həm də fərqli vasitələrlə təmsil olunur, həmçinin onun tətbiq olunma domeyni sağlam fərqliliklərlə, mümkün təyinedicilərlə göstərilir. Afirmativliyin cümlə daxili əhatəliliyi kifayət qədər genişdir, inkarlığın əhatə dairəsindən də genişdir. Partee iddia edir ki, inkarlıq adətən mövzunun sərhəddində baş verir, bütün diqqəti öz əhatə dairəsində saxlayır, mövzunu isə öz əhatə dairəsindən kənar saxlayır. Afirmativliyin əhatə dairəsi afirmativ olan sözün özü ilə başlayır, afirmativ\neqativ cümlələr cümlüyü halında ziddiyyət təşkil edən qarşılıqlar, antonym cümlələr vasitəsilə ifadə edilir. Məsələn odd\even, married\unmarried. remember, present, arrive, onların inkar qarşılıqları isə forget, absent, leave dir.

Belə görünür ki, bu cür qarşılıqlar koqnitiv proseslərin nəticəsidir, Bu şəkildə olan afirmativlərin heç bir işarəsi yoxdur. Yalnız paradigmatik əalqə vasitəsilə işarələnir. Qeyd edilməlidir ki antonim cümlələrlə əlaqələndirilsə müsbət termin birinci gəlməyə meyl edir, all or none, many and few, tall and short, good and bad. (Miestamo 2009,34)

Afirmativlik multi-struktural kateqoriyadır və onun individual realize olunması hiyerarxik qatları tərtib edir.

Greenberg, Miestamo kimi nəzəriyyəçilər daha çox universal\tipoloji yanaşma ehtiva edən əsərlər yazmışlar və qeyd edirlər ki pozitiv deyimlər müsbət fikirlər dünya dillərinin əksəriyyətində qaydalı aşkar kateqoriyalarla əlaqəli deyil, lakin inkar deyimlər çox vaxt bəzi aşkar elementlərin əlavəsini nəzərdə tutur, bu da o faktı sübut edir ki belə ifadələr işarələnib. Afirmativlik müxtəlif səviyyələrdə inkarlıq vasitələrlə ifadə oluna bilər.

References

1. Boye, K. 2012. *Epistemic Meaning: A Crosslinguistic and Functional-Cognitive Study*. Berlin/New York: Mouton de Gruyter
2. Casasanto, D. 2008. "Similarity and proximity: When does close in space mean close in mind?". *Memory and Cognition* 36 (6), 1047-1056.
3. Horn, L.R. 2001. "Multiple negation in English and other languages". In L.R. Horn (ed.) *The Expression of Negation*, 111-148. Berlin/New York: Mouton de Gruyter.

4. Hurford, J.R. 2012. *The Origins of Grammar: Languages in the Light of Evolution*. Oxford: Oxford University Press
5. JoshiRomoli, J. (2013). A scalar implicature-based approach to neg-raising *Linguistics and Philosophy*, Vol. 36: 291-353.
6. S. (2012). Affixal negation – Direct, Indirect and their Subtypes. *Syntaxe et Sémantique*, 13, 49-63.
7. Moeschler, J. (2010). Negation, scope, and the description/metalinguistic distinction, *Generative Grammar at Geneva*, 6, 29-48.
8. Sherman, D.K., Cohen, G.L., Nelson, L.D., Nussbaum, A.D., Bunyan, D.P., & Garcia, J. (2009). Affirmed yet unaware: exploring the role of awareness in the process of self-affirmation. *Journal of Personality and Social Psychology*, 97, 745-764
9. Schmeichel, B. J., & Vohs, K. D. (2009). Self-affirmation and self-control: Affirming core values counteracts ego depletion. *Journal of Personality and Social Psychology*, 96, 770-782.

DOI: 10.36719/2663-4619/24.07.20/01/165-167

Gülşən Calal qızı Musayeva
Bakı Biznes Universiteti, müəllim
musayeva-gulshan@mail.ru

FEİLİ FRAZEOLÖJİ BİRLƏŞMƏLƏRİN ÜSLUBİ XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Xülasə

Məruzədə frazeoloji ifadələrin bədii ədəbiyyatda yaratdığı maraqlı üslubi məqamlardan bəhs olunmuşdur. Feli frazeoloji ifadələrin başqa nitq hissələrinə mənsub olan idiomlardan daha geniş üslubi imkanları ilə fərqlənməsi felin zəngin qrammatik kateqoriyalara malik olmasından irəli gəlir. Frazeoloji birləşmələrin üslubi imkanları hər şeydən əvvəl, onların ayrı-ayrı ifadələrlə sinonimlik təşkil etməsi ilə izah olunur. Bədii əsərlərdə başlıca üslubi priyomlardan biri həmcins feli sinonimlərdir ki, burada sabit birləşmələrin də rolu böyükdür. Frazeoloji variativlik də bədii üslubun əsas xüsusiyyətlərindəndir. Hətta ayrılıqda sinonim olmayan feli birləşmələr də mətn daxilində məntiqi cəhətdən həmcisləşə bilər.

Açar sözlər: frazeoloji birləşmələr, həmcins feili sinonimlər, kontekstual sinonimlər, frazeoloji variasiyalar, ideoqrafik sinonimlər

Stylistic features of verbal phraseological units

Summary

The article is about stylistic situations formed phraseological units in fiction. As verb possesses rich grammatical categories verbal phraseological units enjoy rather grate stylistic peculiarities in comparison with idioms belonging to other parts of speech. Stylistic characteristics of phraseological units first of all is related with their synonymic relations with separate words and phrases. One of the main stylistic situations is homogeneous verbal synonyms, that here phraseological units have great role. Even the phraseological units being not synonyms separately may be logically homogeneous in a certain text.

Key words: phraseological units, homogeneous verbal synonyms, contextual synonyms, phraseological variations, ideographical synonyms

Bildiyiniz kimi, dilimizdə həm quruluşca, həm də mənə və ekspressivlik çalarlıqlarına görə çox rəngarəng idiomatik ifadələr vardır ki, bu da onların üslubi ifadə imkanlarının zənginliyindən xəbər verir. Bunlar içərisində feili idiomlar daha çox diqqəti cəlb edir. İdiomlar hər bir dilin özünəməxsus ənənəvi xüsusiyyətlərini özündə əks etdirərək milli kolorit vahidləri kimi bu və ya digər üslubda, xüsusən də bədii üslubda istifadə edilir. Lakin bununla yanaşı, müxtəlif dillərdə oxşar ifadələrə də rast gəlinir ki, bunlar kalka yolu ilə tərcümə əsasında yaranır.

Potensial poetik obrazlılığa malik olan frazeoloji ifadələrin real həqiqəti daha canlı və inandırıcı əks etdirmək xüsusiyyəti onların, demək olar ki, bütün sənətkarların dilinə yol tapmasını birbaşa əsaslandırır.

Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, feilin zəngin qrammatik kateqoriyalara malik olması ilə əlaqədar olaraq eyniadlı ifadələr başqa nitq hissələrinə mənsub olan idiomlardan fərqli olaraq daha geniş üslubi manevr imkanına malikdir. Belə ki, idiomlar bu kateqoriyalar üzrə dəyişərək cümlədə müxtəlif vəziyyətlərdə işlənir. Üslubi məqamlarda istifadə olunmaq üçün maraqlı bir vasitə cümlə idiomlarıdır ki, feili birləşmələrin

əksəriyyəti onlardan törəmişdir. Məsələn, *Mən ölüm; Ağrın alım; Allah saxlasın; Gözüm su içmir* və s. Bu cümlələri məsdər halına salsaq ekspressivliyini itirmiş olar, ona görə də, bunları idiomatik cümlələr hesab etmək daha doğru olar. Lakin elələri də var ki, onları feili ifadələr şəklinə salsaq emosionallığını itirməz və onların da belə ikili şəkildə işlənməsi məhz üslubi məqsədlə əlaqədardır. Məsələn, *qulaq ardına vurmaq, kefinə soğan doğramaq, dişi bağırsağını kəsəmək, başında turp əkmək, pəl vurmaq, ələk-vələk etmək* və s.

Lakin iradəsini topladı, *canını dişinə tutaraq* saniyələri saya-saya gözləyib durdu. (M.İbrahimov. Gələcək gün); Allaha şükür, belə səfəli yerdə yaylada *damag çağ olmazmı?* (M.F.Axundov. Komediya)

Frazeoloji birləşmələrin üslubi imkanları, hər şeydən əvvəl, onların ayrı-ayrı sözlərlə, ifadələrlə sinonimlik təşkil etməsi ilə izah edilir, çünki onların üslubi məqamları məhz sinonimliklə müəyyənləşir. Əksər sənətkarlar fikrin qüvvətli və emosional ifadəsi üçün müəyyən sözü eynimənalı frazeoloji ifadə və idiomlarla əvəz etmiş və onları müxtəlif şəkildə işlətmişlər. Belə ki, bir qrup ifadələr ümumxalq dilində olduğu kimi işlədilmiş, bir qrup ifadələr isə tamamilə yeni mənada təqdim edilmişdir. Hətta elə ifadələr də vardır ki, yalnız müəyyən bir sənətkara məxsusdur. Məsələn,

Baş aparıb hərə bir sənətə!... (M.Ə.Sabir. Hophopnamə)

Eylə *divanəliyə düşdü* könül kim, dildir,

Salsa da boynuna həm zülfü-kəməndin yenəməz. (M.Füzuli. Əsərləri)

Bayram. Ümid yoxdur, *iqbalım gətirməyəcək*. (M.F.Axundov. Komediya)

Yuxarıdakı nümunələrdən birincisində *baş aparmaq* birləşməsi tamamilə başqa mənada – *getmək* mənasında işlənməmişdir. İkinci və üçüncü nümunələrdə isə vəziyyət tamamilə başqa cürdür. Burada müəlliflər ifadəni qüvvətləndirmək və təkrardan qaçmaq məqsədilə *eşqə düşmək* ifadəsində isə *eşq* sözünü *divanəlik* kəlməsi, *bəxti gətirməmək* ifadəsindəki ismi isə *iqbal* sözü ilə əvəz edərək fərqli şəkildə işlətmişlər.

Göründüyü kimi, qeyd olunan ifadələrə heç bir yerdə rast gəlinmir, yalnız bu müəlliflərin dilinə məxsus orijinal frazeologizmlərdir.

Bədii əsərlərdə başlıca üslubi priyomlardan biri həmcins feili sinonimlərdir. Belə vasitələrlə hərəkətin və hadisənin bütün cəhətləri dolğun şəkildə oxucuya çatdırılır. Bəzən müəllif müəyyən bir obrazın hərəkətinə öz subyektiv münasibətini bildirmək üçün həmcins sinonimlərə müraciət edir. Məsələn, Ya düşsə yetim malı *ye, ver xəlvəti həzmə*. (M.Ə.Sabir. Hophopnamə); Məstəli şah. Xanımlar *qorxmuyun, ürəyinizi bərkidin*. (M.F.Axundov. Komediya)

Sadə və mürəkkəb feillərin sinonimliyi qeyd olunan birinci misalda müəllif hərəkəti aydınlaşdırıb dəqiqləşdirdiyi halda, ikinci misalda daha çox hərəkətin davamlılığı ön plana çəkilir.

Aşağıda göstərilən parçada isə mürəkkəb feillərin həmcins sinonimliyi müşahidə olunur:

Aman, ay Molla dayı, bir *kitab açdır, fala bax!* (M.Ə.Sabir. Hophopnamə)

Bundan əlavə, obrazlılığı ilə fərqlənən poetik frazeologizmlər də vardır ki, bunlar da klassik və folklor ədəbiyyatda geniş şəkildə işlənməmişdir. Məsələn, *kəlik kimi səkmək, qəmi-hicrana giriftar olmaq, can qurban eləmək, düdəməyi-hindi gəlmək* və s.

Hacı Qara. Çox-çox razıyam, əzizim! Yaxşı, bu xeyir iş hardan sizin *xəyali-şərifinizə* düşdü? (M.F.Axundov. Komediya); Balarza. Ona elə bil *düdəməyi-hindi gəlmişəm* ki, daha papağını da atsalar, yığıncığa ayaq-mayaq basmaz. (C.Cabbarlı. Ey dan ulduzu)

Bədii ədəbiyyatda diqqəti cəlb edən daha bir maraqlı dil vahidləri təmtəraqlılıq məqsədilə işlədilər ifadələrdir. Əslində bir çox yazarlar (C.Məmmədquluzadə, F.Köçərli, Y.Çəmənəmindi və s.) tarixən belə dəbdəbəli ifadələri dili ağırlaşdıran yersiz vasitələr hesab etsələr də, bu gün bu frazeologizmlər bədii əsərlərin canını təşkil edir. Məsələn,

Sabutay *intizarın mənzilini çox qısa elədi*. (Əfqan. Halal çörək); *Qocalıq öz kölgəsini onun üstünə salır*, arvadın varlığını sıxırdı. (İ.Şıxlı. Dəli Kür)

Frazeoloji variantlaşma da bədii üslubun əsas xüsusiyyətlərindəndir. Belə ki, mətn, situasiya, qafiyə, rədif və s. tələbi ilə əlaqədar olaraq bir birləşmə müxtəlif variantlarda işlənə bilər. Bu da fərdi yaradıcılığın məhsuludur. Məsələn,

Oyadar xəlqi əfqanı, *qara bəxtim oyanmazmı?*

Qara bəxtim yuxudan olmadı bidar, hənuz...

Eyşü tərəfim çirağı yandı,

Bəxtim yuxudan məgər oyandı? (M.Füzuli. Əsərləri)

Göründüyü kimi, bu misalda *bəxti açılmaq* ifadəsi üç variantda verilmişdir. Bu da sənətkara fikrini daha dolğun şəkildə ifadə etməyə imkan vermişdir.

Danışq dili frazeologizmləri bədii əsərdə məişət dialoqlarının özəyini təşkil edir və onların əksəriyyəti obrazlılığı ilə seçilir. Bu da xalqın öz gündəlik nitqində bədiiliyə, məcaziliyə xüsusi yer verməsi ilə izah edilir. Məhz buna görə də həmin ifadələr obrazlı nitq üçün əvəzəlməz vasitədir.

Bədbəxtin qolunu xurd-xəşil eləyib tullamısan ora, *dilini dinməzinə qoymaq* əvəzinə hələ bir ədalət qılınca da istəyirsən məndən? (H.Seyidbəyli. İllər keçir)

Hacı Qara. Müştəri macal vermir, *göydə götürür*. (M.F.Axundov. Komediya)

Kinayə, gülüş, hətta qəm, nifrət hissləri doğuran idiomlar da vardır ki, onlar həm bədii, həm də ictimai-siyasi üslubda geniş şəkildə istifadə olunur. Belə ifadələr obrazların avamlığını, sadələşməliyini, hətta millətin qanını soranların azgınlığını göstərmək üçün başlıca üslubi vasitələrdir. Demək olar ki, idiomların əksəriyyətində yumor, kinayə, kəskin satira ifadə olunur. Məsələn, -Arvad, lap *dev yuxusuna getmişən*, dur ayağa! (S.Rəhimov. Seçilmiş əsərləri); Olsun də. Guya ki, məktəb qurtaranda mənə *ağzı ilə quş tutacaq*. (İ.Şıxlı. Dəli Kür)

Hər nə çəksən, çək bəradərim, *çəkmə düz mizanını*

Çəkmə sən millət qəmin, çəkmə, çək öz qəlyanını. (M.Ə.Sabir. Hophopnamə)

Daha bir maraqlı üslubi priyom ayrılıqda sinonim olmayan feili birləşmələrin mətn daxilində məntiqi cəhətdən həmcinsləşdirilməsidir. Məsələn, Pərzad. *Başına yüz min qalmaql açar, üstünə təqsir yıxar, divana salar*, nə bilim nə elər. (M.F.Axundov. Komediya)

Göründüyü kimi, burada yazıçı fikrini daha təsirli şəkildə çatdırmaq və obrazın daxili həyəcanını bildirmək üçün ayrı-ayrı birləşmələri həmcins sinonimlər işlətməmişdir.

İngilis dilində də feili frazeoloji birləşmələrin bir sıra variantlarına rast gəlinir ki, bunlar da biri digərini əvəz edir. A.V.Kunin “Фразеология современного английского языка” kitabında feili frazeoloji birləşmələrdən ətraflı bəhs edərək onların variativliyinə də toxunmuşdur və bədii ədəbiyyat nümunələri ilə fikrini bir daha təsdiqləmişdir. Məsələn: *tread on air - walk on air, hang in the balance - tremble in the balance* (tərəddüd etmək); *cry (sob, weep) ones heart out* (hönkürmək), *poke (stick) ones nose into somebody's affair* (başqasını işinə qarışmaq) və s. Bir bədii ədəbiyyat nümunəsinə nəzər salaq: Why did't the chap come? Can't *kick my heels* here forever”, thought Soames... (J.Galsworthy). [5, s.176-177]

Bundan əlavə ingilis dilində ideografik sinonimlər də üslubi baxımdan çox maraqlıdır. Məsələn; *set ones heart on somebody - set ones mind upon something*.

Belə ifadələrin komponentləri leksik mənasını nisbətən itirərək bütöv bir konstruksiya yaradırlar, yəni ümumi bir mənənin ifadəsinə xidmət edirlər. Məs; She *had set her mind on the major* “more than on any of the others,” she owned sobbing. (W.Thackeray)

Bütün bu nümunələr göstərir ki, ideomlar müxtəlif sistemli dillərdə ən obrazlı və emosional ifadələrdir. İdiomlarsız heç bir dili təsəvvür etmək olmaz.

Ədəbiyyat

1. Adilov M.İ., Yusifov G. Sabit söz birləşmələri. Bakı, Maarif, 1992, 150 səh.
2. Bayramov H.A. Azərbaycan dili frazeologiyasının əsasları. Bakı, Maarif, 1978, 176 səh.
3. Mehdiyeva E.V. İngilis dilində feili frazeoloji birləşmələr və onların Azərbaycan dilində ifadəsi. Nam.diss.avtoref., Bakı, 2005, 22 səh.
4. Məhərrəmov R. Sabirin satirik şeirlərinin leksikası. Bakı, ASSR EA-nın nəşriyyatı, 1968, 143 səh.
5. Кунин А.В. Фразеология современного английского языка, Москва, 1972

DOI: 10.36719/2663-4619/24.07.20/01/167-172

Г.С. Ибатуллина

Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды мемлекеттік университеті, магистрант

КӨҢІЛ АЙТУ МӘТІНДЕРІНІҢ МАҚСАТТЫ СТИЛЬДЕРДЕГІ РЕПРЕЗЕНТАЦИЯСЫ

Резюме

Мақалада көңіл айту сөз-мәтіндерінің әр түрлі функционалдық стильдегі репрезентациясы қарастырылады. Қазақ фольклорының жеке жанрына жататын және терең адамгершілік бастауларды көрсететін және практикалық мақсаттарды көздейтін көңіл айту сөздері қазіргі уақытта ауызша да, жазбаша түрде де қолданылады. Тікелей коммуникацияда айтылатын, кейде әлеуметтік желілермен, бұқаралық ақпарат құралдарымен таратылатын, сондай-ақ көркем мәтінде қолданылатын көңіл айту сөздері стилистикалық ерекшеліктер бойынша талданады.

Түйін сөздер: функционалды стиль, көңіл айту мәтіндері, репрезентация, көңіл айту жеделхаты, ауызша стиль

Representation of complaint texts in target styles

Summary

The article considers the representation of texts-words of comfort in various functional styles. Words of consolation, referred to a separate genre of Kazakh folklore, and reflecting deep moral origins and pursuing practical goals, currently exist both in oral and written form. Uttered in direct communication, sometimes distributed by social networks, mass media, as well as included in the artistic text of the words of comfort are analyzed by stylistic features.

Key words: functional style, expressive texts, representation, expressive discussion, verbal style

Тілдің функционалдық стилі дегеніміз – әлеуметтік қызметтің белгілі бір саласына (ресми стиль, кеңсе стилі), әдебиеттің белгілі бір жанрына (көркем әдебиет стилі, ғылыми стиль, публицистикалық стиль) сәйкес қалыптасқан тәсілдер жүйесі, семантикасы мен экспрессиясы жағынан біршама тұйықталған, яғни әр стильге қарай іріктелген тілдік құралдар тобы.

Функционалдық стильдердің әрқайсысының өзіне тән тілдік құралдары бар. Олардың кейбірі барлық түрін пайдаланады, енді бірі тандап, талғап, тек өзіне тән элементтерді жұмсайды. Сол себепті ондай стильдік үлгілер тілі «тұйықтала» түседі. Мысалы, ресми-іс қағаздары стилі штамптарымен, стандарт формулаларымен ерекшеленсе, ғылыми стиль өзінің арнайы терминологиясын қолданады. Ал публицистикалық стиль бұл стиль түрлерімен салыстырғанда еркіндігі басымдау, оның «өз лексикасы мен фразеологиясы» тұрақсыз, яғни өзгеріске түсіп отырады. Көркем әдебиет стиліне келетін болсақ, мұның өлшемдерін ашып айту қиын. Бұндағы тілдік құралдардың әдеби-көркемдік жағынан көрінуі – бұл стильдің өзіндік ерекшелігі бола алады.

Стильдік жанрлардың қызмет ету аясының кеңеюіне байланысты лексика-грамматикалық нормаларының тұрақтануы арқылы бүгінде қазақтың көңіл айту сөздеріфункционалды стиль түрлерінде өз орнын тапты. Оның бір себебі – заманның дамуымен қолма-қол хабар жеткізетін арнайы желілердің пайда болуы және соның көпшілікке таралуы..

Бүгінгі күні басылымдарда, бұқаралық ақпарат құралдарында қайтыс болған адамның туған-туыстарына бірге жүрген замандастарының көңіл айту жазбасы не болмаса белгілі бір мемлекетте болған қайғылы оқиғаларға байланысты сол мемлекет басшысына «көңіл айту жеделхаты» жиі жарияланады. Белгілі бір мемлекет ішінде не сыртында болып жатқан маңызды оқиғалар, қақтығыстар басқа ел басшыларының назарынан тыс қалған емес. Сол себепті мемлекет аумағында болған қайғылы оқиғаларға байланысты басшылар көңіл айту жеделхатын жолдайды. Мысалы:

«Қазақстан Президенті Ван провинциясындағы қар көшкіні салдарынан көптеген адамның қаза болғаны және зардап шеккені туралы суыт хабарды терең күйзеліспен қабыл алды. *«Осындай ауыр сәтте қайғы-қасіреттеріңізге ортақтасып, барша қазақстандықтар мен жеке өз атымнан Сізге, сондай-ақ бауырлас түрік халқына қайғыра көңіл айтамын. Алла тағаладан табиғи апат кезінде қаза тапқандардың жандары жәннатта болуын, жарақат аландандардың тез арада сауығып кетуін тілеймін»*, – делінген жеделхатта» [1, 6.02. 2020].

Көңіл айту жеделхаты бүгінде ресми стильдің бір жанры ретінде қалыптасты. Жеделхат – азаматтық қарым-қатынастарды реттейтін іс-қағаздар түріне жатады. Оның өзіне тән стильдік белгілері бар.

Қайғылы жағдайда жаралы көңілге медеу болу – көңіл айту сөздерінің басты мақсаты. Бұл үлкен адамгершілікті, азаматтықты көрсетеді. Бұрыннан қалыптасқан көңіл айтуда қайтыс болған адамның тек жақсы қасиеттерін тізіп, өмірде жақсы адам болғандығы туралы айтылады. Қазіргі көңіл айту жеделхатында да қайтпас сапарға аттанған адамның жақсы қасиеттері, атқарған лауазымды қызметі, қоғамға қосқан үлесі туралы айтылып, қайғы жамылған отбасына демей білдіріледі. Мына мысалға назар аударсақ:

«Әбдісағит Шаймұханбетұлы Қазақстанда құрылыс саласын дамытуға үлкен үлес қосқан қайраткер. Ұзақ жылдар бойы «KAZGOR» жобалау академиясын басқарып, елімізде еңселі гимараттар мен салтанатты сарайлардың бой көтеруіне сіңірген еңбегі өте мол. Ол ұлттық сәулет мектебін қалыптастырып, шәкірт тәрбиелеудің озық үлгісін көрсетті. Өнегелі гұмыр кешіп, соңына өшпес із қалдырған Әбдісағит Тәтіғұловтың жарқын бейнесі халқымыздың жүрегінде мәңгі сақталады», – делінген жеделхатта»[1, 21.02.2020].

Ресмиленген көңіл айту мәтіндері қалыпты үлгі бойынша құрылады әрі онда ауытқушылыққа жол берілмейді. Көбіне телеарналар мен радиодан оқылатын бұл мәтіндердің интонациясы бірсарынды болып келеді. Сонымен байланысты оның құрылымдық бөліктері қайғылы, қаралы жағдайға тән интонациямен, әуенмен оқылады. Ресми сипаттағы мұндай мәтіндер де өз құрылымдық жүйесін қалыптастырды деуге толықтай негіз бар.

«Президент Қасым-Жомарт Тоқаев Оман Сұлтаны Қабус бен Саидтың қайтыс болғаны туралы қайғылы хабарды зор күйзеліспен қабылдады.

– *Қабус бен Саид өз өмірін Оман мен оның халқының мүддесін қорғауға, аймақтағы бейбітшілік пен тұрақтылықты сақтауға риясыз арнады. Қазақстан халқы Сұлтан Қабусты парасатты басшы, халықаралық деңгейдегі беделді саясаткер, көрнекті мемлекет қайраткері, екіжақты ынтымақтастықты нығайтуға зор еңбек сіңірген тарихи тұлға ретінде әрдайым есінде сақтайтын болады. Қазақстан халқының және жеке өзімнің атымнан бүкіл Оман халқының орны толмас қайғысына ортақтасып, көңіл айтамын,* – делінген жеделхатта» [1, 11 қаңтар 2020].

Егер де қайғылы оқиға шет мемлекетте болса, ел басшысы өз атынан және халық атынан көңіл айтады. Бұл «қайғыда да біргеміз, ортақпыз» деген достық қарым-қатынасты білдіреді. Ондай мәтіндерде де қайтыс болған адамның жақсы істері айтылады және ол сонысымен ұмытылмайтыны, халық жадында мәңгі сақталатыны туралы қалыпты үлгідегі сөйлемдер қамтылады. Көңіл айту мәтіндерінде осындай үлгідегі сөйлемдер қолданылады.

Ресми сипаттағы көңіл айту мәтіндерінің өзіне тән тілдік ерекшеліктері бар. Көңіл айтудың жалпы мақсаты – қайғылыны жұбату, қайғыға ортақ болу, сол арқылы достық пен сыйластықты білдіру. Бұндай мәтіндерде эмоционалды-эспрессивті сөздердің (*еңселі ғимараттар, салтанатты сарайлар, озық үлгісі, өнегелі ғұмыр, өшпес із, жарқын бейнесі, жүрегінде мәңгі сақталады; риясыз арнады, парасатты басшы, беделді саясаткер, көрнекті мемлекет қайраткері, зор еңбек сіңірген тарихи тұлға, орны толмас қайғы*) қолданылуы байқалады. Дегенмен шарттылықтан, қалыпты стандарттан шықпайды. Әр жеделхатта белгілі бір сөздер мен сөз тіркестері (*халық атынан және өз атымнан қайғысына ортақтасып көңіл айтамын, халық есінде, жадында мәңгі сақталады*) қайталанып отырады. Мысалдардан байқағанымыздай, бұл мәтіндердің көлемі қысқа әрі жүйелі.

«Функционалды стильдер арасында лингвистикалық тұрғыдан бірізді сипаттауға келмейтін, тілдік құралдардың әр алуан түрін қамтитын стиль – ресми стиль, себебі оның өзі бірнеше шағын стильден құралып, әр қилы дискурсты қамтиды. Мәселен, заң-құқықтық, әкімшілік, іскери дискурстарда қолданылатын лексикалық бірліктер мен синтаксистік құрылымдар бірдей емес» [2, 9]. Бұл ресми стильдің жанры көңіл айту жеделхатындағы мәтіндердің құрылымына да тән. Ал жалпы ресми стильдің өзіндік тілдік ерекшеліктеріне мыналар жатады:

- тілдік құралдарды қысқа қолдану;
- материалдың стандарт түрде орналасуы;
- терминдер мен номенклатуралық ұғымдардың мол жұмсалуды;
- баяндаудың жүйелі сипаты;
- сөйлемдегі сөздердің орын тәртібі;
- эмоционалды-эспрессивтік мәні бар сөздердің мүмкіндігінше аз қолданылатындығы;
- индивидуалдық стильдің әлсіздігі [3, 58].

Ресми стильдің барлық жанрлары жазбаша түрде жүзеге асады. Ресми сипаттағы мәтіндер алдымен өңделіп жазылады да, дайын күйінде көпшілікке таратылады. Қазіргі ақпараттар ауқымы кеңейген заманда ресми үлгідегі хат-хабардың барлығы бізге әлеуметтік желі немесе БАҚ арқылы таныс. Мемлекет басшыларының басқа шет мемлекеттерге жолдаған көңіл айту жеделхаты телеграмма арқылы жеткізіледі. Оның өзі алдымен жазбаша түрде дайындалады.

Тек қана коммуникациялық тұрғыда мәтіннің жеткізілу қызметі өзгереді.

Демек, бұның өзі көңіл айту мәтіндерінің тек ресми ғана емес, сонымен бірге публицистикалық стильге де тән екендігін айқындайды. Сонау ежелден келе жатқан көңіл айту мәтіндері бүгінде ресми сипатқа ие болуы әрі көпшілікке таратылуы жағынан да өз мәнін жоймай келеді.

Көңіл айту мәтіндерін публицистикалық стиль ішінен қарастыратын болсақ, оның да өзіне тән ерекшеліктері көрінеді.

Публицистиканың басты мақсаты - қоғамдағы болып жатқан барлық өзгерістерге өзінше үн қосып отыру. Қоғамда әртүрлі жағдайлар орын алады. Қақтығыс кезінде орын алған қайғылы жағдайларға байланысты қаза болған жандардың туған-туыстарына қоғамға белгілі тұлғалар көңіл айтады. Бұл БАҚ көмегімен газет-журналдарда, түрлі сайттарда жарияланады. Мысалы, *«Жамбыл облысы Қордай ауданында болған кешегі жайт өзекті өртейді. Сол келеңсіздікте қаза болған жандардың отбасына қайғырып көңіл айтамын. Мен барлық қазақстандықтарды сабырлы болуға шақырамын»* [4]. Бұндай мазмұндағы мәтіндер әлеуметтік-адамгершілік идеалға бағытталады. Публицистикалық стильде материалдың өзектілігі, ресми деректермен сәйкес келуі (*Жамбыл облысы Қордай ауданында болған оқиға*), қалың көпшілікке түсінікті болуы және оқырманға әсер етуі маңызды.

«Публицистикалық стильдің негізін құрайтын бұқаралық ақпарат құралдарының оқылатын (визуалды-мерзімді), тыңдалатын (аудио - радио), әрі тыңдалатын, әрі көретін (аудиовизуалды - теледидар) түрлеріне қоса электронды версиясы да өздерінің коммуникативтік-прагматикалық мақсатын ақпараттық, әсер ету, бағалаушылық, ағартушылық-танымдық, гедоникалық функциялары арқылы жүзеге асырады. Ал коммуникативтік прагматикалық мақсаттың орындалуы оқырманға, тыңдарманға, көрерменге ұсынып отырған ақпараттың, хабардың, материалдың жеделдігі, нақтылығы, маңыздылығы сияқты экстралингвистикалық факторлармен қатар, материалдың берілу формасы, баяндаудағы тілдік құралдар, графикалық тәсілдер тәрізді жанрлық, лингвистикалық құралдарға да байланысты» [2, 12]. Сонымен байланысты бүгінгі күні көңіл айту көбінесе әлеуметтік желі арқылы, электронды түрде жүзеге асырылады. Түрлі парақшалар мен сайттарда көңіл айту үлгілерінің көп түрін ұшыратуға болады. Мына бір мысалда белгілі журналист Сәуле Әбілдаханқызының ұлы, көп ұзамай әкесі қайтыс болуына байланысты көп таныс, достары фейсбук парақшасында былай деп көңіл айтты:

Гулфара Бегжанова:

" Иә, " өткенге өкінбес болар, кеткенге кейімес болар, "- деп осындайда айтқан-ау бабаларымыз! Болған істің бір қайыры болатыны сөзсіз! Белді бекем бұудан басқа амал бар ма?! Алланың ісіне кім қарсы тұра алар? Қалқам, болаттай берік бол! Алла да сүйген құлына осындай сынақ береді екен ғой. Иманды болсын! Алдынан жарылқасын! Қайтеміз..."

Айнаш Есали:

«Сәуле, ақ Сәуле! Ақжүніс Сәуле! Мықты едің ғой. Алматыға ақ бантигіңмен титімдей болып келіп, талай қиыншылықты жеңдің ғой. Айналасы үш айдың ішінде туған жезде, туған бауыр, туған бала, туған әкеден айырылудың қасіретін басына түскен адам ғана білер. Енді не деп басу айтарымды да білмеймін, досым... Бекем бол!»[5]

Бұл мысалдардан көргеніміздей, публицистиканың тілі әсерлі де бола алады, яғни эмоционалды-экспрессивті сөздердің мол қолданылғандығын байқаймыз. Бұндай сөздер қайғылының жан жарасын жазуға әсер етеді. Публицистикалық мақсатқа бағытталған бұндай мәтіндерде сөздік қорымыздағы барлық тіл бірліктері жұмсалады.

Сондай-ақ, қоғамға белгілі жазушылар, ақындар, ғалымдар, өнер қайраткерлері бұл дүниемен қош айтысып, өмірден озғанда бүкіл халыққа және сол жандардың туған-туыстарына қазаға байланысты белгілі тұлғалардың көңіл айтуы да газет-журналдарға жарияланады. Ондай көңіл айту мәтін үлгілерінің бірі:

«Олжас Сүлейменов:

Оған тереңдік жарасқан

«Әбіш Кекілбаев қазақтың маңдайына біткен үлкен жазушы, жақсы адам, аяулы дос, ұлағатты ұстаз, адал жар, гажап әке!.. Әбішпен дос болдық, бірге жүрдік. Сонда байқағаным – ол әр сөзге, әр ойға мән беріп, жауапкершілікпен қарап, кез келген нәрсеге тереңдікпен келуші еді. Меніңше, бүкіл қазақ қайғырып жатыр. Себебі, ол халық жазушысы бола алды. Халықтың сөзін сөйлеген, халықтың жоғын жоқтаған қарымды қаламгер-тін. Әбіш Кекілбаев тек қана қазақ емес, Кеңес прозасындағы ірі тұлғалардың бірі. Бұл бір орны толғысыз қаза болды. Жатқан жерің жәннатта болсын! Сенің жарқын бейнең мәңгілікке жадымызда қалады»[6].

«Көңіл айту мәтіндерінде адресат ретінде қайтыс болған адамның жақындары, тұтас халық немесе мемлекет аталады және дәл осы тұлғалар адресант та бола алады» [7]. Бір ерекшелігі, бұндай көңіл айту үлгісі қайтыс болған адамның аруағына бағышталған дұға есебінде болады, себебі бұл көңіл айтуда адресат пен адресанттың бар екені білінсе де, тікелей коммуникант ретінде байланыса алмайды.

Тұлғааралық коммуникацияда көңіл айтудың ауызша нұсқасы қолданылады, яғни адресат пен адресант арасындағы жағдаятқа байланысты тікелей қарым-қатынаста сөзбен қатар, түрлі бейвербалды амалдар да байқалады: көрісу, көзіне жас алу, құшақтап жұбату т.б. Бетпе-бет көңіл айтқанда көбінесе мынадай этикеттік формулалар қолданылады: «Иманды болсын», «Иманы саламат болсын», «Алла алдынан жарылқасын», «Жатқан жері жәннатта болсын», «Нұры пейіште шалқысын», «Артының қайырын берсін», «Топырағы торқа болсын», «Қайғына ортақпыз», «Алла отбасына сабыр берсін» т.б. Бұларды ауызекі сөйлеу стилі бірліктері деп қарастырған жөн.

Тілдік стильдер жұмсалу түріне қарай ауызша және жазбаша стиль болып бөлінеді. Осы орайда ауызша стиль мен ауызекі сөйлеу стилін шатастыру да кездесіп жатады. Бірақ екеуі бір стильдің түрі емес. Ғалым Р.Сыздықова олардың ара-жігін ажыратып береді: «Ауызша функционалдық стиль – әдеби тілдің құзырындағы құбылыс, яғни ол – әдеби тілдің ауызша жұмсалу түрі, айталық, көпшілік алдында ауызша ұсынылатын сөздер – орысша «публичная речь» дегенге жататындар: бұрынғы қазақ

шешендерінің (билердің) сөздері, қазіргі лекторлардың, жиын-жиналыстарда сөйлеушілердің, ауызша баяндама, хабарлама жасаушылардың, мұғалімдер мен оқушы немесе студенттердің сабақ барысында айтылатын сөздері. Ал ауызекі сөйлеу тілі (орысша «разговорная речь») – күнделікті қарым-қатынас барысында ауызша қолданылатын тіл үлгісі, бұл – әдеби тілдің қарама-қарсысында танылатын құбылыс, оның өз заңдылықтары бар» [8, 223]. Демек, әдеби тілдің ауызша жұмсалыу түрі – ауызша стиль болады да, күнделікті қолданатын ауызша сөйлеу үлгісі – ауызекі сөйлеу стилі болады.

Ауызша әдеби тілді ғалым Р.Сыздықова өз ішінен көркем әдебиет стилі мен ауызша сөйлеу стилі деп бөледі. «Көркем әдебиет стилі поэзия жанрының сөз үлгісі арқылы дамыды. Сондай-ақ шешендік сөздер деп аталатын ұйқасты-ырғақты проза және ертегілер болып ауыздан ауызға тарады. Ал ауызша көркем сөйлеу стилін ұрпақтан ұрпаққа ауызша таратылып келген шежірелер мен қарасөз түріндегі дидактикалық ақыл сөздер танытты. Көркем әдебиет стилі ауызша әдеби тілдің басты (доминант) стилі болып келді», - дейді ғалым [9, 28]. Бұл функционалдық стильдердің сипаты барлық дәуірде бірдей болмағанын байқатады. Әдеби тілдің ауызша стиліне атақты би-шешендердің ел адамына, жақындарына көңіл айтуын да жатқызуға болады, мәселен:

«Жалғыз баласы өлген қарияға Жаңғабыл шешеннің көңіл айтуы:

- О, құдіретті ата,

Бермейсіз бе бата?

Қанаты қайырылған қыран

Көкке ұшпайды.

Тұяғы кетілген тұлпар

Тоғай қыстайды.

Біреу атты, біреу тақты,

Сонда бәрінің қасіреті ұқсайды.

Тағынан патша айырылса,

Қастығын жанға білдірмес.

Өткірдің жүзі майырылса,

Жырымды түзу тілдірмес.

Сұңқардың қанаты қайырылса,

Төсін жерге тигізбес.

Патша құлап – селге кетті,

Алмас қылыш белде кетті.

Жанды жебеп, көзді тартқан

Сұңқар ұшып шөлге кетті.

Сонша неге қайғырасыз,

Қасіретіңіз елге өтті?

Ал балаңыз болса – бір күні,

Бәріміз баратын жерге кетті»[10, 535].

Халық тіл байлығының барлық қат-қабатын пайдаланатын стильдің бір түрі – көркем әдебиет стилі. Функционалды стильдің бұл түрі - сөз қолданудағы шеберлікті айқындайды, сөз эстетикасы және сөздердің контекстегі орналасу ретін қарастырады.

Көркем әдебиет стилі - қазақтың тіл мәдениетінің негізін қалайды. Бұнда халық тілінің сөз байлығы мейлінше мол жұмсалады, яғни «әдеби тіл қазынасында мол әрі икемді фразеология қоры мен әртүрлі тіркес түрлері (комбинациялары), нақыл сөздер, мақал-мәтелдер» қолданылады [8, 257].

Көркем әдебиетте тілдің көрінісі айрықша білінеді. Орайы табылып айтылған сөз қайғылы жанның жан-жарасын жазуға әсер етеді. Сол арқылы бұл стиль түрінде тілдің көркемдік қуаты, яғни сөз құдіреті танылады. Бұл айтылғанды мына мысалдан көруге болады:

«Жақын сәтте жылап тынған Жамбылдың алғашқы үнінде өксіктің дірілі бар. Ең алғашқы сөзде даусы қарлыға да шықты.

«Сәлем айт барсаң Абайға,

Кеңесі жеткен талайға.

Ауырды жеңген қара жер

Сабырлы болсын қалайда...

Бір жұтқан судай дүниесін:

Ащысын жұтып күйнесің,

Тәттісін жұтып сүйнесің,

Жаңғаққа біткен бәйтерек

Жалғызбын деп жүрмесін.

*Кемелге келген асыл-ай...
Тасқынға тәңір басуы-ай...
Нар көтерген ауырға
Арқасын тоссын жасымай...» -*

деп бастаған Жамбыл сәлемі, әуелі Әбишті жақсы жоқтап барды. Артынан Абайға қарай шебер оралып, оны жұбата сөйледі. Қайғы жалғыздықта, әсіресе, жанға батады. Сен жалғыз емессің... Елің, досың көп. Алыстағы күрсінгенің біздің мұндағы кеудемізді шарпып жатыр... Бірге жыласамыз, бірге өзіңмен бірге уанайық, асылым!.. Қара қазақ халқының қадірлісі! – деп жылы, жақсы сөзін аяқтаған-ды [11, 438].

Айта кетерлік бір жайт, романдағы Жамбылдың бұл өлеңін мәтінаралық байланыстың үлгісі деп те қарастыруға болады, ал мәтінаралық байланыс (интертекстуалдылық) көркем мәтіннің дистинктивті белгілерінің бірі екені мәлім.

Қорытындылайтын болсақ, көңіл айтудың функционалдық стиль түрлерінен орын алуы - оның қолданыс аясының кеңейгендігін көрсетеді. Көңіл айтудың ресми түрде (жеделхат), публицистикада, көркем әдебиетте жазба дүниелер ретінде қалыптасуы - стиль тұрғысынан қарастыруды талап етеді. Сол себепті әр стильдің өзіндік белгілері арқылы көңіл айту мәтіндерін ғылыми тұрғыда зерттеп-талдаудың маңызы жоғары.

Пайдаланылған әдебиеттер

1. akorda.kz>kz/events/international_community/...
2. Әділова А.С. Қабылдау стилистикасы. Оқу құралы. – Алматы: Эверо, 2016. – 100 б.
3. Рапишева Ж., Түйте Е., Есинбаева Ж. Қазақ тілінің стилистикасы. – Қарағанды: ҚарМУ баспасы, 2011. –137 бет.
4. Егемен Қазақстан. №28 (29757) 11 АҚПАҢ, СЕЙСЕНБІ 2020 ЖЫЛ.
5. <http://kz.el24.kz/sfavavafg/ele-etkizer/1175-s-ule-bildakhan-yzyyny-kesine-k-il-ajtamyz>
6. <https://qazaqadebieti.kz/3014/ulie-bish-lemi>
7. Әділова А.С. Көңіл айту мәтіндері жөнінде. - «Бабалар сөзі – Рухани жаңғырудың қайнар көзі»: Халықаралық ғылыми-практикалық конференциясы мат. – Алматы, 2019. – Б. 279-284.
8. Сыздықова Рәбиға. Сөз құдіреті. Көптомдық шығармалар жинағы. /Рәбиға Сыздықова. / – Алматы: «Ел-шежіре», 2014.
9. Сыздықова Рәбиға. Қазақ әдеби тілінің тарихы (XV-XIX ғасырлар): Көптомдық шығармалар жинағы /Рәбиға Сыздықова / – Алматы: «Ел-шежіре», 2014.
10. Қазақтың бұрынғыдан қалған сөзі: Бата, жоқтау, жұбату, көңіл айту, естірту. / Құрастырған Н.Қазыбекұлы. Алматы: Жазушы, 2007. – 544 б.
11. Әуезов Мұхтар. Абай жолы. Роман-эпопея. Екінші кітап. – Алматы: Жазушы, 1989. – 612 б.

DOI: 10.36719/2663-4619/24.07.20/01/172-175

Tahirə Əbil qızı Bağırova
AMEA Fizika İnstitutu, aparıcı elmi işçi

KİTAP MƏDƏNİYYƏTİ VƏ TARİXİ GERÇƏKLIKLƏR

Kitabxana xalq, millət üçün, cəmiyyət
üçün müqəddəs bir yer, mənəviyyat, bilik,
zəka mənbəyidir.

Heydər Əliyev

Xülasə

Bəşər yarandığı gündən əsrlərlə dünyada baş verən bütün proseslər vardır. Yazılar kitab şəklində oxunmaq üçün gələcəyə ötürülür. Uca yaradan peyğəmbərlərə kitab yazmağı vəhy etmişdir. Bu heç də təsadüfi deyildir. Son illər sosial həyatın inkişafı səbəbindən kitab mədəniyyəti inkişaf etmişdir. Biliklərin müstəqil istiqamətdə formalaşması kitabxana işində də dəyişikliklərə yol açmışdır. Mürəkkəb

və maraqlı işin təşkili ilə məşğul olur kitabxana işçiləri. Oxucularla səmimi münasibətini xüsusi qeyd etmək lazımdır. Belə ki, kitabla oxucu arasında yaranmış münasibətdə kitabxanaçının böyük rolu vardır. *Açar sözlər: kitab, kitabxana, mədəniyyət, elmi bilik, elmi tərəqqi*

Book culture and historical facts

Summary

There have been all the processes that have taken place in the world for centuries since the creation of mankind. What is written is passed on to the future for reading in book form. He revealed to the great prophets to write books. This is not accidental. In recent years, due to the development of social life, book culture has developed. The formation of knowledge in an independent direction has led to changes in the work of the library. Library staff is engaged in the organization of complex and interesting work. His sincere relationship with readers deserves special mention. Thus, the librarian has a great role in the relationship between the book and the reader.

Key words: *book, library, culture, scientific knowledge, scientific progress*

Bəşər yarandığı gündən əsrlərlə dünyada baş verən bütün prosesləri tarixləşdirən yazılar kitab şəklində oxunmaq üçün gələcəyə ötürülür. Uca yaradan peyğəmbərlərə kitab yazmağı vəhy etmişdir. Bu heç də təsadüfi deyildir. Müqəddəs kitablar insana yaşamaq üçün nazil olunmuş yol xəritəsidir. Hər bir xalqın müqəddəs kitabı olduğu kimi, keşməkeşli tarixi prosesi də vardır. Cəmiyyətin inkişafının və onun spesifik qanunlarına və elmi biliklərə yiyələnmək üçün kitabların rolu danılmazdır. Lakin kitabın özünün də yaranma tarixi olmalıdır. İlk kağızın b.e.105-ci ildə Tsay Lun tərəfindən Çində meydana gəlməsinə baxmayaraq, Baotsya mağarasında aparılan tədqiqatlara əsasən ilk dəfə II minillikdə hazırlanması rəsmi olaraq qəbul olunmuşdur. Çinlilər kağızı hind qamışı və tut ağacının alt qabığından hazırlamağa başlamışlar sonralar ağac kütüklərindən, kətan və kəndirdən istifadə edərək kağız əldə etmişlər. Müasir dövrdə 200-dən çox kağız növü vardır. "Mədəniyyət tarixi" adlı kitabın müəllifi məşhur Vil Durant bu barədə belə yazır: "İlk kağız fabrikanı - "kargah və atelye" 794-də Bağdadda İranlı Əlfəzl Bərməki tərəfindən quruldu və kağızqayırma texnikası müsəlmanlar vasitəsilə Siciliya və İspaniyaya aparıldı. Oradan İtaliya və Fransaya yol tapdı. Ucuz və çox miqdarda kağız istehsalı bol miqdarda kitab tədarükünü asanlaşdırdı. Belə ki, onuncu əsrdə Deyləmilərin vəziri olan Sahib ibn İbadın şəxsi kitabxanasında Avropa kitabxanalarının məcmusu qədər kitab var idi (1. 4). Professor Jak Risler - Paris İslam İnstitutunun ustad alimi "Ərəb mədəniyyəti" adlı kitabında belə yazıb: "Şəkkimiz yoxdur ki, ən yaxşı nemətlərdən biri olan kağız İslam Avropaya gətirmişdi. Müsəlmanlar kətan xəmirindən kağız düzəltmək sənətini Səmərqənddə öyrəndilər. Sonra Əlcəzair və Misirdə bol olan pambığı onun yerinə işlətdilər. Bu şəkildə miladi 712-ci ildə ərəblər tərəfindən vəqə olan Səmərqənd fəthini dünyada kağızın yayılma tarixinin başlanğıcı hesab edə bilərik". Çağdaş dövrdə cəmiyyətin informasiyaya olan tələbatını, və kitabxana-informasiya xidmətinin texnologiyalarından istifadə edilməsini təmin etmək üçün kitabxana informasiya xidməti proseslərini arasdırmaq zəruridir.

Beləliklə kitab – elmi-texniki tərəqqiyə yol açan yeganə vasitə oldu. İnsanlar elmi biliklər toplayaraq, emi kəşflərin nəzəriyyələrini tədqiq və tətbiq vasitə kimi kitab mədəniyyəti kimi inkişaf etdirdi. Kitaba olan tələbat və marağın artması, kitabxanaların yarabmasına və inkişafına zəmin yaratdı.

Respublikamızda kitabxana işi 1950-60-cı illərdə daha çox əhəmiyyət kəsb etmişdi. Ölkəmizdə sənayenin inkişafı xüsusilə Bakı ilə yanaşı Kirovabadda (Gəncədə), Sumqayıtda, Mingəçevirdə, Naxçıvanda şəhərlərindəki tərəqqi, elmi – texniki biliyə yiyələnmək istəyənləri sürətlə artırdı.

“Kitabxana bəşər elmi sərvətlərini toplayıb, qoruyub saxlayıb, onları insanların istifadəsinə verməklə elmin, mədəniyyətin, iqtisadiyyatın, texniki biliklərin, elmi kəşflərin öyrənilməsi və tətbiqi üçün şərait yaradır. Beləliklə də elmi-texniki tərəqqiyə, elmi nəzəriyyələrin, kəşflərin istehsalata tətbiqi prosesinə kömək göstərir. Elmlə istehsalat arasında, tədqiq və tətbiq arasında vasitə kimi çıxış edir” (2., 11). Kitab – elm, bilik yaradıcısı olmaqla yanaşı, həmçinin mədəni əlaqələrin yaranmasında ən çevik canlı ünsiyyət vasitəsidir. Bu səbəbdən kitabxanaların rolu danılmaz bir həqiqətdir. Kitabxanalar bilik ocağı olmaqla yanaşı tarixi yaşadan başlıca göstəricilərindən biri kimi fəaliyyət göstərir. Məhz bu səbəbdən bütün xalqların alimləri, şairləri kitabın əhəmiyyəti haqqında yazmışdır. Hələ ibtidai sinifdə oxuyarkən keçdiyimiz Bəxtiyar Vahabzadənin bu şeiri yəqin ki hamımıza doğmadır: “Kitab böyük müəllimdir, sinəsində min aləm var. O səni bir insan kimi gah güldürər, gah ağladar”. “Kitab elə bir zəmidir ki, ondan hamı yesə də qurtarmaz”, “Dünyada nə qədər kitab var belə, çalışıb əlləşib gətirdim ələ oxudum,

oxudum, sonra da vardım, hər gizli xəznədən bir dürr çıxardım.” Nizami Gəncəvi Nizami Gəncəvi, “Oxumaq, qadın və kişi hər müsəlmana fərzdür. Ömrünü elmə sərf edən adam heç vaxt ölmür” (Məhəmməd Peyğəmbər), “Mümkün olsaydı da yurdumdakı meyxaneləri həp kütübxanə yapardım” Hüseyin Cavid və Səməd Vurgun:

Hər sözü bir ulduz, bir şəffaf almaz,

Mənalər dünyası qaranlıq deyil,

Bu böyük kitablar yaranır az-az,

Çünki ömürlükdür, bir anlıq deyil .

Mürəkkəb və maraqlı işin təşkili ilə məşğul olan kitabxana işçiləri oxucularla münasibətini xüsusi qeyd etmək lazımdır. Belə ki, kitabla oxucu arasında yaranmış münasibətdə kitabxanaçının kitabı verib və qaytarılmasından ibarət deyildir. Kitabxanaçı, oxucu sorğularının ödənilməsinə rahat şərait yaratmaqla yanaşı, kitabların sistemləşməsində, kataloqlara ayrılmasında digər yardımçı axtarış sistemində məlumat aparatının yaradılması, yeni kitabxana texnologiyalarına uyğun olaraq kompleksləşmə işlərini də həyata keçirirlər. “Kitabxana texnologiyası həmişə təkmilləşir və daha mütərəqqi forma və üsulların tətbiqinə üstünlük verir, müxtəlif variantlarda həyata keçirilir. Ona görə də həmin variantların seçilməsində daha mütərəqqi və sadə variantlara üstünlük verilməlidir” (3., 124).

Son illər sosial həyatın inkişafı səbəbindən biliklərin müstəqil istiqamətdə formalaşması kitabxana işində də dəyişikliklərə yol açmışdır. Kompüter informasiya texnologiyalarının inkişafı ilə, kitabxana-bibliografiya proseslərinin avtomatlaşdırılması işləri başladı. İndi son zamanlar məlum bir dövrdə pandemiya şəraitində yaşamağımıza baxmayaraq kitabxana yenə də öz işini davam etdirməkdədir. Belə ki artıq illərdə gedə avtomatlaşdırma sistemi və kompüter texnologiyalarından istifadə kitabxananın elektron kataloqlaşması işinin yekunlaşması bu gün sosial şəbəkələr vasitəsi ilə kitabxanadan istifadəyə yardım edir. M.F.Axundov adına kitabxanada bu gün pandemiya səbəbindən işləməməsi hamıya məlumdur. Lakin M.F.Axundov adına kitabxana internet vasitəsi ilə fəaliyyətini davam etməkdədir. Bütün tədqiqatçılar kitabxananın rəsmi saytından mail adres vasitəsi ilə əlaqə yaradaraq, əsərin adını və müəllifi kitabxanaya göndərirlər, kitabxana işçilər istənilən kitabın pdf variantını oxuculara təqdim edirlər. Hər hansı bir kitab tapılmadığı təqdirdə, o kitabın mövzusunə yaxın materialı oxucuya mail vasitəsi ilə göndərirlər. Müasir dövrdə cəmiyyətin sosial-iqtisadi həyatının müxtəlif sahələrində kitabxana-informasiya proseslərinin son dərəcədə vacib amillərdəndir.

Elektron kitabxanalar, rəqəmsal kolleksiyalar, elektron sənəd arxivləri müasir cəmiyyətin sosial sifarişi olub, rəqəmsal formada hazırlanmış mədəni sərvətləri toplayan, mühafizə edərək ictimai istifadəyə verən, cəmiyyətin tərəqqi və inkişafında yaxından iştirak edən, cəmiyyət üzvlərinin, bütün insanların mədəni və intellektual səviyyəsinin yüksəldilməsinə kömək edən, öz ətrafında böyük oxucu dairəsi toplayıb onlara informasiya xidməti göstərən sosial yönümlü sistemlərdir. Onlar elmin, mədəniyyətin, iqtisadiyyatın, texniki biliklərin, elmi kəşflərin öyrənilməsi və tətbiqi üçün, cəmiyyətin bütün üzvləri üçün bərabər şərait yaradır, elmi-texniki tərəqqiyə, elmi nəzəriyyələrin, kəşflərin istehsalata tətbiqi prosesinə kömək göstərir, elmlə istehsalat, tədqiqat tətbiq arasında vasitə kimi çıxış edir (4., 71).

Hazırda kitabxanalar xalqın və dövlətin elmi, mədəni-mənəvi inkişafının çox mühüm atributu kimi yeni inkişaf mərhələsinə qədəm qoymaqla, cəmiyyətin informasiyalaşdırılmasının ən mühüm vasitələrindən biri kimi getdikcə mürəkkəbləşən, müasir texnika və texnologiyaya əsaslanan fəaliyyət növünə çevrilməkdədir. Dünya eyni məzmununda, amma müxtəlif dillərdə yazılmış üç kitabdan ibarətdir. Müqəddəs kitab, təbiət və əql, bunlar adətən ayrı-ayrılıqda oxunur. Amma onların eyni kitab olduğunu çox az adam dərk edir. (Əbu Turxan).

Bu gün Azərbaycanda müasir kitabxana sistemi çox gözəl qurulmuşdur - M.F.Axundzadə adına Azərbaycan Milli Kitabxanası, Prezident Kitabxanası, C.Cabbarlı adına Respublika Gənclər Kitabxanası, F. Köçərli adına Respublika Uşaq Kitabxanası və digər ixtisaslaşmış kitabxanalar fəaliyyət göstərir.

Ədəbiyyat

1. Cavad Heyət "İslam mədəniyyətinin Qərb mədəniyyətinin inkişafına təsiri" // 525-ci qəzet, 2010, 19 mart.- S. 7.
2. Xələfov Abuzər Alı oğlu Azərbaycanda kitabxana işinin tarixi: Dərslik. 2 hissədə. 1 hissə. Bakı: Bakı Universiteti Nəşriyyatı, 2004.- 328 s.
3. İsmayılov Xəlil İsmayılov oğlu. Kitabxana işinin təşkili və idarə edilməsi. (Dərslik). 2009

EPİDEMİYA ƏLEYHİNƏ REJİMİN, SANİTARIYA-GİGİYENƏ VƏ YA KARANTİN REJİMLƏRİNİN POZULMASI ƏMƏLLƏRİNİN CİNAYƏT-HÜQUQİ XARAKTERİSTİKASI

Xülasə

COVID-19 pandemiyasının bütün dünyada yayılması onunla ciddi şəkildə mübarizə aparılmasını və bu mübarizənin tərkib hissəsi kimi ictimai münasibətlərin tənzim edilməsi sahəsində yeni yanaşmaların tətbiq edilməsini şərtləndirir. İctimai münasibətlərin bir qismi də cinayət hüququ ilə tənzim edildiyi üçün COVID-19 pandemiyası bu sahənin də inkişafını tələb edir. Təsadüfi deyildir ki, Azərbaycanda məhz COVID-19 pandemiyası ilə mübarizə tədbirləri sistemində milli cinayət qanunvericiliyinin təkmilləşdirilməsi də nəzərdə tutulmuşdur. Bu yanaşmanın nəticəsində Cinayət Məcəlləsinə əvvəllər cinayət qanunvericiliyində mövcud olmayan tamamilə yeni bir cəzalandırılmalı olan ictimai təhlükəli əməl növü əlavə edilmişdir. Həmin əməl epidemiyaya əleyhinə rejimin, sanitariya-gigiyena və ya karantin rejimlərinin pozulması cinayətidir. Yeni olması səbəbi ilə milli hüquq ədəbiyyatında bu cinayətin hüquqi xarakteristikası hələki verilməmişdir. Odur ki, bu məqalə epidemiyaya əleyhinə rejimin, sanitariya-gigiyena və ya karantin rejimlərinin pozulması cinayətinin ilk doktrinal kommentariyasını özündə ehtiva edir. Məqalədə həmin cinayətin obyekt, obyektiv cəhəti, subyekt, subyektiv cəhəti və bənzər inzibati xəta növü ilə fərqləri kimi məsələlər ətraflı şərh edilir.

Açar sözlər: *cinayət hüququ, kriminallaşma, COVID-19, pandemiya, karantin, pozuntular, məsuliyyət, qanun, təhlil*

Criminal and legal characteristics of violations of the epidemic, health and quarantine regime

Summary

The spread of the COVID-19 pandemic around the world has led to a rigorous fight against it and, as an integral part of the fight, has led to new approaches to the regulation of social relations. Since some social relations are governed by criminal law, COVID-19 has also led to the development of this sphere. For this reason, it was in the system of measures to combat COVID-19 in Azerbaijan that a decision was taken to improve the national criminal law. As a result, the Criminal Code introduced a new socially dangerous act that requires punishment. It is a crime to violate the regime against the epidemic, the sanitary regime and the quarantine regime. Since this crime is a new legal characteristic of it so far is not given in the literature. This article is the first comment of the crime of violation of the regime against the epidemic, sanitary and hygienic regime and quarantine regime. The article explained the object, objective party, subject, subjective party and differences of this crime from similar compositions.

Key words: *criminal law, criminalization, COVID-19, pandemic, quarantine, violations, liability, law, analysis*

Giriş

Məlum olduğu kimi, 28 fevral 2020-ci il tarixində Azərbaycan Respublikasında COVID-19 virusuna ilk yoluxma halı qeydə alınmış, 11 mart 2020-ci il tarixində isə Ümumdünya Səhiyyə Təşkilatının Baş direktoru Cenevrədə təşkil edilən brifinqdə elan etmişdir ki, qarşıdan gələn günlərdə və həftələrdə yoluxma hallarının, ölümlərin və təsirə məruz qalan ölkələrin sayının artacağı gözlənilir və bu səbəbdən, COVID-19 bir pandemiya (ölkə daxilində, qonşu dövlətlərin ərazilərində və bəzən dünyanın bir çox ölkəsində yoluxucu xəstəliyin yayılması ilə səciyyələnən qeyri-adi güclü bir epidemiyaya) kimi xarakterizə olunmalıdır. Bunun ardınca, dünyanın əksər dövlətlərində olduğu kimi, Azərbaycan Respublikasında bu virusun qarşısının alınması və onunla mübarizə istiqamətində gücləndirilmiş tədbirlərə start verilmiş və bu tədbirlər insanların həyatının və dövlət orqanlarının fəaliyyətinin bütün sferalarına öz təsirini göstərmişdir. COVID-19 pandemiyasının təsir göstərdiyi sahələrdən biri də milli cinayət hüququ sahəsidir. Belə ki, məhz adı çəkilən

pandemiya ilə mübarizənin hüquqi cəhətdən təmin edilməsi məqsədilə ölkənin qanunvericilik orqanı tərəfindən əvvəllər cinayət əməli kimi nəzərdə tutulmamış yeni bir tərkib kriminallaşdırılmışdır. Daha dəqiq desək, Azərbaycan Respublikasının 17 mart 2020-ci il tarixli 28-VIQD №-li Qanunu ilə Azərbaycan Respublikasının Cinayət Məcəlləsinin (bundan sonra – AR CM) “Şəxsiyyət əleyhinə olan cinayətlər” adlı səkkizinci bölməsinin “Həyat və sağlamlıq əleyhinə olan cinayətlər” adlı 18-ci fəslinə yeni məzmununda 139-1-ci maddə (Epidemiya əleyhinə rejimin, sanitariya-gigiyena və ya karantin rejimlərinin pozulması) əlavə edilmişdir. Bununla belə, AR CM-ə əlavə edilmiş bu əməl milli cinayət hüququnun xüsusi hissəsi üçün yeni bir tərkib olması səbəbi ilə həm təcrübi işçilər, həm də hüquqşünas alimlərin qarşısında yeni və aktual vəzifələr yaratmışdır. Belə ki, əgər təcrübi işçilərin yeni vəzifələri bu maddəni bilavasitə istintaq və məhkəmə praktikasında dəqiqliklə, qanuni və əsaslandırılmış şəkildə tətbiq etməkdən ibarətdirsə, hüquqşünas alimlərin qarşısında duran ən aktual vəzifə həmin maddənin qısa bir zamanda doktrinal qaydada şərh edilməsindən ibarətdir. Fikrimizcə, qeyd edilən sonuncu vəzifənin həlli baxımından məqalə üçün seçilmiş mövzu kifayət qədər aktual hesab edilməlidir.

Əməlin cinayət-hüquqi xarakteristikası

Qeyd edildiyi kimi, AR CM-ə əlavə edilmiş epidemiya əleyhinə rejimin, sanitariya-gigiyena və ya karantin rejimlərinin pozulması cinayəti həmin Məcəllənin “Şəxsiyyət əleyhinə olan cinayətlər” bölməsinin “Həyat və sağlamlıq əleyhinə olan cinayətlər” fəslində yer almışdır.

Ümumbəşəri sosial dəyər sayılan insanın həyatı, onun təhlükəsiz yaşaması, sağlamlığının qorunması ilə bağlı ictimai münasibətlərin mühafizəsi cinayət qanununun mühüm vəzifələrindən sayılır (Əliyev, 2015: 5). Sağlamlıq hüququnun əsas tərkib elementi sayılan “sağlamlıq” kateqoriyası isə sosial, tibbi, bioloji termin olmaqla yanaşı, eyni zamanda, hüquqi baxımdan da mühüm əhəmiyyət kəsb edir, çünki insan amili və onun sağlamlığının qorunmasının vacibliyi istər beynəlxalq-hüquqi sənədlərdə, istərsə də dövlətdaxili qanunvericilik aktlarında öz əksini tapmışdır. Hətta son illər insan sağlamlığının qorunması ölkələrin milli təhlükəsizliyinin prioritet istiqamətlərindən biri kimi özünü qabarıq şəkildə büruzə verməkdədir (Əliyeva, 2015: 12). Bu anlamda, hesab edirik ki, AR CM-ə əlavə edilmiş “Epidemiya əleyhinə rejimin, sanitariya-gigiyena və ya karantin rejimlərinin pozulması” cinayətinin həmin Məcəllənin Xüsusi hissəsindəki yeri qanunverici orqan tərəfindən doğru müəyyən edilmişdir, çünki bu cinayətin qəsd obyektini məhz insan sağlamlığı və insan həyatıdır.

AR CM-ə yeni əlavə edilmiş 139-1.1-ci maddəyə əsasən, epidemiya əleyhinə rejimin, sanitariya-gigiyena və ya karantin rejimlərinin pozulması xəstəliklərin yayılmasına səbəb olduqda və ya xəstəliklərin yayılması üçün real təhlükə yaratdıqda iki min beş yüz manatdan beş min manatadək miqdarda cərimə və ya üç ilədək müddətə azadlığın məhdudlaşdırılması və ya üç ilədək müddətə azadlıqdan məhrum etmə ilə cəzalandırılır; 139-1.2-ci maddəyə əsasən isə, eyni əməllər ehtiyatsızlıqdan insan ölümünə və ya digər ağır nəticələrə səbəb olduqda üç ildən beş ilədək müddətə azadlıqdan məhrum etmə ilə cəzalandırılır. AR CM-in 139-1-ci maddəsində nəzərdə tutulmuş əməllərin qəsdən və ya ehtiyatsızlıqdan törədilməsinə görə nəzərdə tutulmuş azadlıqdan məhrum etmə cəzasının yuxarı həddi yeddi ildən artıq olmadığı üçün belə nəticə çıxarmaq olar ki, epidemiya əleyhinə rejimin, sanitariya-gigiyena və ya karantin rejimlərinin pozulması cinayəti Azərbaycan Respublikasının cinayət qanunu ilə az ağır cinayət hesab olunur.

AR CM-in 139-1.1-ci maddəsində nəzərdə tutulmuş cinayət tərkibində obyekt qismində insan sağlamlığı, 139-1.2-ci maddəsindəki tərkibdə isə, həmçinin insan həyatı çıxış edir. Obyektiv cəhətə görə bu cinayət epidemiya əleyhinə rejimin, sanitariya-gigiyena və ya karantin rejimlərinin pozulmasından ibarətdir. Qanunvericilikdə epidemiya əleyhinə rejimin, sanitariya-gigiyena rejiminin və karantin rejiminin ayrılarda leqal tərifləri nəzərdə tutulmasa da, nəzərə almaq lazımdır ki, bu rejimlərin hər biri özündə müvafiq icra hakimiyyəti orqanı tərəfindən müəyyən edilmiş konkret qadağaların və davranış qaydalarının məcmusunu ehtiva edir. Məsələn, COVID-19 pandemiyası şəraitində Azərbaycan Respublikasının Nazirlər Kabinetinin (bundan sonra – AR NK) “Koronavirus (COVID-19) infeksiyasının Azərbaycan Respublikasının ərazisində geniş yayılmasının qarşısının alınmasına dair əlavə tədbirlər haqqında” 30 mart 2020-ci il tarixli, 120 №-li Qərarı ilə COVID-19 infeksiyasının Azərbaycan Respublikasının ərazisində geniş yayılmasının qarşısının alınması məqsədilə insanların həyat və fəaliyyəti üçün zəruri olan iş və xidmət sahələrindən başqa, digər istiqamətlər üzrə fəaliyyət 31 mart 2020-ci il saat 00:00-dan 20 aprel 2020-ci il saat 00:00-dək dayandırılmış və müəyyən edilmişdir ki, insanların fərdi evlərdən və mənzillərdən çıxışı təxirəsalınmaz tibbi yardıma zərurət olduqda, həyat və sağlamlığa bilavasitə təhlükəli vəziyyət yarandıqda, fəaliyyətinə icazə verilən pərakəndə satış və əhaliyə xidmət göstərən obyektlərə getmək, məişət tullantılarının atılması hallarında, eləcə də xüsusi rejim dövründə fəaliyyət göstərən təşkilatlarda xidməti vəzifələrini icra etmək məqsədilə mümkündür. Həmçinin, bu Qərarla insanların bir-biri ilə ünsiyyətini minimuma endirmək və bununla da infeksiyaya yoluxmanın sürətinin azaldılması məqsədilə bir sıra iş və xidmət sahələri üzrə

fəaliyyət həmin qərarla müəyyən edilmiş müddətdə qadağan edilmişdir. AR NK-nın “Koronavirus (COVID-19) infeksiyasının Azərbaycan Respublikasının ərazisində geniş yayılmasının qarşısının alınmasına dair əlavə tədbirlər haqqında” 2 aprel 2020-ci il tarixli, 124 №-li Qərarı ilə isə COVID-19 infeksiyasının yayılmasının qarşısının alınması məqsədilə tətbiq edilən xüsusi karantin rejimi çərçivəsində ölkədə hərəkət məhdudiyyətləri müəyyən olunmuşdur.

Göründüyü kimi, konkret hallarda epidemiya əleyhinə rejimin, sanitariya-gigiyena rejiminin və karantin rejiminin məzmunu AR NK tərəfindən müəyyən edilmiş konkret məhdudiyyətlər, qadağalar və digər davranış öhdəlikləri ilə müəyyən edilir və AR CM-in 139-1-ci maddəsində nəzərdə tutulmuş cinayət tərkibinin yaranması üçün konkret zaman periodunda hansı məhdudiyyətlərin, qadağaların və digər davranış öhdəliklərinin qüvvədə olması əsas hüquqi əhəmiyyət kəsb edir. Bu hal, AR CM-in 139-1-ci maddəsində nəzərdə tutulmuş cinayət tərkibinin dispozişiyasının blanket xarakteri ilə izah edilir. AR CM-in 139-1-ci maddəsində nəzərdə tutulmuş cinayət tərkibinin obyektiv cəhətinin mövcudluğu üçün regional (ərazi) və temporal (zaman) meyarlar da əhəmiyyətlidir, çünki baxılan maddə üzrə cinayət məsuliyyəti məsələsi həll edilərkən epidemiya əleyhinə rejimin, sanitariya-gigiyena rejiminin və karantin rejiminin ölkədə hansı tarixdən hansı tarixə qədər qüvvədə olması, eləcə də, bu rejimlərin ölkənin hansı ərazilərində (inzibati vahidlərində) tətbiq edilməsi məsələləri hüquqi əhəmiyyət kəsb edir. Məsələn, COVID-19 pandemiyası şəraitində AR NK-nın “Xüsusi karantin rejimi çərçivəsində tətbiq edilən bəzi məhdudiyyətlərin 2020-ci il 27 aprel tarixindən aradan qaldırılması barədə” 24 aprel 2020-ci il tarixli, 147 №-li Qərarı ilə karantin rejimi ilə əlaqədar fəaliyyəti qadağan edilmiş bəzi iş və xidmət sahələrinin fəaliyyəti 27 aprel 2020-ci il saat 00:00-dan bərpa olunmuşdur. Göründüyü kimi, bu kimi hallarda müvafiq icra hakimiyyəti tərəfindən müəyyən edilmiş qadağa və məhdudiyyətlərin pozuntusu yalnız onların qüvvədə olduğu müddət ərzində cinayət məsuliyyəti yarada bilər. Bu, AR CM-in 139-1-ci maddəsində nəzərdə tutulmuş cinayət tərkibinin obyektiv cəhətinin mövcudluğu üçün temporal (zaman) meyar tələbi üçün bariz bir nümunə idi. Yeri gəlmişkən, qeyd edilməlidir ki, epidemiya əleyhinə rejimin, sanitariya-gigiyena rejiminin və karantin rejiminin ölkədə qüvvədə olma müddəti həm qısaldıla, həm də uzadıla bilər və qeyd edilən rejimlərin müddətinin uzadıldığı hallarda müəyyən edilmiş bütün məhdudiyyətlər, tələblər və rejimlər uzadılmış müddət ərzində də öz qüvvəsini saxlayır və onların pozulduğu təqdirdə cinayət məsuliyyəti yarada bilər. Həmin cinayət tərkibinin obyektiv cəhətinin mövcudluğu üçün regional (ərazi) meyar tələbinə dair də nümunə göstərmək mümkündür. Məsələn, COVID-19 pandemiyası şəraitində AR NK-nın “Azərbaycan Respublikasının ərazisində xüsusi karantin rejiminin müddətinin uzadılması və həmin rejimlə əlaqədar tətbiq edilən bəzi məhdudiyyətlərin aradan qaldırılması barədə” 1 may 2020-ci il tarixli, 163 №-li Qərarı ilə koronavirusla mübarizə tədbirləri çərçivəsində fəaliyyəti qadağan edilmiş iş və xidmət sahələrinin fəaliyyəti müəyyən qədər bərpa olunmuşdur. Bununla belə, həmin qərarla müəyyən regional (ərazi) istisnaları da nəzərdə tutulmuşdur. Məsələn, həmin qərarla Gəncə və Lənkəran şəhərlərinin ərazisi istisna olmaqla, digər inzibati ərazi vahidlərinin ərazisində nəqliyyat vasitələrinin (ictimai nəqliyyatla sərnişindəşımaya istisna olmaqla) rayonlararası və şəhərlərarası sərbəst hərəkətinə icazə verilmişdir; Bakı, Sumqayıt, Gəncə, Lənkəran şəhərlərinin və Abşeron rayonunun ərazisi istisna olmaqla, digər inzibati ərazi vahidlərinin ərazisində ictimai iaşə obyektləri, o cümlədən restoran, kafe və çay evlərində müştərilərə yerində xidmətlərə icazə verilmişdir və s. Göründüyü kimi, belə hallarda AR CM-in 139-1-ci maddəsi ilə cinayət tərkibinin yaranma bilməsi üçün müvafiq rejimlərin hansı ərazidə pozulmuş olması da hüquqi əhəmiyyət kəsb edir. Belə ki, konkret situasiyalarda ölkənin bir şəhərində, məsələn, Bakıda kafenin işlədilməsi və müştərilərə yerində xidmətin göstərilməsi cinayət məsuliyyəti yarada bilərsə, digər şəhərində, məsələn, Şəkiddə eyni əməllər cinayət məsuliyyətinə səbəb olmaya bilər.

Bundan başqa, qeyd edilməlidir ki, AR CM-in 139-1-ci maddəsi ilə cinayət məsuliyyətinin yaranma bilməsi üçün konkret nəticələrin də baş verməsi önəmlidir. Belə ki, AR CM-in 139-1.1-ci maddəsinə görə cinayət məsuliyyətinin yaranma bilməsi üçün müvafiq rejimlərin pozulması xəstəliklərin yayılmasına səbəb olmalı və ya xəstəliklərin yayılması üçün real təhlükə yaratmalıdır. “Xəstəliklərin yayılmasına səbəb olma” və “xəstəliklərin yayılması üçün real təhlükə yaratma” əlamətləri mövcud olmadıqda, hətta müvafiq rejimlər pozulmuş olsa da, cinayət məsuliyyətindən bəhs etmək mümkün deyildir. Belə hallarda yalnız Azərbaycan Respublikasının İnzibati Xətalər Məcəlləsinin (bundan sonra – AR İXM) 211-ci maddəsi ilə yaranma biləcək inzibati məsuliyyətdən bəhs etmək olar. Belə ki, ölkədə COVID-19 pandemiyası ilə mübarizə ilə əlaqədar olaraq, CM-lə yanaşı, İXM-də də müəyyən islahatlar aparılmışdır. AR İXM-in 23-cü fəslə “Əhalinin sanitariya-gigiyena və sanitariya-epidemioloji sağlamlığı qaydaları əleyhinə olan inzibati xətalər”ə həsr edilmişdir. 17 mart 2020-ci il tarixinə qədər İXM-in 211-ci maddəsi “Sanitariya-gigiyena və epidemiya əleyhinə rejimlərin pozulması” adlanırdı və həmin maddəyə əsasən, müəssisələrdə, idarələrdə, təşkilatlarda sanitariya-gigiyena və epidemiya əleyhinə rejimlərin pozulmasına görə yüz manatdan iki yüz manatadək məbləğdə cərimə nəzərdə tutulurdu. Lakin qeyd edilən tarixdə AR CM-ə yeni 139-1-ci maddənin əlavə

edilməsi ilə yanaşı, AR İXM-in 211-ci maddəsində də islahat aparıldı və hazırda həmin maddə “Epidemiya əleyhinə rejimin, sanitariya-gigiyena və karantin rejimlərinin pozulması” adlanır və həmin maddəyə əsasən, epidemiya əleyhinə rejimin, sanitariya-gigiyena və karantin rejimlərinin pozulmasına görə fiziki şəxslər yüz manatdan iki yüz manatadək məbləğdə, vəzifəli şəxslər min beş yüz manatdan iki min manatadək məbləğdə cərimə edilir, yaxud işin hallarına görə, xətanı törədən şəxsiyyəti nəzərə alınmaqla, bir ayadək müddətə inzibati həbs tətbiq olunur, hüquqi şəxslər iki min manatdan beş min manatadək məbləğdə cərimə edilir. Göründüyü kimi, hazırda AR CM-in 139-1-ci maddəsi ilə İXM-in 211-ci maddəsi eyni adı daşıyırlar və zahiri cəhətdən eyni qanuna zidd əməlləri təsvir edirlər, lakin məhz AR CM-in 139-1.1-ci maddəsindəki “xəstəliklərin yayılmasına səbəb olma” və “xəstəliklərin yayılması üçün real təhlükə yaratma” əlamətləri yuxarıda qeyd edilən inzibati xəta ilə bizim araşdırdığımız cinayət əməli arasındakı prinsiplə fərqi müəyyən edir. Eynilə, AR CM-in 139-1.2-ci maddəsi ilə cinayət məsuliyyətinin yaranması üçün də müfəviq rejim qaydalarının pozuntusu ehtiyatsızlıqdan insan ölümünə və ya digər ağır nəticələrə səbəb olmalıdır. Bütün bunlar ona dəlalət edir ki, AR CM-in 139-1-ci maddəsində təsbit edilmiş cinayət əməli maddi tərkibli cinayət hesab edilməlidir. Çünki maddi tərkiblər elə tərkiblərdir ki, belə tərkiblərə cinayətin obyektiv cəhətinin elementlərindən hərəkət və ya hərəkətsizliklə yanaşı, ictimai təhlükəli nəticəni də xarakterizə edən əlamət daxil olur (Səməndərov, 2007: 128).

AR CM-in 139-1-ci maddəsində nəzərdə tutulmuş cinayət əməlinin subyektivi ümumi subyektdir, çünki biz, həmin maddədə hər hansı xüsusi subyekt əlamətlərini müşahidə etmirik. Bu mənada, cinayət törədənədək 16 yaşa tamamilə çatmış, anlaşıqlı fiziki şəxs bu cinayətin subyektivi ola bilər.

Subyektiv cəhətdən AR CM-in 139-1.1-ci maddəsindəki əməl təqsirin birbaşa qəsd forması ilə, 139-1.2-ci maddəsindəki əməl isə təqsirin qarışıq forması (bu zaman müvafiq rejim birbaşa qəsdlə pozulur, lakin ölümə və ya digər ağır nəticəyə psixi münasibət isə ehtiyatsızlıqdan ibarət olur) ilə xarakterizə edilə bilər.

Nəticə

Beləliklə, epidemiya əleyhinə rejimin, sanitariya-gigiyena və ya karantin rejimlərinin pozulması cinayəti milli cinayət qanununa yeni əlavə edilmiş həyat və sağlamlıq əleyhinə olan az ağır cinayətdir. AR CM-də belə bir əməlin kriminallaşdırılması zamanın tələbindən və dövlətin bütün dünyanı əhatə etmiş COVID-19 pandemiyasına qarşı apardığı mübarizə tədbirlərindən irəli gəlmişdir. Hesab edirik ki, bu əməlin kriminallaşdırılması mütərəqqi addımdır. Epidemiya əleyhinə rejimin, sanitariya-gigiyena rejiminin və karantin rejiminin məzmunu müvafiq icra hakimiyyəti orqanı tərəfindən, bir qayda olaraq, AR NK tərəfindən müəyyən edilmiş konkret məhdudiyyətlər, qadağalar və digər davranış öhdəlikləri ilə müəyyən edilir və tədqiq edilən cinayət tərkibinin yaranması üçün konkret zaman periodunda (temporal meyar) və konkret inzibati ərazi vahidində (regional meyar) hansı məhdudiyyətlərin, qadağaların və digər davranış öhdəliklərinin qüvvədə olması əsas hüquqi əhəmiyyət kəsb edir. Nəzərə almaq lazımdır ki, “xəstəliklərin yayılmasına səbəb olma” və “xəstəliklərin yayılması üçün real təhlükə yaratma” əlamətləri mövcud olmadıqda, hətta müvafiq rejimlər pozulmuş olsa da, cinayət məsuliyyətindən bəhs etmək mümkün deyildir. Belə hallarda yalnız AR İXM-in 211-ci maddəsi ilə inzibati məsuliyyət yarana bilər. AR CM-in 139-1.2-ci maddəsi ilə cinayət məsuliyyətinin yaranması üçün də müfəviq rejim qaydalarının pozuntusu ehtiyatsızlıqdan insan ölümünə və ya digər ağır nəticələrə səbəb olmalıdır. Məqalədə tədqiq edilən cinayət əməlinin subyektivi ümumi subyektdir, yəni cinayət törədənədək 16 yaşa tamamilə çatmış, anlaşıqlı fiziki şəxs bu cinayətin subyektivi ola bilər. Subyektiv cəhətdən AR CM-in 139-1.1-ci maddəsindəki əməl təqsirin birbaşa qəsd forması ilə, 139-1.2-ci maddəsindəki əməl isə təqsirin qarışıq forması ilə xarakterizə edilə bilər.

Ədəbiyyat

1. Əliyev N.K. Həyat və sağlamlıq əleyhinə iştirakçılıqla törədilən cinayətlərə görə məsuliyyətin differensiasiyası problemləri (qanun, nəzəriyyə, praktika). Hüquq üzrə elmlər doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün təqdim olunmuş dissertasiyanın avtoreferatı. Bakı, 2015, 57 s.
2. Əliyeva F.E. Sağlamlığın qorunması hüququ: beynəlxalq standartlar və Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyi. Hüquq üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiyanın avtoreferatı. Bakı, 2015, 30 s.
3. Səməndərov F.Y. Cinayət hüququ. Ümumi hissə. Bakı: Digesta, 2007, 700 s.

MÜASİR KONSTITUSİONALİZASİYA: NƏZƏRİYYƏ VƏ İNKİŞAF PERSPEKTİVLƏRİ

Konstitusiya mətnində hər hansı bir müddəanın onlara konstitusiya qüvvəsi verməsi deməkdir. Konstitusiya hüququ sistemindəki əlilliklə yanaşı hüquq, hüquq tətbiqetmə praktikasında konstitusiya normalarının modelləşdirilməsi üçün ümumi bir istiqamətdir. Konstitusiya dövlətlə cəmiyyət arasında bağlanmış sosial, hüquqi müqavilədir.

Qanunvericilikdə konstitusiya hüquq və azadlıqlarının inkişafı və konkretləşdirilməsi prosesi hüquqi tənzimlənmənin obyektiv nümunəsini təşkil edir. Beləliklə, qanunvericiliyin konstitusiya ilə uyğunlaşdırılması, hüquq normalarının, prinsiplərinin, təsisatlarının, hüquqi şərhlərin mənası kimi, konstitusiya ilə uyğunlaşan, hüquqi tənzimlənmənin vəhdətini və iqtisadi inkişafın sabitliyini təmin edən olduqca mürəkkəb, obyektiv, çoxşaxəli və dinamik bir prosesdir.

Açar sözlər: *Konstitusionalizasiya, hüquq, insan hüquqları, suverenlik, konstitusiya quruluşu, qanunvericilik, dövlət institutları*

Modern constitutionalization: theory and prospects of development

Summary

Constitutionalization means establishing any provisions in the text of the constitution, giving them constitutional force. Along with disability in the system of constitutional law, law serves as a general direction for modeling constitutional norms in law enforcement practice. The constitution is a social and legal contract concluded between the state and society. The process of development and specification of constitutional rights and freedoms in legislation forms an objective regularity of legal regulation. Thus, the harmonization of legislation with the constitution is a rather complex, objective, multi-faceted and dynamic process that harmonizes with the constitution both the meaning of legal norms, principles, institutions, and legal interpretation, ensuring the unity of legal regulation, and the stability of economic development.

Key words: *Constitutionalization, law, human rights, sovereignty, constitutional order, legislation, state institutions*

Giriş

Konstitusionalizasiya konstitusiyanın mətnində hər hansı müddəanın təsbit edilməsi, onlara konstitusiya qüvvə verilməsi deməkdir. Konstitusiya hüquq sistemində əlilliklə yanaşı hüquq tətbiqedici praktikada konstitusiya normalarının modelləşdirilməsinin ümumi istiqamətinə xidmət edir. Konstitusiya dövlətlə cəmiyyət arasında bağlanan ictimai, hüquqi müqavilədir.

Hüquq mexanizmi kimi konstitusiya bütünlükdə hüquq və dövlət institutlarının sistemi, konstitusiya hüquqi tətbiqedici praktika, ictimai hüquq düşüncəsi və konstitusiya mədəniyyəti ilə dəstəklənir. Konstitusiyanın dəyəri onun sosial maraqların bölgüsünün ədalətliyi, şəxsin hüquq azadlığının müəyyən olunması və dövlət hakimiyyətinin qarşısının alınması, həmçinin hüquq sisteminin aliliyi və imperativliyindədir. Hüquq təcrübəsində konstitusiya norma və prinsiplərin, konstitusiya müddələrinin “mərkəzləşmə” və “muxtariyyət” prinsipləri əsasında modelləşdirilməsi çətin prosesdir. Konstitusiyanın müddəaları dövlət hakimiyyətinin fəaliyyətində başlanğıc nöqtə kimi çıxış edir və onların şərhində vahid yanaşmanın olmasını tələb edir. Ona görə də hüquq sisteminin effektiv fəaliyyəti üçün qanunverici, icra, məhkəmə hakimiyyəti orqanları tərəfindən konstitusiya prinsiplərinin tətbiqi və bu sahədə biliklərin olması zəruridir [2, s.86].

Hər bir konstitusiya ən yüksək hüquqi qüvvəyə malik olan əsas qanun kimi özünün hüquqi mahiyyəti ilə bərabər, sosial-siyasi mahiyyətə də malikdir. Bu da ondan ibarətdir ki, konstitusiya qəbul olunduğu zaman özündə mövcud olan siyasi qüvvələrin nisbətini təcəssüm etdirir.

Azərbaycan dövlətçiliyinin müasir inkişaf mərhələsində konstitusionalizm müəyyən elmi və praktiki dəyərlər əldə edir. Daimi inkişaf edən dinamik sistem kimi konstitusionalizm hüquq dairəsinin əldə olunması ilə yanaşı əhalinin hüquq düşüncəsinin formalaşmasına əhəmiyyətli təsir edir. Konstitusionalizmin aliliyinin inkişafı vasitəsi ilə hakimiyyətin ictimai institutları vətəndaşlar üçün əlçatan olur, tədricən hüquqi inhilizm aradan qalxır, konstitusiya müddəaları isə canlı dinamika əldə edir. Cəmiyyətlə dövlətin belə qarşılıqlı əlaqəsi dövlətin idarə olunmasında xalqın iştirakını təmin edir və konstitusiya institutlarının mövcudluğunu aktuallaşdırır. Nəticədə konstitusiya dəyərləri əsasında qurulan bütün hüquq sistemi vətəndaş cəmiyyətinin

formalaşmasına, insan və vətəndaş hüquq və azadlıqlarının təminatına, konstitusiya quruluşunun və dövlət müstəqilliyinin sabitliyinin təminatına xidmət edir.

Konstitusionalizm Azərbaycanın hüquq sistemində konstitusiya səviyyədə təsbit olunan müəyyən fundamental dəyərlərə malikdir. Hər bir dövlətin konstitusiya dəyərləri dövlətdaxili normativlərə malik olsa da, özündə klassik universal dəyərləri əks etdirir. Məsələn, ayrı-ayrı insan hüquqlarına münasibətdə Avropa insan hüquqları üzrə Konvensiyadan çıxış edərək “muxtariyyət” prinsipi konkret hüququn mahiyyətinin anlanılmasına vahid yanaşma və hüquq tətbiqedicisi praktikanın universallığının olmasını tələb edir.

Azərbaycan Respublikası Konstitusiyası suverenliyi, müstəqilliyi və dövlət hakimiyyətinin aliliyini təsbit edən hüquqi təsis sənədidir. O, konstitusiya quruluşuna sistemli baxışa əsas verir, dövlət institutları sistemində balans yaradır, konstitusiya quruluşunun sabitliyini təmin edir.

Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası onun konstitusiya quruluşunun əsaslarını, insan və vətəndaşın hüquqi statusunu, vətəndaş cəmiyyətinin əsas cəhətlərini, unitar dövlət quruluşunu, Azərbaycan Respublikasında qanunverici, icra və məhkəmə hakimiyyəti orqanlarının təşkili və fəaliyyəti prinsiplərini, yerli özünüidarəetmənin əsaslarını təsbit edir. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası ali hüquqi qüvvəyə, birbaşa təsirə malikdir və Azərbaycan Respublikasının bütün ərazisində tətbiq olunur. Azərbaycan Respublikasında qəbul olunan qanunlar və qanundan aşağı qüvvəli normativ hüquqi aktlar Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasına zidd olmamalıdır (Azərbaycan Respublikası Konstitusiyası, maddə 147) [1, s.57].

Geniş mənada konstitusiya dəyərlərinin müdafiəsi konstitusionalizasiya ilə təmin olunur. Bu qanunverici və hüquq tətbiqedicisi praktikada konstitusiya ziddiyyətlərinin yarandığı halda imperativ konstitusiya tələblərinin təminatı prosesidir. Konstitusiya - hüquqi ziddiyyətlərin aradan qaldırılması mexanizmi kimi konstitusiya nəzarət orqanları çıxış edir. Konstitusiya nəzarət orqanları konstitusiya hüquq qaydasını müdafiə edərək, konstitusionalizmin dəyərlərini təmin edir. Hüquq sistemində imperativ konstitusiya tələblərinin uyğunluğuna və təminatına ən effektiv nəzarəti konstitusiya məhkəməsi vasitəsi ilə həyata keçirilir [3, s.21].

Konstitusiya həqiqətən mürəkkəb prosesdir və ona görə də daxili və xarici təzahürlərin vəhdət və qarşıdurmada təhlilinə nəzarət olunmalıdır. Bir tərəfdən, bunlar formal olaraq müəyyən ardıcıl mərhələlərdir, digər tərəfdən isə qanunvericilik sistemində və bütövlükdə ictimai münasibətlərə dinamik təsirlərdir.

Xüsusilə, bu proses, üç mərhələni nəzərdə tutur:

1. “Konstitusiya” adlanan əsas aktın hazırlanması və qəbul edilməsi;
2. Hüquq sisteminin bütün strukturlarında onun təsbit edilmiş müddələrinin həyata keçirilməsi;
3. Bütün digər hüquqi hadisələr üzərində konstitusiya müddələrinin prioritetləşdirilməsi, dövlət orqanları və vətəndaşlar tərəfindən gündəlik fəaliyyətdə onlara ciddi riayət edilməsi.

Konstitusiya prinsip baxımından qanunvericiliyin konstitusiyalaşmasının mahiyyətində özünü göstərərək mühüm ictimai münasibətlərin normativ modelini və hüquqi konstruksiyasını möhkəmləndirir, bununla da milli hüquq qaydasının təmin olunduğu müxtəlif ictimai təsisatlar arasında sistemli, struktur, funksional və digər əlaqələri müəyyən edir. Digər tərəfdən, konstitusiyanın norma və prinsiplərinin həyata keçirilməsi nəticəsində qanunvericilikdə onların inkişafının sabitliyi və səmərəliliyi təmin edilir. Bu zaman qanunvericiliyin konstitusiyalaşdırılması konstitusiya qaydasında qoyulmuş və milli hüquq sisteminin xüsusiyyətləri ilə şərtlənən dəyərlər və prinsiplərin məzmunundan birbaşa asılıdır. Konstitusiya prinsipləri, normativ ümumiləşdirmənin yüksək səviyyəsinə malik olaraq, vətəndaşların konstitusiya hüquq və azadlıqlarının məzmununu müəyyən edir, universal xarakter daşıyır və ictimai həyatın bütün sahələrinin tənzimlənməsini həyata keçirir [4, s.223].

Konstitusiyallaşmanın mahiyyəti ondan ibarətdir ki, konstitusiya ilk növbədə mühüm ictimai münasibətlərin normativ modelini və hüquqi konstruksiyasını möhkəmləndirir, bununla da bütün cəmiyyətin ahəngdar inkişafını təmin edən müxtəlif ictimai təsisatlar arasında sistemli, struktur, funksional və digər əlaqələri müəyyən edir. Konstitusiya normaları və prinsipləri hüququn müxtəlif sahələrinin normalarının inkişafı üçün əsasdır, konstitusiya norma və prinsiplərinin məzmununun həyata keçirilməsi nəticəsində milli qanunvericiliyin harmonizasiyası gedir, onların inkişafının sabitliyi və səmərəliliyi təmin edilir. Dövlətin əsas qanunu olan konstitusiyanın qanunvericilik bazasının institusionalaşdırılması yolu ilə sabitliyi ictimai münasibətlərin inkişafına bilavasitə sabitləşdirici təsir göstərir, hüquqi tənzimlənmənin əsaslarının möhkəmliyini təmin edir [5, s.1].

Nəticə

Beləliklə, əsas hüquq və azadlıqların təmin edilməsi sahəsində konstitusiya və sahə hüquq normalarının sıx qarşılıqlı fəaliyyəti baş verir. Cari qanunvericiliyin normaları vətəndaşların hüquq və azadlıqları haqqında konstitusiyanın müddələrini inkişaf etdirərək və konkretləşdirməklə onların reallığının və yerinə yetirilməsinin hüquqi təminatıdır.

Qanunvericilikdə konstitusiya hüquq və azadlıqların inkişafı və konkretləşdirilməsi prosesi hüquqi

tənzimlənmənin obyektiv qanunauyğunluğunu təşkil edir. Beləliklə, qanunvericiliyin konstitusiyaya uyğunlaşdırılması hüquqi tənzimlənmənin vəhdətini, eləcə də iqtisadi inkişafın sabitliyini təmin edən hüquq normalarının, prinsiplərinin, institutlarının, hüquq-mühafizə şərhinin mənasını da konstitusiyaya uyğunlaşdırma kifayət qədər mürəkkəb, obyektiv, çoxölçülü və dinamik prosesdir.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası. Bakı, 2018, 63 s.
2. Арсланов Р. Современный конституционализм: историко - правовой анализ. Москва, 2016, 125 с.
3. Баглай М.В. Конституционализм и политическая система в современной России // Журнал российского права. 2013. № 11. 33-36 с.
4. Медушевский А. Конституционализм: кладовая опыта или совершенствования демократических преобразований. Москва, 2010, 248 с.
5. <http://www.constcourt.gov.az/>

DOI: 10.36719/2663-4619/24.07.20/01/181-185

Sevinc Usub qızı Hüseynova

AMEA Hüquq və İnsan Haqları İnstitutu, böyük elmi işçi
sevhusayn@yahoo.com

İNSAN ALVERİ CİNAYƏTİNİN OBYEKTİV ƏLAMƏTLƏRƏ GÖRƏ TƏHLİLİ

Xülasə

Məqalədə insan alveri cinayətinin obyektiv əlamətlərinin təhlilindən bəhs edilir. Cinayətin düzgün tövsifi, oxşar əməllərdən onun fərqləndirilməsi üçün cinayətkar qəsdlərin obyektinin dəqiq təyin edilməsi mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Əməl qanunla qorunan obyektə ziyan yetirdikdə sosial təhlükəli xarakter alır və cinayətə çevrilir. Cinayətin obyektini ictimai təhlükəli əmələ ziyan yetirən və ya belə təhlükə yaradan, lakin bütün hallarda cinayət qanunu ilə qorunan ictimai münasibətlərdir.

Cinayət hüququnda cinayətin obyektini anlayışının böyük əhəmiyyəti vardır. Bu anlayışın aydınlaşdırılması cinayətin sosial və hüquqi mahiyyətini müəyyənləşdirməyə, onun ictimai təhlükəli nəticələrini aşkar etməyə, cinayət hüquq normasının təsir dairəsi, cinayətin tövsif edilməsi və onun oxşar cinayətlərdən fərqləndirilməsi ilə bağlı sualları düzgün cavablandırmağa imkan verir.

Açar sözlər: *insan alveri, cinayət tərkibi, cinayətin obyektini, cinayətin obyektiv cəhəti, alqı-satqı, insanın istismarı, ictimai-təhlükəli əməl, cəza təhdidi*

Analysis of a person's trade crime on objective grounds

Summary

The article deals with the analysis of objective features of the crime of human trafficking. It is important to correctly recommend the crime and accurately identify the object of criminal attacks in order to distinguish it from similar actions. When an action causes damage to an object protected by law, it becomes a socially dangerous and criminal act. The object of the crime is public relations that cause harm or pose a threat to a socially dangerous act, but in all cases are protected by criminal law.

The concept of an object of crime is of great importance in criminal law. The explanation of this concept allows us to determine the socio-legal nature of the crime, identify its socially dangerous consequences, correctly answer questions about the scope of application of the criminal law, the definition of the crime and its difference from similar crimes.

Key words: *trafficking in persons, composition of offenses, object of crime, objectivity of the crime, trading, human exploitation, socially dangerous action, threat of punishment*

Giriş

İnsan alveri cinayətinin təhlili göstərir ki, belə əməllər surətlə artır və digər təhlükəli cinayətlərlə sıx inteqrasiya edir. Mövcud vəziyyət dövlətlərin bu kriminal fəaliyyət forması ilə mübarizəyə yönələn səylərinin birləşdirilməsini zəruri etmiş, dövlətlər arasında insan alveri ilə mübarizə üzrə əməkdaşlığa yönələn bir sıra beynəlxalq konvensiyalar qəbul edilmişdir. 2000-ci il dekabrın 12-də imzalanmış və 2003-cü il mayın 13-də Azərbaycan Respublikasının Qanununu ilə BMT-nin "Transmilli mütəşəkkil cinayətkarlığa

qarşı” Konvensiyasının və onu tamamlayan “İnsan alverinin, xüsusən qadın və uşaq alverinin qarşısının alınması, aradan qaldırılması və cəzalandırılması haqqında” Protokolunun, habelə 20 sentyabr 2002-ci ildə qəbul edilən “İnsan alverinin qarşısının alınması və ona qarşı mübarizə haqqında” Brüssel Bəyannaməsinin müddəaları nəzərə alınaraq, Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 06 may 2004-cü il tarixli Sərəncamı ilə “Azərbaycan Respublikasında İnsan Alverinə Qarşı Mübarizə üzrə Milli Fəaliyyət Planı” təsdiq edilmişdir. “İnsan alverinə qarşı mübarizə haqqında” Azərbaycan Respublikası Qanununun qəbul edilməsi həm də Azərbaycan Respublikası Cinayət Məcəlləsində insan alverinə qarşı mübarizə tədbirlərinə dair cinayət hüquq normalarının əlavə edilməsi zərurətini yaratmışdı. Buna görə də, “Azərbaycan Respublikasının bəzi qanunvericilik aktlarına əlavələr və dəyişiklik edilməsi haqqında” 30 sentyabr 2005-ci il tarixli Azərbaycan Respublikasının Qanunu ilə Azərbaycan Respublikasının Cinayət Məcəlləsinə İnsan alveri – 144-1-ci maddəsi ilə yanaşı, Məcburi əmək – 144-2 və İnsan alverindən zərərçəkmiş şəxs haqqında konfidensial məlumatları yayma – 316-1-ci maddələr əlavə edilmişdir.

Zəruri təşkilati-hüquqi tədbirlərin görülməsinə baxmayaraq, insan alveri ilə mübarizənin kompleks cinayət hüququ vasitələrlə gücləndirilməsi olduqca aktualdır. Buna görə də insan alverinin sosial-kriminoloji və cinayət hüquqi xarakteristikasının təhlili, respublikada insan alverinin vəziyyəti, dinamikası və təzahürləri sistemli təhlil edilməli, səbəb və şəraiti öyrənilməli, səmərəli profilaktiki tədbirlərin görülməsi üçün elmi nəzəri tədqiqatların aparılması zəruridir. Bu həmçinin Azərbaycan Respublikası Prezidenti tərəfindən təsdiq olunmuş 2004-2008, 2009-2013, 2014-2018, 2019-2023-cü illər üçün nəzərdə tutulan Milli Fəaliyyət Planlarının tələblərindən irəli gəlir.

İnsan alveri cinayət tərkibinin hüquqi təhlili, onun oxşar tərkiblərdən fərqləndirilməsi, belə əməllərlə mübarizənin beynəlxalq hüquqi xüsusiyyətləri, milli qanunlarda nəzərə alınması və digər zəruri məsələlər kompleks qaydada tədqiqata cəlb edilməlidir. Bütün bunlar insan alveri ilə mübarizənin cinayət-hüquqi və kriminoloji problemlərinin elmi-nəzəri tədqiqatının son dərəcə aktual olduğunu şərtləndirir.

Azərbaycan Respublikası Cinayət Məcəlləsinin 14-cü maddəsinə görə cəza təhdidi altında qadağan olunmuş ictimai təhlükəli əməlin (hərəkət və ya hərəkətsizliyin) təqsirli olaraq törədilməsi cinayət sayılır (1). Cinayət tərkibi işə qanunla cinayət hesab edilən ictimai-təhlükəli əməli xarakterizə edən obyektiv və subyektiv əlamətlərin məcmusunu təşkil edir. Əgər cinayət anlayışı bütün cinayətlərə aid olan əlamətləri özündə birləşdirsə, cinayət tərkibi onu müəyyən növlərə bölərək bu əlamətləri differensiallaşdırır. Belə olduqda müstəntiq və ya məhkəmə məsələ, oğurluq, quldurluq və s. cinayət tərkiblərinin əlamətlərini müəyyən edərkən özlərinin bu əməllər barədə fikirlərini deyil, məhz qanunvericinin müəyyən etdiyi əlamətləri əsas götürərək əmələ hüquqi qiymət verirlər. Burada törədilmiş ictimai təhlükəli əməlin düzgün tövsifi, ona düzgün hüquqi qiymətin verilməsi üçün konkret cinayət tərkibinin – cinayətin obyekt, obyektiv cəhəti, subyektiv cəhəti kimi dörd elementini xarakterizə edən əlamətlərin müəyyən edilməsi əhəmiyyətli rol oynayır.

Cinayətin düzgün tövsifi, oxşar əməllərdən onun fərqləndirilməsi üçün cinayətkar qəsdlərin obyektinin dəqiq təyin edilməsi mühüm əhəmiyyət kəsb edir. İ.Ağayev düzgün olaraq qeyd edir ki, “cinayət hüququnda cinayətin obyekt anlayışının böyük əhəmiyyəti vardır. Cinayətin obyekt ictimai təhlükəli əmələ ziyan yetirən və ya belə təhlükə yaradan, lakin bütün hallarda cinayət qanunu ilə qorunan ictimai münasibətlərdir. Bu anlayışın aydınlaşdırılması cinayətin sosial və hüquqi mahiyyətini müəyyən etməyə, onun ictimai təhlükəli nəticələrini aşkar etməyə, cinayət hüquq normasının təsir dairəsi, cinayətin tövsif edilməsi və onun oxşar cinayətlərdən fərqləndirilməsi ilə bağlı sualları düzgün cavablandırmağa imkan verir.

Obyekt fəlsəfi kateqoriyadır və subyektin dərk etmə fəaliyyətində ona qarşı duran və bu fəaliyyətin üzərinə istiqamətləndiyi ictimai münasibətlər, dəyərlər və sərvətlərdir. Metodoloji planda həm əşyaya, həm də insana obyekt kimi baxıla bilər” (2, 29).

“Obyekt” termini bir neçə mənada işlənir: 1) bizdən kənar və bizim şüurumuzdan asılı olmayaraq mövcud olan şey, xarici aləmin təzahürü; 2) üzərinə kiminsə fəaliyyətinin, diqqətinin yönəlmiş olduğu hal; 3) müəssisə, idarə, eləcə də hər hansı bir fəaliyyətin baş verdiyi yer (2, 29-30).

Bütün bu mənalarda cinayətin obyekt dedikdə, cinayət hüquq normaları ilə kriminal qəsdlərdən qorunan ictimai münasibətlər, dəyərlər və sərvətlər başa düşülür. Cinayətin obyektinə müəyyən əlamətlər xasdır. Həmin əlamətlər: a) bütün sosial əhəmiyyətli dəyər, maraq və sərvətlərdən cinayətin obyekt kimi qəbul olunanları seçməyə; b) sosial əhəmiyyətli dəyər, maraq və sərvətlərin mahiyyətini açmağa; c) cinayətin obyekt başqa cinayət-hüquqi kateqoriyalardan fərqləndirməyə; ç) cinayətin obyektinə vurulan zərərin xarakterini aydınlaşdırmağa imkan verir. Cinayətin obyekt problemi cinayət hüququ sahəsində ən mübahisəli və mühüm problemlərdən biridir.

XIX əsrin ortalarında cinayətin formal tərifinə əsaslanan və cinayət obyektinin normativ nəzəriyyəsi adlandırılan nəzəriyyə geniş yayılmışdır. Bu nəzəriyyəyə görə, cinayət, hüquq normasının pozulması deməkdir və buna görə də cinayətin obyekt də hüquq normasıdır, yəni cinayət əməlinin qəsd etdiyi ictimai

münasibətlərdir. Bununla bağlı N.S.Taqansev yazır: “Öz-özlüyündə hüquq norması həyat tərəfindən yaradılmış və sonradan müstəqil, mücərrəd mövcudluq qazanmış formuladır. İstənilən hüquq norması, mücərrəd müddəə olaraq qəbul edilməyə, tənqid oluna, tanınmaya bilər; lakin yalnız real həyata malik olan norma pozula bilər. Əgər biz cinayətdə yalnız normaya edilən qəsdə görürüksə və törədilənin hüquqazidliyinə müstəsna əhəmiyyət verəriksə, onda cinayət formal, həyat üçün yararsız bir anlayışa çevrilir” (3, 29-33). Yüz ildən artıq vaxt keçməsinə baxmayaraq, cinayətin obyektivi problemi ilə bağlı N.S.Taqantsevin konseptual mövqeyi öz əhəmiyyətini daha çox saxlamış mövqə hesab etmək olar. Beləliklə, cinayətin obyektivi – cinayət edən şəxsin qəsd etdiyi və cinayət nəticəsində ziyan vurduğu, yaxud ziyan vurmaq istədiyi ictimai münasibətlər, dəyərlər və sərvətlərdir.

F.Y.Səməndərov yazır: “cinayətin obyektivi – cinayət hüquq normaları ilə kriminal qəsdlərdən qorunan ictimai münasibətlərdir” (4, 135). Cinayət Məcəlləsində də cinayətin obyektivi olaraq, cinayət qanununun cinayətkar qəsdlərdən qoruduğu ictimai münasibətlər kimi müəyyən olunmuşdur. Bu zaman ictimai münasibətlər dedikdə, “hüquqi və əxlaqi normaların qoruduğu, birgə fəaliyyət və ünsiyyət prosesində insanların arasındakı münasibətlər nəzərdə tutulurdu. Bir çox hallarda, cinayət obyektivi, müəyyən ictimai münasibətlər kimi izah olunması doğru idi. Məsələn, oğurluq, soyğunçuluq və digər əmlak cinayətləri zamanı mülkiyyət münasibətlərinin cinayət obyektivi hesab edilməsi buna nümunə ola bilər. Bu halda doğrudan da, bilavasitə oğurlanmış əmlak cinayət obyektivi olmur (ola bilsin, heç əmlaka ziyan vurulmayıb), məhz mülkiyyət hüququndan irəli gələn münasibətlər, yəni əmlaka sahiblik, istifadə və sərəncam hüququ cinayətin obyektivi olur” (5, 173). Bir sözlə, cinayətin obyektivi əhəmiyyəti həddən artıq böyükdür. Məhz cinayətin obyektivi konkret cinayətin məzmununu açmağa, onun ictimai təhlükəliliyinin xarakterini aydınlaşdırmağa imkan verir. Bundan əlavə, cinayətin obyektivi düzgün müəyyənləşdirilməsi ilə cinayətin özü də düzgün təsvif edilir. Bütün bunlar son nəticədə təqsirli şəxsə onun törətmiş olduğu cinayətə görə düzgün və ədalətli cəzanın təyin edilməsi üçün olduqca vacib şərtlərdən sayılır.

İnsan alveri cinayətinin cins obyektivi qismində şəxsiyyətin təhlükəsizliyini təmin edən ictimai münasibətlər çıxış edir. Bu cinayətin növ obyektivi şəxsiyyətin azadlığı, şərəf və ləyaqətinin müdafiəsinə yönələn ictimai münasibətlərdir. İnsan alveri cinayətinin bilavasitə obyektivi – şəxsiyyətin öz fəaliyyətini, hərəkətlərini sərbəst və azad surətdə müəyyən etməsinə istiqamətlənən ictimai münasibətlərin məcmusu kimi, insanın şəxsi azadlığı çıxış edir. Azadlıq bu halda məhdud mənada başa düşülür, yəni azadlıq dedikdə, fiziki yerdəyişmə imkanı, özünün yaşayış yerini, olmaq istədiyi yeri sərbəst və müstəqil şəkildə müəyyən etmək və seçmək imkanı nəzərdə tutulur.

Şərh edilən cinayətin obyektivi cəhəti zor tətbiq etmək hədəsi ilə və ya zor tətbiq etməklə, hədə-qorxu və ya digər məcburetmə vasitələri ilə, oğurlama, dələduzluq, aldatma yolu ilə, təsir imkanlarından və ya zəiflik vəziyyətindən sui-istifadə etməklə, yaxud digər şəxsə nəzarət edən şəxsin razılığının alınması üçün maddi və sair nemətlər, imtiyazlar və ya güzəştlər verməklə və ya almaqla, şəxsin istismar edilməsi məqsədi ilə: 1) cəlb edilməsini; 2) əldə edilməsini; 3) saxlanılmasını; 4) gizlədilməsini; 5) daşınmasını; 6) verilməsini; 7) qəbul edilməsini nəzərdə tutur.

Şərh olunan cinayətin obyektivi cəhətinin zəruri əlaməti kimi onun törədilmə üsulları dispozişiyada göstərilmişdir. Həmin üsullara aiddir: zor tətbiq etmə hədəsi; zor tətbiq etmə; hədə-qorxu; digər məcburetmə vasitələri; oğurlama; dələduzluq; aldatma; təsir imkanlarından və ya zəiflik vəziyyətindən sui-istifadə etmə; digər şəxsə nəzarət edən şəxsin razılığının alınması üçün maddi və sair nemətlər, imtiyazlar və ya güzəştlər vermə və ya alma (6, 496-497).

Beləliklə, Cinayətin obyektivi cinayətlə ziyan yetirilən, yaxud mühüm ziyan yetirilə bilən, cinayət qanunu ilə qorunan ictimai münasibətlərdir. Cinayətin obyektivi cəhəti müəyyən zamanda və məkanda, müəyyən şəraitdə baş verən, mövcud ictimai münasibətlərə ziyan vuran ictimai təhlükəli qəsdin zahiri cəhətidir. Cinayətin obyektivi cəhəti cinayəti konkretləşdirən əlamətlərdən biridir. Obyektivi cəhət subyektin ictimai təhlükəli əməlini, yetirdiyi zərəri xarakterizə edir.

Cinayətin obyektivi cəhətini həm də ictimai təhlükəli nəticə, əməllə nəticə arasında səbəbli əlaqə, zaman, məkan, cinayətin baş verdiyi şərait, habelə cinayətin edilmə üsulu əhatə edir (4, 135-155).

Cinayət tərkibinin obyektivi cəhətini təhlil edərkən ictimai təhlükəli nəticənin də müəyyən olunması zəruridir. F.Y.Səməndərov yazır ki, obyektivi cəhət əməlin ictimai münasibətlərə ziyan yetirən xüsusiyyətidir. Bu əlamət cinayətin sosial mahiyyətini ifadə edir, bu və ya başqa əməlin nə üçün cinayət hesab edilməsi sualına cavab verir. İctimai təhlükəlilik obyektivi xüsusiyyətdir, qanunvericinin şüurundan və iradəsindən asılı olmayaraq cəmiyyətin həyatına ziyan yetirir, hüquqi şüurda dərk edilir və dəyərləndirilir. Məhz bu əlamətə əsasən qanunverici orqan əməlin cinayətlər qrupuna daxil edilməsi ilə bağlı qərar qəbul edir (7, 228).

A.V.Naumov qeyd edir ki, “Kriminal nəticə – cinayət hüquq normasında cinayətin obyektivi cəhətinin əlaməti kimi nəzərdə tutulan, cinayət qanunu ilə qorunan obyektivi yetirilən mühüm ziyandır” (5, 183).

Əməlin ictimai təhlükəliliyi əlaməti müəyyən edilərkən əməlin ziyan yetirdiyi obyekt araşdırılır. Lakin əməlin ziyan yetirdiyi obyekt müəyyən etməklə onun ictimai təhlükəliliyini açmaq, xarakterizə etmək kifayət deyildir. İctimai təhlükəlilik ilk növbədə törədilən əməlin yetirdiyi ziyanla müəyyən edilir. Əməlin ictimai təhlükəlilik dərəcəsi yetirilən ziyanın dərəcəsindən, qəsdin xüsusiyyətindən (cinayətin başa çatmasından, cinayətin iştirakçılıqla edilməsindən və s.) asılıdır (7, 228).

Azərbaycan Respublikasının Cinayət Məcəlləsinə 144-1-ci maddə daxil edilməmişdən əvvəl qüvvədə olan CM-də yetkinlik yaşına çatmayanların alqı-satqısı CM-nin 173-cü maddəsində nəzərdə tutulmuşdur. Hazırda qüvvədə olan qanunvericilikdə belə bir məhdudiyət nəzərdə tutulmur və bu maddə məcəllədən çıxarılmışdır.

İnsan alveri – alternativ hərəkətlərdən ibarət olan tərkibdir və bu hərəkətlərə – alqı-satqı, cəlb etmə, əldə etmə, saxlama, daşıma, verilmə, gizlədilmə, və ya qəbul edilmə daxildir. Qeyd etmək lazımdır ki, cinayət formal tərkiblidir, yəni cinayət ictimai təhlükəli hərəkət törədildiyi anda başa çatmış sayılır. Bu halda maddənin dispozisiyasında qeyd olunan ictimai təhlükəli hərəkətlərdən hər hansı birinin törədilməsi kifayət edir (8, 23-25). Maddənin dispozisiyasında göstərilən hərəkətlərdən birincisi insanın alqı-satqısıdır. Cinayət qanunu ilə digər hüquq sahəsinə aid olan termin və anlayışdan istifadə olunduğu üçün hesab edirik ki, “alqı-satqı” definisiyasının mahiyyət və məzmununun aydınlaşdırılması üçün Azərbaycan Respublikasının Mülki Məcəlləsinə müraciət etmək zəruridir. Alqı-satqı müqaviləsinə görə satıcı əşyanı alıcının mülkiyyətinə verməyi, alıcı isə əşyanı qəbul edib əvəzində müəyyənləşdirilmiş pul məbləğini (qiyməti) ödəməyi öhdəsinə götürür (AR MM-nin 567-ci maddəsi). Mülki qanunvericiliyə görə mülki hüquq və vəzifələrin müəyyənləşdirilməsi və ya xitamı haqqında iki və ya bir neçə şəxsin razılaşması müqavilə sayılır. Müqavilə hüquqyaradıcı faktır, tərəflər hüquqi vasitələrlə özləri üçün hüquq və vəzifələr yaradırlar. Müqavilənin məzmunu-tərəflərin konkret hüquq və vəzifələrini müəyyən edən, onun yerinə yetirilməsini müəyyən olunmuş qaydaya əsasən nizamlayan şərtlərin ümumi məcmusudur. Müqavilə tərəflərdən birinin oferta (müqavilə bağlamaq təklifi) göndərilməsi və digər tərəfin onu aksept etməsi (təklifin qəbulu) vasitəsilə bağlanır (9, 286-305).

Alqı-satqı müqaviləsi aşağıdakı əlamətlərlə xarakterizə olunur:

Alqı-satqı qarşılıqlı (ikitarəfli) və əvəzli müqavilədir. Müqavilənin iştirakçı tərəfləri hüquq və vəzifələrə və müqavilə öhdəliyinin yerinə yetirilməsinə görə qarşılıqlı həvalə etmə, imkan vermə hüququna malikdirlər. Əgər alqı-satqı müqaviləsində ayrı qayda nəzərdə tutulmayıbsa, əşyanın təsadüfən məhv olması və ya təsadüfən zədələnməsi riski müqaviləyə uyğun olaraq satıcının əşyanı alıcıya vermək vəzifəsini icra etmiş sayıldığı andan alıcıya keçir (AR MM-nin 571.1-ci maddəsi).

Müqavilədə əsas şərt – predmetin – əşyanın göstərilməsidir. Müvafiq olaraq nəzərdən keçirdiyimiz əməldə müqavilə predmeti insandır. Bu da insanın əşyaya çevrilməsi deməkdir. İnsan satıldığı andan satıcının onun üzərində mülkiyyət hüququ yaranır və bu mülkiyyət hüququ şəxs satıldığı təqdirdə alıcıya keçir. Bu proses «şəxsiyyətin əşyalaşması, əmtəyə çevrilməsi» adlandırılır (10, 11). Müqavilənin bağlanması və icrası həyata keçirilmə vaxtına görə üst-üstə düşə və ya fərqlənə bilər. Bu da o deməkdir ki, alqı-satqının baş tutması, müqavilənin bağlanması və icrası- əmlakın, yəni şəxsin verilməsi kimi başa düşülür. Cinayət hüquq mənasında bununla biz cinayətin başa çatma anını müəyyən etmiş oluruq. Alqı-satqı konsensual müqavilədir. Çünki tərəflər bütün əhəmiyyət kəsb edən məsələ və şərtlər barədə razılığa gəldiyi andan bağlanmış hesab olunur. Belə müqavilələr çox vaxt ideal olaraq şifahi bağlanır, çünki insan alqı-satqısı müqavilənin bağlanmasının özü qanunsuzdur, ictimai-təhlükəlidir və cinayət kimi qiymətləndirilməlidir. Məsələn, T.Dolqolenko qeyd etdiyi kimi, hələ anadan olmamış körpə barədə hamilə qadınla alqı-satqı müqaviləsinin bağlanması sui-qəsd deyil, başa çatmış cinayət faktı kimi qiymətləndirilməlidir (8, 23-25).

Şəxsin alqı-satqısı və ya ona sahibliklə əlaqədar digər əqdlərin bağlanması, yaxud onun istismar edilməsi məqsədlə digər şəxslərə verilməsi üçün cəlb edilməsi dedikdə, şəxsin insan alverində tərəf kimi çıxış edən hər hansı şəxsə, yaxud vasitəçi və ya istənilən digər şəxsə verilməsini təmin edərək hazırlıq hərəkətləri başa düşülməlidir. Həmin hərəkətlərə insan alveri cinayətindən zərərçəkmiş şəxslərin siyahıya alınması, bir yere toplanması və s. aiddir. Belə hərəkətlər istənilən üsulla: aldatmaqla, yalan, doğru vəd verməklə, hədə-qorxu gəlməklə və s. həyata keçirilə bilər.

Cəlbətmə zorakı və ya qeyri-zorakı üsullardan istifadə etməklə törədilə bilər. Cəlbətmənin zorakı üsullarına zor tətbiq etmək və ya zor tətbiq etmək hədəsi ilə törədilmə aiddir ki, bu da cinayətin tövsiyə edici əlamətidir. Bu tövsiyə edici əlamət təkcə cəlb etməyə deyil, həm də normanın dispozisiyasında göstərilən digər əməllərə də aiddir. Aldatma, dələduzluq, etibardan sui-istifadə CM-nin 144-1.2.6-cı maddəsi ilə tövsiyə edici əlamətlərə aid edilən təqsirli şəxs tərəfindən öz qulluq mövqeyindən istifadə etməklə törədilmə, mahiyyət etibarilə qeyri-zorakı üsullara törədilən elementlərdir.

Şərh olunan maddənin dispozisiyasında sadalanan əməllərin nəticəsi olaraq insan alveri cinayətindən

zərərçəkmiş şəxsin fahişəliklə məşğul olub-olmamasının, cinsi istismara, yaxud işgəncəyə və digər qeyri-insani rəftara məruz qalıb-qalmamasının, cinayətkar fəaliyyətə cəlb edilib-edilməməsinin, köləliyə yönəldilib-yönəldilməməsinin təqsirli şəxsin əməlinin CM-nin 144-1-ci maddəsi ilə təsvif edilməsinə təsiri yoxdur. Bir sıra hallarda insan alveri adamların qaçaqmalçılığı və ya qanunsuz miqrasiyası ilə eyniləşdirilir. Bu terminlərin bəzi sinonimliyi mövcud olsa da, hüquqi nöqteyi-nəzərdən bu anlayışlar müxtəlif mahiyyət və məzmunla malikdirlər:

1) “miqrantların qaçaqmalçılığı” kimi insan alveri də çox zaman dövlət sərhədlərindən yerdəyişmə ilə bağlıdır, lakin «miqrantların qaçaqmalçılığı» həmişə dövlət sərhədini keçməklə, dövlət sərhədlərindən yerdəyişmə ilə bağlıdır. İnsan alveri isə dövlət sərhədlərini aşmadan da, ölkə ərazisi daxilində həyata keçirilə bilər.

2) sərhəddən keçirilərək daşınan şəxsin niyyəti bu ölkəyə qeyri-leqal gəlməkdir. İnsan alverində isə bu ölkədə qanunsuz əsaslarda saxlama da mümkündür.

3) “miqrantların qaçaqmalçılığı” miqrantın təyinat məntəqəsinə gəldikdən sonra cinayət başa çatmış hesab olunur, insan alveri isə sonradan istifadə və ya satma niyyəti ilə insanın ələ keçirildiyi andan başa çatır.

Baş verən nəticələr baxımından da əhəmiyyətli fərqlər mövcuddur: qaçaqmalçılıq zamanı miqrantlar hüquq pozucusu, bəzən isə cinayətkar hesab olunaraq ölkədən deportasiya olunurlar. İnsan alverində isə bu şəxslər qurbanlar kateqoriyasına aid edilir və onlar üçün psixi və ya fiziki sağlamlılıqlarının bərpası, şahidlərin müdafiəsi üzrə müxtəlif tədbirlər və digər sosial təminatlar nəzərdə tutulmuşdur.

Nəticə

Təhlillər təsdiq edir ki, görülmüş tədbirlər nəticəsində son illər Azərbaycanda insan alveri ilə mübarizə sahəsində mükəmməl mexanizmlər fəaliyyətə başlamışdır. İnsan alveri – transmilli mütəşəkkil xarakter daşıyan cinayətlərdəndir. İnsan alveri ilə bağlı kriminal fəaliyyət cinayətlərin müəyyən kompleksi ilə müşayiət olunan çoxaspektli və mürəkkəb sosial-hüquqi hadisədir. Bu cinayətlər kompleksinə bilavasitə insan alveri, məcburi əməkdən istifadə, seksual istismar, fahişəliyə cəlb etmə və məcbur etmə, adam oğurluğu və adamları qanunsuz saxlama, qanunsuz azadlıqdan məhrum etmə, dövlət sərhədlərini qanunsuz keçmə, xarici ölkələrdə qanunsuz saxlanılma sənədlərin saxtalaşdırılması və s. əməllərlə, çox vaxt məcmu şəkildə, mütəşəkkil qaydada törədilir.

Cinayət hüquq nəzəriyyəsində üstün olan mövqeyə əsasən cinayət məsuliyyətinin hüquqi əsasını cinayət tərkibi, maddi əsasını isə cinayət təşkil edir. Cinayət tərkibinin əsas və əlavə əlamətləri fərqləndirilir. Müvafiq cinayətin yalnız spesifik cəhətlərini özündə əks etdirən cinayət tərkibi obyektiv və subyektiv əlamətlərdən ibarət olur. Cinayət hüquq nəzəriyyəsində obyektiv əlamətlərə cinayətin obyektinin və obyektiv cəhətinin, subyektiv əlamətlərə isə subyekt və subyektiv cəhətinin aid edilməsi qəbul olunmuşdur.

İnsan alverinin obyektini qanunla müəyyən edilən, qorunan və təmin edilən azadlıq, şəxsi təhlükəsizlik və insanın marağı, həmçinin həyatı, sağlamlığı insanın şərəf və ləyaqətini qoruyan ictimai münasibətlər hesab olunmalıdır. Bu cinayətlərin obyektiv cəhətini, yəni “qanunla qorunan ictimai münasibətlərə ziyan yetirən, yaxud da ziyan yetirmək təhlükəsi yaradan ictimai-təhlükəli əməlin (hərəkət və ya hərəkətsizliyin) zahiri tərəfini” bir qrup əlamətlər xarakterizə edir ki, onlara aşağıdakıları aid etmək olar: 1) İctimai təhlükəli əməl (hərəkət və ya hərəkətsizlik); 2) ictimai təhlükəli nəticə (cinayətkar nəticə); 3) ictimai təhlükəli hərəkətlə ictimai təhlükəli nəticə arasındakı səbəb əlaqəsi; 4) cinayətin törədilmə üsulları, alət və vasitələri, yeri, vaxtı və şəraiti.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan Respublikasının Cinayət Məcəlləsi. Bakı: Digesta, 2018, 472 s.
2. Ağayev İ.B. Cinayət tərkibi. Bakı: Təhsil, 2005, 496 s.
3. Таганцев Н.С. Русское уголовное право. Лекции. Часть Общая. В 2 т., М.: Наука, 1994. – 380 с.
4. Səməndərov F.Y. Cinayət hüququ. Ümumi hissə. Bakı: “Hüquq Yayın Evi” nəşriyyatı, 2018, 724 s.
5. Naumov A.V. Rusiya cinayət hüququ. Ümumi hissə. Müəhazirə kursu. Azərbaycan dilində. Bakı: Qanun, 1998, 640 s.
6. Azərbaycan Respublikası Cinayət Məcəlləsinin Kommentariyası. I hissə / hüquq elmləri doktoru, professor Firudin Yusif oğlu Səməndərovun redaktəsi ilə. Bakı, 2018, 704 s.
7. Səməndərov F.Y. Hüquqi şüur və cinayət hüquq yaradıcılığı. Bakı: Qanun, 1996, 283 s.
8. Долголенко Т. Уголовная ответственность за торговлю людьми / Т.Долголенко // Уголовное право. 2004. - №2. - С. 23-25
9. Azərbaycan Respublikasının Mülki Məcəlləsi. Bakı “Hüquq Yayın Evi”, 2019, 906 s.
10. Стокер С. Торговля людьми как одна из форм организованной преступности // Торговля людьми. Социокримнологический анализ. Под общей редакцией Е.В.Тюрюкановой и Л.Д.Ерохиной. М.: Academia, 2002. 224 с.

KİMYA, BİOLOGİYA, AQRAR ELMLƏR CHEMISTRY, BIOLOGY AND AGRICULTURAL SCIENCES

DOI: 10.36719/2663-4619/24.07.20/01/186-189

Natəvan Yadulla qızı Kərəmova

AMEA akademik Abdulla Qarayev adına Fiziologiya İnstitutu, böyük elmi işçi
phd_karamova@mail.ru

Çingiz Yusif oğlu Qasimov

AMEA akademik Abdulla Qarayev adına Fiziologiya İnstitutu, baş elmi işçi

Zərnigar Əli qızı Qasimova

Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası,

AMEA akademik Abdulla Qarayev adına Fiziologiya İnstitutu, böyük laborant

SUMQAYITDA YAŞAYAN AHİL VƏ QOCALARIN GERONTOLOJİ TƏDQIQININ NƏTİCƏLƏRİ

Xülasə

Təqdim olunan elmi tədqiqat işinin nəticələri uzunömürlülüyə təsir edən faktorların araşdırılmasında mühüm rol oynayır. Belə ki, kompleks tədqiqatlar aparmaqla insan ömrünə təsir edən və müxtəlif xəstəliklərə səbəb olan faktorların öyrənilməsi insan ömrünün uzadılması istiqamətində atılan addımlardan biridir. Alınmış nəticələr ahıl və qocalarda psixoloji və fizioloji proseslərin göstəricilərinin normadan kəskin fərqləndiyini aydınlaşdırmışdır.

Açar sözlər: *uzunömürlülük, psixofizioloji göstəricilər, ağciyərlərin hava tutumu, koqnitiv göstəricilər, EKQ*

Results of gerontological research of the elderly living in Sumgayit

Summary

The results of the presented scientific research play an important role in the study of factors affecting longevity. Thus, the study of factors that affect human life and cause various diseases by conducting comprehensive research is one of the steps taken to prolong human life. The results showed that the indicators of psychological and physiological processes in the elderly differ sharply from the norm.

Key words: *longevity, psychophysiological indicators, lung capacity, cognitive indicators, ECG*

Giriş

Dünyada yayılmış və həyatı təhlükə yaradan koronavirus pandemiyasının insan fəaliyyətinin bütün sahələrinə, xüsusən də elm-tədris prosesinə etdiyi mənfi təsir göz önündədir. Koronavirus pandemiyasının ən qorxulu təsiri isə sağlamlıq göstəricilərinin kəskin azalması və ölüm faizinin çoxalmasıdır. Belə bir şəraitdə insan ömrünün uzadılmasından danışmaq çox çətinidir. Bu günə kimi insan ömrünün uzadılması məqsədi ilə çoxsaylı tədqiqatlar aparılmasına baxmayaraq, gerontologiyada bu problem hələ də həll olunmamış qalır. Azərbaycanın uzunömürlülər diyarı olması və buranın iqlim şəraitinin də uzunömürlülük üçün əlverişli olması məlumdur. Lakin, son illərin iqtisadi –siyasi böhranı, ölkəmizin müharibə şəraitində olması, çox saylı qaçqın və köçkünlər, xəstəliklərin fizioloji yaş dövrlərində rastgəlmə tezliyinin artması, ekoloji və s. faktorları təbii ki, uzunömürlülük indeksinə də öz təsirini göstərməmiş deyil. Qeyd edilənləri nəzərə alaraq, Sumqayıt şəhərində ahıl və qoca yaşına çatan insanlarda tədqiqatlar apararaq, onların psixofizioloji və sağlamlıq göstəriciləri tədqiq olunub. Tədqiqatlar Sumqayıt şəhər 3 saylı poliklinikada 2018-2019-cu illərdə aparılmışdır. Poliklinikanın sahə həkimlərinin dəvətindən sonra, 41 qoca (75-89 yaşlı) və 75 ahıl (65-74 yaşlı) Sumqayıtlı poliklinikaya gəlmiş, gerontoloji müayinə və tədqiqatlara cəlb edilmişdir.

Tədqiqatlar zamanı kompleks tədqiqat üsulları tətbiq edilib:

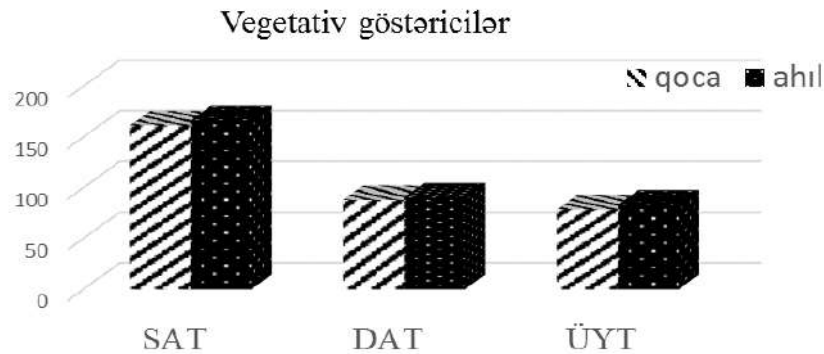
1. Korotkov üsulu ilə sistolik və diastolik arterial təzyiqin ölçülməsi;
2. Palpator üsulla 1 dəqiqədə ürək yığılmalarının tezliyinin təyini;
3. “Asta Medica” pikloumetri ilə ağciyərlərin hava tutumunun ölçülməsi;
4. Qanın ümumi analizi vasitəsilə qanda eritrositlər, leykositlər, rəng göstəricisi, eritrositlərin çökmə sürəti, laxtalanma müddəti, qanda şəkərin səviyyəsinin ölçülməsi;
5. Ürəyin elektrokardiogrammasının qeydiyyatı;

6. Psixoloji həyəcan göstəricilərindən situativ və fərdi həyəcanın Spilberger- Xanın testi ilə, ümumi həyəcanın Teylor testi ilə, depressiya şkalası ilə depressiyanın səviyyəsinin təyini;

7. Koqnitiv göstəricilərdən qısa müddətli yaddaşın “Ədədə görə yaddaş”, görmə yaddaşının “Təsvirə görə yaddaş”, Luriyanın “10 söz” testi ilə eşitmə yaddaşının, “Çatmayan detal” testi ilə diqqətin səviyyəsi təyin edilmişdir.

Tədqiq olunan şəxslərin sağlamlıq göstəriciləri (görmə, eşitmə, dayaq-hərəkət problemi, fiziki-psixi qüsurlar, əlillik dərəcəsi və s.) anamnez və vizual müayinə yolu ilə müəyyən edilmişdir.

Aparılmış tədqiqatların nəticələri və müzakirəsi: Tədqiqatlar zamanı maraqlı faktlar aşkar edilmişdir. Belə ki, ahıl və qocaların sağlamlıq göstəricilərinin zəif olması ilə yanaşı, tədqiq olunan göstəricilərin normativdən kəskin fərqlənməsi qeyd olunmuşdur. Qoca yaşlılarda sistolik arterial təzyiq 160, 96 mm.cv.süt., diastolik arterial təzyiq 88,05 mm.cv.süt., ÜYT isə 78,41 vuruq olmuşdur. Ahıl yaşlılarda isə, sistolik arterial təzyiq 166, 01 mm.cv.süt., diastolik arterial təzyiq 90,27 mm.cv.süt., ÜYT isə 82,87 vuruqya bərabər olmuşdur (Şəkil 1).

Şəkil 1. Qoca və ahıllarda vegetativ göstəricilərin qrafik təsviri (SAT-sistolik arterial təzyiq, DAT-diastolik arterial təzyiq, ÜYT-ürək yığılmalarının tezliyi)

İlk dəfə olaraq qoca və ahıllarda ağciyərlərin hava tutumu ölçülmüşdür. Məlum olmuşdur ki, qocalarda ağciyərlərin hava tutumu 381,22 L/dəq, ahıllarda isə 403,33 L/dəq bərabərdir (Şəkil 2).

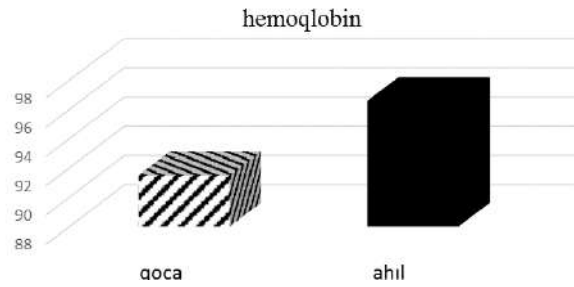

Şəkil 2. Qoca və ahıllarda ağciyərlərin hava tutumunun qrafik təsviri.

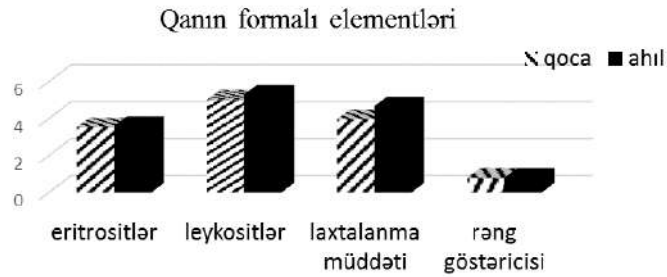
Maraqlı faktlar hemodinamik göstəricilərin müqayisəli təhlili zamanı qeyd olunmuşdur. Belə ki, şəkərin səviyyəsi qocalarda 6,28 mM/l, ahıllarda isə 7,67mM/l olmuşdur (Şəkil 3). Hemoqlobinin isə qocalarda 91,48 q/vahid, ahıllarda isə 96,57 q/vahid olduğu məlum olmuşdur (Şəkil 4).

Şəkil 3. Ahıl və qocaların qanında şəkərin səviyyəsinin qrafik təsviri.

Şəkil 4. Ahıl və qocaların qanında hemoqlobinin səviyyəsinin qrafik təsviri.

Şəkil 5. Qanın formalı elementlərinin tədqiqinin nəticələri.

Şəkil 6. Qanda eritrositlərin çökmə sürətinin tədqiqinin nəticələri.

Qanın formalı elementlərinin tədqiqi zamanı məlum olmuşdur ki, qocalarda eritrositlərin miqdarı $3,53 \cdot 10^{12}/l$, ahıllarda $3,6 \cdot 10^{12}/l$, leykositlərin isə qocalarda eritrositlərin miqdarı $5,03 \cdot 10^9/l$, ahıllarda $3,6 \cdot 10^9/l$ olmuşdur. Rəng göstəricisi hər iki qrupda 0,8-ə bərabər olmuşdur (şəkil 5). Laxtalanma müddətinin isə qocalarda 4 dəqiqə, ahıllarda təxminən 4 dəqiqə 58 saniyə olması müəyyənləşdirilib. Eritrositlərin çökmə sürəti isə hər iki qrupda təxminən eyni olmuşdur (15,5 mm/saat) (şəkil 6).

Əsas tədqiqat işlərimiz ahıl və qocaların psixofizioloji vəziyyətini təyin etməyə yönəlmişdir. Psixoloji həyəcan göstəricilərindən situativ həyəcanın səviyyəsi qocalarda 38,41 bal, ahıllarda isə 36,96 bal; fərdi həyəcanın səviyyəsi qocalarda 38,63 bal, ahıllarda 37,55 bal; ümumi həyəcanın səviyyəsi isə qocalarda 37,9 bal, ahıllarda 37,39 bal olduğu müəyyənləşdirilmişdir. Depressiya göstəricisinin təxminən hər iki qrupda eyni olması (43,73 bal) məlum oldu.

Koqnitiv göstəricilərdən qısa müddətli yaddaş göstəricisinin təyini zamanı qocalarda bu göstərici 6,23 bal, ahıllarda 6,56 bal; görmə yaddaşının qocalarda 9,63 bal, ahıllarda 10,15 bal olması; eşitmə yaddaşının isə qocalarda 6,12 bal, ahıllarda 6,24 bala bərabər olması; diqqət göstəricisinin qocalarda 5,7 bal, ahıllarda 5,99 bal olması müəyyən edilmişdir.

Tədqiqatlar poliklinika şəraitində aparıldığı üçün, ahıl və qocalarda EKQ aparmaq mümkün olmuşdur. Ekq qeydiyyatı zamanı maraqlı faktlar aşkar edilmişdir. Belə ki, ahıl yaşların elektrokardioqrammasında (38 nəfər) aşağıdakı nəticələr alınmışdır: 1. EKQ ritmi- düzgün, sinus ; R-R intervalı- 0,75 san, P-Q (R) intervalı 0,23 san, QRS kompleksi- 0,094 san, QT intervalı - 0,36san, ürəyin elektrik oxu- 22 nəfərdə horizontal, 14 nəfərdə sola meyilli, QRS kompleksinin voltajı- 19 nəfərdə normal, 19 nəfərdə aşağı voltajlı, EKQ intervalları -31 nəfərdə normada bərabər, 7 nəfərdə qeyri- bərabər, EKQ də keçidlərin tipi: 6 nəfər -V2, 9 nəfər -V3, 9 nəfər -V4, 2 nəfər- V5, 16 nəfərdə təyin olunmamışdır, 4 nəfərdə patoloji Q dişiciyi, 2 nəfərdə ST segmentinin depressiyası qeyd olunmuşdur.

Qoca yaşların elektrokardioqrammasında (23 nəfər) aşağıdakı nəticələr alınmışdır: 1. EKQ ritmi- düzgün, sinus ; R-R intervalı- 0,74 san, P-Q (R) intervalı 0,16 san, QRS kompleksi- 0,1 san, QT intervalı - 0,35san,

ürəyin elektrik oxu- 12 nəfərdə horizontal, 11 nəfərdə sola meyilli, QRS kompleksinin voltajı- 19 nəfərdə normal, 4 nəfərdə aşağı voltajlı, EKQ intervalları -16 nəfərdə normada bərabər, 7 nəfərdə qeyri- bərabər, EKQ də keçidlərin tipi: 3 nəfər -V2, 5 nəfər -V3, 3 nəfər -V4, 1 nəfər- V6, 11 nəfərdə təyin olunmamışdır, 2 nəfərdə patoloji Q dişciyi, 2 nəfərdə ST segmentinin depressiyası, 4 nəfərdə isə patoloji T dişciyi qeyd olunmuşdur.

Nəticələrin müqayisəli təhlili zamanı məlum oldu ki, ahıl və qocaların tədqiqi zamanı alınmış nəticələr normativdən kəskin fərqlənir. İlk öncə arterial təzyiqin yüksək olması və ÜYT normativdən artıq olmasını qeyd etmək lazımdır. Təbii ki, təzyiqin yüksək olması isə ürəyin işemik xəstəliyi, aritmiyalar və s. xəbər verən bir göstəricidir. Normada ağciyərlərin hava tutumu 500L/dəq olduğu halda, hər iki qrupda bu göstəricinin kəskin aşağı olması qeyd olunub. Hemodinamik göstəricilər də kəskin fərqli olması ilə diqqətə cəlb edir. Belə ki, ahıl və qocalarda orta və ağır dərəcəli anemiya olması hemoqlobinin, eritrositlərin və rəng göstəricisinin normadan çox aşağı səviyyəsi ilə xarakterizə olunur. Laxtalanma müddəti də normadan fərqlənir və qanın qatılığının yüksək olduğunu göstərir. Eritrositlərin şökmə sürəti normadan yüksək olmuş və tədqiq olunanlarda xroniki iltihabi xəstəliklərin olmasından xəbər verir. Şəkərin səviyyəsi hər iki qrupda yüksək olmuş və tədqiq olunanların əksəriyyətində ikinci tip şəkər xəstəliyinin olmasını xarakterizə edir. Situativ və fərdi həyəcanın orta səviyyəsi qeyd olunsada, ümumi həyəcanın yüksək səviyyədə olması müəyyənləşdirilmişdir. Depressiya göstəricisinin nəticəsi tədqiq olunanlarda depressiyanın olmadığını sübut edir. Maraqlı nəticələr koqnitiv göstəricilərin müqayisəli təhlili zamanı alınmışdır. Belə ki, qısa müddətli yaddaş, eşitmə yaddaşı və diqqət göstəricisinin nəticələri normadan aşağı olmuşdur. Görmə yaddaşının nəticələri isə qənaətbəxş olmuşdur. Alınmış göstəricilər ahıl və qocalarda yalnız görmə yaddaşının norma daxilində olduğunu müəyyənləşdirmişdir. EKQ nəticələrinin təhlilinə əsasən aşağıdakı nəticələr əldə olunmuşdur: normal və yaşa uyğun EKQ- 12 nəfər, miokardın tək qulaqcıq ekstrasistoliyası -5 nəfər, səyirici aritmiya -2nəfər, Hiss dəstəsinin blokadası-10 nəfər, sinus aritmiyası-2 nəfər, atrioventrikulyar blokada- 5 nəfər, keçirilmiş infarkt xəstəliyinin izi-4 nəfər, sinus taxikardiyası -11 nəfər, sağ və ya sol mədəciklərin (bəzən hər ikisinin) hipertrofiyası -34 nəfər. Alınmış nəticələr ahıl və qoca yaşlı insanların ürək-damar xəstəliklərindən əziyyət çəkdiyini bir daha sübut etmişdir. Tədqiqatların növbəti mərhələsinin uzunömürlülər üzərində aparılması nəzərdə tutulmuşdur.

Aparılan tədqiqatlar zamanı ahıl və qocalarda arterial təzyiqin normaya nisbətən yüksək səviyyəsi, ürək yığılmalarının tezliyinin çox olması, ahıl və qocalarda ağciyərlərin hava tutumunun normadan təxminən 40% az olması, qanda şəkərin yüksək səviyyəsi və tədqiq olunanların əksəriyyətinin şəkərli diabet olması, hemoqlobinin miqdarının normadan 55 % aşağı olması, qanın formalı elementlərinin normadan kəskin az olması, qanın laxtalanma müddətinin və eritrositlərin çökmə sürətinin normadan yüksək olması, koqnitiv proseslərin normadan aşağı səviyyədə olması və psixoloji həyəcan göstəricilərinin yüksək səviyyəsi, tədqiq olunanların cəmi 12 nəfərində norma və yaşa uyğun EKQ, digər 102 nəfərdə isə miokardın tək qulaqcıq ekstrasistoliyası, səyirici aritmiya, Hiss dəstəsinin blokadası, sinus aritmiyası, atrioventrikulyar blokada, keçirilmiş infarkt xəstəliyinin izi, sinus taxikardiyası, sağ və ya sol mədəciklərin (bəzən hər ikisinin) hipertrofiyası aşkar edilmişdir. Alınmış nəticələr tədqiq olunanların risk qrupuna daxil olduğunu və uzunömürlülük indeksinə mənfi təsirini sübut edir.

DOI: 10.36719/2663-4619/24.07.20/01/189-196

Mahirə Aydın qızı Vəliyeva

Bitki Mühafizə və Texniki Bitkilər Elmi-Tədqiqat İnstitutu, dosent

PAMBIQ ƏKİNLƏRİNDƏ FİTOKÜTLƏNİN TOPLANMASI VƏ TÖKÜLMƏSİ

Xülasə

Məqalədə bir-birindən kəskin fərqlənən 3 müxtəlif suvarma rejimində, iki bitki sıxlığında, mikroelementlərin iki müddətdə tətbiqinə əsaslanaraq, aparılan təcrübədə pambıq əkinlətinə fitokütlənin toplanması və tökülməsi üzərində aparılan müşahidələrin nəticələri öz əksini tapmışdır. Tədqiqatda bütün inkişaf fazaları üzrə bitkinin vegetativ və generativ orqanlarının ümumi fitokütləsi, ondan tökülərək torpağa qarışan kütlə və vegetasiyanı davam etdirəcək kütlə müəyyənləşdirilmişdir. Variantlar üzrə bu göstəricilər sərt suvarma rejimi variantında bir qədər az, optimal və yüksək suvarma rejimlərində yüksək

olmuşdur. Sərt suvarma variantında ümumi biokütlənin toplanması az, ümumi bar orqanlarının tökülməsi isə yüksək olmuşdur.

Tökülmənin minimuma endirilməsi üçün əlavə aqrotexniki tədbir olaraq mikroelement qarışığından istifadə olunmuşdur. Belə ki, birinci üç varianta toxum mikroelementlə tozlandırılaraq 4 saat dəmə qoyulduqdan sonra səpilmişdir. İkinci üç variantda isə çiçəkləmənin başlanğıcında çiləmə yolu ilə tətbiq olunmuşdur.

Açar sözlər: *suvarma rejimi, sərt, optimal, yüksək, tökülmə, biokütlə*

Accumulation and decay of phytomass on cotton plantations

Summary

The results of observations conducted over the accumulation and shedding of phyto-chemicals in cotton fields, based on the application of micronutrients at sharply differing three different irrigation regimes, two different periods, two plant densities are presented in the article. The total phyto-mass of the vegetative and generative organs of plants, the mass fallen and mixed with the soil and the mass that will continue the vegetation study are determined at all stages of development. These values were slightly lower, but higher in the optimal irrigation regimes over the all variants. Accumulation of the total biomass was low in the hard irrigation option, and the falling of total fruit organs was high.

With the purpose of minimizing a microelement mixture was used as an additional agro-technical measure. Thus, the seeds were pollinated with microelements and sown after 4 hours in the first three variants. In the second three variants, it was applied by spraying at the beginning of flowering.

Key words: *regime of irrigation, hard, optimal, high, falling, biomass*

Giriş

Həyati və strateji əhəmiyyətə malik olan, ölkənin kənd təsərrüfatı iqtisadiyyatında zaman-zaman önəmli sahələrdən biri sayılan pambıq bitkisi genişəhatəli, universal texniki bitkidir. Bu bitkinin xalq təsərrüfatı əhəmiyyəti nəzərə alınaraq onun məhsuldarlığının azalmasına səbəb olan amillərin hər tərəfli araşdırılmasına ehtiyac var.

Pambıq əkinlərində yüksək məhsulun alınmamasının səbəbləri çoxdur. Bunlardan biri də bar orqanlarının tökülməsidir. Pambıq bitkisinin bar orqanlarının tökülməsi (qönçə, çiçək, qoza) fizioloji və aqrotexniki tədbirlərin pozulması hesabına (50-60% və daha çox) baş verir. Bar orqanlarının tökülmə dərəcəsi xarici şərait amillərindən və irsi faktorlardan da asılıdır. Torpaqda rütubətin azlığı və ya çoxluğu, balanslaşdırılmamış gübrə, güclü küləklər, həddən artıq istilər, xəstəlik və zərərvericilərlə yoluxmalar və s. tökülməni gücləndirir, bundan başqa bar orqanlarının tökülməsinə günün davamlılığı da əhəmiyyətli dərəcədə təsir edir. Bar orqanlarının tökülməsinə səbəb olan amillər sonda məhsuldarlığın aşağı düşməsinə gətirib çıxarır. Beləliklə, pambıqçılığın iqtisadi səmərəliliyinin artırılması istiqamətində əsas göstərici sayılan məhsuldarlığın yüksəldilməsi üçün bu sahədə qlobal problem olan bar orqanlarının tökülməsini müəyyən qədər azaltmağın tənzimlənməsi yollarının öyrənilməsi çox aktual məsələdir.

Bu məqsədlə aparılan təcrübə uzunluğu 100 m olan, 4 cərgəli ləklərdə, 4 təkrarda, 12 variantda yerləşdirilmişdir. Hər ləkin ölçüsü 240 m² olmaqla, cəmi təcrübə 240 x 12 x 4 = 11520 m² sahəni əhatə etmişdir.

Təcrübə qoyularkən ümumi qəbul olunmuş H.Ə.Aslanov, M.A.Vəliyeva metodikasından istifadə edilmişdir (2013).

Tədqiqatda pambıq əkinlərində fitokütlənin toplanması və tökülməsi dinamikası üzərində müşahidələr aparılmışdır.

Qozaların iriliyi təsərrüfat qiymətli əlamət olmaqla irsi xarakter daşıyır. Lakin bu əlamət xarici şərait amillərinin təsiri ilə də müəyyən dərəcədə dəyişə bilər. Zəngin aqrofonda qozanın çəkisi seleksiyaçının yaratdığı həddə çatdırıldıqda onun texnoloji göstəriciləri də (qozada və dilimdə ucağanların sayı və kütləsi, lifin uzunluğu, lif çıxımı və indeksi, toxumun mütləq çəkisi) yaxşılaşır.

Reproduktiv orqanların (bitkilərdə cinsi çoxalma funksiyasını həyata keçirən orqanlar) böyümə və inkişafı eləcə də, fizioloji proseslərin gedişi bitkilərdə olan yarpaqların vəziyyətindən birbaşa asılıdır. Yarpaqlarda assimilyantlar yarandıqdan sonra oradan bar orqanlarına daxil olur.

Əsas gövdədə olan yarpaqların qoparılıb atılması dərhal reproduktiv orqanların böyümə və inkişafını kəskin sürətdə ləngidir. Təcrübə altında olan bitkilərin yarpaqlarının qoparılması nəticəsində 50% bitkidə bir dənə olsun belə, bar orqanları formalaşmamışdır. Ayrı-ayrı bitkilərdə formalaşmış qozaların xam pambığının kütləsi nəzərlə müqayisədə çox aşağı olmuşdur (M.Vəliyeva, 2017: 45).

Qeyd etmək lazımdır ki, simpodial budaqların ətraflarında olan yarpaqların qoparılması nə qozaların sayına, nə bir qozanın çəkisinə, nə də ümumi məhsula əks təsir göstərməmişdir. Bu isə onu göstərir ki,

yarpaqların kol daxilində yerləşmə yeri fotosintetik aktivliyə və bar orqanlarını qida ilə təmin etməsində eyni əhəmiyyətə malik deyildir.

Tumurcuqların tökülmə səbəblərindən biri də tozcuqların korlanması və mayalanmanın keyfiyyətsiz olmasıdır. Məsələn, büzülmüş tozcuqların həyatilik qabiliyyətini tamamilə zəiflədir. Tumurcuqların tökülmə faizi birbaşa tozcuqların keyfiyyət və kəmiyyətindən asılıdır.

Nişanlanmış ¹⁴CO₂ assimilyantı əsas gövdə üzərində 5-ci (yuxarıdan) yarpaqdan qönçəyə, çiçəyə, qozaya və bitkinin yuxarı hissəsinə (boy nöqtəsinə, cavan yarpaqlara) daxil olmuşdur. Assimilyantın bir hissəsi əsas gövdədə və kökdə aşkar olunmuşdur. Sonda müəllif belə nəticəyə gəlmişdir ki, bar orqanlarını qida ilə təmin edən ən aktiv yarpaqlar orta yarusdadır. Ən zəif aktivlik aşağı yaruslardakı qocalmış yarpaqlarda və yuxarı yaruslardakı ən cavan yarpaqlar olmuşdur. Qeyd olunan qanunauyğunluğa baxmayaraq müxtəlif yarusların yarpaqları qida elementlərinin bar orqanlarına göndərilməsini qismən əvəz edir. Nişanlanmış assimilyantlar yarpağa daxil olduqda 4 saat sonra iri qönçələrə keçmişdir. Müəllifin fikrincə, reproduktiv orqanların tənzimləyici mexanizmi vardır. Bu mexanizmin mayalanma ilə əlaqəli olduğu hesab olunur. Belə ki, çiçək açan gün və sonra bitkidə fizioloji-biokimyəvi proseslər kəskin surətdə dəyişir (Prokofyev A.A., 1975; İqamberdiyeva D.İ., 1971 (№10)).

Bitkinin böyük miqdarda torpaqdan sorduğu suyun mində bir, və ya mində iki hissəsi sintez olunan üzvi maddələrin tərkibinə daxil olur. Qalan (998-999) hissəsi isə yarpaqlar vasitəsilə buxarlanır (T.Qaziyev., 1970: 57).

Bitkilərdə çoxlu su buxarlanması səbəblərindən biri onların əmələ gətirdiyi güclü yarpaq aparatıdır. Pambıq bitkisinin yarpaqlarının ümumi səthi adətən bitkinin tutduğu torpaq sahəsindən 5 dəfə çox olur. Pambığın vegetasiyası dövründə ən çox tökülən orqan da yarpaqlardır. Bitkilərin həyatında və üzvi maddənin yaranmasında yarpaqların rolu çox böyük və əvəzolunmazdır. “Söyləmək olar ki, yarpağın həyatında bitki həyatının əsil mahiyyəti ifadə olunur, bitki yarpaqdır!” “Bütün üzvü maddələr nə qədər müxtəlif olsalar da, harada təsadüf edilsələr də, istər bitkidə, istər heyvanda, istərsə də insanda, yarpaqdan keçmiş, yarpağın hazırladığı maddələrdən əmələ gəlmişdir. Təbiətdə yarpaqdan xaricdə üzvü maddə hazırlanan laboratoriya yoxdur”. Təkcə müəllifin bu fikri ilə demək olar ki, yarpaqlar nəhəng ölçüdə iş icra edir və tez də qocalıb tökülürlər (Timiryazev K.A., 1949: 145).

Vegetasiyanın ayrı-ayrı dövrlərində tökülən orqanların 90 %-dən çoxunu yarpaqlar təşkil edir. Tökülən yarpağın miqdarı gübrələnməmiş sahədə gübrələnməmiş sahəyə nisbətən iki dəfə artıq olur (Araev B.Y., 1968: 237).

Pambıq bitkisinin bar orqanlarının tökülməsi nəinki müxtəlif növlərdə fərqlidir, eyni zamanda eyni növün sortları daxilində kol üzərində bar orqanlarının saxlama qabiliyyəti müxtəlifdir (Aslanov H., Vəliyeva M., 2014: 161). Eləcə də bar orqanlarının kol üzərində qalmasında sortun yaşının da rolu böyükdür. Belə ki, tədqiqatın obyektini olan AzNIXI-195 sortu 20 ildir ki, rayonlaşıb, ona görə də burada ən yaxşı halda tökülmə 58% (2012-ci ilin məlumatına görə) təşkil etmişdir. Lakin toxumlarına ozonlaşma texnologiyası tətbiq olunmuş yeni yaradılmış sortlarda tökülmə 40% civarında olmuşdur.

Bar orqanlarının tökülməsinə fizioloji aspektdən nəzər saldıqda, reproduktiv orqanlarda maddələr mübadiləsinin pozulması, mayalanmanın getməməsi və yaxud hər hansı bir başqa amillə əlaqəli olmaqla onların tökülməsini qaçılmaz edir. Bar orqanlarının ana bitkidən ayrılması müəyyən bir zonada baş verir ki, bu zona saplağın qaidəsindədir və tökülmə zonası adlanır .

Bar orqanlarında və yarpaqlarda ayrıcı təbəqənin yaranma mexanizmi bir çox cəhətlərinə görə oxşardır. Yarpaq saplağının qaidəsində əvvəlcə iz əmələ gəlir, yaxud rəngin dəyişməsi və ağızlığın əmələ gəlməsi, daha sonra saplağın epidermisdən ayrılması müşahidə edilir. Müəlliflər qeyd edir ki, mikroskop altında baxdıqda köhnə hüceyrələrin qismən tökülməsi görünür. Adətən tökülmə yerində 2-3 hüceyrə təbəqəsi olur. Səthi hüceyrə aralandıqdan sonra saplaq yalnız damar toxumasının köməyi ilə gövdədə qalır. Həmin yerdə toxumaların parçalanması və saplağın gövdədən tamamilə ayrılması yüngül mexaniki təsir nəticəsində baş verir, və ya bar orqanının özünün ağırlığından tamamilə ayrılma bilər.

Tökülmüş yarpaq saplağının və ya reproduktiv orqanın birləşdiyi yerdə xarakterik bir iz mantar təbəqəsi ilə bağlanmış oyuq olur. Xırda qönçələr töküldükdən sonra (7 gündən) 0,5-1,5 mm ölçülü və 0,3-0,5 mm dərinliyə malik budaqlarda çətinliklə sezilən nöqtə halında iz qalır.

Tökülmüş qönçələr 8-14 günlük olduqda artıq yaxşı hiss olunan 1,5-2,5 mm ölçülü və 0,5-1 mm dərinlikli izlər qalır. Orta ölçülü qönçələr (15-21 günlük) oval üçbucaq formalı 2-3 mm enində və 1-1,5 mm dərinlikdə izlər saxlayır. İri qönçələr (22 gündən çox) töküldükdə oval dairəvi formalı, 3-5 mm sahəsi olan və 1,5-2 mm dərinliyində izlər qalır. Pambıq bitkisinin çiçəkləri çox nadir hallarda tökülür. Adətən onlar budaqda quruyur və asanlıqla ayrılırlar. Saplağın qaidəsində onların gövdədən ayrılma sərhəddi 4,5 - 6 mm enində və 2-3 mm dərinlikdə olmaqla aydın görünən izi qalır. Tökülmüş tumurcuqların da xarakterik izləri olur. Onlar çox uzanmış formaya malik olur ki, uzunluğu 1-3 sm və eni 4,5-7 mm olur. Bəzi pambıq növlərində xüsusilə də

zərifliflilərdə tökülən tumurcuqlar budaqda quruyur. Tökülmüş yarpaqların və reproduktiv orqanların izləri bir-birindən çox fərqlənir və aydın görünür.

Yarpaqların izləri düzgün dairə formalı dərin oyuc şəkildə olur. Ayırıcı təbəqənin formalaşması üç yolla da ola bilər. Məsələn, hüceyrələrin iki təbəqəsi arasındakı mərkəzi səth düşür. Belə olduqda hüceyrələrin əsas divarları toxunulmamış qalır. Yaxud mərkəzi səthlər və hüceyrələrin əsas divarları tökülür. Nəhayət bir, və ya bir neçə təbəqənin hüceyrələri hidrolizləşə bilər.

Mərkəzi səth töküldükdə ayırıcı təbəqənin hüceyrələri bir-birindən aralanır, suyu soraraq böyüyür və inkişaf edir. Nəticədə isə səthi köndələn istiqamətdə parçalanır.

Pambıq bitkisinin təbii yarpaq tökülməsində ayırıcı təbəqənin hər iki tərəfində kalsium oksalatın kristallar qrupu toplanır, bundan sonra isə ayırıcı təbəqənin əmələ gəlməsi sürətlənir. Analogi vəziyyət defolyantların təsiri nəticəsində yaranmış yarpaq tökülməsi zamanı ayırıcı təbəqədə müşahidə olunur (Имамалиев А., Пак. В., 1977: 112).

Göründüyü kimi, saplaqların aralanması prosesində tökülmə zonasındakı kalsiumun tərkibi tənzimləyici rol oynayır. Kalsium pektinin tərkibinə daxil olur və orada pektat kalsiuma çevrilərək ayırıcı təbəqənin hüceyrələrini birləşdirir. Ola bilər ki, hüceyrələr arasında əlaqənin zəifləməsi pektat kalsiumun həll olunan formaya keçməsi ilə əlaqədardır ki, bu da metil qrupunun kalsiumu sıxışdırıb çıxarıqdan sonra baş verir. Bununla yanaşı, hüceyrələrdə oksidləşdirici ferment o cümlədən, peroksidaza, fenoloksidaza və fosfataza turşusunun fəallığı artır. Peroksidaza etilenin biosintezində iştirak edir ki, o da bar orqanlarının və yarpaqların tökülməsini sürətləndirir. Digər tərəfdən, auksinlə şüalandırılmış peroksidazaya ikinci dərəcəli nazikləşmə təsir göstərir və odunlaşma prosesində bitki toxumasını diferensiallaşdırır.

Pambıq bitkisinin saplağının ayırıcı təbəqəsinin hüceyrələrində sellüloza fermentinin yüksək fəallığı aşkar olunmuşdur. Sellülozanın aktivliyinə inzolilsirkə turşusu, sitokinin, kumarin və CO₂ təsir etmişdir. Həmin fermentin fəallığı nuklein turşusunun inhibitorlarının təsiri altında əhəmiyyətli dərəcədə azalmışdır. Etilen isə iki saatdan sonra sellülozanın aktivliyini artırmışdır.

Beləliklə, maddələr mübadiləsinin dərin pozulması, tökülən bar orqanlarında və ya yarpaqlarda ayırıcı təbəqənin anatomik-morfoloji xüsusiyyətlərində güclü dəyişikliklərə səbəb olur ki, bu da bir sıra oksidləşdirici və hidrolitik fermentlərin fəallığının artması ilə əlaqələndirilir. Bu ayırıcı təbəqənin hüceyrələrinin parçalanmasına, ötürücü boruların bağlanması və tökülən orqanın tamamilə ayrılmasına gətirib çıxarır. Belə bir sual yaranır ki, fizioloji informasiya hansı yolla və nəyin nəticəsində tökülən orqandan tökülmə zonasına daxil olur və ayırıcı təbəqənin əmələ gəlməsinə səbəb olur. Bu inkişafda olan barın (meyvənin) toxumunda əmələ gələn auksin maddəsi ola bilər. Tökülmə zonasına onun daimi daxil olması ayırıcı təbəqənin formalaşmasını dayandırır. Onun fikrincə auksin peroksidazanın əmələ gəlməsinə səbəb olur. Həmin ferment isə ola bilsin etilenin biosintezində (metionin) iştirak edir. Bu proses isə öz növbəsində, tökülməni sürətləndirir. Deməli, etilen artıq başlanmış tökülmədə, ikinci səbəbdir, ayırıcı təbəqənin formalaşmasının məlumat daşıyıcısı deyil. Belə məlum olur ki, ayırıcı təbəqənin formalaşma prosesləri və bar orqanlarının tökülməsi hüceyrə sitoplazmasının və bir sıra ferment sistemlərinin və hətta nüvə aparatının dəyişməsinin nəticəsi ola bilər.

Pambıq bitkisinin biokütlənin dinamikasını öyrəndiyimiz zaman müəyyən edildi.

Cədvəl 1

Variant	Pambıq bitkisinin orqanları	Qönçələmə						Çiçəkləmə					
		Ümumi fito-kütlə s/ha	%	Torpağa tökülən kütlə s/ha	%	Vegetasiyanı davam etdirən kütlə	%	Ümumi fito- kütlə s/ha	%	Torpağa tökülən kütlə s/ha	%	Vegetasiyanı davam etdirən kütlə s/ha	%
Sərt s.r	Gövdə	2,20	25,88	-	-	2,20	30,3	11,75	24,96	0,15	2,54	11,6	28,16
	Yarpaq	5,5	64,71	1,29	89,58	4,21	57,99	14,93	31,71	3,65	6,2	11,28	27,38
	Çiçək	-	-	-	-	-	-	4,15	8,82	1,75	29,71	2,4	5,82
	Qönçə	0,39	4,59	0,15	10,42	0,24	3,31	0,34	0,72	0,34	5,77	-	-
	Bar orq.	-	-	-	-	-	-	3,55	7,54	-	-	3,55	8,61
	Kök	0,41	4,82	-	-	0,41	5,65	12,36	26,25	-	-	12,36	30
	Cəmi	8,5	100	1,44	100	7,26	100	47,08	100	5,89	100	41,19	100
2-Optimal s.r	Gövdə	2,20	25,88	-	-	2,20	30,3	13,85	22,92	0,17	2,32	13,68	25,76
	Yarpaq	5,5	64,71	1,29	89,58	4,41	57,99	18,12	29,99	3,78	51,64	14,34	27
	Çiçək	-	-	-	-	-	-	5,74	9,50	2,98	40,71	2,76	5,19
	Qönçə	0,39	4,59	0,15	10,42	0,24	3,31	0,55	0,91	0,39	5,33	0,16	0,30
	Bar orq.	-	-	-	-	-	-	4,92	8,14	-	-	4,92	9,26
	Kök	0,41	4,82	-	-	0,41	5,65	15,42	28,54	-	-	15,42	32,46
	Cəmi	8,5	100	1,44	100	7,26	100	60,42	100	7,32	100	53,1	100
3- Yüksək s.r	Gövdə	2,20	25,88	-	-	2,20	30,3	15,75	33,45	0,19	2,57	15,56	27,95
	Yarpaq	5,5	64,71	1,29	89,58	4,41	57,99	20,31	43,13	3,83	51,89	16,48	29,60
	Çiçək	-	-	-	-	-	-	5,93	12,59	2,95	39,97	2,98	5,35
	Qönçə	0,39	4,59	0,15	10,42	0,24	3,31	0,59	1,25	0,41	5,55	0,18	0,32
	Bar orq.	-	-	-	-	-	-	4,37	9,28	-	-	4,37	7,85
	Kök	0,41	4,82	-	-	0,41	5,65	16,11	34,21	-	-	16,11	28,93
	Cəmi	8,5	100	1,44	100	7,26	100	63,06	100	7,38	100	55,68	100
4-Sərt s.r	Gövdə	2,17	25,99	-	-	2,17	31,31	11,35	18	0,14	2,42	11,21	28,32
	Yarpaq	5,4	64,67	1,28	90,14	4,12	59,45	13,76	21,82	3,61	62,3	10,15	25,65
	Çiçək	-	-	-	-	-	-	4,11	6,51	1,72	29,71	2,39	6,03
	Qönçə	0,37	4,43	0,14	9,86	0,23	3,32	0,32	0,50	0,32	5,53	-	-
	Bar orq.	-	-	-	-	-	-	3,51	5,56	-	-	3,51	8,87
	Kök	0,41	4,91	-	-	0,41	5,92	12,31	19,52	-	-	12,31	31,10
	Cəmi	8,35	100	1,42	100	6,93	100	45,36	100	5,79	100	39,57	100
5-Optimal s.r	Gövdə	2,17	25,99	-	-	1,17	31,31	13,74	23,76	0,18	2,43	13,56	26,81
	Yarpaq	5,3	64,67	1,28	90,14	2,32	59,45	17,97	31,05	3,8	51,49	14,17	28,10
	Çiçək	-	-	-	-	0,21	-	5,53	9,55	3,0	40,65	2,53	5,01
	Qönçə	0,37	4,43	0,14	9,86	-	3,32	0,52	0,89	0,4	5,42	0,12	0,21
	Bar orq.	-	-	-	-	-	-	4,73	8,18	-	-	4,73	9,41
	Kök	0,41	4,91	-	-	0,41	5,92	15,38	26,57	-	-	15,38	30,51
	Cəmi	8,25	100	1,42	100	4,1	100	57,87	100	7,38	100	50,49	100

6-Yüksək s.r	Gövdə	2,17	25,99	-	-	1,17	31,31	15,55	24,95	0,21	2,81	15,34	27,97
	Yarpaq	5,3	64,67	1,28	90,14	2,32	59,45	20,12	32,30	3,85	51,53	16,27	29,67
	Çiçək	-	-			0,2	-	5,89	9,47	2,98	39,89	2,91	5,30
	Qönçə	0,37	4,43	0,14	9,86	-	3,32	0,51	0,81	0,43	5,75	0,08	0,14
	Bar orq.	-	-	-	-	-	-	4,31	6,91	-	-	4,31	7,86
	Kök	0,41	4,91	-	-	0,41	5,92	15,92	25,54	-	-	15,92	29,03
	Cəmi	7,25	100	0,91	100	4,1	100	62,3	100	7,47	100	54,83	100

Pambıq əkinlərində biokütlənin toplanması dinamikası və tökülməsi (2011)

Variant	Pambıq bitkisinin orqanları	Yetişmə						Vegetasiyanın sonu					
1-Sərt s.r	Gövdə	13,38	20,65	0,61	2,81	12,77	29,64	20,75	30,3	0,36	2,7	20,39	36,8
	Yarpaq	25,8	39,83	19,34	89,16	6,46	14,99	18,44	26,9	12,81	97,3	5,63	10,2
	Çiçək	0,3	0,46	0,3	1,38	-	-	-	-	-	-	-	-
	Qönçə	0,2	0,30	0,1	0,46	0,1	0,23	-	-	-	-	-	-
	Bar orq.	7,85	12,11	1,34	6,17	6,51	15,11	5,96	8,7	-	-	5,96	10,8
	Kök	17,24	26,61	-	17,24	40,0	23,38	34,1	-	-	23,38	-	42,2
	Cəmi	64,77	100	21,69	100	43,08	100	68,53	100	13,17	100	55,36	100
2- Optimal s.r	Gövdə	16,22	19,97	0,45	1,93	15,77	27,21	21,34	21,7	0,47	2,6	20,87	35,1
	Yarpaq	36,25	44,63	21,28	91,40	14,97	25,83	23,35	30,7	17,11	92,9	6,24	10,5
	Çiçək	0,4	0,49	0,2	0,85	0,2	0,34	-	-	-	-	-	-
	Qönçə	0,3	0,36	0,2	0,85	0,1	0,17	-	-	-	-	-	-
	Bar orq.	9,7	11,94	1,15	4,94	8,55	14,76	7,45	9,7	-	-	7,45	12,6
	Kök	18,35	22,59	-	18,35	32,01	24,83	32,3	-	-	24,83	-	41,8
	Cəmi	81,22	100	23,28	100	57,94	100	76,97	100	17,58	100	59,39	100
3-Yüksək s.r	Gövdə	17,35	20,48	0,55	2,16	16,8	28,32	21,65	28,4	0,39	2,2	21,26	36,0
	Yarpaq	38,22	45,12	23,28	91,72	14,94	25,19	23,94	31,4	17,55	97,8	6,39	10,8
	Çiçək	0,3	0,35	0,2	0,78	0,1	0,17	-	-	-	-	-	-
	Qönçə	0,3	0,35	0,1	0,34	0,2	0,34	-	-	-	-	-	-
	Bar orq.	9,4	11,09	1,25	5,31	8,15	13,74	7,25	8,6	-	-	7,25	12,3
	Kök	19,12	22,57	-	19,12	32,24	24,12	31,6	-	-	24,12	-	40,9
	Cəmi	84,69	100	25,38	100	59,31	100	76,96	100	17,94	100	59,02	100
4- Sərt s.r	Gövdə	13,22	20,61	0,63	2,79	12,59	30,44	20,54	30,5	0,38	2,8	20,16	37,4
	Yarpaq	25,5	39,90	20,21	89,74	5,29	12,79	17,63	26,2	12,97	97,2	4,66	8,6
	Çiçək	0,2	0,31	0,2	0,88	-	-	-	-	-	-	-	-
	Qönçə	0,1	0,13	0,1	0,44	-	-	-	-	-	-	-	-
	Bar orq.	7,78	12,14	1,38	6,12	6,4	15,47	5,91	8,8	-	-	5,91	11,0
	Kök	17,08	26,93	-	17,08	41,30	23,21	34,5	-	-	23,21	-	43,0
	Cəmi	63,88	100	22,52	100	41,36	100	67,29	100	13,35	100	53,94	100
5-Optimal s.r	Gövdə	16,11	20,0	0,47	1,91	15,64	27,92	19,27	26,4	0,31	1,8	18,96	34,2
	Yarpaq	36,17	44,90	22,47	91,63	13,7	24,45	22,65	31,0	17,27	98,2	5,38	9,7
	Çiçək	0,3	0,37	0,2	0,81	0,1	0,18	-	-	-	-	-	-
	Qönçə	0,2	0,24	0,2	0,81	-	-	-	-	-	-	-	-
	Bar orq.	9,5	11,79	1,18	4,81	8,32	14,85	7,45	8,9	-	-	7,45	11,7
	Kök	18,26	22,67	-	18,26	32,60	24,57	33,7	-	-	24,57	-	44,3
	Cəmi	80,54	100	24,52	100	56,02	100	73,94	100	17,58	100	56,36	100

6-Yükək s.r	Gövdə	17,23	20,53	0,61	2,35	16,62	28,67	20,72	27,8	0,42	2,3	20,3	36,0
	Yarpaq	38,15	45,45	23,74	91,51	14,41	24,85	23,17	31,0	17,74	92,8	5,43	9,6
	Çiçək	0,2	0,23	0,2	0,77	-	-	-	-	-	-	-	-
	Qönçə	0,1	0,11	0,1	0,38	-	-	-	-	-	-	-	-
	Bar orq.	9,3	11,08	1,29	4,97	8,01	13,81	6,65	8,9	-	-	6,65	11,7
	Kök	18,94	22,56	-	-	18,94	32,67	24,07	32,3	-	-	24,07	42,7
	Cəmi	83,92	100	25,94	100	57,98	100	74,61	100	18,16	100	56,45	100

ki, bitkinin ayrı-ayrı inkişaf fazalarında yarpağın miqdarı müxtəlifdir. Belə ki, 2011-ci ilin tədqiqatında (cədvəl 1) qönçələmə fazasında birinci variantda əmələ gələn ümumi gövdə kütləsi 2,2 s/ha olmuşdur ki, o da yaranan ümumi kütlənin 25,88%-ni təşkil edir. Tökülmə qeydə alınmamışdır. Fazanın sonunda həmin miqdar biokütlə vegetasiyanı davam etdirmişdir. Bu da vegetasiyanı davam etdirən ümumi biokütlənin 30,3% təşkil edir. Yarpaq kütləsi 5,5 s/ha – 64,71% olmuşdur ki, bundan müxtəlif səbəblərdən 1,29 s/ha tökülür. Yəni 89,58 % yarpaq kütləsi tökülür. Vegetasiyanı davam etdirən biokütlə 4,21 s/ha olmuşdur ki, bu da 57,99% deməkdir. Qönçələmə fazasında əmələ gələn qönçələr 0,39 s/ha bərabər olmuşdur ki, bu da ümumi biokütlənin 4,59 % - nə bərabərdir. Həmin kütlədən, 0,15 s/ha tökülmüşdür. Yəni ümumi kütlənin 10,42 % tökülmüş, vegetasiyanı davam etdirəcək kütlə 0,24 s/ha – 3,31% təşkil etmişdir.

Qönçələmə fazasında əmələ gələn kök kütləsi 0,41 s/ha olmuşdur ki, bu da ümumi biokütlənin 4,82 %-ə bərabərdir. Vegetasiyanı davam etdirən kök kütləsi də bir o qədər olmuşdur, o isə ümumi biokütlənin 5,65 %-ə bərabər olmuşdur.

Qeyd etmək lazımdır ki, qönçələmə fazasında vegetasiya suvarmaları hələ başlamadığına görə, variantlar arasında fərq olmamışdır.

Çiçəkləmə fazasında 2011-ci ildə 1-ci variantda ümumi biokütlənin miqdarı artaraq 47,08 s/ha-ya bərabər olmuşdur. Bundan vegetasiyanın müxtəlif mərhələlərində 5,89 s/ha tökülür, vegetasiyanı davam etdirən cəmi kütlə 41,19 s/ha təşkil edir.

Ən çox tökülən biokütlə də yarpaqdır. Tökülmə ilə bu miqdar yarpağın 3,65 s/ha torpağa qarışır ki, bu da tökülən cəmi biokütlənin 6,2%-ni təşkil edir. Vegetasiyanı davam etdirən yarpaq kütləsi 11,28 s/ha-ya bərabər olur ki, bu da vegetasiyanı davam etdirən ümumi biokütlənin 27,38 %-ni təşkil edir.

Cədvəl materialına fikir versək görərik ki, bütün inkişaf fazalarında ən çox yaranan orqan da yarpaqdır, ən çox tökülən də yarpaqdır. Yetişmə fazasında da, vegetasiyanın sonunda da həmin qanunauyğunluq özünü göstərmişdir.

Bundan sonrakı 4, 5, 6 - cı variantlarda biokütlənin toplanması və tökülməsi qanu-nauyğunluqları birinci 3 variantda olduğu kimi özünü göstərmişdir. Yeganə fərq göstəricilərin əhəmiyyətsiz dərəcədə azalmasıdır.

Nəticə

2011-2013-cü illərdə biokütlənin toplanması dinamikası və tökülməsi materialları təhlil edilərkən aşağıdakı nəticələrə gəlinmişdir:

Sərt suvarma rejimi variantında (1-4-cü variantlar) TTST AH 65-65-65 %-də iki suvarma aparılmışdır. Bitkilərin yetişmə ərəfəsində suya çox ehtiyac olduğu üçün məcburi açım başlamış, yetişmə tez başa çatmışdır. Vegetativ kütlə digər variantlarla müqayisədə az toplanmışdır. Vegetasiyanın sonu artıq payız aylarına təsadüf etdiyinə görə yağışlar başlamış, kök kütləsində artım əmələ gəlmişdir. Buna görə də vegetasiyanın sonunda kök kütləsinin miqdarı ikinci və üçüncü variantlarla müqayisədə çox da aşağı olmamışdır.

Optimal suvarma rejimi variantında (2 və 5-ci variantlar) TTST AH 70-70-65 %-də üç suvarma tətbiq olunmuşdur. Vegetativ kütlənin toplanma dinamikasında və tökülməsində bir nizam müşahidə olunmuşdur. Mikroelementlərin tətbiq olunduğu hər iki üsulda bar orqanlarının kol üzərində qalması nəzərdə tutulduğundan yüksək olmuşdur.

Yüksək suvarma rejimi variantında (3-6-cı variantlar) TTST AH 70-75-65 %-də dörd suvarma tətbiq olunmuşdur. Bu variantda biokütlənin toplanması əvvəlki variantlardan üstün olmuş, vegetativ kütlənin toplanması generativ orqanların inkişafını ləngitmişdir.

Nəticələrin təhlili göstərdi ki, bitki maksimum biokütləni yetişmə fazasında toplayır. 2011-ci ilin tədqiqatında məhsuldarlıq göstəriciləri ilə biokütlənin müqayisə olunması belə qənaətə gəlməyə əsas verdi ki, bitki maksimum biokütlə topladıqda tökülmə faizi azalır məhsuldarlıq isə yüksəlir.

2012-2013-cü ilin materiallarının təhlillərində də analoji qanunauyğunluqlar alınmışdır.

Ədəbiyyat

1. Aslanov H.Ə., Vəliyeva M.A. Pambıq bitkisi ilə aparılan tarla təcrübələrinin metodikası, Bakı, Əsgəroğlu nəşriyyatı, 2013, 311 səh.
2. Aslanov H.Ə., Vəliyeva M.A. Pambıqçılıq, Bakı, Elm, 2014, səh 161, 520 səh
3. Vəliyeva M.A. Pambıq bitkisinin yarpaq aparatının formalaşması // Azərbaycan Aqrar Elmi, Bakı, 2017, № 2, səh. 45-48.
4. Прокофьев А.А., Игамбердиева Д.И. Об опадении плодоеlementов у хлопчатника. «Хлопководство», 1971, № 10
5. Qaziyev T.İ. Bitkilərin həyatı. Bakı, Azər nəşr, 1970, 254 s.
6. Тимирязев К.А. Жизнь растения. Москва, 1949.
7. Агаев У.Б. Потребление, внос и возврат зольных элементов и азота хлопчатником в связи с почвенными процессами. Кировабад, 1968, дисс. канд. с/х наук.
7. Aslanov H.Ə., Vəliyeva M.A. Pambıqçılıq, Bakı, Elm, 2014, səh 161, 520 səh.
8. Имамалиев А.И., Пак В.М. Плодоношение хлопчатника. Москва, Колос, 1977, 112 стр.

DOI: 10.36719/2663-4619/24.07.20/01/196-201

Şaməddin Şəmsəddin oğlu Qəhrəmanov
AMEA Dendrologiya İnstitutu,
Bitkilərin mühafizəsi laboratoriyasının müdiri
qhrmanov62@mail.ru

ABŞERON BÖLGƏSİNDƏ QARAĞAC YARPAQYƏYƏN BÖCƏKLƏRƏ (GALERUCELLA LUTEOLA MULL) QARŞI MÜBARİZƏ TƏDBİRLƏRİNİN TƏKMİLLƏŞDİRİLMƏSİ

Xülasə

Tədqiqatlarla müəyyən olunmuşdur ki, qarağac yarpaqyeyən böcəyi (*Galerucella Luteola Mull*) Abşeron bölgəsində geniş yayılmış, qarağac bitkisinin başlıca zərərvericisidir. Zərərverici böcək halında qışlayır, ildə 1 nəsil verir, monofaqdır. Zərərvericinin yetkin böcək və sürfələri zərər vurur, onlara qarşı mikrobioloji preparatların - BTB və *Lepidosidin* səmərəsi qənaətbəxşdir. Aparılan tədqiqat işlərinin nəticələrini ümumiləşdirərək Abşeron bölgəsində zərərvericinin bioekoloji xüsusiyyətlərinə əsaslanaraq, zərərvericiyə qarşı optimal müddətləri müəyyən edilmiş kompleks mübarizə sxemi hazırlanmışdır.

Açar sözlər: *Ulmus L.*, zərərverici, böcək, preparat, mikrobiologiya, bitoksibasillin, *lepidosid*

Improvement of methods against of *Galerucella Luteola Mull.* on *Ulmus l.* under the conditions of Absheron

Summary

Based on research work, it was found out that under the conditions of Absheron are widespread the most dangerous pests of *Galerucella Luteola Mull.* on *Ulmus L.* and for the first time are developed a complex of measures against them. For the protection of *Ulmus L.* used some of biological (microbiological preparations, entomophagy) and environmentally friendly means (sticky bands to trap insects) against *Galerucella Luteola Mull.* It was prepared using of environmentally friendly means by innovation and on the basis of this a scheme of measures against them. The effectiveness of this measure is biologically and cost-profitable, as well as environmentally secured.

Key words: *Ulmus L.*, pest, beetle, preparation, microbiology, bitoxibacillin, *lepidocide*

Respublikamızın yaşıllaşdırma təsərrüfatında mühüm rol oynayan qarağac bitkisi həm də böyük iqtisadi əhəmiyyətə malikdir. İnsanların istirahətini və rahatlığını təmin etmək üçün xarici estetik zövqə malik olduğundan bu bitkidən park, bag və xiyabanların salınmasında geniş istifadə olunur.

Lakin bu qiymətli bitki hər il bir sıra xəstəlik törədicilərin və zərərvericilərin zərərli təsirinə məruz qalır, məhrumiyyətlərə duçar olurlar. Problemlə əlaqədar elmi araşdırmaların aparılmasına böyük ehtiyac vardır.

Aparılan fitosanitar monitoring və fenoloji müşahidələr nəticəsində müəyyən olunmuşdur ki, Abşeron bölgəsində becərilən qarağac bitkisi yarpaqyeyən böcəklərin xoşagəlməz mənfi təsirinə məruz qalır, yarpaqları zərərverici tərəfindən yeyilərək məhv edilir, bitki çılpaqlaşır, özünün xarici estetik görünüşünü itirir. Yoluxmuş bitkilərin yarpaqları quruyaraq tökülür, ya da rəngini itirərək alabəzək forma alırlar.

Zərərvericinin orqanizmlərin təsirindən bitkidə bir sıra morfoloji, fizioloji, biokimyəvi dəyişikliklər baş verir, nəticədə bitki inkişafdan qalır və bəzən quruyaraq məhv olur. Ona görə də bölgədə qarağac bitkisini yarpaqyeyən böcəklərin mənfi təsirindən qorunması və onlara qarşı ekoloji təhlükəsiz bitki mühafizə vasitələrindən istifadə olunması elmi araşdırmanın başlıca məqsədidir.

Material və metodlar:

Zərərvericinin bölgədə yayılma arealını öyrənmək üçün N.Y.Polyakov (1984) metodundan istifadə edilmişdir [2].

Qarağac bitkisinde zərərverici böcəklərin sıxlığını stasionarda model bitkilər üzərində öyrənilmişdir. Bu zaman bitkinin altına çadır açılır, əsas budaqlara bir neçə dəfə toxunmaqla (budaq silkələnir), çadırın üzərinə tökülmüş böcəklər sayılır. Bu işlər əsasən səhərlər aparılır, çünki bu vaxt böcəklər hərəkətsiz olur və bitkidən zəif asılırlar. Əsas budaqların silkələnməsi ağacın 4 tərəfində aparılır. Ərazinin böyüklüyündən asılı olaraq 5-20 nümunə bitki götürülür, zərərvericinin hesabı aparılır. Zərərvericinin sıxlığı 1 ağaca və ya kola görə hesablanır və eyni zamanda zərərvericinin inkişaf dövrləri (inkişaf mərhələsi) qeyd olunur (N.Y.Polyakov, 1984) [2].

Lakin bu üsulla yarpaqyeyən böcəklərin bitkidə hesabını apararkən bir sıra çətinliklərə rast gəlinir. Belə ki, ağacın əsas budaqlarına toxunarkən (silkələmək) böcəklərin bir qismi çadır üzərinə tökülür və ya onlar təkrarən uçaraq yenidən ağaca qonur, digər tərəfdən isə böcəklərin qidalandığı ağaclar (qarağac) hündür olduğundan, ağacın 4 tərəfindən budaqların silkələnməsi bəzən çətinlik törədir. Ona görə də böcəklərin səhər tezdən ağac üzərində sakit vaxtlarda sayılması işin fiziki tərəfini xeyli asanlaşdırır. Bu zaman ağacın 4 tərəfindən təxminən 1m² səthdə yerləşən yarpaq, zoğ və budaqda böcəklər sayılır və qiymətləndirilmə aparılır. Sahədə olan bitkilərin hündürlüyü və çətirin böyüklüyü eyni olmadığından zərərvericinin sayının bir ağaca görə deyil, bir neçə nümunə ağaca baxılır, yarpaq, zoğ və budaqdan ibarət 1m² bitki səthindəki böcəklər sayılır və sıxlığı qiymətləndirilir. 1m² səthdə yerləşən yarpaq, zoğ və budaqda olan böcəklərin sayına görə şərti olaraq, onları aşağıdakı yoluxma dərəcələrinə və ya ballara bölmək olar:

I ball –1 m² səthdə 10 ədəd böcək,

II ball –1 m² səthdə 11-25 ədəd böcək,

III ball –1 m² səthdə 25-50 və daha çox böcək,

Sümfə mərhələsində zərərvericinin hesabı yarpaqlarda olan sümfələrin sayına görə aparılır, model ağaclarda 50 və ya 100 yarpaqda olan sümfələr sayılır orta hesabla 1 yarpağa düşən zərərverici sayı öyrənilir, sahədə zərərvericinin sıxlığı qiymətləndirilir. Vegetasiyanın müəyyən dövrlərində zərərvericinin yetkin və sümfə formasına eyni vaxtda rast gəldiyindən, bu zaman hesabat hər 2 formaya görə aparılaraq zərərvericinin sıxlığı qiymətləndirilir.

Bölgədə zərərvericinin bir sıra bioekoloji xüsusiyyətlərinin (fenoloji inkişaf mərhələləri) öyrənilməsi əsasında ona qarşı ekoloji təhlükəsiz bitki mühafizə vasitələrindən-mikrobioloji preparatlar və yapışqanlı kağız tutuculardan istifadə olunaraq səmərəliyi müəyyən edilmiş (1), zərərvericiyə qarşı əsaslı mübarizənin sxemi hazırlanmışdır.

Nəticələr və onların müzakirəsi: Aparılan fitosanitar monitoring və fenoloji müşahidələr nəticəsində məlum olmuşdur ki, Abşeron bölgəsində qarağac bitkisinin zərərvericiləri arasında yarpaqyeyən böcəklər (*Galerucella Luteola* Mull) başlıca yer tutur və bu bitki üçün yeni zərərverici deyildir [1]. Lakin bu təhlükəli zərərvericiyə qarşı mübarizə məqsədilə bölgədə son illərə qədər əsaslı elmi-tədqiqat işləri aparılmamışdır. Ona görə də bölgədə qarağac yarpaqyeyən böcəklərin bəzi bioekoloji xüsusiyyətləri, o cümlədən yayılması, qış ehtiyatı (qışlama forması), sıxlıq dərəcəsi öyrənilmiş, inkişaf fenogramı tərtib olunmuşdur.

Tədqiqatlarla müəyyən olunmuşdur ki, Abşeron bölgəsində müxtəlif qarağac növlərini yarpaqyeyən böcəklər ciddi yoluxdurmuşdur və bitkilər üçün ciddi təhlükəlidirlər. Bölgədə bitkilərin zərərverici ilə yoluxması 95-100%, sıxlıq dərəcəsi isə orta hesabla 2,5-2.6 ball olmuşdur. Yoluxmuş bitkilərin yarpaqları böcəklər və onların sümfələri tərəfindən yeyilərək çılpaqlaşır. Güclü yoluxmuş ağaclarda yarpağın alt epidermis səthi böcəklər tərəfindən yeyilərək bütünlüklə çılpaqlaşır, yarpaqların ancaq damarları qalır, sonda onlar quruyaraq yerə tökülürlər.

Bütövlükdə Abşeron bölgəsində yaşllaşdırmada istifadə olunan müxtəlif qarağac növlərinə bu zərərverici ciddi zərər verir və respublikamızın müxtəlif regionlarında təbii meşə ekosistemlərində geniş yayılmışdır

Morfoloji quruluşu və zərərli təsiri. Böcəklər sarı rəngdə, bığcıqları təsbəhvari olub 11 buğumdan ibarətdir. Bədənləri qara ləkə ilə örtülü olub uzunluğu 5-7 mm-dir. Yumurtaları sarı – cəhrayı rəngdədir qrup halında qoyurlar. Sürfələr sarıtəhər, başı və ayaqları tünd rəngdədir, bədənləri qara ləkə ilə örtülüdür. Sürfələrin bədən uzunluğu 9-10 mm olur. Puplar əvvəlcə sarı-cəhrayı, sonra isə sarı-göy rəngdə olurlar. Pupların uzunluğu 5-6 mm olur. Yaz və yay aylarında zərərverici yoluxmuş bitkilərin yarpaqlarının alt səthinin epidermis və parenxima qatını yeyir (qaşır) ancaq yarpaqın damarları və üst enidermis qatı qalır.

Qarağac yarpaqyeyən böcəklərin fenoloji inkişafı öyrənilmişdir. Yetkin böcəklər vegetasiya ərzində 2 dəfə bitki üzərində müşahidə edilir, (aprel-may və iyun-iyul aylarında). Qışlayan yetkin böcək aprel-may aylarında aktiv fəaliyyətdə olur. Mayın əvvəllərində qoyulan yumurtalardan 12-14 günə sürfələr çıxır (havanın temperaturundan asılı olaraq). İyunun ortalarında sürfələr puplaşır, yetkin yay böcəkləri iyun-iyul aylarında yaranır, bir müddət qidalanırlar və tək-tək böcəklər yumurta qoyur, onlardan çıxan sürfələr isti yay günlərində böyüyərək inkişaf edə bilmir, ölərək məhv olurlar. Əlverişsiz yay istilərinə böcəklərin əksəriyyəti dözməyərək diapauza halına keçir və qışlayırlar. Beləliklə, qışlayan böcəklərdən təkrarən yeni yay nəslinin yetkin fərdlərinin yaranması ildə ancaq 1 dəfə müşahidə edilir, tədqiq olunan bölgədə zərərverici 1 nəsil verir, monofaqdır (Fenoqramma 1).

Abşeron bölgəsində qarağac yarpaqyeyən böcəyin (*Galerucella Luteola* Mull.) inkişaf fenoqramı, 2015-2016-cı illər.

stasionar: AMEA-nın Dendrologiya İnstitutunun ərazisi

Fenoqramma 1

Aylar	Aprel			May			İyun			İyul			Avqust
	I	II	III	I	II	III	I	II	III	I	II	III	I
Dekadalar													
Qışlamış yetkin böcəklər		+	+	+	+								
yay nəslı			.	.	.								
					-	-	-	--					
							0	0	0				Diapauza qışlama
								+	+	+	+	+	

Şerti işarələr: “+”-yetkin böcək, “.”-yumurta. “_”-sürfə, “0”- pup.

Aprel ayında orta gündəlik temperatur 12°C - dən yuxarı yüksələndə böcəklər qışlamadan çıxır, çiçək və cavan yarpaqlara darışırlar. Böcəklər cinsi yetişkinlik dövrünə qədər 15-20 gün qidalanırlar, cütləşdikdən sonra yumurta qoyurlar. Yumurtaqoyma cütləşmədən 4-8 gün sonra başlayır. Bu mərhələ aprelin axırlarından başlayaraq mayın ortalarına kimi davam edir. Yumurtalar qrup halında 10-18 ədəd qoyulur. Yumurtanın embrional inkişafı meteoroloji amillərdən asılı olaraq 8-12 gün davam edir. May ayının ortalarından başlayaraq ilk sürfələr yaranmağa başlayır. Sürfə

yanandan 4 gün sonra I qabıqdəyişmə başlayır. II qabıqdəyişmə isə I qabıqdəyişmədən 4 gün sonra baş verir. III qabıqdəyişmə sürfələrin tam inkişafı başa çatana qədər davam edir. Zərərvericinin yumurta qoyma dövrü 15-20 gün davam edir. Bir dişi böcək 500-600 ədəd yumurta qoyur. İyun ayının əvvəllərində inkişafını başa çatdırmış sürfələr kök çatlarında, yerdə, zibilliklərin altında, kök boğazında gizlənilirlər. İnkişafını başa çatdırmış sürfələr pup mərhələsinə keçir. Pup mərhələsi 5-7 gün davam edir. Yay nəslin böcəkləri yanandan sonra 10-15 gün qidalanır və cinsi yetişməyə çatırlar, çütləşərək yumurta qoyurlar. Aparılan fenoloji müşahidələr nəticəsində aydın olmuşdur ki, bu nəsil böcəklərin qoyduğu yumurtalardan sürfələr çıxmır və ya tək-tək olurlar, bu sürfələrdə inkişaf edə bilmir, məhv olurlar. Havaların bu dövrdə həddindən artıq quru və isti keçməsi böcəklərin yaşaması üçün əlverişli olmadığından onların əksəriyyəti yumurta qoymadan torpağa düşür diapauza halına keçir və qışlayırlar. Güclü yoluxma zamanı yarpaq ayası zərərverici tərəfindən yeyilərək məhv olur, ancaq yarpaqların damarları çılpaq halda qalır, çox vaxt quruyaraq tökülürlər.

Yaşayış yerlərində, o cümlədən park, bağ və ictimai müəssələrin həyətəni sahələrində becərilən qarağac bitkisini böcəklərin zərərli təsirindən qorunması üçün ekoloji təhlükəsiz mübarizə vasitələrindən – bioloji və mikrobioloji preparatlardan və həmçinin mexaniki mübarizə vasitələrindən (sürfələrə qarşı yapışqanlı kağız tutuculardan) istifadə olunması, elmi – tədqiqat işimizin əsas istiqamətlərindən biridir. Bu məqsədlə 2015-2020-ci illərdə stasionarda qarağac yarpaqyeyən böcəklərə qarşı mikrobioloji preparat olan Lepidosid (*Basillus thuringiensis* var. *Kurstani*) və bitoksibasillin – BTB (bas. thur. var. *Thuringiensis*) preparatlarından istifadə olunmuşdur. Təcrübələr İnstitut ərazisində becərilən qarağac bitkiləri üzərində qoyulmuşdur. Təcrübə 3 təkrardan ibarət olmaqla, aşağıdakı variantlarda qoyulmuşdur. Bu zaman hər təkrarda yarpaqyeyən böcəklərə yoluxmuş 3 ağac dərmanlanmışdır. Dərmanlama zamanı əl çiləyicisindən istifadə olunmuşdur.

Yetkin qarağac yarpaqyeyən böcəklərin yetkin fərdlərinə qarşı BTB-(0,4, 0,6, 0,8%) və lepidosid preparatının (0,1, 0,2, 0,3%) işçi məhlullarından istifadə olunmuşdur. Bu preparatlar Rusiya Federasiyasında “Sibir biofarm” mikrobioloji preparatlar hazırlayan zavodda istehsal olunmuşdur. BTB-45 mld.spor/qr və Lepidosid isə 100 mld. spor/qr kəşafətləkdə insektisid təsirə malik bakterial preparatlardır, islanan toz halında olmuşdur.

Təcrübənin nəticələri cədvəl 2-də verilmişdir. Cədvəlin rəqəmlərindən görünür ki, qarağac yarpaqyeyən böcəklərə qarşı BTB-nin 0,8%-li, Lepidosidin isə 0,2-0,3%-li məhlulları qənaətbəxş nəticələr vermişdir. BTB-nin 0,8%-li işçi məhlulu zərərvericiyə qarşı 62%, Lepidosid isə 0.2-0.3% kəşafətləkdə müvafiq olaraq 69-75% bioloji səmərə vermişdir. Zərərvericiyə qarşı hər iki preparatın göstərdikləri bioloji səmərəliyi müqayisə etsək Lepidosid preparatı nisbətən (0,2-0,3%) aşağı kəşafətləkdə, BTB –yə (0,8%) nisbətən yüksək bioloji səmərə göstərmişdir. Nisbətən aşağı məsarif normasında yüksək bioloji səmərəlilik göstərən Lepidosid preparatı yarpaqyeyən böcəklərin yetkin fərdlərinə qarşı daha perspektivlidir və iqtisadi cəhətdən əlverişlidir.

Həmçinin zərərvericinin sürfələrinə qarşı hər 2 preparatın işçi məhlulları sınaqdan keçirilmişdir.

Preparatların bioloji səmərəliyi aşağıdakı cədvəldə verilmişdir. 3№ li cədvəlin rəqəmlərinin təhlili göstərir ki, mikrobioloji preparatlar BTB və lepidosid sınaqdan keçirilən kəşafətləkdə zərərvericinin sürfələrinə qarşı yüksək səmərə vermişdir. Hər iki mikrobioloji preparat zərərvericinin sürfələrinə qarşı kimyəvi preparatlar qədər yüksək toksiki təsirə malik olmasalar da, ekoloji təhlükəsizlik baxımından böyük əhəmiyyətə malikdirlər, zərərvericinin yetkin fərdlərinə və sürfələrinə qarşı tətbiqi məqsəduyğundur.

Eyni zamanda zərərvericinin sürfələrinə qarşı ekoloji təhlükəsiz, mexaniki mübarizə vasitələrindən innovativ istifadə edilərək mübarizə tədbiri həyata keçirilmişdir. Belə ki, qidalanmanı başa çatdırmış böcək sürfəsi puplaşmaq üçün ağac çətirini tərk edir və torpağa düşür. Aparılan fenoloji müşahidələr nəticəsində sürfələrin yerə düşmək vaxtı müəyyən edilmişdir. Beləki, Abşeron bölgəsində qarağac yarpaqyeyən böcəklərin yay nəslinin yetkin sürfələrinin puplaşması iyun ayının I dekadasının axırıncı günlərinə (8-10 iyun) təsadüf etmişdir. Bu proses təxminən 1 həftə davam edir. Ona görə də ağacın gövdəsinə qabaqcadan 1-2 gün əvvəl (5-7 iyun) yapışqanlı kağız tutucular bərkidilmişdir. Ağac çətirində olan sürfələrin böyük əksəriyyəti torpağa düşərkən yapışqana yapışaraq saxlanılır və onların böyük əksəriyyəti (təxminən 90-95%) məhv olurlar. Tədbir yüksək iqtisadi və bioloji səmərəli olmaqla yanaşı, həm də ekoloji təhlükəsizdir.

Tədqiqat illərində tədqiq olunan bölgədə qarağac yarpaqyeyən böcəklərin təbii düşmənlərinin (yırtıcılar, tüfeylilər və xəstəlik törədiciləri) öyrənilməsi istiqamətində elmi araşdırmalar aparılaraq onların səmərəli fəaliyyətləri öyrənilmişdir. Bu məqsədlə yırtıcı parabüzən böcəklərin sayı 10 gündən bir yoluxmuş 10 model ağac üzərində aparılır, bu zaman hər ağacda 4 əsas budağa baxılır, yetkin böcək və onların sürfələri sayılır, miqdarı qeyd olunur, səmərəli fəaliyyəti öyrənilmişdir.

Araşdırmalar nəticəsində müəyyən olunmuşdur ki, qarağac yarpaqyeyən böcəklərin yumurtalarını 14 nöqtəli parabüzən böcəkləri yeyir. Yırtıcı parabüzən böcəyi sutka ərzində orta hesabla zərərvericinin 32-38 yumurtasını yeyir. Mühitdə yırtıcı böcəyin qidalanması üçün mənənə (sürfə və yumurta) və s. olduqda yırtıcı böcək sutkada orta hesabla 13-19 böcək yumurtasını yeyir.

Qarağaca yarpaqyeyən böcəklərə (*Galerucella Luteola* Müll) qarşı mikrobioloji preparatların bioloji səmərəsi.

Cədvəl 1

Təcrübənin tarixi	Təcrübənin variantları	1m ² yarpaq səthində zərərvericinin miqdarı (orta hesabla)		Bioloji səmərə, %-lə
		dərmanlamadan əvvəl	dərmanlamadan sonra	
18.04.2020	BTB (bitoksibatsillin) – 0.4%	8.0	4.0	50.0
	BTB – 0.6%	13.0	6.0	53.0
	BTB – 0.8%	21.0	8.0	61.9
	Lepidosid – 0.1%	20.3	8	60.5
	Lepidosid – 0.2%	16.0	5	68.7
	Lepidosid-0.3%	8.0	2	75.0
	Nəzarət (dərmansız)	21.0	+28.0	-

Qeyd: “+” işarəsi nəzarətdə zərərvericinin sayının artmasını göstərir.

Qarağac yarpaqyeyən böcəklərin sürfələrinə qarşı mikrobioloji preparatların bioloji səmərəsi

Cədvəl 2

Təcrübənin tarixi	Təcrübənin variantları	Orta hesabla 1 yarpaqda olan sürfələrin sayı (ədəd)		Bioloji səmərə, %-lə
		dərmanlamadan əvvəl	dərmanlamadan 10 gün sonra	
24.V.2020	BTB-0.4%	7	1.5	78.5
	Lepidosid-0.2%	6	1.3	78.3

Abşeron bölgəsində qarağac yarpaqyeyən böcəklərin yetkin fərdlərinə və sürfələrinə qarşı mikrobioloji preparatların tətbiqi və eyni zamanda həmin fonda yay nəslinin sürfələrinə qarşı yapışqanlı kağız tutucuların tətbiq vaxtı dəqiqləşdirilərək istifadə səmərəliliyi nəzərə alınaraq, zərərvericiyə qarşı ilk dəfə olaraq kompleks mübarizə tədbirləri həyata keçirərək, mübarizə sxemi hazırlanmış, təsərrüfata tövsüyye olunmuşdur.

Sxem aşağıdakılardan ibarət olmuşdur.

1- yazda qışlamadan çıxan yarpaqyeyən böcəklərə qarşı mikrobioloji preparatların (BTB və - Lepidosid) işçi məhlulları ilə ağaclar çilənmişdir (23 aprel 2020).

2- yay nəslinin kiçik yaşlı sürfələrinə qarşı ağaclar təkrarən BTB və Lepidosid preparatların işçi məhlulları ilə dərmanlanmışdır (21 may 2020).

3- puplaşmaq üçün torpaga düşən sürfələrə qarşı ağacın gövdəsinə yapışqanlı kağız tutucular bərkidilmişdir (5-7 iyun)

Sxem üzrə həyata keçirilən mübarizə tədbirlərinin səmərəliliyi cədvəl 3-də verilmişdir.

Sxem üzrə həyata keçirilən mübarizə tədbirlərinin səmərəliliyi, ağac gövdəsi ətrafında formalaşan pupların sıxlığı və həmin puplardan yaranan yeni nəsil böcəklərin sayına görə aparılmış və nəzarətlə müqayisə olunmuşdur. Təcrübə bitkilərində zərərvericinin sıxlığı azaldığından, yarpaqların böcək və onların sürfələri ilə zədələnmələri xeyli azalmış (baxılan hər 100 yarpaqdan 70-72-si zədələnməmişdir və ya yarpaq səthində tək-tək zədə var) zədələnmiş yarpaqların zədələnmə dərəcəsi yüksək deyil, yarpaq səthi zərərverici tərəfindən zəif zədələnmişdir.

Zərərverici və onun sürfələrinə qarşı mikrobioloji preparatlar tətbiq olunan fonda, yapışqanlı kağız tutucuların tətbiqi mübarizə işininin səmərəliliyini bir daha 18-20% artırır. Ağac çətirində dərmanlama

nəticəsində sağ qalmış sürfələr puplaşmaq üçün torpağa düşdükdə, ağac gövdəsinə bərkidilmiş yapışqan tərəfindən saxlanılır və sonda onlar məhv olurlar.

Beləliklə, qeyd etmək lazımdır ki, sxem üzrə həyata keçirilən tədbirlər iqtisadi və bioloji cəhətdən qənaətbəxş səmərəli olmaqla yanaşı, ekoloji təhlükəsizliyi ilə də böyük əhəmiyyətə malikdir.

Belə ki, yarpaqyeyən böcək və onun sürfələrinə qarşı mikrobioloji preparatlar və zərərvericinin sürfələrinə qarşı yapışqanlı kağız tutucuların tətbiqi nəticəsində zərərvericinin sıxlığı əsaslı surətdə azalır, onların miqdarı bitki üçün ziyanlı həddən aşağı olur, bitkiyə güclü ziyan verə bilmir. Bu üsul, zərərverici ilə mübarizədə kimyəvi vasitələrdən istifadə ehtiyaclarını aradan qaldırır, ərazidə faydalı entomofaqların kütləvi çoxalmasına zəmin yaradır, onların aktiv həyat qabiliyyətini artırır.

Qarağac yarpaqyeyən böcəklərə qarşı yeni sxemin bioloji səmərəsi

Cədvəl 3

Təcrübənin tarixi	Təcrübənin variantları	bioloji səmərə, %-lə		puplaşan sürfələr, %-lə		bioloji səmərə, %-lə	
		yetkin böcəklərə qarşı	müxtəlif yaşlı sürfələrə qarşı	təcrübədə	nəzarətdə	təcrübədə	nəzarətdə
18.04.2020	BTB-0,8% Lepidosid-0,2%	60,2 69,0					
24.05.2020	BTB-0,4% Lepidosid-0,2%		70,2 72,3				
07.06.2020	Ağac gövdəsinə yapışqanlı kağız tutucular bərkidilmişdir			8,0	100	92,0	-

Nəticə

1. Tədqiqatlarla müəyyən olunmuşdur ki, qarağac yarpaqyeyən böcəyi (*Galerucella Luteola* Müll) Abşeron bölgəsində geniş yayılmış, qarağac bitkisinin başlıca zərərvericisidir. Zərərverici böcək halında qışlayır, ildə 1 nəsil verir, monofaqdır.

2. Zərərvericinin yetkin böcək və sürfələri zərər vurur, onlara qarşı mikrobioloji preparatların - BTB və Lepidosidin səmərəsi qənaətbəxşdir.

3. Aparılan tədqiqat işlərin nəticələrini ümumiləşdirərək Abşeron bölgəsində zərərvericinin bioekoloji xüsusiyyətlərinə əsaslanaraq, zərərvericiyə qarşı optimal müddətləri müəyyən edilmiş kompleks mübarizə sxemi hazırlanmışdır.

Ədəbiyyat

1. Бондаренко.Н.Б., Биологическая защита растений. Москва: Агропромиздат 1986.
2. Поляков Н.Я., Персов М.П., Смирнов В.А. Прогноз развития вредителей и болезней сельскохозяйственных культур. Л.: «Колос», 1984.
3. Самедов Н.Г., Новрузов В.М. К изучению комплексов листогрызущих насекомых, вредящих зеленым насаждениям на Апшероне // Тезисы XII сессии Совета по координации работ по защите растений, Тбилиси, 1984.

ВЛИЯНИЕ МИКРОЭЛЕМЕНТОВ НА ДИНАМИКУ РОСТА НЕКОТОРЫХ ЭФИРОМАСЛИЧНЫХ РАСТЕНИЙ

Резюме

В статье приведены результаты влияния регуляторов роста макро и микроэлементов на некоторые растения, выращенные в экспериментальной зоне Института Дендрологии на Апшеронском полуострове. Влияние микроэлементов бора, магний и молибдена на рост и развитие растительности в фазу цветения изучалось в условиях различной скорости полива. Эксперименты показали что распыление бора, марганца и молибдена из микроэлементов при различных условиях полива обеспечивает увеличение росту растений *Myrtus communis* L.-Мирт обыкновенного, *Vitex agnus castus* L.-Прутьяк обыкновенного и *Callistemon speciosus* Sims.-Калистемон красивого по сравнению с контролем. В результате надо отметить, что действие микроэлементов повышает их высоту, развитию и устойчивость растений к засухе.

Ключевые слова: растения, *Myrtus communis* L., *Vitex agnus castus* L., *Callistemon speciosus* Sims., микроэлементы, макроэлементы, бор, марганец, молибден

Influence of microelements on the dynamics of growth of some essential oil plants

Summary

The article considers the influence of growth regulators of macro- and microelements on some plants grown in the experimental zone of the Institute of Dendrology on the Absheron peninsula. The influence of trace elements of boron, manganese, and molybdenum on the growth and development of vegetation during the flowering phase was studied under conditions of different irrigation rates. The experiments showed that the spraying of boron, manganese and molybdenum from trace elements under various irrigation conditions provides an increase in the growth of *Myrtus communis* L., *Vitex agnus castus* L., thistle and *Callistemon speciosus* plants compared to the control. As a result, it should be noted that the action of trace elements increases the resistance of plants to drought, their height and development are normal.

Key words: plants, *Myrtus communis* L., *Vitex agnus castus* L., *Callistemon speciosus* Sims., microelements, macroelements, boron, magnesium, molybdenum.

Введение

В статье приведены результаты влияния регуляторов роста макро и микроэлементов на некоторые растения, выращенные в экспериментальной зоне Института Дендрологии на Апшеронском полуострове. Влияние микроэлементов бора, магний и молибдена на рост и развитие растительности в фазу цветения изучалось в условиях различной скорости полива. Эксперименты показали что распыление бора, марганца и молибдена из микроэлементов при различных условиях полива обеспечивает увеличение росту растений *Myrtus communis* L.-Мирт обыкновенного, *Vitex agnus castus* L.-Прутьяк обыкновенного и *Callistemon speciosus* Sims.-Калистемон красивого по сравнению с контролем. В результате надо отметить, что действие микроэлементов повышает их высоту, развитию и устойчивость растений к засухе.

Один из важных факторов обеспечения здоровья нашего народа и защиты окружающей среды - озеленение городов, поселков, сел, крупных промышленных зон, зон отдыха. Деревья и кустарники являются основными материалами при посадке озеленении.

Следует отметить, что интродукции деревьев и кустарников из богатой флоры мира на Апшерон создает большие трудности, поскольку их почвенные и климатические условия резко отличаются от природных условий Апшеронского полуострова. Апшеронский полуостров лишен естественного распада деревьев и кустарников. В связи с вышесказанным следует отметить, что к ограниченным факторам роста и развития растений в условиях Апшерона (особенно в прибрежных районах Каспийского моря) относятся: низкая влажность, интенсивность ветра (123 дня в году), влажность почвы, минеральное питание.

Для нормального роста растению требуется множество микроэлементов. Процент нахождения у растения их ничтожно мало. Усваиваются они, только если существует низкая концентрация определенных солей. Если дозы увеличиваются, то элементы приобретают ядовитые свойства для

растения. Данные элементы не участвуют в осмотических свойствах, происходящих в клеточном соке, и не способны участвовать в образовании структур в протоплазме. Так как их общее количество довольно небольшое для выполнения этих функций. Эти элементы выполняют роль витаминов и их деятельность напрямую связана с ферментами (Зими́на Ж.А 2005: 22-26).

Долгое время считалось, что для нормального роста и развития растений «органогенам» - углероду, водороду, кислороду и азоту - нужны только шесть минералов или зольных элементов: фосфор, калий, кальций, магний, сера и железо. Помимо первой десятки, которые положительно влияют на рост растений в будущем, в обоснование были также включены бор, марганец, цинк, медь и молибден. Используя эти микроэлементы в качестве биостимуляторов, можно значительно увеличить физиологические процессы, рост и развитие некоторых эфирных масел растений.

Оптимизация питания растений связана с повышением эффективности внесения удобрений, обеспечивая оптимальное соотношение макро и микроэлементов в почве. Кроме того, это важно не только для выращивания растений, но и для улучшения качества продукции растениеводства. Апшеронский полуостров, особенно нуждается в засухоустойчивых культурах. Известно, что одним из основных приемов повышения засухоустойчивости растений является рациональное их питание. Микроэлементы которые участвуют в важнейших физиологических процессах в растительном организме, придают большое значение в повышении засухоустойчивости растений (Абуталыбов М. Г.1956: 255-269).

Принятая указом президента Азербайджанской Республики по улучшению экологической обстановки на Апшеронском полуострове включает в себя обработку загрязненных нефтью почв, переработку и утилизацию других промышленных и бытовых отходов, строительство объектов здравоохранения (больницы, санатории, курорты) поведение и т.д. предсказывает. В результате многолетних исследований (В.Гаджиев, 2005 и др.) выяснилось, что ассортимент древесных и кустарниковых пород, достаточен адаптированных к суровой природе Апшеронского полуострова.

Таким образом, для Апшеронского полуострова большое значение имеет выбор устойчивых, долгоживущих деревьев и кустарников, что невозможно без использования физиологических методов исследования, что объясняет жизнедеятельность растений и их связь с условиями окружающей среды. Был проведен ряд экспериментов по влиянию микроэлементов на этот процесс, и были получены положительные результаты.

Ж.В.Пейве (Доминиковский Ф. Н. 1948:131-179) изучил влияние минеральных удобрений бора на глинистые растения в глинистых почвенных условиях и установил, что растения обоих вариантов растут одинаково по высоте. Высота растений составляла 50см, иногда 25см.

П.А.Власюк отмечает, что семена увеличивают высоту растений с 6см до 9см в предпосевном растворе марганца. Положительное влияние микроэлементов на рост растений было отмечено Б.З.Гусейновым, А.Д.Смирнов, М.И.Чечур, Г.А.Рзаев и другие также утверждали.

Исследования показали, что помимо макроэлементов (азот, фосфор, калий, кальций, магний), микроэлементы (бор, медь, марганец, цинк, молибден и т. д.) являются дополнительным источником резервов для хорошего и качественного роста растений. В настоящее время применение микроэлементов широко используется, а механизм их действия детально изучается (Пейве Я.В. 1954: 108).

Надземные и подземные органы растений гниют и обогащают почву органическим минеральными веществами. Роль растений в процессе почвообразования, защиты почвенного покрова, предотвращения эрозии почв, газообмена, водного регулирования в почве незаменима. В почве содержится большое количество элементов, от 10% до 10⁻⁹ -10⁻¹⁰%. Элементный состав почвы является показателем ее потенциального плодородия. Высокие уровни органических соединений углерода и азота являются признаком плодородия почвы. Избыточные ионы хлора не считаются полезными для растений. Тяжелые металлы - V, Cr, Mn, Fe, Co, Ni, Mo, Cd, Sn, Hg, Rb и др. элементы также оказывают негативное влияние на структуру и плодородие почвы. Тяжелые металлы адсорбируются корнями растений и почвенными микроорганизмами в виде растворов и суспензий. Следует отметить, что вредность тяжелых металлов возрастает при их совместном действии (Власюк П.А.1952: 15-30).

Наибольшее различие в составе элемента наблюдается в торфяных, карбонатных и засоленных почвах. Количество химических элементов в почвах варьируется в широких пределах. Например, за исключением торфяных почв, количество кремния в других почвах колеблется между 22-44%. Количество алюминия составляет 1-8%, а железа - 0,5-6%, ниже (таб.1) типичное количество интервалов для некоторых элементов показано в процентах. Элементный состав почвы зависит от ее гранулометрического состава, типа, горизонта и характеристик химических элементов.

Типичный интервал количества элементов в процентах

Элем.	Si	Mn	N	P	S	H	Al	Fe	Ca	K	Na	Mg	Ti
Тип. кол. %	26-44	0,01-0,3	0,05-0,2	0,02-0,1	0,02-0,2	0,04-0,2	1-8	0,5-6	0,3-5	0,2-3	0,2-2	0,1-2	0,2-0,5

Хотя в последнее время был проведен ряд исследований эфиромасличных растений, этот вопрос еще недостаточно изучен. Мы изучаем влияние бора, молибдена и марганца на микроэлементы в ряде процессов роста, развития и биохимических процессов в условиях различной скорости полива (Власюк П. А.1969: 630). В статье представлены результаты, полученные распыления микроэлементов в результате роста и развития эфиромасличных растений.

Эксперименты проводились в практической зоне Института Дендрологии в помещении, в специально подготовленном контейнера. Семена высевали 10 апреля из расчета 15 семян на горшок для мирта, прутняка обыкновенного и 20 семян для каллистемона. Влажность почвы поддерживалась на уровне 40 и 60% от общей емкости воды в течение всего вегетационного периода. Эксперимент проводился по следующей схеме: 1,6 г азота (аммоний-ная азотная кислота), 1,6 г фосфор (натриевая фосфорная кислота) подавали в каждый контейнер (Бобко Е. В. 1963: 319-329).

1. Контроль – растение, опрыснутое водой.
2. Бор – растение опрыснутое 0,03%-ным раствором борной кислоты.
3. Марганец-растение опрыснутое-0,075%-ным раствором сернокислого марганца.
4. Молибден- растение опрыснутое 0,05%-ным раствором молибденовокислого аммония.

Эти параметры были применены в обоих условиях влажности. Микроэлементы вводились дважды в течение вегетационного периода: в фазу цветения Мирта обыкновенного, Прутьяка обыкновенного, в фазу цветения и в раннюю стадию цветения у растения Каллистемон красивого. Эксперимент состоял из пяти повторений для обоих вариантов (Рис.1.)

Следует отметить, что влияние микроэлементов на рост и развитие растительных организмов при разных уровнях орошения мало изучено, поэтому экспериментальная работа в этой области имеет определенную теоретическую и практическую значимость.

В ходе исследования мы измеряли 20 растений из каждого варианта каждые 15 дней, чтобы определить влияние микроэлементов на рост растений мирта, прутняка и каллистемона в зависимости от скорости полива. Под воздействием бора высота растений мирта и прутняка увеличивается на 6,8 см, под влиянием марганца - на 6,3 см, а под воздействием молибдена - на 4,5 см. При содержании воды 60% это увеличение по сравнению с контрольными растениями составляет 10,8 см из-за эффекта бора и 8,8 см из-за молибдена.

Рис.1. Каллистемон, Мирт и Прутьяк обыкновенный-контрольные растение

Растения с содержанием во влажности 60%, почти были выше растений с содержанием влажности 40%. Несомненно, это связано с тем, что растения этого варианта выращиваются при нормальных условиях полива (таб.2). Что касается влияния питательных микроэлементов, следует отметить, что действие бора было более эффективным, чем марганец (Wehrmann J. 1961: 516) и молибден (Дробков А.А. 1952: 539-545).

Таблица 2

№	Варианты	В среднем высота одного растения в см																Рост по кон..
		<i>Myrtus communis</i>					<i>Vitex aqnus castus</i>					<i>Callistemon speciosus</i>						
1	Мес-яц	6 май	16 май	24 май	4 июнь	Рост по кон.	8 май	18 май	29 май	11 июнь	Рост по кон.	9 май	19 май	27 май	9 июнь			
40% влажности																		
205	2	Кон.	36,3	55,5	70,0	86,1	-	10,1	19,3	25,5	31,7	-	15,2	25,4	30,3	45,3	-	
	3	В	40,8	63,8	78,3	92,9	6,8	10,3	20,1	29,9	38,9	6,8	19,3	29,4	34,5	51,2	6,8	
	4	Мп	39,8	61,4	78,8	92,4	6,2	10,3	18,9	30,0	38,4	4,6	18,5	31,3	34,5	51,2	4,6	
	5	Мо	37,7	62,9	77,7	90,6	4,5	9,8	21,0	28,3	41,3	7,5	22,5	24,2	29,6	35,3	7,5	
60% влажности																		

6	КOH.	37,8	58,7	71,4	88,5	-	10,5	21,0	30,3	37,2	-	21,2	28,5	32,2	49,8	-	-
7	B	41,0	65,4	79,8	98,9	10,5	10,5	21,5	37,4	40,7	7,2	27,2	36,3	40,1	56,4	7,1	7,1
8	Mn	41,2	62,4	77,4	98,6	7,6	10,8	22,1	37,1	43,3	4,9	26,3	35,7	39,3	56,2	4,8	4,8
9	Mo	42,6	60,8	78,9	99,5	8,7	11,2	21,5	38,3	44,4	5,8	29,6	30,1	32,8	38,4	5,6	5,6

Аналогичный вывод можно сделать из наших наблюдений о динамике роста растения калистемона. Как и у растения мирт и прутняк обыкновенный, у растения калистемона красивого в варианте микроэлемента рост растений в начале вегетации более интенсивный. Калистемон более эффективен против бора и молибдена, чем марганец, который оказывается очень требовательным к нему (рис.2.).

Рис. 2. Прирост у исследуемых растений.

Выводы

Исследовательские работы может быть следующим образом: распыление бора, марганца и молибдена из микроэлементов при различных условиях полива обеспечивает увеличение урожайности зеленой массы у растений мирт, прутняк обыкновенный и каллистемон красивый по сравнению с контролем. Эти элементы положительно влияют на объем корневой системы и ее накопление в корне. Следует отметить, что, хотя эти процессы более интенсивны при нормальных условиях полива, микроэлементы более эффективны даже в условиях низкой воды. Эксперименты показали, что действие микроэлементов повышает устойчивость растений к засухе, их высота и развитие нормальные.

Литература

1. Абуталыбов М.Г. Значение микроэлементов в жизни растений и в повышении урожайности сельскохозяйственных культур в условиях Азербайджана. В кн.: Микроэлементы в сельском хозяйстве и медицине. Рига, 1956, стр. 255-269
2. Зимица Ж.А. (Вилкова Ж.А.) Роль микроэлементов в жизненном цикле сельскохозяйственных растений // Естественные науки. - 2005. - № 2 [11]. С. 22–26.
3. Доминиковский Ф. Н. Исследование микроэлементов и азотсодержащих веществ как удобрений. Зап. Бел. гос. ун-та. Сер. хим., 1948, вып. 9, стр. 131-179.
4. Пейве Я.В. Микроэлементы в сельском хозяйстве Нечерноземной полосы СССР. М.: АН СССР, 1954, стр. 108.
5. Власюк П. А. Биологические элементы в жизнедеятельности растений. Киев: Наукова думка, 1969, стр. 630.
6. Власюк П.А. Конференция по микроэлементам. Изд.АН.СССР.1952.стр.15-30.
7. Бобко Е. В. Об изучении роли бора в растениях // Избранные сочинения. М.: Сельхоз издат. 1963. стр. 319-329.
8. Дробков А.А. Роль молибдена в жизни растений. В кн.: Микроэлементы в жизни растений и животных. М., 1952, стр. 539-545
9. Wehrmann J. Mangan und Kupfererhaltung Kiferbtande Forstwiss. Cbl., Bd. 80, H.516,1961

Светлана Владимировна Горновская
Белоцерковский национальный аграрный университет, ассистент
gornovskayasvetlana@ukr.net
Юрий Васильевич Федорук
Белоцерковский национальный аграрный университет, доцент

РАСПРОСТРАНЕНИЕ И РАЗВИТИЕ ЛУГОВОГО МОТЫЛЬКА (*LOXOSTEGE STICTICALIS L.*) В УКРАИНЕ

При массовом размножении гусеницы лугового мотылька повреждают почти все двудольные полевые культуры, в частности всходы кукурузы и початки, всходы озимых, сорго, проса, а также кустарниковые и древесные насаждения в садах, плодовых питомниках и лесополосах, виноградники и другие культуры.

Луговой мотылёк встречается в Европе, Азии и Северной Америке. Массовые его появления отмечались в Венгрии, Болгарии, Румынии, Польше, Австрии, Турции, Иране.

Учитывая степень угрозы от лугового мотылька следует постоянно наблюдать за динамикой его распространения, что позволит избежать «неожиданного» уничтожения гусеницами посевов сельскохозяйственных культур.

Ключевые слова: луговой мотылёк, подсолнечник, вредность, прогноз, популяции

The spread and development of the meadow moth (*LOXOSTEGE STICTICALIS L.*) in Ukraine Summary

During mass reproduction, the caterpillars of the meadow moth damage almost all dicotyledonous field crops, in particular, seedlings of corn and cobs, seedlings of winter crops, sorghum, millet, as well as shrubs and tree plantations in gardens, fruit nurseries and forest belts, vineyards and other crops.

The meadow moth is commonly found in Europe, Asia and North America. Its massive appearance was observed in Hungary, Bulgaria, Romania, Poland, Austria, Turkey, Iran.

Taking into account the degree of threat caused by the meadow moth, it is necessary to constantly monitor the dynamics of its spread, which will allow avoiding the "unexpected" destruction of crops by caterpillars.

Key words: meadow moth, sunflower, harmfulness, prognosis, population

Луговой мотылёк относится к наиболее опасным и широко распространённым вредителям сельскохозяйственных культур. Для него характерны высокая плодовитость, многоядность, периодичность массового размножения и способность к миграциям, позволяющая ему заселять огромные территории.

При массовом размножении гусеницы лугового мотылька повреждают почти все двудольные полевые культуры, в частности всходы кукурузы и початки, всходы озимых, сорго, проса, а также кустарниковые и древесные насаждения в садах, плодовых питомниках и лесополосах, виноградники и другие культуры.

Луговой мотылёк встречается в Европе, Азии и Северной Америке. Массовые его появления отмечались в Венгрии, Болгарии, Румынии, Польше, Австрии, Турции, Иране.

Наибольшего вреда наносит в Украине, Молдавии, на Северном Кавказе, в Башкирии, Северном Казахстане (1, с. 18-20).

Многолетние наблюдения, которые проводились нами с целью изучения стационального распределения лугового мотылька, свидетельствуют, что основными резервациями зимующих прониmf этого вредителя являются многолетние бобовые травы и непахотные земли (лесополосы, склоны балок, пустыри, обочины дороги). Бабочки первого поколения для питания обычно избирают посевы подсолнечника, гречихы, люцерны, эспарцета, клевера.

Луговой мотылек *Loxostege sticticalis L. (Margaritia (Pyrausta) sticticalis L.)* относится к семейству огнёвки-травянки (*Pyraustidae*), многоядный вредитель.

Бабочка лугового мотылька, в размахе крыльев составляет 18 – 26 мм, длиной 10-12мм. Форма крыльев треугольная, когда бабочка находится в сидячем положении. Передние крылья серовато-коричневые с двумя желтоватыми пятнами и узкой желтой полосой вдоль внешнего края; задние – желтовато-серые с двумя параллельными полосами по наружному краю.

Бабочки активны в теплые ночи, в это время происходят их перелеты, спаривания и откладывание яиц. Днем бабочки пассивные, перелетают только с растения на растение в поисках нектара. Луговой мотылек обладает способностью перелетать на большие расстояния, от 300-900 км. Миграции бабочек бывают активные, связанные с поиском мест для дополнительного питания, и пассивные, когда бабочки переносятся на большие расстояния сильными порывами ветра, при этом они скапливаются в балках, лесопосадках, полянах лесов и посевах многолетних трав. Допытавшись на нектаре цветов, самки откладывают яйца по 1-5, иногда до 20, размещая их черепицеобразно преимущественно на нижнюю сторону листьев, стеблей, на участки с разреженной растительностью, сухие растительные остатки и почву. Одна самка может отложить от 20 до 600 яиц (2, с. 14-16).

В лаборатории Национального университета биоресурсов и природопользования при проведении исследования было установлено, что самка лугового мотылька может отложить от 100 до 250 яиц.

Яйцо длиной 0,8 – 1 мм, овальное удлинённое, снизу плоское, беловатое с перламутровым блеском. Через 2-7 дней из яиц появляются гусеницы.

Молодые гусеницы бледно-зеленые. Гусеницы старших возрастов, длиной до 35 мм, серо-зеленые с продольной темной полоской на спине и двумя полосами по бокам. Неизменным во всех возрастах остается блестящая черная голова гусеницы. Гусеницы быстро подвижны, от прикосновения к ним быстро уползают змееобразными движениями.

Зимуют допытавшиеся гусеницы в коконах в поверхностном слое почвы. Выдерживают температуру до минус 30°C.

Развивается от 1 на севере до 3-4 поколений на юге ареала (3, с. 41-43).

Цикл вспышки распространения на территории востока Украины начался в 2011 году и приобретал постепенного расширения охваченной территории, пик размножения наблюдался в 2015 – 2016 гг., в последующие годы, включая 2017 - 2019 гг. наблюдался спад численности лугового мотылька *Margaritia (Loxostege) sticticalis* L.

При обследовании сельскохозяйственных культур в разных регионах Украины было установлено, что начало лёта бабочек первого поколения наблюдается при среднесуточной температуре выше 15 °С, когда сумма эффективных температур (более 10 °С) составляет около 80 °С. Массовый лёт происходил при среднесуточной температуре не менее 18-19 °С и сумме эффективных температур 150-200 °С.

Нами было установлено, что активность жизненных процессов бабочек лугового мотылька (питание, спаривание, перелёт, откладка яиц) зависит от хода температур, освещения и силы ветра. Бабочки начинали питаться при повышении температуры тела до 19 °С, при уменьшении солнечной инсоляции, а также при сильном ветре питание прекращалось.

При благоприятных погодных условиях (температуре 22-25 °С, наличии цветущих растений с нектаром, росы и выпадении осадков) самки начинают откладку яиц. В полевых условиях продолжительность периода откладки яиц длится в среднем 7-15 дней, уменьшаясь при температуре 24-25°C до 3-6 дней.

Вылет имаго лугового мотылька в 2019 году начался в 1-2 декадах мая. Повышенную численность бабочек отмечали в Полтавской области на посевах люцерны, в Херсонской и Кировоградской на многолетних травах – от 6 до 15-25 экз./10 шагов, в Луганской и Киевской областях на сои, кукурузе, свекле – от 1 до 20 – 40 экз./10 шагов. Гусеницы начали своё возрождение в начале июня.

Гусеницы II второго поколения питались на непахотных землях, многолетних травах, сахарной свекле, подсолнечнике, овощных культурах, на краях полей, на сорняках. Максимальную численность было обнаружено в Запорожской, Днепропетровской, Черкасской областях – 0,3 – 2,2 экз./м². Повреждено было до 10% растений у слабой степени. Развивался луговой мотылек в условиях прошлого года преимущественно в трёх генерациях.

Учитывая степень угрозы от лугового мотылька следует постоянно наблюдать за динамикой его распространения, что позволит избежать «неожиданного» уничтожения гусеницами посевов сельскохозяйственных культур.

Выводы

1. В 2020 году обязательно необходимо усилить наблюдение за появлением бабочек лугового мотылька, наблюдать за развитием вредителя и своевременно применить средства защиты растений.
2. Необходимо провести комплекс профилактических, агротехнических, организационно – хозяйственных и химических, в частности, научное обоснованное чередование подсолнечника в севообороте.
3. Вероятность формирования очагов лугового мотылька на полевых культурах составляет для подсолнечника и овощных культурах – 65%, сахарной свекле – 80 %, многолетних травах – 100 %.

Литература

1. Алёхин В.Т. Луговой мотылёк / В.Т.Алёхин // Защита и карантин растений. – 2002. - №6 С. 18 – 20.
2. Eversman. Zoologische Erinnerungen aus den südwestlichen Vorgebirgen des Urals. Bull. de la classe phys.-matem. de l'Ac. Imp. d. Sciences de St.-Petersb. 1843. - Т. II. - № 8. – С. 14-16.
3. Петруха О.И., Трибель С.А. Луговой мотылёк на Украине. // Защита растений. – 2010. - № 4. - С. 41-43.

DOI: 10.36719/2663-4619/24.07.20/01/210-212

Лала Магеррам гызы Гурбанова

Западный Каспийский университет, преподаватель,
доктор философии по химии
lale_qurbanova@rambler.ru

Наила Мамедага гызы Гулиева

Западный Каспийский университет, преподаватель,
доктор философии по химии
nailya.kulieva.76@mail.ru

СЕНСОРЫ ДЛЯ АНАЛИЗА ОКИСЛИТЕЛЬНО – ВОССТАНОВИТЕЛЬНЫХ РЕАКЦИЙ С УЧАСТИЕМ КИСЛОРОДА

Резюме

Исследованы физико-химические свойства сенсоров каталазы нового типа, так называемых биомиметических сенсоров, модулирующих некоторые функции биосенсора каталазы. Эти датчики имеют технологические преимущества во всех своих биологических аналогах благодаря свойствам, которые обычно приписывают химическим датчикам. Развитие электрохимической системы стоит между био- и химическими сенсорами

Ключевые слова: каталаза, пероксидаза, миметик, перекись водорода

Sensors for analysis of oxido-reduction reactions with participation of oxygen

Summary

The physico-chemical properties of new type catalase sensors, the so-called biomimetic sensors modulating some of catalase biosensor functions were investigated. These sensors have technological advantages over their biological analogs due to the properties usually attributed to chemical sensors. The development of an electrochemical system stands in between bio- and chemical sensors. The physicochemical regularities observed in the system of biomimetic electrode testify to interconnection and interdependency between chemical phenomena, from which the electrochemical process forms as a whole

Key words: catalase, peroxidase, mimetic, hydrogen peroxide

Одной из наиболее перспективных направлений в области «высоких технологий» является родившийся из взаимодействия двух научных сфер – электроники и биохимии, новая отрасль науки – биоэлектроника.

Первой разработкой стали аналитические устройства, получившие название биосенсоры, которые явились первым поколением биоэлектронных устройств.

Биосенсоры – это аналитические приборы, благодаря веществам биологической природы осуществляют «узнавание» отдельных веществ и их количественную оценку в виде электрических сигналов. Анализ биологических жидкостей, в частности, крови, состоящий из тысячи различных веществ, представляет наибольший интерес для сенсорных технологий. Такая ориентация в создании конкретных биосенсоров была вызвана необходимостью достаточно быстро, качественно и количественно определить нужный ингредиент.

Принцип конструирования любого типа биосенсоров строится на использовании двух функционально отличающихся частей – биоселективной мембраны (биоселектор – биологически активный материал в иммобилизованном виде) и физического преобразователя химического сигнала – трансдюсера (Уингар, 1992: 131). Биоселектор непосредственно наносится на поверхность трансдюсера, который трансформирует биохимический сигнал в электрический или оптический.

Биоселектирующие структуры разделены на две функционально отличающиеся группы: 1) обладающие каталитическими свойствами – ферменты, клетки, ткани; 2) биологические материалы аффинного характера – антитела, рецепторы и нуклеиновые кислоты.

В качестве трансдюсера в настоящее время чаще всего применяются электрохимические преобразователи – электроды (амперо-, потенцио- и кондуктометрические), различные оптические, калориметрические и акустические преобразователи.

Биосенсоры, независимо от их типа, могут функционировать либо в стационарном, либо в кинетическом режимах. Кинетический режим работы биоселектора реализуется в условиях, когда чувствительность анализа зависит от активности биологического материала, т.е. от биохимической реакции. Скорость биохимической реакции лимитируется процессом превращения субстрата, а не его транспортом к биоселектору.

В зависимости от особенностей химической реакции осуществляется выбор преобразователя. В потенциометрических преобразователях определяется разность потенциалов между рабочим электродом и электродом сравнения в условиях, когда ток равен нулю.

Совершенствование биоселективных мембран в основном осуществляется не только путем поиска новых биологических материалов, но и модифицированием уже существующих.

Конструирование систем, обладающих ферментативными свойствами – одно из важнейших направлений современной биотехнологии. Уже сегодня вопросы мониторинга состояния окружающей среды занимают значительное место в разработке биосенсорных технологий.

Биосенсоры успешно применяются для контроля загрязненности окружающей среды, в медицинской диагностике, в промышленности для производства широкого класса продуктов, а также для качественного и количественного определения низших алифатических спиртов, в частности смеси метанола с этанолом. Активными компонентами биосенсоров являются ферменты. Использование биосенсоров имеет ряд несомненных преимуществ: не требуется предварительного разделение компонентов анализируемой пробы; они обладают высокой селективностью, чувствительностью и экспрессностью, а также, простотой аппаратного оформления и в ряде случаев относительной экономичностью используемых средств. Современная биосенсорная технология развивается с исключительно большой скоростью. В настоящее время созданы биосенсоры свыше 100 различных веществ (Newman, 2010: 244). Растущий интерес к биосенсорам доказывается повышением их продажи по растущему графику.

В зависимости от определяемых веществ биосенсоры можно разделить на 2 группы: сенсоры для анализа неорганических и сенсоры для определения органических веществ. В химической промышленности, в медицине, а также в биологии одним из важнейших неорганических веществ требующей особой точности определения является пероксид водорода.

Пероксид водорода возможно является единственным продуктом, к образованию которого ведет такое большое количество разнообразных реакций. Это можно приписать тому, что он занимает промежуточное положение между состояниями окисления кислорода в воде и в молекулярном кислороде, а также широкому распространению окислительно – восстановительных реакций с участием кислорода. Однако, в каком – то месте этой цепи должна происходить реакция с участием молекулярного кислорода, что благоприятствует образованию пероксида водорода в такого рода процессах. На эти реакции сильно влияют «биологические катализаторы» - ферменты.

Образование пероксида водорода обнаружено в ряде ферментных и биологических систем, но лишь в том случае, когда система не содержит тяжелых металлов или ферментов каталазы и пероксидазы, которые разлагают пероксид водорода.

В последнее время возросло применение пероксида водорода для хорошо известных реакций органического синтеза, например, для эпоксилирования, гидроксिलирования, образования хинонов, размыкание кольца, полимеризации и пероксидации. Такого рода реакции находят применение в производстве восков, смол, полимеров, пластификаторов, фармацевтических и медицинских препаратов, инсектицидов и многих органических продуктов.

Широкое распространение пероксида водорода в биологии и химической промышленности, и существенное влияние его на вещества и процессы требует более точного и четкого его анализа. Разработаны множество каталазных биосенсоров амперометрического типа для определения пероксида водорода.

Также разработаны множество химических сенсоров различного типа для определения пероксида водорода.

Химические сенсоры — это датчики, дающие прямую, т.е. без фиксированного отбора пробы и ее подготовки. Информацию о химическом составе окружающей среды обычно в непрерывном режиме

и с малым временем отклика. Как известно, одним из самых важных аналитических параметров, которыми должны обладать химические сенсоры, является их селективность.

Однако, на основе биологических объектов (ферменты, клетки, ткани, антитела, рецепторы, нуклеиновые кислоты и др.) сенсоры имеют и существенные недостатки, как правило, ограничивающие их применение: высокая чувствительность к воздействию внешней среды, короткий срок работы, дороговизна, использование иногда сложных ферментных систем, многоступенчатость определения и др.

Химические же сенсоры в отличие от биосенсоров инертны к воздействию внешней среды, но как правило их чувствительность недостаточно высока. В связи с указанным возникает необходимость создание новых систем, способных синтезировать все вышеперечисленные преимущества, характерных обоим сенсорам.

Опираясь на успехи в области имитационного катализа, можно синтезировать биомиметические аналоги соответствующих ферментов, использование которых в сенсорах позволит избавиться от многих вышеуказанных недостатков.

Цель настоящей работы являлась изучение физико – химических основ конструирования каталазно – биомиметического сенсора для определения H_2O_2 . Особенностью данной работы состоит на разработки нового типа каталазно – имитационного сенсора и исследование его физико – химических свойств, на основе химического моделирования определенных функций каталазных биосенсоров.

Таковыми синтезирующими позитивные признаки сенсорами являются биомиметические сенсоры (Nagiev, 1999: 2261), полученные в результате разработанной нами электрохимической системы, занимающей промежуточное положение между био - и химии – сенсорами, что позволяет избирательно совмещать целый ряд преимуществ их положительных качеств: высокий порог чувствительности, быстрота отклика и доступная конструкция.

Проникновение биосенсоров и их миметических аналогов на аналитический рынок определяется их ценой и простотой использования (Mastunaga, 1990: 235-243). Для конкурентоспособности биосенсоров с существующими методами анализа цена одноразовых биосенсоров должна быть низкой, а для многократного использования еще на четыре раза ниже для одного определения. Несомненно, внедрения сенсорных технологий будет и дальше способствовать повышению качественных показателей медицинских анализов, а, значит, и диагностике, мониторинга пищевых продуктов, окружающей среды и технологических процессов.

Литература

1. Уингар мл. Л.Б. Биосенсоры: основы и приложения. М.: Мир, 1992, с.131
2. Newman J. Biosensors: a mixed market. 2010, p.244
3. Nagiev T.M, Abbasova M.T., Babazade S.N et. al., Zh Fiz Khim, 1999, vol. 73, no 13, p.2261
4. Mastunaga T., Karube I., Suzuki S. Current trends in biosensors development //Appl. Mikrobiol. Biotechnol., 1990. v. 19. No3. P.235-243

DOI: 10.36719/2663-4619/24.07.20/01/212-220

Sona Famil qızı Qulizadə

AMEA Dendrologiya İnstitutu, kiçik elmi işçi
sgulizada@yahoo.com

ABŞERON ŞƏRAİTİNDƏ BƏZİ NÖVLƏRİN GÖVDƏ SAĞLAMLIĞININ ARBOTOM CİHAZI VASİTƏSİLƏ ELEKTRİK İMPULSLARI ÖTÜRÜLƏRƏK STRESS DALĞALARLA TOMOQRAFİK TƏDQIQI

Xülasə

Tədqiqat işində Dendrologiya İnstitutunda təbii və mədəni şəraitdə becərilən Eldar şamı və Xəzər lələyi növlərinə son dövrlərdə mühitdə müşahidə edilən iqlim dəyişkənliyinin təsiri və mühit amillərinə davamlılıq kriteriyalarını təyin etmək məqsədilə gövdələrinə elektrik impulsları ötürülməsi ilə tomoqrafik təhlil edilmiş, bitkidə gedən proseslərin ardıcılığı və ziyanvurma dərəcəsi tədqiq edilmişdir. Gövdələrə elektrik impulsları ötürülməsi ilə tomoqrafik təhlil olunaraq mühit amillərinin növün xəstəliyinə şərait yaradan və inkişafına mane olan səbəblərin aradan qaldırılmasında alınmış nəticələr burada öz əksini tapmışdır. Məlum olmuşdur

ki, bu metodik üsulla növlərin möhkəm gövdəyə malik olmaqla yanaşı onların uzunömürlülyünə də səbəb olur.

Açar sözlər: *Arbotom, Eldar şamı, stress dalğaları, Xəzər lələyi, elektrik impulsları, tomoqrafiya*

Tomographic Analysis by the Use of Electrical Impulses for Examining the State of Wellness of some species' trunk parts within the Conditions of Absheron Geographical Region

Summary

In this very research paper, the impacts of the recent observed coherent climate change and variations on the species of *Pinus eldarica* and *Gleditsia caspia* (Desf.) which have been grown within the natural and agrarian conditions on the pilot plots of the Institute of Dendrology of Azerbaijan National Academy of Sciences (ANAS), and accordingly their scales of endurance and fortitude against these circumstances as well as the subsequent level of damage and the sequences of the processes that are going on within the aforementioned plants, have been analysed by the use of transmitting electrical impulses into the trunks of the certain trees. Furthermore, the acquired outcomes and directions of eliminating causes that prevent the development of the species by the use of transmitting electrical impulses into their trunks, have been fetched into light. And it has been clearly appeared that via this beneficial methodic way, the plants can have not only a sturdy trunk, but also longevity.

Key words: *Arbotom, Pinus eldarica, stress wave, Gleditsia caspica, electrical impulses, tomography*

Giriş

Azərbaycan Respublikası, o cümlədən AMEA Dendrologiya İnstitutu ərazisi xeyli ağac növləri ilə zəngindir. Yaşı 100 ildən çox olan bu ağaclar xaricən insanın zövqünü oxşasa da, mühitdə müşahidə edilən iqlim dəyişkənliyi və ekoloji amillər bitkilərdə çürümə prosesinə səbəb olur. Bitkidə baş verən bu neqativ proseslərin qarşısını almaq üçün gövdələr elektrik impulslarının ötürülməsi ilə tomoqrafik təhlil edilərək bitkidə gedən proseslərin ardıcılığını və ziyanvurma dərəcəsini təyin etmək olar. Bitkiyə illər üzrə təsir edən mühit amillərinin təsiri çürümə prosesinə səbəb olması müəyyənləşdirilməklə növün xəstəliyinə şərait yaradan və inkişafına mane olan səbəblər aradan qaldırılır. Nəticədə ağaclar möhkəm gövdəyə malik olmaqla yanaşı uzunömürlülyü də artır.

Material və metodika

Tədqiqat işi Dendrologiya İnstitutunun təcrübə bazasında becərilən *Pinus Eldarica* və *Gleditsia Caspia* Desf. növləri üzərində aparılmışdır. Ağacın gövdəsində qüsurların yerini və ölçüsünü qiymətləndirmək məqsədilə, Rinntech (Heidelberg, Almaniya) tərəfindən hazırlanmış 2D görüntülü tomoqrafik avadanlıqdan (Arbotom®) istifadə edilmişdir. Bu cihaz vasitəsilə gövdəyə elektrik impulsları ötürülmüş və alınan nəticələr kompüterə cihaza məxsus xüsusi proqram vasitəsilə əks olunmuşdur. Cihazın özəlliyi ondadır ki, o ağac gövdəsinə heç bir zərər vermir, əksinə gövdə daxilində olan çürümə prosesini öncədən xəbərdarlıq edir. Arbotom® proqramından əldə edilən müxtəlif stres dalğası həssaslıqlarını göstərən müxtəlif rəngli cizgilər qüsurları göstərir. Arbotom proqramla optimal keyfiyyəti təmin etmək üçün 2 addımlı filtdən istifadə olunmaqla çürüntü öncədən aşkar olunur və ağacın məhv olmasının qarşısını almaq mümkün olur. Arbotom® proqramı radial və tangential hərəkət sürəti fərqliliklərini aşkar etməklə onları standartlaşdırır və səth qrafikində əks etdirir. Səth qrafikinə dəyərlər əlavə olunmaqla ağac növlərinə təsir parametrlər qiymətləndirilir. (Anonymous, 2012: 14). Tomoqrafiyanın hər bir piksində stres dalğasının yerləşməsi Borland C ++ qurğusundan (Borland, Texas, ABŞ) istifadə etməklə xüsusi hazırlanmış proqram əsasında aparılmışdır. Nəhayət, tomogram faylı Microsoft Excel-ə (Redmond, CA, ABŞ) ixrac olunmuşdur. Diskdə ağac sıxlığı və stres dalğası sürəti arasındakı fərqləri aşkar etmək üçün Arbotom sistemi tərəfindən 2D tomoqrafiya təsvirləri aşkar edilmiş, sonra kiçik ölçülü nümunələr (30 × 40 × 70 mm) 1 görmə qabiliyyətli *Pinus eldarica* və *Gleditsia caspia* Desf. növlərinin gövdə diskindən kəsilmişdir. Ultrasəs tomoqrafiyası iynəyarpaqlı cinslərdə qüsurların yerini və ölçüsünü müəyyən etmək üçün ağacın kəsişmələrinin tədqiqi üçün istifadə edilmişdir. (Siegert, 2013: 26)

Təhlil və müzakirə

Azərbaycanın endem bitkisi olan Eldar şamı Eldar düzünün qərb hissəsində yerləşən Eldar oyuğunda kiçik bir arealda yayılmışdır. Təbii halda hündürlüyü 21 metrədək olan bu ağac iynəyarpaqlı olub, yarpaqları yaşıl rəngli, sərt uclu və kənarları xırda dişlidir. (Farzaliyev, 2016: 121, Məmmədov, 2011: 228) (**Şəkil 1.**)

Xəzər lələyi və ya Üç tikanlı lələk (*Gleditsia Caspia* Desf.) ağacı Lənkəranın dağlıq hissəsində və Lənkəranda ovalığında yayılmışdır, çünki rübutətə və istiliyə tələbkar bitkidir. Bununla yanaşı, quraqlığa və şoranlığa davamlıdır. Xəzər lələyinin gövdəsinin diametri 60-80 sm-ə qədər çatır. (Məmmədov, 2016: 35)

Ultrasonik sürətlə növün parçalanmasının erkən mərhələsində çox həssas olduğu məlum olmuşdur. Bundan əlavə, vizual ağac hesablamaları səs dalğaları ilə qiymətləndirilir. Ümumiyyətlə, tomoqrafik ölçmədə obyektin özü ilə keçən enerjinin ölçülməsi vasitəsi ilə obyektin bir hissəsinin yenidən qurulmasına imkan yaranır. Akustik tomoqrafiya ilə daxili dağılmanın aşkar edilməsi, qüsurların yerinin müəyyən

Şəkil 1. Şam ağaclarının simbioz həyatı

edilməsi, onların ölçüləri, forma və xüsusiyyətlərinin qiymətləndirilməsi təhlil edilmişdir. (Zambrana, 2017: 319-321)

İlk tədqiqat aparılan *Pinus Eldarica* gövdəsinə yerdən 60 sm hündürlükdən təxminən 30 sm məsafədə 5 elektrik impulsu qoşulmuşdur. Arbotom cihazının elektrik impulslarını bu ağacların gövdələrinə ötürərək onların gövdələrinin tomoqrafiyasını müəyyən edərkən məlum olmuşdur ki, ağacın yerləşdiyi istiqamətdə iqlim amillərinin onun inkişafına təsiri ilə yanaşı, eyni zamanda ağacla birlikdə simbioz həyat yaşayaraq gövdə üzərində parazitlik edən digər bitki adı sarmaşığı da onun inkişafını mənfi təsir göstərir.

Tədqiqatın nəticələri **cədvəl 1.**-də verilmişdir. Nəticədə ortalama diametr 47,75 sm saxlanıldı.

Project: inspection		Tree: eldarica							
Location: denderiy		Tree species: Pinus							
No.	Sensor ID	Height [cm]	Pos [cm]	Pos information	Pos offset [cm]	Diameter [cm]	Radius Diff [cm]	Bending [%]	Level
1	6095	60,00	150,00	Level 0 circumference	0,00	47,75	0,00	100	0
2	6096	60,00	28,00	Pos offset -> Sensor 2		47,75	0,00	100	0
3	6097	60,00	60,00	Pos offset -> Sensor 3		47,75	0,00	100	0
4	6098	60,00	90,00	Pos offset -> Sensor 4		47,75	0,00	100	0
5	6099	60,00	120,00	Pos offset -> Sensor 5		47,75	0,00	100	0

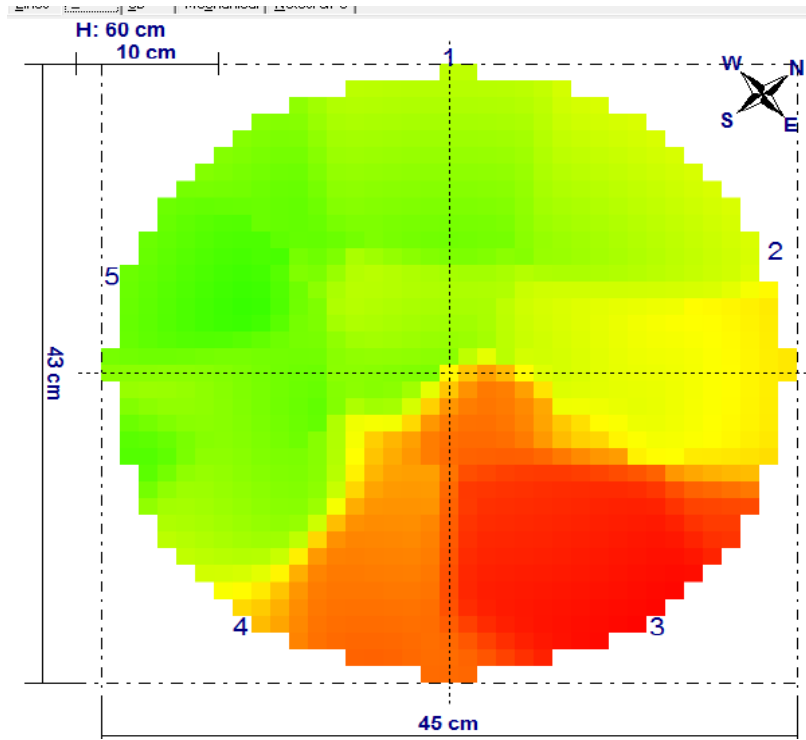
Level: 0

Cədvəl 1. *Pinus Eldarica* gövdəsinin. *Pinus Eldarica* gövdəsinin arbotomla tomoqrafiyası

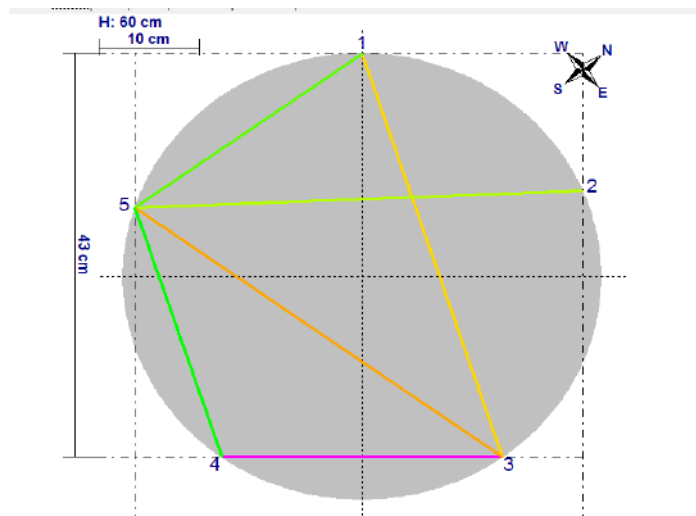
Qoşulan arbotom cihazının verdiyi elektrik impulsları komputerin monitorunda məhz arbotom cihazının xüsusi proqramında əks olunur. 2D tomoqrafik görüntünün müvafiq vəziyyətindən olan kiçik nümunənin ağac sıxlığı və stres dalğası sürəti hesablanmış və qiymətləndirilmişdir. Elektrik siqnalı ötürücü zond ilə ağacdən keçən bir stres dalğası nəbzinə çevrilir, qəbuledici zond tərəfindən qəbul edilir və daha sonra düzgün şəkildə gücləndirilə və görüntülənə bilən bir elektrik siqnalı ötürür.

Alınan nəticəyə əsasən, şəkildə görüldüyü kimi 2 və 3 işarələnmiş gövdə sahəsində çürümə başlamış, 3 və 4 sahələrində isə çürümə artıq kəskinləşmişdir. Ağaca diqqət yetirdikdə məlum oldu ki, məhz arbotomun 3 və 4 elektrik impulsları qoşulan hissəsində adi sarmaşiq gövdə boyunca inkişaf edərək daxilə keçmiş və ağac gövdəsində parazitlik edir.

Bu səbəbdən ağac gövdəsi bu hissədə kəskin şəkildə çürüməkdədir. Buradan aydın olur ki, çürümə prosesi 2 və 3 elektrik impulsları olan hissədə deyil, 3 və 4 olan hissədə başlamış, burada kəskinləşmiş, daha sonra ətraf hissələrə artaraq çürüntü sahəsi genişlənməmişdir. (Şəkil 2.)

Şəkil 2. *Pinus eldarica* gövdəsinin tomoqrafiyasının 2D görüntüsü.

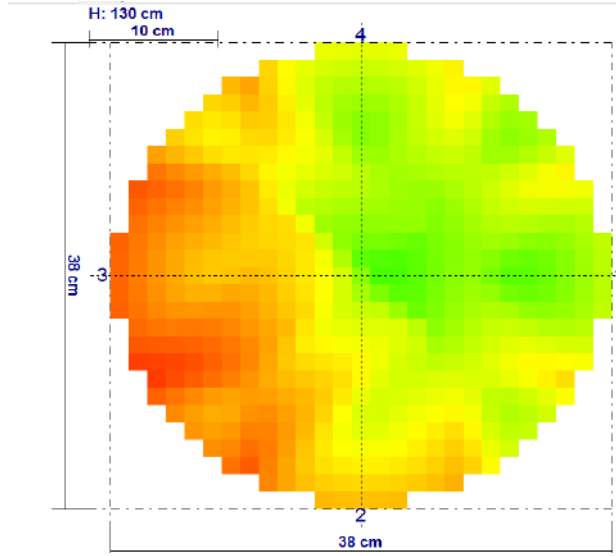

Şəkil 3. *Pinus eldarica* gövdəsində elektrik impulslarının keçiriciliyi.

İmpulsların keçiriciliyinə də diqqət yetirsək, görürük ki, 3 və 4 arasında keçiricilik tünd çəhrayı rəngdədir. (Şəkil 3.)

İqlim amillərinin də gövdənin çürüməsinə təsiri olub olmadığını öyrənmək üçün Eldar şamının solunda yerləşən digər Eldar şamı gövdəsinə də arbotom qoşulmuşdur. Bu zaman elektrik impulsları yenə eyni aralıqlarda 30 sm məsafə fərqlə bağlanılsa da, hündürlüyü nisbətən daha yuxarı 130 sm məsafədən götürülmüşdür. Cihazın başlanğıcı sağdakı *Pinus eldarica* növünün gövdəsi tərəfindən bağlanılır. Monitorda alınan nəticələrdən aydın oldu ki, sağdakı Eldar şamı şərqdən gələn hissədə inkişaf yaxşı gedir. Lakin digər

Şəkil 4. İkinci Eldar şamının tomoqrafiyasının 2D görüntüsü.

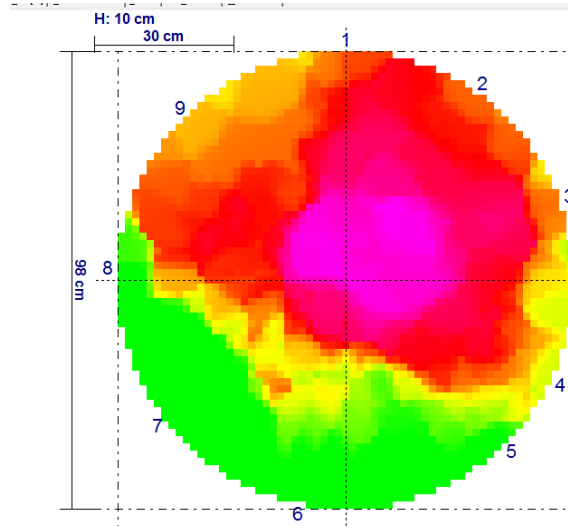
tərəfdə az miqdarda belə olsa çürümə başlayıb. (Şəkil 4.) Əgər çürümənin qarşısı alınmazsa, artıq sağlam hissəyə də yayılaraq ağacı məhv edəcək. Buradan belə nəticəyə gəlmək olar ki, iqlim amillərindən küləyin sürətinin də ağacın inkişafında və böyüməsində rolu böyükdür.

Dendrologiya İnstitutunun ərazisində növbəti tədqiqat aparılan Xəzər lələyi növü yuxarı hissədə müxtəlif ağacların arasında çətirlərin işığın qarşısını aldığından kölgəli yerdədir. Bu növ üzərində tədqiqat aparmaqda məqsəd aşağı hissədən çürüməkdə olan bu ağacın arbotom vasitəsilə elektrik impulsları ötürülən zaman tomoqrafiyasında çürümənin daxilə də keçib keçmədiyini yoxlamaqdır. (Siegert, 2013: 27-29) (Şəkil 5.)

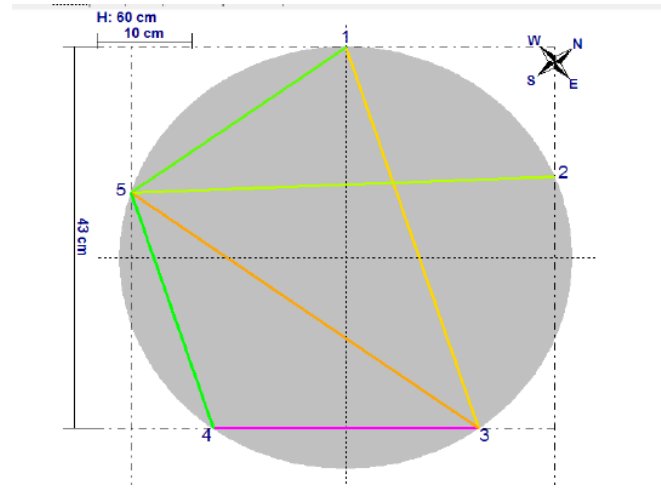

Şəkil 5. *Gleditsia caspia* Desf. növlərinin gövdə görünüşü

İlk olaraq zondlar 10 sm hündürlükdən bağlandı. Bundan öncəki tədqiqatlardan fərqli olaraq ara məsafə də müxtəlif ölçülərdə götürüldü. Gövdə qalın və enli olduğundan elektrik naqillərinin də sayı 5 yox, 9-a qədər artırıldı. Nəticədə ortalama diametr 98,68 sm alındı və monitorda xaricdən gözlə görünən böyük oyuğun daxilində çürümə aşkar edildi. (**Şəkil 6.**)

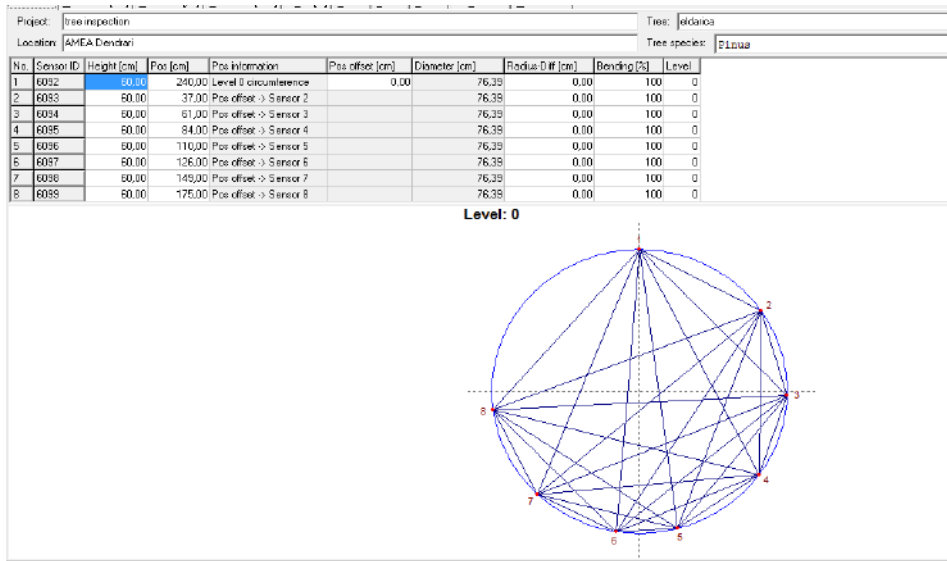
Şəkil 6. Xəzər lələyi gövdəsinin 2D görüntülü tomoqrafiyası

Şəkil 7. Xəzər lələyi gövdəsində elektrik impulslarının keçiriciliyi.

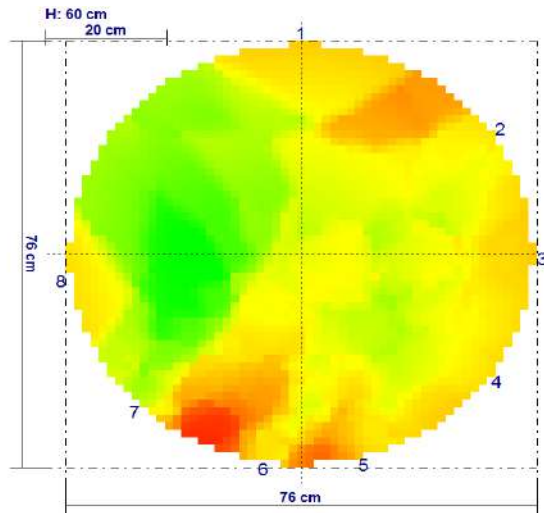
İmpulsların keçiriciliyinə də nəzər salsaq, məlum olar ki, Xəzər lələyi bitkisinin gövdəsində keçiricilik olduqca zəif olmaqla yanaşı, demək olar ki, bəzi hissələrdə tamamilə yoxdur. Bu da bitkinin inkişafını ləngidərək onu məhv edir. Gövdənin dib hissəsindən artıq çürüməyə başlayan ağac çürümənin qarşısı alınmasa, bir neçə müddət sonra tamamilə məhv olacaq.

Gövdənin yuxarı hissəsi hələ sağlam göründüyündən çürümənin daxilə keçib-keçmədiyini yoxlamaq üçün bu hissənin tomoqrafiyası da Arbotom cihazı vasitəsilə yoxlanıldı. İkinci zondlar yerdən 60 sm məsafədə quraşdırıldıqdan sonra fərqli aralıqlarla elektrik naqilləri bağlandı. Ağacın gövdəsi yuxarıya doğru ensizləşdiyindən ortalama diametr 76,39 alındı. Aşağıdakı cədvəldə alınan nəticələr göstərilmişdir. (**Cədvəl 2**)

Cədvəl 2. Xəzər lələyi ağacının gövdəsinin yuxarı hissəsinin tomoqrafik məlumatları.

Elektrik impulslarını ötürən zaman monitorada yaranan görüntü sübut etdi ki, çürümə yuxarıya doğru artmağa başlasa da, gövdənin yuxarı hissəsində çürümə prosesi çox deyil. (**Şəkil 8.**)

Şəkil 8. Xəzər lələyi ağac gövdəsinin 2D tomoqrafiyası

Buradan belə nəticəyə gəlmək olur ki, ağacın gövdəsində hər hansı bir səbəbdən (iqlim amillərindən, müxtəlif xəstəlik törədən həşərat və zərərvericilərin təsirindən və s.) oyuq yaranmış, zamanla daha da böyümüş, müxtəlif həşəratların yuvasına çevrilmiş, nəticədə ağac daxildən də məhv olmağa başlamışdır. Çətir hissə normal inkişaf edib, yarpaqlarla zəngin olsa da, budaqların bir hissəsində artıq quruma prosesi başlamışdır. Belə görünür ki, əgər çürüməni artıran səbəb aradan qaldırılmazsa, zamanla ağac tamamilə məhv ola bilər. Azərbaycanın nadir bitkilərinin də olduğu AMEA Dendrologiya İnstitutunun ərazisi məlum olduğu üzrə insanların hər zaman diqqətini çəkməklə yanaşı ən yaxşı istirahət etdikləri məkanlardandır. (Məmmədov, İsgəndər, Talıbov 2016: 10). İnstitutumuzun rəhbərliyi buraya gələn qonaqların gününün ən yaxşı şəkildə keçməsi üçün hər şəraiti yaratmağa çalışır. Böyüklərdən çox müxtəlif yaş qrupunda olan balacalar üçün əylənərək öyrəndiyi bu gözəl guşədə onların təhlükəsizliyinə xüsusi diqqət yetirilir. Bunun üçün edilən növbəti işlərdən biri də İnstitutun yeməxanasında əylənərək qırılmaq üzrə olan ağacın insanlara zərər vermədən aradan qaldırılması idi. Lakin ağac əylsə belə onun daxili çürüməmiş ola bilərdi. Bu səbəbdən bitkinin tomoqrafiyası aparılmadan onu kəsmək doğru deyildi. Beləliklə, ağacın daxilində impuls yeridilərək müəyyən olundu ki, həqiqətən də bu ağacda çürümə prosesi xeyli irəlilədiyindən onu aradan qaldırmaq üçün artıq gecdir və bu ağac insanlar üçün təhlükə yaratdığından kəsilməlidir. (**Şəkil 9.**)

Şəkil 9. Arbotom cihazı vasitəsilə ağac gövdəsinin daxili tomoqrafiyası

İlin son aylarında İnstitutun yuxarı hissəsində cərgə ilə düzülmüş Eldar şamlarının budaqları xaricdən çürümüş görsəndiyindən onlar üzərində tədqiqat aparıldı. 10 şam ağacının daxili tomoqrafiyası Arbotom vasitəsilə müəyyən edildi. (Şəkil 10.)

Şəkil 10. Şam ağaclarının tomoqrafiyası

Alınan nəticələr sübut etdi ki, ağacların çürüməsi daxilə doğru xeyli irəliləmişdir. Müxtəlif səbəblərdən olan bu çürümələrin qarşısının alınmasının mümkün olub-olmadığını müəyyənləşdirmək isə “Bitkilərin mühafizəsi” laboratoriyasının öhdəliyinə verildi. Çürümənin hansı səbəblərdən yarandığı müəyyən edildikdən sonra onların aradan qaldırmasının mümkünlüyü araşdırılacaqdır.

Nəticə

Aparılan elmi-tədqiqat işi nəticəsində aydın oldu ki, Arbotom cihazı ağaclar üçün mühüm əhəmiyyətə malik bir cihaz olub, elektrik impulsları vasitəsilə stres dalğalar ötürülərək ağacların tomoqrafiyasını ölçüb daxilədəki çürüməni aşkar edir və bununla da ağacların çürüməsi vaxtından əvvəl məlum olduğundan çürümənin artmasının qarşısı alınır. Xaricdən çürümüş görünən ağacı kəsmədən əvvəl daxilindəki çürümənin dərəcəsini müəyyən etməklə ağacı kəsmədən çürüməni aradan qaldırmaq olar. Nəticədə ağacın gələcəkdə məhv olma təhlükəsi aradan qaldırılı bilər. Son dövrlərdə Arbotom cihazı ilə aparılan tədqiqatlarla bir çox ağacın kəsilmə təhlükəsi aradan qaldırılmış və bu sayədə bir xeyli ağac məhv olma təhlükəsindən xilas olmuşdur.

Ədəbiyyat

1. Anonymous, “Stress Wave Tomography for the Quantification of Artificial Hole Detection in Camphor Trees (*Cinnamomum camphora*)”, 2012.
2. SIEGERT Bodo, “Comparative Analysis of Tools and Methods for the Evaluation of Tree Stability”, *Arborist News*, aprel 2013.
3. FARZALIYEV Vagif, “Prognostication Of Plantation Possibilities Of *Pinus Eldarica* Medw. By Use Of Geoinformational Technologies”, *Applied Ecology And Environmental Research* Beynəlxalq Elmi Jurnalı, iyun 2016.
4. T.S.Məmmədov, “Azərbaycanın Dendroflorası”, I cild, *Elm və təhsil* nəşriyyatı, 2011.
5. T.S.Məmmədov, “Azərbaycanın Dendroflorası”, III cild, *Elm və təhsil* nəşriyyatı, 2016.
6. ZAMBRANA Paniagua, BUSSMANN W. Rainer, “Ethnobotany of the Caucasus”, *European Ethnobotany* kitab nəşrləri, iyun 2017.
7. T.S.Məmmədov, E.O.İsgəndər, T.H.Talıbov, “Azərbaycanın Nadir Ağac və kol bitkiləri”, *Elm* nəşriyyatı, 2016

Теймур Акиф оглу Гаджиев

Западный Каспийский университет, преподаватель
timbas.1979@gmail.com

ИССЛЕДОВАНИЕ ЭРОЗИОННЫХ ПРОЦЕССОВ ПОЧВЕННЫХ ЭКОСИСТЕМ СЕЛЬСКОХОЗЯЙСТВЕННЫХ ЗЕМЕЛЬ ГЕДАБЕКСКОГО РАЙОНА АЗЕРБАЙДЖАНА С ПРИМЕНЕНИЕМ ГИС ТЕХНОЛОГИЙ

Резюме

В статье приводятся результаты сравнительного анализа исследований степени изменения эродированности почв сельскохозяйственного назначения Гедабекского района после 40 летнего периода. В результате исследований было обнаружено влияние эрозии на морфогенетические свойства типично горно-коричневых и горночерноземных почв. Несмотря на глобальные изменения климата (в сторону потепления) сформированных на горнолесной зоне Гедабекского района Азербайджана после 40-летнего промежутка также как и раньше существенно не изменился характер потока гумуса в глубине профиля. Сказанное подтверждается наблюдаемым повышением гумуса на верхних, и постепенном уменьшении на нижних слоях горизонта.

Ключевые слова: почвенный покров, эрозионный базис, почвенная карта, масштаб, поверхностный наклон, агропромышленная специализация

Research of erosion process of soils ecosystems agricultural lands of Gedebe region of Azerbaijan with the application GIS technology

Summary

In this history of the lands Gadabay district, is explored about research scholars work is given short remainder which they did it at different times of the 20th century in the territory of the district. Erosion has a wide range in the local climate of Azerbaijan from this point of view, it is often possible to come across different types of erosion (washout, weathering, deflation) in many types of soils in the republic. As a result, the top fertile layer of soils is washout and as a result the soil is deprived of humus layer. In this article, changes in erosion processes in Gadabay region have been investigated on cosmic descriptions in different years.

Key words: land cover, erosion base, land map, scale, surface inclination, agroindustrial specialization

Введение

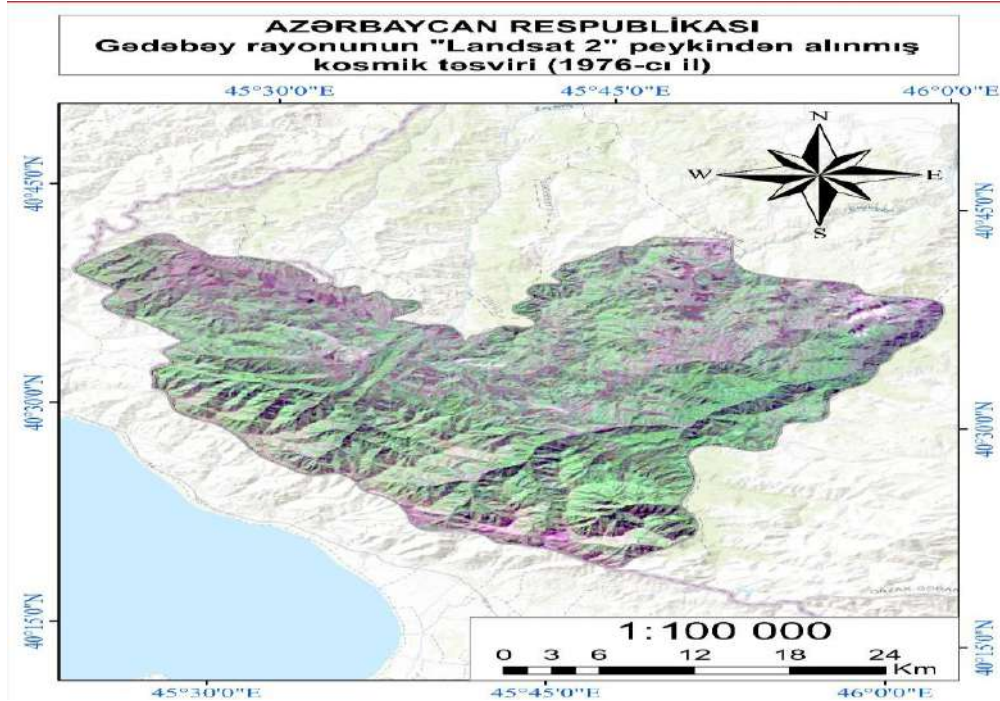
Территория Гедабекского района, заселенная еще с древнейших времен, расположена в северной части Малого Кавказа и условно может быть разделена на 3 участка-высокогорье, средне и низкогорье. Горные участки средней высоты использовались для посевов и выпасов, а высокогорье как летние пастбища. Первые исследования по изучению почвенного покрова Гедабекского района, в основном касающиеся выявления принадлежности к номенклатурной системе были проведены М.М.Салаевым [1] еще 50-е годы прошлого века. Несколько позже, главный научный сотрудник сектора «Эрозии» Мин. Сел. Хоз.-а Азерб.ССР. А.Н.Изюмов [2], исследовал почвенную эрозию этих территорий в масштабе 1: 100000. На базе данных накопленных в ходе исследований ими были подготовлены противоэрозионная карта района и картосхема мероприятий по улучшению сельскохозяйственных земель. Затем в 1957-1959гг, научный сотрудник того же сектора Г.Г.Гасанов под руководством А.Н.Изюмова проводил полевые исследования по почвенной эрозии на участках с площадью приблизительно 60000 га, расположенных на левом берегу горной части бассейна Шамкирчай [3]. По результатам проведенных им полевых работ, сначала на топографической карте в масштабе 1:50000 были нанесены данные поверхностного наклона и глубинно-эрозионного базиса, а затем указаны количество балок и оползней образованных ущельями высохших рек.

Метод исследования. Степень эродированности исследуемых почв проводились по сравнительному географическому методу К.А.Алекперова.

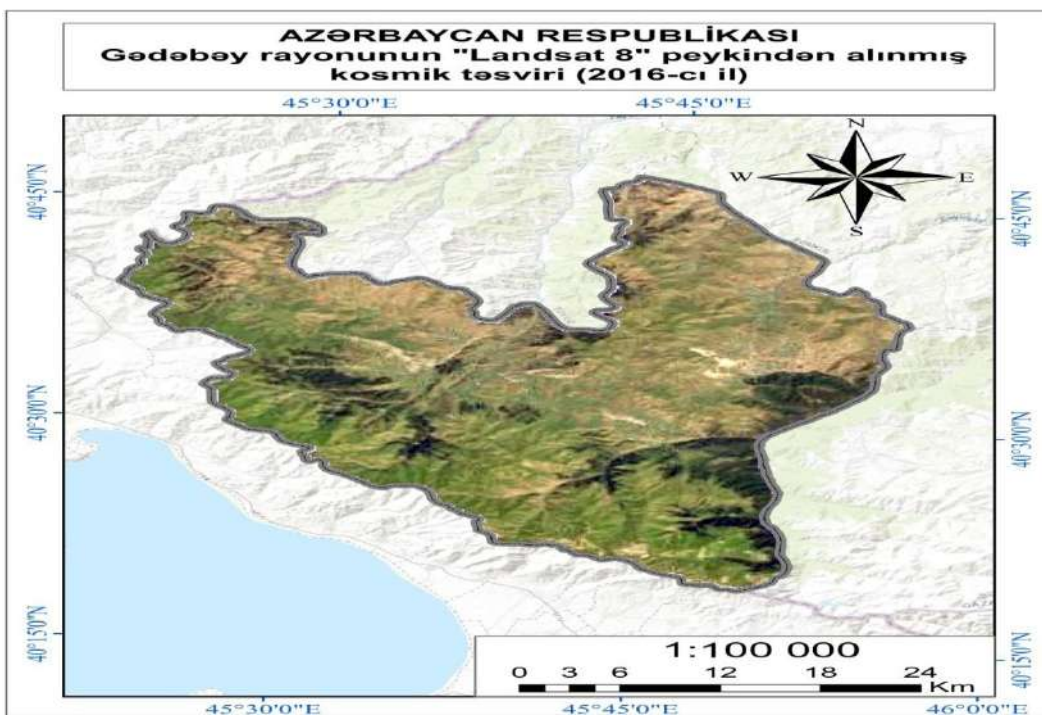
Анализ. С целью изучения влияния формы и гипсометрических показателей рельефа местности на развитие эрозионных процессов были рассмотрены мультиспектральные космические снимки полученные из спутников Ландсат 2 и Ландсат 8 произведенных в активном режиме в разное время (1976 и 2016 годах) [4,5]. Ниже наглядно представлены изображения электронных картосхем созданных на базе космических снимков снятых 1976 и 2016 году, которые подверглись обработке с

использованием программного обеспечения АРГ ГИС версии 10.3 дополненными данными результатов полевых исследований эрозионных процессов происходящих на территории Гедабекского района [6]. Сравнение этих двух снимков, наглядно показывают, что за прошедшие 40 лет земли отведенные под сельскохозяйственные угодья подверглись среднему и сильному степени эродированности, что создает угрозы для почвенной экосистемы названного региона. (Снимок 1,2)

(Снимок 1)

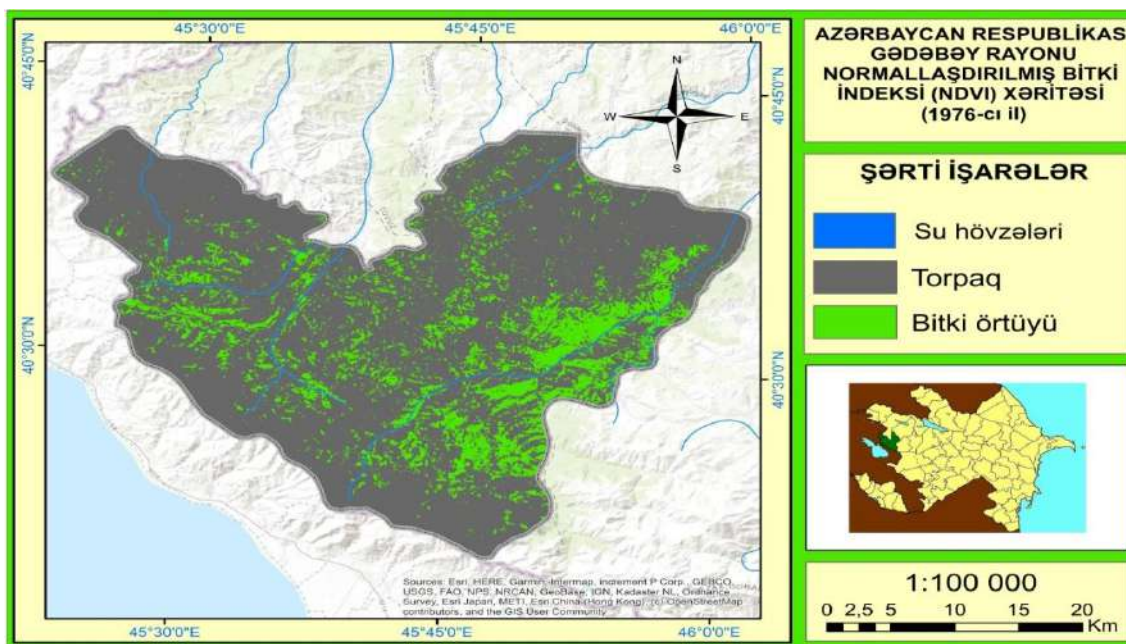

(Снимок 2)

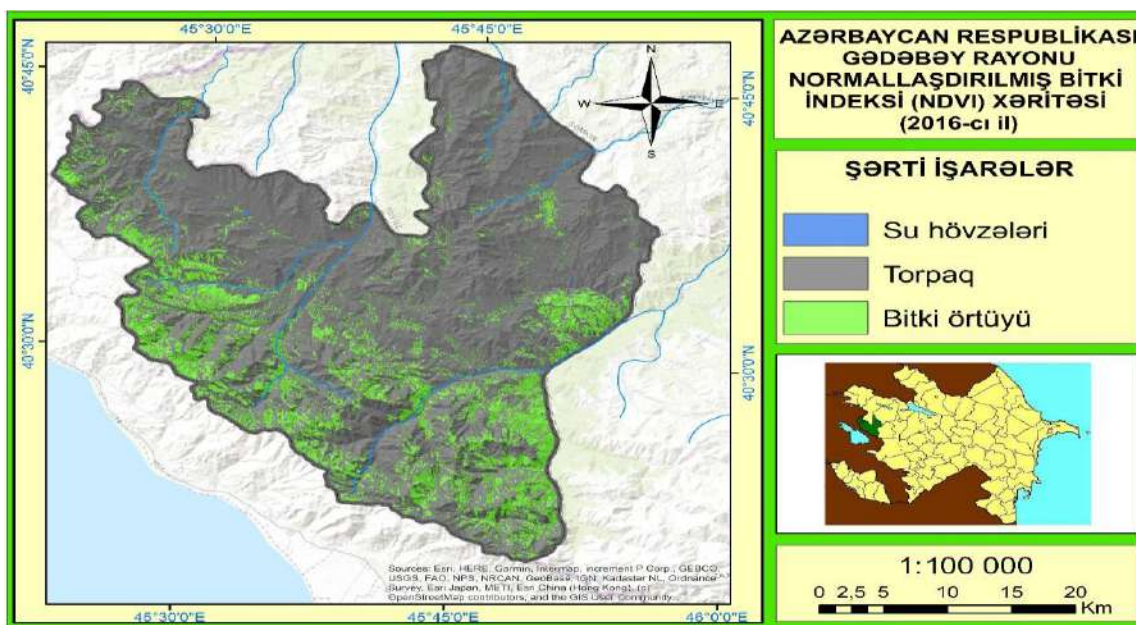

Как показали наши визуальные наблюдения, образование новых элементов в морфологической структуре почвенного покрова территории, тесно связано с развитием эрозионных процессов. (Карта 1,2)

(Карта 1)

(Карта 2)

Полевые исследования проведенные на исследуемой территории показали что, на склонах с уклоном более 11% расположены горно коричнево-лесные почвы, а другие типы почвы (горный чернозем и горно серо-коричневый) расположены на участках с уклоном менее 11%. Расчеты показали что, почвы относительно устойчивые к вымыванию (I уровень опасности) расположены на основной части территории и занимают 6,5% от общей площади исследуемой территории, а среднеустойчивые (II уровень опасности), слабоустойчивые (III уровень опасности) и полно устойчивые почвы занимают участки равные 11,6%, 9,0% и менее 1,0% от общего, соответственно.

Выводы

Анализ настоящего состояния степени эродированности сельскохозяйственных земель Гедабекского района показало, что после 40 летнего промежутка эрозионные процессы интенсифицировались вследствие природных и антропогенных воздействий. Результаты анализов почвы свидетельствуют об повышенной степени деградации земель отведенных под пашни по оснащению к пастбищам. Выращивание сельскохозяйственных культур привело к деградации структуры, к слитности плодоспособного горизонта, и высветлению профиля.

Литература

1. Салаев М.М. Почвы и условия почвообразования в Гедабекском районе. Труды института Агрохимии и Почвоведения АН Азерб. ССР, том IV, Баку 1946, стр. 22-65.
2. Изюмов А.Н. Почвенно-эрозионные исследования в Гедабекском районе. Научный фонд Института Агрохимии и Почвоведения. Баку, 1957, стр. 86.
3. Изюмов А.Н., Гасанов Г.Г. Характеристика эрозия почв в левобережной горной части бассейна реки Шамхорчай в целях борьбы с нею. Научный фонд Института Агрохимии и Почвоведения. Баку, 1957, стр. 179.
4. Мишев Д. Дистанционные исследования Земли из космоса. Москва: Изд. «Мир» 1985, 175-179; 287 стр.
5. Книжников Ю.Ф., Кравцова В.И., Тутубалина О.В. Аэрокосмические методы географических исследований. Изд. «Академия», Москва, 2004, 336 стр.
6. Соловей Т. Пространственный анализ с использованием инструментария геоинформационных систем. Учебное пособие. Польша: 2012, 95 стр.

DOI: 10.36719/2663-4619/24.07.20/01/224-228

Aytən Məmməd qızı Məmmədova
Azərbaycan Dövlət Neft və Sənaye Universiteti, magistr
ayten.memmedova@list.ru

AĞAC EMALI TULLANTILARINDAN TİKİNTİ MATERİALLARININ ALINMASI

Xülasə

Ağac insanın istifadə etdiyi ən çox axtarılan materiallardan biri olmuşdur və qalır. Ondan məhsullara yer olmayacaq bir fəaliyyət sahəsi tapmaq çətinidir. Ağac emalı zamanı təkrar emal edilməli və ya atılmalı olan tullantılar əmələ gəlir. Ağac tullantılarının peşəkar emalı ətraf mühitin qayğısına qalmaq və yaxşı pul qazanmaq imkanı verən gəlirli bir işdir. Ağac tullantılarının növləri Müasir texnologiyalar ağacdan maksimum istifadə etməyə imkan verir, lakin israf olmadan bunu etmək sadəcə mümkün deyil. Meşələrin qırılmasından və kəsilməsindən başlayaraq hazır məhsulun emalının son mərhələsinə qədər işin hər mərhələsində görünür. Ağac emalının əsas tullantıları: yarpaqlar və ya iynələr; ağacın qabığı; rizomlu kötlər; müxtəlif fraksiyaların yonqarlığı; ağac cipsləri və qırıxmalar. Dağılıqdan sonra qalan çiçəklər və kiçik filiallar ən yaxşı həll yolundan uzaq olan yerə çürük buraxırlar. Çürüyən meşə, meşə zərərvericiləri üçün yetişdirici bir yerdir. Bəzi hallarda, bu cür tullantılar yandırılır, lakin səmərəsiz bir şəkildə atılma üsuludur. Təmizlənməmiş odun yandırmaq atmosferi çirkəndirir və isti küləkli hava şəraitində kiçik bir yanğın tam meşə yanğına səbəb ola bilər. Tullantıların emalı daha rasionaldır, bu müddət ərzində bir sıra faydalı materiallar rədd edilmədən əldə edilə bilər.

Açar sözlər: ağac, ağac tullantıları, odun, meşə, ağac emalı

Processing of building materials from wood processing waste

Summary

Wood has been and remains one of the most sought after materials used by man. It is difficult to find a field of activity where there would be no place for products from it. In the course of woodworking, waste is generated that must be recycled or disposed of. Professional processing of wood waste is a profitable business that allows you to take care of the environment and make good money on it. Types of wood waste Modern technologies allow the maximum use of wood, however, it is simply impossible to do without waste. They appear at every stage of the work, starting from deforestation and cutting, and ending with the final stage of processing the finished product. The main waste of wood processing: leaves or needles; bark of tree; stumps with rhizome; sawdust of different fractions; wood chips and shavings. Foliage and small branches left after felling often leave rot on the ground, which is far from the best solution. Rotting wood is a breeding ground for forest pests. In some cases, such waste is incinerated, but it is an inefficient disposal method. Burning uncleaned wood pollutes the atmosphere, and in case of hot windy weather a small fire can cause a full-blown forest fire. Waste processing is much more rational, during which a number of useful materials can be obtained from rejection.

Key words: wood, wood waste, wood, forest, wood processing

Giriş

Müasir istehsalda meşə materiallarından istifadə etməklə yanaşı ağac məmulatının ikinci (təkrar) istehsalı və onun əsasında innovasion materialların hazırlanması geniş yayılmışdır. Ağac məmulatının təkrar istehsalı texnoloji proseslərin sadəliyi, avadanlığın aşağı qiyməti və yüksək peşəkarlığa lüzum olmaması ilə fərqlənir.

Ağacların kökü, qabığı, budaqları yığıldıqdan sonra istehsal müəssisəsinə verilir. İri hissələr və yonqarlar xırdalanır və kağız istehsalı üçün sellüloza kağız kombinatlarına göndərilir, hidroliz üçün istifadə olunur, onlardan kimyəvi preparatlar və tikinti materialları hazırlanır.

Ağacdən plitələrin hazırlanması üçün işlənən texniki yonqarların istehsalı xüsusi şərait tələb edir. Xırdalamaq üçün disklə doqrama aqreqatları və nəql xətlərindən (qaşovlu, lentli, konveyer) istifadə olunur.

İstehsal üçün əhəmiyyəti olmayan ağac tullantılarından yüksək temperaturlu piroliz üsulu ilə enerji alınır.

Taxta kəpəyini bağ və fermer təsərrüfatları əlaqə onlardan kompost istehsalı və mal-qaraya döşək kimi istifadə edirlər. Bunlardan biotualetlər üçün doldurucular, ağac kömürü və istilik pelletləri almaq üçün istifadə olunur.

Ağac tullantıları betondan sonra tikinti və söküntü zibilinin ikinci ən böyük tərkib hissəsidir. Bu tullantıların çox hissəsi ya poliqonlara atılır ya da yandırılır. Bu isə nəticə etibarilə ya poliqonlara ayrılan geniş sahələri tutur (poliqonda saxlanılan bütün materialın 10 faizi) ya da yandırılma zamanı atmosfərə arzuolunmaz tüstünün yayılmasına səbəb olur. Poliqonda yerləşmiş hər ton ağacın 600 kq CO₂ qədər zərərli miqdarda metan çıxardığı düşünülür.

3 cü variant-ağac tullantılarını təkrar emala qaytarmaqla ondan yeni məhsulların alınması, artıq yükəndən və arzuolunmaz tüstüdəndən azad olmaq üsuludur.

Tətbiq sahəsi çoxprofilli olan ağac istehlakda çox vaxt qənaətlə istifadə olunmadığından təkrar istehsala yararlı olan tullantıların müshahidə olunur. Bu baxımdan da ağac tullantılarının təkrar emalı iqtisadi istehsalın aktual problemlərindən biridir. Taxta tullantılarının tikinti işlərindən və təkrar məhsullara çevrilməsindən təmizlənməsi təbii ehtiyatların dəyişdirilməsinə imkan verir və sənaye ekologiyasının sərhədləri daxilindəki ekoloji yükləri minimuma endirir. Bu sahədə texnoloji yeniliklər ağac tullantılarının atılması problemini effektiv şəkildə həll edə və tikinti sənayesinin material istifadəsini və davamlılığını artırma bilər. Deməli ağac tullantıları mühüm iqtisadi və ekoloji bir məsələni ifadə edir.

Ağacın bir xammal kimi xarakterik bir xüsusiyyəti, təbiətin tamamilə təkrar istehsal etdiyi yeganə əsas xammal olmasıdır və ömrünün sonunda ağacdən hazırlanan məhsullar dəfələrlə təkrar emal edilə bilər və ya enerji istehsalı üçün istifadə olunur.

2013-cü ildə Polşada tikinti sektoru tərəfindən yaradılmış istehlakdan sonrakı ağac tullantılarının ehtiyatlarının həcmi müəyyənləşdirməyə yönəlmiş tədqiqatların nəticələri göstərmişdir ki, tikinti nəticəsində yaranan istehlakdan sonrakı ağac tullantılarının miqdarı 3,4 milyon m³-dən çox olmuşdur ki, bunun da 85% -i mişar tullantıları, 11% -i ağac əsaslı materialların tullantıları və 4% -i yuvarlaq ağac tullantılarıdır.

Ağac emalı tullantılarından emal olunan tikinti materialları əsasən süni materiallarla əlaqədardır. Belə ki emal prosesi zamanı kimyəvi texnoloji təsir nəticəsində ağacın kimyəvi tərkibində qismən və ya tam dəyişiklik baş verir.

Ağac tullantılarının əhatəsi çox genişdir.

1. Sawdust hidroliz zavodlarında, kərpic, gips vərəqələrinin istehsalı, istilik üçün istifadə edilə bilər.

2. Ağac qırxmalarından evlərin tikintisində istifadə olunan ağac qırqma və sement-təraş plitələrindən hazırlana bilər.

3. Kağız ağac tullantılarından hazırlanır; onlar kənd təsərrüfatında da istifadə olunur.

4. Əsasən iynəyarpaqlı növlərdən olan çiplər, xüsusiyyətlərinə görə unikal olan tikinti materialının taxta beton istehsalı üçün istifadə olunur.

Ağac tullantılarını ucuz və ya pulsuz harada əldə etmək olar

İstənilən bir sahədə odun istifadə edərkən, istər mebel istehsalı, istər tikinti, istərsə də, ağac tullantıları 35-50% arasında ola bilər.

Şəhərlərdə odun tullantılarının təkrar emalı ciddi bir problemdir. Onlar ağaclara qulluq zamanı və küçədəki, parklarda, meşə parklarında, meydanlarda yaşıl boşluqların sanitariya kəsilməsi zamanı əmələ gəlir. Bu tullantılar aşağı keyfiyyətli orta ölçülü ağacları təmsil edir:

- buğalar;
- zirvələr;
- yarpaqlı və iynəyarpaqlı növlərin pelletizing.

Tikinti və söküntü sahələrindən (C&D) çıxarılan odun tullantıları, daha da problemli hesab edilir. Belə ki bu tullantılar, tərkibi xrom və ya ağac tullantıları ilə qarışdırılmış qeyri-üzvi maddələr kimi ağır metallar ola bilər. Bu maddələr sementin nəmləndirmə reaksiyasını gecikdirmək, taxta sement uyğunluğunu azaltmaq və ya sağlamlıq və ətraf mühit problemləri yaradacaq sızma elementləri olma səbəbiylə tətbiq çeşidini məhdudlaşdırmaqla istehsal prosesini poza bilər.

Urbanizasiya və tikinti sahəsindəki sürətli artım sementə, xüsusən beton istehsalına tələbatı artır. Bununla birlikdə sement və beton istehsalı karbon qazının tullantılarını və təbii aqreqlərin tükənməsini artırır. Beləliklə, konkret tətbiqlər üçün alternativ materiallar lazımdır. Bu materiallardan biri də ağac tullantılar külü hesab edilir.

Əvəzedici material olan **ağac tullantıları külü** ağacdən hazırlanan bitkilərdən, pulpa və kağızdan və digər ağac yandıran sənaye obyektlərindən əldə edilir. Bəzi sənaye sahələri odun tullantılarını yandırıcı sobalarda yandırır və bununla da ətraf mühitin əsas problemi olan atmosfer çirklənməsinə səbəb olur. Ağac tullantıları külü betondakı sement və ya aqreqlər üçün əvəz materialı kimi səmərəli istifadəsinə dair hərtərəfli araşdırmanı təmin etməlidir ki həm iqtisadi həm də ekoloji təminatı eyni balansda saxlaya bilsin. Bu məqsədlə də ağac tullantıları külü istifadəsi barədə ümumi məlumat formalaşdırılmalı, inkişaf meyilləri vaxt, gücü və davamlılıq xüsusiyyətlərinə uyğun olaraq öyrənilir. Bu vaxt, ağac tullantıları külü pozzolanik bir aşqar kimi təsiri eko-beton tətbiqləri üçün ümumiləşdirilməlidir. Ağac tullantıları külü sement və betonda olması davamlı inkişaf və sifir tullantı texnologiyası üçün faydalıdır və onun faydası ilə bərabər istifadəsi ilə bağlı ekoloji problemlər və ətrafdakı təhlükəli təsirlərin azaldılması yolları da ətraflı nəzərdən keçirilməlidir.

Yonqarların səmərəli istifadəsi

Yonqar beton istehsalı. Həm müəssisələrdə, həm də özəl olaraq mümkündür;

- heyvandarlıq fermalarında mişar yemi mal-qara üçün yataq kimi istifadə edilə bilər;
- istixanalarda, sənaye istixanalarında, yonqar bitkiləri mayalandıraraq torpağın tərkib hissəsi kimi çıxış edə bilər;
- özündə olan yonqar əla yanacaqdır;
- yonqar - kənd təsərrüfatında kompost;
- fərdi evlər üçün, çardaqlarda və zirzəmilərdə qızdırıcı kimi istifadə olunur;
- DSP, FLboard, MDF, yonqar mebel dizaynları - əsas xammal istehsalı;
- sənayedə kanalizasiya təmizləyici qurğular üçün, talaş tullantı suları üçün bir filtr rolunu oynaya bilər;
- torf ilə yarımda kəsilmiş mişar - quru şkaflar üçün əla doldurucu.

Ağac emalı tullantılarından hazırlana bilər:

- * Yapışqan panellər
- * panellər
- * lövhələr
- * panel parket
- * qapı çərçivələri
- * dam örtükləri
- * suvaq örtükləri
- * dam örtükləri
- * şingles
- * ağac kəsmə üçün boşluqlar
- * taxta beton
- * divar blokları
- * onlardan panellər
- * ağac lifi
- * ağac, mişar

Əvvəlcədən işlənmədən (yonqar, qırıntılar) və ya üyüdüldükdən sonra (ağac çipləri, əzilmiş ağac, ağac yunu) ağac tullantıları mineral və üzvi bağlayıcılara əsaslanan tikinti materiallarında aqreqlər rolunu oynaya bilər, bu materiallar aşağı toplu kütlə və istilik keçiriciliyi, həmçinin yaxşı işləmə qabiliyyəti ilə xarakterizə olunur. Taxta aqreqlərin mineralizasiya ilə emprenye edilməsi və sonradan mineral bağlayıcılarla qarışdırılması biostabillik və onlara əsaslanan materialların aşağı yanma qabiliyyətini təmin edir. Taxta aqreqlərdəki materialların ümumi çatışmazlıqları-yüksək su udma və nisbətən aşağı su müqavimətidir. Təyinatı görə bu materiallar istilik izolyasiya edən və struktur-istilik izolyasiya edənlərə bölünür.

Arbolit - bitki mənşəli aqreqlərdəki yüngül beton, mineralizator həlli ilə əvvəlcədən təmizlənmişdir. Divar və arakəsmələrin, döşəmə plitələrinin və binaların örtüklərinin, istilik izolyasiya edən və səs izolyasiya edən plitələrin qurulması üçün panellər və bloklar şəklində sənaye, mülki və kənd təsərrüfatında istifadə olunur.

Taxta betondan-hazırlanan binaların qiyməti kərpicdən 20 ... 30% aşağıdır. Arbolitik quruluşlar qapalı havanın nisbi rütubətində 75% -dən çox olmamaqla işləyə bilər. Yüksək rütubətlə buxar maneə təbəqəsi tələb olunur.

Fibrolit, arbolitdən fərqli olaraq, bir doldurucu və eyni zamanda möhkəmləndirici bir komponentə **ağac yunu** daxildir. uzunluğu 200 ilə 500 mm arasında olan liflərdi və qalınlığı 0,25 ... 0,5 mm. Ağac yunu iynəyarpaqlı, nadir hallarda sərt ağacdan əldə edilir. Yüksək səs əmmə qabiliyyəti, asan işləmə qabiliyyəti, dırnaqlar, gips qatına və betona yaxşı yapışma ilə xarakterizə olunur. Lif taxtasının istehsalı texnologiyası ağac yununun hazırlanmasını, onu mineralizatorla işləməyi, sementlə qarışdırmağı, presləmə plitələrini və onların istiliklə işlənməsini əhatə edir.

Yonqar-beton mineral bağlayıcılara və ağac yonqarına əsaslanan bir materialdır. **Ksilolit**- maqnezium xlorid və ya sulfat həlli ilə qarışdırılmış bir maqnezium bağlayıcı və yonqar qarışığının sərtləşməsi nəticəsində əldə edilən süni bir tikinti materialıdır. Ksilolit əsasən monolit və ya prefabrik döşəmə örtükləri üçün istifadə olunur. Ksilolit döşəmələrin üstünlükləri nisbətən kiçik bir istilik əmsalı, gigiyena, kifayət qədər sərtlik, aşağı aşınma və müxtəlif rəngli rənglərin olmasıdır.

Texnoloji tərəqqi əsasən demək olar ki, istənilən ölçüdə olan tullantılardan hazırlanmış dülgərlik və ağac lifli lövhələrin, ağac beton (ağac beton), hissəcik lövhələri, qalxanlar və s. Bu cür plitələr və bir çox digər məhsullar xassələrinə görə anizotropikdir, qırılmaz, qurudulmur və məhsulu kimi gözəl divarlı qapılar, quraşdırılmış mebel, örtük panelləri, arakəsmələr, izolyasiya məhsulları və hissələri, divar blokları və panellər (ağac betondan hazırlanır), parket və dam örtükləri istehsalında istifadə olunur. və s. Buna baxmayaraq, bir çox kəsmə sahələrində və fabriklərdə çoxlu miqdarda tullantı yığılmağa davam edir.

Taxta lifli lövhələr (Fibreboard)-Fiberboard, taxta, dülgərlik, kontrplak və digər təbəqə materiallarına görə bir sıra üstünlüklərə malikdir.İstehsalında ağac mexaniki,termokimyəvi və ya kimyəvi-mexaniki olaraq nazik buir lifə çəkilir və sonra bərkidilir. Fibreboardın istehsalı üçün 2 üsul var:

1. Yaş (bir bağlayıcı əlavə dilmədən)
2. Quru (4-12% sintetik qətran əlavə edilməklə)

Piltələrin tərkibinə mexaniki möhkəmliyi artırmaq,həmçinin nəmə, yağına bəcəklərə və mikroorqanizmlərə, alov ləngidicilərə, antiseptiklərə və digər maddələrə qarşı müqavimət göstərir.

Fibreboardın 5 əsas qrupu var:

1. İzolyasiya edən
2. İzolyasiya edən və bitirən
3. Yarıbərk
4. Bərk
5. Həddən artıq bərk (superboard)

İstehsal olunan panellər yırtma modulu, elastiklik modulu, daxili bağlanma, qalınlıq şişməsi, suyun udulması, məhdudlaşdıran oksigen indeksinin və termogravimetrik xüsusiyyətləri baxımından qiymətləndirilir. Bu araşdırmada tapılan məlumatlara əsasən, Zeolit (sintetik qətran) artım nisbəti(4%,8%,12%) ilə MDF nümunələrinin mexaniki xüsusiyyətləri yaxşılaşdırılmışdır. Bundan əlavə, zeolit əlavə edilmiş nümunələrin ölçülü sabitliyi artdı. Qatqı kimi fenol və formaldehid qətranları da istifadə olunur.

Fibreboarddan tikintidə-damların,divarların,tavanların hazırlanmasında eləcə də istilik izolyasiyası üçün istifadə olunur.

Sement qatqılı ağac tərkibli lövhələr(DSP). İstehsalında ağac yunu, yonqar və qırıntılar istənilən sementit maddələr vasitəsiylə bağlanır. Beləliklə maqnezium sementinin ağac tullantılar, asbest və digər tullantılarla qarışdırılması ksilolit çıxarmağa imkan verir və fiberboard əmələ gəlir. Ağac sement kütləsindən tikintidə istifadə olunan piltələr hazırlanır. Taxta tullantılarının sementin nəmləndirmə reaksiyasına təsirini müəyyənləşdirmək üçün kompleks bir yanaşma təmin edilir və kompozitin kimyəvi və fiziki xüsusiyyətləri izotermal kalorimetriya, yuyucu ölçmə və mikroskopiya ilə qiymətləndirilir. Ağac 0,5-3 mm qalınlığında nazik ağacdan hazırlanmış və ən müasir materiallarda istifadə edilə bilən yununa çevrilir. Taxta yun sement lövhələri qabaqcıl ağac-sement kompozisiyalarının bir nümunəsidir. Onlar adətən adi Portlend sementi və ya ağ sement olan bir bağlayıcı ilə qarışdırılmış olan ağac yundan hazırlanır. çürüməyə və həşəratlara qarşı yaxşı müqavimət göstərdikləri üçün, eyni zamanda yaxşı istilik və akustik izolyasiya xüsusiyyətləri və aşağı sıxlığı sayəsində Avropa və Asiyada istifadə olunur. Eləcə də izolyasiya divar panelləri kimi bir çox tətbiqetmədə istifadə olunur.

Laminat taxta-Bunlar sintetik termoset qatranları ilə hopdurumuş ağac kütlələrinə yüksək istilik təsiri nəticəsində əldə olunan materiallardır.Bu şəkildə əldə edilən plastiklər yüksək əyilmə gücünə, kimyəvi müqavimətə və sərtliyə malikdir ki, tikintidə də bu plastiklər struktur və üzlük materialları kimi istifadə olunur.

Ağac-polimer materiallarından olan kütlələr (PDM). Onların istehsalı üçün mebel tullantıları-nitroselüloz lak, genişlənmiş polistirol və yonqar istifadə olunur. Kompozisiyaların hazırlanması üçün polimer tullantılarının iynəyarpaqlı və enliyarpaqlı ağacların diametri 3 mm olan dəlikləri olan bir ələkdən keçilirmiş 15x5x2 mm dən çox olmayan qırıxmalarından istifadə olunur.

Piezotermoplastika-doğranmış ağac qalıqlarının yüksək təzyiqli və temperaturda və qatışıq bağlayıcılar olmadan emal edərək əldə edilən materialdır.

EDNP-Materialşünaslıq və Effektiv Texnologiyalar İnstitutu-ekoloji cəhəttən təmiz ağacilə doldurulmuş plastiklər (EDNP) və onlardan məhsul istehsal texnologiyası hazırlamışdır. EDNP istehsalı üçün tərkib ağac qırıntıları, bitki tullantıları və termoplastiklər (polietilen, polipropilen, polivinil xlorid və s). EDNP-dən hazırlanan

məhsullar yüksək gücü və istismar xüsusiyyətlərinə malikdirlər. (Bakteriyalar, göbələklər, termit tərəfindən məhv edilmir), mexaniki işləməyə yaxşı cavab verir. Fiziki, mexaniki və əməliyyat xüsusiyyətləri baxımından bu məhsullar fiberboard, asbestlövhələr və s məhsullardan üstündür. İnkişaf etmiş EDNP texnologiyası ağac tullantılarının 80-85 %-ə qədərini istifadə etməyə imkan verir. EDNP-in emal texnologiyası ekstruziya, presləmə və qəlibləmədən istifadə etməyə imkan verir ki bu da istənilən forma və konfigurasiya məhsullarını yaratmağa imkan verir.

Almaniyada Zyud-Meren şəhərində bir kontrplak istehsal edən şirkət Çexiyanın Hodoninsk kərpic fabriki ilə birlikdə kərpic istehsalında aşağı dərəcəli tullantı ağacının emalı üçün texnologiya və avadanlıq hazırlamışdır. Qarışıqın tərkibini 30% ə qədər ağac tullantıları təşkil edirdi. Alınan materialın şaxtadayavamlılığı və istilik izolyasiya xüsusiyyətləri yaxşılaşdı, su udulması azaldı.

Nəticə

Ağac insanın istifadə etdiyi ən çox axtarılan materiallardan biri olmuşdur və qalır. Ondan məhsullara yer olmayacaq bir fəaliyyət sahəsi tapmaq çətinidir. Ağac emalı zamanı təkrar emal edilməli və ya atılmalı olan tullantılar əmələ gəlir. Ağac tullantılarının peşəkar emalı ətraf mühitin qayğısına qalmaq və yaxşı pul qazanmaq imkanı verən gəlirli bir işdir. Ağac tullantılarının növləri Müasir texnologiyalar ağacdan maksimum istifadə etməyə imkan verir, lakin israf olmadan bunu etmək sadəcə mümkün deyil. Meşələrin qırılmasından və kəsilməsindən başlayaraq hazır məhsulun emalının son mərhələsinə qədər işin hər mərhələsində görünür. Ağac emalının əsas tullantıları: yarpaqlar və ya iynələr; ağacın qabığı; rizomlu kötlük; müxtəlif fraksiyaların yonqarlığı; ağac cipsləri və qırıxmalar. Dağılıqdan sonra qalan çiçəklər və kiçik filiallar ən yaxşı həll yolundan uzaq olan yerə çürük buraxırlar. Çürüyən meşə, meşə zərərvericiləri üçün yetişdirici bir yerdir. Bəzi hallarda, bu cür tullantılar yandırılır, lakin səmərəsiz bir şəkildə atılma üsuludur. Təmizlənməmiş odun yandırmaq atmosferi çirkləndirir və isti küləkli hava şəraitində kiçik bir yanğın tam meşə yanğına səbəb ola bilər. Tullantıların emalı daha rəasionaldır, bu müddət ərzində bir sıra faydalı materiallar rədd edilmədən əldə edilə bilər.

Ədəbiyyat

1. Гомонай, М.В. Технология переработки древесины : учеб.-справ, пособие / М.В. Гомонай. - М.: МГУЛ, 2001. - 232 с.
2. Гомонай, М.В. Производство топливных брикетов. Древесное сырье, оборудование, технологии, режим работы: [монография] / М.В.Гомонай. - М., 2006. - 68 с.
3. Рябухин, 77.Б. Анализ состояния и перспектив развития лесопромышленного комплекса Дальневосточного федерального округа / П.Б. Рябухин, Н.В.Казаков, А.В.Абузов. - Хабаровск: Изд-во Тихоокеан. гос. ун-та, 2013. - 207 с.
4. Рябухин, П.Б. К вопросу эффективности использования низкотоварной древесины / П.Б.Рябухин, А.П.Ковалев, А.П.Козорез // Вестник ТОГУ. - 2012. - № 2 (25). - С. 101-106.
5. Современное состояние лесов российского Дальнего Востока и перспективы их использования / П. Б.Рябухин [и др.]. - Хабаровск: Изд-во ДальНИИЛХ, 2009. - 470 с.
6. Цыгарова, М.В. Комплексное использование древесины: метод, указания / М. В. Цыгарова. - Ухта: Изд-во УГТУ, 2007. - 55 с. 7. Цыгарова, М.В. Нормативно-справочные материалы к техникоэкономическим расчетам / М.В.Цыгарова, Р.И.Суетина. - Ухта: Изд-во УГТУ, 2006. - 44 с.
- 7.Прокофьев, Н.С. Исследование и разработка метода оценки структурной неоднородности твердых древесноволокнистых плит Текст.: дис. канд. техн. наук/Н.С. Прокофьев. -М., 1973. -195 с.
8. Карасев, Е.И. Водостойкость древесноволокнистых плит Текст. / Е.И.Карасев, И.Ю.Киселев, Е.Д.Мерсов // Экспрес-информация: Зарубежный опыт. М.: ВНИПИЭИлеспром, 1986. - 20 с. - (Плиты и фанера; вып. 5).
9. Чистова, Н.Г. Исследование процесса размола древесной массы на промышленных установках при производстве ДВП Текст.: монография / Н.Г.
10. Чистова, Н. Г. Моделирование процесса первой ступени размола древесной массы производства ДВП Текст. / Н.Г.Чистова, Ю.Д. Алашкевич //Экономика природопользования и природоохраны: материалы III междунар. конф. Пенза, 2000. - С. 127 - 129.
11. Чепелев, Р.Н. Охрана окружающей среды в деревообрабатывающей промышленности Текст.: учеб.пособие для ПТУ / Р.Н.Чепелев, Ю.С.Чистова, М.А.Цуканова. М., 1987. - 290 с.
12. Chistova, N.G. Complexwoodfitilization / N.G.Chistova, N.A.Petrusheva, U.D.Alashkevich // Ecology and Life (Science, Education, Culture). -2002.-P. 24-25.

FƏLSƏFƏ VƏ SOSIOLOGİYA PHILOSOPHY AND SOCIOLOGY

DOI: 10.36719/2663-4619/24.07.20/01/229-232

Ольга Ивановна Кускарова

Адыгейский республиканский институт
гуманитарных исследований им. Т.М.Керашева,
старший научный сотрудник
olga.kuskarova.81@mail.ru

КУЛЬТУРА ФИЛОСОФСКОГО МЫШЛЕНИЯ ИЛИ ФИЛОСОФСКАЯ КУЛЬТУРА

Резюме

В статье рассматриваются особенности философского осмысления действительности. Различается философствование и собственно философия, соотношение между ними. Автор отмечает, что в условиях современного информационного общества положение философии весьма неопределенно. Философия – способ мышления узкого круга интеллигентов. Для большинства людей, получивших высшее образование, философия ограничивается рамками учебного предмета, которому трудно найти практическое применение. Генезис понятия «философская культура» свидетельствует о том, что его разработка была вызвана поиском выхода из кризисного состояния философии.

Ключевые слова: философия, культура, философская культура, осмысление, рациональность, философствование

The culture of philosophical thinking and philosophical culture

Summary

The article discusses the features of the philosophical understanding of reality. There is a difference between philosophizing and philosophy proper, the relationship between them. The author notes that in the conditions of modern information society, the position of philosophy is very uncertain. Philosophy is a way of thinking for a narrow circle of intellectuals. For most people who have received higher education, philosophy is limited to a subject that is difficult to find practical application. The Genesis of the concept of «philosophical culture» indicates that its development was caused by the search for a way out of the crisis state of philosophy.

Key words: philosophy, culture, philosophical culture, understanding, rationality, philosophizing

Введение

В настоящее время наблюдается повышенный интерес к философии в обществе, философия в какой-то степени становится модной дисциплиной. Издается огромное количество философской литературы, пытающейся восполнить информационный вакуум и способствовать развитию сознания и духовного мира читателя. Актуальность данной проблемы обуславливается тем, что философия во все времена была и остается фундаментом культуры разумного мышления, а знания по философии развивают у человека способность самостоятельно мыслить, ставить и решать задачи, способствуя формированию у него творческого потенциала как личности. Это делает необходимым разговор о философской культуре, приобретающей практическую важность. Именно философская культура помогает понять и соотнести уровни духовности, отделить истинное от ложного, выступает критерием отбора и оценки духовного содержания предлагаемых произведений. Философская культура как таковая поднимает мышление человека на уровень осмысления философской классики, введения ее категорий в оборот духовной жизни.

Само философское знание, являясь важной частью культурно-исторического развития личности, устремляет человеческое познание к вершине миропонимания. Оно дает материал для глубоких размышлений о структуре мироздания.

Начиная с древности, мыслители характеризовали положение философа как «трагическое», имея в виду непонимание окружающих, неприятие его идей, обреченность на одиночество. В наше время положение философа не менее трагично, поскольку ему приходится сталкиваться не с непониманием,

а, скорее, с игнорированием философии. Философу чаще приходится бороться не с противниками своих идей, а встречаться с полным равнодушием. Выбор между развлечениями, предоставляемыми массовой культурой, велик. Зачем «напрягаться»? Кому нужна философия?

Утрата философией прежней роли «царственного видения вещей» (Хайдеггер, 1993) объясняется не только влиянием социальных факторов, но также изменением философской проблематики. Пока философия занималась объяснением мира, она выступала передним фронтом рефлексии и выражением всеобщего. По мере развития науки и утверждения приоритетов научного познания понятийно-логический дискурс философии из инструмента превратился в предмет философствования. Философия под влиянием этих факторов стала обособляться в замкнутую и все более изолированную сферу культуры.

Под влиянием целого ряда социокультурных факторов, а также в процессе преобразования философской проблематики, в ходе которого на первый план вышли антропологические и методологические аспекты, философия сформировалась в виде особой сферы современной культуры философской культуры. В круг ее проблем, в первую очередь, согласно Ясперсу (Ясперс, 2011), входят развертывание категорий и методов, структурирование нашего основного знания, что предполагает ориентацию в космосе наук, освоение истории философии, разработку онтологических проблем и т. д.

Понятие «философская культура» соотносится с комплексом проблем, разработкой которых занимается философия культуры, начиная с XVII-XVIII веков.

В неокантианстве значение философии культуры трактуется довольно широко. Представители Баденской школы неокантианства, подчеркивая приоритетную роль практического разума по сравнению с теоретическим, считали, что истина, добро и красота в единстве составляют ценностное ядро. Сфера же влияния мира ценностей на эмпирический мир и образует культуру. К культуре, согласно Виндельбанду (Виндельбанд, 1995), относится мир природы, преобразованный человеком в соответствии с правилами оценки, устанавливаемыми философией. Культура в триединстве науки, морали, искусства воплощает ценности истины, добра, красоты, а «правильность оценки» их призвана гарантировать философия. Собственно философский анализ культуры в баденском неокантианстве впервые связывается с изучением ее ценностного содержания. Этот подход и сегодня не исчерпал свой творческий потенциал при объяснении специфики философии.

В Марбургской школе неокантианства выявляется имманентно-логическая связь понятий системы культуры и системы философии. Согласно Когену, система философии может быть понята с точки зрения сознания культуры. Например, задача логики в том, чтобы устанавливать взаимосвязь развития математики и естествознания, а этика должна показать, как культурное сознание определяет и регулирует в государстве и праве историю людей и народов.

Таким образом, можно сделать вывод, что философия в неокантианстве трактуется как особая форма культуры. Представители неокантианства анализировали историческое становление философии во взаимосвязи с другими формами духовной жизни (религия, наука, искусство и т.д.). Этот подход к изучению культуры позволяет рассматривать философию в качестве фактора ее исторического развития, а также выделять многообразие ее типов.

В феноменологии проблема интерпретации понятий «философия» и «философская культура» получила дальнейшую разработку. Э.Гуссерль утверждал, что философия имеет универсальное значение для европейской культуры, выступая в качестве фактора, придающего необратимый характер историческому развитию. Функция философии, по его мнению, состоит в воспроизводстве теоретической установки, выступающей базисом ориентации познания на постижение объективной истины (Гуссерль, 2013).

Таким образом, принципы анализа культуры, которые получили развитие в Баденской и Марбургской школах неокантианства, в феноменологии, позволяют выделить философию в качестве самостоятельной сферы культуры.

Основой философской культуры является деятельность, обеспечивающая существование философии в качестве особой сферы духовной жизни. Философская деятельность характеризует процесс совершенствования человека, который осуществляется на основе философских знаний.

В условиях современного общества самостоятельное существование философии постоянно ставится под сомнение. Как отмечал К.Ясперс, конец философии провозгласил национал-социализм, не способный вынести независимости философского мышления (Ясперс, 2017). Философия должна быть заменена биологическим мировоззрением и антропологией. Философию отвергает нигилизм, объявляя ее миром иллюзий, напрасных грез, самообмана самих людей. К тому же распространенное

общественное мнение считает философию в лучшем случае излишней, ибо полагает, что философия слепа по отношению к настоящему, к его силам и движениям.

Понятие «философская культура» имеет отношение не только к деятельности философов-профессионалов, но характеризует уровень общественного интереса к философии. Это позволяет выделить различные уровни освоения философской культуры, поставить проблему анализа ее типов. Генезис понятия «философская культура» свидетельствует о том, что его разработка была вызвана поиском выхода из кризисного состояния философии. Этот термин характеризует стремление «философов» объяснить «нефилософам» значение их профессиональной деятельности для общественного прогресса.

Понятие «философская культура» встречается у русских философов, утверждающих, что причину политического и социального кризиса необходимо искать в идейных ориентациях русской интеллигенции (Зеньковский, 2001). Н.Бердяев пишет о низком уровне философской культуры, имея в виду малое распространение среди образовательной части общества философских знаний и философского развития, а также отсутствие интереса к философскому творчеству. Низкий уровень развития философской культуры находит проявление в равнодушии интеллигенции к абстрактным теоретическим построениям, а также в стремлении подчинить философию целям социального переустройства общества. В советском обществе понятие «философская культура» употреблялось в тесной взаимосвязи с понятием «культура личности». В нем на первый план выходило значение философских знаний, которые способствовали формированию творческого мышления, гармонизации отношений между обществом и личностью. Философская культура рассматривалась как высший этап освоения человеком философии, находящий проявление в том, что философские знания применяются в профессиональной, общественной и личной жизни. Культура мышления выделялась в качестве составной части философской культуры, в которой подчеркивалось значение взаимосвязи теории и практики.

Говоря о современной российской философской культуре, мы имеем в виду состояние философии как особой сферы духовной жизни, которое сформировалось за последние десять лет в постсоветском обществе. В этот непродолжительный период произошли качественные изменения во всех сферах общественной жизни, оказавшие влияние, в том числе и на российскую философию.

Решение проблемы приближения философии к жизни предполагает выделение двух типов философствования: «профессионального» и «непрофессионального». Положительная сторона непрофессионального философствования, по мнению В. Лекторского, состоит в том, что люди идут от реальных жизненных проблем, пытаются философски решать то, что у них наболело. Но поскольку они непрофессионалы, то часто наивны в своих философских выводах, воспроизводят устаревшие ходы мысли (Лекторский, 2009).

Что касается философа-профессионала, то он отличается тем, что знает историю философии, знает способы философских рассуждений, знает возможные коллизии, те или иные способы анализа. В этом смысле он владеет философской культурой. В.Лекторский считает, что профессиональное философствование не должно утрачивать связи с нефилософским. Если философ замыкается в рамках проблем своей профессиональной деятельности, то теряет выходы в нефилософский мир.

Приоритеты развития современной российской философии ряд отечественных мыслителей связывает с разработкой культурологических проблем. В этом контексте речь идет о «возрождении» особого типа философствования. Например, в настоящее время происходит смещение центра тяжести от научных (логичных, рациональных) приемов объяснения в сторону герменевтических, аксиологических процедур вживания, понимания. Параллельно изменениям в сфере методологии происходит смещение в предметной области философии: тема отношения человека к природе уступает место теме соотношения человека и истории. В рамках этой концепции культура является первичным языком (моделирующей знаковой системой), структурирующим среду истории. А историческая деятельность может быть представлена как определенного рода текст, создаваемый при помощи культуры как символического языка. Хотя современные авторы не всегда употребляют понятия «философская культура», анализ проблем, связанных с типами философствования, философским языком, традициями, текстом раскрывают различные его грани.

Понятие «философская культура» активно применяется в современных исследованиях по компаративистике и включает в себя изучение механизма взаимодействия различных типов философских культур, где они рассматриваются как диалектически противоречивый процесс перехода одного образа мира в другой через диалог и сотрудничество. Рассматривая философскую культуру с позиций компаративистики, исследователь отмечает, что это понятие относится к своеобразной адаптивной возможности человека в поиске своего места в мире, в котором

сталкиваются реальность, речь, духовные сущности, творческая личность, естествознание и миф, наука и религия, типы менталитета и философской рефлексии. При этом речь идет о взаимосвязанном процессе поисков философской культурой стержня самоидентификации устойчивого роста самосознания философии в период сближения «культурных миров» и осознания множественности ее отражения.

Выводы

Разработка понятия «философская культура» связана с изучением условий и факторов, влияющих на способ интерпретации текстов. Эта проблема особенно актуальна для современной социокультурной ситуации в России. За последние десять лет отечественная философия переживает процесс экстенсивного развития, который выражается в издании и переиздании сочинений русских философов дореволюционного периода, в переводах трудов зарубежных мыслителей, которые в советские времена были под запретом. В связи с этим возникает проблема не просто прочтения того, что было издано, но также освоения данного материала, интеграции его в современную культуру.

Философская культура, понимаемая в качестве специфической сферы культуры как сфера развития мышления, предполагает прежде всего высокий уровень осознания диалектических основ жизнедеятельности.

Основой философской культуры является деятельность, обеспечивающая существование философии в качестве особой сферы духовной жизни. Философская деятельность характеризует процесс совершенствования человека, который осуществляется на основе философских знаний.

Изучая философское наследие прошлого, вникая в суть различных философских систем, мы приобщаемся к всеобщей философской культуре, проникаемся богатством мысли данной исторической эпохи.

Философская культура находит отражение в систематизации философских категорий, в отношении философа к проблеме формирования философского языка и стиля философского произведения, а также в выборе жанра. В данном случае философская культура рассматривается как совокупность условий для формирования философского мышления, обусловленных специфическим опытом.

Современное общество сводит интеллектуальные усилия большинства людей к выбору из стандартного набора вариантов, характеризующихся соотношением пользы, цены и качества. Маркузе называл подобное мышление «одномерным», подчеркивая отсутствие в нем устремленности к трансцендентному и рефлексивности. Философская культура предстает в качестве определенной альтернативы «одномерности» массовой культуры, поскольку акцентирует внимание на постижении смыслов. Философская культура формирует способ воплощения о сущем, что определяет многообразие стилей философского мышления.

Литература

1. Хайдеггер М. Время и бытие: Статьи и выступления: Пер. с нем. – М.: Республика, 1993. – 447 с.
2. Ясперс К. Введение в философию. Философская автобиография / Карл Ясперс; [пер. с нем. А.К. Судакова]; Российская академия наук, Институт философии. – Москва: Канон+, 2017. – 303 с.
3. Виндельбанд В. Дух и история: Избранное: [Пер. с нем.]. – М.: Юристъ, 1995. – 687 с.
4. Гуссерль Э. Кризис европейских наук и трансцендентальная феноменология: введение в феноменологическую философию / Эдмунд Гуссерль; пер. с нем. Д.В.Кузницына. – Санкт-Петербург: Наука, 2013. – 493 с.
5. Зеньковский В.В. История русской философии / Василий Зеньковский. – М.: ЭКСМО-Пресс; Харьков: Фолио, 2001. – 894с.
6. Лекторский В.А. Философия в современной культуре: (к 60-летию журнала «Вопросы философии») / В.А. Лекторский, Б. И. Пружинин; Российская акад. гос. службы при Президенте Российской Федерации. – Москва: Изд-во РАГС, 2009. – 42 с.

SOSIAL MEDIA MÜHİTİNDƏ SOSIAL ŞƏBƏKƏLƏRİN ROLU

Xülasə

Məqalədə sosial mühitin özünəməxsus xüsusiyyətləri sadalanıb. Ənənəvi və sosial media nümunələri təhlil edilib. Ənənəvi medianı əvəzləyən sosial media nümunələrinin jurnalistika standartlarına cavab verə bilmədiyi faktlarla əsaslandırılıb. Sosial şəbəkələr, onlardan istifadə yolları, ənənəvi media və sosial medianın fərqli cəhətləri qeyd edilib. Ən çox istifadə edilən sosial şəbəkələrin adları vurğulanıb. Həyatımızın az qala bütününe çevrilən internetin sahib olduğu imkanlar, cəmiyyətə faydalı və zərərli cəhətləri qiymətləndirilib. Ənənəvi media və sosial media cəmiyyətimizə, insanlarımızı nə qazandırır və bloq yazarları əsl jurnalist sayıla bilərmə? Məqalədən belə nəticəyə gəlinir ki, xüsusilə gənc nəslin nümayəndələrinə internetdən doğru istifadə yolları izah edilməli və sosial şəbəkələrdən istifadə yolları göstərməlidir.

Açar sözlər: *sosial media, bloq, bloqer, media mühiti, sosial şəbəkə, elektron məkan, internet, ənənəvi media, portal, yeni texnologiyalar*

The role of social networks in social media atmosphere

Summary

The article lists the peculiarities of the social environment. Examples of traditional and social media were analyzed. It is based on the facts that social media samples, which replace traditional media, do not meet the standards of journalism. Social networks, ways how to use them, differences between traditional media and social media were noted. The names of the most used social networks were highlighted. The possibilities of the Internet, which has become almost a part of our lives, its benefits and harms to society have been assessed. What do traditional media and social media bring to our society and people, can bloggers be considered real journalists? The article concludes that especially the younger generation should be explained how to use the Internet properly and shown how to use social networks.

Key words: *sosial media, blog, blogger, media environment, social network, electronic space, internet, traditional media, portal, new technologies*

Giriş

Sosial media yaranandan sonra insan həyatında bir çox şey dəyişməyə başladı. Sosial mediada mövcud olan məzmun istifadəçi tərəfindən yaradıldığından yaradıcılıq əhəmiyyət qazanmağa başladı və iştirak çağırışı doğuldu. Medianın məzmununu çıxaran və medianı izləyən arasındakı sərt ayrı-seçkilik ortadan qaldı. İnsanlar üçün innovativ olmaq və yeniliklərdən baş çıxarmaq əhəmiyyət qazandı. Gerçəklər deyil, fikirlər əhəmiyyət qazandı, obyektiv olmaq deyil içdən olmaq əhəmiyyətli hala gəldi.

Sosial medianın inkişafıyla, təhsil alanında yeniliklər edilməsi zəruri hala gəldi. Sosial media ilə məktəblər divarlar arasında qalmaqdan xilas oldu. Təhsildə Veb 2.0 ilə inkişaf etdirilən yeni texnikalar istifadə edilməyə başlandı.

Sosial medianın ənənəvi mediadan fərqləri

Ənənəvi media ilə sosial medianın bir neçə ciddi fərqləri var. Əsas fərq ondan ibarətdir ki, ənənəvi media informasiyanı bir neçə mənbədən dəqiqləşdirməklə, peşə etikası qaydalarına əməl etmək şərti ilə yayır. Sosial mediada isə xəbərlər redaktə olunmadan və heç bir prinsip gözlənilmədən yayılır. Bu baxımdan, həmin xəbərlərin mötəbərliyinə heç kim arxayın ola bilmir.

Qeyd etmək lazımdır ki, təhlükəli olan məqam ənənəvi media ilə sosial media arasında sərhədlərin itməsidir. Ənənəvi mediada jurnalist ancaq xəbəri yaymaq hüququna malikdir. Peşə prinsipləri jurnalistə yaydığı xəbərləri şərh etmək hüququ vermir. Sosial mediada isə məlumatı verənlər onu istənilən kimi şərh edirlər. Bundan əlavə, sosial şəbəkələrdə manipulyasiya üçün münbit şərait var. Buna görə də sosial medianın ciddi etibarlılıq problemi var. Sosial medianın digər bir problemi yayılan xəbərlərin yalnız dost çevrəsinə çatmasıdır. Ənənəvi medianın isə auditoriya problemi yoxdur. Sosial medianın inkişafı ilə əlaqədar xeyli sayda bloqerlər də peyda olub. Onların çoxu özlərini jurnalist və publisist kimi təqdim edir. Amma, onların jurnalist hesab edilib-edilməməsi ilə bağlı fikir ayrılıqları hələ də qalır. Onu da vurğulamaq lazımdır ki, yalnız xəbərləri şəffaf yayanları, peşə prinsiplərinə əməl edənləri jurnalist hesab etmək lazımdır. Məlumat

verənlə xəbər verəni qarışdırmaq lazım deyil. Sosial şəbəkələr məlumat, ənənəvi media isə xəbər verir. Bu baxımdan məlumat verənlər deyil, xəbər yazanlar jurnalist hesab olunmalıdırlar.

Yeni dövrün yeni mediası sayılan sosial şəbəkələr, Kütləvi İnformasiya Vasitələrinə (KİV) nə qədər təsir göstərir?

İnternetin meydana çıxması ilə jurnalistikada yeni bir dövr başlayıb. Hər bir oxucu üçün fotomüxbir və ya publisist olmaq imkanı yaranıb. Bu səbəbdəndir ki, bu gün sosial media ənənəvi informasiya agentliklərinə meydan oxumağa başlayıb. Danılmaz faktdır ki, müasir gənclik ənənəvi media orqanlarından çox, sosial şəbəkələrdə fəaldır.

Dünyada “qızıl orta” deyilən anlayış var, yəni, yaxşı qəzet, yaxşı çap orqanı odur ki, o, həm oxucunun, auditoriyanın marağını nəzərə ala, həm də özünün prinsiplərini gerçəkləşdirə bilər. Avropanın ən böyük sosioloqu sayılan Habermasın fikrinə görə, yeni texnologiyaların meydana gəlməsi və vətəndaşlıq jurnalistikasının artması ilə yeni qorxulu tendensiyalar yaranır. Ənənəvi jurnalistika ilə internet jurnalistikanın təməl prinsipləri qarışdırılır ki, bunun da sayəsində, ümumiyyətlə, o təməl prinsiplərin təsdiqi situativ yanaşma meydana çıxarır, yəni, bu, burada olar, ya olmaz. Bunu o, çox pis əlamət hesab edir. Klassik media, ənənəvi media özünün mövqelərindən çəkilə bilər. Bugün ən çox oxunan qəzetlər 500-600 min tirajla çap olunursa, sosial şəbəkələr vasitəsi ilə gün ərzində iki milyard mesaj yayımlanır. Bu, böyük bir məlumat, foto və video bombardmanıdır. Sosial medianın tərəfdarları iddia edirlər ki, bir neçə ildən sonra artıq ənənəvi media olmayacaq. İnsanlar xəbərləri sosial media vasitəsi ilə alacaqlar. Amma, mənim fikrimcə, bu, heç vaxt olmayacaq. İnsanlar hələ uzun müddət etibarlı xəbər almaq üçün ənənəvi mediaya müraciət edəcək.

Sosial şəbəkələr və biz

Sosial şəbəkələr əsl XXI əsr hadisəsi - internet fenomenidir. (1 səh 198) İnternet cəmiyyəti (birlik) sosial şəbəkələrin yaxşı nümunəsidir. Bu növ sosial şəbəkə XX əsrin 90-cı illərində İnternetin inkişaf etdiyi və genişləndiyi bir dövrdə daha da genişləndi. Məlumat üçün deyək ki, dünyada ilk sosial şəbəkə 1979-cu ildə yaradılsa da, populyarlıq qazana bilməyib. Müasir dövrdə sosial şəbəkə dedikdə isə ağıla daha çox feysbuk (Facebook) və - twitter|| (Twitter) gəlir. Hazırda dünyanın ən nüfuzlu sosial media nümunələrindən biri olan – feysbuk 2004-cü ildə yaradılıb. (3, 98) Hazırda 700 milyona yaxın üzvü olan feysbukun illik gəlirinin təxminən 51 milyard dollar olduğu bildirilir.

Sosial şəbəkə saytlarının əksəriyyəti ingilis dilində olmaqla yanaşı, Azərbaycan və Rus dillərində də yaradılıb. Bunlara misal olaraq ingilis dilində olanlar: MySpace, FriendWise, FriendFinder, Yahoo! 360, Facebook, Orkut, Classmates, Lively kimi sosial şəbəkələri qeyd etmək olar. Azərbaycan dilində olan sosial şəbəkə saytları www.dream.az, www.sirr.az, www.yerli.az və s.

Rus dilində olan sosial şəbəkələr isə odnoklassniki.ru, <http://vkontakte.ru> və s. İnternet sosial şəbəkələrinin faydalarını və əhəmiyyətini aşağıdakı formada əsaslandırmaq olar:

1. Məqsədli Şəbəkəni və Əlaqələri Genişləndirir
2. Əmlak və İnvestisiyaların Qurulması Kömək edir
3. Öz Sənayenin Ekspertinə Çevrilmək İmkanını olmur
4. Özünü və İstəyini (həvəs və ya maraqlarını) Paylaşmaq Şəraitini
5. Ticarət və Müştərək Müəssisə İmkanlarını artır
6. Xəyalında Olan İşə Nail Olursan (arzularını reallaşdırırsan)

2008-ci ildə etibarən Azərbaycanda da sosial şəbəkələr yaranmağa başladı. Bizim şəbəkə yaradanlarımız isə öz xarici həmkarlarının təcrübələrindən yetərincə faydalanırlar.

Sosial şəbəkələrin əsas funksiyası müxtəlif adamları saysız-hesabsız ünsiyyət vasitələri ilə (şəkil, video, səs, ad günü, xəbərlər, qruplar, daxili yazışma, müzakirələr, oyunlar və s.) birləşdirməkdir. Azərbaycanda olan sosial şəbəkələr bunlardır. facebook.com, myspace.com, odnoklassniki.ru, sirr.az (ən böyük azərbaycandilli şəbəkə) və kontakte.ru

Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının İnformasiya Texnologiyaları İnstitutunun direktoru Rasim Əliquliyev sosial şəbəkələrin əhəmiyyətindən danışarkən bunları deyib: @Sosial şəbəkələr çox əhəmiyyətli bir məsələdir. Məsələn, bir vaxtlar kənddə və ya şəhərdə yaşayanlar daim bir araya gələ bilmirdilər. Çətinlik bundan ibarət idi ki, bu sosial şəbəkələr inkişaf etməmişdi. İnsanlar yalnız telefonla danışdılar. Amma bu gün şəbəkə sisteminin inkişafı o həddə gəlib çatıb ki, insanlara yeni ünsiyyət sistemi təqdim olunub”. (5, 51) Bu da 2003-cü ildə fəaliyyətə başlayan feysbuk, sonra twitterdir. Sosial şəbəkələr bəşəriyyət tarixində ən önəmli yeniliklərdən biridir. Çünki insanlar məkandan asılı olmayaraq, bir araya toplaşmış, fikirlərini bölüşə bilərlər. Fikir mübadiləsi aparırlar və s. (1, 180)

Sosial şəbəkələr hər gün istifadə etdiyimiz həyat gündəliyimizə çevrilib. Hər an, hər gün baş verənləri orada paylaşırıq. Dostlarla müzakirə edirik, yeni dostlar qazanırıq, yeni tanıdığımız və uzun müddət tanıdığımız insanlarla həyatımızın xoş məqamlarından fotolar və videolar paylaşırıq. Lakin, sosial

şəbəkələrin xüsusiyyətləri bununla bitmir. Sosial şəbəkələr hal-hazırda böyük gücə malikdir. Onlara "cəmiyyətin səsi" desək yanlışdır. Çünki, müxtəlif insanlar olduqları müxtəlif məkanlardan məlumatlar paylaşırlar. Hər hansısa ərazidə, məkanda baş verən fors-major hadisəni- istər yazılı, istərsə də foto şəkil formasında kütləvi informasiya vasitələrindən öncə sosial şəbəkələrdə hadisə yerində olan istifadəçilər dərhal paylaşır. Lakin, bu informasiyanın dolğunluğunu tam əminliklə təsdiqləmək ilk dəfədən mümkün olmur. Çünki, sosial şəbəkələrdə bəzən şişirdilmiş halda informasiyalar paylaşılır. Sosial şəbəkələr və KİV-lərin xəbər vermək metodları hal-hazırda ölkə üzrə informasiya paylaşımları gedən sosial şəbəkələr facebook, twitter və youtube-dur. Düzdür, bu sosial şəbəkələrdə yayımlanan operativ məlumatlar baş verən hadisələr haqqında bizi TV-dən, radiodan və informasiya portallarından öncə xəbərdar edir. Bu gözəldir, lakin informasiyanın doğruya yanlış olmasını bilməyərək informasiyanı qəbul edib ürəklərdə şübhə yaranması informasiyaya qarşı çox təəssüfləndirici məqamdır. Operativlik baxımından əla olan, lakin, dəqiqlik və qərəzsizlik məsələsində dəqiq olmayan bu məsələ qlobal bir problemdir. Bəlkə də cəmiyyətdə dürüstlük, düzgünlük tərəfdarı olan insanlar çox olsaydı bu baxımdan heç bir problem də yaşamazdıq. Əvvəllər demək olar ki, bütün Kütləvi İnformasiya Vasitələri, xəbərlər və s. verilişlər üçün hər biri informasiyanı mənbədən alırdılar. Müxtəlif ərazilərdə yerləşən jurnalistlərdən və s. bu kimi metodlardan istifadə edirdilər. Üstəlik ən əsas operativ məlumatı hadisə yerinə ezam olunmuş müxbirlərdən əldə edirdilər. Düzdür indi də belədir. Müxbirlərdən, səlahiyyətli şəxslərdən, hadisə yerində olan əməkdaşlardan və ya hər hansısa xəbər agentliyinə istinad edərək məlumatı paylaşırlar. Bunu edənlər istər TV xəbərlər, istərsə də informasiya saytları olur. Lakin, bir məqam var... Hal-hazırda sosial şəbəkələrə olan böyük maraq insanların hadisə yerindən birbaşa məlumat, fotolar, videolar paylaşması jurnalistlərin işlərini xeyli asanlaşdırıb. İnformasiya portallarının və TV xəbərlərinin informasiyanı və prosesləri belə işıqlandırması hardasa müsbət hal sayıla bilər. Bəzi tək-tək informasiya portalları da var ki, bəzən sosial şəbəkələrdən götürdüyü dolğun məlumatı redaktə edib fərqli versiya ilə yayımlayırlar. Bu məsələ son zamanların aktual məsələsidir. Ən təəssüfləndirici məqamdır ki, hər hansısa fors-major hadisə, fəlakət və s. baş verərkən insanların çox faizi məlumatı operativ olaraq sosial şəbəkələrdən alırlar. Halbuki, həmin anda eşitdiyi şayiələrin ətraflı izahını axtaran minlərlə insan xəbərlər buraxılışlarına və informasiya portallarına göz dikir. Lakin, məlumatı oradan təəssüf ki sosial şəbəkələrdə yayımlanan sonra alır. Bu zaman artıq KİV-nin informasiyası copy+paste edilmiş kimi sayılır. Çox gözəl olardı ki, KİV-lər informasiyanı sosial şəbəkələrdən öncə dəqiq, qərəzsiz, vicdanla, operativ təqdim etsinlər. Sosial şəbəkələrdən güclü olduqlarını sübut etsinlər. Çox təəssüf ki, hal-hazırda sosial şəbəkələr informasiya operativliyi baxımından çox güclüdür və öndədirlər.

Hazırda dünyada iki milyard insan internetdən istifadə edir, 156 milyon ictimai bloq var. İndi əsas problem sosial media ilə ənənəvi media arasında balans yaradılmasıdır. Belə ki, bu xətlə yayılan xəbərlərdə neytrallıq olmadığından əsl həqiqəti üzə çıxarmaq xəbəri oxuyanların özündən tələb olunur. Bunun üçün isə insanların savadlılığına ehtiyac var. Yəni, insanların savadı elə bir səviyyədə olmalıdır ki, onlar xəbəri oxuyanda onun mənbəyini fərqləndirə bilsinlər.

Sözsüz ki, hər bir yenilik müqavimət və qurbanlar tələb edir. Fəqət, yeniliyin qarşısını almaq da olmaz. Son zamanlar Elektron məkanımızda Azər-netdə yaradılan İnternet saytlarının arasında mədəniyyət, elm, bilgi, təhsil, ədəbiyyat kimi yaradıcı-intellektual sahələrə şamil edilən resursların sayı, həmçinin səviyyəsi get-gedə artmaqdadır. Bütün bunlar internetin özünün faydalı resursları ilə həyatımızda necə əhəmiyyətli rol oynadığını və insan fəaliyyətinin bütün dairələrində geniş perspektivlər açdığını göstərir. İnsanların internetdən öz ixtisasları, peşələri və yaradıcılıqları üzrə istifadə etməsi ümumilikdə cəmiyyətin inkişafına və intellektual səviyyənin yüksəlməsinə gətirib çıxardır. Lakin psixoloqların fikrincə internet müəyyən məsələləri həll etməklə yanaşı, həm də əvvəllər məlum olmayan yeni problemlər yaratmaqla cəmiyyət üçün potensial təhlükə mənbəyinə çevrilir. Belə problemlərdən biri internetdə informasiyanın hədsiz dərəcədə olmasıdır. Belə ki, əvvəllər informasiya qıtlığı var idi, indi isə əksinə məlumat bolluğundan baş çıxarmaq müşkül məsələyə çevrilib. Nəhəng informasiya axınına məruz qalmış insan beyni o qədər informasiyanı emal edə bilmək iqtidarında olmadığı üçün onları necə var elə qəbul edir. Belə haldan istifadə edən informasiyanı yayan mənbə müəyyən maraqlar güdərək çox vaxt şəbəkədə qərəzli və təsdiq olunmamış faktları həqiqət kimi qələmə verməyə çalışır. İnternetdən hazır məlumatlar almağa öyrəşən və belə məlumatları doğru sayan istifadəçilər öz fəaliyyətlərində onlara istinad etdikdə hadisə və faktlara münasibətdə obyektivlik itir. Ona görə də internetdəki məlumatların məzmununa ehtiyatla yanaşmalı və onların həqiqət olub-olmadığını yoxlamaq lazımdır. Digər bir təhlükə bəzi insanların özlərindən asılı olmayaraq işləri ilə əlaqədar, bəzilərinin isə sadəcə əylənmək məqsədilə internetdən çox istifadə etməsi və bununla əlaqədar vaxtlarının böyük hissəsini kompüter qarşısında keçirməsidir. Belə vəziyyət onları sağlamlığında, ailəsində, məktəbində və ya işində problemlər əmələ gətirir. Xüsusən, yeniyetmə və gənc nəslin nümayəndələri arasında müşahidə olunan belə mənfi cəhətlər internetdən düzgün istifadə olunmamasının nəticəsidir. İnternetdə əlaqələr kompüter vasitəsi ilə qurulduğu üçün internet istifadəçisi ilk növbədə kompüterdən düzgün istifadə etməyi

bacarmalıdır. Bu çox vacib məsələdir, çünki kompyuter biliklərinin səviyyəsinin aşağı olması çoxlarını, əsasən uşaqları kompyuterdən yalnız oyun və internetdə əylənmək məqsədilə istifadə etməyə məcbur edir. İ.Qoldberqə görə rəfədlilməz internet həvəsinin və əsası olmadan şəbəkədə uzun müddət qalmağın əsasında insanın real həyatdan uzaqlaşmaq cəhdi durur ki, bu da alkoqolizmdə, narkomanlıqda və qumar oyunlarında olan patoloji meyillə müqayisə edilə bilər və belə vəziyyət məişət, təhsil, sosial, iş, ailə, maliyyə və ya psixoloji mühitə olduqca böyük zərər vurur. Həkim Maressa Orzak (www.computeraddiction.com) internet-addiksiyanın psixoloji əlamətlərindən başqa ona düçar olmuş şəxslərdə kompyuter arxasında özünü yüksək əhval-ruhiyyədə hiss etmək və fəaliyyətini dayandıra bilməmək, kompyutərə getdikcə daha çox vaxt sərf etmək, ailəyə və dostlara etinasızlıq, kompyuterdə olmayanda özünü boş, depressiyada və əsəbi hiss etmək, işdə, evdə fəaliyyət aktivliyinin minimum enməsi müşayiət oluna bilər.

Nəticə

Məqalədən belə nəticəyə gəlmək olar ki, hər bir ailədə, orta və ali təhsil müəssisələrində yeniyetmə və gənclər maarifləndirilməlidir. Onları internetin xeyirli imkanlarından bəhrələnməyə, internetdə olan xeyli sayda informasiya, elm, təhsil xarakterli saytlardan, elektron kitabxanalardan, interaktiv xarici dil kurslarından və digər faydalı resurslardan istifadə etməyə həvəsləndirmək vacibdir. Bunun nəticəsində biz respublikamızın işıqlı gələcəyi üçün sağlam və bilikli nəsil yetişdirə bilərik. Jurnalistika ilə məşğul olan bloq yazarlarına isə məlumatı dəqiqləşdirib cəmiyyətə çatdırmaq tövsiyyə edilir. Jurnalistika ilə məşğul oluruqsa, onun məlumatı dəqiqləşdirmək prinsiplərinə mütləq əməl edilməlidir.

Ədəbiyyat

1. İnternet. Sosial media. Bloqerlik. Elmi-kütləvi məqalələr, araşdırmalar Toplusu. YYSQ - Milli Virtual Kitabxananın e-nəşri N 25 (63 - 2013)
2. Abbasov Ə.M., Əliquliyev R.M, Ağayev F.T Web səhifələrin yaradılması Bakı: Elm 2002
3. Əliquliyev R.M, Valehov C.F, Mahmudov R.Ş İnternet jurnalistikasının formalaşmasının bəzi aspektləri. Ekspres-informasiya. İnformasiya cəmiyyəti seriyası. Bakı: İnformasiya Texnologiyaları
4. Əliquliyev R.M, Mahmudov R.Ş. İnformasiya asılılığı problemləri və onlarla mübarizə yolları. Ekspres-informasiya. İnformasiya cəmiyyəti seriyası. Bakı: İnformasiya Texnologiyaları, 2009
5. Əliquliyev R.M, İmamverdiyev Y.N., Abdullayeva F.C. Sosial şəbəkələr. Bakı: İnformasiya Texnologiyaları, 2010
6. Əliquliyev R.M., Mahmudov R.Ş. İnternet medianın meyadana gəlməsi və inkişafı :əsas istiqamətlər və xüsusiyyətlər Bakı: İnformasiya Texnologiyaları, 2012
7. "İnformasiya cəmiyyəti problemləri" elmi –praktiki jurnalı № 1.Bakı: İnformasiya Texnologiyaları, 2010
8. Gündüz Osman "Jurnalistlər üçün informasiya texnologiyaları.Bakı:"Oskar", 2009
9. yenimedia.az, sosialmedia.az

DOI: 10.36719/2663-4619/24.07.20/01/236-241

Ayişə Nəbi qızı Məhəmməd

Bakı, Azərbaycan

ayishe@gmail.com

MÜASİR İNSANIN MADDİ TƏSİRDƏKİ MƏNƏVİ ALƏMİ VƏ MƏNƏVİYYATIN BİR ELM KİMİ TƏSDİQİNİN GƏRƏKLİLİYİ

Xülasə

İnsanı təşkil edən əsas təməllərdən biri mənəviyyatdır və mənəviyyat bir elm sahəsi kimi araşdırılmağa başlanmışdır. Maddiyyatın hakim olduğu bu günkü dünyada mənəviyyatın tənzimlənməsi və mənəvi tarazlığın əldə edilməsi xüsusi önəm daşıyır. Mənəviyyat elminin digər elm sahələri ilə birləşdiyi və ayrıldığı məqamlar vardır. Təlimlər və öyrədilmə yoluyla mənəviyyatın təmin olunması toplum problemlərini böyük ölçüdə həll edə bilər.

Açar sözlər: mənəviyyat, qəlb, insan, mənəvi, maddi, inkişaf, dəyişim

The spiritual world of modern human in material influence and the need for the confirmation of spirituality as a science

Summary

One of the basic foundations of human existence is spirituality, and spirituality began to be investigated as a field of science. In today`s world of materialism the regulation of spirituality and the attainment of spiritual balance are of particular importance. Science of spirituality have points where it merges and seperates with other fields of science. Society's problems can be solved by providing spirituality through training and teaching.

Key words: spirituality, heart, human, spiritual, material, development, change

Giriş

Yaşadığımız müasir dövr texniki və maddi inkişaf sürəti ilə insanı və onun mənəvi aləmini öz güclü təsiri altına almışdır. Müasir insan çox vaxt bu təsirin fərqudə belə olmadan həyatını başa vurur. Maddi yaşamına qapılaraq daxili müvazinətsizliyinin səbəblərini axtarır və sarsıntılar keçirir. Mənəviyyat elmi insanı bu duruma düşmədən əvvəl maddiyyatdan ayıldb mənəviyyatın varlığını göstərir və mənəviyyat elminin digər elmlərlə oxşar və fərqli yanlarını bəirləyərək inkişafını təmin edir. Dinlə mənəviyyat elminin kəşimə və eynilik məqamlarını açır. Dünya hələ də mənəviyyat sərbəst bir elmdirmi, deyilmi fikrinin mübahisəsini edərəkən, biz mənəviyyatın bir elm olduğunu və bu elmin təhsil-tədris sisteminə daxil edilməsinin gərəkliyi fikrini irəli sürürük. Həyatın mənasını sənətdə axtarıb qane olmadığı məqamlarda, insan mənəviyyatla məna-mahiyyət arayışlarına cavab tapır. Çünki mənəviyyat kamil insan modelini tətbiq edir və mənəviyyat bir elm kimi təsdiq olunur.

***

Bu gün yaşadığımız dünya total dinamik gəlişmə prosesinin bəlkə də ən aktiv dönəmindədir. Bu dövr və bu dinamizm insanların üzərindən təsirsiz keçmir. Hər nə qədər insanın maddi bədən varlığına təsir edirsə, bundan qat-qat artıq dərəcədə iç dünyasına, əqli, psixoloji, düşüncə və mənəvi aləminə təsir edir. Bu dövəmdə bu dinamizmdə insan maddi inkişafa, rifaha, yüksəlişə və məmnunluğa o qədər aludə olur ki, mənəviyyatı, iç dünyası unudulur və yaxud arxa plana keçir. Deyilə bilər ki, bu gün insanın çiplə idarə olunduğu bir vaxtda mənəviyyatdan danışmaq və bir elm sahəsi olaraq ömrünü və gücünü mənəviyyata həsr etmək absurd deyilmi?

Mənəviyyatın insanı təşkil edən təməllərdən biri olduğunu və bir elm sahəsi kimi sonradan araşdırılmağa başlandığını bilirik. Əbədi olaraq arayışında olduğumuz “yaşamın anlamı və mənəviyyat bir-biriylə pozitiv münasibətdə olan anlayışlardır”. Mənəviyyat həm fərd, həm də toplum üçün önəmli bir yer tutur. Bu, fərdin özünü araşdırıb tanıması, model olaraq qəbul etdiyi kamil insan fərqliliyinə çatmaq üçün öz üzərində çalışması, özünün iç dünyasında “uzun incə bir yoldayım” ideyasını tətbiq etməklə üst və saf insan məqamına gəlib çatması prosesinin adıdır. Franklinin də dediyi kimi, “Bu günün insanları həyatı asanlaşdırmaq üçün bir çox vasitəyə sahib olmasına rəğmən, həyatın mənası baxımından sınıtı-kədəf içərisindədir (Frankl, 1999). Həyatın mənasını mənəvi anlam yoluyla dəyərləndirmək həm pozitiv, həm də dini psixologiyanın da önəm verdiyi anlayışdır, eləcə də mənəviyyatın fərqli ölçülər və sahələrlə münasibətinin araşdırılması mühim məsələdir. Emmons isə (2006, s.64) müasir izah verərək mənəviyyatın, “dini mənəviyyat, təbii mənəviyyat və insani mənəviyyat” olaraq dəyərləndirilə biləcəyini göstərmişdir. Bizim söhbətimiz insani mənəviyyat üzərindədir. Çünki 20-ci əsrin ikinci yarısından sonra qərbdə yenidən insanın ruhu olduğu məsələsi ortaya çıxdı və bunun ardınca insan mənəviyyatının öndə tutulmasının elmi əsasları işlənilib hazırlandı.

Elm və texnika inkişaf etdikcə, insan daha çox şeyə nail olduqca, kosmosu və hətta insan beynini idarə etməyə başladığıca eqosu artdı və həm özünün, həm dünyanın, sadəcə maddiyyatdan ibarət olduğu zənninə qapıldı. Və insan maddi kapital, mədəni kapital və sənət kapitalı baxımından dövlətə sahib olmaq üçün çalışdı. Mənəvi üçün çalışanlara ya dindar deyib geriçi adlandırdılar, ya mistik deyib tərki dünya hesab edərək bədi əsər qəhrəmanlarına çevirdilər. Ancaq insanın mənəvi ehtiyacı əsla ödənmədi. Yeni bir inkişaf dalğasına keçən psixologiya hər kəsin marağını çəkdi, kütləvi olaraq psixoloqlara müraciət edərək problemləri həll etməyə çalışdılar. Ancaq psixologiya artıq pozulmuş bir sinir sistemini və əsəb gərginliyini, davranış pozuqluğunu təmir edir, mənəviyyatı bərpa etmir. Mənəviyyatın tənzimlənməsi və tarazlığının əldə edilməsi psixoloji deyil, sırf mənəvi təlimlər və ögrətilmə ilə təmin oluna bilər. Əgər mənəviyyat dərsləri alınır və mənəvi tarazlıq təmin olunursa psixoloji problemlər yaranmaz. Bu səbəbə görə mənəviyyatın ayrıca bir elm kimi işlənilməsi və öyrənilməsi həyata keçirilməli. Mənəviyyatın “dinlə eyniləşdirib, dindən ayrı bir elm sahəsi kimi araşdırılmaması” toplumda onun unudulmasına və fərqli səmtlərə yönlənməsinə gətirib

çıxardı (Kızıllırmak, 2015, səh.33). Mənəviyyat dinin kölgəsində qalaraq Allaha xidmət prinsipinə çevrilmişdir. Halbuki, mənəviyyat Allaha xidmətlə yanaşı insanın ayrıca öz varlığını tanıması və qəlbinin mənəvi sirlərini öyrənməsi məzmunu daşıyır. İnsan, mənəvi qəlb xəstəliklərindən xilas olması üçün iç yolçuluğuna çıxmalıdır, islam dinində, xüsusilə də təsəvvüfdə bu iş yetərinə təcrübə edilmiş və uğurlu nəticələrə çatılmışdır.

Möhtərəm düşünür Sait Halim Paşanın sözləri ilə desək, nə idealist, nə də pozitivist deyil....hər ikisi bir arada olmalı.

Mənəviyyat sözü latınca nəfəs, ibrancə insan ruhunun toxumu mənasında maddi olmayan, məcazi olan, ürək gücü, ruh-içsəl güc mənasında olduğu halda, ona termin olaraq tək bir tərif verilməmiş, müxtəlif alimlərin fikrincə müxtəlif təriflər verilmişdir, “sir, böyük güc, tanrı ilə əlaqə, həyatın mənası və məqsədi, insanın fərd olaraq özünə və ya başqalarına bağlılığı və münasibəti, saf sevgilə bağlanma” və s. kimi adlandırılmışdır. Hələ XII əsrdən insanın psixoloji yönü, XV və XVI əsrlərdə dindarlıq mənasında, XX əsrdən sonra isə dində, eləcə də qeyri dini mənalarda işlənmişdir. Bəzi zamanlar dinlə “mənəviyyat eyniləşdirilsə də digər zamanlarda bu iki anlayış fərqləndirilmiş və mənəviyyat daxili, dinamik, fərdi, subtyektiv və təcrübəyə dayanan xeyirli bir strukturu” ifadə etmişdir. 1980-ci ildən başlayaraq mənəviyyat adı altında bir çox inanc forması meydana çıxmışdır. Dinlə mənəviyyatın münasibəti belədir:

1. Din və mənəviyyat ayrı anlayışlardır.
2. Din və mənəviyyat eyni anlayışlardır.
3. Mənəviyyat dini əhatə edir və daha genişdir.
4. Mənəviyyat dinin bir formasıdır və din daha genişdir

Sait Halim Paşa “inkışaf etməməyimizdə və geri qalmağımızda alim və öndə gedənlər məsul tutulmalı ikən, əxlaq və mənəvi dəyərlərimiz, yəni başqa sözlə dinimiz məsul tutulmuşdur (Sait Halim Paşa. “Toplumsal çözülmə-böhranlarımız”. İstanbul, 1983. səh.154) deyir. Bu sözdə böyük gerçəklik vardır. Belə ki, hər ikisini ifadə edən insandır, qanunlar və ehkamlar özlüyündə insanda təzahür edir. Bu baxımdan mənəviyyatın ortaqlıq elmi təməli elmi düşüncə və təcrübə üsulu ilə olmalıdır.

Mənəviyyatın əsas ana xətti insanı həyatın mənası, fərdin şəxsiyyət anlayışı və vicdani, içsəl dəyərlər sistemidir, insanın əxlaqını, davranışını, məqsədini və mənasını formalaşdırmaq və inkışaf etdirmək yolunda insani təcrübələri əhatə edir. Mənəviyyat daha çox fərdi xüsusiyyət daşıyır, ona görə də indiyə qədər bəlli bir sistemə salınaraq meyar və ölçüləri tənzimlənərək bir formul şəklində təqdim edilməmişdir.

Saflıq, mənəviyyat, elmi əsaslara dayanan bir termin olaraq lüğətimizə girməlidir. Əxlaq bir fənn olaraq tədris olunmalıdır. Digər elmlər- riyaziyyat, tarix, ədəbiyyat, fizika, kimya tədris olunduğu kimi mənəviyyat da- bəlkə əxlaq adıyla, bəlkə mənəviyyat, ya da sadəcə İnsan adıyla tədris olunmalıdır. Mən bunun metodunu hazırladım. Bioloji, anatomik insan dərsləri olduğu kimi mənəvi insan dərsləri də olmalı, əlifbasından zirvəsinə insan mənə'n addım-addım öyrənilməlidir. Bir metod və təcrübəsi işlənərək hazırlanan mənəviyyat elmini bir fənn olaraq təhsil sistemimizə daxil etməyi təklif edirəm.

Bir vaxt Qərb Rönesans yaşadı, mədəniyyəti qaldırdı. Mən istəyirəm ki, bu əsrdə, bu dövrdə biz də bir rönesans yaradaq. Yeni insan, yeni insan beyni, qəlbi təmiz insan mədəniyyəti yaradaq, dünyaya yeni insan modeli təklif edək. 1959-cu ildə Çin Tibeti işğal edəndə Dalay Lama bunu qəbul etmədi və etiraz olaraq yaşadığı paytaxtdan köçüb başqa bir şəhərdə məskən saldı və elan etdi ki, bundan belə Dalay Lama olmayacaq. Çünki ölkəsi işğal olunanda mənəviyyatı zədələnmişdir. Və bu zədəni bərpa etmək imkansızdır. Bu gün bizim də mənəviyyatımız zədələdir. Müqəddəs bildiyimiz vətənimiz paramparçadır. Bizim ruhumuz isə kosmopolit deyil, təsirdən qurtulması üçün yəqin ki, uzun zaman gərəkəcək. Yaxud da bərpası təbii olaraq öz- özünə yenidən yaranma şəklində olmayacaq. Odur ki, mən yenə bayaqkı fikrimə qayıdıram, mənəviyyat məktəbi şərtidir.

İnsan və onun özəllikləri dəyişməzdir, dəyişən qılıfdır, onlara verilən adlardır, biçilən formalardır. Mənəvi olan sabit olunca, fərdlər mənə'n güclü olunca toplum da güclü olur, saf olur. Maddiyyatda olan güc nə qədər möhtəşəm görünsə də keçicidir. Necə ki, bu gün maddiyyatı güclü olan qərb bədbinliyə yuvarlanıb, əxlaq böhranı yaşayır. Qərb üçün elmin, təhsilin gəlişimi, texnikanın inkışaf sürəti ən böyük məqsəddir. Bunlara sahib oldunsa xoşbəxtliyi qarantilədin deyirlər. Ancaq gerçək xoşbəxtliyin mənəviyyatsız olmayacağını artıq dərk etməyə başlayıblar.

Bu gün dünya maddiyyat üzərində gedir və əxlaqın yetərli olduğu deyilir. Əxlaq toplum düzenini sabit saxlamaq üçün ən vacib məsələdir. Qərbi təqlid edərək, onun bir çox fikir və təcrübələri ölkəmiz və insanımız üzərində sınıdır və həyata keçirilir. Həm millilikdən, milli kimlikdən, milli mentalitetimizin qorunub saxlanması, inkışafından danışıraq, həm də inkışaf adına qərb düşüncə və metodlarını tətbiq edirik. Bunlar bəzən daban daban zidd olan mənə'lərə çevrilir. Ümumi deyil, fərdi şəkildə misal çəksək, məsələn, elə insanı götürək. Qərb insana dəyər verir. Doğrudur. Ancaq qərb uğur qazanmış, bəlli bir məqama

çatmış, maddi yaxud humanitar kapitala sahib olan, mövqe və maddiyyat qazanmış insana dəyər verir. Yaxşı və ya pis, xeyirxah və ya şərqi, vicdanlı və ya vicdansız olmasına baxmır. Heç bir şeyə sahib olmayan insana dəyər vermir. Bütün dünyanın və ölkələrin müşahidəsində gəldiyimiz bir qənaət var: o da budur ki, hər nə qədər dünya, texnika, texnologiya irəliləsə, kosmos ayaqlarımızın altında olsa, hər diləyimizin əlçatanlığı təmin edilsə və s., yenə də insanın hiss və ehtiyacları dəyişmir. Yenə də insanın bir tək əbədi ehtiyacı var: xoşbəxt olmaq və bunun üçün gözəl mənəviyyat. Burada elmi düşüncə və təcrübə metodu müasir çıxış yolu kimi görünə bilər. Ancaq bir şeyi unutmamalı ki, qərbdə hakim mədəniyyət ağla və elmə dayanırsa, şərqdə mədəniyyət mənəviyyata, qəlbə dayanır. Odur ki, qərbdə inkişaf şərtdirsə, bizdə insani anlayışların dəyişməz qalması şərtidir, mənəvi sabitlik önəmlidir və mənəvi sabitliyə, xarakter bütünlüyünə önəm verilir. Bunların zaman maşınına düşüb dəyişməsi insanlığın aşınmasına gətirib çıxarır ki, bu da məqsəd deyildir. Odur ki, bəzən müqayisələr yersiz olur. Çox vaxt mənəvi inkişafda dini bəhanə edir və ya mənəviyyat deyində dini nəzərdə tuturlar. Xeyr, mənəviyyat sırf din deyil, əksinə din özü mənəviyyatın içindədir. Din Allaha inanmaq və ibadət, qulluq olduğu qədər, eyni ölçüdə həm də mənəviyyata xidmət edir və mənəviyyatın bir sütunudur və əksinə.

Din, psixologiya, sosiologiya, fəlsəfə və s. hansı elm sahəsinə yanaşırıqsa, bunların hamısında insanın həmin elmi sahəyə xidmət etdiyini görürük. Hətta insanı ucaltmaq üçün endirilən dində də insanın dinə xidmət edir. Allah, “Mən gizli bir xəzinə idim bilinmək və sevilmək istədim insanı yaratdım” (Divân-ı Niyaz-i Mısıfî, 2) dediyi zaman belə insanı bir xidmət üçün yaratdığını etiraf edir. Dinin hər mərhələsində, şəriətdə, təriqətdə, mərifətdə, həqiqətdə də insan bir fərd olaraq sadəcə xidmət etdiyi qədər vardır və xidmət etdiyi qədər sevilir, xidməti qədər mükafat alır. Dindəki cəza və mükafat anlayışı da insanın özünə deyil, bir başa allaha xidmətinə görə verilir. Ancaq insanın fərd kimi toxunulmazlığını və gücünü islamdakı qul haqqı anlayışı təsdiq edir. Qul haqqı anlayışı ilə insanın bəşər və ilahi müstəvidə toxunulmazlığı, özünə sahibliyi və gücü dövrəyə girir. Burada da insanın mənəvi gücü ön plana çəkilərək, qul haqqına girməməyə, mümkün olduğu qədər haqları halala çevirməyə və bağışlamağa çağırılır. Ancaq bu, yenə də insanın gücünün təsdiqidir.

Bəlli bir qrup din adamı dini vacib sayaraq mənəviyyata önəm vermirlər. Digərləri məsələn, Zinnbaur və Parqament isə mənəviyyatın dindarlığın qəlbi və ruhu, dini həyatın təməl prinsipi olduğunu irəli sürməkdədir.

Başqa bir yanaşmada isə mənəviyyat dindən ayrı formalaşdırıldıqda, müasir insan mənəviyyatı fərqli bir inanc olaraq qəbul edir və dindən uzaqlaşır. Bu da dini prinsiplərdən zərərli sayılaraq insanların yanlış dini yönümdə müqəddəslik anlayışını zədələyir. Bu baxımdan mənəviyyatı dindən tam ayırmaq onu saxta bir yola aparıb çıxarar və mənəviyyat adına insanın müxtəlif bütələrə tapmasına yol açar. Buna görə də mənəviyyat əslində dindən tam ayrı deyil, dindən yararlanaraq inkişaf edə bilər. Çünki mənəviyyat dini əvəz etmir, mənəviyyat din adına qəbul edilməməli və sadəcə şəxsin fərdi iç dünyasının huzur sistemi olaraq fəaliyyət göstərməlidir.

“Elmi bir yanaşmayla mənəviyyat, təbiət və metafizik məsələləri ələ alan, ilahi köklü bilgilərə dayanan bir ekoldur. Elmin qaynağını və mahiyyətini təşkil edən mənəviyyat, metafizik aləmdəki dünya gözüylə görülməyən hər şeyi araşdırdığı kimi, mərifət, rüşt kimi mənəvi nemətləri, gözəllikləri və yaxşılıqları dərindən araşdırır. Vəhy qaynaqlarından bəslənərək dünya gözü ilə görülməyən, amma iç dünyamızla ayrıldığına inanmadığımız qeyb aləminə aid məsələləri bütün olaraq ələ alan mənəviyyat, insanın həm rəşadət inancını, həm də bütüncül düşüncə üfiqini qüvvətləndirir” (Doktor prof. Əli Səyyar).

Mənəviyyatla ilahiyyat əslində iç-içədir və kənardan baxanda eyni mahiyyətli kimi görünür. Ancaq ilahiyyat əslən insanı da əhatə edən dini məsələlərlə məşğul ikən, mənəviyyat insanı ön planda tutan elmin adıdır. İlahiyyatın predmeti gözlə görünməyən ilahi varlıqdırsa, mənəviyyatın da predmeti gözlə görünməyən varlıqlardır. Bu, insanın mahiyyətini təşkil edən varlıqlarıdır. Belə ki, insan daxilindəki maddi varlıqlar-yəni orqanları ilə yaşadığını bildiyimiz kimi, insan görünməyən, ancaq varlığına inandığımız, var olduğunu bildiyimiz nəsnələrlə mahiyyət qazanır. Mənəviyyatın məsələsi də insanda gözlə görünməyən, ancaq böyük mahiyyət daşıyan nüansdır. Belə ki, insanı heyvandan fərqləndirən cəhətlərdən ən böyüyü mənəvi hərəkətlərdir. İnsan, əxlaq anlayışını mənəviyyatın içində böyük bir yerə sahib olan bölüm kimi ələ alır.

Bir sual çıxır, allaha inam mənəvidirmi, allaha inam və ibadət mənəviyyat adlandırılabilirmi? Bəlkə də bəsit səslənir, amma inam və ibadət mənəvi olmaqla yanaşı öncə ilahiyyat və din elminin sahəsidir. Mənəviyyatda isə insan mərkəzli ilahiyyat mövzusu işlənir. Bu o demək deyil ki, Allah insandan geridə tutulur, xeyr, Allah insanı yaratdığı və insana mənəvi hissiyyat qabiliyyəti verdiyi üçün üstün və sonsuz qüdrətdir. İnsan Allaha sərf etdiyi, ucalıb Allahda qərq olduğu-yox olub itdiyi zaman və bu məqsəd üçün çalışırkən dəyər qazanır. Bunu anlayır və qəbul edirik. Ancaq bu dəyərə və məqama ucalmaq insanın öz mənəviyyatını yonma, törpüləmə və cilalama dövrlərindən sonra çatılır. Bunlar mənəviyyat elmi terminləridir.

Mənəviyyat yonma, törpüləmə və cilalama işləmlərinin gerçəkləşdiyi və bundan sonrakı ülvilik dönəmi yaşamı bəzirləyən incəliklərin işləndiyi nöqtədir. Burada din, ilahiyat, fəlsəfə, ədəbiyyat, incəsənət, poeziya aparıcı rol oynamaqla, mənəviyyat elminə xidmət etməklə insanın üstün insan olmasına hədəflənmişdir. Bu toplumsal bir anlayışdır. Mənəviyyat toplum və fərdi mənəviyyat olmaqla iki yerə ayrılır. Çox zaman toplum mədəniyyətinə daha çox fikir verilir, ümumi olaraq toplumda davranış, qayda qanunlara əməl etmək, adət ənənə, mentalitet mənəviyyat mövzularını əhatə edir. Mənim mənəviyyat anlayışında isə bütün bunlar mənəviyyatın alt yapısıdır. Bunun üstündə qurulan insan mənəviyyatının cilalanma mərhələsidir. Ayrıntılarını sadalamağa ehtiyac görmürəm.

Tarix indiyə qədər bir çox mənəvi doktrinlər, mənəvi konsepsiyalar, arınma fəlsəfələri, ənhəq məqamları, mənəm allah iddiaları və qanunları görüb. Sufiliyin, təsəvvüf aləminin ana mövzusu, əsas prinsipi elə budur. Üst insan yaratmaq, özünü fənafillah məqamına çatdırmaq. Fani olanın ədəbiyə, ilkinliyin aliliyə, bəsitin ucalığa yönəlməsi, təriqət yolu ilə gerçəkləşdirib mərifətdə yol alıb həqiqətdə itmədir. Mən bu mərhələ və bu yolu çox uyğun hesab etməklə, mənəviyyatın ən gözəl üsul və tətbiq yöntəmi olduğunu deyərək mütərəqqi və üstün yol olduğunu qəbul edirəm. Burada, obyektə insan, insanın ruh aləmi, iç dünyası olan bir elm kimi fəaliyyət göstərən mənəviyyatla ilahiyat iç içədir.

Mənəviyyatın əxlaqla eyniləşdirildiyinin də çox zaman şahidi olmuşuq. Əxlaq ərəbcə hulk (hılk) sözündən yaranmış və yaradılış, insanın yaradılışı və ruhani xüsusiyyətlərinin toplamını bildirir, xasiyyətlər, vərdişlər, xarakter, özəllik, davranışlar mənasını verir. "Əxlaq insanın bir qayəyə yönələrək öz iradəsi ilə yaxşı davranışlar sərgiləyib pisləklərdən uzaqlaşma mübarizəsidir."

Bəli, əxlaq mənəviyyatın tam oxşarıdır, ancaq arada incə bir cizgi var: əxlaq toplum içi davranışlarda əks olunur, görünən bəlli əməllərdə üzə çıxır və mənəviyyata daxildir. Mənəviyyat isə bəlkə də ömrü boyu üzde olmur, alt qatda varlığına davam edir, ancaq iç dünyasında insanı ayaqüstə dik tutan, iç aləmini idarə edən və filtrləyən bir nəsnədir. Vicdan iç dünyamızdakı əxlaq nəzarətçisidirsə, o da mənəviyyat sahəsinin əsgəridir.

Bu gün mənəvi durum niyə arxa plandadır? İnsanın ağılı insanı bir bütün olaraq anlayacaq və idarə edəcək şəkildə yaradılıb. Elm də, düşüncə də insan aqlının məhsuludur. Bəs elə isə aqlın son məqsədi nədir? Sadəcə dünyaya sahib olmaq, dünyanı idarə etmək, dövlət əldə etməkmə? Əgər elədirsə niyə insan əldə etdiyi bu qədər dövlətlə, dünyayla xoşbəxt olmur? Niyə insan əbədi yaşamır? Niyə hələ də öz içində vurnuxur. Hələ də beynini və qəlbini gəmirən suallara cavab tapa bilmir. Hələ vaxtla məkanın sirli əlaqəsinin xəyalını belə qura bilmir, nəinki tapmaq və o sirrə sahib olmaq.

Həyat dəyişir, bütün qanunlar, qaydalar dəyişir, sərhədlər dəyişir, meyarlar dəyişir. Ancaq zamanın qısnığına dəyişməyən, dəyişməməli olan bir dəyər var, o da insanlığın dəyişməməsi, qazanılan sabit mənəviyyatın dəyişməməsidir. Ölkə hansı qanunla idarə olunursa olunsun, yaşayış hansı dərəcədə təmin olunursa olunsun, kapitalizm, sosializm, kommünizm olsun, istərsə kosmopolit məkan olsun, ancaq insanlıq bir varlıq olaraq, əllə tutulan gözəl görülmə maddi bir dəyərin qorunduğu kimi qorunmalıdır. Meyarlar maddiyyatı, əllə tutulan, dəyərlə olanı daha asan qoruya bilir. Ancaq maddiyyatın hakimliyi, mənəviyyatın əzilməsinə gətirib çıxarmamalı. Biz bu gün mənəviyyat adına, insanlığın bu müstəvidə varlığını qorumaq adına mübarizədəyik. Cəhəllə, savadsızlıqla, mütərəqqi elmsizliklə, elmin, texnikanın sürətli təkərləri altında mənəviyyatın can verməsinə qarşı çıxırıq. İnanın, hər şey işlənir, aşınır, itir, yox olur, hər əməl bir gün dəyərini itirir, bir tək insanlıq əbədidir. Amma bu çox zaman önəmsənmir, necə olsa əbədidir, mənəviyyat itən deyil deyə, bunun varlığını davam etdirməyi ədəbiyyatın, sənətin, musiqinin, şeirin, incəsənətin, teatrın öhdəsinə ötürürlər. Bu meyarlar, əlbəttə ki, mənəviyyata xidmət edir, ancaq mənəviyyatı tamamlaya bilmir. Dinmi? Din mənəviyyata xidmət edir, ancaq o da mənəviyyatı əhatə edib tamamlamır. Mənəviyyatı bir tək Allahın izni ilə insan özü tamamlaya və kamil ola bilər. Bu gün kamil insan ehtiyacı tükənmişmi, yaxud sənət və incəsənət vəzifəsini yerinə yetirir, insanı doyururmu, qane edirmi? Bu mümkün deyil, insan sənətlə, incəsənətlə nə qədər məmnun olsa, ilhamlanıb romantik hislər yaşasa da, yaxud həyatındakı sorunları sənətdən aldığı təcrübəylə həll edə bilsə də, şüurunda, şüuraltında özünə tam yaxınlaşa, özünü, iç dünyasını tam mənası ilə açaraq anlama və anladığını reallaşdırma bilmir. Buna mənəvi gücü yetmir, çünki kənardan əxz etdiyi duyğu və təcrübə qəlbinin dərinliyindən cücərmiş deyil, oraya qoyulmuş, sonradan atılmış toxum kimi üzde qalır, ya da cücərsə də kök atıb dərinləşə bilmədiyi üçün insana mənəvi güc qazandıra bilmir. Ancaq mənəviyyat elminə vəqif olan, bu elmi bir gerçəklik qəbul edən yaxınlaşaraq öyrənir və tətbiq edir.

"Hayatın genişliyi uzunluğundan daha önəmlidir" deyir İbni Sina. Mənəviyyat, La Pierrenin də təsnifatında dediyi kimi, həyatda məna axtarmada yardım edər, insanın ifrata varmada qarşısını alır, özündən kənarında güc aramaz və yanlış tərəflərdən gələn çağırılara ağılla münasibət bildirər, insanın bu həyatdakı yaşayışında öz daxilində ən dəyərlə olanı, ən gerçək və yüksək olanı fərqləndirər, Allahı gərəkdiki kimi anlar və sevər, mövhumata, xurafata düşməz və insanlar arasında öz hisləri ilə hökm çıxarıb yanlış yarıqlar etməz.

Mövlananın da dediyi kimi "Mərifət daşa baxanda orda çiçəyi görməkdir" yeni mənəviyyatla əxz etdiyinin tətbiqidir.

Bu gün bütün dünyada mənəviyyətə qaribə bir maraq yaranıb və mütəxəssislər bu mövzunu iki yöndən-toplumsal və fərdiyyət baxımından araşdırırlar. Toplumsal araşdıranların fikrincə, mənəviyyətə yaranan bu maraq “modernliyin qüsurlarına qarşı fərdin cavabıdır”.

Bu gün mənəviyyətə çıxışım sizə bəlkə də çox bəsit görünəcək, çünki mən bu mövzunu çox səthi keçdim. Mənəviyyətin bir elm kimi sərbəst varlığını və bir elm sahəsi olaraq öz predmeti və obyektini olmaqla inkişaf etdirilməsinin vacibliyini nəzərinizə çatdırmaq istədim. Ümid edirəm ki, bundan belə konfrans və elmi toplantılar olan zaman digər elm sahələrinin yanında mənəviyyət elminin də adı çəkiləcək.

Nəticə

Tarix kamil insan obrazını çox görüb, ancaq bu gün kamil insan anlayışı maddiyyətin buxovları altında unudulmaqdadır. Buna baxmayaraq digər bir qütbə kamil insanın yaratma prosesində dinlə çiyin-çiyinə mənəviyyət elmi fəaliyyətini davam etdirir. Mənəviyyətin bir elm kimi vacibliyini dünya mütərəqqi elmi artıq qəbul edib və bu məqalədə bu fikri müdaifə edərək mənəviyyətin insan həyatı, həyatın mənasını anlamada və anlama ilə xoşbəxtliyin yaşanacağını dilə gətirməyə çalışdıq. Mənəviyyət texnikasının hakimliyini qəbul edərək öz varlığını da sübut edir. Həyat mənəviyyətsiz olarsa, təməlsiz tikili kimi bünövrəsiz və güvənsiz olar.

Ədəbiyyat

1. Seyyar, Ali; Ahlâk Terimləri: Bkz.: Ahlâk ve Ahlâk Teorileri.
2. Seyyar, Ali; İnsan ve Toplum Bilimleri Terimleri: Bkz.: Felsefe.
3. Dindarlığın Bir Boyutu Olarak Maneviyat Hıdır Apak - Muhammet Cevat Acar.
4. Robert A. Emmons ve Raymond F. Paloutzian, "Din Psikolojisi: Dün, Bugün ve Yarın", Editör: Ayten, A., Din Psikolojisi Dine ve Maneviyata Psikolojik Yaklaşımlar, ss.13-55, İz Yayıncılık, İstanbul, 2013, s. 20
5. Zinnbauer ve Pargament, "Dindarlık ve Maneviyat", 2013, ss. 91-92.
6. Peter C. Hill ve diğərləri, "Din ve Maneviyatı Kavramlaştırma: Birleşme ve Ayrılma Noktaları", 2013
7. Bamonti, Lombardi, Duberstein, King, & Van Orden, 2016
8. Emmons, 2003

SİYASİ ELMLƏR VƏ İQTİSADİYYAT ELMLƏRİ POLITICAL SCIENCES AND ECONOMICS

DOI: 10.36719/2663-4619/24.07.20/01/242-245

Əzizağa Tofiq oğlu Qənizadə
Azərbaycan Respublikası Hərbi Akademiyası, dissertant
yupiter57@mail.ru

KADR HAZIRLIĞI ORDU QURUCULUĞUNUN ƏSAS İSTİQAMƏTLƏRİNDƏN BİRİ KİMİ

Xülasə

Məqalədə Azərbaycan Respublikasında ordu quruculuğunun əsas istiqamətlərindən olan hərbi təhsil sisteminin yaradılmasının məqsədi, bundan irəli gələn vəzifələr və bu vəzifələrin yerinə yetirilmə metodları araşdırılmışdır.

Məqalədə ölkənin müdafiə sisteminin möhkəmləndirilməsində xüsusi rolu olan peşəkar hərbi kadrlar hazırlayan hərbi təhsil ocaqlarının ümumi təhsil sistemində yeri və rolu müəyyənləşdirilmiş, hərbi təhsil sistemində metodiki baxımdan tədrisin keyfiyyətinin daha da yüksəldilməsi ilə bağlı məsələlər pedaqoji nöqtəyi-nəzərdən əldə olunan mənbələr əsasında təhlil olunmuşdur.

Açar sözlər: müstəqillik, ordu, hərbi təhsil sistemi, peşəkar kadr

Personnel training as one of the main directions of army building

Summary

The article considers the goal of creating a military education system, as one of the main directions of army building in the Azerbaijan Republic, the tasks arising from it and methods for solving them.

The article defines the place and role of military educational institutions that train professional military personnel playing a special role in strengthening the country's defense system, and analyzes issues related to further improving the quality of training in the military education system based on pedagogical sources.

Key words: independence, army, military education system, professional personnel

Giriş

Ölkənin dövlət maraqlarını qorumaq üzrə təlimatlandırılmış orduda peşəkar kadr ehtiyatlarının yaradılması məsələsi ordu quruculuğunun əsas istiqamətlərindəndir. Çünki, ordunu yalnız lazımı savada, hərbi və təşkilatçılıq təcrübəsinə malik hərbi kadrlardan maksimum dərəcədə səmərəli istifadə etməklə yüksək səviyyədə yaratmaq üçün bu məqsədlə ayrılmış bütün maddi və canlı ehtiyatları hərəkətə gətirmək mümkündür.

Peşəkar hərbi kadrların hazırlığı istiqamətində aparılan iş özünü ordunun döyüş hazırlığının yüksəldilməsində büruzə verir. Bu nöqtəyi nəzərdən, Silahlı Qüvvələrin elm və texnikanın müasir inkişaf səviyyəsinə uyğun qurulması və yüksək standartlara cavab verən ordunun yaradılması üçün elmin son nailiyyətlərinə yiyələnmiş savadlı hərbi kadrların hazırlanması daim ön planda olmalıdır.

Müasir dövrdə elm və texnikanın inkişafı Azərbaycan Respublikası Silahlı Qüvvələrinin döyüş qabiliyyətinin artırılması işində geniş imkanlar yaratmışdır. Bir tərəfdən, elmin son nailiyyətlərinə yiyələnmək, digər tərəfdən isə müasir müharibələrin döyüş əməliyyatı qanunauyğunluqlarından ordumuzun bacarıqla istifadə etmək qabiliyyətini artırmaq hərbi təhsil sisteminin qarşısında qoyulmuş əsas vəzifələrdəndir.

Məhz buna görə XX əsrin 90-cı illərində Azərbaycan Respublikası öz müstəqilliyini yenidən bərpa etdikdən sonra [7] ordu quruculuğu sahəsində atılan ilk addım milli zabit kadrlarının hazırlanması məsələsi [11] idi ki, bu da yenidən yaradılmış Silahlı Qüvvələrin diqqət mərkəzində olan başlıca vəzifələrdən birinə çevrilmişdir. Bütün bunları tez bir zamanda həyata keçirmək üçün isə peşəkar bir sistem – hərbi təhsil sistemi yaradılmalı idi.

Hərbi təhsil sisteminin formalaşdırılmasında atılan ilk addımlardan biri də bu sistemin yaradılmasının məqsədini müəyyən etməklə həmin məqsəddən irəli gələn vəzifələrin təyin edilməsi və onların həyata keçirilməsi üsullarını müəyyənləşdirən proqram – sənədlərin hazırlanması oldu.

Hərbi təhsil sahəsində dövlət siyasətinin prinsiplərini, Dövlət qanunvericiliyinin hərbi təhsil sahəsindəki vəzifələrini, hərbi kadr və mütəxəssis hazırlığı üzrə dövlət təhsil standartlarını rəhbər tutan proqram-sənədlərdə hərbi təhsil sisteminin idarə olunması, peşəkar kadr hazırlığı proqramı, hərbi təhsil almağın forma və metodları, hərbi təhsilin pillələri və onları həyata keçirən hərbi təhsil müəssisələri, hərbi təhsil müəssisələrinin fəaliyyətini tənzimləyən rəhbər sənədlər, hərbi təhsil qarşısında qoyulan tələblər, hərbi təhsil sahəsində dövlət təminatları, hərbi təhsil sahəsində beynəlxalq əməkdaşlıq və digər məsələlər öz əksini tapmışdır [6,35].

Ümumilikdə isə hərbi təhsil sistemi dövlət təhsil standartları əsasında müxtəlif istiqamətlər üzrə peşəkar hərbi kadrların hazırlanması işini formalaşdırır, müxtəlif formalı və tipli dövlət hərbi təhsil müəssisələrində və onları idarə edən təşkilatlarda hərbi biliklərin tətbiqinə xidmət edir [1.45].

Dövlət hakimiyyət və idarəetmə orqanları isə öz növbəsində, hərbi təhsil müəssisələrinin yaradılması, yenidən qurulması, hərbi təhsil müəssisələri haqqında əsasnamələrin hazırlanması və təsdiq edilməsi, hərbi təhsilin inkişafı sahəsində dövlət proqramının maddi-texniki təminatının təşkili, hərbi təhsil sisteminin informasiya və elmi-metodiki təminatı, kurslar və fənnlər üzrə dövlət səlahiyyətində olan tədris plan-proqramlarının işlənilməsi, hazırlanması, həmçinin tədris və metodiki vəsaitlərin nəşri kimi işləri həyata keçirir [6,36].

Hərbi təhsil müəssisələri peşəkar hərbi kadr hazırlığı məqsədi ilə aşağıdakı vəzifələrin həyata keçirilməsini qarşılarına məqsəd qoymuşlar:

1. Elmi nəticələrdən istifadə marağını formalaşdırmaq, həmçinin, elmi fəaliyyətlə hərbi tədrisin üzvi surətdə əlaqələndirilməsini təşkil etmək;
2. Elm adamlarının və hərbi alimlərin hərbi sahədə olan biliklərini bölüşmələri üçün onların hərbiçilərlə sinxron əməli fəaliyyətini qurmaq;
3. Hərbi sahədə mütəxəssis hazırlamaq və onların peşəkarlıq səviyyəsinin artırılması istiqamətində dəqiq elmlərin tədrisini obyektiv meyarlar əsasında qurulmuş metodika üzrə həyata keçirmək [12.42].

Hərbi təhsil sisteminin məzmununu müxtəlif pillə və istiqamətlər üçün nəzərdə tutulmuş hərbi kadrların hazırlıq proqramları təşkil edir. Yüksək peşəkarlıqla hazırlanmış proqramlar vasitəsilə zabitin peşə və ümumtəhsil səviyyəsi mütəmadi olaraq nəzarətə götürülür və müvafiq ixtisaslı hərbi kadrların hazırlanması işi həyata keçirilir.

Hərbi təhsil müəssisələrinin müxtəlif pillələrində zabit kadrlarının hazırlığı işi aşağıda qeyd edilən tələblər üzrə aparılır:

1. Zabit hər şeydən öncə vətənpərvər olmalı, vətəninə sevməli və ona sadıq olmalıdır;
2. Yüksək daxili intizam və icraçılıq qabiliyyətinə malik olmalıdır;
3. İstənilən vəziyyətdə (döyüşdə və ya təlimdə) sərbəst fəaliyyət nümayiş etdirməli, məqsədyönlü təşəbbüs göstərməlidir.
4. Komandir iradəsi və yüksək təşkilatçılıq qabiliyyəti nümayiş etdirməli, çətin şəraitdə şəxsi heyəti öz iradəsinə tabe etməyə qadir olmalı, qarşıda duran tapşırığın yerinə yetirilməsinə istiqamətləndirməli və düzgün qərar qəbul etməyi bacarmalıdır;
5. Yüksək səviyyədə peşə bacarığına malik olmalı, hərbi-texniki nailiyyətləri daim izləməli, döyüş əməliyyatının aparılma prinsiplərini, texnika və silahların quruluşunu, onlardan istifadə qaydalarını bilməli və bunu aşılamağı bacarmalıdır [10,61].

Hərbi təhsil sisteminin qurulması, təkmilləşdirilməsi və idarə edilməsi, onun qarşısında duran məqsəd və vəzifələrin həyata keçirilməsi, xüsusilə peşəkar və hərtərəfli zabit kadrlarının hazırlanması işi planlı və sistemli olaraq Azərbaycan Respublikasının Müdafiə Nazirliyinin əmr və direktivlərində öz əksini tapmışdır [9,73].

Tədqiqatlar göstərir ki, hərbi təhsil sisteminə iki xətt – elmi-tədqiqat və elmi-pedaqoji fəaliyyət istiqamətləri üzrə zabit hazırlığı həyata keçirilir.

Xalqımızın ümummilli Lideri Heydər Əliyev daim əsgər və zabitlərlə görüşlərində dövlətçiliyin və onun əsas strukturlarından olan ordu quruculuğunun yaradılması və möhkəmləndirilməsi məqsədilə aktual elmi-nəzəri müddəalar irəli sürmüş, mükəmməl ordunun məhz nizamlı təlim-tərbiyə işi ilə sıx bağlı olduğunu diqqətə çatdırmış, peşəkar hərbi kadrların hazırlanmasında təlim-tərbiyə prosesinin vacibliyini vurğulamışdır [4,65].

Tərbiyə yollarını bilmək səviyyəsi, gündəlik işində yüksək pedaqoji fəaliyyət və təşkilatçılıq qabiliyyəti, təlim-tərbiyə işini elmi tədqiqatlarla əlaqələndirib tamamlamaq bacarığı, yüksək əzmkarlıq, əxlaqın və ünsiyyətin pedaqoji istiqaməti, özünə qarşı tələbkarlıq, öz üzərində daim çalışmaq, mənəvi aləmin zənginləşdirilməsi və s. zabitin pedaqoji mədəniyyətini müəyyən edən əsas amillərdir [3,81-82]. İstər sülh, istərsə də müharibə dövründə hər bir zabit daim öz peşə hazırlığını, hərbi biliyini təkmilləşdirməli, dəqiq

elmlərlə bərabər hərbi pedaqogika, psixologiya və digər fənlərini dərinlən mənimsəməli, mütəmadi olaraq texnologiyanın yeniliklərini öyrənməlidir.

Hərbi təhsil sistemində metodiki baxımdan tədrisin keyfiyyətini daha da yüksəltmək məqsədilə aşağıdakı üç əsas amil diqqətdə saxlanılır:

- Yüksək hərbi hazırlığa, döyüşü idarə etmək bacarığına, bölük, tabor və ya alay səviyyəsində müdafiə və hücum əməliyyatlarını həyata keçirən, müasir texnologiyanın yeniliklərini öyrənən və onu işində tətbiq edən, çətin zamanda düzgün və qəti qərar qəbul etməyi bacaran hərtərəfli və peşəkar zabit kadrlarının hazırlanması;

- Hərbi sənayedə xidmət göstərən (müxtəlif silah növlərinin istehsalı və s.) mühəndis-zabitlərin aparıcı rolunun nəzərə alınması məqsədilə hərbi istehsalatda çalışacaq zabit-mühəndis texnoloqların hazırlanması;

- Hərb elmi sahəsində hərbi texnikanın modernləşdirilməsi, yeni silah növlərinin ixtira edilməsi, həmçinin, hərbi elminin fundamental-nəzəri məsələləri ilə məşğul olan taktiki və strateji döyüş əməliyyatlarının hərbi-elmi əsaslarını öyrənən və tətbiq edən mütəxəssislərin hazırlanması [2, 37-38].

Ümumiyyətlə, təhsil və tərbiyə prosesini həyata keçirən, bir və ya bir neçə proqram üzrə mütəxəssis hazırlayan dövlət müəssisəsi kimi hərbi təhsil müəssisələri Müdafiə Nazirliyi tərəfindən onlara tapşırılan vəzifələri, onların icra yolları və metodlarını müəyyən edir və yuxarıda qeyd edilən vəzifələrin keyfiyyətini yüksəltmək məqsədilə sistemli olaraq iş aparır.

Azərbaycan Respublikasındakı hərbi kadrların peşəkarlıq səviyyəsini bir qədər də artırmaq məqsədi ilə bir sıra dövlətlərlə bağlanan ikitərəfli və çoxtərəfli müqavilələr və sazişlər əsasında xüsusi proqramlar əsasında təlimlər, kurslar təşkil olunur. Bu iş hökumət tərəfindən səlahiyyət verilmiş dövlət orqanları tərəfindən birbaşa həyata keçirilir. Ona verilmiş bu səlahiyyətlərdən istifadə edən Azərbaycan Respublikası Silahlı Qüvvələri də öz peşəkar hərbi kadrlarının sayının artırılması məqsədilə beynəlxalq aləmlə - dünyanın inkişaf etmiş bir sıra ölkələri ilə sıx əməkdaşlıq edir.

Xarici ölkələrdə ordumuz üçün yüksək səviyyəli milli zabit kadrlarının hazırlanması işinin əsasını gənclərin getdikləri ölkələrin təhsil ocaqlarında yüksək səviyyəli təlim-tədrisə yiyələnmələri və staj keçməklə peşəkarlıq bacarıqlarını artırmaları təşkil edir. Bu cür hərbi təhsil, kadr hazırlığı gələcəkdə Azərbaycan ordusunun şəxsi heyətinin peşəkarlaşmasında müsbət nəticələr verəcəkdir [8,45].

Bütün bunların əhəmiyyətindən danışan Ulu öndər Heydər Əliyev çıxışlarından birində demişdir: “İndi ordumuz dünyanın bir çox ölkələrinin orduları ilə əməkdaşlıq edir, beynəlxalq əlaqələrini möhkəmləndirir və inkişaf edir. Bunu da bilir ki, ordu quruculuğunun təkmilləşməsində, xüsusən ali hərbi məktəblərin yaradılmasında, hərbi peşəsinin öyrənilməsində qardaş Türkiyə Cümhuriyyəti ordusunun nümayəndələri bizə daim yardım edib, indi də yardım edirlər. İnkişaf etmiş ölkələrin hərbi təcrübəsindən istifadə etmək bizim üçün vacib məsələlərdən biridir. Ona görə də Müdafiə Nazirliyi lazımı tədbirlər görməlidir ki, Azərbaycan ordusu, Azərbaycan zabiti dünya ordularının zabiti səviyyəsinə yüksələ bilsin” [5.4].

Bu prinsiplərdən yola çıxaraq Azərbaycan Silahlı Qüvvələri ordumuzda peşəkar milli zabit kadrları bankının yaradılması işini təşkil etmiş, ordumuzun bir çox zabitləri Türkiyə, Ukrayna, Rusiya, Pakistan, Çin, İtaliya və Rumıniyanın hərbi akademiyalarında, ABŞ-da təhsil almış, Türkiyə, Böyük Britaniya, Almaniya, Macarıstan və digər ölkələrdə dinləmə kurslarında iştirak etməklə öz peşəkar səviyyələrini artırımlar [8.45].

Nəticə

Hər bir Ordunun bünövrəsinin möhkəmliyi döyüş hazırlığı yüksək səviyyədə olan və yüksək idarəçilik qabiliyyətinə malik peşəkar zabit heyətindən asılıdır. Bu baxımdan peşəkar zabit heyətinin yaradılması dövlət əhəmiyyətli işdir.

Aparılan elmi araşdırmalar onu deməyə əsas verir ki, hərbi peşəkarlıq qabiliyyətinə malik kadrların hazırlanması yalnız düzgün təşkil olunmuş, planlı, məqsədyönlü təlim-tərbiyə və tədris işini öz məqsəd və vəzifələrində birləşdirən mükəmməl hərbi təhsil sisteminin yaradılması nəticəsində mümkün ola bilər. Bu sistem Azərbaycan Silahlı Qüvvələrində ölkənin peşəkar zabit heyətinə olan ehtiyacı ödəmək məqsədilə daxili və xarici imkanlardan maksimum dərəcədə istifadə edir, bu sahədə ciddi addımlar ataraq təkmilləşir və dayanmadan inkişafı edir.

Bu gün xalqımız müstəqil Azərbaycanın hərtərəfli peşəkar zabit kadrları ilə zəngin olan güclü və nizamlı Silahlı Qüvvələrinin inkişafından qürur duyur, bu güclü ordunun torpaqlarımızı mənfur düşməndən tezliklə azad edəcəyinə inanır.

Ədəbiyyat

1. Abdullayev A, İsmayılov T. Ali təhsil sistemində tədrisin bəzi xüsusiyyətləri. Hərbi bilik №3(82) may-iyun 2006, s.45-47.
2. Əliyev N., Gözəlov S. Zabitin hərbi-pedaqoji ustalığı. Hərbi bilik, №3(81), may-iyun, 2006, s.34-40.

3. Əmirov H. Zabitin pedaqoji mədəniyyəti. Hərbi bilik №2 (74), mart-aprel, 2005, s. 81-85.
4. Gözəlov S, Eyyubov V. Heydər Əliyev metodologiyasının səmərəli təsiri. Hərbi bilik, №2(74), mart-aprel, 2005 s. 65-72.
5. Haşimov S. Bir daha ordumuz haqqında. Azərbaycan ordusu, 12 avqust, 1993, s.4.
6. Hərbi təhsil haqqında // Hərbi bilik, №1(35), yanvar-fevral, 1999, s.35-37.
7. <http://www.e-qanun.az/framework6592> -Azərbaycan Respublikasının dövlət müstəqilliyini bərpa etmək haqqında bəyannamə barəsində Azərbaycan Respublikası Ali Sovetinin qərarı. Bakı şəhəri, 30 avqust 1991-ci il № 179-XII.
8. Xarici dövlətlərin hərbi təhsil sistemlərində milli hərbi kadr hazırlığının təşkili. // Hərbi bilik, № 5 (65), sentyabr-oktyabr, 2003, s.41-45.
9. Məcidov Y., Şahbazov T. Hərbi təhsil müəssisələrində zabidlərin hazırlanması üçün tələblər. Hərbi bilik №6 (114), noyabr-dekabr, 2011, s.73-79.
10. Rzayev N. Ümumi təhsil sistemində hərbi təhsilin – AAHM-nin yeri və rolu. // Hərbi bilik, № 5(59), sentyabr-oktyabr, 2002. s.59-72.
11. Süleymanov M. Hərb quruculuğunun yeni mərhələsi. Bakı, Hərbi nəşriyyat, 1996-cı il, 312 s.
12. Zabit kadrlarının hazırlanmasında dəqiq elmlərin rolu. // Hərbi bilik, № 3(87), may-iyun, 2007, s.39-42, s.42.

DOI: 10.36719/2663-4619/24.07.20/01/245-248

Əzizə Ayaz qızı Gülümcanlı
AMEA Akademik Ziya Bünyadov adına Şərqsünaslıq İnstitutu,
kiçik elmi işçi
ezizeayaz@gmail.com

SİNGAPURUN BEYNƏLXALQ İNTEQRASIYA PROSESİNDƏ RUSİYA ƏMƏKDAŞLIĞI

Xülasə

Ticarət və iqtisadiyyat ikitərəfli əməkdaşlığın lokomotividir. 4,8 milyard ABŞ dollarını aşan ikitərəfli ticarətlə yanaşı, investisiya, elmi və texnoloji sahələrdə əməkdaşlıq əlavə bir təkan almışdır. Sinqapur dünyada ən liberal vergi və əngəl olmadan inzibati rejimlərdən biridir və texniki cəhətdən inkişaf etmiş və səmərəlidir. Rusiya şirkətlərinin, Sinqapurda korporativ quruluş da nisbətən sürətli və asandır. Sinqapur Hökumətinin tənzimləmə orqanları ilə işləmək də dəqiq və səmərəlidir. Sinqapur hökuməti 2018-ci ildə Rusiyanı Sinqapurun investisiya potensialı üçün açar bir ölkə olaraq tanıdı və həm Sinqapur hökumət fondlarını, həm də özəl sektoru ölkəyə sərmayə qoymağa təşviq etdi.

Sinqapur hökuməti artıq Rusiyanın regional infrastrukturuna investisiya qoymağa aktivdir.

Açar sözlər: *Sinqapur, Rusiya, texnologiya, əməkdaşlıq, inkişaf, iqtisadiyyat*

Singapore's cooperation with Russia in international integration process

Summary

Trade and economy is the locomotive of bilateral cooperation. Along with bilateral trade, which has exceeded 4.8 billion US dollars, cooperation in investment, scientific and technological spheres has received an additional impulse. Singapore has one of the most liberal tax and hassle-free administrative regimes in the world, and is technically advanced and efficient. It is easier for Russian businesses to corporate establishment in Singapore is also relatively quick and easy, while dealing with Singapore's Government regulatory authorities is also precise and efficient. In 2018 years, The Singapore government recently recognized Russia as a key country for Singaporean investment potential, and has been actively encouraging both Singaporean government funds and the private sector to invest in the country. The Singapore government has already been active in investing in Russia's regional infrastructure.

Key words: *Singapore, Russia, technology, cooperation, development, economy*

Giriş

Sinqapur 521 milyon əhalisi, 721.5 km² ərazisi olan bir ada-şəhər dövlətidir. Ərazisinə görə 234 ölkə arasında 191-ci sırada yer alan Sinqapur dünyanın ən kiçik ölkələrindən biridir. Sinqapur etnik və dini

cəhətdən müxtəlif ölkədir. Rəngarəng mühacir ölkəsi kimi tarixinə qeyd etmək olar. Pew Araşdırma Mərkəzi, səkkiz dünya dininin tətbiq olunduğu dünyanın ən tolerant ölkəsi olaraq Sinqapur qeyd etdi. Müxtəlif etnik və dini qrupların ahəngdar şəkildə yaşamaları Sinqapurun mədəniyyətlərin qarışdığı və müxtəlifliyə hörmət etdiyi bir kosmopolit ölkə kimi inkişafına gətirib çıxartdı.

“Qərb Qərbdir, Şərq Şərkdir və heç vaxt birləşməyəcəklər” deyər Rudyard Kipling 19-cu əsrdə yazmışdı. Ancaq 21-ci əsrdə Qərb və Şərq bir-birinə qovuşur. Buna bariz nümunə 9 avqust 2016-cı ildə 51 illik yubileyini qeyd edən Sinqapur Respublikasıdır. Müasir Sinqapur Respublikası uzun və çətin bir tarixə sahibdir, mənşəyi uzaq keçmişdə itirilmişdir. Tarixi inkişaf prosesində, Tumasik, Malay arxipelaqının və Asiya qitəsinin sahil ərazilərinin əhəmiyyətli bir hissəsini əhatə edən geniş imperiyalara birləşdi. 1869-cu ildə Süveyş kanalının açılışından sonra şəhər Avropa ilə Uzaq Şərq arasındakı bütün ticarətin əsas mərkəzinə çevrildi. Müstəqillik şəraitində inkişaf etdiyi dövrdə Sinqapur global maliyyə, biznes və sənaye fəaliyyətinin mərkəzinə çevrilmək və vətəndaşlarını SEA-də ən yüksək həyat səviyyəsi ilə təmin etmək bacardı. Müstəqil inkişafın başlanğıcında Sinqapur inkişaf etməkdə olan bir ölkəyə xas olan ciddi çətinliklərlə üzləşmişdi - yüksək işsizlik, əmək münafişələri, məhdud daxili bazar, xarici ərzaq mənbələri və təmiz su, enerji, kapital və texnologiya. Buna əlavə olaraq əhalinin təhsil və təlim səviyyəsinin aşağı olması, infrastrukturun zəif olması və yaşayış yerinin olmaması da əlavə edilməlidir. 1965-ci ildə adambaşına düşən ÜDM 432 ABŞ dolları, işsizlik 14%-ə çatdı. Bütün bu problemlər Qərb standartlarını və Şərq ənənələrini birləşdirərək həll edildi. Bu, uğur üçün Sinqapur formulunun əsasını təşkil edən Qərblə Şərqlin belə bir görüşü idi. Böyük neft şirkətləri Shell və Esso burada emal zavodları açdı və Sinqapur dünyanın üçüncü ən böyük neft emalı mərkəzinə çevrildi.

Sinqapur haqqında nə deyirlər? Nağıl şəhəri, xəyal şəhəri, bağça şəhəri, texnoloji cənnət, inkişaf etmiş iqtisadiyyat, dünyanın ən innovativ limanı, yaşayış üçün ən yaxşı yer, aparıcı maliyyə mərkəzi, dünyanın ən bahalı şəhərlərindən biri, böyüklər üçün Disneylend və s. Bu adlardan bəziləri ilə mübahisə etmək çətinidir: Sinqapurda texnologiya, pul və müasir bir şəhərin gözəlliyi var. Bir çox cəhətdən Sinqapur bir cənnət kimi görünür, buna görə də Sinqapur üçün Sinqapura köçən insanların yüksək gözləntiləri var. Sinqapur 189 ölkə ilə diplomatik münasibətlər saxlayır. Birləşmiş Millətlər Təşkilatının, Birliyin, ASEAN və Qoşulmama Hərəkatının üzvüdür Birləşmiş Millətlər Təşkilatındakı rolunun bir hissəsi olaraq Sinqapur 2001-2002-ci illərdə BMT Təhlükəsizlik Şurasında fırlanan bir yer tutdu və Küveyt, Anqola, Kenya, Kamboca və Şərqi Timorda BMT-nin sülhməramlı / müşahidəçi əməliyyatlarında iştirak etdi.

Sinqapur Respublikası BMT və BMT-nin ixtisaslaşmış qurumlarının (BİA, BMK, BƏT, BVF, İMO, ITU, UNCTAD, UNESCO, UNIDO, UNDOF, UNTSO, UNFICYP, ÜST, ÜƏMT, WMO, Birləşmiş Millətlər Təşkilatının Ərzaq və Kənd Təsərrüfatı Təşkilatı) üzvüdür. Ölkə ASEAN, ASEAN Regional Təhlükəsizlik Forumu (ARF), APEC, ASEM, Beynəlxalq Hesablaşmalar Bankı, Dünya Ticarət Bankı, Beynəlxalq Hidroqrafiya Təşkilatı, Çoxtərəfli İnvestisiyalara Zəmanət Agentliyi, Qoşulmama Hərəkatı, Dünya Təşkilatı kimi təşkilatların fəaliyyətində fəal iştirak edir. Suveren Sinqapur dövləti yarandığı ilk günlərdən müəyyən bir ictimai-siyasi sistemə mənsubiyyətindən asılı olmayaraq, dünyanın bütün ölkələri ilə bərabərhüquqlu və qarşılıqlı faydalı münasibətlər qurmaq niyyətində olduğunu, qoşulmamaq yolunu izləməyi və böyük dövlətlərin qarşıdurmalarında iştirak etməməyi, geniş və qarşılıqlı faydalı ticarət həyata keçirmək niyyətini açıqladı.

Bu gün ASEAN, böyüməsi və təsiri dünyadakı siyasi və iqtisadi proseslərə daim artan ölkələrin dinamik inkişaf edən bir qruplaşmasıdır. Rusiyanın ASEAN ölkələri ilə ortaq sərhədləri olmasa da, buna baxmayaraq, geosiyasi baxımdan hərbi, siyasi, dəniz maraqları ilə Cənub-Şərqi Asiya ilə əlaqəlidir.

ASEAN ölkələrindən Sinqapur Rusiyanın aparıcı ticarət tərəfdaşlarından biridir. Bu, böyük bir regional və beynəlxalq ticarət, maliyyə, marketinq və xidmət mərkəzi, Cənub-Şərqi Asiyanın ən vacib nəqliyyat və rabitə mərkəzidir. Sinqapur ilə ticarət əlaqələri ümumiyyətlə sabit şəkildə inkişaf edir, lakin bu ölkə ilə ticarət Rusiya üçün daim mənfi ticarət balansını ilə xarakterizə olunur. Uzun müddət Rusiya - Sinqapur ticarəti nisbətən dar bir sıra mallar, əsasən xammal (xurma və hindistan cevizi yağı, qalay, qalay konsentratı, neft məhsulları, metallar) ilə məhdudlaşdı. Bu gün xammal mühüm rol oynayır (ixracın 30 - 40% -i və idxanın 25 - 30% -i). Son illərdə Rusiya - Sinqapur ticarətinin inkişafının fərqli bir xüsusiyyəti, Rusiyaya kompüter avadanlığı, istehlakçı elektronika və ehtiyat hissələrinin idxalı səbəbiylə idxalın yüksək artım tempidir. İnvestisiya əməkdaşlığı məsələlərində Sinqapur tərəfi təmkinli vəziyyətə gətirilir və yaxın illərdə bu tendensiyanı pozmaq çətin olacaq. Eyni zamanda, Sinqapur ilə ticarət və iqtisadi əlaqələrin inkişafına həm Rusiyada, həm də Sinqapurda qurulan müştərək müəssisələrin fəaliyyəti kömək edir. Təkcə son illərdə Rusiyada 35-dən çox müştərək müəssisə qeydiyyata alınıb. Rusiya təşkilatları ilə Sinqapur firmaları arasındakı ortaq müəssisələrin əksəriyyətinin ticarət sektorunda, kompüter avadanlıqları və elektron məhsullar ticarətində yaradıldığını nəzərə alsaq, vəzifə sahə istiqamətlərini genişləndirməkdir. Sinqapurun böyük sənaye potensialı elektron sənaye ilə məhdudlaşmır, Cənub-Şərqi Asiyada pul, maliyyə, nəqliyyat və

ticarət mərkəzi kimi aparıcı mövqeyi bu ölkə ilə, o cümlədən Uzaq Şərqlə geniş şəkildə istifadə olunan ticarət və iqtisadi əlaqələrin daha da inkişafı üçün obyektiv şərtlər yaradır. Bu ölkənin firma və təşkilatları ilə mümkün əməkdaşlıq sahələrinə yeni texnologiyalar və materiallar, rabitə, təyyarə və gəmi inşası, gəmi təmiri, kosmik, xammal emalı və neft emalı, hərbi-texniki və elmi-texniki əməkdaşlıq daxildir. Yuxarıda göstərilənlərə əsasən, Rusiya ilə Sinqapur arasında ticari-iqtisadi əməkdaşlığın genişləndirilməsi:

1. İkiqat vergitutmanın qarşısını almaq və sərmayələri qorumaq üçün hökumətlərarası sazişlərin hazırlanmasını və imzalanmasını sürətləndirməklə ticarət-iqtisadi əməkdaşlığın hüquqi bazasının təkmilləşdirilməsi.

2. Bir-birindən asılı malların çeşidinin daha da şaxələndirilməsi.

3. Xüsusilə Sibir və Uzaq Şərq bölgələrinə görə regional əməkdaşlığın dərinləşdirilməsi daxil olmaqla iki ölkə arasında investisiya əməkdaşlığının qurulması neft sənayesində, otel biznesində və s.

4. İlk növbədə maliyyə və bank sektorunda əməkdaşlığın yeni formalarının genişləndirilməsi. Ticarət, nəqliyyat və s. sahələrdə mövcud olanlara əlavə olaraq yeni müştərək müəssisələrin yaradılması.

Moskvada Rusiya Federasiyası Prezidentinin müşaviri Anton Kobyakov ilə Sinqapur Səfiri Premjit Sadasivan arasında görüş keçirildi. Görüşün əsas mövzusu ölkələr arasında ticari-iqtisadi əməkdaşlığın gücləndirilməsi, həmçinin Sinqapurun rəsmi nümayəndə heyətinin Rusiyada baş verən əsas işgüzar tədbirlərdə, o cümlədən Sankt-Peterburq Beynəlxalq İqtisadi Forumu, Şərq İqtisadi Forumu və Beynəlxalq Arktika Forumunda iştirakı olub. "Sinqapur Respublikası Rusiyanın Cənub-Şərqi Asiya və Asiya-Sakit Okean bölgəsində perspektivli tərəfdaşdır. İki il əvvəl diplomatik münasibətlərin qurulmasının 50 illiyini qeyd etdik. Ticarət, iqtisadi, investisiya, elmi, texniki və mədəni sahələrdə əməkdaşlıq fəal şəkildə inkişaf edir.

Ötən il Ali Avrasiya İqtisadi Şurasının iclası çərçivəsində Avrasiya İqtisadi Birliyi (EAEU) ölkələri ilə Sinqapur Respublikası arasında azad ticarət zonası haqqında saziş imzalanmışdır. Rusiya Federasiyası Prezidentinin müşaviri Anton Kobyakov: "Əminəm ki, bu razılaşma Rusiya ilə Sinqapur arasında ikitərəfli əməkdaşlığın potensialının reallaşmasına öz töhfəsini verəcəkdir" dedi.

Sinqapur səfiri Premjit Sadasivan Rusiya ilə Sinqapur arasındakı işgüzar əlaqələrin lokatorlarından biri innovasiya sahəsində əməkdaşlığın olduğunu vurğuladı: "Rəqəmsal iqtisadiyyat ölkələrimiz arasında əməkdaşlığın perspektivli sahələrindən biridir, biz yeniliklərin inkişafında maraqlıyıq və Rusiya şirkətləri ilə birgə layihələr həyata keçirməyə hazırıq. Digər maraqlı bir sahə Smart şəhərlər layihəsinin həyata keçirilməsidir. Deyə bilərəm ki, Moskva bu sahədə çox fəal inkişaf edir və bir çox cəhətdən Sinqapuru qabaqlayır." Görüşdə tərəflər neft-qaz sahəsində əməkdaşlığın gücləndirilməsini müzakirə etdilər. Rusiya tərəfi, Sinqapurda ən texnoloji və ən müasir istehsal texnologiyaları olan dəniz istehsal platformalarına maraq göstərdi. Sinqapur səfiri Rusiyanın Asiya ölkələrinə neft və qaz ixracını, o cümlədən bölgədə tələbatın artan maye qazını artırmaq potensialını qeyd etdi. Görüşün sonunda Rusiya Federasiyası Prezidentinin müşaviri Anton Kobyakov Sinqapuru bu il ilk dəfə 2035-ci ilə qədər Arktika zonasının inkişaf strategiyası elan ediləcək Sankt-Peterburq Beynəlxalq İqtisadi Forumunda fəal iştirak etməyə dəvət etdi. O, Sinqapurun SPIEF-də iştirakının dəniz istehsal platformaları üçün qabaqcıl texnologiyalarını dünya ictimaiyyətinə təqdim etməyə imkan verəcəyini, eyni zamanda Arktika ərazilərinin inkişafında Rusiya ilə Sinqapur arasında qarşılıqlı faydalı əməkdaşlığın optimal yollarını tapmasına kömək edəcəyini vurğuladı.

Rusiya Sinqapur ilə ticari-iqtisadi münasibətləri "banal prinsiplər" üzərində deyil, iki ölkə üçün qarşılıqlı maraq doğuran layihələrin şaxələndirilməsi yolu ilə qurmaq niyyətindədir. Bunu Federasiya Şurasının Xarici İşlər Komitəsinin sədri Konstantin Kosaçev Sinqapur Respublikasının Rusiya Federasiyasındakı səfiri Premjit Sadasivan ilə görüşdə söyləyib.

2009-cu ildə Rusiya-Sinqapur dialoqu keçirildi, bu iki ölkə arasındakı münasibətlərin inkişafının intensivliyini artırdı. Dialoqun əsas iştirakçıları Rusiya Prezidenti Dmitri Medvedev, Baş nazir Vladimir Putin, Rusiya tərəfində Federasiya Şurasının sədri Sergey Mironov və Sinqapur Baş naziri Li Xianlong, nazir-ment Lee Kuan Yu, baş nazir Go Chok Tong və Baş nazir müavini Teo idi. Rusiya-Sinqapur diplomatik münasibətləri 19-cu əsrin sonlarında, ölkənin Britaniya hakimiyyəti altında olduğu dövrdə başladı. Sonra Sinqapurda Rusiya konsulluğu quruldu. XX əsrdə ölkələr arasında ticarət əlaqələri Sinqapur müstəqillik qazandıqdan dərhal sonra quruldu və 1 iyun 1968-ci ildə SSRİ ilə şəhər dövləti arasında diplomatik əlaqələr quruldu.

İki ölkənin qarşılıqlı münasibətlərində yeni tarixin əsas hadisəsi Rusiya Prezidenti Dmitri Medvedev tərəfindən 2009-cu ilin noyabrında Sinqapur səfəri olmuşdur. Bu iclasdan bir qədər əvvəl, oktyabr ayında Rusiya-Sinqapur İş Şurası (RSDS) yaradıldı. Şura Rusiya Federasiyasının Ticarət və Sənaye Palatasının təşəbbüsü ilə Rusiya Federasiyasının İqtisadi İnkişaf Nazirliyi və Rostec Dövlət Korporasiyasının dəstəyi ilə yaradılıb. Şuranın daimi sədri Rostec'in baş direktor müavini Nikolay Volobuevdir. Şura Rusiya və Sinqapurun müəssisə və təşkilatları arasında xarici iqtisadi əlaqələrin inkişafına kömək etməyə çağırılır.

1967-ci ildə Sinqapur, bölgədəki on ölkənin daxil olduğu və təşkilatda əhəmiyyətli rol oynayan Cənub-Şərqi Asiya Millətlər Birliyinin (ASEAN) təsisçisi oldu. Rusiya da öz növbəsində Avrasiya İqtisadi Birliyinin (EAEU) lideridir. Buna görə RSDS-nin fəaliyyəti də bu iki böyük dünya birliyi arasında körpü hesab edilə bilər. Rusiya Federasiyasının Ticarət və Sənaye Palatasına daxil olan digər işgüzar şuralarla RSDS əməkdaşlığı da yeni imkanlar açır. Xüsusilə, bu ilin oktyabr ayında Dövlət Korporasiyası Rostec və VEB.RF tərəfindən dəstəklənən Rusiya-Sinqapur İşgüzar Şurası ilə Kiprlə Əməkdaşlıq üzrə İşgüzar Şurası arasında əməkdaşlıq müqaviləsi imzalanmışdır. Saziş idarə heyətinə üzv şirkətlər üçün yeni bazarlar açır. Çünki həm Sinqapur, həm də Kipr maliyyə mərkəzləri kimi fəaliyyət göstərən ticarət yollarının kəsişməsindədir. Xüsusilə, Avropa, Şimali Afrika və Yaxın Şərq bazarları RSDS üzv şirkətləri üçün daha əlçatan olacaqdır.

RSDS-in əsas layihələrindən biri 2016-cı ilin noyabr ayından bəri fəaliyyət göstərən beynəlxalq informasiya və xidmət B2B platforması RSTrade-dir. Platforma Rusiya şirkətlərinə Cənub-Şərqi Asiya, Hindistan və Avstraliya ölkələrinə sənaye qeyri-ilkin sənaye mallarını təbliğ etməkdə və bu ölkələrdən Rusiyaya malların idxalını təşkil etməkdə kömək edir.

RSTrade xidmətləri artıq rus, ingilis, indoneziya və çin dillərində mövcuddur. Platformada 23 ölkədən təxminən 82 min şirkət qeydiyyatda alınıb. Dövlət Sənaye Məlumat Sistemi (GISP RF) və son bir neçə ildə beynəlxalq status qazanan Sinqapurda yerləşən CamelONE logistika platforması ilə birləşdirilmişdir. RSTrade platforması, EAEU Rəqəmsal Nəqliyyat Dəhlizlərinin layihələri və Avrasiya İqtisadi Komissiyasının himayəsi altında həyata keçirilən texnoloji ötürmə, sənaye əməkdaşlıq və subpodratçı şəbəkələrin yaradılması layihələrinə daxil edilmişdir.

Rostec Dövlət Korporasiyasının İdarə Heyətinin Sədri və Baş Direktor müavini Nikolay Volobuevin qeyd etdiyi kimi: "Rostec üçün Rusiya-Sinqapur İşgüzar Şurası mülki məhsul və texnologiyaların Cənub-Şərqi Asiya bazarlarına tanınması və oradan texnoloji tərəfdaşların cəlb edilməsində köməkçi bir vasitə oldu."

Nəticə

İki ölkə iqtisadiyyatının qlobalaşması Sinqapur və Rusiya iqtisadiyyatlarının inkişafında əlaqələndirməni, sıx qarşılıqlı əlaqəni, bölgədəki inteqrasiya birlikləri çərçivəsində hərəkətlərin əlaqələndirilməsini zəruri edir. Beləliklə, Sinqapur ilə Rusiya arasındakı qarşılıqlı iqtisadi siyasət hərtərəfli sistem təhlili tələb edir. İki ölkə arasındakı münasibətlərdə iqtisadi siyasətin əsas aspektlərini müəyyənləşdirmək üçün bütün sahələrdə Sinqapur-Rusiya qarşılıqlı fəaliyyətinin inkişafı və mövcud vəziyyətini müzakirə edir. Sonda qeyd etmək istərdim ki, mövcud xarici siyasət vəziyyəti səbəbindən Sinqapur-Rusiya münasibətləri yaxın gələcəkdə inkişaf üçün əlavə təkan alacaqdır.

Ədəbiyyat

1. Пахомова Л.Ф., Модели процветания (Сингапур, Малайзия, Таиланд, Индонезия), Москва, Институт востоковедения РАН, 2007 г.
2. Amitav Acharaya, Singapore's foreign policy: the search for regional order, 2008.
3. Han Fook Kwang, Warren Fernandez, Sumiko Tan, Lee Kuan Yew: the man and his ideas / Singapore, Singapore press holding, Times, cop. 1998.
4. <http://www.rsctrade.ru/wp-content/uploads/2018/07/%D0%9F%D1%80%D0%B5%D0%B7%D0%B5%D0%BD%D1%82%D0%B0%D1%86%D0%B8%D1%8F-%D0%94%D0%B5%D0%BB%D0%BE%D0%B2%D0%BE%D0%B9-%D0%A1%D0%BE%D0%B2%D0%B5%D1%82.pdf>
5. <https://rostec.ru/news/druzhba-s-gorodom-lva-o-rossijsko-singapurskom-delovom-sovete/>

ПЕРЦЕПЦИИ СОЦИАЛЬНОГО КАПИТАЛА В УЗБЕКИСТАНСКОМ МОДЕРНЕ

Резюме

В статье предлагается общий обзор социального капитала в узбекистанском обществе. Также, особое внимание уделяется к политическому. В результате выделены и охарактеризованы проблемы в обществе, препятствующие построению полноценного социального капитала.

Ключевые слова: Социальный капитал, склеиванием (*bonding*), соединением (*bridging*) и связыванием (*linking*) социального капитала, политическое, политическое поведение, гражданское общество

The perception social capital in the Uzbek modern

Summary

The article provides a general overview of social capital in Uzbek society. Also, special attention is paid to the «political». As a result, the problems in society that hinder the building of full social capital have been highlighted and characterized.

Key words: Social capital, bonding, bridging and linking social capital, political, political behavior, civil society

Введение

Люди - это социальный организм. Концепция социального капитала относится к важным вопросам человеческого поведения и мотивации. Привлекательность социального капитала проистекает из его интеграции социологии и экономики. Эта концепция помогает подорвать идею экономистов о homo economicus (человек экономический), которая доминирует в капиталистических обществах. Идея homo economicus рассматривает современного человека как максимизатора личной выгоды. Тем не менее, игнорируя роль социальных факторов в функции экономики. Это привело к тому, что анализ экономистов можно охарактеризовать как «недостаточно социализированное понятие человека» (Granovetter, 1985: 481–510). Основное направление экономики уклонилась от исследования и объяснения того, как институты и общие установки общества взаимодействуют с тем, как работает его экономика (Solow, Robert, 1999:6-13). Социальный капитал обеспечивает контекст для понимания ряда явлений, выходящих за рамки экономических аспектов, и поэтому он был объявлен очень важной концептуальной инновацией для меж- и трансдисциплинарной теоретической интеграции.

Хотя термин «социальный капитал» является относительно новым, эта концепция не является таковой, поскольку включает в себя множество других концепций, которые существовали как минимум с 19-го века. Интеллектуалы, такие как Дэвид Хьюм, Адам Смит, Карл Маркс, Георг Зиммель, Эмиль Дюркгейм и Макс Вебер, среди многих других имели дело с подобными понятиями.

Основная часть

Социальный капитал имеет гибридное теоретическое происхождение, изученное теоретиками из экономики, социологии, политологии и практически всеми другими социальными науками.

Первоначальная теоретическая разработка, как правило, приписывается трем авторам, каждый из которых подошел к социальному капиталу с совершенно разных точек зрения и создал разные теоретические и концептуальные выводы.

- Теория капитала - Пьер Бурдьё
- Рациональный подход - Джеймс Коулман
- Демократическая или гражданская перспектива - Роберт Патнэм

В последнее время теория социального капитала была в основном сосредоточена на измерениях социального капитала, разработанного Нахапием и Гошал (1998) на основе теории вовлеченности Грановеттера (1992).

Концепция Бурдьё (1986) о социальном капитале основана на признании того, что капитал является не только экономическим, и что социальные обмены не являются исключительно личными интересами и должны охватывать «капитал и прибыль во всех их формах». Концептуализация Бурдьё основана на теориях общественного воспроизводства и символической власти. Работа Бурдьё

подчеркивает структурные ограничения и неравный доступ к институциональным ресурсам в зависимости от класса, пола и расы. Он рассматривал социальный капитал как собственность индивида, а не коллектива. Социальный капитал позволяет человеку оказывать влияние на группу или индивида, который мобилизует ресурсы. Для Бурдьё социальный капитал не является единообразно доступным для членов группы или коллектива, но доступен для тех, кто прилагает усилия для его приобретения путем достижения властных и статусных позиций и развития доброй воли (Bourdieu, 1986:241-258).

Также в его определениях социальный капитал неразрывно связан с классом и другими формами стратификации, которые, в свою очередь, связаны с различными формами выгоды или продвижения (Fine, 2002:18-33). Его подход основан на его более широких социологических теориях габитуса и областей практики. Теория социального капитала Бурдьё может быть недоступна большинству людей вне социологии, которые могут не в полной мере понять и оценить значение его терминологии.

Коулман рассматривал социальный капитал как общественное благо, в котором действия отдельных людей приносят пользу целому (Tzanakis, 2013:2-23). Как таковой Коулман концептуализировал социальный капитал как коллективный актив группы и почти не принимал во внимание неравенство, которое возникает или вызывает различия в власти и статусе. Это пренебрежение властью и конфликтами, вероятно, связано с озабоченностью Коулмана тем, что социальный капитал является в значительной степени продуктом социальной структуры. Это значительный отход от теории Бурдьё, которая рассматривает атрибуты коллективной собственности под термином культурный капитал.

Патнэм рассматривал социальный капитал как общественное благо - количество возможностей для участия, гражданской ориентации и доверия к другим, доступное для городов, штатов или наций. Это контрастирует с теорией социального капитала Бурдьё, с определением Коулмана где-то посередине. В концептуализации Патнэма социальный капитал повышается от индивидуальности до больших совокупностей населения. Социальный капитал становится коллективной чертой, функционирующей на совокупном уровне (Tzanakis, 2013:2-23). Патнэм выдвинул аргумент, что социальный капитал - это, по сути, «количество доверия», и это основной запас, характеризующий политическую культуру современных обществ. По словам Патнэма (1993:35), под социальным капиталом понимаются «особенности социальных организаций, такие как сети, нормы и доверие, которые способствуют действиям и сотрудничеству для взаимной выгоды». Патнэм следует убеждению Коулмана в том, что социальный капитал - это качество, способствующее межличностному сотрудничеству. По мнению Патнэма, такая особенность может считаться совокупной чертой до такой степени, что она может автоматически сравниваться между городами, регионами и даже странами (Tzanakis, 2013:2-23).

В узбекистанском обществе можно наблюдать инертные социальные отношения основанные на традиции, нормы и религиозную особенность общества. Теория Бурдьё больше применима к такому роду общества. Теории Коулмана и Патнэма они работают в капиталистическом обществе, где уже конкретно работают механизмы гражданского общества. Исходя из этого, теории Коулмана и Патнэма не совсем применима для традиционных, модернизирующихся обществ с инертными социальными отношениями.

Другое важное различие в литературе по социальному капиталу является ее формы. Такие как склеиванием (bonding), соединением (bridging) и связыванием (linking) социального капитала.

«Склеивание» (bonding) и «соединение» (bridging) социального капитала являются структурным социальным капиталом. Разница между «склеиванием» (bonding) и «соединением» (bridging) социального капитала связана с характером отношений или объединений в социальной группе или сообществе. «Склеивание» (bonding) социального капитала происходит **внутри** группы или сообщества, тогда как «соединение» (bridging) социального капитала происходит **между** социальными группами, социальным классом, расой, религией или другими важными социально-демографическими или социально-экономическими характеристиками.

Ученым Всемирного банка приписывают добавление концепции «связывания» (linking) социального капитала для описания отношений между людьми или институтами на разных уровнях иерархии власти общества (Woolcock, 2001:193-198). Связывание (linking) социального капитала - это тип социального капитала, который описывает нормы уважения и сети доверительных отношений между людьми, которые взаимодействуют **через** явные, формальные или институционализованные градиенты власти или авторитета в обществе. Связывание (linking) социального капитала может рассматриваться как продолжение соединяющего (bridging) социального капитала, включающего сети и связи с отдельными лицами, группами или корпоративными акторами, представленными в государственных учреждениях, школах, деловых кругах, правовых институтах и религиозных /

политических группах. Если «соединяющий» (bridging) социального капитала развивает горизонтальное доверие в социальных группах, то «связывающий» (linking) социального капитала развивает вертикальные отношения. Примером могут быть отношения между общественной организацией и правительством или другими спонсорами.

В узбекистанском обществе перцепции «склеивания» (bonding) и «соединения» (bridging) социального капитала находятся на заметно высоком уровне, в то время как в связывание (linking) социального капитала ощущаются односторонние отношения. В основном это связано с низким уровнем вовлеченности общества в дела государства, информированностью и отсутствием четких гражданских позиций.

Односторонние отношения являются проблемой не только общества, но и институтов государственного управления. Существуют проблемы с понятием «политическое». Что является «политическим»? Отсутствие граней «политического» это большая проблема в налаживании двусторонних отношений. Как можно осуществлять общественный контроль, если нет четкого понимания о гранях политического, об акторах отношений. Критикуя или указывая на недостатки власти можно «пойти против действующей политики». Отсутствие политического поведения в государстве является большой проблемой в построении социального капитала.

Выводы

В модернизирующихся и традиционных обществах необходимо развивать социальный капитал на горизонтальных уровнях. Переосмыслить политическую культуру, где политическая система опирается на одного лишь президента. Выйти из инертного поведения и усилить вовлеченность самих государственных служащих в среду народа, тем самым развивать позитивные отношения «власть-народ». Только путем создания полноценного диалога между народом и властью можно построить доверительные отношения. А доверие это и есть основа социального капитала.

Литература

1. Bourdieu P. (1986). The forms of capital. In: Handbook of Theory and Research for the Sociology of Education. New York: Greenwood Press. P. 241-258.
2. Coleman J.S. Social Capital in the Creation of Human Capital. The American Journal of Sociology. 1988, vol. 94: Supplement: Organizations and Institutions: Sociological and Economic Approaches to the Analysis of Social Structure, pp. S95-S120. Available at: <http://www.jstor.org/stable/2780243> (accessed 01.07.2020).
3. Granovetter, Mark. 1985. "Economic Action and Social Structure: The Problem of Embeddedness." American Journal of Sociology 91(3):481–510.
4. Solow, Robert M. 1999. "Notes on Social Capital and Economic Performance." Pp. 6–13 in Social Capital: A multifaceted perspective, edited by P. Dasgupta and I. Serageldin. Washington, DC: World Bank.
5. Tzanakis, Michael. 2013. "Social Capital in Bourdieu's, Coleman's and Putnam's Theory: Empirical Evidence and Emergent Measurement Issues." Educate 13(2):2–23
6. Woolcock, Michael, 2001. "Microenterprise and social capital: A framework for theory, research, and policy," Journal of Behavioral and Experimental Economics (formerly The Journal of Socio-Economics), Elsevier, vol. 30(2), pages 193-198, March.

DOI: 10.36719/2663-4619/24.07.20/01/251-253

Günel Mustafa qızı Səfərova
Odlar Yurdu Universiteti, disertant
gunel83@yahoo.com

TÜRKİYƏ RESPUBLİKASINDA LİZİNİN VERGİYƏ CƏLB OLUNMASI

Xülasə

Maliyyə bazarında vasitəçilik xarakterini özündə əks etdirərək lizin qiri kapital tutumlu texnika, avadanlıq, qurğuların və ümumiyyətlə əmlakın işgüzar dövriyyəyə cəlb edilməsinin və əldə olunmasının ən səmərəli üsulu hesab edilir. Çünki bu əməliyyatlar üçün əvvəlcədən heç də külli miqdarda, yəni baş verəcək

əməliyyat üçün lazım olan vəsaitin hamısı tələb olunmur. Bu baxımdan da lizinq əməliyyatı maliyyə bazarında aparılan digər əməliyyatlardan üstün cəhətə malikdir.

Lizinq əməliyyatları hal-hazırda inkişaf etmiş, Türkiyə iqtisadiyyatında iri tutumlu kapital və investisiya qoyuluşlarının ən mütərəqqi və səmərəli aləti kimi istifadə edilir. Əməliyyatın bu növü vasitəsilə iqtisadiyyatın bütün sahə və sektorlarında iqtisadi fəallığı artırmaq, daha çox xidmətlər göstərmək və sonda yüksək səmərə əldə etmək mümkündür.

Açar sözlər: lizinq, maliyyə, vergi, lizinq bazarı

Taxation of leasing in the Republic of Turkey Summary

Reflecting the nature of intermediation in the financial market, leasing is considered to be the most effective way to attract and acquire large capital-intensive machinery, equipment, facilities and property in general. Because these operations do not require a large amount in advance, that is, not all the funds needed for the operation to take place. In this regard, the leasing operation has an advantage over other operations in the financial market.

Leasing operations are now used as the most advanced and efficient tool for large-scale capital and investment in the developed Turkish economy. Through this type of operation, it is possible to increase economic activity in all sectors and sectors of the economy, provide more services and ultimately achieve high efficiency.

Key words: leasing, finance, tax, leasing market

Türkiyədə iki növ lizinq mövcuddur: maliyyə lizinqi və operativ lizinqi. Türkiyə 3226 sayılı “Türk Maliyyə Lizinqi Qanunu” maliyyə lizinqi üçün qayda və qanunları tənzimləyir. Maliyyə lizinqindən başqa digər lizinq əməliyyatları ümumi qanunlar çərçivəsində tənzimlənilir. Türk lizinq bazarı Bankların Fəaliyyətinin Tənzimlənməsi və Nəzarət Agentliyi tərəfindən idarə olunur. “Türk Maliyyə Lizinqi Qanunu”nun 4-cü Maddəsinə əsasən maliyyə lizinqi lizinqə verən şəxsin üçüncü tərəfdən aldığı vasitələri və daşınmaz əmlakı lizinqi alan şəxsə müəyyən vaxt ərzində sabit ödəniş əsasında, vasitələrin və daşınmaz əmlakın hüquqları və ondan əldə ediləcək gəlirlərlə birlikdə verdiyi müqavilədir. Lizinq müqavilələrinə daşınan və daşınmaz əmlaklar aiddir. İntelektual və sənaye hüquqları, patentlər və s. lizinq müqaviləsinin obyektı deyillər. Maliyyə lizinqində ödənişlər sabit və dəyişkən ola bilərlər. Türk qanunvericiliyinə əsasən maliyyə və əməliyyat lizinqləri yalnızca vergitutma və mühasibatlıq məqsədləri üçün fərqlənilir. 3226-cı Maliyyə Lizinqi Qanunun müddəalarına əsasən lizinq şirkətləri səhmdar cəmiyyət formasında yaradılır.

Türk şirkətlərinin dünyanın müxtəlif ölkələrində əldə etdiyi gəlirlər Türkiyədə vergitutma obyektı hesab edilir. Lizinqlə məşğul olan şirkətlərin bu fəaliyyətdən əldə etdiyi gəlirlər korporativ gəlir vergisinə cəlb edilir. Korporativ gəlir vergisinin dərəcəsi 20 faizdir. Vergitutma məqsədləri üçün lizinq əməliyyatları iki növə ayrılır: operativ lizinqi və maliyyə lizinqi. Türk Vergi Prosesual Məcəlləsinin 290-cı Maddəsinə əsasən aşağıdakı şərtlərə uyğun olan lizinq əməliyyatı maliyyə lizinqi hesab edilir.

- Mülkiyyətin sahibliyi lizinq dövrünün sonuna qədər lizinqi alan tərəfə keçir.
- Lizinq lizinqi alan tərəfə lizinq dövrünün sonuna qədər mülkiyyətin bazar dəyərindən aşağı qiymətə almaq imkanı yaradır.
- Lizinq müddəti aktivin iqtisadi həyatının 80 faizini əhatə edir.
- Lizinq ödənişlərinin dəyəri lizinqə verilmiş aktivin bazar dəyərinin 90 faizinə bərabərdir.
- Yuxarıda göstərilə şərtlərə uyğun olan lizinq əməliyyatları vergitutma məqsədləri üçün maliyyə lizinqi hesab edilmirlər:

- Təbii sərvətlərin axtarılması və istifadəsi üzrə lizinq müqavilələri
- Kino, video çəkilişləri, patentlər və s. lizinq müqavilələri

Türk Vergi Prosesual Məcəlləsinin 290-cı Maddəsinə əsasən lizinq verən şirkət maliyyə lizinqi şirkəti olmasa da lizinq əməliyyatları maliyyə lizinqi hesab edilə bilər.

Lizinqi verənin vergiyə cəlb edilməsi: Maliyyə lizinqlərində lizinq ödənişləri əsas və faiz ödənişlərinə bölünür. Faiz ödənişləri lizinq əməliyyatlarından əldə edilən ümumi məbləğlə lizinq alan şəxs tərəfindən ödənilən ümumi lizinq ödənişlər arasındakı fərqlə hesablanır. Lizinqə verənin maliyyə lizinqindən əldə etdiyi vergiyə cəlb edilən gəliri yuxarıda göstərilən hesablamağa uyğun olaraq faiz gəlirlərinə bərabər olur. Lizinq verən lizinq edilmiş aktivə görə çəkilmiş xərclərini amortizasiya edə bilməz.

Lizinqi alanın vergiyə cəlb edilməsi: Maliyyə lizinqində lizinq alan lizinq üçün ödənişləri amortizasiya şəklində gəlirdən çıxı bilər. Amortizasiya vergi məqsədləri üçün aktivin dəyərindən asılı olaraq, ödənilən əsas məbləğə (aktivin dəyərinə) uyğun hesablanır. Lizinqin faiz ödənişləri xərcə salına bilər. Bütün bununla bağlı çəkilən xərclər də eynilə xərcə salına bilər.

Türk qanunvericiliyinə əsasən maddi və qeyri-maddi aktivlərə amortizasiya tətbiq edilə bilər. Amortizasiya vergi məqsədləri üçün iki yerə bölünür: adi və sürətləndirilmiş amortizasiya. Sürətləndirilmiş amortizasiyanı seçənlərin adi amortizasiya zamanı tətbiq edilən dərəcənin ikiqat həcmində amortizasiyanı hesablamaq hüququ var. Şəxs aktivə birinci dəfə adi amortizasiya metodunu tətbiq edirsə, sonradan sürətləndirilmiş metodu tətbiq edə bilməz. Aktivlər üçün əsas amortizasiya dərəcəsi aşağıdakılardır:

Binalar	2%
Prefabrik evlər	10%
Avadanlıq və dəzgahlar	5%-25%
Avtomobillər	20%

Maliyyə lizinqində lizinqə verən lizinq aktivinə görə çəkilən xərcləri nə amortizasiya edə bilər nə də xərcinə sala bilər. Ancaq, lizinqçi alan lizinqə götürdüyü aktivini özününküləşdirərək, amortizasiya şəklində onu xərcə sala bilər. Amortizasiya lizinqə götürülmüş aktivin dəyərinə əsasən lizinqə görə ödənilən əsas ödənişlərə uyğun hesablanır. Maliyyə lizinqində operativ lizinqdən fərqli olaraq, lizinqçi alan lizinq aktivini almaq, lizinq dövrünü uzatmaq və ya ləğv etmək şçimi var. Əgər lizinqçi alan aktivini almaq seçimini edirsə, lizinq verən lizinq razılaşmasını ləğv edərək, həmin aktivini lizinqçiyə təqdim edir və təqdim etmədən əldə etdiyi gəlir vergiyə cəlb edilir.

Qeyri-rezident lizinq verən və rezident lizinqçi alan arasında vergitutma məsələləri türk qanunvericiliyinə əsasən ödəmə mənbəyində vergiyə əsaslanır. Ümumiyyətlə, Türkiyə qanunvericiliyinə əsasən qeyri-rezidentə ödənilən ödənişlərdən 20 faiz dərəcə ilə ödəmə mənbəyində vergi tutulur. Ancaq, Türk Maliyyə Lizinqçi Qanuna əsasən “maliyyə lizinqçi razılaşmaları”nda qeyri-rezident lizinq verənə edilən ödənişlərdən tutulan ödəmə mənbəyində verginin dərəcəsi 1 faizə qədər azaldılır.

Rezident lizinq verən və qeyri-rezident lizinqçi alan arasında vergitutma ilə bağlı məsələlər Gəlir Vergisi Qanunu və Kooperativ Vergi Qanununa əsasən tənzimlənir. Rezident lizinq verən şirkətlərin gəliri kooperativ gəlir vergisinə (20 faiz dərəcə) cəlb olunur, rezident lizinq verən fiziki şəxslər (operativ lizinqçiyə) isə gəlir vergisinə əsasən vergiyə cəlb edilir.

Türkiyədə malların və xidmətin təqdimi ƏDV-yə cəlb edilir. Türk ƏDV Məcəlləsinə əsasən ƏDV-nin standart dərəcəsi 18 faizdir. Bununla belə bəzi mallar və xidmətlərə 1 və 8 faizlik ƏDV dərəcəsi tətbiq edilir. Lizinq verən şirkət Türkiyədə bu fəaliyyətə başlayarkən avtomatik olaraq ƏDV qeydiyyatına durur. Əgər lizinq verən vergi məqsədləri üçün qeyri-rezidentdirsə, ƏDV ona ödəniş edən rezident lizinqçi alan tərəfindən hesablanır və ödənilir. “Türk Maliyyə Lizinqçi Qanunu”na əsasən maliyyə lizinqçi lizinq edilmiş aktivə tətbiq edilən dərəcə ilə ƏDV-yə cəlb olunur. Standart ƏDV dərəcəsi 18 faizdir. Bununla belə, bəzi növ mallara 1 və 8 faizlik ƏDV dərəcələri də tətbiq edilir. Belə ki, hava, dəniz və dəmiryolu nəqliyyat vasitələrinin bu vasitələri tam və ya qismən kommersiya məqsədləri üçün istifadə edən şirkətlərə verilən maliyyə lizinqçi ƏDV-yə 1 faiz dərəcə ilə cəlb edilir. 2011-ci il dekabrın 27-si ƏDV dərəcəsi Maliyyə Lizinqçi Qanunu çərçivəsində lizinq edilən sabit mallar aşağıdakı hallarda 1 faiz dərəcə ilə vergiyə cəlb edilir:

-Dəzgahlar və avadanlıqların lizinqçi vergi ödəyicisinə maliyyə lizinqçi şirkəti tərəfindən investisiyanın stimullaşdırılmasına görə verildikdə

-Xüsusi dəzgah və avadanlıqlar “Türk Maliyyə Lizinqçi Qanunu”nun müvafiq maddələrinə əsasən maliyyə lizinqçi şirkətlərinə maliyyə lizinqçi əməliyyatları məqsədi ilə verildikdə və bu dəzgah və avadanlıqlar maliyyə lizinqçi şirkətləri tərəfindən şirkətlərə verildikdə.

Maliyyə lizinqçi razılaşmaları ilə bağlı sənədləşmələr “Türk Maliyyə Lizinqçi Qanunu”nun müvafiq maddələrinə əsasən möhür rüsumundan və digər müvafiq rüsumlardan azaddır.

Ədəbiyyat

1. Закон Азербайджанской Республики «О лизинговых услугах» Баку, 2004.
2. Статистические показатели Азербайджана-2012. Государственный комитет статистики Азербайджанской Республики. Баку-2018, 728 с.
3. Экономические реформы в Азербайджанской Республике: предварительные выводы, проблемы и перспективы. Материалы международной научно-практической конференции. Баку, 2003, 371 стр.

MÜASİR DÖVRDƏ RUSİYA ERMƏNİSTAN MÜNASİBƏTLƏRİ

Xülasə

Məqalədə Ermənistan Respublikasında çevrilişin baş verməsi, Nikol Paşinyanın baş nazir seçilməsi və bundan sonra ölkədə baş verən hadisələr, həmçinin bunun Rusiya Federasiyası ilə olan münasibətlərə təsiri araşdırılmışdır. Araşdırmalar nəticəsində müasir dövrdə Ermənistan ərazisində gedən siyasi oyunlar, qərb yönümlü dövlət xadimlərinin dövlət strukturlarında vəzifəyə gətirilməsi və soros təşkilatının fəaliyyəti ələ alınmışdır.

Açar sözlər: Cənubi Qafqaz, Rusiya, Ermənistan, beynəlxalq münasibətlər, siyasi proseslər

Russian-Armenian relations in modern times

Summary

The article describes the coup in the Republic of Armenia, the election of Nicole Pashkina as Prime Minister and subsequent events in the country, its impact on relations with the Russian Federation was also examined. As a result of research, political games in the territory of Armenia in modern times bringing Western-oriented statesmen to positions in state structures and the activities of the Soros organization.

Key words: South Caucasus, Russia, Armenia, international relations, political processes

Giriş

Rusiya Federasiyası keçmiş Sovet respublikaları ilə yüz illərlə tarixi olan geniş və hərtərəfli ictimai-siyasi və elmi-mədəni əlaqələrə malikdir. O, regionun sosial-iqtisadi inkişafında, bir sıra global və regional problemlərin həll edilməsi yolunda əvəzsiz tərəfdaşdır. Böyük təbii ehtiyatlara malik bu ölkəni öz qonşuları ilə ortaqlar, mədəniyyət, problemlər, birgə inkişaf perspektivləri bağlayır. Lakin Rusiyanın çox tez-tez özünü bürüzə verən imperiya ambisiyaları, tərəfdaşı olan kiçik dövlətlərin geosiyasi maraqlarını nəzərə almaması, öz mövqeyini onlara zorla qəbul etdirmək təşəbbüsləri neqativ nəticələr verir, dostluq və qonşuluq münasibətlərinə kölgə salır. Bu baxımdan Qafqaz regionu da istisnalıq təşkil etmir. Keçmişdə olduğu kimi, günümüzdə də Rusiyanın imperiya ambisiyalarına, hərbi-siyasi elitasının geosiyasi maraqlarına hədəf olan başlıca ərazilərdən biri də Cənubi Qafqazdır.

Cənubi Qafqazda Rusiyanın ən təsirli olduğu ölkə Ermənistandır. 1991-ci ildən bəri Rusiya ilə hərbi əlaqələrə xüsusi əhəmiyyət verən Ermənistan ordu quruculuğunda Rusiyadan hərbi və iqtisadi dəstək almışdır. 21 oktyabr 1994-cü ildə Ermənistan və Rusiya arasında imzalanan müqavilənin şərtlərinə görə, Rusiyaya Gümrü və İrəvanda iki hərbi bazanın yaradılması icazəsi verilmişdir (Kelbizadeh, 2016; 72). Əslində bu hərbi bazalar Sovet İttifaqı dağılmazdan əvvəl də Ermənistanda idi. Ancaq Ermənistan müstəqilliyini elan etdikdən sonra bu bazaların hüquqi statusu ilə bağlı qeyri-müəyyənlik yaranmışdı. Ermənistan bu bazaları öz müstəqilliyinin qarantı hesab etdiyi üçün Rusiya üçün heç bir problem yaratmadı. 1993-1995-ci illərdə Ermənistanın müdafiə naziri olmuş Serj Sarkisyan demişdir- “Ermənistanda Rusiya hərbi bazalarının olması milli təhlükəsizliyimizin ayrılmaz hissəsidir”. (Cabbarlı H. Bağımsızlıq sonrası Ermənistan..., 2014)

Bundan başqa, Rusiya Federasiyası Ermənistanın bir çox müəssisələrini də bu ölkənin ona olan borclarını qarşılıq olaraq sahiblənmişdir. Ermənistan enerji ehtiyacları etibarilə Rusiyadan asılı vəziyyətdədir. Zaman-zaman Ermənistan ictimaiyyəti və hətta dövlət nümayəndələri tərəfindən Ermənistan-Rusiya əlaqələrinin mövcud vəziyyətindən duyulan narahatlıq dilə gətirilməkdədir. Lakin bu ölkə xüsusi ilə təhlükəsizlikdən qaynaqlanan narahatlıqlarını Rusiyanın dəstəyi ilə aradan qaldırdığına inandığı üçün əlaqələrin mövcud xətti davam etməkdədir. 2010-cu ildə isə Rusiya Ermənistandakı hərbi bazalarının həm müdətini, həm də istifadə dairəsini genişləndirən müqavilə imzalanmışdır. Bu müqavilə ilə Ermənistanın müstəqillik sahəsinin, demək olar ki, sıfıra yaxınlaşdığı bir çox erməni ekspertlər tərəfindən də vurğulanmışdır.

Lakin son dövrlərdə xüsusi ilə də Ermənistanda hakimiyyət dəyişikliyinə sonra Rusiya Ermənistan münasibətlərində bir çox dəyişikliklər nəzərə çarpmaqdadır. 2018-ci ilin mayında Ermənistanda korrupsiyaya uğramış, terrorçu S.Sarkisyan rejiminə qarşı ümumxalq narazılıqları zəminində xarici güclər tərəfindən təşkil və idarə edilən ixtişaşlar zamanı yenidən anti-rus təbliğatın başlanması, Qərbə tərəf üz çevirmək lüzumu barədə hay-küyə rəvac verilməsi Rusiya ictimaiyyətinin nəzərindən qaçmamışdır.

Bu gün Rusiya mediasındaki şərtlərə diqqət yetirsək, Nikol Paşinyanın ABŞ-ın təsiri altındakı adamları Müdafiə Nazirliyi, Xarici İşlər Nazirliyi və Təhlükəsizlik Şurasının sədri kimi strateji qurumlarda vəzifələrə yerləşdirməsi Moskvanın diqqətindən qaçmır. Birinci mərhələdə Ermənistandakı hadisələrlə Ukraynadakı hadisələr arasında paralellər var. Rusiya etirazlar yolu ilə hakimiyyəti ələ keçirən Paşinyanın əslində ABŞ-ın bir layihəsi olduğunu açıq şəkildə bəyan edir. Şübhəsiz ki, Moskva Paşinyan komandasında Soros Fondu ilə əlaqəli şəxslərin sayının çox olmasından xəbərdardır. Məsələn, Təhlükəsizlik Şurasının sədri Armen Qriqoryan vaxtında Soros fondu tərəfindən maliyyələşdirilən Transparency International təşkilatının koordinatoru vəzifəsini icra edib. Yeni Təhsil və Elm naziri Araik Arutunyan əvvəllər Helsinki Vətəndaş Assambleyasında və Transparency International təşkilatlarında çalışmışdır. Ermənistanın Dövlət Nəzarət Naziri təyin olunan David Sanasaryan indiyə qədər anti-rus münasibəti ilə seçilib və Rusiyanın İrəvandakı səfirliyi qarşısında dəfələrlə etiraz aksiyalarında iştirak edərək, ölkədəki Rusiya hərbi bazasının ləğv edilməsini tələb edib. O, əvvəllər Qərbyönlü partiya kimi tanınan İRS müxalifət partiyasında təmsil olunurdu - bu partiya isə ABŞ-da anadan olan Raffi Hovanisyan başçılıq edir. (Hacıyev Q. Kəlbizadə E, 2019: 318) Yeri gəlmişkən, Paşinyan hakimiyyətə gəldikdən sonra Hovanisyan mən "Partiyanın bayrağını kənara atdım, bizə birlik lazımdır" dedi və o, yeni iqtidarı dəstəklədi. Müdafiə Nazirliyi kimi strateji bir qurumun etibar edildiyi David Tonoyan 1990-cı illərin sonlarından Ermənistanın NATO-dakı nümayəndəsidir. Rusiyanın "Moskovskiy Komsomolts" qəzetinin yazdığına görə, bəzi rus mənbələri Tonoyanın "2005-ci ildən bəri NATO tərəfindən idarə edildiyini və ABŞ Hərbi Attaşesi, polkovnik Erik Larsenin gizli şəkildə dəstəklədiyini" söyləyirlər. (Почему в команде умеренного Пашипяна..., 2018) Diaspor nazirinin müavini təyin edilən Babken Ter-Qriqoryan Parisdə anadan olmuş və ABŞ-da təhsil almışdır. O, Ermənistandakı Soros Fondunun proqram koordinatoru idi və yuxarıda adı çəkilən Transparency International-da işləmişdir. Ən əsası, erməni icması Ter-Qriqoryanı Rusiya Prezidenti Putinə təhqir dolu müraciətindən sonra tanımışdır. Beləliklə, Ermənistanda hakimiyyətə gələn Paşinyan və onun komandasının üzvlərinin keçmişlərinə və siyasi görüşlərinə baxdıqda postsovet coğrafiyasında hazırlanan və maliyyələşdirilən yeni bir layihənin şahidi oluruq. (E.İsmayıl, Ermənistan'da Paşinyan Dönemi..., 2018)

Paşinyanın siyasətçi və rəsmi dövlət adamı olaraq Rusiyaya yönəlik siyasi görüşlərini dövrlərə ayıraraq dəyərləndirmək mümkündür. Paşinyan 2012-2018-ci ildə millət vəkili olarkən Rusiyaya qarşı radikal çıxışları ilə yadda qalmasa da, ümumən Qərb yönümlü olmuşdur. Serj Sarkisyanın 2018-ci ilin aprel ayında baş nazir təyin edilməsindən sonra xalq hərəkatına başçılıq edən Paşinyan, Sarkisyanın istefasından sonra mayın 8-də baş nazir seçilmişdir. Bu tarix və parlament seçkilərinin keçirildiyi 9 dekabr tarixi arasındakı dövrdə Rusiyaya yönəlik təkinkli davranmışdır. Lideri olduğu Vətəndaş Müqaviləsi Partiyası parlament seçkilərində 70,43 % səs toplayaraq gücünü daha da artırıqdan və yenidən baş bazir təyin olunduqdan sonra iqtisadi və siyasi baxımdan Rusiya ilə məsafəli davranmağa çalışmışdır. Paşinyanın baş nazir seçilməsindən sonra Ermənistan ilə Rusiya arasında yaşanan ilk problem birbaşa iki ölkə arasında deyil, bu ölkələrin üzv olduğu Kollektiv Təhlükəsizlik Müqaviləsi Təşkilatı çərçivəsində meydana çıxmışdır. Belə ki, Paşinyan hökuməti 2008-ci ildə keçirilən prezident seçkilərinin nəticələrinə etiraz edənlərə qarşı hərbi gücdən istifadə edilməsi zamanı öldürülən 15 nəfərin məsuliyyətini sabiq prezident Robert Köçeryana və o zaman ordu qərərgah rəisi vəzifəsində olan Yuri Xaçaturova yükləmiş, Xaçaturovu KTMT Baş Katibi vəzifəsindən geri çağıraraq məsuliyyətə cəlb etmək istəmişdir. Paşinyan 2018-ci ilin sentyabr ayında Rusiyaya rəsmi səfəri zamanı Prezident Vladimir Putin ilə görüşərkən hər iki dövləti bir-birilərinin daxili işlərinə qarışmamağa dəvət etmişdir.

Daha sonra Ermənistan hökuməti faşizm üzərindəki qələbə gününü (9 may) Avropada qeyd edildiyi kimi 8 may olaraq dəyişdirmiş və bu günü əvvəllər Sovet İttifaqının faşizm üzərində qələbəsi kimi deyil, Avropada olduğu kimi "kədər və barışq günü" kimi qəbul etmişdir.

Bu məqamlar iki ölkə arasındakı münasibətləri gərginləşdirmişdir. İki ölkə arasında gərginliyin yaşanmasında bir amil də hər ilin sonunda müzakirə olunan Rusiya təbii qazının hansı qiymətlə Ermənistana satılması məsələsidir. Rusiya adətən Ermənistanın siyasi mövqeyinə görə təbii qazın qiymətini müəyyən edir. Hər nə qədər Rusiya təbii qazı Ermənistana dünya bazarından daha aşağı qiymətə satılsa da, hər il qiymətlərin cüzi şəkildə artması belə Ermənistan iqtisadiyyatı üçün ağır yüküdür. Yuxarıda qeyd edilən iki ölkə arasındakı siyasi və iqtisadi məsələlər Ermənistanın Rusiyaya yönəlik manevra sahəsinin nə qədər məhdud olduğunu bariz bir şəkildə ortaya qoyur. Eyni zamanda beynəlxalq aləmdə və təşkilatlarda da Ermənistanın Rusiyaya qarşı siyasəti məhduddur.

Son dövrə qədər Rusiyaya qarşı fikirlərini davam etdirən Paşinyan Rusiyaya etibar edilməməsi fikrini müdafiə edirdi. Lakin Paşinyanın fikirlərində sürətli bir dəyişiklik oldu. Rusiyanın Ermənistanın dostu olduğunu deyən Paşinyan, bu fikir dəyişikliyi təkrarlamaq üçün Gümrü şəhərindən Rusiyanın düşməni olmadıqlarını söylədi. "Ermənistanın Türkiyə və Azərbaycan ilə olan sərhədlərində böyük təhlükəsizlik problemi olduğu" qənaətinə gələn Paşinyan, Ermənistan ordusunun bu barədə qeyri-kafi olmasından ötrü

ölkədəki Rus hərbi bazasının özləri üçün problem olmayacağı fikirindədir. Digər tərəfdən, Paşinyan rus silahlarının Azərbaycana satılmasını problem olaraq görür. Keçən il Ermənistanın Avrasiya İqtisadi Birliyini tərk etməsini xahiş edən Paşinyan, Ermənistana gələn Rusiya millət vəkilləri ilə görüşdən sonra Ermənistanın həm Kollektiv Təhlükəsizlik Müqaviləsi Təşkilatına, həm də Avrasiya İqtisadi Birliyinə üzv olaraq qalacağını vurğulamışdı. Haqqında “ABŞ-ın onu dəstəklədiyini” ilə bağlı iddialar olsa da, Paşinyan həm Rusiyaya, həm də Qərbe siqnal verməyə çalışaraq tarazlıq siyasəti yeritməyə çalışır. Çıxışlarında Paşinyan Ermənistanın Avropa Birliyi (AB) və ABŞ ilə münasibətlərinə önəm verdiyini söyləmişdir. Qonşu ölkələrdən bəhs edərkən Türkiyə və Azərbaycanı hesaba almıyan Paşinyan, İran və Gürcüstan ilə əlaqələri “strateji” şəklində xarakterizə edir. (Ermenistan'da iktidarı sarsan muhalif, 2018)

Məxməri inqilabından sonra Rusiya ilə münasibətlərində gərgin bir dövr yaşayan Paşinyan rəhbərliyi Suriyaya əsgərlər və mülki şəxslər daxil olmaqla humanitar missiya göndərmək qərarını həyata keçirdi. Bəzi erməni analitiklərinin fikrincə, qərar Ermənistanın xarici siyasətində qumar oynadığını göstərir. Rusiya ilə əlaqələrin Suriyaya qoşun göndərməklə yaxşılaşacağına ümid etdikləri şərh edilir. Ancaq aydındır ki, KTMT üzvü olaraq Paşinyan rəhbərliyi bir tərəfdən Rusiya ilə münasibətlərini yaxşılaşdırmağa çalışsada bir yandanda NATO ilə yaxşı münasibətlər qurmaq istəyir.

Bu baxımdan, Paşinyan dövründə də ənənəvi olaraq Ermənistanın xarici siyasətində yer alan Rusiyalı Qərblə balanslaşdırma anlayışının saxlanıldığını söyləmək olar. Paşinyan 2018-ci ilin iyulunda keçirilən NATO sammitinə qatılaraq Aİ və NATO-nu Ermənistanın xarici siyasət məsələlərinə cəlb etmək niyyətini nümayiş etdirdi. Xatırladaq ki, Paşinyan bu zirvə görüşündən və sonrasında “Euronews” saytına açıqlamasında NATO və Aİ-dan Dağlıq Qarabağ probleminin həlli üçün dəstək gözlədiyini ifadə etmişdir. Lakin NATO Sammitin yekun sənədində Cənubi Qafqaz ölkələrinin ərazi bütövlüyünü barədə qeyd Paşinyanın istədiyinin əksinə bir vəziyyət yaratdı. (T.Dilaver, “Ermenistan dış politikasında yenilik nerde”, 2019)

Bütün bunlardan rusiyalı ekspertlər belə bir nəticə çıxarırlar: N.Paşinyan sərt antirusiya siyasəti aparır. Məsələn, Siyasi Tədqiqatlar İnstitutunun direktoru Sergey Markovun fikrincə, N.Paşinyan Rusiya ilə bağlı dediklərində səmimi deyil. O, dostluqdan alovlu danışır, lakin rusiyayönlü siyasətçiləri təqib edir. “KTMT-nin rəsmi şəxsinin təqib edilməsi Rusiya rəhbərliyi ilə münasibətlərin pis olmasının təzahürüdür”. Mütəxəssis sözlərinə davam edərək vurğulayır ki, N.Paşinyan Rusiyaya münasibətində səmimi olsaydı, geniş müzakirəyə çıxarmadan Moskva ilə Y.Xaçaturov məsələsindən danışardı. Ancaq onun seçdiyi yol göstərir ki, “Ermənistanda antirusiyayönlü siyasətçi hakimiyyətə gəlib”. Sergey Markov fikirlərinə yekun vuraraq deyib: “Paşinyanın siyasəti kədərli faktdır. Biz münasibətlərə yenidən baxmalıyıq. Yaxşı ki, Rusiyanın Ermənistanda həyatı əhəmiyyətli maraqları yoxdur. Hətta Paşinyan amerikalı qoşunlarını Ermənistana dəvət etsə belə, bunun Rusiyanın maraqlarına həddən artıq güclü zərbə olmayacağına əminəm” (А.Резчиков, Зачем Пашиный пошел..., 2018).

Nəticə

Beləliklə 8 May 2018-ci il tarixində Ermənistan Parlamentində keçirilən səsvermədə, Paşinyan baş nazir seçilməsi ilə hakimiyyət dəyişikliyindən bir ay sonra Ermənistan üzərində yaranan təbii tədrisən aydın oldu. İrəvanda insanlar küçəyə çıxıb etiraz edəndə başlarına nələrin gələ biləcəyini təsəvvür belə edə bilməyiblər. İndi onların əksəriyyəti bu suala cavab axtarırlar. Rəsmi İrəvan isə "məxməri inqilab"ın bəhrələrindən faydalanmaqdadır. Paşinyanın yeni siyasəti rusiya ilə əbədi dostluq münasibətləri haqqında köhnə mahının sədələri altında qərb axınına doğru istiqamət götürmüşdür. Bu baxımdan, Paşinyan dövründə də ənənəvi olaraq Ermənistanın xarici siyasətində yer alan Rusiyalı Qərblə balanslaşdırma anlayışının saxlanıldığını söyləmək olar.

Ədəbiyyat

1. Kelibzadeh E. Robert Koçeryanın Cumhurbaşkanlığı döneminde Ermenistan-İran ilişkileri \ Ermeni Araştırmaları. Sayı 62, 2019, 73-94 s.
2. Cabbarlı H. Bağımsızlıq sonrası Ermenistan-Rusya ilişkileri I-II, 30.10.2014 <http://ermeniasala.blogspot.com/2014/10/bagimsizlik-sonrasi-ermenistan-rusya.html>
3. Hacıyev Q. Kəlbizadə E və başqaları Ermənistan: daxili sosial-iqtisadi və siyasi şərait. Bakı: MTM Innovation, 2019, 348 s.
4. Почему в команде умеренного Пашиного оказалось столько русофобов, 29.05.2018, <https://www.mk.ru/politics/2018/05/29/pochemu-v-komande-umerennogo-pashinyana-okazalos-stolko-rusofobov.html>
5. Elnur İsmayıl, “Ermenistan’da Paşinyan Dönemi ve Değişen Dengeler”, 31.05.2018, <http://webcache.googleusercontent.com/search?q=cache:http://www.bilgesam.org/incele/7810/-ermenistan-da-pashinyan-donemi-ve-degisen-dengeler/#.XcFstVUzaM8>

6. Ermenistan'da iktidarı sarsan muhalif: Nikol Paşinyan, 30.04.2018, <https://www.trthaber.com/haber/dunya/ermenistanda-iktidari-sarsan-muhalif-nikol-pasinyan-363293.html>
7. Tutku Dilaver, “Ermenistan dış politikasında yenilik nerde”, 21.03.2019, <https://avim.org.tr/tr/Yorum/ERMENISTAN-DIS-POLITIKASINDA-YENILIK-NEREDE>
8. Андрей Резчиков, Зачем Пашиян пошел на резко антироссийский шаг, 27.07.2018, <https://vz.ru/politics/2018/7/27/665268.html>

DOI: 10.36719/2663-4619/24.07.20/01/257-259

Arif Akif oğlu İbayev

Azərbaycan Neft və Sənaye Universiteti, doktorant
arif.ibayev@mail.ru

NEFT SƏNAYESİ ŞİRKƏTLƏRİNİN TƏNƏZZÜL DÖVRÜNDƏ MARKETİNQ STRATEGİYALARI

Xülasə

Gözlənilməz böhranlar zamanı şirkətin öz dəyər və məqsədlərini əks etdirdiyi strategiyaya sahib olması mütləqdir. Neft və qaz sənayesi kimi gəlirli və rəqabətə əsaslanan bazarda fəaliyyət aparan şirkətlər çox zaman əvvəlcədən hazırlanmış plan əsasında çətin vəziyyətdən çıxış yolu tapırlar. Strategiyanın tətbiq edilməsi zamanı rəqiblərin ona nə cür reaksiya verməsi və onların ehtimal olunan sonrakı fəaliyyətlərinin proqnozlaşdırılması da tələb olunur. Hadisələrin gələcək inkişafının bir sıra ehtimal edilən ssenarilərinin proqnozlaşdırılması və bu ssenarilərin hər hansısa birinin reallaşması şəraitində fəaliyyət planının tərtibi şərti planlaşdırma hesab olunur. Real olaraq bazara istiqamətlənmiş və müştəriləri üçün üstün dəyərlik yaratmaq niyyəti olan şirkətlər bu strategiyaları əsas fəaliyyət olaraq diqqət mərkəzində saxlayırlar. Bazar araşdırması aparmaq və zəruri strategiyanın düzgün təyin olunması bilavasitə şirkətin rəhbər marketinq mütəxəssisinin səyindən asılıdır. Məqalənin yazılmasında əsas məqsəd neft sənayesində xidmət göstərən rəhbər marketoloqların tənəzzül dövründə şirkətin gəlirlilik dərəcəsini artırmaq üçün istifadə etdiyi marketinq strategiyalarını başa düşmək və bu istiqamətdə beynəlxalq təcrübəni araşdırmaqdan ibarətdir.

Açar sözlər: neft, qaz, strategiya, sənaye, tənəzzül, marketinq

Personnel training as one of the main directions of army building

Summary

In the event of an unexpected crisis, the company must have a strategy that reflects its values and goals. Companies operating in a lucrative and competitive market, such as the oil and gas industry, often find a way out of a difficult situation based on a pre-arranged plan. The implementation of the strategy also requires how competitors will react to it and predict their probable future actions. Conditional planning is the forecasting of a number of possible scenarios for the future development of events and the development of an action plan in the event of the realization of any of these scenarios. Companies that are truly market-oriented and committed to creating superior value for their customers focus on these strategies as their core business. Conducting market research and determining the right strategy depends on the efforts of the company's leading marketing specialist. The main purpose of writing this article is to understand the marketing strategies used by leading marketers in the oil industry to increase the company's profitability during the recession and to study international experience in this area.

Key words: oil, gas, strategy, industry, recession, marketing

Giriş

Neft sənayesi şirkətləri öz növbəsində neft, qaz və bütün əlaqəli məhsulları araşdıran, hasil və istehsal edən, təmizləyən və paylayan, eyni zamanda neft və qaz şirkətlərinə xidmətlər, məhsullar, alətlər və məsləhət verən müəssisələrdir. Amerika Marketinq Assosiasiyasına (2013) görə marketinq firmalar və onların müştəriləri, istehlakçılar, tərəfdaşlar və cəmiyyətlər arasında dəyər yaratmaq və onların ehtiyaclarını ödəmək üçün rabitə kanallarının yaradılması və qurulmasına səbəb olan bütün fəaliyyətləri, planları və prosedurları əhatə edir. Marketinqin əsasları demək olar ki, bütün sahələrdə eyni olsa da, bəzi sənaye liderləri marketinqin müəyyən bir aspektinə daha çox diqqət ayıra və ya alternativ olaraq əməkdaşlıq marketinqinə daha çox əhəmiyyət verirlər. Fəaliyyət sahəsindən asılı olmayaraq, bəzən kifayət qədər uyğun məlumatın olmaması

naməlum vəziyyətə və qeyri-müəyyən iş mühitinə səbəb ola bilər. Biznesdəki qeyri-müəyyənlik strateji qərarlara təsir göstərir ki, bu da maliyyə böhranına səbəb olan qeyri-müəyyən bazarla nəticələnə bilər.

Beynəlxalq iqtisadiyyat tarix boyu bir sıra çətinliklərlə qarşılaşıb. İqtisadi tənəzzül nəinki müştərinin tələb və gözləntilərinə mənfi təsir göstərir, eyni zamanda məhsulların satışını azaldır və nəticədə təşkilatın gəlirliliyini aşağı salır. İqtisadi tənəzzül səbəbindən məhsul satışının azalması müəssisə daxili dəyişikliklər prosesinin sürətlənməsinə səbəb olur. Menecerlər satış və marketinq strategiyalarını yeni bazar tələblərinə cavab vermək üçün hazırlayarkən təşkilati dəyişikliklərə adaptasiya olurlar.

Mütəxəssislərin sözlərinə görə, iqtisadi şəraitdən asılı olmayaraq marketinq strateqləri rəqabət nailiyyətlərini asanlaşdırmaq üçün əsas marketinq strategiyalarından faydalana bilərlər. İqtisadi böhran və ya inkişafdan asılı olmayaraq, strateji marketinq rəqibləri qabaqlamaqda mühüm rola malikdir. Əksər iqtisadiyyatçıların fikrincə marketinq menecerlərinin tənəzzül dövründə marketinq xərclərini azaltmasının başlıca səbəbi onların rəhbərliyin böyük təzyiqi altında olmasıdır. Neft və qaz sənayesi firmalarının böhran dövründə xərclərinin azaltmasının digər bir səbəbi isə istehlakçıların tənəzzül dövründə alıcılıq qabiliyyətinin azalması ilə əlaqədardır (Pagell, M., 2014; 154).

Bununla birlikdə, marketinq menecerləri təşkilatlarının gəlirliliyini qorumaq üçün müxtəlif marketinq strategiyalarından istifadə edirlər. Şirkətlərin marketinq menecerlərinin iddialarına əsasən onlar biznesin inkişaf dövrü ilə müqayisədə, tənəzzül dövründə marketinq strategiyalarına fərqli üstünlüklər verirlər.

İqtisadi böhran zamanı marketinq strategiyalarına müxtəlif çıxış yolları göstərmək olar. Bunlara qiymət endirimini təklif etmək, daha keyfiyyətli məhsullar təqdim etmək, xidmətlərin özəlləşdirilməsi, müəyyən bazarların hədəflənməsi və maya dəyərinin azaldılması metodlarını daxil edə bilərik.

Beynəlxalq bir əmtəə olan neftin qiymətindəki dalğalanma beynəlxalq bazarlara və korporasiyaların investisiya imkanlarına da güclü təsir göstərir. Neft ixrac və idxalı ilə məşğul olan Asiya ölkələrinin nümunəsinə baxsaq görərik ki, həm maliyyə böhranı, həm də neftin qiymətindəki qeyri-sabitlik neft və qaz sənayesi biznesinə ən qısa müddətdə və birbaşa təsir göstərir (Tayebi and Yazdani, 2014; 41).

Bu istiqamətdə araşdırma aparən marketinq tədqiqatçıları Nikel, Rollins və Hellman (2013;28) ABŞ-da həm istehlakçı şirkətlərdən, həm də xidmət təminatçılarından ibarət 190 nümunəni araşdırmış və mövcud müştəri münasibətlərini qorumağı bacaran şirkət rəhbərlərinin müəssisələrini maliyyə böhranından daha uğurla çıxardığını müəyyən etmişdir. Bundan əlavə, həmin bazar tənəzzülündən uğurla çıxmış şirkətlərin marketinq menecerləri bazardakı depressiyasını aradan qaldırmaq üçün sosial media və innovativ marketinq kimi yeni marketinq alətlərini müvəffəqiyyətlə inkişaf etdirmişlər. Bu baxımdan deyə bilərik ki, marketinq strategiyalarında yenilik innovativ marketinq yanaşmalarının inkişafına da səbəb ola bilər.

Rollinsin fikirlərinə görə, tənəzzül zamanı firmaların marketinq menecerləri müştərilərlə olan münasibətlərinə və marketinq söylərindən istifadəyə daha geniş diqqət yetirməlidirlər. İqtisadi böhranları sürətlə başa düşən və uyğunlaşan menecerlər bu böhrandan daha güclü çıxmaq üçün böyük bir şansa sahibdirlər. Buna görə də, yaxşı planlaşdırılmış marketinq strategiyasına sahib olmaq irəliyə aparən potensial imkanları önə çıxardacaq və inkişaf planı kimi fəaliyyət göstərəcək, eyni zamanda alıcılar, daimi müştərilər və bütün digər maraqlı tərəflərlə yaxın münasibət qurmaq və bu münasibəti saxlamaq, həmçinin maliyyə böhranı zamanı xilas yolu kimi çıxış edəcəkdir.

Böyük bir rəqabətin olduğu neft və qaz kimi sənayelərdə bir sıra mürəkkəb amillər firmaların rəqabət qabiliyyətinə təsir göstərir və rəqiblər üçün emulyasiyanı çətinləşdirir. Aktivlərin rəqibləri fərqləndirən ən vacib parametrlərdən biri olmasına baxmayaraq, maddi və qeyri-maddi aktivlərin birləşməsi firmaların strategiyalarının dəyişməsinə təsir edir və rəqabətdə üstünlük qazandırır.

Korporativ menecerlərin axtardığı əsas strategiyalardan biri, mövcud müştəri problemləri dərindən anlamaq və dəyər yaratmaqla həll etməkdir. Müştərilərin problemlərini hərtərəfli dərk etmək üçün bütün integrativ dinamik imkanları cəlb etmək və təqlid etmək və ya inkişaf etdirmək, həmçinin güclü strategiyaların hazırlanması daha məqsədə uyğundur. Buna görə də firma menecerləri şirkətin məqsədinə əsaslanaraq müxtəlif bazarlarda rəqiblərini qabaqlayan strategiyalar hazırlamağa çalışırlar.

Neft və qaz ehtiyatlarının bölgüsü dünyanın hər yerində eyni səviyyədə paylanmamışdır. Bu səbəbdən geosiyasi qüvvələr firmaları marketinq strategiyasını hazırlayarkən onları əlavə düşünməyə məcbur edir (Ambursa, H. M., 2013; 146). İstehsalçıların və istehlakçıların qeyri-bərabərliyi səbəbindən bazarın tarazlığını dəyişir ki, bununla da tələb hissəsinin proqnozu ilə müqayisədə təklif hissəsində qeyri-müəyyənliklər meydana çıxır. Buna baxmayaraq, neft sənayesi xidmətləri şirkətləri istehsal və kəşfiyyat şirkətləri ilə müqayisədə bazarın dəyişkənliyinə daha həssasdırlar. Öz növbəsində neft və qaz tədarükü şirkətlərinin yeni layihələrini tətbiq etməsi və davam edən layihələri inkişaf etdirilməsi strategiyalarına əsaslı təsir göstərir.

Bununla yanaşı, ənənəvi və qeyri-ənənəvi enerji mənbələri şirkətlərin neft qiymətlərindəki dəyişikliklərə olan həssaslığına təsir göstərir. Beləliklə, bu cür çaşqın vəziyyətlərdə, neft və qaz xidmətləri şirkətlərinin

yüksək vəzifəli marketing menecerləri ənənəvi yanaşmaların təsirsiz olduğu çətin vəziyyətdə qala bilirlər. Neft qiymətinin dəyişməsi neft və qaz sənayesindəki aktivliyə və investisiyaya təsir göstərir. Nəticədə, neft sənayesi şirkətlərinin menecerləri gəlir və mənfəətin azalması ilə üzləşirlər.

Neft sənayesində köklü beynəlxalq şirkətlərdən biri olan British Petroleumun (2016) illik bazar proqnozu hesabatında global səviyyədə neftə olan tələb və təklifin qısa və orta müddətdə tarazlıq vəziyyətinə gəlməyə davam etməsi və bunun sonradan yeni kəşfiyyat layihələrinə qoyulan investisiyalara təsir göstərəcəyi proqnozlaşdırılır. Eyni proqnoz 2015-ci ildə yuxarı axın investisiyalarında 40% -ə qədər azalma göstərmiş, qısa və orta müddətdə artan investisiyalarda eyni tendensiyanı proqnozlaşdıran Statoil enerjinin (2015) hesabatında da etibarlıdır.

Beynəlxalq və milli neft şirkətləri neftin qiymətindəki geriləmələr səbəbindən gəlirlərin azalması ilə qarşılaşdıqda, neft sənayesində xidmət göstərən şirkətlərə xərclərə nəzarət tədbirlərini sərt şəkildə həyata keçirmək üçün daha çox təzyiq göstərilir. Bu zaman isə neft sənayesində xidmət göstərən şirkətlərin rəhbər marketing menecerləri həm xarici, həm də daxili qüvvələrin böyük təzyiqlərinə məruz qalırlar. Bu səbəbdən şirkət rəhbərlərinin iqtisadi böhran zamanı sərt marketing funksiyalarına daha çox diqqət yetirməsi tövsiyə olunur (Al-Fattah, S. M., 2013).

Nəticə

İqtisadi böhrana təhlükə və nəzarətin itirilməsi kimi yanaşmayan, vələcədən hazırladığı individual marketing strategiyalarına sahib neft və qaz sənayesi şirkətləri müvafiq addımlar atmaqla yekunda öz resurslarını qoruya bilirlər. Neft və qaz kimi böyük sənayedə bir çox marketing menecerləri və idarəçilər hesab edirlər ki, vəziyyətdən çıxış yolu kimi mütləq olaraq xərclərin azaldılması və sonra məhsul qiymətləri aşağı salınmalıdır. Lakin bu yanaşma tənəzzül dövründə uzunmüddətli perspektiv vəd etmir. Şirkətlərin böhran və ondan öncəki dövrlərdə marketing investisiya yatırımları mütləqdir. Bir çox araşdırmalar göstərir ki, iqtisadi tənəzzül zamanı marketing büdcələrini artıran şirkətlər heç də əsaslı zərərə uğramamışlar. Mütəxəssislər tənəzzül zamanı qiymət endirimini təklif etmək, daha keyfiyyətli məhsullar təqdim etmək, xidmətlərin özəlləşdirilməsi, müəyyən bazarların hədəflənməsi və maya dəyərinin azaldılması, müştərilər ilə münasibətlərin tənzimlənməsi və s. kimi konkret strateji addımları atmağı təklif edirlər. Lakin neft və qaz sənayesi kimi dinamik bir sektorda konkret addımlar yox, bir neçə strateji addımlar dəstindən istifadə edilməsi daha məqsədə uyğun olardı. Çoxsahəli strategiyanın tətbiqi şirkəti yaranmış arzuolunmaz şəraitdən ən az zərərlə çıxarmağa kömək edəcək.

Ədəbiyyat

1. American Marketing Association. (2013). Definition of marketing. <http://www.marketingpower.com/AboutAMA/Pages/DefinitionofMarketing.aspx>
2. Ahmed, M.U., Kristal, M. M., & Pagell, M. (2014). Impact of operational and marketing capabilities on firm performance: Evidence from economic growth and downturns. *International Journal of Production Economics*, 154, 59-71 pp.
3. Tayebi, S.K., & Yazdani, M. (2014). Financial crisis, oil shock and trade in Asia. *Journal of Economic Studies*, 41, 601-614 pp.
4. Nickell, D., Rollins, M, & Hellman, K. (2013). How to not only survive but thrive during recession: A multi-wave, discovery-oriented study. *Journal of Business & Industrial Marketing*, 28, 455-461 pp.
5. Yusuf, Y.Y., Gunaserkaran, A., Musa, A., El-Berishy, N. M., Abubakar, T., & Ambursa, H. M. (2013). The UK oil and gas supply chains: An empirical analysis of adoption of sustainable measures and performance outcomes. *International Journal of Production Economics*, 146, 501-514 pp.
6. British Petroleum. (2016). BP energy outlook 2035. <http://www.bp.com/en/global/corporate/energy-economics/energy-outlook2035.html>
7. Statoil. (2015). Energy perspectives: Long-term macro and market outlook. http://www.statoil.com/en/NewsAndMedia/News/2015/Pages/04Jun_Energy_perspectives.aspx
8. Al-Fattah, S.M. (2013). The role of national and international oil companies in the petroleum industry. United States Association for Energy Economics (USAEE) Working Paper Series.

Natavan Yadulla qızı Kərəmova

Qərbi Kaspi Unversiteti, müəllim
phd_karamova@mail.ru

İlahə Elçin qızı Novruzova

Qərbi Kaspi Unversiteti, müəllim
nevruzova@yahoo.com

İMTAHAN STRESİ VƏ PSIXOLOJİ DÖZÜMLÜLÜK PROBLEMİNİN ELMİ-NƏZƏRİ ƏSASLARI

Xülasə

Məqalədə klassik stres növlərindən olan imtahan stressi haqqında məlumat verilmişdir. Bildiyimiz kimi, imtahan prosesi xoşagəlməz faktorlarla zəngin hadisə sayılır. Ədəbiyyat mənbələrindən məlum olmuşdur ki, imtahan zamanı psixofizioloji dəyişikliklər gedir və insan sağlamlığına mənfi təsir edir. Məhz mənfi təsirin yaranmasında fərdi psixoloji dözümlülük mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Stresi tamamilə yox etməyə çalışmaq əvəzinə, bunun qeyri-mümkün olduğunu qəbul edib kontrol altına alına biləcək səviyyədə idarə etməyi bacarmaq resilient bir insan olmağın əsas göstəricisidir. Tələbələrin peşə seçmə və lazımlı ixtisaslaşmış kadr olması üçün onlara fərdi inkişaf, psixoloji dözümlülük və motivasiya üsulları barədə təlimlər keçilməsi, onların gələcəyin uğurlu insan olmasına şəraitin yaradılması zərurəti var. Gələcəkdə bu işin təcrübi nəticələri ilə stresin mənfi təsirinin azaldılmasını sübut etmək mümkün olacaq.

Açar sözlər: imtahan stressi, psixoloji dözümlülük, psixofizioloji dəyişikliklər, sağlamlıq göstəricilərinin zəifləməsi, resilient olma bacarığı

Exam stress and psychological resilience theoretical scientific

Summary

The article provides information about exam stress, one of the classic types of stress. As you know, the examination process is an event rich in unpleasant factors. From the literature it is known that psychophysiological changes occur during the examination and have a negative effect on human health. It is the psychological resilience of a person that is important for creating a negative impact. Instead of trying to eliminate stress completely, accepting that it is impossible and being able to manage it at a level that can be controlled is a key indicator of being a resilient person. In order for students to choose a profession and become the necessary specialized personnel, it is necessary to provide them with training on personal development, psychological resilience and motivation, to create conditions for them to be successful people in the future. In the future, it will be possible to prove the reduction of the negative effects of stress with the experimental results of this work.

Key words: exam stress, psychological endurance, psychophysiological changes, weakening of health indicators, ability to be resilient

İmtahan prosesi-tək bilik və bacarıqların yox, həm də orqanizmin fizioloji və psixi vəziyyətinin yoxlanmasıdır. Təbii ki, imtahandan uğurlu nəticə almaq üçün insan öz gücünə inanmalı və öz biliklərinə arxayın olmalıdır. Qeyd edilənlərin tam formalaşmaması isə, imtahan stresinin yaranmasına səbəb olur. Tədqiqatçıların fikrincə, psixoloji faktorlarla yanaşı, fizioloji funksiyaların pozulması da (uzun müddətli bir pozuda oturmaq, əzələlərin gərginləşməsi, yuxusuzluq, istirahət etməmək, imtahana hazırlaşan zaman ətraf mühitdən izolyasiya olma və hipoksiya, və s.) bilavasitə imtahan stresinin yüksək səviyyəyə qalxmasına gətirib çıxarda bilər (Kumari A., 2014; Hamzah F., Mahyiddin N.S., 2018; Reddy K.J, Menon K.R, Thattil A., 2018; Dumith S.C., Gigante D.P., Domingues M.R., Kohl H.W., 2011).

Ədəbiyyat mənbələrindən məlumdur ki, tədrislə əlaqəli yaranmış stres ciddi psixoloji və fiziki sağlamlığın pozulmasına səbəb ola bilər (Сизова Я.Н., 2019; Фролова С.В., 2008). Əgər profilaktik tədbirlər ilə imtahan zamanı yaranmış simptomların aradan qaldırılmazsa, stres davamlı edərək xroniki hala keçərsə, bu məktəbli və tələbələrdə tədris materiallarının mənimsənilməsinə, tədrisin keyfiyyətinə, fiziki və psixi

sağlamığa mənfi təsir edərək, cəmiyyət üçün yararlı şəxsiyyət kimi formalaşmasına, yüksək səviyyəli ixtisaslı kadr kimi yetişməsinə imkan verməyəcək (Ануфриюк К.Ю.,2011; Статыева Л. М.,2008;). Bəzi tədqiqatçıların işlərində imtahan stresi zamanı yaranmış yüksək həyəcanın əsasən fərdi xarakter daşması, vegetativ sinir sistemində yaranan dəyişikliklərin daha çox olması, menstruasiya dövründə emosional gərginliyə qarşı həssaslığın artması, ürək-damar sisteminin fəaliyyətinin gərginləşməsinə,vegetativ Kerdo indeksinin simpatik tonusun üstünlüyünü əks etdirməsi, hormonal balansda ciddi dəyişikliklər olması barədə məlumatlar qeyd olunur (Фомягина Н.В. Свешников А.А., 2005; Павлова Н.В., Свешников А.А., Хвостова С.А.,2013; Карамова Н.Я.,2011). İmtahan stresinin insan orqanizminə mənfi təsirinin tədqiqinə dair çoxsaylı ədəbiyyatla rastlaşmaq olar (Kərəmova N.Y.,2013). Amma son illər psixoloqlar imtahan zamanı psixoloji dözümlülük problemini daha çox araşdırmağa üstünlük verirlər. Psixoloji dözümlülük-reliensə ümumiyyətlə nədir? Resiliens iradi bir proses olub stressor faktorlar qarşısında insanın adekvat düşüncə tərzini nəticəsində emosional hissələrini və davranışlarını öz nəzarəti altına ala bilməsi və tənziqləməsi prosesidir. Bir insanın adekvat düşüncə tərzini onun irrasional olaraq dərk edilən hadisələri rasionallaşdırmaq qabiliyyətidir. Yəni hər hansı bir stres faktorunu təhlükə mənbəyi olaraq görmək əvəzinə, onunla mübarizə aparmaq üçün gücü özündə axtarmağa çalışmaqdır.

Ümumiyyətlə, yüksək stresə məruz qalıb, ancaq bunun insanın sağlığına təsiri olmadığını düşünənlərin az stres yaşayanlara görə daha uzun yaşama ehtimalları vardır. Mütləq stres zamanı şagirdlərə, tələbələrə mənəvi dəstək olmaq və yardım etmək lazımdır. Uşaqlıqdan etibarən valideynləri tərəfindən daima dəstək görən, dəyər verilən insanın koqnitiv funksiyalarının daha çox inkişaf etməsi və stresə davamlı olması barədə məlumatlar çoxdur. Doğru qurulan sosial əlaqələr də insan psixologiyasının pozitiv mənada inkişafına səbəb olur. Resiliantlığın isə əsasını pozitiv psixologiya təşkil edir. Pozitiv psixologiya dedikdə insanın adekvat davranışları, hər negativ situasiya qarşısında frustrasiya halına düşməmək, mövcud vəziyyəti rasionallaşdırma bilmək başa düşülür. Beləliklə resiliantlıq həm modifikasiya oluna, həm də artırıla bilər. İnsanın öz düşüncələri üzərində sağlam hakimiyyəti onun psixoloji dözümlülüyünü artırma bilər. Eyni zamanda həm koqnitiv, həm də emosional olaraq öyrənilən yeni bacarıqlar insanın düşüncə səviyyəsində, davranışlarında dəyişikliklərə səbəb olacağı üçün psixoloji dözümlülüyünün artmasında çox böyük rol oynayacaqdır. Psixoloji dözümlülük səviyyəsi aşağı olan insanların psixi problemləri yaşamaq ehtimalı daha yüksək olduğu halda, psixoloji dözümlülüyü yüksək səviyyədə olanların psixoloji pozğunluğa məruz qalma ehtimalı daha aşağı səviyyədədir. Eyni zamanda hər hansı bir travma zamanı verilən reaksiyalar da psixoloji dözümlülüyün səviyyəsindən asılı olaraq dəyişir. Post travmatik stres pozğunluğu, depressiya zamanı simptomların daha az kəskin olması və davam etmə müddəti insanın resiliantlıq səviyyəsi ilə asoasiya olunur. Psixi sabillik üçün resiliantlıq qabiliyyətinin yüksək olması vacibdir (Plotnik R.,2009; Əliyev B., Cabbarova L.,2014).

Beləliklə, insanın öz səyi nəticəsində resiliant olması mümkündür və bunun sayəsində yaranmış istənilən emosional gərginlikdən uzaq olmaq, xüsusilə imtahan stresi kimi şəraitlərdə yüksək müvəffəqiyyətə nail olmaq olmur. Stresi tamamilə yox etməyə çalışmaq əvəzinə, bunun qeyri-mümkün olduğunu qəbul edib kontrol altına alına biləcək səviyyədə idarə etməyi bacarmaq resiliant bir insan olmağın əsas göstəricisidir. Tələbələrin peşə seçmə və lazımlı ixtisaslaşmış kadr olması üçün onlara fərdi inkişaf, psixoloji dözümlülük və motivasiya üsulları barədə təlimlər keçilməsi, onların gələcəyin uğurlu insan olmasına şəraitin yaradılması zərurəti var.

Ədəbiyyat

1. Bəxtiyar Əliyev, Lalə Cabbarova. Duyğu və Qavrayış, Bakı, YYSQ, 2014
2. Kərəmova N.Y. Stress və onun koqnitiv proseslərlə qarşılıqlı əlaqələrinin tədqiqi problemi (ədəbiyyat icmalı). Gənc alimlərin əsərləri, Bakı, №7, 2013, səh. 221-228.
3. Plotnik R. Psixoloji giriş, 480 p., 2009, İstanbul.
4. Ануфриюк К.Ю. Особенности отношений и защитно-совладающего поведения у подростков с разными характеристиками субъектности : автореф. Дис.канд. психол. Наук. Санкт-Петербург, 2011,28 с.
5. Карамова Н.Я. Особенности влияния эмоционального напряжения на когнитивные процессы у подростков в зависимости от исходного уровня умственного развития. «Естественные науки», Вестник МОГУ, №1, 2011, ст. 22-25.
6. Павлова Н.В., Свешников А.А., Хвостова С.А. Психофизиологическое состояние студенток при экзаменационном стрессе. Журнал Фундаментальные исследования,2013, № 6 (часть 2), с. 371-376
7. Сизова Я.Н. Особенности совладающего поведения в семьях подростков с личностной беспомощностью: автореф. дис. ... канд. психол. наук. Челябинск, 2019, 31 с.

8. Статуева Л.М. Психофизиологическая адаптация старшеклассников и студентов к различным системам обучения. Автореф.дисс.на соиск. канд. биолог. наук, 2008
9. Фомягина Н.В. Свешников А.А. Влияние экзаменационного стресса на вегетативные индексы у абитуриентов и студентов. Успехи современного естествознания, 2005, № 4, с.75-76.
10. Фролова С.В. Стресс-совладающее поведение подростков в различных социально-психологических ситуациях. Проблемы социальной психологии личности: сб. тез. по проблемам психологии личности. Саратов, 2008, № 4, с. 10-18.
11. Dumith S.C., Gigante D.P., Domingues M.R., Kohl H.W. Physical activity change during adolescence: a systematic review and a pooled analysis, International Journal of Epidemiology, v. 40, № 3, p. 685–698, 2011.
12. Hamzah F., Mahyiddin N.S. Test Anxiety and its Impact on first year University Students and the over View of mind and body Intervention to Enhance coping Skills in Facing Exams. Research Journal of Pharmacy and Technology, 11(6), 2018, p. 2220-2228.
13. Kumari A. Examination stress and anxiety: a study of college students. Global Journal of Multidisciplinary Studies. V.4, №12, 2014
14. Reddy K.J, Menon K.R, Thattil A. Academic Stress and its Sources Among University Students. Biomed Pharmacol J. 2018; 11(1).

DOI: 10.36719/2663-4619/24.07.20/01/262-265

Наталья Витальевна Сафронова

Азербайджанское высшее военное училище имени Гейдара Алиева
диссертант,
nata.safronova71@gmail.com

ОСОБЕННОСТИ ВЛИЯНИЯ ПЕРИОДА СОЦИАЛЬНОЙ ИЗОЛЯЦИИ НА ЧЕЛОВЕКА

В статье рассматривается актуальность проблемы влияния периода социальной изоляции на психологическое и физиологическое состояние человека, выявляются факторы, влияющие на психическое и физиологическое здоровье человека. Период социальной изоляции полностью или почти полностью исключает контакты между человеком и обществом, что отличает социальную изоляцию от одиночества, для которой характерны временные и недобровольные контакты с другими людьми. В статье описывается влияние индивидуальных и физиологических изменений на психику индивидуальных и физиологических изменений в результате периода изоляции, а также предлагаются способы преодоления стресса, связанного с социальной изоляцией.

Ключевые слова: социальная изоляция, адаптация, иммунная система, стрессоустойчивость, конфликтность, толерантность

Sosial təcrid dövrünün insana təsirinin xüsusiyyətləri

Xülasə

Məqalədə sosial təcrid dövrünün insanın psixoloji və fizioloji vəziyyətinə təsiri probleminin aktuallığı müzakirə edilir, şəxsin əqli və fizioloji sağlamlığına təsir edən amillər müəyyən edilir. Sosial təcrid dövrü insanla cəmiyyət arasındakı təmasları tamamilə və ya demək olar ki, tamamilə istisna edir, bu sosial təcridi digər insanlarla müvəqqəti və məcburi əlaqə olmaması ilə xarakterizə olunan təklikdən fərqləndirir. Məqalədə, təcrid dövrünün nəticəsi olaraq, fərdi və fizioloji dəyişikliklərin psixikasına kifayət qədər ünsiyyətin olmamasının təsiri təsvir olunur, sosial təcridlə əlaqəli stresin aradan qaldırılması yolları təklif olunur.

Açar sözlər: sosial təcrid, uyğunlaşma, immunitet sistemi, stresə qarşıdurma, münaqişə, dözümlülük

Введение

Реалии сегодняшнего дня особо актуализируют проблему влияния периода социальной изоляции на психологическое и физиологическое состояние человека. Изоляция (от французского isolation – отделение, разобщение) в социальной психологии предусматривает длительное пребывание человека в условиях ограниченного социально-коммуникативного пространства или даже полное отсутствие социальных контактов.

В период социальной изоляции полностью или почти полностью отсутствует контакт человека и общества. Социальная изоляция отличается от одиночества, которое характеризуется временным и вынужденным отсутствием контакта с другими людьми. Различные виды социальной изоляции включают в себя длительный период нахождения дома, отсутствие связей с друзьями и знакомыми или умышленное отклонение от контакта с другими людьми при наличии таких возможностей.

Существует три уровня общения: макроуровень – общение индивида с другими людьми и социальными группами на протяжении всей жизни; мезоуровень – общение как сменяющаяся совокупность целенаправленных логически завершаемых контактов или ситуаций взаимодействия в процессе текущей жизнедеятельности, в конкретных временных отрезках жизни индивида; микроуровень – общение между двумя партнерами, включающее содействие или противодействие партнеров. Общение исполняет в социуме следующие функции: информационную, интерактивную и перцептивную (согласно Б.Ф.Ломову информационно-коммуникативную, регуляционно-коммуникативную и эффективно коммуникативную) (Муравьев, 2011: 29).

Социальная изоляция – это социальное явление, при котором происходит отторжение индивида или социальной группы от других индивидов или социальных групп в результате прекращения или резкого сокращения социальных контактов или взаимоотношений (Кравченко, 2015: 209).

Постоянное общение с одними и теми же людьми вызывает у индивида скудность сенсорных раздражителей и минимальность перцептивных, коммуникативных и интерактивных действий. В отношениях между людьми возникает эмоциональное напряжение, возрастает конфликтность, неадекватность восприятия, снижается толерантность к окружению и т.д. В ряде случаев и при определенном стечении обстоятельств, всё это может закончиться трагически. Суицидальное поведение является следствием астенизации нервной системы, при отсутствии общения, когда личность не может адаптироваться к условиям изоляции. В связи с этим, проблема влияния периода изоляции на человека приобретает вес и актуальность.

Сегодня распространение коронавирусной инфекции COVID-19 признали пандемией, это опасное заболевание обнаружено во многих странах мира. Случаи заражения COVID-19 были зафиксированы и в Азербайджане, имели место смертельные исходы. Правительство Азербайджана предприняло все необходимые меры для борьбы с инфекцией, как и в большинстве стран мира, был введен карантин, и медицинские учреждения были переведены на специальный режим работы. Президент Азербайджанской Республики Ильхам Алиев неоднократно в своих выступлениях подчеркивал необходимость принятых мер по борьбе с пандемией. По сообщению Бакинского информационного агентства Trend, как председатель Совета сотрудничества тюркоязычных государств, выступая на чрезвычайном Саммите Тюркского Совета посредством видео конференции, Ильхам Алиев в своем выступлении перечислил меры, принятые государством по борьбе с вирусной инфекцией. По словам Президента, «Азербайджан с первых дней пандемии плодотворно сотрудничает со Всемирной организацией здравоохранения». Генеральный директор Всемирной организации здравоохранения Тедрос Адханом Гебрейесус в своем письме оценил Азербайджан, как «образцовую страну по проделанной работе и принятым мерам по борьбе с пандемией». Граждане Азербайджана со всей ответственностью отнеслись к выполнению указанных мер, было много обращений с благодарностью Президенту и Правительству за оказанную помощь и поддержку людям, оказавшимся в трудном положении в связи с карантином.

На фоне происходящих событий в мире тема данной статьи является особо актуальной и призвана осветить последствия длительной изоляции и то, как изоляция влияет на психологическое и физиологическое состояние человека.

Люди по-разному переносят изоляцию, одни используют её для завершения домашних дел, с удовольствием наслаждаются покоем и большим количеством свободного времени, а другие – наоборот, скучают, не знают чем себя занять и рвутся на свободу.

Таким образом, период изоляции выделяет две основные группы людей, которые в итоге, так или иначе, пострадают от изоляции. Период карантина скажется негативно на психологическом и физиологическом состоянии человека, не зависимо от той группы, к которой он относится, поскольку человек – существо социальное, и долгая изоляция действует на него отрицательно и разрушительно.

С этим давно знакомы учение, которые исследовали влияние изоляции на человека, среди космонавтов, пожилых людей и детей с ослабленным иммунитетом. Период изоляции заставляет наш мозг скучать, в отсутствие эмоций человек становится апатичным и безрадостным, возможно наступление депрессии и тревожного расстройства. Также страдает и физиологическое состояние человека без достаточной двигательной активности, нарушается сон, возникает отсутствие аппетита, что нарушает работу внутренних органов и пищеварительной системы, обостряются хронические

заболевания, нарушается работа сердца. Все эти нарушения становятся наиболее интенсивными в то время, когда продолжительность изоляции не определена. Ярким примером служит ситуация, сложившаяся во всем мире по причине коронавирусной инфекции. Многие исследователи отмечают, что психологическое напряжение, связанное с одиночеством, оказывает особенно негативное воздействие на пожилых людей, у которых помимо сопутствующих заболеваний, обостряются сердечно-сосудистые заболевания, возрастает риск инфаркта или инсульта, развивается болезнь Альцгеймера и старческое слабоумие.

Стресс, вызванный изоляцией, оказывает влияние на эндокринную систему и работу надпочечников, нарушая биохимические процессы в организме. Кортизол- «гормон стресса», отвечающий за настроение человека, вызывает замедление иммунных реакций, в результате чего, человек чаще болеет. Даже обыкновенная простуда может послужить серьёзному воспалительному процессу в лёгких и дыхательных путях. Также представляет серьёзную опасность диабет, который усугубляется при нарушении режима питания.

Результатом воздействия всех этих негативных факторов является нарушение центральной нервной системы. Ученые из университета Массачусетс провели ряд исследований и выяснили, что в задней части головного мозга существует целый кластер клеток, отвечающих за работу регуляции чувства одиночества. Эти клетки активизируются при отсутствии общения с близкими людьми и снижают активность в период изоляции.

Исследования показали, что мужчины более всего подвержены заболеваниям в период изоляции, поскольку не следят за своим питанием, что усиливает развитие ожирения, возникает риск развития метаболического синдрома, повышение давления и уровня холестерина в крови, что может привести к развитию диабета и других заболеваний.

Проведенное медиками из Калифорнии исследование показало влияние социальной изоляции на генетику организма, что приводит к снижению качества противодействия вирусным инфекциям. Кроме этого падает общая активность генов, подавляются участки ДНК, ответственные за борьбу с вирусными инфекциями. Иммунная система показывает положительную реакцию, если люди также положительно оценивают собственные социальные отношения.

В отличие от сильной половины человечества, слабый пол гораздо легче переносит социальную изоляцию. Ученые считают, что этот факт обоснован разницей реакций организма на стрессовые ситуации.

Принадлежность к тому или иному типу восприятия окружающего мира также оказывает влияние на стрессоустойчивость. Экстравертам гораздо сложнее адаптироваться к условиям изоляции, поскольку они черпают энергию из общения, активно поддерживают беседу и быстро воспринимают поступающую информацию. Интроверты воспринимают изоляцию более сдержанно, поскольку их больше интересует собственный внутренний мир, привычка к уединению позволяет им проще справляться со стрессом, вызванным социальной изоляцией.

Выводы

Ученые имеют разные мнения по поводу преодоления одиночества в современном мире. Одним из таких мнений является нахождение занятия по душе. Наличие интересного хобби, любимого занятия, отвлекает от негативных мыслей, позволяет настроиться на позитивный лад и получить положительный эмоциональный заряд. В условиях изоляции большую помощь могут оказать домашние животные, люди заботятся о них, отвлекаясь от тревожных мыслей, а любимые питомцы прекрасно поднимают настроение.

Высказываются предположения, что человек будущего будет одинок, основываясь на том, что в современном мире усиливается стремление людей к независимости от представителей противоположного пола, в особенности это касается женщин, растет зависимость людей от гаджетов и соцсетей. Молодежь предпочитает общение по мобильным телефонам, остается в прошлом стремление к встречам и личному общению, и в этом состоит реалии дня нынешнего. В условиях карантина занятия проводятся on-line по видео-связи, чем вполне довольны учащиеся. Возможно, в будущем такие интерактивные уроки с успехом заменят аудиторные лекции. Как показывает практика, люди чаще всего используют онлайн-ресурсы для общения с друзьями и близкими, при этом понижается их активное деятельное участие. Однако эксперты советуют увеличить общение, используя телефон, сообщения или видео-чат, которые помогут человеку избавиться от чувства одиночества, находясь в четырех стенах.

Все эти тенденции технологического развития привели к тому, что общество стало воспринимать одиночество как норму, как признак независимости человека. Помимо этого, также существуют люди, предрасположенные к одиночеству.

Существуют разные мнения о том, как изменится мир и люди после мирового карантина, но одно, по всей вероятности, останется неизменным – любовь и чуткость, доброта и ответственность, забота и понимание, всё то, что веками определяло понятие «человечность».

Литература

1. Кравченко А.И. Краткий социологический словарь. М: Проспект, 2015, 352 с.
2. Муравьев К.А. Социальная психология [Шпаргалки]. М: Изд.«Сова», 2011, 64 с.
3. <https://www.trend.az/azerbaijan/politics/3221396.html>

DOI: 10.36719/2663-4619/24.07.20/01/265-268

Aygün Yaşar qızı Əlizadə
ADPU Ağcabədi filialı
aygun.alizada.aa@gmail.com

AİLƏDAXİLİ MÜNASİBƏTLƏRİN TƏNZİMLƏNMƏSİNDƏ EFFEKTİV ÜNSİYYƏT VASİTƏLƏRİNDƏN İSTİFADƏNİN ƏHƏMİYYƏTİ

Xülasə

Hər bir ailə cəmiyyətdə dolanışiq üçün öz gücünü səfərbər etməlidir. Ailədə sağlam bir psixoloji mühit yaratmaq üçün ər-arvad arasında həmişə qarşılıqlı anlaşma mövcuddur. Münasibətləri tənzimləmək üçün bir çox yol və vasitə var. Bunlardan biri effektiv rabitə vasitələrindən istifadə edilməsidir. Eyni zamanda, tərəflər bir-birlərinin sevgi dillərini bilməklə ailə mühitində harmoniya saxlaya bilərlər.

Açar sözlər: ailə, neyro linqvistik proqramlaşdırma, münasibət, ünsiyyət, sevgi dili

The importance of using effective communication tools to regulate interpersonal relationships

Summary

Every family should mobilize its forces to make a living in the community. There is always a mutual understanding between husband and wife in order to create a healthy psychological environment in the family. There are many ways and means to regulate relationships. One of them is the use of effective communication tools. At the same time, the parties can achieve harmony in the family environment by knowing each other's languages of love.

Key words: Family, Neuro linguistic programming, attitude, communication, the language of love

İnsan sosial bir varlıqdır. Cəmiyyətin ən kiçik birliyi olan ailə də sosial quruluşun ən vacib hissəsidir. Buna görə də insanlar arasında münasibətlər getdikcə artır və sosial problemlərin başlanğıc nöqtəsi olaraq ailə ön plana çəkilir. Bəşəriyyətin mövcudluğu boyunca ailə həmişə sosial inkişaf və dəyişikliklərə baxmayaraq var olmuş, olmağa da davam edəcəkdir. İnsan orqanizminin əsasını hüceyrələr təşkil edir. İnsan bədəni hüceyrələrin ahənglə bir arada toplanmasından ibarətdir. Ailəni də insan orqanizminə bənzətsək, bu orqanizmin həyatını davam etdirə bilməsi üçün tərəflərin qarşılıqlı tarazlıq vəziyyətində olması vacibdir. (1, s.18) Ailə üzvlərinin qarşılıqlı münasibəti və ünsiyyətindəki çətinliklər, rol bölgüsünün düzgün yerinə yetirilməməsi və ya səhv müəyyənləşdirilməsi, qarşılıqlı anlaşmaya tabe olmamaq ailə daxilində kök salmış mövcud tarazlığı pozur və problemlər özünü göstərməyə başlayır. Ailənin universal bir tərifini vermək çox çətinidir. Ümumiyyətlə götürdükdə ailə - nəsil artırma, mədəniyyətləri, mənəvi dəyərləri nəsiləndən – nəslə ötürən, uşaqları sosiallaşdırən və gələcəyə hazırlayan, iqtisadi, biopsixoloji ehtiyacların yerinə yetirildiyi bir qurumdur. Ailə daxilində sosiallaşmağa başlayan uşaq cəmiyyətdə mədəniyyətin ən kiçik daşıyıcısına çevrilir. Bir çox sosioloqlar ailənin cəmiyyətin aynası olduğu barəsində də həmfikirirlər. Cəmiyyət sürətlə inkişaf edir. Bu sürətli inkişaf ailənin struktura da təsir göstərir. Artıq ənənəvi ailə modelindən müasir ailə modelinə keçid sürətlənir. Ailələrdə nuklearlaşma prosesi özünü göstərir.

İnsanlar zamanlarının böyük bir qismini ünsiyyət quraraq keçirirlər. Ancaq mükəmməl ünsiyyət düşünülüyü qədər asan və kortəbii baş verən proses deyil. Müsbət və təsirli ünsiyyət qurmaq istəyiriksə

qarşımızdakı insanın duyğu, düşüncə və davranışlarını nəzərə alaraq, empatiya quraraq və həssas yanaşaraq istədiyimiz nəticəni əldə edə bilərik. Çünki ailə daxilində qurulan müsbət və təsirli ünsiyyət zaman keçdikcə bütün cəmiyyəti öz təsiri altına alan vacib, önəmli ünsürdür.

Ailə daxilində ünsiyyət dedikdə tərəflərin bir- birinə verbal və qeyri – verbal yollarla, jest və mimikalarla ötürülən informasiyalar nəzərdə tutulur. Çünki fərdin ilk təcrübəsini qazandığı, davranışlarını müəyyənləşdirdiyi yer ailəsidir. Ailə üzvlərinin (ərlə - arvad) şəxsi xüsusiyyətləri, davranış formaları uşaqların da şəxsiyyətinin inkişaf etməsinin bir hissəsini təşkil edir. Bu zaman cəmiyyətin bir parçası olacağını düşünən uşaqlar nümunə götürəcəyi modelə ehtiyac hiss edirlər. Valideynlərindən hansısa təqlid etməyə başlayırlar. Göstərilən xüsusiyyətlərin inkişaf etməsi isə ancaq ailə üzvləri arasında mənalı, müsbət, anlaşılıq ünsiyyət olduğu təqdirdə mümkündür. Effektiv ünsiyyətdən istifadə edən ailələrin uşaqları daha özünəinamlı və xoşbəxt bir şəxsiyyətə malik olurlar. Belə uşaqlar duyğularını daha sərbəst ifadə edə bilmə bacarığı da qazanırlar. Əyər ünsiyyət yaxşı qurularsa insanlar qarşısındakının da duyğu və düşüncəsini anlayırlar. Sözlü ünsiyyət zamanı səsin intonasiyası, vurğusu, pauza, səsin tonu, sürəti və s. kimi xüsusiyyətlər insanın nə söylədiyini anlamağa imkan verir. Verbal ünsiyyətin bu gücündən fərqli olaraq insan münasibətləri yalnız sözlərlə həyata keçirilmir. Ünsiyyətin qeyri – verbal vasitəsi də münasibətlərin səmərəliliyinə öz töhfəsini verir. Eyni söz fərqli tonda, fərqli jest və mimikalarla fərqli mənalara kəsb edə bilər. Danışan insan dinlənildiyini çox zaman bilir, ancaq doğru anlaşılıb – anlaşılmadığından əmin ola bilmir. Effektiv ünsiyyətin gerçəkləşməsi üçün fəal dinləmənin olması əsas şərtidir. Əsas təlimatların düzgün yerinə yetirilməsi effektiv ünsiyyət qurmağa zəmin yaradır. Eşitdiklərinə münasibət bildirmək, həqiqi problemin nə olduğunu anlayana qədər qarşı tərəfə mənfəət reaksiya verməmək, danışarkən göz təması qurmaq və onu anladığını ifadə edən təsdiqləyici sözlər işlətmək fəal dinləməyə aiddir. Danışarkən sıranın ona gəlməsini gözləmək, söylənilənlərin başa düşüldüyünü yoxlamaq, hərdənbir “Bəli, başa düşürəm” kimi cümlələr işlətmək ünsiyyətdə olan adamın özünü rahat hiss etməsinə şərait yaradır. Ünsiyyət zamanı fəal dinləmə gərginliyi azaldacağı üçün qarşı tərəfin özünü rahatca ifadə etməsinə, problemlə bağlı daha çox məlumatı paylaşmasını təmin edir. Bu zaman danışan şəxs öz probleminin mahiyyətinə daha yaxşı bələd olur, onun həlli yolunu tapır. Buradan belə nəticəyə gəlmək olar ki, uğurlu ünsiyyət sadəcə özünü mükəmməl ifadə etmək deyil, birlikdə yaşayan insanların bir-birini dinləmələri və anlamalarıdır. Öz duyğu və düşüncələrini açıq və dürüst bir şəkildə dilə gətirə bilən ailə üzvləri problemlərini həll etmə şansını da qazanırlar. Günümüzdə bir çox ailə nəinki effektiv ünsiyyət vasitələrindən istifadə edir, əksinə ailələrin ən əsas problemi elə ünsiyyətsizlikdən qaynaqlanır. Münasibətlərin istənilən məcrada getməməsi, ata – ananın boşanması uşaqlarda bir çox davranış problemlərinin yaranmasına səbəb olur.

Tədqiqatlar göstərir ki, uyğun bir dillə ünsiyyət qura bilən ər – arvad arasında duyğusal əlaqələr daha güclü inkişaf edir. (5, s.56) Ailədə xoşbəxtlik, sevgi, öfkə, üzüntü, kədər, qəm və qorxu kimi duyğuların qarşılıqlı şəkildə bir – birinə ötürülməsi effektiv ünsiyyət baxımından önəmli əhəmiyyət kəsb edir. Belə ki, bu zaman həmin ailələrdə bir – birinə dəstək olmaq, əməkdaşlıq, paylaşmaq kimi münasibətlər özünü göstərir. Uşaqların inkişafı üçün bu cür sağlam mühitin formalaşdırılması zəruridir. İnsanlar sevildiyi zaman özlərini daha dəyərlı hiss edirlər və bu hisslər qovşağında onlar özünə və başqalarına zərər verə biləcək bütün davranışlardan çəkinirlər. Eyni zamanda təsirli ünsiyyət qura bilmək ailə üzvlərinin şəxsi ehtiyaclarını qarşılamaq və hədəflərinə çatmağını təmin etmək üçün də gərəklidir.

Qarşımızdakı insanın sözləri ilə mimikaları arasındakı ziddiyyət bizim üçün çox böyük məna kəsb edir. (6, s.18) Danışarkən tək bir kəliməylə küsgünlük və ya barış yaratmaq mümkündür. Harmoniyanı qoruya bilməyən ailələr dağılmağa meyillidirlər. Münasibətlərin qorunub saxlanılmasında sözlü ünsiyyətdən çox, sözsüz qeyri – verbal ünsiyyət daha çox əhəmiyyətlidir. Hətta ötürülən informasiyanın 60 – 70 % - ni sözsüz kommunikasiya vasitələri təşkil edir. Çünki sözsüz ünsiyyət zamanı məlumat ötürülməsindən ziyadə duyğular, jest və mimikaların, digər ünsürlərin ötürülməsi prosesi baş verir. Hətta bəzən bir baxış danışmaqdan çox məna ifadə edə bilər. Hər birimiz praktikamızda müşahidə etdiyimiz bir vəziyyətə diqqət edək: Ana övladının bəyənmədiyini bir davranışı yerinə yetirdiyini gördükdə gözlərini böyüdərək ona baxması həmin anda danışmaqdan daha çox təsirli ola bilər.

Azərbaycanda ilk dəfə dissertasiya işi kimi tədqiq olunan “Ailədaxili münasibətlərin tənzimləsində Neyrolinqvistik proqramlaşdırmadan istifadənin psixoloji əsasları” mövzusu da məhz NLP texnikalarından istifadə etməklə, onun əsas anlayış və prinsiplərinə istinad etməklə ailə daxilində olması vacib olan anlayış və sevgi mühitinə dəstək göstərəcək və tərəflərdə problemləri həll etməkdə yeni baxış bucağını formalaşdıracaq. Əyər diqqət yetirsək görürük ki, insanlar bir iş qaydasında getmədikdə işi, ya da kimsə istənilən nəticəni əldə etmədikdə isə şəxsiyyət pislənir, onlar haqqında neqativ fikirlər səsləndirilir. Yəni ümumiləşdirilmə aparılır, “onsuzda bütün işlər mənasızdır və ya sən düzələn deyilsən, səndən adam olmaz, hansı işi bacarmısan ki” kimi fikirləri tez – tez eşidirik. Halbuki NLP – nin əsas anlayışlarında ümumiləşdirməyə münasibət mənfəətdir. Fikrimizi sadə bir misalla izah edək: Yeni yetmə övladı olan ailədə

uşaq imtahandan az bal toplayır, valideynləri ona deyir: “Sənin hazırlaşmağın üçün bu qədər pul ödəyirik, əziyyət çəkirik, sənə oxumursan” Filankəsin uşağın görürsən, nə yaxşı övladdır, ən yüksək balı da toplayıb”. Bu cümlə həmin yeniyetməyə 2 cür təsir göstərə bilər.

1 – ci halda günümüzün acı gerçəyi kimi işıqlandırılan yeniyetmə intiharına səbəb kimi. Bu hal yeniyetmənin oxumağa marağının azalması, bacarıqlarına inanmaması, gələcəyə olan ümidinin azalması, daxili vicdan hissi keçirməsi, insanlardan uzaqlaşib tənhalığa meyli etməsi, risk qrupuna aid olan insanlarla dostluq etməsi, referent qruplara qoşulması, ailədə görmədiyi isti münasibəti kənarda axtarması zəminində baş verir.

2 – ci halda isə yeniyetmə bu sözlərdən təsirlənir, çox oxuyur, daha yüksək nəticələr əldə edir, uğur qazanır. Ancaq valideynlərinə qarşı emosional bağlılığı azalır. Emosional zəkanın mühüm tədqiqatçılarından sayılan amerikalı psixoloq və jurnalist **Daniel Golemana** görə duyğular ibtidai dövrlərdə insan növünün yaşaması və sağ qalması üçün ən əhəmiyyətli faktor olmuşdur. Son illərin araşdırmaları və ortaya çıxan minlərlə təkzibolunmaz fakt göstərir ki, yüksək intellekt səviyyəsi insan potensialının düzgün təyin edilməsi üçün kafi deyildir. Xüsusən də, emosional zəka məhfumunun ortaya çıxması ilə bu mübahisələr güclənmiş və insanın kəşf olunması istiqamətində yeni cığırclar açılmışdır. Məşhur amerikalı psixoloq **David Wechsler** 1940-cı ildə nəşr etdiyi bir əsərdə insan qabiliyyətlərini intellektual olan və intellektual olmayanlara ayırmışdı. İntellektual olmayan qabiliyyətlər şəxsi və sosial qabiliyyətləri əhatə edirdi. Onun fikirlərinə görə insanın həyatdakı uğurlarını məhz intellektual olmayan qabiliyyətlər müəyyən edir. Emosional zəkası zəif insan bir problem qarşısında düşünür: “Ah, mən bu çətin problemin öhdəsindən axı necə gələ bilərəm?”. Emosional zəkası güclü insanın isə eyni problem qarşısında yanaşması fərqlidir: “Görəsən, bu problemi asanlaşdırmaq üçün nə edə bilərəm?”. Bu misalda olduğu kimi güclü insanın lüğətində hər zaman “asan” kimi pozitiv düşüncələr, digərinin lüğətində isə “çətin” kimi neqativ düşüncələr yer alır. Hər şey düşüncənin yaranması ilə başlayır. Düşüncə duyğunu, duyğu da hərəkəti doğurur. Yuxarıdakı misalda 2 – ci halda emosional bağlılıq azalarsa aşağıdakı emosional kompetensiyalar inkişaf edə bilməz.

- Özünü tanıma – duyğuların dərk olunması;
- Qarşıdakını tanıma – empatiya;
- Dinləmək və ünsiyyət bacarığı;
- Sosial məsuliyyət;
- Müstəqil ola bilmə;
- Motivasiya – daxili motivasiya;
- Öz gücünə inanma, daxili dünyası ilə ahəng içərisində yaşama;
- İradəli olma;
- Stresə davamlılıq;
- Problem həll edə bilmə;
- Özünü aktuallaşdırma;
- Optimist – nikbin olma;
- Elastiklik – uyğunlaşma bacarığı;
- Xoşbəxt olma.

Yeniyetmə artıq anlayır ki, mən necə olur olsun valideynlərimin etimadını qazanmalıyam. “Malı” şəkilçisi ilə bitən cümlələr isə zamanla yeniyetmədə stress faktoru kimi çıxış edə bilər. O, nə üçün yüksək bal toplayıb qəbul olmağını tam dərk edə bilmir. Nəticədə peşəsini sevməyən, öz arzularını arxa plana atan, sadəcə valideynlərinin istəklərini yerinə yetirmək üçün “yarış atı” kimi öz rəqiblərini geridə qoymağa çalışan, əslində bacarıqlı, ancaq çarəsiz insan profilləri ilə qarşılaşırıq.

Yaxınlarınıza bəslədiyiniz sevgini onların anlamadığı bir dillə ifadə etsəniz, sevgi göstərdiyinizi anlamaları asan olmayacaq. Bu, 2 ayrı-ayrı dili danışdığınız üçün baş verəcək. Əgər sevgimizi təsirli bir şəkildə bildirmək istəyiriksə, onun əsas sevgi dilinin nədən ibarət olduğunu öyrənməyimiz vacibdir. Dilçilik sahəsində böyük dil qrupları vardır: Yapon, çin, ingilis, yunan, alman, fransız dilləri kimi. Çoxumuz ana – atamızın, bacı – qardaşımızın dilini öyrənərək böyüyürük. Bundan sonra səy göstərərək digər dilləri də öyrənə bilərik. Ən yaxşı öz ana dilimizdə danışır və başa düşürük. Bu dildə danışarkən özümüzü çox rahat hiss edirik, 2 – ci bir dili nə qədər çox istifadə etsək o dildə ünsiyyət saxlamaq daha rahat olur. Əgər biz və qarşımızdakı insan yalnızca bir-birindən fərqli ana dillərində danışsaq ünsiyyətimiz məhdudlaşacaq, jest, mimika və işarə dili ilə danışmağa məcbur olacağıq. Göründüyü kimi ünsiyyət yaranır, ancaq çətin. Dil fərqi mədəniyyətin də önəmli bir parçasıdır. Mədəniyyətlər arasında səmərəli ünsiyyət qurmaq istəyiriksə ünsiyyət qurmaq istədiyimiz insanın dilini öyrənməliyik. Sevgi də belədir: Sizin sevgi dilinizlə həyat yoldaşınızın sevgi dili Çin dilinin ingilis dilindən fərqli olduğu qədər müxtəlifdir. Belə ki, siz sevginizi ingiliscə nə qədər

ifadə etməyə çalışsanız da, əgər həyat yoldaşınız çin dilində anlayırsa bir – birinizi necə sevdiyinizi bilməyəcəksiniz. Garry Chapmana görə 5 sevgi dili vardır.

1. Fiziki təmas – Qucaqlaşmaq, öpmək, toxunmaq, bu kimi davranışlar şəxslərin sevildiyini hiss etməsi baxımından çox əhəmiyyətlidir.

2. Xoş sözlər söyləmək – Ailə üzvlərindən hər birini etdiyi yaxşı davranışlara görə tərifləyin.

3. Hədiyyə alış – verisi – Vaxtaşırı ona özünü dəyərlı hiss etdirəcək kiçik hədiyyələri xoş sözlər deyərək təqdim edin.

4. Birlikdə vaxt keçirmək – Bir evdə olmaq heç də birlikdə olmaq demək deyil. Heç olmasa hər gün müəyyən qədər ortaq fəaliyyəti birgə icra edin.

5. Xidməti davranış göstərmək – Buraya qulluq etmək, onun bəyənəcəyi işləri görmək aiddir. (2, s. 78)

Nəticə etibarilə demək olar ki, bütün problemlərin həlli sağlıqlı və təsirli effektiv ünsiyyət qurulması ilə başlayır. Onu da unutmamaq olar ki, insanlar nə qədər fərqli olursa olsun - əgər ciddi bir psixoloji narahatlıq yoxdursa təsirli ünsiyyət qurularaq həll edilməyəcək problem yoxdur.

Ədəbiyyat

1. Alfred ADLER, İnsan Tanıma Sanatı, 2010, s.272
2. Garry Chapman, 5 Sevgi dili, 2009, s. 224
3. Özcan KÖKNEL, Duygusal Akıl, 2009, s.225
4. Özcan KÖKNEL, Duygusal Akıl, 2013, s.344
5. Thomas GORDON, E.A.E, 1996, s.400
6. Thomas GORDON, Etkili Anababa Eğitiminde Uygulamalar, 2004, s.416
7. Üstün DÖKMEN, Küçük Şeyler , 2011, s.168

DƏRSDƏ YENİ TƏLİM TEXNOLOGİYALARINDAN İSTİFADƏ OLUNMASI İMKANLARI

Xülasə

Məqalədə yeni təlim texnologiyaları, onların istifadə olunması imkanları, dərstdə düzgün psixoloji mühitin təşkili ön plana çəkilmişdir. Dərstdə təlim texnologiyalarından istifadənin əhəmiyyətindən bəhs olunmuşdur. Yeni texnologiyalar bir sıra xüsusiyyətləri ilə ənənəvi təlim metodlarından fərqlənir: şagirdlərin tədqiqat fəaliyyətinə cəlb edilmələri, müəllim tərəfindən problemli şəraitin yaradılması, biliklərin şagirdlər tərəfindən müstəqil əldə edilməsi və s. Həmçinin məqalədə yeni təlim texnologiyalarının tətbiq edildiyi dərslərdə informasiya mühitinin təkilinin üstünlüyü də vurğulanmışdır.

Yeni təlim texnologiyaları addaşa yox təfəkkürə əsaslanır. Yeni təlim texnologiyaları ilə müstəqil şəkildə bilik əldə edən şagirdlərin təfəkkürü ilə yanaşı yaradıcılıq qabiliyyəti də inkişaf edir. Şagirdlərin göstərilən istiqamətdə formalaşmalarına nail olmaq üçün təlim prosesində bir çox tələblərə əməl etmək lazımdır. Beləliklə hər bir müəllim texnologiyaları dərindən bilməli, düzgün, məqsədəuyğun şəkildə istifadə etməyi bacarmalıdır.

Açar sözlər: təlim texnologiyaları, psixoloji mühit, təlim prosesi, funksiyalar, təlim prinsipləri

Using opportunities of new teaching technologies in class

Summary

New teaching technologies, their using opportunities, forming of correct psychological environment in class are foregrounded in the paper. The essence of using the teaching technologies are dealt with. New technologies distinguish with the traditional teaching methods according to some features of them: being drawn into research works of pupils, creating problematic environment by teacher, gaining knowledge independently by pupils and etc. And the superiority of forming the information environment in the classes the new teaching technologies applied are emphasised as well.

The new teaching technologies are not based on the memory but on the mentality. Besides the thinking of pupils who independently gain knowledge with new teaching technologies their creative capacity develop as well. To achieve the formation of pupils in the presented direction some requirements must be followed. So each teacher must know technologies profoundly, must be able to use them correctly and expediently.

Key words: teaching technologies, psychological environment, teaching process, functions, teaching principles

Giriş

Dərstdə yeni təlim texnologiyalarından istifadənin şəxsiyyətin formalaşdırılmasında xüsusi yeri vardır. Yeni təlim texnologiyalarında şagirdlərin intellektual, mənəvi cəhətdən inkişaf etdirilməsi ön plana çəkilir. Yeni texnologiyaların təlimdə tətbiqi şagirdlərin öz fikirlərini aydın, məntiqi ardıcılıqla ifadə etmələrinə şərait yaradır. Bu metodlar şagirdlərin yaradıcılıq qabiliyyətinin inkişafını təmin etməklə, onlarda yüksək ünsiyyət mədəniyyəti formalaşdırır. Təlimdə tətbiq edilən metodlar inkişafa nə qədər çox şərait yaradarsa, təlimin səmərəsi də bir o qədər yüksək olar. Təlim 3 əsas funksiyanı yerinə yetirdiyindən, bu funksiyalar texnologiyaların tətbiqində, təlim-tərbiyə prosesində nəzərə alınmalıdır.

- Pedaqoji funksiya- buraya şagirdin təlimlə bağlı inkişafına təsir göstərən amilləri: mikromühiti, kommunikasiyaları, şəxsi təcrübə və metodları;

- Psixoloji funksiya-buraya təlim nəticələrinin mənimsənilməsinə təmin edən şagirdlərin psixoloji imkanları: səyi, marağı, xarakterik xüsusiyyətləri;

- Sosial funksiya- buraya əxlaq, əmək, elm, incəsənət, din və s. ilə əlaqədar bilik və bacarıqların verilməsi daxildir.

Həmçinin yeni təlim texnologiyalarının üstün cəhətlərini prof. Ə.Ə. Ağayev belə göstərir: "...dərs tam fəallıq şəraitində keçir, təkcə müəllim deyil, şagirdlər də yaradıcılıq axtarışında olurlar, müstəqil düşüncə

tərzi formalaşır, təşəbbüskarlıq, yeniliyə meyillilik güclənir” (İbrahimov.F.N., Hüseynzadə.R.L., 2012: 624). Və yeni texnologiyalarından istifadə olunması imkanları tədris strategiyasının yerinə yetirilməsinə istiqamətləndirildiyindən, onlar nəzərdə tutulmuş təlim məqsədlərinə nail olmaqda əsas rol oynayır.

Pedaqogikanın əsas bölmələrindən biri olan didaktikada təlim-tərbiyə nəzəriyyəsi öyrənilir. Didaktika təlim nəzəriyyəsi olmaqla təlimin obyektiv qanunauyğunluqlarını aşkara çıxarır, onlardan istifadə imkanlarını və yollarını müəyyənləşdirir. Təlim prosesi mürəkkəb, çoxşaxəli və kompleks şəkildə həyata keçirilən prosesdir. Təlim pedaqogikanın əsas anlayışlarından biri olmaqla, bu prosesdə qarşılıqlı olaraq iki tərəf fəal iştirak edir: öyrədən (müəllim) və öyrənən (şagird, tələbə) tərəf. Təlim həmçinin qarşıya qoyulmuş məqsədəuyğun olaraq şagirdlərin bilik, bacarıq, vərdislərinin artırılmasını, dünyagörüşü əqidələrinin formalaşdırılmasını, şəxsiyyət kimi düzgün inkişafına xidmət edir. Təlim təhsiləmə prosesi kimi də vurğulanır (Paşayev.Ə., Rüstəmov.F., 2010: 17). Lakin təlim tək-cə təhsil verməklə kifayətlənmir, həm də tərbiyəedici, inkişafetdirici, formalaşdırıcı kimi də funksiyaları yerinə yetirir.

Təlim zamanı yüksək keyfiyyətlərə, bilik və bacarıqlara malik şagirdlərin yetişdirilməsi, mexaniki hafizəyə (quru əzbərləmə) deyil, tənqidi, yaradıcı təfəkkürə istinad etməyi üstün tutulmaq vacib məsələlərdəndir. Təlim keyfiyyətlərinin artırılmasını təmin edən başlıca amil yeni təlim texnologiyalarından istifadədir. Pedaqoji ədəbiyyatlara diqqət yetirsək təlim texnologiyaları ifadəsinə tez-tez rast gələ bilərik. XX əsrin II yarısının sonlarında pedaqoji terminlər içərisində yer tutan və təlim zamanı istifadə olunan texniki vasitə kimi başa düşülmüşdür. Təlim texnologiyası, texniki vasitə dedikdə tək-cə kompyuterlərdən istifadə yox, həmçinin yeni iş tərzləri, üsul və vasitələri başa düşülür. Beləliklə təlim texnologiyası dedikdə pedaqoji prosesdə təlimin ən yeni metodlarından, priyom, tərz və üsullarından istifadə edilməsi, yüksək elmi-intelektual, mənəvi-əxlaqi normalara, keyfiyyətlərə malik olan şəxsiyyətin yetişdirilməsi nəzərdə tutulur. Bununla yanaşı təlim texnologiyaları müəllimin hər hansı bir texnoloji cəhətdən işlənilib hazırlanmış metodlar sistemi, tərbiyənin metodikasını, metodlarını da ifadə edir. Təlim texnologiyalarında təlimin məqsədi kimi şagirdin vəziyyətini, biliklərini, hərəkət və davranışlarını əsas götürür. Texnologiyabın vəzifəsi isə təlim-tərbiyəedici sistemin bütün elementlərini öyrənmək və təlim prosesini layihələndirməkdir.

Müasir pedaqoji praktikada tətbiq edilən inkişafetdirici texnologiyalar vardır ki, bunlar aşağıdakılardır (Nəzərov.A., 2012: 12): 1. Əməkdaşlıq təlim texnologiyası- əsas ideyasını birlikdə yerinə yetirmək yox, birlikdə öyrənmək təşkil edir. Əməkdaşlıq təlim texnologiyası XX əsrin 80-ci illərində ABŞ və İsrail pedaqoqları Ravin və onun nümayəndələri tərəfindən hazırlanmışdır. 2. Layihələr metodu ilə təlim texnologiyası- XX əsrin 20-ci illərində ABŞ-da Con Dyui, Kill Patrin tərəfindən təklif olunmuşdur. Bu metodda əsas məqsəd şagirdin məqsədəuyğun fəaliyyəti onun xüsusimaraqlarına uyğun qurulmalıdır. Metodun əsas mahiyyəti uşaqların əldə etdikləri biliklərin həyatda nələrə lazım olmasını göstərməkdir. Bu metod vasitəsilə şagirdlər fərdi, cütlər və qrup halında müəyyən vaxt ərzində müstəqil fəaliyyət göstərir, hər hansı problemi həll edə bilirlər. Təlim texnologiyalarının bünövrəsi kimi layihələr metodu müxtəlif təli vasitələri və informasiy vasitələrindən istifadə etməklə həyata keçirilir. 3. Modulla təlim texnologiyası- təlimdə keyfiyyətyönümlü konsepsiyanın reallaşdırılması, inkişafetdirici pedaqoji texnologiyaların layihələşməsi, təcrübədə tətbiqi, müxtəlif mövzular üzrə sınaqdan çıxarılmasını, pedaqoji təcrübənin öyrənilməsinə tələb və təklif edir. Təlimin modulla texnologiyası dedikdə uşaqların müstəqil olaraq dərstdə və dərstdənkənar vaxtlarda modullu iş prosesində konkret təlim məqsədlərinə nail olması başa düşülür.

Yeni təlim texnologiyalarının əsasında təlim prosesi zamanı həyata keçirilən prinsiplər dayanır. Bu prinsiplər iki cür qruplaşdırılır: a) şagirdi rəqabətə qabil, sosial, hərtərəfli inkişaf etdirməyə xidmət edən təlim-tərbiyə prinsipləri; b) İnteraktiv təlim zamanı rəhbər ideyalar kimi qəbul edilməli prinsiplər (İbrahimov.F.N., Hüseynzadə.R.L., 2012: 629). Şagirdi rəqabətə, sosial hərtərəfli inkişaf etdirməyə xidmət edən prinsiplər “Azərbaycan Respublikasının təhsil islahatı” proqramında öz əksini tapmışdır.

Dərs zamanı yeni təlim texnologiyalarından istifadə məsələləri düzgün təşkil edilməlidir. Bu texnologiyalardan istifadə dərslərin daha aktual, maraqlı interaktiv olmasına şərait yaradır. Təlim texnologiyalarına blok (binar) dərslər, əqli hücum, sənədlərlə iş, BİBÖ, qərarlar ağacı, debat və s. aid edilir. Təlimdə istifadə olunan əsas texnologiyaları qısa olaraq şərh edək. – Blok dərslər: bu dərslər mühazirə xarakterlidir və çox vaxt aparılır. Bu texnologiyanın əsas mahiyyəti fənlərarası əlaqənin öyrədilməsi və öyrədilməsi imkanları artırmaq, şagirdlər üçün optimal mənimsəmə mühitini yaratmaqdır. – Qərarlar ağacı: qərarların qəbul edilməsi zamanı rəhbər tutulmuş motivlərin təhlili zamanı istifadə olunur. Bu təlim metodu şagirdlərə qərarların daha yaxşı aydınlaşdırılmasına kömək edir. Şagirdlərdə biliklərin cəlbəedici formada ümumiləşdirilməsinə və qiymətləndirilməsinə nail olar. Bu üsul vasitəsilə şagirdlər mümkün qanunların bütün variantlarını, müsbət və mənfi cəhətlərini müfəssəl təhlil edirlər. Əqli hücum: şagirdlərin fəallığının həvəsləndirilməsi və ideyalarının sürətli səmərəli təşkili. Bu üsulla konkret problemin həlli, yeni mövzunun öyrənilməsi zamanı suala cavab axtarmaq üçün istifadə oluna bilər. – Rollu oyunlar: bu metod kiçik bir pyesdir. Onun əsas məqsədi təlim materiallarının qavranılmasını və dərk edilməsini asanlaşdırmaq, şagirdləri

həyata hazırlamaqdan ibarətdir. Yaradıcılıq fəaliyyətində real mühitin əsas cəhətlərinin təxəyyüldə yaradıldığı vəziyyətdə qərar qəbul etməyi öyrətmək üçün oyundan istifadə olunur. Burada müəllimin əsas vəzifəsi isə personoja kənarından baxmağı öyrətmək, bu vəziyyətdə onun güclü-zəif tərəflərini başa düşməyə kömək göstərməkdən ibarətdir. Həmçinin müəllim diqqətini şagirdləri söylədiyi ayrı-ayrı sözlərə deyil məşğələnin məqsədinə yönəltməlidir. –Praktikum: Şagirdlər bu metod vasitəsilə şəxsi hüquqi təcrübə əldə edirlər. Şagirdlərə mənəvi sahəyə aid problemlərin qoyulduğu və sinifdə ciddi müzakirə tələb edən müxtəlif vəziyyətlər təklif olunur. Vəziyyət üzrə praktikum tənqidi təfəkkür vərdişlərini, təhlil qabiliyyətini inkişaf etdirir, mənəvi dəyərləri, mövqeləri formalaşdırır. –Diskussiya: Həm dərstdə, həm də ərsdənkınar məşğələrdə istifadə olunan metoddur. Qarşıya problem qoyulur, suallar yönəldirilir və şagirdlərin münasibəti öyrənilir. Şagirdlər verilmiş mövzunu 10-20 dəqiqə ərzində müzakirə edirlər. Diskussiya şagirdlərə tarix, vətəndaşşünaslıq, hüquqi xarakterli məsələlər və digər fənlərə aid mühüm problemlərin müstəqil şəkildə müzakirə etmək imkanı verir, informasiya toplamaq vərdişlərini aşılayır. –Debat: Debatlar şagirdləri həyəcanlandıran, xarakterli, mübahisəli mövzular üzrə təşkil olunmuş xüsusi dialoqdur. Debatların məqsədi isə öz mövqeyini, dəlil-sübutla müdafiə etməyi şagirdlərə öyrətməkdir. Debatlar 2 cür aparıla bilər: şifahi və yazılı. –İnsert: səmərəli müaliə və təfəkkürün inkişafı üçün interaktiv qeydetmə sistemidir. Bu işarələr sistemindən istifadə edib mətni başa düşmək üçün düzgün cavab axtarmaq üsuludur. –BİBÖ: Müəllim şagirdləri cütə ayırır və sinifə suallar verir. Şagirdlər bu suallar üzərində işləyirlər. Öz aralarında fikir mübadiləsi edir və hər qrup öz fikrini söyləyərək yazı lövhəsindəki cədvələ qeyd edirlər. – Klaster (şaxələndirmə): hər hansı bir mövzu və ya fikrin mümkün qədər açılmasına, şagirdlərin bu ətrafda geniş, sərbəst düşünməsinə şərait yaradır. Şaxələndirmə strategiyasından həm düşünməyə yönəlmə, həm də düşünmə mərhələsində istifadə etmək olar. Dərsin əvvəlində, mövzu ətraflı öyrənilməmişdən qabaq şagirdlərin fikrini cəmləşdirmək və əvvəlki biliklərini yada salmaq üçün istifadə oluna bilər. Klaster metodu həm fərdi, cütlərdə, həm də qrupla həyata keçirilə bilər. Tətbiqi çox sadə və yadda qalandır. İstənilən fənnin tədrisində istifadə etmək olar. –Ziqzaq: bu metod dalğavari də adlandırmaq olar. Şagirdlərdə düşünmə qabiliyyətini artırır, beyin həmləsinə, fikirlərin mübadiləsinə səbəb olur. Dərsdə geniş istifadə olunan metodlardan biridir. –Qrafik göstəricilər: tədris zamanı zehni prosesləri əyanlaşdırmaq üçün istifadə olunur. Konseptual cədvəllər, T-sxemlər və Venn diaqramı qrafik göstəricilərin ən səmərəli formalarıdır. Konseptual cədvəllər üç və ya daha çox obyekt, yaxud cəhətin müqayisəsi nəzərdə tutulan zaman səmərəli sayılır. T-sxemlər müzakirə zamanı müsbət-mənfi cavablar üçün (razıyam, etiraz edirəm), yaxud müqayisəli fikirlərin qeyd edilməsi üçün səmərəlidir (İbrahimov.F.N., Hüseynzadə.R.L., 2012: 688). Venn diaqramı isə kəşifən iki və ya daha artıq çevrə üzərində qurulur. Çevrələrin üst-üstə düşdüyü hissədə yazmaq üçün kifayət qədər yer olmalıdır. Həmin hissədə sözü gedən məsələnin oxşar yaxud ümumi cəhətləri qeyd olunur. Venn diaqramından həm öyrədici, inkişafetdirici, həm də ümumiləşdirici dərstdə istifadə etmək olar. Həmçinin bu təlim texnologiyalarından bütün dərslərdə istifadə etmək mümkündür. – Semantik əlamətlərin təhlili: Semantika fransızca “semantiq”ue, yunanca semantikos – işarə edən, “sema” işarə deməkdir. Semantik əlamətlərin təhlili metodu şagirdlər üçün tanış olmayan mövzunun tədrisi zamanı daha əhəmiyyətlidir. Bu metodun tətbiqi zamanı keçilmiş mövzu ilə yeni mövzu müqayisə etmək olar və s.

Təlim texnologiyalarından istifadə zamanı dərstdə psixoloji mühitin təşkili də vacib məsələlərdəndir. Müəllim dərs prosesində psixoloji mühitin, yəni öyrədici mühiti səmərəli təşkilinə xüsusi diqqət yetirməlidir. Beləliklə öyrədici mühit üç komponentdən ibarətdir: 1) Sosial-psixoloji– Bu şagirdin digər insanlarla və öz daxili aləmi ilə qarşılıqlı münasibətidir. Müəllim sinifdə elə şərait yaratmalıdır ki, ilk növbədə qarşılıqlı hörmət, nizam-intizam gözlənilsin şagirdlərin aktivliyi təmin edilsin. 2) İnformasiya mühit- bu mühit məlumat mənbələrinin bütün kompleksini öz tərkibinə daxil edir. Dərs zamanı kitablar, mühazirə mətnləri ilə kifayətlənməməli inkişafetdirici informasiya vəsaitlərindən də istifadə etmək daha məqsədəuyğundur. Bu inkişafetdirici vasitələrə nümunə olaraq elektron lövhələri, kompyuterlərdən, mövzuya uyğun testlərdən istifadəni misal göstərə bilərik. 3) Əşyavi mühit-Bu mühitin tərkib hissələrinə aşağıdakılar daxildir: - məktəb əşyavi mühiti: dərsliklər, didaktik vəsaitlər, texniki avadanlıq, stendlər və s.; - təbii mühit: canlı və cansız təbiət; - yaşayış mühiti: ev, məişət, maddi mədəniyyət və s (İbrahimov.F.N., Hüseynzadə.R.L., 2012: 653).

Dərsdə yeni təlim texnologiyalarından istifadə imkanlarının əsasını, inkişaf səviyyələrini B.Blumun taksonomiyası ilə müəyyən etmək olar. Bu taksonomiyaya 6 əsas bacarıq aid edilir: biliklərin mənimsənilməsi bacarığı, dərk etmə bacarığı, tətbiq etmə bacarığı, təhlil etmə bacarığı, sintez etmə bacarığı, qiymətləndirmə bacarığı.

Beləliklə qeyd edilənlərdən bir daha aydın olur ki, yeni təlim texnologiyalarından dərstdə istifadə imkanları ümdə olan məsələlərdəndir və yeni təlim texnologiyalarını ayrı-ayrı mövzulara, fənlərə tətbiq edərkən tədris ediləcək mövzunun məzmunu ilə tam tanış olmaq lazımdır. Yeni təlim texnologiyalarının məzmunu, tədrisdə tətbiq edilmə imkanlarını nəzərə aldıqdan sonra mövzunun hansı interaktiv təlim metodundan istifadə edilərək tədris ediləcəyini müəyyənləşdirmək lazımdır. Təcrübə göstərir ki, mövzunun

tədrisi zamanı bir və ya iki təlim texnologiyasından istifadə edildikdə səmərə yüksək olur və bu da müəllimdən böyük əzim, səbr, diqqət tələb edir.

Nəticə

Təhsil sistemində yeni təlim texnologiyalarının tətbiqi, istifadə imkanları təlim prosesinin səmərəliliyini, keyfiyyətini yüksəldən əsas amildir. Və bu məqsədlə aşağıdakı kimi qeyd edə bilərik ki:

- təlim prosesi nəticəyönlü proses olduğundan, təlim texnologiyaları düzgün seçilməli, məqsədi əvvəlcədən müəyyənləşdirilmiş və şagirdə istiqamətlənmiş təlim həyata keçirilməlidir;
- tədris və təlim bir-biri ilə sıx bağlı olduğundan daim qarşılıqlı əlaqədə götürülməlidir;
- təlim prosesində texnologiyaların tətbiqinə xüsusi diqqət yetirilməli, şagirdlərin hər birinin öz rolu və statusu olan bir neçə fərdlərin əməkdaşlığından irəli gələn sosiallığı təmin edilməlidir;

Müəllimlər yeni texnologiyalardan istifadə etməklə dərsləri daha maraqlı edən, şagirdləri, əsasən, sağlam mühakimələr irəli sürməyə, sonradan real həyata tətbiq edəcəkləri məzmunu başa düşməyə yardım edən mühüm vasitələrə çevirə bilərlər. Deməli, dərs zamanı yeni təlim texnologiyalarından istifadə təhsilin məzmununu daha yaxşı mənimsəmək və şagirdlərin müstəqil cavab vermək məqsədi ilə tələb olunan təkəkkür prosesini inkişaf etdirmək üçün çox faydalıdır.

Ədəbiyyat

1. “Azərbaycan Respublikasının təhsilin inkişafı üzə Dövlət strategiyası”, Azərbaycan məktəbi. 2013, N⁰5.
2. Bədəlova. Ə.S.. Pedaqoji fikir tarixində tərbiyə və təhsil. Bakı, 2011.
3. İbrahimov. F.N., Hüseynzadə. R.L. Pedaqogika I cild. Bakı, 2012.
4. Nəzərov. A. Müasir təlim texnologiyaları. Bakı, 2012.
5. Paşayev. Ə., Rüstəmov. F. Pedaqogika yeni kurs. Bakı: Elm-Təhsil, 2010.

DOI: 10.36719/2663-4619/24.07.20/01/272-276

Zərövşən Yaşar qızı Babayeva
Naxçıvan Dövlət Universiteti, dosent
dr.zarifbabayeva@gmail.com

YENİ TƏLİM TEXNOLOGİYALARININ BİOLOGİYANIN TƏDRİSİNƏ İNTEQRASIYASI ZAMANIN TƏLƏBİDİR

Xülasə

Məqalədə ali və orta məktəblərdə yeni təlim texnologiyaları, yeni təlim metod və üsullarından istifadə etməklə biologiya dərslərinin onlayn, videodərs, multimedialı təqdimat formatında keçirilməsinin prioritet istiqamətləri göstərilmişdir. Aparılmış araşdırmaların nəticələri təhlil olunaraq metodik göstərişlər, təkliflər irəli sürülmüşdür. Tədqiqat dövründə öyrənənlərin yeni texnologiyaların, interaktiv təlimin tətbiqinə reaksiyası öyrənilmiş, onların bioloji biliklərinin səmərəlilik göstəriciləri müqayisə olunmuş və hesablamalar aparılmışdır.

Açar sözlər: *multimedia, anket, biologiya, onlayn, smart, İKT, eksperiment*

Condition of using innovations in teaching biology time requirement

Summary

The article gives the generalization of the conducted research work. Conducting the researches in the higher and secondary schools provided broader opportunities for observations. The article expresses the attitude to the opinions of foreign and local authors related to the topic in the current situation and the enlivening and other problems that occurred in the field of education were drawn into attention. For this reason application priorities of new information technologies have regularly been discussed with the educators in more detail.

Key words: *multimedia, questionnaires, biology, online, smart, ICT, experiment*

Giriş

İnformasiya texnologiyalarının təhsil sistemində inteqrasiyası, tədris prosesinin səmərəliliyini artırmaq istiqamətində formalaşan təlim texnologiyaları sürətlə inkişaf edərək yeni perspektivlər açmaqdadır. Bu fikirləri son aylar yaşadığımız pandemiya dövrü tamamilə təsdiqlədi. Nəinki təhsil sistemini, bütövlükdə

həyatın bütün sahələrini iflic vəziyyətindən qurtaran internet, müxtəlif texnologiyalar və müasir təlim məqsədli proqramların həyatımızda önəmi bir daha özünü göstərdi. İndi əsas məqsəd müasir dərslər verilən tələblər, elektron tədris vəsaitlərindən səmərəli istifadə, interaktiv rejim, onlayn, video dərslərin, e-təhsil, distant təhsilin daha verimli olması qayğısına qalınmasıdır. İnteraktiv təlim, interaktiv rejim son illər təhsil sahəsinə səmərəlilik gətirmişdir. Bu rejim sayəsində öyrədən-öyrənən münasibətlərində yeni yanaşmalar tədris prosesində elmi biliklərin verilməsi, mənimsənilməsi, bilik-bacarıq-vərdişlərin formalaşmasına xüsusi imkan yaratmışdır. Təlimin keyfiyyətinin yüksəldilməsi, onun dünya standartları səviyyəsinə qaldırılması bir çox amillərdən asılıdır. 2015-ci il aprel ayında Moskvada keçirilmiş «II Beynəlxalq SMARTRUSSIA-Rossiya: informasiya cəmiyyətindən elm cəmiyyətinə» adlı konqresdə bu sahədə olan problemlər araşdırılmışdı. Məqsəd SMART cəmiyyətinin təcrübəsinin Rusiya və dünya elm adamları ilə paylaşmaq olmuşdur (8). Hazırkı şərait öyrənənlərdən mühüm idrak qabiliyyəti, məsafədən, virtual, onlayn dərslərdən maksimum yararlanmaqla yeni biliklərə yiyələnməyi tələb edir. Xüsusilə də biologiyanın tədrisində aldığı biliklərin həyata tətbiqi məsələsi, bioloji bacarıq-vərdişlərin formalaşdırılması qarşıya qoyulan əsas vəzifələrdən biridir. Pedaqoji texnologiyalar yalnız təhsilin elementi kimi deyil, həmçinin onun məqsədi, məzmunu, prosesi və nəticəsi kimi xidmət göstərir və bu zaman o, təhsilin ayrılmaz hissəsinə çevrilir (Babayeva Z.Y.-2016). Araşdırmalar zamanı rast gəldiyimiz maraqlı təcrübələrdən elmqlobal.com adresində (7) yeni format diqqətimizi çəkdi. Burada müxtəlif avadanlıqlar istifadə olunur. Doğrudur, bu üsul istifadə etdiyimiz avadanlıqlardan prinsipə o qədər də fərqlənməsə də, effekti fərqlidir. Fikrimizcə, fərqli avadanlıqlar həm öyrənənlərdə həyəcan yaradır, əyaniliyi artırır, həm də biologiya elminin öyrənilməsində əlavə stimül rolu oynayır. Bu, interaktivlik üçün də şərait yaradır (Babayeva Z.-2014).

Tədris prosesində təlim texnologiyalarından istifadədə uğur qazanmış ölkələrdən biri də Türkiyədir. Türkiyə təhsil sistemində geniş şəkildə istifadə olunan sənədləri saxlamaq üçün 30 GB'lik web adlanan «Google Drive» sərbəst, yəni internet olmayan (offline özəlliyi) yerlərdən də sənədlərin görünüb dəyişdirilməsinə imkan yaradır. Təkrar internetə bağlandıqda bu dəyişikliklər avtomatik olaraq yenilənir. E-mail və sənəd sıxlığı yaşadığımız son illərdə Google Drive servisi ilə mobil cihazlardan, tablet və ya notbuklar vasitəsilə digər texnologiyalarda olan sənədlərimizdən istifadə edə bilmək XXI əsrin nailiyyətlərindəndir (6). Təcrübələr göstərir ki, tədrisdə mobil texnologiyaların tətbiqində bir çox şərtlər gözlənilməli, ən yeni mobilliyin yaradılması üçün pedaqoji yollar tapılmalıdır. Türkiyə təcrübəsində əksər hallarda təlim texnologiyalarından istifadə «Ters-Yüz sınıf sistemi» adlandırılıb, ənənəvi təhsildən fərqli olaraq öyrənənlərə nəzəri bilikləri evdə sərbəst öyrənilib, öyrəndiklərini məktəbdə tətbiq etmə imkanı verən metod kimi geniş yayılmışdır. Bu sistem dərslərin videoyazısı ilə öyrənənə istənilən məlumatın istədiyi yer və zamanda çatdırılmasına imkan verərək müstəqil öyrənməyi də dəstəkləməkdədir. «Ters-Yüz sınıf sistemi» ilk olaraq Mayami Universitetində iqtisadçı professorlar tərəfindən bir çox fənlərin tədrisində tapşırıqların çoxluğundan qurtarmağa hədəflənmişdir (G.Gençer, N.Gürbulak-2014). Mövzu ilə bağlı elmi-metodik ədəbiyyatların təhlili, apardığımız tədqiqat və təcrübələr zamanı bir daha əmin olduq ki, yeni təlim texnologiyalarının və interaktiv təlimin iş prinsipi hələ də yetərinə tədqiq olunmamış, bu sahədə boşluqlar, həllini gözləyən problemlər qalmaqdadır.

Elektron lövhələrdən başqa tədrisdə istifadə edilən smart qurğuların da iş prinsipinin öyrənilməsi günümüzdə aktualıq kəsb etməkdədir. Bu sahədə dünya təcrübəsində faydalanmaq da işin xeyrinədir. Məsələn, MİMİO təlim texnologiyalarının istifadəni zəruri edən amillər mövcuddur. Hər hansı təhsil ocağında elektron lövhə yoxdursa, yaxud işləmirsə; hətta yanımızda daşımaq imkanının olması da qurğunun faydalılığını artıran faktorlardandır. Bu qurğu müəllimin fəaliyyətini asanlaşdırır, imkanlarını genişləndirir, az vaxt ərzində daha çox və effektiv iş görməyə imkan yaradır. Belə dərslər çox dinamik olur, öyrənənlər səylə çalışır, məqsədə çatmaq üçün bilik və bacarıqlarını, yaradıcılıq qabiliyyətlərini fəallıqla nümayiş etdirirlər (5). Texnologiyanın istənilən marker lövhəni elektron lövhəyə çevirməsi onun perspektivini daha da artırmışdır. Dünya təcrübəsindən faydalanmaq, dünyada baş verən yeniliklərin daim izlənilməsi bütün sahələrdə olduğu kimi, təhsil sahəsində də ən zəruri məsələlərdəndir (R.Smythe & K.F.Lovatt. - 2010). Fikrimizcə yeni, pedaqoji texnologiyalar - öyrənənlərin yeni bilik, bacarıq qazanması yolunda tədris prosesində istifadə olunan, təhsil sahəsinə idarə edən, daim yeniləşən vasitədir (Babayeva Z.Y.-2015). Bu vasitələr müasir texnoloji inkişaf nəticəsində ildən-ilə daha da təkmilləşir, xüsusilə biologiyanın tədrisində əyaniliyə geniş imkanlar açır.

Material və metod

Tədqiqatları nəticəsində belə qərara gəldik ki, biologiya kurslarının hər hansı materialının tədrisi şagird-müəllim, tələbə-müəllim ünsiyyətinin sıxlığından, istifadə edilən bilik mənbəyinin müxtəlifliyindən çoxasılıdır. Hər hansı materialın sərbəst şəkildə öyrənilməsi nə qədər ümidverici olsa da, sonda biliklərin təqdimi yenə də qarşılıqlı həyata keçirilməyə, fikir mübadiləsinə ehtiyac vardır. Bu yolda texnologiyalar

müəllim-şagird – tələbə-müəllim bilik-fikir-təcrübə mübadiləsində mühüm yer tutur. Biologiya fənlərinin hər biri özlüyündə əyanilik, eksperiment, təcrübələrlə öyrənməyi tələb etdiyindən multimedialı təqdimatlar, videokadrlar özünəməxsus yer tutur.

Tətbiq etdiyimiz sistem bundan ibarətdir ki, yuxarıda sadalananları nəzərə almaqla, hər auditoriyanın tələb və təklifləri də nəzərə alınsın. Məsələn, botanikadan hazırlanmış multimedialı təqdimatda üllustrasiyaları izahlı təqdimi zəruri olduğu halda, ümumi biologiyada daha mürəkkəb fakt və hadisələr yalnız müəllimlərin izahı ilə nümayiş olunmalı, müzakirə üçün də vaxt ayrılmalıdır. Bundan məqsəd aşağı sinif şagirdlərinin həm eşitmə, həm də görmə analizatorunu eyni anda qıcıqlandıraraq yüksək səmərə qazanmaqdır. Botanika-zoologiya fənlərinin tədrisi zamanı bitki və heyvanların təsnifatı, morfologiyası və s. məsələlərin öyrədilməsini əyləncəli, daha maraqlı təqdim edib yüksək səmərə almaq olar. Botanika üzrə rəngarəng şəkillərlə zəngin slaydların nümayiş etdirilib müqayisə etmək, şəkilləki bitkinin hansı sinfə, fəsiləyə aidliyini və s. soruşmaq, zoologiya üzrə əyləncəli krosvordların tərtib edilməsi və s. səmərəliliyi artırmağa xidmət edir. Başqa bir metodikamızda *Youtube*-dan götürülmüş biologiyaya aid videofraqmentlərin səsini bağlamaqla izahının auditoriyadan tələb edilməsi də öyrənənlər arasında marağa və yarışmaya səbəb olmuşdur. Eksperiment dərslərində müşahidə etdik ki, hər bir şagird daha çox bildiyini göstərərək digərlərindən fərqlənməyə çalışır. Tədqiqat müddətində bu üsuldən motivasiya və problem situasiya kimi istifadə edib yaxşı nəticələr almışıq. Bu yaşda gənc oğlan və qızların fərqlənmək istəyindən bacarıqla istifadə edib fənnin öyrənilməsinə nail olmaq məharətindən də faydalanmışıq. Eksperimentlərimiz zamanı belə dərslərin daha çox marağa səbəb olduğunu, şagird və tələbələrin fərqli metodikanı maraqla qəbul etdiklərinin şahidi olmuşuq.

Təhlil

Tədqiqatların nəticəsində ali və orta məktəblərdə interaktiv təlim üsullarından, YTT və ənənəvi təlimdən istifadənin orta göstəriciləri (%-lə):

Cədvəl 1.

Məktəblər Üsul	5 Saylı (%)		14 Saylı (%)		8 Saylı (%)		H.Əliyev adına (%)		Ali məktəblər (%)	
	N	E	N	E	N	E	N	E	müəllimlər	tələbələr
Siniflər										
İnteraktiv metodlar	1	8	0	9	6	1	9	8	27	37
YTT	1	7	1	8	7	3	1	0	50	54
Ənənəvi təlim	8	5	9	3	7		0	2	33	9

Cədvəldə orta və ali məktəb müəllimlərinin interaktiv təlimdən istifadəsi ilə tələbələrin fəaliyyətini müqayisə etdikdə hesab adətən tələbələrin xeyrinə dəyişir. Buna səbəb III kursda “Biologiyanın tədrisi metodikası” fənninin tədrisi vasitəsilə tələbələrlə interaktiv təlimin üsulları, YTT-dən istifadənin metodikası, səmərəliliyi məsələləri 120 saat ərzində geniş şəkildə öyrədilməklə, pedaqoji təcrübə zamanı öyrəndikləri metod və üsullarla orta məktəblərdə təcrübə keçmələridir. Bunun nəticəsində ali məktəbi bitirən tələbə asanlıqla orta məktəblərdə dərs deməyə hazırlanmış olur. Bunu orta məktəb müəllimləri alqışlamaqla təqdir edirlər. Əslində bu bizim tərəfimizdən, uzun illər apardığımız metodik və tədqiqat işi sayəsində formalaşmışdır. Öyrənənlərin bu üsuldən bəhrələnməsi üçün tədris prosesini elə təşkil etmək lazımdır ki, interaktivlik üçün zəmin olsun və öyrədən bələdçi – öyrənən kəşf edən olsun. Bunun üçün öyrədən özü öyrətməyin yollarını araşdırmalı, ən optimal variantlardan istifadəyə çalışmalıdır. Tədqiqat dövründə xüsusilə orta məktəblərdə müəllimlərlə bu istiqamətdə iş aparmış, sınaq, eksperiment dərslərində iştiraklarına şərait yaratmışıq. Bundan başqa, qiymətləndirmə ilə də bağlı onlarla mütəmadi olaraq müzakirələr aparılmışdır.

Növbəti dəfə fərqli formatda eksperiment üçün qiyabi və əyani şöbənin III kurs tələbələrinin birlikdə sınaq dərslərini təşkil etdik. İlk növbədə əyani qrupun ikinci semestrin sonunda olduqlarını, pedaqoji təcrübə keçdiklərini nəzərə alaraq, onların təcrübə və informasiyalarının çoxluğunu nəzərə alıb sərbəst işlərinin bir neçəsini və metodikaya aid irad və təkliflərini bildirmələrinə şərait yaratdıq. İdeya bəyənilmədi. Əyani təhsil alan tələbələrdən bir neçəsi ilk olaraq həm hazırladıqları multimedialı təqdimatlarını izahla nümayiş etdirdi, həm də şəxsi təkliflərini, yeni modeldə dərslərin təşkilini necə görmək istədiklərini təqdim etdilər. Bu zaman qiyabi və əyani qrup tələbələrindən öz fikir və iradlarını bildirənlər, təklif irəli sürənlər, mübahisə edənlər oldu. Ən çox mübahisə isə qiymətləndirmə ilə bağlı yarandı. Əyani qrup tələbələri təcrübə zamanı şagirdlərin qiymətləndirilməsindəki problemləri sadalayaraq zəif oxuyana ən aşağı balın verilməsinin

yenilənmə təhsil sahəsi insanının da özünü yeniləməsini təkidlə tələb etməkdədir. Bu gün onlayn, virtual, video dərslərin aktualıq qazanması, videokonfransların zəruri hal alması yeni dünya insanından yeniliklər tələb edir.

Buna görə də istənilən peşə sahəsində çalışanların daim dəyişən, inkişaf edən qloballaşan dünyada səmərəli fəaliyyət göstərməsinin vacibliyi artıq zərurətə çevrilmişdir. Təhsil sahəsi üçün isə bu zərurətin tərkib hissəsi – “YENİ TƏLİM TEXNOLOGİYALAR”dır.

Ədəbiyyat

1. Babayeva Z.Y. Condition of using innovations in teaching biology. Transylvanian Review journal, (ISSN 1221-1249). Tomson Reuters. 2016: Vol XXIV, No. 06, p.346-353 <http://www.Centruldestudiitransilvane.ro/>; <http://ransylvanianreviewjournal.org/index.php/TR/issue/view/9>
2. Babayeva Z. Use of NLT in higher education management. International Multidisciplinary Research Journal / India, 2015, Volume: III Issue: VIII Of November, p: 8995-9003
3. G.Gençer, N.Gürbulak, T.Adıgüzel. Eğitimde Yeni Bir Süreç: Ters-Yüz Sınıf Sistemi. Ters Yüz Edilmiş Sınıf (Flipped Classroom). Bahçeşehir üniversitesi. Beynəlxalq konfransın materialları, Nis. 15, 2014
4. R. Smythe & K. F. Lovatt. Applications of the computer in biology teaching: computer assisted and computer managed learning. DOI:10.1080/00219266.1979.9654256, Published online: 13 Dec 2010, p: 207-220
5. http://mimio.az/light/?page_id=68
6. <http://www.egitimdeteknoloji.com/>
7. <http://www.elmoglobal.com/>
8. <http://www.smartcongress.ru/#!/c1bw1>

DOI: 10.36719/2663-4619/24.07.20/01/276-279

Rumiyyə İnşad qızı Camal

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti, baş müəllim
rumiyye.camalova_82@mail.ru

MƏSAFƏDƏN TƏHSİL: TƏHSİLƏNƏN TƏDQIQAT BACARIQLARININ İNKİŞAF ETDİRİLMƏSİNDƏ RƏQƏMSAL BACARIQLAR MÜHÜM AMİL KİMİ

Xülasə

Məqalədə distant təhsildə təhsilənlərin tədqiqatçılıq qabiliyyətinin formalaşdırılmasından, rəqəmsal bilik və bacarıqlarının təkmiləşdirilməsindən, kimyanın bir fənn olaraq distant tədrisi zamanı tələbələrdə tədqiqatçılıq qabiliyyətlərinin inkişaf etdirilməsindən, müasir pedaqoji texnologiyalardan, distant təhsilə formasının tələblərindən söhbət gedir.

Açar sözlər: *distant təhsil, məsafəli öyrənmə, rəqəmsal bacarıqlar, tədqiqatçılıq qabiliyyəti, müasir pedaqoji texnologiyalar, çap, internet, veb, kompüter əsaslı öyrənmə, tərs sinif*

Distance learning: digital skills as an important factor in the development of students' research skills

Summary

The article talks about the formation of research skills of students in distance education, the improvement of digital knowledge and skills, the development of research skills of students in distance learning chemistry as a subject, modern pedagogical technologies, the requirements of distance education.

Key words: *distance learning, digital skills, research skills, modern pedagogical technologies, print, internet, web, computer-based learning, Flipped classroom*

Giriş

Müasir dünyanın hazırkı Covid-19- la bağlı mənzərəsi bütün səhələrdə olduğu kimi təhsil sferasından da yan ötmədi və öz zəruri tələblərini ortaya qoydu. Ən vacibi illərlə müzakirə olunan, yüksək maliyyə tələb edən və cəmiyyətin hələ tam hazır olmadığı Distant təhsili gündəmə gətirdi. Azərbaycanda distant təhsil 19 iyun 2009- cu ildə qəbul olunmuş Azərbaycan Respublikasının “Təhsil haqqında” Qanunun^[1] 13- cü maddəsində təsbit olunmuşdur. Bu maddəyə əsasən, əyani və qiyabi təhsilə formaları ilə yanaşı distant təhsil alma forması da mövcuddur. Distant (məsafədən) təhsil - tədris prosesinin elektron, telekommunikasiya, proqram-texniki vasitələr əsasında təşkil olunduğu təhsilə formasıdır^[1].

Distant təhsil müəyyən məsafədən tətbiq edilən təlim sistemidir. Bu sistem öyrədən və öyrənən arasında telekommunikasiya və kompüter şəbəkələri vasitəsi ilə operativ, müntəzəm dialoq, əks-əlaqə əsasında, uzaq məsafədən həyata keçirilən elə təhsil alma formasıdır ki, daha çox müəyyən səbəblər üzündən təhsilini artırmaq imkanı olmayan insanların istifadəsi üçün əlverişlidir. Araşdırmaçılar belə hesab edir ki, “Distant təhsil ənənəvi təhsil formalarına nisbətən öyrənənlərin müstəqilliyini, fəallığını, şüurluğunu, yaradıcılığını optimal inkişaf etdirir. Eyni zamanda vaxta qənaət, maliyyə imkanlarına qənaət problemlərinin həlli ilə yanaşı, bu sistemdə az vaxtda daha çox elmi məlumatlar əldə etmək, müstəqil tədqiqatlar aparmaq mümkün olur və tələbələr sistemli biliklər alaraq müstəqil və fasiləsiz, ömürboyu öyrənmədə daha geniş imkanlar qazanırlar. Hazırda Avropanın bir çox ölkələrində də bu təhsil almav formasından geniş istifadə olunur və Azərbaycanın da bəzi universitetlərdə tətbiq edilir ki, Boloniya təhsil sistemi də distant təhsilin həyata keçirilməsini vacib sayır”^[2].

Mövcud zaman kəsiyində proqnozları da nəzərə alsaq, hələ xeyli müddət bu pandemiyanın hökm sürəcəsinə yaşamaq məcburiyyətində qaldığımız vaxt müddəti təhsilin davamlılığını tələb etdiyini görürük və müstəqil öyrənmə, davamlı inkişaf naminə təhsil, fasiləsiz öyrənmə kimi vacib prioritetlərin reallaşmasının səmərəli bir məqsədə çevrildiyinin şahidi olarıq. Bu məqsəd dünyada olduğu kimi Azərbaycanda da təhsil aləmini on ildən artıqdır ki “Təhsil haqqında Qanun”da ifadə olunan məsafədən təhsil formasının tətbiqinə birmənalı olaraq təşviq etdi. Bəlkə də, uzun illərlə texnologiyalara yiyələnmə bacığı olmayan insanlar da, fəallıq göstərərək qısa zaman ərzində rəqəmsal texnologiya bacarıqlarını xeyli təkmilləşdirmək imkanı qazandırlar.

Zaman göstərir ki, qloballaşma şəraitində təhsilin ən yeni və effektiv texnologiyalarına, o cümlədən distant təhsil texnologiyalarına tələbat get-gedə artır və artıq dünya təhsil sistemində geniş yayılan əyani təhsil formasını sıxışdırır. Əyani təhsil forması digərlərindən peşə bacarıqlarının real imkanarı ilə seçilsə də, mütəxəssislər hesab edirlər ki, əyani təhsil keyfiyyət baxımından yaxşı olsa da, bunun üçün böyük vəsait tələb olunur. Təhsilin əyani və qiyabi formaları ilə müqayisədə açıq distant təhsil forması xeyli üstünlüklərə malikdir. Bu üstünlüklərə onun əlyətərliyi, ucuzluğu, çevikliyi və s. daxildir.

Mən bir kimya müəllimi olaraq ilk növbədə öz tələbələrimin rəqəmsal bacarıqlarının atırılması məqsədilə dərslərimi kompüterlər, veb texnologiyaları, smartfonlar vasitəsilə həyata keçirməyə qərar verdim. Mühazirələrimdə auditoriyanı ilk olaraq elektron təqdimatlara yönəltdim. Tələbələrin smartfonlara, planşetlərə, marağını nəzərə alaraq mühazirələrimin mətnini onların emallərinə ötürdüm. Bu yolla tələbələrin marağını mühazirəyə cəlb edərək interaktivliyi təmin edə bildim. Artıq onlar ənənəvi buzu sındıraraq suallar verir, dərslər canlı diskussiya, əks-əlaqə aparılmaqla qurulmasına şərait yaradır, asanlıqla motivə olunurdular. Bununla da tərs sinif (Filipped classroom) modeli tətbiq etməklə səmərəlilik prinsipini^[2] reallaşdırdım.

Seminar və laborator məşğələlərim də onlar üçün maraq oyatmış, hər dərsdə yeni üsullar, maraqlı tədqiqat işləri aparmağa istiqamətləndirilmişdilər. Yeri gəldikcə web 1, 2, 3 texnologiyalarından istifadə edir, diqqətəlayiq və yaddaqalan dərslər qururdum. Nümunə kimi learningapps^[3], prezi, youtube, facebook səhifələrindən istifadə etdiyim materiallara diqqəti yönəltmək istəyirəm.

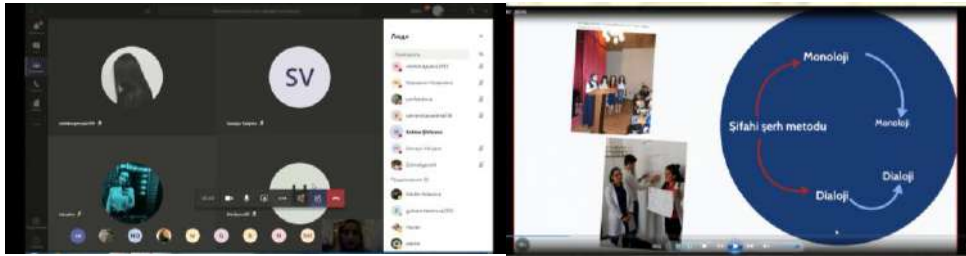
Ən əsası tələbələrim müstəqil öyrənməyə yönəlmiş, layihələr, tədqiqatlar apararaq mövzunu mənimsəməyə başlamışdılar. Tələbə tədqiqatlarından nümunələr:

Mart ayından başlayaraq koronavirus pandemiyasının doğurduğu problemlər məsafədən öyrənmə və məsafəli təhsilin həyata keçirilməsini zəruri etdi. Bu zərurət müəllimlər, tələbələr və xüsusilə tədqiqatçılar üçün ünsiyyətin distant formasının vacibliyini göstərdi. Artıq qısa zaman müddətində mən “Distant təhsil” anlamının nə dərəcədə ümumbəşəri bir anlam olduğunu başa düşdüm və fəaliyyətimi bu istiqamətə yönəltdim. Texnologiya inkişaf etdiyi üçün distant təhsildə orijinal, mənalı tədqiqat aparmaq, məsafədən təhsil, məsafədən öyrənmək kimi terminlərin mənasını dərk etmək, tədqiqata əsaslanan təlim üçün mahiyyəti dərk etmək vacib idi.

Məsafədən təhsilin mahiyyətini açmaq və tələbələrimlə ortaq bir nəticə əldə etmək üçün onlara bir sıra suallar ünvanladım:

1. Məsafədən öyrənmə nədir?
2. Məsafədən öyrənmə üçün hansı texnologiyalar mövcuddur?
3. Distant təhsil üçün təlimatlar, qaydalar, prosedurlar təklif edin.
4. Təlimatlar hansı bilik və bacarıqların ədə edilməsini təmin edə bilər?
5. Bu rəsmi və qeyri-rəsmi öyrənmədir?
6. Distant təhsili "müəllim və şagirdlərin fiziki cəhətdən təşkil etdiyi mütəşəkkil bir təlim proqramı" kimi qəbul etmək doğrudurmu?
7. Distant təhsildə öyrənmə baş verməyə bilərmi?
8. Öyrənmə əslində nədir? (Məsafədən öyrənmə məkan, yoxsa öyrənmə məkanındır?)

Bu sualların cavablarını ümumiləşdirərək mütəxəssisin belə bir fikrini qəbul etdim ki, “öyrənmə təcrübə nəticəsində bilik və ya davranışlarda təkmilləşdirilmiş qabiliyyətlərdir və öyrənmə, vəziyyətlə bağlı qarşılıqlı təsir bağışlayan təcrübələr nəticəsində bilik və ya davranışda inkişaf etdirilmiş bacarıqlardır”^[5]. Ənənəvi öyrənmədə olduğu kimi distant öyrənmədə də heç də hər şey olduğu kimi qalmır və öyrənilən dərs istər kiçik, istər mənalı, istərsə də mənasız olmasından asılı olmayaraq mütləq dəyişikliklər baş verir. Ümumiyyətlə, öyrənmə zamanla müsbət dəyişiklik, idrak, fəaliyyət və ya hər ikisinin fərdi müşahidə və ya canlı dünya ilə qarşılıqlı təsir nəticəsində inkişaf etdirilən və pedaqoji prosesin tamlığına xidmət edən bir proses kimi davranış və idrak psixoloji perspektivlərini özündə cəmləşdirən anlayış kimi də məlumdur. İstər ənənəvi, istərsə də distant, yaxud məsafəli öyrənmə dinamik bir prosesdir: öyrənmə təcrid şəraitində baş vermir və vaxt da məhdud deyil. Burada zaman daimidir. Həmçinin distant öyrənmə-xüsusən, sosial və ya ətraf mühit konteksti kimi də öyrədən və öyrənən arasında daim dəyişən dinamik və çoxtərəfli prosesdir.

Pandemiya şəraitində distant öyrənmə situasiyadan asılı olaraq müxtəlif effektlərə şərait yaradı. Bu şəraitə öyrədən, öyrənənlərin-fərdlərin sayı, ətraf mühit, istifadə olunan texnologiyalar da öz təsirini göstərdi. Öyrənmə effekti fərdlərin sayı qədər dəyişir və fərd öz hüququ ilə unikal olduğu qədər də fərqlilik göstərir. Həmçinin öyrədənə də distant idarəetmədə unikal bacarıqları onu göstərir ki, öyrənmənin mürəkkəbliyi tək bir fərdin daxilində deyil, öyrənən və öyrədən vəziyyətinin qarşılıqlı əlaqəsinin mürəkkəb dinamikasında olur.

Dərslərin distant təhsilə keçirilməsi ilə əlaqədar araşdırma apardığım zaman aşağıda qeyd olunan tətbiq formalarını nəzərdən keçirdim:

- Video konfrans vasitəsilə distant təhsil.
- Sinxron və asinxron məsafə təhsili.
- Açıq Cədvəl- Onlayn Kurslar.
- Hibrid distant təhsili.
- Kompüter əsaslı distant təhsil.
- Sabit Zaman Onlayn Kursu.

Mövcud imkanları nəzərə alaraq tələbələrimlə kömpüter əsaslı, votsapla, sinxron və asinxron distant təhsil formalarından istifadə etməklə uğurlu dərslər apardım. Müasir texnologiyalardan bəziləri ənənəvi təhsilə əlavə, digərləri isə tamamilə onu əvəz edə bilər. Bu haqda tələbələrimlə sorğuların nəticəsini təqdim edirəm.

Digər bir nəzər nöqtəsi bəzi texnologiyaların sinxron təhsilin - öyrənmə və real vaxtda qarşılıqlı əlaqəni, digərlərini asinxron təhsilin - öz-özünə sürətlə öyrənməsini vurğulamasıdır. Distant təhsilində istifadə olunan müxtəlif texnologiyaları dörd kateqoriyaya bölmək olar: çap, audio, video və kompüter. Bu texnologiyalar məsafədən təhsilin uğurunu təmin edir. Hazırda distant təhsildə müxtəlif texnologiyalardan istifadə edərək qəfil başladığımız təhsil prosesini uğurla başa vurduq.

Distant təhsilin yeni müəllimi olaraq aşağıda qeyd etdiyim texnologiyalardan istifadəni səmərəli hesab etdim:

1. Çap texnologiyaları-distant təhsilə yazışmaların açılma mərhələlərində poçtla, maillə öyrənmə üçün əsas çatdırılma metodu olmuşdur. Çap materiallarına kitablar, dərsliklər və dərs vəsaitləri daxildir^[5].

2. Səs texnologiyaları-Bu qrupa audio kassetlər, radio, telefon və audio konfrans daxildir. Səs materialları ilə öyrənmələr tərəfindən müəyyən bacarıqları öyrənməyin müxtəlif yollarını nümayiş etdirə bilər.

DOI: 10.36719/2663-4619/24.07.20/01/279-283

Lamiyə Nizami qızı Hacımuradova
Gəncə Dövlət Universiteti, baş müəllim
lamie.7530@gmail.com

XX ƏSRİN ƏVVƏLLƏRİNDƏ AZƏRBAYCANDA PEDAQOJİ HƏRƏKATIN İNKİŞAF İSTİQAMƏTLƏRİ

Xülasə

Məqalədə XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanda pedaqoji hərəkatın inkişaf istiqamətləri haqqında məlumat verilərək göstərilir ki, XIX əsrin sonu XX əsrin əvvəllərində Rusiyada baş verən ictimai-siyasi şərait Azərbaycanda yeni bir canlanmanın və intibahın yaranmasına səbəb oldu. Milli maarifçilərin (A.Bakıxanov, M.F.Axundov, Q.Zərdabi, M.T.Sidqi və s.) demokratik əsasda özünü qoyduqları ictimai-pedaqoji fikir öz inkişafının yeni mərhələsinə qədəm qoydu. Milli məfkurəyə, milli düşüncəyə və milli dəyərlərə sahib çıxan yeni peaqoqlar nəsli (F.Köçərli, R.Əfəndiyev, N.Nərimanov, H.Vəzirov, S.M.Qənizadə, M.Mahmudbəyov və b.) formalaşdı.

Açar sözlər: Kapitalizm, milli məktəb, XX əsrin əvvəlləri, maarifçilik hərəkatı, Azərbaycan maarifpərvərləri

Development of pedagogical movement in Azerbaijan in the early twentieth century

Summary

This article describes the development in Azerbaijan pedagogical movement in the early twentieth century, and contains information about that in the late nineteenth century and early twentieth-century social and political situation in Russia led to the revival and renaissance in Azerbaijan. Based on a democratic basis by national educators (A.Bakıxanov, G.Zərdabi, M.F.Axundov, M.T.Sidqi, etc.) of the national pedagogical thought has entered a new era of development. Formed a new generation of teachers (F.Kocherli, P.Afandi, N.Narimanov, N.Vazirov, S.M.Ganizade, M.Mahmudbekov, etc.) with new ideas, new thoughts, new outlooks. They were graduates of Gori Teachers' Seminary. The creation of new schools, teaching of the mother tongue, the creation of the national curriculum and children's literature, women's rights and freedoms, the moral development of the nation has been the foundation of their activity. During the years of Soviet power in Azerbaijan democratic educators were divided into two fronts, advocates of "Molla Nasreddin" and

members of "Fuzuat" and did not correctly interpret their idea and concept of the development of a people, a nation's progress. Trends of Russia in the past, given the different presented in a distorted way. Nevertheless, on the basis of their activities A.I.Gertsen said that we are not the same, we have different love. Headed eagles as we look in different directions, but my heart beats the same. Both and other members of the same faction loved the Russian people, but saw its development in different ways. Supporters to "Molla Nasreddin" and members of "Fuzuat" and should be treated in the same position. Published in the early twentieth century, the "East-Russia" (1903-1906), "Life" (1905-1906), "Irshad" (1905-1908), "Evolution" (1906-1907), "New Life" (1907-1908), "Progress" (1908-1909), "Seda" (1909-1911), "Iqbal" (1912-1915), "The frank word" (1915-1918), the "Guide" (1906), "Molla Nasreddin" (1906-1931), "Dabistan" (1906-1908), "Fyuzat" (1906-1908), "New fyuzat" (1911), "School" (1917), "The Light" (1912), "Vitality" (1912-1916) national newspapers and magazines are at the forefront of the fight Enlightenment for the democratization of education, provide a new level of pedagogical movement and a new direction.

Key words: *Capitalism, national schools, At the beginning of the XX century, enlightenment movement, Enlightenment of Azerbaijan*

Giriş

XX əsrin əvvəlləri çox mürəkkəb və zidiyyətli dövr idi. Ədəbiyyaşünas alimlər o dövrü səciyyələndirərək yazırdı: "Cəmiyyətdəki bəzi ziddiyyətlərin ifadəsi olaraq mədəniyyət aləmində iki böyük qütb üz-üzə çarpışmaqda idi: bunlardan biri feodal və burjua məfkurəsi, çarizmin müstəmləkəçilik siyasəti, dini dünyagörüşü ifadə edən, ikincisi isə zəhmətkeşlərin azadlıq ideyalarından və inqilabi hərəkatından ilham alan tərəqqipərvəri demokrlik ziyalılar idi" [2, 366]. Bu fikirdə ilk baxışdan qeyri-elmilik nəzərə çarpır. Belə ki, Sovet hakimiyyəti illərində Azərbaycan maarifpərvərlərini "Molla Nəsrəddin"çilər və "Füzuat"çılar kimi iki cəbhəyə bölmüş, onların millətə tərəqqisi inkişafı ilə bağlı fikir, ideya və konsepsiyalarını düzgün şərh etməmişik. Vaxtilə Rusiyanın inkişaf istiqamətlərini müxtəlif yönümdən izah edən qərbçilərin və slavyonafillərində fikirləri eyni cür təhrif olunmuşdur. Halbuki A.İ.Gersin onların fəaliyyətlərini təhlil edərək deyirdi ki, bizim eyni olmayan bir məhəbbətimiz var. Biz iki başlı qartal kimi müxtəlif tərəflərə baxırıq, amma ürəyimiz bir vururdu. Hər iki cərəyanın nümayəndələri rus xalqını qızgın məhəbbətlə sevib, amma onun inkişafını ayrı-ayrı yollarda görürlər. "Molla Nəsrəddin"çilər və "Füzuat"çılara da eyni mövqedən yanaşmaq lazımdır.

XIX əsrin sonu XX əsrin əvvəllərində Rusiyada baş verən ictimai-siyasi şərait Azərbaycanda yeni bir canlanmanın və intibahın yaranmasına səbəb oldu. Milli maarifçilərin (A.Bakıxanov, M.F.Axundov, Q.Zərdabi, M.T.Sidqi və s.) demokratik əsasda özünü qoyduqları ictimai-pedaqoji fikir öz inkişafının yeni mərhələsinə qədəm qoydu. Milli məfkurəyə, milli düşüncəyə və milli dəyərlərə sahib çıxan yeni peaqoqlar nəslə (F.Köçərli, R.Əfəndiyev, N.Nərimanov, H.Vəzirov, S.M.Qənizadə, M.Mahmudbəyov və b.) formalaşdı. Onlar Qori müəllimlər seminariyasının məzunları idi. Yeni üsullu məktəblərin yaradılması, təlimin ana dilində aparılması, milli dərslərin və uşaq ədəbiyyatının yaradılması, qadınların hüquq və azadlıqlarını qorunması, millətə mənəvi yüksəlişi onların fəaliyyətlərinin əsasını təşkil edirdi. Prof.Ə.Ağayev onların fəaliyyətini yüksək qiymətləndirərək yazır: "Bu peaqoqlar yeni, vətənpərvər maarif ordusunun təbiyənib yetişməsində xeyli zəhmət çəkməli oldular" [1, 15]. Əsasən XX əsrin əvvəllərindən fəaliyyətə başlayan yeni dəstəyə Abdulla Tofiq Sur, Süleyman Sani Axundov, Abdulla Şaiq, Fərhad Ağazadə, Əli Rəğib (Ağəli Qasimov), Üzeyir Hacıbəyov və bir çox başqaları daxil oldular.

XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan maarifpərvərlərini daha ciddi narahat edən peaqoji problemlər aşağıdakılardan ibarət idi: 1) məktəblərdə dini elmlərlə yanaşı, dünyəvi elmlərin tədrisi; 2) yeni üsullu məktəblər; 3) milli məfkurəyə malik müəllim kadrları; 4) təlimin ana dilində aparılması; 5) təhsilin məzmununun milliləşdirilməsi; 6) peaqoji prosesdə yeni təlim metodlarının tətbiqi; 7) milli dərslərik və uşaq ədəbiyyatı nümunələrinin yaradılması; 8) təbiyədə milliliyə üstünlük verilməsi. Bizə hansı elmlər lazımdır? Belə bir elmi mübahisə uzun müddət müzakirə predmetinə çevrilmişdir. XX əsrin əvvəllərində öncə irəli atılmış dünyəvi elmlərin təlimi məsələsi Azərbaycan maarifpərvərlərinin müzakirə etdiyi ən mühüm problemlərdən birinə çevrildi.

Rusiyada gedən ictimai-pedaqoji hərəkat Azərbaycana da güclü təsir göstərdi. Baş verən ictimai-siyasi hadisələr xalqın mübarizəsi, maarif müəssisələrinin, məktəblərin genişlənməsi, təhsilin ana dilində, pulsuz və ümumi olması tələblərini irəli sürməyə şərait yaratdı, peaqoji hərəkatın canlanmasına təsir göstərdi. Milli dilə və təlimin ana dilində aparılmasına münasibət məsələsi xalqın varlığına, azadlıq və müstəqilliyinə münasibət səviyyəsində irəli sürüldü.

Əsası A.A.Bakıxvanov, M.Ş.Vazeh, M.F.Axundov, M.Kazımbəy, İ.Qutqaşınılı tərəfindən qoyulan maarif hərəkatı XIX əsrin sonu XX əsrin əvvəllərində İctimai fikrin bütün qatlarına nüfuz edir, xalqın milli şüurunu formalaşdırır.

Bu dövrdə M.F.Axundovun «Əgər xalq tərbiyə edilməzsə və bütün camaat savadlı olmazsa, çəkdiyimiz bütün zəhmətlər heçə-puçə çıxacaqdır» – fikri milli ziyalıların fəaliyyət proqramına çevrildi. Onlar artıq xalqa sadəcə əlifba öyrətməklə kifayətlənmək istəmir, xalqa milli-mənəvi dirilik, fəallıq, ictimai namus, həmrəylik, hüquq, əxlaq, milli qurtuluş, ictimai azadlıq və mübarizə savadı istəyirdilər.

Ziyalıların yeni üsullu məktəblərin yaradılması, təlimin ana dilində aparılması ideyaları milli burjuaziya tərəfindən dəstəklənirdi. H.Zərdabının xeyriyyə cəmiyyətlərinin yaradılması ilə bağlı təşəbbüsü xalqın yaddaşında əsl qeyrət və xeyrxahlıq mücəssəməsi kimi yaşayan H.Z.Tağıyevin maddi köməyi və mənəvi dəstəyi ilə reallaşmışdı. Azərbaycanda xeyriyyəçilik hərəkatının təşəkkülündə inkişafında və genişlənməsində H.Z.Tağıyevin müstəsna xidmətləri olmuşdur. XIX əsrin sonu, XX əsrin əvvəllərində elə bir ictimai-siyasi, mədəni-kütləvi tədbir olmazdı ki, H.Z.Tağıyev orada iştirak etməsin. «Anaları savadsız olan xalq kordur»- deyən H.Z.Tağıyev millətin təhsil almasına, məktəblər açılmasına, milli kadrlar hazırlanmasına ürəkdən çalışır, bu sahəyə həvəslə pul xərcləyirdi. Azərbaycanda dünyəvi elmləri öyrədən ilk müsəlman qız məktəbinin yaradılması məhz onun adı ilə bağlıdır.

Təhsilin demokratikləşdirilməsi problemi XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan maarifpərvərlərini düşündürən ən ciddi məsələlərdən biri idi. M.Ə.Rəsulzadənin təhsilin demokratikləşdirilməsi ideyasının əsasını, xalqın ədəbiyyatını, tarixini, mədəniyyətini dərinlənən öyrənmək və bu biliklər vasitəsilə dünya mədəniyyətinə qovuşmaq təşkil edir. Onun fikrincə, təhsilin demokratikləşdirilməsinin əsaslarını hamının kimliyindən, milliyətindən, rütbəsindən asılı olmayaraq ana dilində təhsil almaq, oxumaq, özünün milli ləyaqətini, milli varlığını dərk edən həqiqi Azərbaycan vətəndaşı kimi tərbiyə almaq, müxtəlif münasibətlərdə insanlığı gözləmək sosial ədalətsizliyə qarşı barışmaz olmaq və s. tələblər təşkil edir. Təhsilin demokratikləşdirilməsi respublikada iqtisadiyyatın hərtərəfli inkişaf etdirilməsi ilə də əlaqələndirilirdi. İqtisadiyyatını özülünü təşkil edən amilləri özünəməxsus ifadələrlə təsviri edən M.Ə.Rəsulzadə belə bir qənaətə gəlirdi ki, həm mənəvi, həm də bir qədər zəngin sərvəti olan Azərbaycan dünya miqyasına çıxıb ən güdrətli dövlətlərlə müqavilələr bağlaya bilər, özünün mənəvi sərvətlərini – məktəbini, mədəniyyətini, incəsənətini inkişaf etdirib təhsilini demokratik zəmində qura bilər. O, təhsilin demokratikləşdirilməsində mətbuatın roluna böyük əhəmiyyət verirdi. Onun fikrincə mətbuat məktəb, maarif, təhsil məsələlərinə geniş yer verərək xalqın milli hisslərini oytamalı, xalqı maarifə, təhsilə yiyələnməyə çağırmalıdır.

Azərbaycanda yaşlı adamların təhsili də diqqət mərkəzində idi. Tədrisin yalnız cümə günü keçirildiyi məktəblər bu vəzifəni yerinə yetirirdi. Çar maarif məmurları məktəblərin fəaliyyətini daim nəzarət altında saxlayır, milli düşünən müəllimləri təqib edir, yeni üsulla tədrisin yayılmasına hər vasitə ilə mane olmağa çalışırdı. Çar Rusiyasının bütün təqiblərinə baxmayaraq Azərbaycan maarifçiləri ictimai-siyasi və pedaqoji fəaliyyətlərində genişləndirirdilər. Qadağan olunan milli ideyalar qəzet və jurnal səhifələrində yayılır, milli hərəkatın daşıyıcısına çevrilirdi. Əgər XIX əsrin ikinci yarısında milli – redaksiya hərəkatının inkişafında «Əkinçi», «Ziya», «Ziyayai-Qafqaziyyə», «Kəşkül» qəzet və jurnalları mühüm rol oynayırdısa, XX əsrin əvvəllərində yeni mətbuat orqanları yaranmağı başladı. 1891-ci ildən 1903-cü ilə qədər Azərbaycanda ana dilində mətbuat olmamışdır. Azərbaycan maarifpərvərləri anadilli mətbuat uğrunda daim mübarizə aparmışlar. M.Şaxtaxlı, S.Mehmandarov, S.M.Qənizadə, H.Mahmudbəyov, N.Nərimanov, Ə.Ağayev və başqaları dəfələrlə ana dilində qəzet və jurnal yaratmaq məqsədilə çar hökumətinə müraciət etmiş, rədd cavabı almışdılar.

XX əsrin əvvəllərində nəşr olunan «Şərqi-rus» (1903-1906), «Həyat» (1905-1906), «İrşad» (1905-1908), «Təkamül» (1906-1907), «Tazə həyat» (1907-1908), «Tərəqqi» (1908-1909), «Səda» (1909-1911), «İqbal» (1912-1915), «Açıq söz» (1915-1918), «Rəhbər» (1906), «Molla Nəsrəddin» (1906-1931), «Dəbistan» (1906-1908), «Füyuzat» (1906-1908), «Yeni füyuzat» (1911), «Məktəb» (1917), «İşıq» (1912), «Dirilik» (1912-1916) qəzet və jurnalları milli maarifpərvərlərimizin təhsilin demokratikləşdirilməsi uğrunda mübarizənin önündə gedir, pedaqoji hərəkatın, maarifçilik hərəkatının yeni müstəvidə, yeni istiqamətdə inkişafını təmin edirdi.

1905-1907-ci illərdə milli-mədəni və pedaqoji hərəkat «Stolipin islahatı» və I Dünya müharibəsi nəticəsində dayandı. Bununla belə, çar hökuməti müstəmləkə ucqarlarında mütləqiyyətə sadiq məmurlar hazırlanması, həmçinin birinci rus inqilabının təsiri altında oyanmış xalqların milli-mənəvi tələbatının cüzi də olsa ödənilməsi zəruriyyəti ilə qarşılaşaraq, maarifin sonrakı inkişafına ciddi müqavimət göstərə bilmədi.

Məktəblərin və şagirdlərin sayını və orada oxuyanların tərkibini müqayisə etdikdə fərqli mənzərənin şahidi oluruq. 1902-ci ildə Bakı və Yelizavetpol quberniyalarında 230 ibtidai məktəb var idi ki, orada 15 minə yaxın şagird oxuyurdu. Şagirdlərin 45 faizinə qədərini qızlar təşkil edirdi. Azərbaycanlı şagirdlərin

sayı isə 3600 nəfərdən bir az çox idi. 4 ibtidai sənət məktəbi var idi. O məktəblərdə 472 şagird təhsil alırdı ki, onlardan da yalnız 91 nəfəri azərbaycanlı idi [3, 218].

Çar Rusiyası Azərbaycanda orta və natamam orta məktəblərin açılmasına qısqançlıqla yanaşırdı. Əhalinin yüksək təhsil almasının qarşısını hər vəclə kəsirdi. Mövcud gimnaziya və realni məktəblərdə isə daha çox rus və digər millətdən olan uşaqlar oxuyurdu. Müqayisə üçün qeyd edək ki, XX əsrin əvvəllərində orta və natamam orta məktəblərdə təhsil alan 4 200 şagirddən yalnız 235 nəfəri azərbaycanlı idi.

Həm 1906-cı ildə başqa xalqlardan olanlar üçün ibtidai məktəblər haqqında «Qaydalar», həm də Rusiya müsəlmanlarının məktəblə bağlı qəbul etdiyi tövsiyə və qərarlar azərbaycanlı ziyalılar arasında böyük canlanma yaratdı. Burada deyilirdi ki, başqa xalqların nümayəndələri üçün olan ibtidai məktəblərdə ilk silah rolunu şagirdlərin doğma dili oynamalıdır.

XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanda pedaqoji mühitin formalaşmasında kitabxana və qiraətxanalar mühüm rol oynayırdı. Azərbaycan xalqının milli şüurunun, siyasi dünya görüşünün formalaşmasına, təhsil səviyyəsinin yüksəlməsinə, kitabxana, qiraətxana, xalq evləri, klublar, yeni yaradılan məktəblər təkan verirdi. XX əsrin əvvəlində Bakıda 4 kitabxana fəaliyyət göstərirdi. Pedaqoji hərəkatın yeni istiqamətdə inkişafına təkan edən amillərdən biri də XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanda elmin inkişafı ilə bağlı idi. Bu dövrdə təbiət elmlərinə maraq güclü idi. Neftin öyrənilməsi ilə bağlı ciddi tədqiqat işləri aparılırdı. Rusiyada və Ukrayna təhsil alan azərbaycanlılar təbiətşünaslıq, biologiya, təbabətlə bağlı araşdırmalar aparırdılar. Tarix elmi sahəsində də müəyyən nailiyyətlər var idi. Mirzə Yusif Nersusov Qarabaği, Rzaqulubəy Mirzə Camal oğlu, Əhməd bəy Cavanşir, Mirmehdi Xəzane kimi tədqiqatçılar Qarabağın tarixinə dair əsərlər yazdılar. Azərbaycan tarixinin ayrı-ayrı məsələləri maarifpərvərlərin əsərlərində öz əksini tapdı. Ədəbiyyatşünaslıq və ədəbi tənqid sahəsində də diqqətəlayiq nailiyyətlər qazanmışdı. Mirzə Fətəli Axundovun realist ənənələri yeni dövrdə inkişaf etdirilirdi. Maarifçilik Azərbaycan ədəbiyyatının əsas qayəsini təşkil edirdi. Azərbaycanın sosial-siyasi, iqtisadi, mədəni və pedaqoji həyatında baş verən yeniləşmə bədii ədəbiyyatda da öz əksini tapırdı. Hüseyn Baykara «Azərbaycan istiqlal mübarizəsi tarixi» adlı kitabında yazırdı: «Bu dövrdə Azərbaycan ədəbiyyatının əsas məqsədi cəhalətlə mübarizə etmək, xalqı irəliyə doğru aparmaqdan ibarət idi. Ədəbiyyatın, ədəbiyyatçıların əsas qayələrindən biri də çar mütləqiyyəti və istiqdad idarəsinin zülm və haqsızlıqlarını xalqa başa salmaq, ona qarşı mümkün olan vasitələrlə mübarizə aparmağın yollarını göstərmək idi. Bu dövrdə Azərbaycan ədəbiyyatının xarakterik yönlərindən biri də... xalqın qəlbinə, ruhuna yol tapmaq, cəmiyyətə, vətəndaşlara mənliklərini tanıtmək, onlara şəxsiyyət hissi aşılamaq olmuşdur [4, 63].

Xeyriyyəçilik işi təşkilat halında XIX əsrin əvvəllərində Zaqafqaziyada inkişaf etmişdir. Bu işin təşəbbüskarı «Müqəddəs Nina» Qadın Xeyriyyə cəmiyyəti idi. Rus zadəgan mühitində formalaşan bu cəmiyyət Zaqafqaziyada rus təsirini artırmaq, rus qız məktəbləri açmaq məqsədi daşıyırdı. Bu cəmiyyət Azərbaycan maarifçilik ideyalarının yayılmasına, dünyəvi məktəb quruculuğuna müsbət təsir göstərmişdir.

XX əsrin əvvəllərində ümumi mədəni yüksəlişlə əlaqədar olaraq Azərbaycanda «Nicat», «Nəşri-maarif», «Səfa», «Səadət» və digər xeyriyyə cəmiyyətləri yarandı. Bu cəmiyyətlərin fəaliyyəti nəticəsində Azərbaycan həyatının bütün sahələri – marif, elm, incəsənət, teatr, kadr hazırlığı, mətbuat, ədəbiyyat öz inkişafının yeni mərhələsinə daxil oldu. Təhsilin ümumi, məcburi və pulsuz olması, təlimin ana dilində aparılması, dünyəvi təhsilin genişləndirilməsi, böyüyən nəslin fiziki və ruhi tərbiyəsi, yeni üsullu məktəblərin açılması, təlimin yeni prinsip və metodlarının tətbiqi, əlifbanın dəyişdirilməsi, qadın təhsili, təhsilin məzmununun təkmilləşdirilməsi, müəllim kadrlarının hazırlığı və s. problemlər görkəmli Azərbaycan pedaqoq və məktəbdarlarının (H.Zərdabi, Ə.Hüseynzadə, Ə.Ağayev, N.Nərimanov, M.Mahmudbəyov, F.Ağazadə, F.Köçərli, M.Ə.Rəsulzadə və b.) ən çox diqqət yetirdiyi məsələlər idi. Onların mənalı həyatı hər bir vətəndaş ziyalı üçün örnək məktəbidir.

Nəticə

Deyilənləri ümumiləşdirib belə bir nəticəyə gəlmək olar:

1. XIX əsrin sonu, XX əsrin əvvəlləri Azərbaycanda kapitalist münasibətlərinin sosial-iqtisadi sahədə təşəkkülü və inkişafı ilə səciyyələnir.
2. Kapitalizmin inkişafı, cəmiyyətin sinfi tərkibində baş verən dəyişikliklər, regionun ayrı-ayrı əraziləri arasında iqtisadi birliyin yaranması, iqtisadi və mədəni mərkəzlərin yüksəlməsi kimi amillər, vahid dili, mədəniyyəti, ərazisi, iqtisadi həyatı olan Azərbaycan xalqının bir millət kimi formalaşmasına səbəb oldu.
3. Yeni münasibətlərin yaranması milli burjuazianın təşəkkülünə şərait yaratdığı kimi Azərbaycan xalqı arasında milli birlik ideyasını möhkəmləndirdi. Azərbaycandakı maarifçi mühit maarifçilik cərəyanına çevrildi və burjuazianın təsiri ilə millətin tarixi taleyində mühüm rol oynayan yeni ziyalılar nəsli formalaşdı. Milli şüurun oyanması, milli azadlıq hərəkatının güclənməsi, milli istiqlal və istiqbal mübarizəsində ciddi irəliləyişlər nəzərə çarpırdı.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan Demokratik Respublikası. Məqalələr toplusu. Bakı: Azərneşr, 1992, 191 s.
2. Mərdənov M. Azərbaycan təhsil tarixi. I cild. Bakı, «Təhsil», 2011, 296 s.
3. Ağayev Ə. Azərbaycan ictimai-pedaqoji fikrində şəxsiyyətin formalaşması problemi. Bakı: «Avropa», 2005, 288 s.
4. Ağayeva Ə. Pedaqoji fikrimiz: dünənimiz, bu günümüz. Bakı., Elm, 2000, 300 s.

DOI: 10.36719/2663-4619/24.07.20/01/283-286

Vüsalə Həmzə qızı Kərimova
ADPU Quba filialı, baş müəllim
vferzeliyeva@gmail.com

KORONAVİRUS PANDEMİYASI DÖNƏMİNDƏ DİSTANT TƏHSİL: REALLIQLAR VƏ PERSPEKTİVLƏR

Xülasə

Ölkələr pandemiyanın təhsilə mənfi təsirini minimuma endirmək üçün səylərini davam etdirir və bir çox fərqli yanaşmaları irəli sürməyə davam edirlər. Çünki, bu dövrdə uşaqlar təkcə təhsildən deyil, həm də sosiallaşma, idman və mədəni amillər kimi şəxsiyyət inkişafına təsir edən bir çox fəaliyyətdən məhrum olmuşlar. Pandemiya prosesi uzandıqca, xüsusilə uşaqların rifahı və zehni sağlamlıqlarını qorumaq üçün ailələrin və müəllimlərin dəstəyini artırmaq lazımdır. Məqalə Koronavirus pandemiyası dövründə distant təhsilin təhlilinə həsr edilmişdir. Araşdırmanın məqsədi ilk öncə pandemiya və təhsil tandemini incələmək, distant təhsilin güclü və zəif tərəflərini sadalamaq, tətbiqində nəzərə alınacaq məqamları işıqlandırmaqdır. Bu təhlil mövzu ilə əlaqəli olan mənbələrin araşdırılması, orada əldə edilən nəticələrin incələnməsi, irəli sürülən arqumentlərin analiz və sintezi, eyni zamanda müqayisəli təhlili metodu ilə aparılmışdır.

Açar sözlər: koronavirus, pandemiya, təhsil, distant təhsil

Distance education in the period of the coronavirus pandemic: realities and prospects

Summary

Countries continue to work to minimize the negative impact of the pandemic on education and continue to take many different approaches. Because during this period, children were deprived not only of education, but also of many activities that affect the development of personality, such as socialization, sports and cultural factors. As the closure process drags on, the support of families and teachers needs to be increased, especially to protect the well-being and mental health of children. The article is devoted to the analysis of distance education during the Coronavirus pandemic. The purpose of the study is to first examine the pandemic and the educational tandem, to list the strengths and weaknesses, and to highlight the points to be considered in its application. This analysis was conducted with the study of the sources related to the subject, the analysis of the results obtained, the analysis and synthesis of the arguments, and also the comparative analysis method.

Key words: coronavirus, pandemic, education, distance education

Giriş

Müəyyən inkişaf səviyyəsinə çatmış ölkələr yeniliyə ehtiyac duyurlar və inkişaf meyillərində təhsilə üstünlük verirlər. Bu ölkələr fərdlərini öz maraq və qabiliyyətlərinə uyğun istiqamətləndirmək üçün arzu olunan davranışların tərbiyəsinə xüsusi diqqət yetirirlər. Ancaq ölkələrdəki bütün vətəndaşların arzu olunan davranışlara yiyələnməsi və maraq və qabiliyyətlərinə uyğun bir təhsil alması mümkün deyil. Təhsil praktikasında rast gəlinən problemlərin, arzu olunan davranışların kifayət qədər əldə edilməməsinin və şagird və tələbələrin təhsildən kənar qaldığının səbəbi olduğunu söyləmək olar. Təhsil problemlərinin bir çoxu distant təhsil tətbiqləri ilə həll edilə bilər və ya problemlər tamamilə aradan qaldırıla bilər. Bu məqalədə pandemiya dövründə distant təhsilin mənası, distant təhsil haqqında fərziyyələr və distant təhsilin üstünlükləri və məhdudiyətləri izah olunur.

Distant təhsil anlayışı

1892-ci ildə Viskonsin Universitetinin Kataloqunda ilk dəfə qeyd olunan "distant təhsil" termini həmin universitetdə menecer William Laytinin 1906-cı ildə yazdığı bir məqalədə istifadə olunmuşdur. Sonralar Alman pedaqoq Otto Peters tərəfindən 1960-70-ci illərdə Almaniyada və Fransada tanındılmışdır. Distant təhsilin ilk mərhələlərində istifadə olunan yeganə ünsiyyət yolu poçtla yazılı ünsiyyət idi. Yazılı işdə müəllim və tələbə arasındakı əl dəyişdirən vasitələrin əksəriyyəti yazılı materiallar olduğundan distant təhsil məktub təhsili adlanırdı. Məktubla təhsil termini 90-cı illərdə və ondan sonrakı illərdə distant təhsil potensialını ehtiva edə bilmədi. Çünki kütləvi informasiya vasitələri geniş yayıldı və texnologiyada mühüm irəliləyişlər oldu. Bugünkü distant təhsildə məktub təhsili könüllü və ya məcburi iclaslar tələb olunmadığı zaman istifadə olunan imla əsaslı və poçt təhsili olduğunu söyləmək olar. Növbəti mərhələlərdə distant təhsil ev işi, müstəqil təhsil, xarici təhsil kimi anlayışlarla da ifadə olundu.

Ev işi: Bu termin ABŞ-da ali təhsildən başqa peşə və texniki təhsil sahəsində distant təhsil tətbiqləri üçün istifadə edilmişdir. Ev işi termini ümumi bir termin kimi istifadə edildiyi zaman uzaqda olan şagirdlərin evdən işlədikləri başa düşülür.

Müstəqil təhsil: Müstəqil təhsil məktub təhsili, açıq təhsil, radio və televiziya tədrisi və fərdi öyrənmələri əhatə edən ümumi bir termdir. Bu termin tez-tez ABŞ-da ali təhsil səviyyəsində distant təhsil proqramları üçün istifadə olunur. Bu terminin zəif tərəfi müstəqilliyi təhsil müəssisəsindən azad olmaq kimi müəyyənləşdirməsidir.

Xarici iş: Əsasən Avstraliyada istifadə olunan bu terminə davam etmək məcburiyyəti olmadan üz-üzə təhsil verən ali təhsil müəssisələrində oxuyan tələbələr daxildir.

Pandemiya dövründə distant təhsilin tətbiq imkanlarında dünya təcrübəsi

Təhsildə islahat səyləri ümumbəşəridir. Dünyanın bütün ölkələri qismən və ya tamamilə təhsil sistemində yenilik etmək niyyətindədir. Ancaq hər cəmiyyətdə yenilik istiqamətində həyata keçirilən tədbirlər qəbul etmək çox da asan deyil. Xüsusən koronavirus pandemiyası dövründə bu yenilik güclü dəstək tələb edir. Çünki, dəstək nə qədər güclüdürsə, qəbul daha genişdir. Koronavirus (Covid-19) dünyaya yayıldıqdan və pandemiya çevrildikdən sonra demək olar ki, bütün ölkələr virusun yayılmasını məhdudlaşdırmaq üçün bütün səviyyələrdə məktəbləri bağlamaq üçün "üz-üzə" təhsili dayandırmağa qərar verdilər. Avropada (İsveç və İslandiya istisna olmaqla) bütün məktəblərdə bütün səviyyələrdə 16 Martdan etibarən bir həftə ərzində məktəblər bağlandı. Bu iki ölkədə daha ciddi sosial məsafə və gigiyena tədbirləri görüldü və məktəblər açıq qaldı.

Əvvəlcə məktəblərin dünya miqyasında qısa müddətə bağlanması nəzərdə tutulsa da, virusun yayılması istənilən səviyyədə yavaşlamadığı üçün məktəblərin açılması sonrakı tarixlərə təxirə salındı. Bəzi ölkələrdə, virusun yayılma sürətində yavaşlama ilə bağlı təhsil ocaqlarının yenidən açılmasına qərar verildi. Məsələn, 6 aprelə Yaponiya, 15 aprelə Danimarka, 20 aprelə Norveç, Almaniya və Çin may ayının ilk həftəsində tədris məktəbləri açdı. Digər tərəfdən, pandemiya ilə mübarizə aparan İtaliya kimi bəzi ölkələr bu tədris ilini bağladıklarını açıqladılar. İqtisadi Əməkdaşlıq və İnkişaf Təşkilatının qiymətləndirmələrinə görə, pandemiya dövründə 421 milyondan çox uşaq 39 ölkədə elan edilən və ya həyata keçirilən karantinlə bağlı məktəblərdən uzaqlaşdı.

Pandemiya dünya miqyasında, xüsusilə, Çin, Koreya, İtaliya və İran kimi koronavirusun təsirinə daha çox məruz qalan ölkələrdə milyonlarla tələbəni müvəqqəti olaraq "evdə təhsil" vəziyyətinə gətirib çıxarıb. Məktəblərin bağlanması ilə onlayn təhsil prosesləri gündəmə gətirildi ki, uşaqlar təhsildən kənar qalmasınlar. Sinxron və asinxron məsafədən / onlayn təhsil ölkələrin texnoloji imkanlarından, müəllimlərin texnologiyadan istifadə bacarıqlarından və uşaqların İnternetə çıxış səviyyəsindən asılı olaraq başladı.

Distant təhsil müxtəlif elektron tədris platformaları, sürətlə inkişaf etdirilən milli televiziya proqramları və ya müəllim və tələbələrin təhsil proseslərində qarşılıqlı əlaqədə olmaları və birlikdə işləmələri üçün təmin edilmişdir. Bundan əlavə, bəzi ölkələrdə təlimlər ailələr tərəfindən məktəblərdən götürülmüş və ya göndərilən kitablar və tədris materialları vasitəsilə davam etdirilir.

Dünya İqtisadi Forumunun hesabatında pandemiyanın təhsilə təsirləri ilə bağlı qeyd edilir[2]:

- Koronavirus pandemiyası dünyada milyonlarla insanın təhsil alma yönünü dəyişdi.
- Təhsil sahəsində yeni həllər bir çox zəruri innovasiyalar gətirdi.
- Rəqəmsal uçurum nəzərə alınmaqla, təhsilə yanaşmalarda yeni dəyişikliklər bərabərliyin genişlənməsinə səbəb oldu.

Distant təhsildə Azərbaycan nümunəsi

Pandemiya dövründə Azərbaycanda da distant təhsil aktuallaşdı. Şagirdlər “online” vasitələrlə distant təhsil sisteminə keçid etdilər. Təhsil Nazirliyi tərəfindən bir çox universitetlərdə təhsil proqramlarından pulsuz istifadə etmək imkanını verən elektron poçtlar açıldı. Bu poçtlar vasitəsi ilə həm müəllimlər, həm də tələbələr Microsoft Office 365 paketinə daxil olan proqramlardan, xüsusi ilə virtual dərslər üçün ən əlverişli proqram olan Microsoft Teams proqramından pulsuz istifadə etdilər. Bu proqramlar daha sürətli və çox funksiyalıdır. Bu proqramın digər üstünlükləri də var. Belə ki, universitetlərdə bütün otaqlar texniki təminatlı olmadığı üçün Ms.Teams ilə rahatlıqla bütün slaydları nümayiş etdirmək mümkündür.[6]

Eyni zamanda tələbə müəllimlə 24 saat əlaqədə olduğu üçün dilədiyi zaman sual vermə imkanına malikdir. Bundan başqa bu paketə daxil olan Microsoft OneNote proqramı ilə bütün qeydiyyatları bir mərkəzdən etmək mümkündür. Təbii ki, bu, Outlook proqramından da pulsuz istifadə imkanı verir. Həmçinin, müəllimlər Microsoft OneDrive ilə bulud texnologiyasından da yararlanmış oldu ki, bu onlara vahid mərkəzdən həm telefonla, həm kompüterlə, həm də planşetlə işləmə imkanı yaradır və yanında xüsusi daşıyıcılara ehtiyac qalmır. Bundan əlavə, Ms Teams dərsləri videoya almaq imkanı verdiyi üçün müəyyən səbəblərdən dərslərə qoşula bilməyən tələbələrin sonradan video materialları izləmək şansı yaradır. Bütün bunlar dövlət tərəfindən təhsilə qayğının təzahürüdür. [4]

Uzaqdan əlaqələrin geniş vüsət alması elm sahəsinə də öz müsbət təsirini göstərdi. Belə ki, maliyyə imkanları kəskin olan elmi tədqiqatçılar öncədən qatıla bilmədikləri beynəlxalq konfranslara virtual formada qatılma imkanı əldə edirlər. Bundan başqa, alimlər Təhsil nazirliyinin Microsoft Office proqramlarından pulsuz istifadə etmək imkanını verən elektron poçt ilə dünyanın ən məşhur və indeksləşmə əsasında reytingi müəyyən edən Research Gates internet saytında problemsiz qeydiyyat olunma şansı əldə edirlər.[7] Beləliklə, həm dünyadakı elmi yeniliklərlə tanış olmaq, həm də məqalələri dünya ictimaiyyətinə çatdırmaq pandemiya dövründə daha da rahat oldu.

Problemlər və təkliflər

Koronavirus pandemiyası dövründə uzaqdan təhsil zərurətinin yaratdığı problemləri də göz ardı etmək olmaz. Distant / onlayn təhsilin başlaması təhsildə bərabərsizlik müzakirələrini gündəmə gətirdi. Bu müddətdə məsafədən / onlayn təhsil prosesində istifadə ediləcək texnoloji vasitələrin əldə edilməsindəki fərqlər və şagirdlərin məktəblər tərəfindən təmin olunan müxtəlif vasitələrdən faydalana bilməməsi, bu sistemin xüsusən də aztəminatlı uşaqlar üçün əlverişli olmamasına səbəb olur. Birləşmiş Millətlər Təşkilatının Təhsil, Elm və Mədəniyyət Təşkilatı (UNESCO) tərəfindən yayımlanan sənəddə təhsil sisteminə bərabərsizliyi daha da dərinləşdirdiyi bildirildi.[9] Sənəddə məktəblərin bağlanması səbəb olduğu yan təsirləri sırasında yalnız təhsil deyil, həm də qidalanma problemi irəli sürülmüşdür. Çünki bir çox ölkələrin məktəblərində təklif olunan və əlil insanlar üçün xüsusilə vacib olan endirim / pulsuz yemək təbiiqə pandemiyadan sonra aradan qaldırılmış oldu. Ölkələr və təhsil bölgələri bu narahatlığı aradan qaldırmaq üçün fərqli strategiyalara əməl etdilər. Misal üçün; Yaponiya, Argentina, ABŞ (Vaşinqton, ABŞ və Kaliforniya), Çin və Kataloniyada ailələrə ya yeməklər verilir, ya da kredit kartı verilərək zəruri qida əldə etmək imkanı ilə təmin olunur. [3]

Pandemiya dövründə distant təhsildə qarşılaşılan bir problem də xüsusən ölkəmizin hər yerində sürətli internetin mövcud olmaması və tələbələrin hamısının internet əldə edə bilməməsidir. Bu istiqamətdə istər dövlət internet provayderləri, istərsə də mobil operatorlar (xüsusən də bütün Azərbaycanı əhatə edən) müəyyən güzəştlər edə bilər. Fikrimcə, Azərbaycanın gələcəyi olan övladlarımız üçün bunu etmək əlavə yük və ya xərc deyil, gələcəyə yatırımdır. Pandemiya dövründə çox az sayda müəllimin güclü rəqəmsal və İKT bacarıqları olduğu üçün tədris materiallarının qısa müddətdə rəqəmsal formata çevrilməsi problem olmuşdur. Cənub-Qərbi Asiya və Afrikanın bir çox ölkələrində yaşayış məntəqələrinin yalnız 20% -nin və ya daha az hissəsinin internet bağlantısı var, fərdi kompüterdən danışmağa isə dəyməz. Bəzi ölkələr bu məsələlərin həlli üçün tədbirlər gördülər. Misal üçün; Çin aztəminatlı ailələrdən olan tələbələrə kompüterlər verir və tələbələrə mobil məlumat paketləri və telekommunikasiya subsidiyaları təklif edir. Fransada internet və ya kompüter imkanı olmayan tələbələrin 5 faizinə borc vermək və çap edilmiş tapşırıqları vermək üçün səylər göstərilir. Eyni şəkildə, çap tapşırıqları Portuqaliyada poçtla uşaqlara göndərilir. İtaliyadakı bəzi bölgələr, yoxsul ailələrə məsafədən təhsil üçün lazımı avadanlıq almağa imkan verən xüsusi maliyyə dəstəyi ayırmışdır. Noutbuk, planşet və cihazlara görə müavinət aztəminatlı ailələrdən olan tələbələrə verilib.[8]

Başqa çətinlik, elmi tədqiqatçıların arxiv və kitabxanalardan istifadə məhdudiyətidir. Dünya kitabxanalarında bu problem yaşanmasa da, Azərbaycanda bu çətinlik hələ də qüvvədədir. Kitabxanalarda sənədlərin çox az qismi elektronlaşdırılıb. Dünya təcrübəsində 24 saatlıq fəaliyyət göstərən kitabxanalar olsa da, xüsusən MDB ölkələrində bu proses ləng gedir.[5] Azərbaycanda ADA və Xəzər Universitetlərinin kitabxanaları bu sahədə nisbətən qabaqcıldılar. Bu istiqamətdə işlər aparılmalı, pandemiya dövründən sonrakı

dövrədə də universitet kitabxanalarında yeni formatda və yeni onlayn xidmətlər, ortaq elektron resursların yaradılması, kitabxanalararası elektron sənəd mübadiləsinin təşkili, ortaq layihələrin hazırlanması və “onlayn kitabxana” modelinin daha da inkişaf etdirilməsi labüd olmalıdır.

Digər bir problem, valideynlərin övladlarının təhsili ilə bağlı artan öhdəlikləridir. Məlumdur ki, bu müddətdə valideynlərdən müəllimdən qalan boşluğu mümkün qədər doldurması, uşaqların təhsilinə kömək etmələri və öyrənmələrini asanlaşdırmaları gözlənilir. Ancaq bir çox valideynlər, xüsusən əlil övladların evdə təhsili üçün hazır deyil. Üstəlik, valideynləri tibb işçisi olan övladlar bu dəstəkdən məhrum olublar. Bundan əlavə, bu uşaqların qayğısında əhəmiyyətli boşluqlar yaranır və qayğı üçün alternativ variantlar təklif olunmadığı təqdirdə uşaqlar tək qala bilər və riskli davranışlar nümayiş etdirə bilər. Bunun üçün bir çox ölkədə fərqli ailələrə dəstək proqramları həyata keçirilmişdir. Məsələn, Çin, İtaliya, İspaniya, Qvatemala, Yaponiya və Tayland kimi ölkələrdə valideynlərə onlayn pedaqoji dəstək, tədris təlimatları və materiallar və ya müəllimlərin şagirdlərin tərəqqisini və rifahını görmək üçün ziyarətləri təmin olunur. Bundan əlavə, Çin, Yaponiya, İspaniya və ABŞ [1] kimi bir çox ölkədə təcrid hissəsinin qarşısını almaq üçün 24 saatlıq kömək və psixoloji dəstək xətləri təmin olunur.

Nəticə

Dünyada tüğyan edən koronavirus pandemiyası bütün sahələrdə olduğu kimi, təhsil sahəsindən də təsirsiz ötüşməmişdir. Bu dəyişikliklər, şübhəsiz ki, müəyyən narahatçılığa səbəb olsa da, təhsildə innovasiyaların yeni nümunələrinə səbəb olub. COVID-19-un dünyanın hər yerində yenilik və rəqəmsallaşdırmanın təlim trayektoriyasına uzunmüddətli təsir göstərə biləcək əlamətləri var. Bunlardan başlıcası distant təhsil sisteminə keçidi labüd etməsidir. Distant təhsil şagirdlərə vaxt itkisi olmadan istənilən yerdə təhsil alma imkanı verir. Distant təhsil repetitorluğa da müsbət təsir edə bilər. Məsələn, əvvəllər abituriyentlər bir neçə müəllim yanına bir gündə gedərkən yolda vaxt itkisinə yol verirdilərsə, indi evdə müəllimə qoşularaq əlavə vaxt qazana bilərlər. Bu o halda effektiv olar ki, Azərbaycanda da şagirdlər, Avropadakı kimi köçürməyi özlərinə təhqir hesab etsinlər, bu istiqamətdə təfəkkürlərini dəyişsinlər. Avropada şagird və ya tələbələr nəzarətsiz olduqda belə kitaba baxaraq tapşırıq həll etməyi özlərinə təhqir hesab edirlər. Bundan başqa ucqar kəndlərdəki şagirdlər Bakıdakı bir müəllimdən rahatlıqla dərs almaq imkanı da əldə edə bilər.

Tədqiqatlar göstərir ki, valideynlər övladlarının təhsil proseslərində iştirak etdikdə və ya təhsilləri ilə maraqlandıqda şagirdlərin nailiyyətləri artır. Lakin tibb işçiləri və digər pandemiya şəraitində işlərini davam etdirən peşə sahiblərinin övladları bu qayğıdan kənar qalır. Nəticədə şagirdlər arasında qeyri-bərabərlik tendensiyası sürətlənir. Digər tərəfdən texnoloji baxımdan ehtiyatları kəsən, internet bağlantısı zəif və ya heç olmayan şagirdlər də qeyri-bərabərliyin qurbanına çevrilir. Dövlət tərəfindən məsafədən / onlayn tədris proseslərinin xüsusilə zəif olan tələbələrə/şagirdlərə necə təsir etdiyini nəzərə alan tədqiqatlar aparılmalı və bu uşaqların mənfi cəhətlərinin pandemiya prosesində daha da dərinləşməməsi üçün müxtəlif ölkələrdən nümunələr istifadə edərək təsirli strategiya hazırlanmalıdır.

References

1. Aghayev R. “Amerikada Koronavirus (COVID-19) epidemiyasından sonra təhsil...”, <https://www.celt.az/amerikada-koronavirus-covid-19-epidemiyasından-sonra-t%C9%99hsil/>
2. “COVID-19 Risks Outlook: A Preliminary Mapping and its Implications”, <https://www.weforum.org/reports/covid-19-risks-outlook-a-preliminary-mapping-and-its-implications>
3. D’Addio A.C. “Coronavirus: France has called for educational continuity”, <https://gemreportunesco.wordpress.com/2020/04/15/coronavirus-france-has-called-for-educational-continuity/#more-12853>
4. “İlqar Orucov: Azərbaycan təhsili təkə pandemiya dövründə deyil, post pandemiya dövründə də çağırışlara açıq olmalıdır”, <https://mektegushesi.az/2020/06/22/ilqar-orucov-az%C9%99rbaycan-t%C9%99hsili-t%C9%99kc%C9%99-pandemiya-dovrund%C9%99-deyil-post-pandemiya-dovrund%C9%99-d%C9%99-cagirislara-aciq-olmalidir/>
5. Hilburn J. “How Libraries Are Responding to a Global Pandemic”, <http://newsbreaks.infotoday.com/NewsBreaks/How-Libraries-Are-Responding-to-a-Global-Pandemic-140020.asp>
6. Muradlı X. “Azərbaycan təhsili pandemiya ilə necə mübarizə aparır?”, <http://www.azerbaijan-news.az/view-192466/azerbaycan-tehsili-pandemiya-ile-nece-mubarize-aparir>
7. Mustafayev O. “Koronavirus dünyada təhsilin yolunu dəyişib”, <https://muallim.edu.az/news.php?id=10273>
8. “The COVID-19 Pandemic: Shocks to Education and Policy Responses”, <https://www.worldbank.org/en/topic/education/publication/the-covid19-pandemic-shocks-to-education-and-policy-responses>
9. UNESCO’s support: Educational response to COVID-19, <https://en.unesco.org/covid19/educationresponse/support>

TƏHSİL SİSTEMİNDƏ FƏNLƏRARASI ƏLAQƏ

Xülasə

Məqalədə təhsil sistemində fənlərarası əlaqənin rolu barədə məlumat verilir. Bu sahədə pedaqoqların fikirləri qeyd olunur.

Məlumatlara əsasən məlum olur ki, bu problem qədim zamanlardan pedaqoqların diqqətini çəkmiş və onlar məsələnin həlli yollarını axtarmışdır. Hal-hazırda da bu problem öz aktuallığını qoruyur və təhsil sahəsində özünəməxsus yerə malikdir. Bu deyilənləri nəzərə alaraq müəllim tərəfindən bu məsələyə xüsusi qayğı göstərilməli, müəllim müasir elmi-tədqiqat işlərinin nəticələri ilə tanış olmalı və lazımı metodik vasitələrlə təmin olunmalıdır. Əlaqənin yaradılması üçün düzgün metod və vasitələr seçməyi bacarmalıdır və elmdə olan yeniliklərdən xəbərdar olmalıdır.

Açar sözlər: *təhsil, inteqrasiya, fənlərarası əlaqə, tədris prosesi*

Communications in the educational system

Summary

The article provides information on the role of interdisciplinary communication in the education system. The views of educators in this area are noted.

According to the data, this problem has attracted the attention of educators since ancient times, and they sought solutions to the problem. Today, this problem is still relevant and has a special place in the field of education. In view of the above, the teacher should pay special attention to this issue, the teacher should get acquainted with the results of modern research and be provided with the necessary methodological tools. Must be able to choose the right methods and tools for communication and be aware of innovations in science.

Key words: *education, integration, interdisciplinary connection, teaching process*

Giriş

Azərbaycan Respublikası inkişaf etmiş demokratik dövlət kimi öz təhsil sistemini daha da təkmilləşdirməyə və müasirləşdirməyə çalışır. Müstəqillik əldə etmiş respublikamızda təhsil sahəsinin inkişafı üçün bir çox islahatlar aparılır. Ümummill liderimiz Heydər Əliyevin də dediyi kimi “Təhsil sistemində islahatların məqsədi ondan ibarətdir ki, Azərbaycanın təhsil sistemi dünya təhsil sisteminin standartları ilə uyğunlaşsın”. Cənab prezidentimiz İlham Əliyev də məhz bu vəzifəni davam etdirir.

Təhsil sahəsində islahatlar ardıcıl şəkildə, mərhələlərlə aparılır. Bu zaman təkcə hərtərəfli biliklərlə silahlandırılmış şagirdlər deyil, həmçinin bacarıqlı, hərtərəfli inkişaf etmiş şəxsiyyətlər formalaşdırılır.

Müasir təhsil sisteminin əsas vəzifəsi geniş dünyagörüşünə, savada, bacarıqlara malik gənc nəslin yetişdirilməsidir. Bu şəxsiyyətlərin yetişdirilməsi hal-hazırda mövcud olan, gələcəkdə yaranma təhlükəsi olan qlobal problemlərin həllində əsas rola malikdir. Dünya miqyasında yaranan dəyişmələr, istehsal prosesinin avtomatlaşdırılması, artan tələbatlar gələcək nəsil qarşısında bir çox problemlər yaradır ki, bu problemlərin həlli də məhz savad, dünyagörüşü və bacarıq tələb edir. Bu işdə isə təhsil sisteminin üzərinə böyük rol düşür.

Təhsildə yaranan islahatlar ilk əvvəl fənlərin bir-biri ilə əlaqələndirilməsini, bir-biri ilə qarşılıqlı əlqəli şəkildə tədrisini tələb edir. Bu proses isə öz növbəsində inteqrasiya vasitəsi ilə həyata keçirilir. İnteqrasiya qloballaşmanın yaratdığı əsas tələblərdən biridir. Məhz inteqrasiya nəticəsində elm sahələri, orta məktəbdə tədris olunan fənlər bir-biri ilə əlaqələndirilir.

Fənlərarası əlaqənin yaradılması mövzusu keçmiş dövrün ən aktual mövzulardan biri olmuşdür. Bir çox klassik və müasir pedaqoqlar bu məsələyə önəm vermiş və araşdırmalar aparmışdır. 1973-cü il Alma-Ata şəhərində, 1975-ci il Moskvada bu problemlə bağlı elmi konfranslar təşkil olunmuşdur. Bir çox elmi jurnallarda qəzet məqalələrində bu mövzu ilə bağlı məqalələr çap olunmuşdur.

Fənlərarası əlaqə ilə bağlı bir sıra dissertasiyalar müdafiyyə edilmişdir.

Qeyd etdiyimiz kimi bir çox pedaqoqlar məsələn Y.A.Komenski, K.D.Uşinski, F.A.Disterverq və başqaları öz əsərlərində fənlərarası əlaqəyə toxunmuş, onu sistemləşdirməyə və tərif verməyə çalışmışdır. Eyni zamanda Azərbaycan və başqa ölkə pedaqoqları da bu mövzuya münasibət bildirmiş və fənlərarası əlaqəyə öz əsərlərində yer vermişdir.

Bir çox pedaqoq, nəzəriyyəçi öz fikirlərində fənlər arasında qarşılıqlı əlaqə yaratmağın əhəmiyyəti haqqında maraqlı fikirlər söyləmişdir. Məsələn: Y.A.Komenskiyə görə- “qarşılıqlı əlaqədə olan hər şey bu cür əlaqədə də öyrənilməlidir”. A.Disterverq isə qeyd edir ki,- “on fənni birtərəfli öyrənməkdənsə, bir fənni ontərəfli öyrənmək daha yaxşıdır. ABŞ nəzəriyyəçisi Con Dyui isə fənlərarası əlaqə haqqında belə bir fikir söyləmişdir- “Bütün təhsillər bir yer kürəsində onun üzərində mövcud olan ömürlə bağlıdır. Bizim bir neçə qatdan ibarət yer kürəmiz yoxdur ki, onun biri riyaziyyat, digəri fizika, üçüncüsü isə tarixlə əlaqəli olsun. Bütün təhsil istiqamətlərini bir-biri ilə, məktəbi isə həyatla əlaqələndirmək çox vacibdir”.

Pedaqoji ədəbiyyatlarda fənlərarası əlaqə ilə bağlı birtərəfli münasibət bidirmiş müxtəlif yanaşmalar mövcuddur. Məsələn: Akademik M.M.Mehdizadəyə görə “Fənlərarası didaktika ilə bağlamaqla haqlı hərəkət etmiş olsalar da, bunu “didaktik şərait” hesab etməyə, fikrimizcə, heç bir əsas yoxdur. Bizə didaktikanın prinsip və qaydaları məlumdur. Lakin “didaktik şərait” kateqoriyası təlim nəzəriyyəsinə məlum deyildir”.

Pedaqogika üzrə elmlər doktoru olan M.M.Əmirova görə isə, “Fənlərarası əlaqələr “Müxtəlif növ biliklərin mənimsənilməsi üsuluna (reproduktiv, axtarıcı, yaradıcı), həyata keçirilməsinin müddətinə (varislik, perspektiv), fənlərin əlaqəsi üsuluna (birtərəfli, ikitərəfli, çoxtərəfli), təlim-tərbiyə prosesinin təşkili səviyyəsinə (Gündəlik, tematik), işinin təşkili formalarına (fərdi, qrup, kollektiv) görə müxtəlif olur.

Fənlərarası əlaqəni sistemləşdirmək üçün də pedaqoqlar onu növlərə ayırmışdır. Müxtəlif alimlər fənlərarası əlaqəyə müxtəlif mövqedən yanaşmış və təsnifləndirmişdir. Bunlar aşağıdakı şəkildə sistemləşdirilə bilər:

Məsələn:

Nö	Müəlliflər	Növlər
1.	P.Paşayev	birtərəfli, quruluş, tamamlayıcı, koordinasiya, inteqrasiya əlaqəsi
2.	F.N.Fedorov D.M.Kiryuşkin	xronoloji, məlumatlandırıcı
3.	N.M.Çərkəszadə	müqayisəli, səbəb-nəticə. İnduktiv, deduktiv, analitik, istematik, ümumiləşdirici
4.	M.N. Skatkin	keçimislərlə əlaqə, sonra keçiləcəklərlə əlaqə, yanaşı keçilənlərlə əlaqə
5.	N.M.Verzilin və P.Q.Kulaqin	sinxron, asinxron
6.	K.P.Korlyeva	faktlar və anlayışlar arasında əlaqə, tədqiqat metodları və elmi təfəkkür arasında əlaqə, təlimin idrak fəaliyyəti üsulları ilə əlaqə

Akademik M.Mehdizadə (1982,161) qeyd etmişdir ki, təsnifat sadəcə şərti xarakter daşıyır. Müəllif bu şərtiliyi belə izah edir: “Bizə elə gəlir ki, fənlərarası əlaqənin bu cür təsnifatları məsələyə elmi yanaşmanı xatırlatsa da nə elmə, nə də məktəb də məktəb işləri praktikasına mənfəət verər. Müqayisə edilən hadisələrin sinxron və ya qeyri-sinxron olmasını bilmək öyrənmələrə kömək edə bilməz və s.

Əvvəla qeyd etmək lazımdır ki, məktəb məzmunu ayrı-ayrı fənlərə bölünmüşdür. Fənlərin bu cür tədrisi dərkətmə prosesinin aktiv şəkildə getməsinə şərait yadır. Tarixən yoxlanılmış bu prinsip özünü doğrultmuş, öyrənmə və dərkətmənin təbiətinə uyğundur. Bununla bərabər tədris prosesində həyata keçirilən fənlərarası əlaqə də dərkətmənin həyata keçirilməsində, dünyanın tam mənzərəsinin şagirdin gözündə yaranmasında əvəzilməz rola malikdir. Bunları nəzərə alaraq çalışmaq lazımdır ki, məktəb fənlərinin bir-biri ilə qarşılıqlı əlaqəsi yaradılsın, eyni zamanda öyrədilən material əlaqəli şəkildə şagirdlərə çatdırılsın. Bu prosesin həyata keçirilməsi yəni fənlərarası əlaqədən istifadə şagirdlərdə daha düzgün təsəvvür yaradacaq və materialın daha asan mənimsənilməsinə səbəb olacaqdır .

İnsanların düzgün dünyagörüşünün, canlı ailəmə baxışının formalaşmasında təbiət elmlərinin böyük rolu vardır. Bütün təbiət elmləri əsasən bir-birinin üzərində qurulmuş və problemlərinin həllində bir-birinin qanun, qanunuyğunluq və hipotezlərindən istifadə edir. Bunu nəzərə alaraq dərs prosesinin tədrisi zamanı bu elmlər qarşılıqlı əlaqədə öyrədilməli , mümkün qədər interasiya olunmalıdır.

Hal -hazırda təbiət fənlərinin əlaqəli öyrənilməsinə çox böyük maraq və ehtiyac duyulur. Şagirdlərin canlı təbiətdə baş verən hadisələri, canlıların bir-biri ilə həmçinin cansız təbiətlə əlaqəsinin öyrənməsində biologiyanın böyük əhəmiyyəti vardır. Bioloji biliklərin öyrənilməsi zamanı şagirdlərdə həyat prosesində istifadə edə biləcəyi qabiliyyət, bacarıq və vərdişlər inkişaf edir. Bir çox elm sahələri kimi biologiya, fizika, kimya və coğrafiyada fənlərarası əlaqə imkanları çox genişdir. Adı çəkilən bu elm sahələri təbiət elimləridir. Adından da göründüyü kimi bu elmlərin əsas problemləri, qanunları məhz təbiət hadisələrini, təbii proseslərə təbiətdə mövcud olan canlılara və maddələrə əsaslanır.

Biologiya canlılar haqqında elmdir. Bu elm təbiətdə mövcud olan canlıların quruluşunu, müxtəlifliyini, onların həyatında baş verən prosesləri və bir-birləri ilə eyni zamanda təbiətlə qarşılıqlı əlaqəsini öyrənir. Fizika təbiəti öyrənən elimlərin başlıcası olaraq bizi əhatə edən aləmin quruluşunu, xassələrini, canlılar və cansızlar arasında baş verən hadisələrin ümumi qanunauyğunluqlarını öyrənir. Kimya təbiətdə mövcud olan maddələrin tərkibini, quruluşunu, xassələrini və çevrilmələrini və bu çevrilmələr nəticəsində meydana gələn hadisələri öyrənən təbiət elmidir. Coğrafiya təbii və istehsal ərazi komplekslərini və onların komponentlərini tədqiq edən təbiət elmidir. Təriflərdən də aydın olur ki, bu elm sahələrinin əsas komponenti məhz təbiətdir. Bunu nəzərə alaraq tədris prosesində də bu ortağ nöqtədən maksimum istifadə etmək və fənlərarası əlaqənin yaratmaq fənn müəllimlərinin əsas vəzifəsi olmalıdır.

Yuxarıda da qeyd olunduğu kimi fənlərarası əlaqənin yaradılmasında müəllimin şəxsi bacarığının da xüsusi yeri vardır. Məktəb təcrübəsi göstərir ki, fənlərarası əlaqə müəllimlər tərəfindən lazımı qədər istifadə olunmur. Bunun başlıca səbəbləri isə bunlar göstərilə bilər:

1. Fənlərarası əlaqənin mahiyyətini və rolunu düzgün başa düşmür.
2. Bəzi müəllimlər fənlərarası əlaqəyə lazımı önəm vermir.
3. Digər fənlərin anlayışlarını, qanun və qanunauyğunluqlarını unutmuşdurlar.
4. Bəzi müəllimlərə görə fənlərarası əlaqə dərsi ağırlaşdırılır.
5. Bu sahədə elmi-metodik ədəbiyyat olduqca azdır.

Bu problemlərin aradan qaldırılmasında məktəb rəhbərlərinin də üzərinə böyük vəzifə düşür. Belə ki, rəhbərlik tərəfindən bu məsələyə xüsusi qayğı göstərilməli, müəllimlər müasir elmi-tədqiqat işlərinin nəticələri ilə tanış edilməli və lazımı metodik vasitələrlə təmin olunmalıdır. Müəllim elmdə olan yeniliklərdən xəbərdar olmalıdır.

Təbiət fənlərinin arasında əlaqənin yaradılması təkcə əqli inkişafa təsir etmir eyni zamanda psixoloji funksiya yerinə yetirir. Şagird bu fənlərin tədrisi zamanı bir çox anlayış, fiziki, bioloji, kimyəvi prosesləri hər bir fəndə yenidən öyrədir. Bu zaman hər bir fənn şagirdə yeni biliklər verir ki, bunlar ümumiləşdirilməsi şagirdə yeni assosiasiyaların əmələ gəlməsinə səbəb olur. Şagird həmin hadisənin yeni əlamətini öyrəndikcə onda öyrənmə marağı daha da artır və uzunmüddətli şəkildə mövzu yadda qalır.

Nəticə

Veilən məlumatlardan belə nəticəyə gəlinir ki, fənlərarası əlaqə təhsil sistemində xüsusi yerə malikdir. Qədim dövrlərdən pedaqoqların bu məsələyə önəm verməsi və araşdırması fənlərarası əlaqənin nə dərəcədə vacib olduğunu bir daha sübut edir. Təhsil sahəsinin inkişafı üçün fənlərarası əlaqə problemi həll olunmalı, məktəb təcrübəsində düzgün tətbiq olunmalıdır. Bunun üçün müəllimlərin doğru metod və prinsiplərdən istifadə etməsi böyük önəm daşıyır.

Ədəbiyyat

1. Mehdizadə M. Ümumtəhsil məktəblərində təlim-tərbiyə prosesinin təkmilləşdirilməsi yolları. Bakı: 1982, səh 161.
2. Ə.M.Hüseynov, Ə.M.Məhərrəmov. Biologiya tədrisinin elmi və metodik əsasları. Bakı-2015.
3. Ə.M.Hüseynov. Orta məktəbdə biologiya tədrisinin nəzəri və metodik əsasları (monoqrafiya), Bakı: 2000.
4. Orucova Sevinc Sabir qızı. Fənlərarası əlaqəni reallaşdırılmasının sosial zərurəti. Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetin "Xəbərləri", 2015 №2, s. 424-426.

DOI: 10.36719/2663-4619/24.07.20/01/289-291

Könül Məhərrəm qızı Aslanova

Ağdam rayonu 1 saylı tam orta məktəb, müəllim
abdurahmanov89_89@mail.ru

MÜASİR DÖVRDƏ TƏHSİL VƏ TƏLİMİN MƏZMUNUNUN İDARƏ PROSESİ

21-ci əsrdə təhsil məzmunu və tədrisi ilə diqqəti cəlb edir. Bütün elmlərin əsas elementləri düşüncə, bilik və elmi yaradıcılıq prosesidir. Təhsil və təlim məzmununun inkişafı mədəni təhsil mühitinin yaradılmasıdır. Yaxşı bir mütəxəssis olmaq üçün zamana uyğunlaşmaq lazımdır. Müəllim təhsili məzmununun yenilənməsi vacibdir.

İntellektual potensialın formalaşması üçün təhsilin modernləşdirilməsi lazımdır. Ümumtəhsil məktəblərində təhsilin inkişafı üçün müasir çap keyfiyyətində dərsliklər hazırlanmışdır. Yeni məktəblər tikilir, müasir sinif otaqları və laboratoriyalar açılır.

Açar sözlər: *elm, idrak, təhsil, təlim, bilik, bacarıq, keyfiyyət, fəaliyyət*

Process of management of education and training content in modern period

Summary

In the XXI st century, education attracts attention with its content and teaching. The main elements of all sciences are the process of thinking, knowledge and scientific creativity. The development of the content of education and training is the creation of a cultural educational environment. To be a good specialist, you need to keep up with the times. Updating the content of additional education for teachers is an important factor. Modernization of education is very important for the formation of intellectual potential. Textbooks of modern polygraphic quality are prepared for the development of education in secondary schools. Schools are being built, modern classrooms and laboratories have been opened.

Key words: *science, cognition, education, training, knowledge, skill, quality, activity*

Giriş

Bütün elmlərin başlıca elementləri təfəkkür, bilik elmi yaradıcılıq prosesidir. Elmin mahiyyətini –bilik istehsalının bütöv dinamik bir sistem kimi məntiqi təhlili və inkişafı kimi səciyyələndirmək olar. Elm idrakla bağlı proses olduğu üçün onun sistemli tədqiqi zamanı və inkişafında təhsilin böyük rolu vardır. “İdrak nəzəriyyəsi idrak, insan biliklərinin həddləri, bu biliyin əldə edilməsi üsulları və onun yaqınlıq meyarları haqqında fəlsəfi təlimdir” (2., s. 225). Təhsil – bilik və fəaliyyət məzmununa malik, həmçinin tərbiyəvi bir sistemdir. Burada əsas başlanğıc forma olan məktəb, ictimai hadisə kimi önə çıxır. Məktəbin ən önəmli xüsusiyyəti isə təlimlə məşğul olmaqdır. Ərəb sözü olan təlim – bilik və bacarıq vərdişlərinin formalaşmasına imkan yaradan, öyrədənə öyrənən arasındakı pedaqoji prosesdir. Beləliklə, təlim insanın təhsilində və eləcə də tərbiyəsində mühüm rol oynayan bir amildir.

Təhsilin ilk təlimi olan tərbiyə sözü ərəb dilində “rəbb”mənasını kəsb edən və etimoloji cəhətdən – çoxaltmaq, tərbiyə etmək, doğru yola istiqamət kimi Allahın doxsan doqquz adından biridir. Təhsil isə - hasil, məhsul mənasını daşıyaraq, geniş anlayışa malikdir. “Təhsil cəmiyyətin və dövlətin mənafeyi naminə şəxsiyyətin intellektual və emosional sferalarını inkişaf etdirmək, onun həyata hazırlanması məqsədi ilə sistemləşdirilmiş bilik, bacarıq və vərdişlərin mənimsənilməsi prosesi və onun nəticəsidir” (3., s. 31).

Təhsil elmi-nəzəri baxımından şəxsiyyətyönümlü və nəticəyönümlü olmalıdır. Elm insanın tarixin varlığının sübutudur. Elm həqiqətin ali forması, onun təcəssümüdür (Hegel).

Hər bir vətəndaş təhsil almaq hüququna malikdir. Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 42-ci maddəsinə əsasən hər bir vətəndaşın keyfiyyətli və fasiləsiz təhsil almaq hüququna şərait yaradılması dövlət siyasətinin prioritet sahələrindəndir.

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin: “Biz öz imkanlarımızdan səmərəli istifadə edərək maddi kapitalı insan kapitalına çevirməliyik” – fikri, müasir dövrdə təhsilin inkişafında yeni istiqamətlərdə yollar açdı. Ötən əsrin ikinci yarısından başlayaraq, Ulu öndər Heydər Əliyev təhsilə xüsusi önəm verərək: “Təhsilin təkmilləşdirilməsində bütün təcrübələrdən istifadə etmək lazımdır” – demişdir və təhsil sistemini xalqımızın, millətimizin tarixinə, mənəviyyətinə, ənənələrinə uyğun inkişafını daima diqqət mərkəzində saxlamışdır.

XXI əsrdə təhsil özünün məzmun və təlimi ilə diqqəti cəlb edir. Təhsildə təlimin nəticələrinin, şəraitin və prosesin keyfiyyəti, keyfiyyət indikatorları vasitəsi ilə müəyyən olunmuş modellərlə müəyyən olunaraq, müasir üsullarla – kurikulumlarla ifadə olunur. “Kurikulumun qiymətləndirilməsi ehtiyacların öyrənilməsi və mövcud durumun təhlili ilə başlanır. Bu proses ehtiyaclarla əsaslanan məqsədlərin müəyyən edilməsi üçün zəruridir. Qiymətləndirmə prosesində müvəffəqiyyət vəziyyətin və kontekstin düzgün aparılmış təhlilindən asılıdır. “Təhsilin keyfiyyətinin idarə olunması sistemi keyfiyyət, fəaliyyətin səmərəliliyi və monitoring kimi üç anlayışın vəhdətini təşkil edir. Keyfiyyət fəaliyyətin xarakteristikasıdır, səmərəliliyin qiymətləndirilməsi keyfiyyətin müəyyən edilmə üsuludur, monitoring isə bu üsulun reallaşdırılması mexanizmidir” (1., s.2).

A.Mehrabova tədqiqatlarına görə, intellektual potensialın formalaşması üçün təhsilin modernləşdirilməsi - millilik və bəşəriyyət, qabaqlayıcı təhsil vermə, universal biliklərə yiyələnmə, bütün həyatı boyu təhsil alma və yeni maliyyələşdirmə modelinə keçid kimi prioritet istiqamətlər üzrə aparılmalıdır. “Qlobal dünyanın informasiya bolluğu şəraitində məktəbin, təhsilin vəzifələri dəyişir. Ağılın, intellektin inkişaf etdirilməsi ön plana keçir. Dünyanın təhsil məkanında sadəcə bilik və bacarıqlar deyil, dəyərlər, səriştələr şəxsiyyətin inkişafında mühüm atributlar kimi qiymətləndirilir və bugünkü təhsilin keyfiyyət göstəriciləri kimi qəbul edilir” (4., s. 4).

Hər bir fənn müəllimi təhsil alan şagirdin bilik səviyyəsinə, təhsiləməyllənmə və tərəkür çəvikliyinə diferensial yanaşaraq, mövcud imkanları inkişaf etdirməlidir. İnsanla cəmiyyət arasındakı münasibətləri inkişaf etdirən orta məktəb təhsili, ilk növbədə şagirdə şəxsiyyəti və milli mənlik şüurunu formalaşdıraraq, istedadını üzə çıxarır. Bu xüsusiyyətlər şagirdə özgüvəni və malik olduğu potensialı daha da inkişaf etdirir.

Ümumtəhsil məktəblərində təhsilin inkişafı üçün müasir poliqratik keyfiyyətdə dərsliklərin hazırlanması, yeni məktəblərin tikilməsi, müasir sinif otaqların, laboratoriyaların açılması və xüsusilə də İKT-nin inkişafı bu sahədə yaranmış bir sıra problemlərin həllinə yol açdı. Təhsil nöqsanı sevmir. Ən kiçik bir nöqsan müxtəlif talelərin gələcəyini yarı yolda qoyur.

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti cənab İlham Əliyevin 2013-cü il 24 oktyabr tarixli Sərəncamı ilə təsdiq edilmiş "Azərbaycan Respublikasında təhsilin inkişafı üzrə Dövlət Strategiyası"nda – 2. 6 sayılı qərarı ilə ümumi təhsil sahəsində 2018-2019-cu dərs ilinin prioritet fəaliyyət istiqamətləri olan "Kiçik akademiya"ların fəaliyyətinin gücləndirilməsi, "Hər bir uşaq istedadlıdır" devizi ilə ayrı-ayrı fənlər, eləcə də incəsənətin müxtəlif sahələri və idman növləri üzrə ümid verən istedadlı şagirdlərin olimpiadalara, müsabiqə və yarışlara cəlbinin daha da genişləndirilməsi, onların intellektual oyunlarda iştirakının təşviq və təşkil olunması, mütaliə, yazı və nitq mədəniyyətinin inkişaf etdirilməsi, məktəblərdə kitabxana xətti ilə şagirdlərin geniş cəlb olunduğu "Mütaliə aylığı"nın keçirilməsi qərara alınmışdır. Bu qərar orta məktəblərdə, xüsusilə ibtidai siniflərdə təhsilin və təlimin məzmununun yenilənməsinə və inkişafına şərait yaratdı.

Təhsilin və təlimin məzmununun inkişafı məqsədi ilə mədəni təhsil mühitinin yaradılması, təhsilin məzmununun və təlim texnologiyalarının müasirləşdirilməsi, İKT-lərdən istifadə etməklə təlim-tərbiyə prosesinin forma və məzmun cəhətdən yeniləndirilməsi, xüsusilə öyrədənlərin peşəkarlıq səviyyəsinin fasiləsiz olaraq yüksəldilməsi, onların fəaliyyətinin təhsilin və təlimin yeniləndirilmiş məzmununa uyğunlaşdırılması üçün şəraitin yaradılması və pedaqoji işçilər üçün əlavə təhsilin məzmununun yeniləndirilməsi vacib amillərdəndir.

Yaxşı mütəxəsis olmaq üçün və zamanla ayaqlaşmaq üçün yalnız məktəbə getmək, yaxud ali təhsil almaq kifayət deyil, ibtidai təhsildən başlayaraq, insan həyatı boyu maraq dairəsini genişləndirərək, müasir informasiyaya malik olaraq, təhsilini artırmalıdır.

Ədəbiyyat

1. Aydın Kazımzadə, Azərbaycan müəllimi.- 2010.- 6 avqust.- s.2.
2. Mehdiyev Ramiz, Fəlsəfə. Dərs vəsaiti. Bakı, "Şərq-Qərb", 2010, 360 səh. Rusca ikinci nəşrindən tərcümə.
3. Firəduv İbrahimov, Rüşət Hüseynzadə. Pedaqogika: 2 cildə. I cild. – Bakı: Mütərcim, 2012, s.
4. Ramiz Əliyev, Azərbaycan müəllimi.- 2010.- 20 avqust.- s.4.

DOI: 10.36719/2663-4619/24.07.20/01/291-293

Yeganə Xanoğlan qızı Məmmədova

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti, müəllim
yeganememmedova.doc@gmail.com

MƏKTƏBƏQƏDƏR YAŞLI UŞAQLARIN TƏRBIYƏSİNDƏ OYUNCAQLARIN ROLU

Xülasə

Oyuncağın böyük pedaqoji əhəmiyyəti var. Uşaqların tərbiyəsində oyuncaqlar mühüm rol oynayır. Uşaqların fiziki, zehni, mənəvi, estetik və əmək tərbiyəsində oyuncaqlar əsas rol oynayır. Oyuncaqlar uşaqların həyatında olduğu kimi böyüklərin həyatında da dəyərlidir. Oyuncaqlar uşaqlara əşyaları idarə etməyi, harada və necə istifadə etməyi öyrədir. Uşaq oyuncaqlar vasitəsilə əşyaların xüsusiyyətləri ilə tanış olur. Oyuncaqların köməyi ilə valideynlər və müəllimlər uşaqların görmə imkanlarını genişləndirir, tərəkürlərini inkişaf etdirir və inkişaf etdirirlər.

Açar sözlər: məktəbəqədər, uşaqlar, tərbiyə

The role of toys in the education of preschool children

Summary

The toy has great pedagogical significance. Toys play an important role in the upbringing of children. Toys play a key role in the physical, mental, moral, aesthetic and labor education of children. Toys are just as valuable in the lives of adults as they are in the lives of children. Toys teach children to handle objects,

where and how to use them. The child gets acquainted with the properties of objects through toys. With the help of toys, parents and educators expand the range of children's vision, develop their thinking and imagination.

Key words: preschool, children, upbringing

Giriş

Oyuncaqlar uşaqları ətraf aləmi dərk etməsində, müstəqil fəaliyyət göstərməsində, nitqin, təfəkkürün inkişafında, dünyagörüşünün formalaşmasında mühüm yer tutur. Oyuncaq uşaqların fiziki, əqli, əxlaqi, estetik və əmək tərbiyəsində əsas rol oynayır. Böyüklərin həyatında məişət əşyaları nə qədər qiymətlidirsə uşaqların da həyatında oyuncaqlar bir o qədər qiymətlidir. Oyuncaqlar uşaqlarda əşyalarla davranmağı, onlardan harda və necə istifadə etməyi öyrənirlər.

Oyuncağın pedaqoji əhəmiyyəti böyükdür. Oyuncaqlar uşaqların tərbiyəsində mühüm rol oynayır. O, uşağın əlində oyuncaq, tərbiyəçi üçün isə mühüm tərbiyə vasitələrindən biridir. Uşaq oyuncaqla müxtəlif təcrübələr əldə edə bilir. Uşaq oyuncaq vasitəsilə əşyaların xassələri ilə yaxından tanış olur. Hər bir oyuncaq real həyatdakı əşyaları, insan və heyvanları əks etdirir. Oyuncaqların köməyi ilə valideynlər və tərbiyəçilər uşaqların görüş dairəsini genişləndirir, onların təfəkkür və təxəyyülünü inkişaf etdirirlər.

Oyuncaqların məzmunu tərbiyəvi xarakter daşmalıdır. Oyuncaq insan həyatını özündə əks etdirməlidir. Valideynlər uşağın oyuncaqdan istifadə etməsinə, özləri tərəfindən hazırlanmasına şərait yaratmalıdır.

Oyuncaq uşaqlar üçün xüsusi hazırlanmış bir əşyadır, o uşağın planını həyata keçirməsinə kömək edir. Oyuncaq elə olmalıdır ki, uşaq onunla fəal şəkildə məşğul olsun hərəkət etsin və oyunda öz rolunu oynaya bilsin. Bəzən elə olur ki, ən gözəl oyuncaq oyun planını həyata keçirməyə kömək etmir. Düzgün oyuncaqlar seçmək ciddi bir məsələdir. Məktəbəqədər uşaqlar üçün müxtəlif növ oyuncaqlar vardır. Oyuncaqları aşağıdakı kimi növlərə ayırmaq olar:

Obrazlı oyuncaqlar mahiyyət etibarını ilə müxtəlif olur. Ona görə də onlar müəyyən növlərə ayrılırlar. Canlıları əks etdirən oyuncaqlar obrazlı oyuncaqlar adlanır. Obrazlı oyuncaqlar icərisində Gəlincik əsas yer tutur.

Texniki oyuncaqlar məzmununa görə müxtəlif olur. Maşın, qaldırıcı kran, təyyarə, telefon, radio, kompyuter, fotoaparət və s. daxildir.

Konstruktiv oyuncaqlar sökülüb-yığılan oyuncaqlardır. Tikinti oyuncaqları uşaqlar üçün daha maraqlıdır. Belə oyuncaqlar uşaqlarda erkən yaşda texnikaya maraqlı tərbiyə etməklə yanaşı həm də onlarda təfəkkürün yaradıcılıq qabiliyyətini inkişaf etdirir.

Əyləncəli oyuncaqlar – bu oyuncaqlar gülüş yaradan oyuncaqlardır. Belə oyuncaqlara müxtəlif canlıların (insan, heyvan, quş) fiqurları daxildir. Onlar xalq yaradıcılığı ilə çox bağlıdır. Kiçik uşaqlar üçün bunlar çıxartdığı səs, göstərdikləri hərəkətlərə görə daha maraqlıdır. Bu tamaşa xarakteri daşıyır. Uşaqlar onlarla həvəslə oynayır, onların qeyri-adi hərəkətləri uşaqlarda gülüş doğurur.

Musiqili oyuncaqlar uşaqların estetik tərbiyəsində çox əhəmiyyətlidir. Bura daxildir: musiqi alətlərinin səslərini oyuncaqlar (şaxşaxlar, zınqırovlar, tütəklər)

Teatr oyuncaqları rəngarəng məzmunla malikdir. Onların əsas mahiyyəti nitqin, təfəkkürün inkişafı və estetik zövqün təşəkkülünə xidmət etməkdən ibarətdir. Həmin oyuncaqlardan kukla teatrlarında istifadə olunur.

Didaktik oyuncaqlar uşaqların sensor tərbiyəsində xüsusi yeri vardır. Bu oyuncaqlar uşaqlarda fikri yaradıcılıq qabiliyyətini inkişaf etdirir (Mursaqulova, Rüstəмова, 2012:402).

Oyuncaqlar vasitəsilə tərbiyəçilər uşaqlarda texnikaya maraqlı yaradır, yaradıcılığa həvəs oyadır. Obrazlı və didaktik əhəmiyyət kəsb edən oyuncaqlar isə uşaqların nitqini inkişaf etdirir, lüğət fondunu zənginləşdirir. Müxtəlif materiallardan düzəldilən oyuncaqlar tərbiyəvi əhəmiyyətinə görə müxtəlif növlər üzrə (mütəhərrikli. sensor, quraşdırma) fərqlənirlər. Müasir pedaqoji ədəbiyyatda oyuncaqlar istifadə müxtəliliyinə görə təsnif olunur:

- a) süjetli-obrazlı oyuncaqlar adamları, heyvanları, müxtəlif əşyaları əks etdirir;
- b) oyun üçün tikinti materialı, idman və müxtəlif hərəkətlər üçün oyuncaqlar;
- c) dekorativ kölgə və kukla teatru üçün personajlar, dramlaşdırma üçün kostyumlar, yolka oyuncaqları;
- ç) əyləncə üçün oyuncaqlar;
- d) musiqi səsləndirən oyuncaqlar;
- e) kompüter oyuncaqları.

Oyuncaqlardan qədim tarixə malik olan gəlincik tərbiyə prosesində xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Gəlincik insan obrazıdır. Gəlincik vasitəsilə uşaq insanların həyat və əmək tərzinə daxil olur, məişət münasibətlərini öyrənir. Tikinti materiallarına aid əşyalar quraşdırma oyununda özünəməxsus əhəmiyyət kəsb edir. Bütün bu

oyuncaqlar uşaqların təsəvvürlərini genişləndirir, təxəyyülünü inkişaf etdirir. Yumşaq materialdan düzəldilmiş heyvan oyuncaqları heyvanlara maraq və məhəbbət yaratmaq üçün çox faydalıdır.

Məktəbəqədər yaşlı uşaqların tərbiyəsində didaktik oyuncaqların olduqca böyük əhəmiyyəti vardır. Didaktik oyuncaqlar uşaqları rəng, forma, böyüklük və s. anlayışlarla tanış edir. Didaktik oyuncaqların növləri bunlardır:

- 1) hissələri ayrılan oyuncaqlar (matryoşkalar, kürəciklər, göbələklər və s.)
- 2) qurma üçün oyuncaqlar (həndəsi formalardan və ya rəngli kürəciklərdən ibarət olan mozaikalar);
- 3) stolüstü çap oyunları (loto, cüt şəkillər, kəsik şəkillər və kubiklər) (Həsənov, 2000:305).

Nəticə

Oyuncaqlar uşaq oyunun atributudur. Oyuncaqlar uşaqların ətraf almi dərk etməsində müstəqil fəaliyyət göstərməsində nitqin, təfəkkürün inkişafında dünyagörüşünü formalaşmasında mühüm yer tutur. Oyuncaq uşaqların fiziki, əqli, əxlaqi, estetik və əmək tərbiyəsində əsas rol oynayır. Oyuncaq insan həyatını özündə əks etdirməlidir. Oyuncaqlar milli kolariti milli hissələri özündə əks etdirməlidir.

Oyuncaqlar xüsusən güşələrdə, gigenik şəraitdə saxlanılır. Oyuncaqlar elə şəraitdə saxlanmalıdır ki, uşaqlar onlardan istədikləri vaxtlarda istifadə edə bilsinlər. Oyuncaqlar gigenik tələblərə uyğun materiallardan hazırlanmalıdır

Oyuncaqlar öz tiplərinə görə müxtəlif olur. Onlar materialına hazırlanma texnologiyasına görə fərqlənirlər. Lakin hər bir oyuncaq real həyatdakı əşyaları, insan və heyvanları əks etdirir. Oyuncaqların düzgün seçilməsi əxlaqi keyfiyyətlərin-yoldaşlıq, dostluq, əməkdaşlıq və s. inkişafına şərait yaradır.

Ədəbiyyat

1. Mursaqulova R., Rüstəmov N. Məktəbəqədər pedaqogika Bakı: ADPU, 2012.
2. Həsənov A.M. Məktəbəqədər pedaqogika. Bakı: Nasir, 2000.
3. Болотина Л.Р. Дошкольная педагогика. Москва: Академический Проект Культура, 2005.

DOI: 10.36719/2663-4619/24.07.20/01/293-295

Xəfayət Müzəffər qızı Əliyeva

Naxçıvan Dövlət Universiteti, müəllim
aliyevaxafayat@gmail.com

MÖVLANƏ CƏLALƏDDİN RUMİNİN YARADICILIGINDA ÖZÜNÜTƏRBIYƏ MƏSƏLƏLƏRİ

Xülasə

Azərbaycan məktəb və pedaqoji fikrinin inkişafı tarixində Mövlanə Cəlaləddin Ruminin özünütərbiyə ilə bağlı fikirlərinə, görüşlərinə və ideyalarına zəruri ehtiyac duyulur. Məqalədə tədqiqatçı Mövlanə Cəlaləddin Rumi yaradıcılığında mənəvi-əxlaqi kamilliyə və insani davranışa çağırışı, əxlaqi keyfiyyətlərin təbliğini özünütərbiyə mövqeyindən təhlil və təsvir etmişdir. Cəlaləddin Rumi özünütərbiyə məsələlərində səbirli olmağı, təvazökar olmağı, sirri saxlamağı bacarmağı mənəvi keyfiyyət kimi dəyərləndirir.

Açar sözlər: *Mövlanə Cəlaləddin Rumi, nəfsi öldürmək, mənəvi tərbiyə, özünütərbiyə, səbr, kamil insan*

Self-discipline issues in Mawlana Jalaladdin Rumi's creativity

Summary

Necessary need is felt for the Mawlana Jalaladdin Rumi's thoughts, views and ideas related to self-discipline in the development history of Azerbaijani school and pedagogical thought. In the article, the researcher has analyzed and described the call for spiritual-moral perfectionism and humane attitude, the popularization of moral qualities in Mawlana Jalaladdin Rumi's creativity from self-discipline point of view. Jalaladdin Rumi evaluates being patient, being modest, being able to keep a secret as moral characteristics in his self-discipline issues.

Key words: *Mawlana Jalaladdin Rumi, to kill one's desire, spiritual education, self-discipline, patience, ideal human*

Giriş

Şərqi irfan sahibi, düşüncə tərzi ilə öz oxucusunu heyətdə qoyan Mövlanə Cəlaləddin Rumi özünütərbiyə məsələlərinə həm şəxsi həyatında, həm də yaradıcılığında böyük önəm vermiş və təlim, tərbiyə

məsələsinə ciddi yanaşmışdır. Ruminin düşüncəsinə görə insan ömrünün sonuna kimi tərbiyə almalı, inkişaf etməli və kamilləşməlidir. Bu mənada, “Məsnəvi” və “Fihî ma fih” kimi adlı traktatlarında insanın mənəvi dünyasını zənginləşdirəcək hekayələr öz əksini tapmışdır.

Mövlana yaradıcılığının mayasını təşkil edən məsələlərdən biri də özünütərbiyədir. Aydın olur ki, özünütərbiyə prosesi heç də hamı tərəfindən anlaşılan bir proses deyildir. Bunun üçün insan bəzi mənəvi keyfiyyətlərə sahib olmalıdır. Əgər insanda mənəviyyat olmasa özünütərbiyə prosesi baş tuta bilməz. Mövlana yaradıcılığında özünütərbiyəni insanın nadanlıqdan kamilliyə doğru keçdiyi yol kimi təqdim edir.

Mövlana yazır ki, özünütərbiyə hər yaşda mümkündür. Deməli, insan nə qədər oxuyarsa, bir o qədər mənəvi dünyası inkişaf edər, mənəvi dünyası da bir o qədər dəyişər. İnsan anadan olan gündən ölümünə qədər təkamül yolu keçir və bu yolda onun mənəvi ehtiyacları maddi ehtiyaclarını üstələyir. Mənəvi aclıq isə insanı axtarışa sövq edir. İnsan yaşadığı cəmiyyətdə mənəvi axtarır və bu axtarış onun mənəvi tərbiyəsinə öz təsirini göstərir.

Özünütərbiyə prosesinə şəxsiyyətin mən və məni ilə mübarizəsi də demək olar. Şəxsiyyət özündəki çatışmazlıqlar, yaxud mənfi xüsusiyyətləri dərk etməyi bacarmasa yəni özünü tənqid edə bilməsə, bu proses mümkünsüz olar. Müəyyən həyat yolu keçmiş insanların təcrübəsi özünü təkmilləşdirən insana böyük köməklik göstərir. Həmçinin şəxsiyyətin bu mənada özü ilə mübarizəsində başqa vasitələrdən istifadə olunmalıdır.

Özünütərbiyədə müsbət nəticə əldə etmək üçün mənəviyyata yönəlmək bu baxımdan vacibdir. Mövlananın yaradıcılığında özünütərbiyənin əsas istiqaməti insanın ilk öncə özündə nəfsani hisləri tərbiyə etməsidir. Buraya qida, əyləncə, içki və s. daxildir. Ona görə insanın ruhunun təmizlənməsində aclığın təsiri böyükdür. Çox yemək insanın sağlamlığına ziyan verdiyi kimi mənəvi yüksəlişinə pis təsir edir. İnsan əgər ilk öncə bu cür nəfsani hislərini tərbiyə etsə, onun mənəvi tərbiyə yolçuluğu daha rahat baş tutur. Rumi əsərlərində mənəvi aləminin dərinliklərini, təvazökarlığı, mənəvi qidalanmanı açıq-aydın dildə oxucusuna çatdırır. Böyük mütəfəkkir yazır ki, nəfslə ağıl daim biri-biriylə mübarizə aparır. İnsan ağılın dediklərini dinləyərsə, xoşbəxt olar, heyvani nəfsinə uyarsa bədbəxt olar. Çünki ağıl insanı vicdani rahatlığa, nəfs isə uçuruma aparır, onu düşüncəsiz, duyğusuz bir varlığa çevirir. Təbii ki, nəfslə mübarizə aparmaq üçün insan bu iki zidd anlayışların fərqi olmalıdır. Əgər insan başını dünya işlərinə qarışdırarsa, nəfs ağıla qalib gəlmiş olar. Mövlanaya görə nəfsə qalib gəlmək dar görüşlü insan üçün olduqca çətin məsələdir. “Nəfsini öldürüb, onun sözünü dinləmədikdə edəcəyin yalnızlıqlara görə heç kimdən üzr istəməyə məcbur olmazsan” (1, səh.201). Çünki insanı rəzil edən nəfsidir. Nəfsi həbs etməkləzəmdir, onu sərbəst buraxmaq olmaz. Əgər nəfsə qalib gəlmək istəyiriksə onunla savaşımalı, ona məğlub olmamalıyıq. Yoxsa, onun tələlərinə qarşı çıxmaq çətin məsələdir. Nəfs insanın ən böyük düşmənidir. İnsanı doğru yoldan uzaqlaşdıran, onu yalnız əməllərə sürükləyən nəfsidir. Mövlana kiçik yaşlarından nəfsini öldürsə də öz sözüylə desək riyazəti, yəni ruhi məşğulluğu tərk etməmiş və nəfsin hiyləsindən daim ehtiyat etmişdir.

İnsan nəfsə qalib gəlmək, öz ruhunu tərbiyə edib saflaşdırmaq üçün böyük müharibə dediyi xəlvətə çəkilməlidir. Rumi özü də nəfsani hisləri tamamilən tərk etmək üçün xəlvətə çəkilmişdir. O həftələrcə qapalı otaqda az bir qida ilə kifayətlənərək Allaha ibadətlə məşğul olmuş, mənəvi gerçəkliyə çatmağa çalışmışdır.

Cəlaləddin Rumi yaradıcılığının leytmotivini təşkil edən humanizmdir, o, insanları humanizmə səsləyir. Hamını mehriban olmağa, hətta düşmənə qarşı belə xoşniyyət olmağa çağırır. Kin-küdrəti yox edib, əfv etməyi məsləhət edir. “İsa peyğəmbərdən soruşurlar: Ey Allahın ruhu, bu dünyada və o biri dünyada ən böyük və çətin olan şey nədir? O belə cavab verir: Allahın qəzabıdır?. Yenə sual etdilər: Ondən qurtulmanın çarəsi nədir? Buyurdu ki: Qəzəbləndiyin zaman hirsinə qalib gəlmək” (2, səh.370). Əgər qəlbini kiçik də olsa kin düşübsə onu dərhal dəf etmək lazımdır. Əks təqdirdə o bütün ruha yayılır və qəlbə hökm edər. Bağışlamaq böyük bir məziyyətdir. Allah bağışlayanları sevər. Mövlana isə belə buyurur: “Əgər sən bir yoldaşında hansısa qüsuru görsən, bilməlisən ki, o qüsür səndə də vardır. İnsan insanın aynasıdır. Sən onda özünü görürsən. Belə ki, mömin möminin aynasıdır” (2, səh.44).

Mövlana yaradıcılığında digər bir özünütərbiyə amili səbrdir. “Qəm və kədərdən qurtulmağın açarı səbrdir. Narahatlıqdan uzaqlaş və sakit ol. Hər şeyin əlacı pəhrizdir. Düşüncə və məntiq pəhrizi et ki, canın qüvvətlənə bilsin. Qaşınmaq qotura əlac deyil, sadəcə qaşını artırır” (3, səh.36). İnsan sonsuz səbr sayəsində müdrikləşər və həyata fərqi bir bucaqdan baxar. Səbr edən insan dözümlü olur, möhkəm olur. Səbr insanın özünütərbiyə yolunda apardığı ən böyük mübarizədir. İnsan qəmli zamanlarında belə nikbin olmalıdır. Səbr bütün kədərləri qəlbədən silib atar. Nəfslə mübarizə etməyən, başına gələn bəlalara səbr göstərməyən zəfər qazana bilməz. Səbr bütün dərdlərin ən güclü dərmanıdır. Onu heç bir həb və ya dərman əvəz edə bilməz. Üzüntü və kədərin verdiyi çöküşdə belə bir yüksəliş vardır. Bu iztirablara qarşı dözümlülük və mətanətlik göstərmək gərəkdir ki, səbrin bəhrəsini görə biləsən.

Özünütərbiyə anlayışı təsəvvüf termini olan süluk kəlməsi ilə üst-üstə düşür. Süluk- “Mürşidi kamilin rəhbərliyində Allaha qovuşmağa çıxılan və hər kəsin istedadı daxilində məqam və vəzifələrə çatdığı mənəvi

yolçuluq deyə tərif edilir” (4, səh.89). İnsan anadan olandan ölənə kimi mənəvi bir yolçuluqdadır. Seyrüsülükün özünə xas qaydaları vardır. Mövlanaya görə bu mənəvi yolçuluqda yaş xüsusiyyəti əsas amillərdəndir. Gənc yaşda insanın mənəvi tərbiyəsi həm daha yaxşı nəticələr verir, həm də daha asan olar. Çünki mənəviyyatlı gənc ətrafı üçün tərbiyə daşıyıcısıdır və onun öyrətmək imkanları genişdir. İnsan yaşa dolduqca mənəvi tərbiyə işi çətinləşir. Bir tərəfdən insanın yaşla əlaqəli psixi vəziyyəti və sağlamlığının geriləməsi, digər tərəfdən bəzi yaşlı nəsil nümayəndələrinin özlərindəki mənfi xüsusiyyətləri xarakterə çevrilib və özləri üçün doğru bilmələridir. Sülükün özünə məxsus qaydaları vardır. Salikin (yəni mənəvi yolçuluğa çıxan kəs) bir çox vəzifələri yerinə yetirməsi vacibdir. Məsələn, sirrini saxlamağı bilməli, heç kimə yük olmamalı; mənəvi xüsusiyyətlərini gizləməli, qabiliyyətlərini göstərməməli; kamilləşdikcə daha təvazökar olmalıdır. Təbii ki, bütün bu sadalananlar insanın tərbiyəsinə müsbət təsirini göstərmiş olur. Mövlananın məsnəvilərinə nəzər saldıqca görürük ki, bu bərdə çoxlu sayda hekayələr öz əksini tapmışdır. “Həzrəti Peyğəmbər buyurmuşdur: hər kim sirrini gizlədərsə, arzusuna daha tez çatır. Toxum torpaq altında gizli qalıb bostanın yaşıllaşmasına səbəb olar” (1, səh16). Ruminin yaradıcılığının hər bir misrası insanın kamilləşməsinə bir vəsilədir. “Min il oxusam da, bir gün məndən: “Nələri bilirsən?” –soruşanlara: “Sadəcə öz həddimi bilirəm” – deyərəm (5, səh.259). Bu misralardan açıq-aydın Mövlananın kamillik uğrunda əziyyətli və o qədər də gözəl mənəvi yol keçməli olan insana dərin mənə kəsb edən tövsiyələr verdiyini görürük.

Sonda belə nəticəyə gəlirik ki, Mövlana Cəlaləddin Rumi yaradıcılığı əxlaq, insanın özü ilə, insanlarla və ümumilikdə bütün canlı aləmlə münasibət və davranışlarını ehtiva edən dəyərlər toplusudur. Cəlaləddin Ruminin mənəvi-əxlaqi kamilliyə və insani davranışa çağırışı, əxlaqi keyfiyyətlərin təbliği məsələlərini ən müasir mənada ictimai hüquq bərabərliyi mövqeyindən təhlil və təsvir etmiş, ictimai həyat haqqındakı fikirləri Azərbaycan və ümumən Şərqdə yeni bir cığır salmışdır.

Ədəbiyyat

1. Mesnevi (Tərcümə edən Tahirul -Mevlevi). İstanbul - 2013, 1029 səh.
2. Fihi Ma Fih (Mevlananın konuşma sohbetləri. Çeviren Cemal Aydın). İstanbul- 2015, 376 səh.
3. Mesneviden seçmələr. İstanbul-2012, 224 səh.
4. Vüslət aşiqlərinə Eşq Ümmanı. Mövlana Ethem Cebecioğlu (Azərbaycan dilinə tərcümə edən Eldəniz Salmanov). Bakı-2013, 198 səh.
5. Mövlana Cəlaləddin Rumi. Məsnəvi. Seçmələr (Azərbaycan dilinə tərcümə edən Azad Yaşar). Bakı-2013. 287 səh.

DOI: 10.36719/2663-4619/24.07.20/01/295-300

Анна Григорьевна Барткулашвили
abartkulashvili@bk.ru

О РОЛИ МОНОЛОГИЧЕСКОЙ РЕЧИ, КАК МЕТОДЕ ИЗУЧЕНИЯ И РАЗВИТИЯ РУССКОГО ЯЗЫКА

Резюме

Актуальность статьи обусловлена возросшим интересом к изучению русского языка, как международного. В статье раскрыты особенности развития навыков моно речи посредством выявления текстообразующих возможностей лексических и грамматических категорий. Цель состоит в том, чтобы при помощи упражнений, ролевых игры и т.д. вовлечь студентов в мероприятия, соответствующие их интересам и языковому уровню, обеспечив при этом связь предлагаемых заданий с их будущей профессиональной деятельностью.

Ключевые слова: монолог, текст, речевые игры, анализ, Эссе

Summary

The relevance of the article is due to the increased interest in the study of the Russian language as an international one. The article reveals the features of the development of mono speech skills by identifying the text-forming capabilities of lexical and grammatical categories. The goal is that through exercises, role play, etc. to involve students in activities that correspond to their interests and language level, while ensuring the connection of the proposed tasks with their future professional activities.

Key words: monologue, text, speech games, analysis, essays

Введение

Спрос на русский язык с точки зрения поиска работы, перспектив в бизнесе, изучения культуры и литературы, образования, военно-технического сотрудничества и политологии огромен, так как, выполняя функцию общения, он по-прежнему обеспечивает надежные контакты с мировой цивилизацией, предоставляя народам возможность получения самой разнообразной информации, обеспечивая единство с мировым сообществом. Повышенный интерес к изучению русского языка проявляется как устойчивая тенденция во многих странах всех континентов. Взаимовлияние и взаимообогащение культур посредством языка - непереносимое условие роста культуры народа в целом и каждой отдельной личности.

Сложность социально-политической обстановки, радикальные перемены во всех сферах жизнедеятельности современного общества, ситуации на почве межнациональных отношений предопределяют необходимость качественно новых подходов к языковой политике и проблемам обучения русскому языку. В развитии интеграционных процессов на постсоветском пространстве большую роль играет языковая образовательная политика.

Русский язык с его мировым престижем в настоящее время выполняет функцию языка-посредника потому, что исторически сложилась языковая ситуация, в которой русский язык выполнял и выполняет функцию приобщения многих народов к мировой цивилизации и культуре.

Участвуя в процессах языковой глобализации, русский язык был и остается языком межнационального общения. На нем создаются важнейшие всемирные сделки и соглашения, проводятся различные международные заседания и научные конференции, что определяет его значимость в современном мире.

Хотелось бы сказать несколько слов о месте русского языка в Азербайджане. Русский язык не является государственным в Азербайджане, но де-факто это второй язык, язык общения, разговорный язык. В настоящее время в связи с потребностью в квалифицированных специалистах, способных вступать в коммуникативном общении, большую значимость приобретает умение высказывать свою точку зрения, доносить ее до слушателей, аргументировать свое высказывание.

Следует отметить, что очень часто в Азербайджане, особенно в Баку, при устройстве на работу требуется знание русского языка, открывающего большие возможности для изучения своей специальности, поэтому русский язык становится очень необходимым и интерес к нему растёт из года в год. В настоящее время в Азербайджане русский язык функционирует как средство общения, он необходим для реализации межгосударственных связей на различных уровнях, и в пределах республики он функционирует во взаимосвязи с государственным языком на условии равноправного сосуществования, что юридически закреплено.

Проблемы

Состояние русского языка вызывает в последнее время серьезную обеспокоенность как профессионалов, так и простых граждан. Тревожит использование в речи слов-паразитов, засоренность языка, ограниченность словарного запаса. Все большее недовольство и даже раздражение вызывает засилье иностранных слов, значение которых люди подчас даже точно не понимают. К сожалению, практически не работают на закрепление норм использования русского языка в профессиональной деятельности и профессиональные стандарты.

Проблемы в процессе изучения русского языка связаны с особенностями фонетического, грамматического и лексического уровня языка и возникают в области различий с другими языками. Как известно, в разных языках в силу специфики национального языкового сознания слова нередко соединяются по-разному. В изучаемый язык студенты, не носители языка, пытаются перенести характеристики, которые свойственны их родному языку. Молодые люди, выросшие в нерусской языковой среде, испытывают большие затруднения при обучении в вузе. Недостаточное знание русского языка часто приводит к тому, что учащиеся объединяются по национальному признаку, избегая контактов с русскоговорящими студентами. Для неязычных студентов занятия по русскому языку и культуре речи — способ приобщения к другой, отличной от их этнической, культуре, т. е. средство аккультурации. Для повышения эффективности учебного процесса необходимо учитывать разные способы приобщения к культуре и, соответственно, к языку.

Таким образом, занятия по русскому языку и культуре речи — возрастает с каждым годом и требует разработки новых программ с учетом особенностей контингента обучаемых.

Несмотря на активную разработку всяких программ, связанных с обучением русскому языку, перед педагогами вузов стоят более сложные, чем прежде, задачи. Они диктуют

необходимость пересмотра и внесения в современную систему образования новых методов и средств воздействия.

Существует проблема несоответствия между культурными представлениями разных народов о тех или иных предметах и явлениях реальности, которые обозначены эквивалентными словами этих языков. Слово как единица языка соотносится с обозначаемым предметом или явлением реального мира. Однако в различных культурах это соответствие может быть разным, поскольку разными могут быть и сами эти предметы или явления, и культурные представления о них. В любой культуре присутствуют специфические культурные значения, закрепленные в языке, моральных нормах, убеждениях, особенностях поведения и т.д.

В этой статье мне хотелось осветить тему обучения монологической речи на начальном этапе изучения русского языка как иностранного, ибо изучение русского языка не всегда продвигается так, как мы этого хотим. Язык усваивается во время естественного общения, организатором и участником которого является преподаватель.

Фактически понятием "язык" мы обозначаем целый комплекс - языков культуры, независимая от человека и культуры система, которую люди используют в результате соглашения как средство коммуникации.

Любой язык – бесценное национальное достояние, воплотившее национальный склад ума, самобытность внутреннего мира, психологии, философии народа, неповторимость его исторического пути.

Литература, музыка, опера, балет, театр, кинематограф, цирк, изобразительное искусство, архитектура, дизайн, художественная фотография, – всё это получает признание и за рубежом лишь благодаря пониманию языка. В любом языке отражается менталитет народа, обычаи, мораль и национальный характер.

Современное состояние методики преподавания русского языка как иностранного характеризуется продолжающимся поиском и утверждением новых подходов к обучению иностранных студентов: на смену целям формирования навыков и умений, необходимых преимущественно для учебной коммуникации, приходит задача подготовки к реальному общению с представителями других культур в бытовой и профессиональной сфере.

На русском языке иностранные студенты изучают речевой и поведенческий этикет, который необходим для успешного ведения коммуникации. На этапе предвузовской подготовки необходимо вводить «этикетные коммуникемы, поскольку они определяют самобытность языка, правила общения между носителями языка. Становясь полноценным участником общения, иностранный студент постигает чужую и становится проводником своей национальной культуры. Интегрируясь в другую культуру посредством языка, он приобретает качественно новый тип идентичности.

Важно изучение русской идиоматики в сопоставлении с идиоматикой языков обучаемых. Знание пословиц, поговорок, фразеологизмов позволяет не только адекватно воспринимать и использовать их в коммуникации, но и постичь особенности образного представления русских о мире.

Как правило, наиболее сложным аспектом для студентов, решивших изучать русский, оказалась грамматика этого языка. . Русский – язык совсем не из легких, его грамматика на самом деле очень сложная, что подтверждают студенты факультета русского языка и литературы различных университетов, и это не мешает им восхищаться русским языком.

«И в экономических, и в дипломатических международных отношениях знание русского языка уже начало играть немаловажную роль. И что русский язык незаменим в таких секторах, как туризм, внешняя торговля и экономика, набирающая обороты», -говорят студенты -иностранцы.

Существует проблема воздействия интенсивности и направленности миграционных потоков на язык и культуру и в общенациональном плане, и в плане культуры подрастающего поколения. Это чрезвычайно важная проблема не только в нашей стране, но и в странах, которые испытывают на себе все последствия миграционных волн. Проблема настолько многогранна, что требует специальных исследований, государственного регулирования и международных соглашений.

Традиционные методы обучения связаны с введением нетрадиционных форм занятий и коммуникативной направленностью современных образовательных технологий. Даже молчание само по себе может быть средством коммуникации, передавая информацию по эмоциональному накалу или долготе паузы. Но все же наилучшим средством коммуникации, т. е. передачи информации, является человеческая речь- исторически сложившаяся форма общения людей, и всестороннее развитие их невозможно без вербальной коммуникации. Ведь любая мысль формируясь, облекается в форму речи. И сегодня первое место среди методов обучения русскому языку как иностранному принадлежит коммуникативному методу, целью которого является развитие

у учащихся умений решать коммуникативные задачи средствами иностранного языка, свободно общаться с его носителями. Коммуникация- основа жизни человека.

Образование не может быть законченным, если студент не может самостоятельно изложить полученные знания. Ведь кто ясно излагает, тот ясно мыслит.

Могу смело сказать, что во многих вузах отмечается слабое владение студентами русской устной и письменной речью, хотя русский язык часто является языком получаемой ими специальности. Практика по выявлению уровня владения студентами русской устной и письменной речью свидетельствуют о том, что речь студентов бедна, невыразительна, однообразна. Студенты затрудняются в выборе лексических средств, не знают многих грамматических правил, не могут грамотно составить предложения не только в письменной, но и в устной форме.

Понятно, что не носители языка, приступая к изучению русского языка, оказываются в сложной и даже стрессовой ситуации. Полностью меняется окружение, языковая среда, необходимо принимать во внимание и психологическую, социальную, культурную адаптацию, привыкание к новым условиям жизни. Все это способствует снижению коммуникативной активности. Методика преподавания русского как иностранного, учитывая все эти факторы, с первых дней направляет обучение на развитие коммуникативной компетенции. То есть весь грамматический материал осваивается на фоне реальных речевых ситуаций, в которых он мог бы применяться.

Я бы сказала, что много ещё неисследованных методов в этом направлении. Так, например, не выявлены лексические и грамматические требования, предъявляемые к текстам, предлагаемым студентам в процессе обучения русскому языку, еще не создана система обучения профессиональной речи студентов в условиях двуязычия.

Переход к вузовскому обучению порой сложен не только для носителей языка, но и для преподавателя. Сложность состоит, во-первых, в том, что в составе одной группы могут находиться студенты различных национальностей, а значит с разной монологической речью, и здесь традиционная система обучения не может справиться с возникающими проблемами. Преподаватель вынужден как-то объяснять урок, выискивая свои собственные методы. Во-вторых, очень часто, я думаю, со мной согласятся многие, учащиеся школы приходит в вуз совершенно не подготовленными. То есть мы, педагоги, иногда вынуждены с ними повторять школьную программу. Я бы сказала, многие даже не знают буквы русского алфавита. Особенно остро стоит эта проблема для студентов из отдаленных высокогорных районов.

И вновь вся ответственность на педагога. Также очень часто наблюдается такая ситуация, когда тот или иной педагог разрабатывает какой-либо метод обучения, возможно очень даже эффективный, но руководство вуза, должна признаться, часто некомпетентное в данном вопросе, (больше занято административными проблемами) не поддерживает преподавателя, не создаёт условия для его совершенствования и дальнейшего развития.

Перечисление всех трудностей, связанных с обучением русскому языку, займёт много времени, и я хотела бы обратить внимание наших педагогов на монологическую речь, как на метод и предмет исследования на данном этапе совершенствования устной речи. К этому методу, как к самому эффективному для изучения неродного языка, я пришла из собственного опыта преподавания грузинского и русского языков в вузах.

Актуальность

Актуальность данного метода состоит в творческом использовании совершенствования монологической речи студентов именно на начальном этапе изучения языка, когда закладываются основы коммуникативных навыков, которые непременно понадобятся студентам на протяжении всего их учебного процесса.

Монологической является научная, деловая, во многом публицистическая речь, обычно от первого лица, чаще не рассчитанная на ответную реакцию другого лица. Для монолога нужна специально организованная ситуация, определенная аудитория, должны быть подготовлены слушающие.

Другой вариант специальной организации монолога - письменная речь. Когда человек пишет, его никто не перебивает, не собьет с толку, не смутит. И потому люди, которые не решаются сообщить свою мысль адресату непосредственно, прибегают именно к жанру письменного монолога, чтобы без помех изложить свои непростые мысли, например, про любовь, разлуку или какие-то другие сложные и тайные обстоятельства.

Различают два основных типа монолога. Первый, когда монологическая речь представляет собой процесс целенаправленного, сознательного обращения к слушателю и характерна, прежде всего, для устной формы книжной речи: устная научная речь (лекция или доклад), судебная речь и устная

публичная речь. Наиболее полное развитие монолог получил в художественной речи. Устная монологическая речь зависит и от того, какие задачи ставит перед собой говорящий и в какой вид конкретной деятельности включена эта развернутая устная речь. Монолог должен быть закончен с помощью специальных фраз и заключения. По своей языковой и структурно-композиционной организации монологическая речь гораздо сложнее, чем другие виды речи.

Второй тип - монолог с самим собой, когда речь не направлена непосредственному слушателю и не рассчитана на ответную реакцию собеседника. (Внутренний монолог)

Монолог – организованный вид речи, продукт индивидуального построения, предполагающий продолжительное высказывание одного лица, обращенное к аудитории. Процесс обучения монологическому общению должен быть направлен на поиск новых методов, стимулирующих студентов к порождению монологического высказывания. Монологическая речь – относительно развернутый вид речи, при котором сравнительно мало используется неречевая информация, получаемая из ситуации разговора.

При обучении монологу следует выделить четыре основные методические задачи, а именно:

- научить выражать законченную мысль, имеющую коммуникативную направленность;
- научить развертывать мысль, пояснять ее;
- научить рассуждать, сопоставлять, обобщать;
- научить высказываться достаточно нормативно.

Решение всех этих задач проходит в два этапа. Первый – овладение основами монологической речи и формирование. Второй – совершенствование монологических умений. Необходимо иметь в виду и учитывать то, что уже на первом этапе монологическая речь должна быть логична и завершена по смыслу.

Основная функция монологического высказывания состоит в непрерывном изложении мыслей говорящим, обращенным к одному или нескольким лицам. Это могут быть монологические высказывания в виде рассказов по картине, пересказа текста в форме выражения своего мнения по поводу прочитанного, увиденного или услышанного на русском языке. Можно использовать отдельные шуточные рассказы или анекдоты. Всё это воспринимается на слух, затем пересказывается своими словами.

Монологическое высказывание рассматривается как компонент процесса общения любого уровня – парного, группового, массового. Это означает, что любое монологическое высказывание монологично по своей природе, всегда кому-то адресовано, даже если этот адресат – сам говорящий, хотя его виды весьма специфичны. Понятно при этом, что материал должен содержать интересную информацию, быть построен на уже изученных речевых оборотах и не должен содержать сложных синтаксических и стилистических конструкций, а тем более новых слов.

Хочу отметить также, что при составлении монологической речи на основе прочитанного текста, студенты могут использовать отдельные словосочетания, а не целые предложения. То есть, в процессе обучения монологической речи, следует использовать сокращение сложных предложений до простых, составлять прямые или косвенные вопросы для пересказа текста.

Самостоятельно изложить мысль может лишь монологическая речь, поскольку именно она дисциплинирует мышление, способствуя умению логически мыслить и строить своё высказывание таким образом, чтобы довести мысли до слушателя.

Люди, не владеющие монологической речью, не только не умеют строить высказывания, но и не понимают написанного в форме монолога. Если же учесть, что вся научная литература написана в форме монолога, то понятно, как важно научиться пользоваться этой формой. Методика обучения монологической речи должна строиться на основе последовательного введения в учебный процесс разноструктурных типов монологов.

Речевая единица любого уровня обладает присущими ей трудностями овладения: для уровня слов и словосочетаний – это морфологические трудности (хотя и разного плана), для уровня фраз – синтаксические, для уровней сверхфразового единства и текста – логико-синтаксические.

В условиях изучения русского языка как иностранного можно говорить о разных уровнях формирования монологической речи в зависимости от творчества и самостоятельности, которые проявляет студент. Монологическая речь, произвольна и самостоятельна в отличие от диалогической, где замысел может быть «навязан» партнёром. В монологе речь характеризуется своей развернутостью, стремлением широко охватить тематическое содержание высказывания, наличием распространенных конструкций, их грамматической оформленностью, логичностью и законченностью мыслей.

С точки зрения лингвистики монологическая речь характеризуется использованием предложений с разной структурой, многосоставных и полных с усложненным синтаксисом, с наличием слов-обращений, риторических вопросов, привлекающих внимание аудиторий, клише, слов-связок, передающих последовательность высказывания.

Всякий монолог является словесным воспроизведением знаний, а всякое словесное воспроизведение знаний требует всё больше словесной импровизации. Практически все упражнения по развитию культуры речи направлены на превращение речи студентов в монологическую, логически связную речь.

Практика показывает, что в условиях обучения вне языковой среды именно этот метод является эффективным, ибо индивидуально речевой опыт формируется в результате речевой практики не механическим заучиванием самих текстов, а самостоятельным оформлением своего высказывания мыслей с помощью средств, заложенных в тексте. И этим текстам даётся особое значение, как носителям информации для монологической речи при условии несовершенного владения ею.

Лингвистические особенности монологической речи: монолог-описание, монолог- повествование, монолог-рассуждение.

Монолог-описание- использование прилагательных, сложные предложения, разветвленная структура.

Монолог-повествование - это повествовательные предложения, слова, отражающие категорию времени и места, согласование времен, логико-композиционная структура

Монолог-рассуждение - наличие тезисов и аргументов, репродукция – полная и частичная, трансформация которая выражается в том, что студент может заменить действующее лицо

Одним из путей формирования коммуникативных умений является обращение к текстам, представляющим информативную и коммуникативную значимость. Текст служит основой понимания изучаемых явлений языка и средством соединения теории с практикой в изучении языка и обучении речи. Именно в тексте «все средства языка становятся значимыми, обусловленными, объединенными в определенную систему.

Студенты же должны уметь без предварительной подготовки передавать содержание текста, высказывая отношение к, описываемым в тексте, фактам. Мы формируем умения монологической речи, то есть умение логически последовательно, связано, достаточно полно, мотивированно, правильно в языковом отношении, творчески пользоваться языковыми средствами для выражения мысли при говорении.

Излишне говорить, что текстовой материал при этом должен быть интересным, увлекательным и содержательным, дающим стимул для его обсуждения и передачи. Следует также учитывать языковую сложность текста. В связи с этим, то есть с опорой на текст, этапами обучения монологической речи выделяются следующие группы.

Ответы к тексту, передача основного содержания его, восстановление текста в логической последовательности, продолжение истории рассказа.

Всё это позволяет развить и совершенствовать монологическую речь для усвоения языка на коммуникативном уровне.

Монологическая речь — рассуждение, это устное представление, объяснение, подтверждение какой-либо мысли. Рассуждение состоит из нескольких частей: первая часть — тезис, то есть идея, которую необходимо логически доказать или опровергнуть; следующая часть — аргументация высказанной мысли, доказательства, аргументы, подкрепляемые примерами; последняя часть представляет собой заключение, вывод.

Задача педагога состоит в том, чтобы создать условия практического овладения языком для каждого студента, выбрать соответствующие методы обучения, подобрав нужные стратегии к обучению монологической речи, позволяющие студенту проявить активность, высказать точку зрения.

Литературы

- 1.И.Л Фомина. Методы и формы монологической речи.2013.стр22
- 2.В.Н.Владимирова.Обучение речи на основе текст.2000.стр 92-95
- 3.Дмитриева Д.Д. Моделирование процесса обучения русскому языку, как иностранному. Стр.32
- 4.Добронецкая И.А.Формирование навыков русской монологической речи учащихся начальных классов азербайджанской школы.1983г. стр 33-34
- 5.Т.А.Ладыженский методика развития речи на уроках русского зыка.Москва,статья 2стр.
- 6.Шкаников А.С.Учебно-речевые игры на уроках русского языка, как средство активизации речи на начальном этапе обучения русскому языку. Москва, 2011. стр. 92-93

XARİCİ DİLİN TƏDRİSİNDƏ İSTİFADƏ OLUNAN METODLAR

Xülasə

Xarici dilin tədrisində dilin necə öyrənilməsi həmişə müzakirə mövzusu olmuşdur. Bu səbəblə bir çox fərqli metod inkişaf etdirilmiş və istifadə edilmişdir. Xarici dilin tədrisində istifadə olunan metodlar adətən istifadə edilən bir metodun yararsızlığını və ya çatışmazlıqlarını örtmək üçün ortaya çıxmış və bu səylər xarici dilin daha yaxşı tədris olunmasına öz töhfəsini vermişdir. Bu metodları tədris prosesində effektiv şəkildə tətbiq etmək üçün metodların əsas prinsiplərini, hədəflərini, xüsusiyyətlərini və çatışmazlıqlarını bilmək lazımdır. Xarici dilin tədrisində mövcud olan metodların müxtəlifliyi xarici dilin hansı dil qrupuna aid olmasına əsasən seçilir. Hər bir dilin özünün sintaktik, morfoloji və fonetik xüsusiyyətləri olduğu üçün xarici dil kimi tədris ediləcək bütün dillərin öz tədris metodları olmalıdır.

Açar sözlər: *xarici dilin tədrisi, xarici dilin tədrisi metodları, əsas prinsipləri, istifadə xüsusiyyətləri, hədəfləri*

The methods used in foreign language teaching Summary

In foreign language teaching how to learn a language has always been discussion topic. Therefore a lot of different methods have been developed and used. The methods used in foreign language teaching have arisen to cover the uselessness or shortcomings of a method commonly used, and these efforts have contributed to better foreign language teaching. In order to apply these methods effectively in the teaching process, it is necessary to know the main principles, goals, features and shortcomings of the methods. The variety of methods available in foreign language teaching is selected based on which language group the foreign language belongs to.

As each language has its own syntactic, morphological and phonetic features, all languages to be taught as a foreign language must have their own teaching methods.

Key words: *Foreign language teaching, foreign language teaching methods, main principles, features of usage, goals*

Giriş

Tələbəni təhsil məqsədlərinə tez və etibarlı şəkildə çatdıracaq tədris elementləri dil tədrisində istifadə olunan metodlardır. Bu günə qədər bir çox təlim və tədris metodu inkişaf etdirilsə də, real baxımdan kifayət qədər və ideal bir metodun mövcudluğu haqqında danışmaq mümkün deyil. Xarici dilin tədrisi üçün xarici dilin metodlarını bilmək və yeni metodların işlənilməsi vacib məsələlərdəndir.

Xarici dilin tədrisində istifadə olunan metod tədrisin nəzəri əsaslarını müəyyənləşdirir (Cook, G. 2010:12). Bu səbəblə istifadə olunan metodların əsas prinsiplərini, məhdudiyyətlərini, istifadə qaydalarını və xüsusiyyətlərini bilmək lazımdır. Xarici dilin tədrisi metodikaları haqqında müxtəlif mənbələr olmasına baxmayaraq, metodlar haqqında natamam fikirlər mövcuddur.

Tədqiqat işinin məqsədi müxtəlif mənbələrdə xarici dilin tədrisi metodikalarının "əsas prinsipləri, istifadə xüsusiyyətləri və metodların tənqidi" haqqında məlumatları təhlil etmək və əlaqəli başlıqların fərqlərini, çatışmazlıqlarını və uyğunsuzluqlarını müəyyənləşdirməkdir.

Xarici dilin tədrisində istifadə olunan yeni metodlar, adətən istifadə edilən bir metodun çatışmazlıqlarını örtmək üçün meydana çıxmış və yaranan alternativ metodlar dilin daha yaxşı tədris olunmasına öz töhfəsini vermişdir. Avropa Şurasının Müasir Dillər İdarəsi tərəfindən qəbul edilmiş və geniş istifadə olunan xarici dillərin tədris metodları bunlardır:

- ✓ Qrammatika-Tərcümə metodu (Grammar-Translation Method)
- ✓ Birbaşa metod (Direct Method)
- ✓ Təbii metod (Natural Method)
- ✓ Audio-lingvistik metod (Audio-Lingual Method)
- ✓ Koqnitiv-Kod metodu (Cognitive-Code Method)
- ✓ Kommunikativ metod (Communicative Method)
- ✓ Seçim metodu (Eclectic Method)

Bu metodlardan başqa xarici dil tədrisində az rast gəlinən və alternativ olaraq istifadə olunan digər metodlar aşağıdakılardır:

- ✓ Təklif metodu (Suggestopedia)
- ✓ Məsləhətçi (Qrup) Dil Tədris metodu (Community Language Learning)
- ✓ Səssizlik metodu (The Silent Way)
- ✓ Ümumi fiziki cavab metodu (Total Physical Response)
- ✓ Audio-vizual metod (Audiovisual Method)
- ✓ Tapşırığa əsaslanan metod (Task-Based Method)
- ✓ Məzmunə əsaslanan metod (Content-Based Method)

1. *Qrammatika-Tərcümə metodu (Grammar-Translation Method)*

Metodun əsaslandığı xüsusi bir öyrənmə nəzəriyyəsi yoxdur. Daha çox rasionallıq təhlil və müqayisəli araşdırmalara yönəlmişdir. (Howatt, A.P., & Smith, R., 2014:75). Bu metod hələ də Azərbaycan universitetlərinin ərəb və fars bölmələrində istifadə olunur.

1.1. *Qrammatika-Tərcümə metodunun istifadəsi xüsusiyyətləri*

Qrammatik tərcümə metodu ilə dil tədrisində induksiya istifadə olunaraq, əvvəlcə öyrədilən mətnlərdə qrammatik nümunələrə üstünlük verilir. Tədris irəlilədikcə daha geniş qrammatik izahlar verilir. Bu metodun əsas məqsədi dil qaydalarını öyrətmək və bu qaydalar vasitəsilə düzgün tərcümə edə bilməkdir.

Metodun tətbiq olunduğu tədris mühitində istifadə olunan ilkin dil öyrənmənin ana dilidir. Ancaq dərslər zamanı ana dili və xarici dil birlikdə istifadə olunur. İki dildə müqayisə apararaq, bütün səviyyələrdə məlumatlar qaynaq dildən hədəf dilinə və hədəf dildən qaynaq dilə çevrilir (Richards, J.C., & Rodgers, T.S., 2014:18). Əsas məqsəd dillər arasındakı tərcümənin dəqiqliyidir.

2. *Birbaşa metod (Direct Method)*

Birbaşa metodda, öyrənilən dil və həyat arasında birbaşa əlaqə qurulduğu üçün dili öyrənərkən ana dilindən istifadə edilmədən birbaşa öyrədilir. Dinləmə, danışmaq, oxu və yazı bacarıqlarının inkişafı ilə bağlı fikirlər bu metodla irəli sürülmüşdür.

Birbaşa metodun istifadəsi xüsusiyyətləri aşağıdakılardır:

✓ Birbaşa metodda tədris üsulu hədəflənən dili dinləmək, danışmaq, yazmaq və oxumaqdır. İlk altı həftədə kitab istifadəsi yoxdur. Bunun səbəbi, öyrədilən dilin tələffüzü və orfoqrafiya arasındakı fərqlərin öyrənmə zamanı çətinlik yaratmasına səbəb olmasıdır (Demi Larsen-Freeman, D., & Anderson, M. 2011: 197).

✓ Qrammatika-tərcümə metodundan fərqli olaraq, qaydaları öyrəndikdən mətnin qrammatik qaydalara riayət olunmasından daha çox kontekstə uyğun verilməsi vacibdir. Metoddan istifadə edən müəllim ya hədəf dilini ana dilində izah etməli, ya da hədəf dilini çox yaxşı bilməlidir.

3. *Təbii metod (Natural Method)*

Təbii metodun istifadəsi xüsusiyyətləri aşağıdakılardır:

✓ Bu metodda dil öyrəndikdən eşitdiyi sözün və ya ifadənin mənasını bilmədiyi və ya başa düşmədiyi halda eşitdiklərini təkrarlaması və təqlid etməsi xahiş olunur. Tələbə öyrənərkən fəal olmalı və ana dilində olduğu kimi səhvlərindən asılı olmayaraq bacardığı qədər danışaraq öyrənməlidir (Cook, G. 2010:47).

✓ Müəllim, tələbənin buraxdığı səhvləri dərhal düzəltməlidir və nəticədə bu da səhvin düzgün şəkildə tələbənin zehində yerləşməsinə səbəb olur. Xarici dilin tələffüz xüsusiyyətləri ucadan oxumaqla düzgün şəkilləndirilir.

4. *Audio-lingvistik metod (Audio-Lingual Method)*

Dilçi William Moulton (1961) "Avropa və Amerika Dilçilik elmində dəyişikliklər" adlı əsərində bu metodun prinsiplərini sadalayır:

- Dil nitqdir, yazı deyil.
- Dil bir sıra vərmişlərdir.
- Dillər bir-birindən fərqlidir. (Cook, G. 2010: 42).

Audio-lingvistik metodunun istifadəsi xüsusiyyətləri bunlardır:

Bu metodda hədəflənən dilin quruluşu və yeni sözlər dialoq vasitəsilə öyrədilir. Dərslər, dərslər mətnləri, nümunələr həmişə müəyyən bir dialoq vasitəsilə başlayır. Bu dialoqlar bəzən müəllimlərin, bəzən cihazların və şagirdlərin köməyi ilə əvvəlcə xarla, sonra qruplarla və nəhayət özləri tərəfindən fərdi təkrarlanaraq deyilir. (Norton, B. 2011: 215). Burada əvvəlcə tədris olunan dilin quruluşunu göstərən cümlələr öyrədilir.

5. *Koqnitiv-kodlaşma metodu (Cognitive-Code Method)*

Koqnitiv öyrənmə metodunu digər metodlardan fərqləndirən cəhət odur ki, xarici dildə yeni məlumatlar ötürülərkən, köhnə məlumatlar yeni mənalarla saxlanılır. Koqnitiv metodun prinsiplərini qısaca aşağıdakı kimi sıralamaq olar:

- ✓ Dil məhsuldar və kommunikativ sistemlərin cəmidir (Richards, J.C., & Rodgers, T.S., 2014: 172).

✓ Qrammatika qaydaları induksiya və deduksiya yolu ilə öyrədilməlidir.

Koqnitiv metodun istifadəsi xüsusiyyətləri aşağıdakılardır:

✓ Bu metodda mexaniki olaraq öyrənmək əvəzinə, öyrənmə aktiv yaddaş vasitəsilə və təqlid yaradan üsullarla həyata keçirilir.

✓ Bütün dörd əsas bacarıqlar eyni dərəcədə vacibdir və tələffüzlə öyrədilir.

✓ Səhvlər, şagirdin motivasiyasını pozamamaq şərti ilə izah olunur.

✓ Tədris vasitəsi olaraq, mümkün olan dərslər, audiovizual və digər vasitələrdən istifadə olunur. (Richards, J.C., & Rodgers, T.S., 2014: 46).

6. *Kommunikativ metod (Communicative Method)*

Koqnitiv metod nəzəriyyəsinin əsası dillə bağlı əsas mental əməliyyatların qarşılıqlı əlaqəsini düzgün qrammatik cümlələrlə ifadə etməkdir. Kommunikativ metod nəzəriyyəsi isə, digər tərəfdən belə bir fikrin doğru olmadığını və dildə ünsiyyəti və mədəniyyəti birləşdirən daha ümumi bir nəzəriyyənin bir hissəsi kimi xarakterizə olunur. Dilin ünsiyyət vasitəsi olduğu nəzəriyyəsiyəndən başlayan bu metodda hədəf, ünsiyyət qabiliyyətini inkişaf etdirməkdir.

6.1. *Kommunikativ metodun istifadəsi xüsusiyyəti*

✓ Tədris elmi tələbə mərkəzində aparıldığı üçün dərslər materialları, tədris mühiti və fəaliyyətlər tələbə üçün xüsusi olaraq hazırlanmalıdır. Bu üsulu tətbiq edəcək müəllim həm hədəf dilini, həm də şagirdlərin ana dilini yaxşı bilməlidir. (Larsen-Freeman, D., & Anderson, M., 2011: 147).

7. *Seçim metodu (Eclectic Method)*

Seçim metodu bir metod yox, bir neçə metod seçmək üsuludur. Bu metodda müəllim dil tədrisi metodlarının ən yaxşı və faydalı tərəflərini seçir və onlardan öz məqsədləri üçün istifadə edir (Howatt, A.P., & Smith, R., 2014:80).

Seçmə metodunun istifadəsi xüsusiyyətləri aşağıdakılardır:

✓ İlk olaraq şagirdin təlim ehtiyacları müəyyənləşdirilir və nəticələrə görə tədris planı müəyyənləşdirilir.

✓ Təlim dili hədəf dilidir, lakin lazım olduqda ana dilində istifadə olunur.

Nəticə

Bu araşdırmada, fərqli mənbələrdə və digər mənbələrə uyğun olmayan, natamam və ya yetərli olmayan ən çox yayılmış xarici dilin tədrisi metodları haqqında məlumatlar araşdırılmışdır. Xarici dil tədrisində istifadə olunan metodlar hədəf dilini yüksək səviyyədə öyrətmək üçün seçilməlidir.

Metodların uğurlu olması üçün istifadə xüsusiyyətlərindən əlavə, auditoriyanın fərdi xüsusiyyətlərini, təhsilin aparıldığı mühitdə danışq dilini, iqtisadi və sosial vəziyyət və s. kimi bəzi amilləri nəzərə alaraq metodun istifadə xüsusiyyətlərini bir-biri ilə uyğunlaşdırmaq lazımdır.

Qərb dillərini öyrətmək üçün xarici dil tədris metodları qərb tədqiqatçıları tərəfindən hazırlanmışdır. Dillərin mənşəyini nəzərə alaraq, Hind-Avropa dil ailəsindən kənar dillər üçün xüsusi tədris metodları hazırlanmamışdır. Fasiləsiz inkişaf və bəşəriyyətlə birlikdə dəyişən dilin vahid və stasionar bir şəkildə öyrədilməsi mümkün deyil. Bu səbəbdən tədrisdə istifadə ediləcək metodlar bu dəyişikliklərə uyğunlaşmalı və davamlı inkişafda olmalıdırlar.

Ədəbiyyat

1. Cook, G. 2010. Translation in Language Teaching – An Argument for Reassessment. Oxford: Oxford University Press.
2. Howatt, A.P., & Smith, R. (2014). The history of teaching English as a foreign language, from a British and European perspective. Language & History, 57 (1), 75-95.
3. Larsen-Freeman, D., & Anderson, M. (2011). Techniques and Principles in Language Teaching. Oxford: Oxford University Press.
4. Norton, B. 2011. 'Identity' in J.Simpson, (ed.). Routledge Handbook of Applied Linguistics. Oxford: Routledge.
5. Richards, J.C., & Rodgers, T.S. (2014). Approaches and Methods in Language Teaching. Cambridge: Cambridge University Press
6. Sentralbyrå, S. (2014). Share of English teachers with different degrees of qualifications. In Competency profile in primary education. Oslo: Statistisk sentralbyrå.

GÖRKƏMLİ MAARİFÇİ ƏLİQULU QƏMKÜSARIN MƏNZUM HEKAYƏLƏR VƏ DƏYƏNƏKLƏRİNDƏKİ TƏRBİYƏ MƏSƏLƏLƏRİNİN PEDAQOJİ FİKİR TARİXİNDƏ ƏHƏMİYYƏTİ

Xülasə

Məqalədə gizli imzaları ilə məşhur olan "Xədimi-darı", "O plitələr", "Sumurq", "Qəmbərqulu", "Cuvallağı bəy", "Daqunuszadə" və digərləri ilə tanınan Əliqulu Qamküsardan bəhs olunur. Qeyd olunur ki, karyerasının ilk günündən ömrünün sonuna qədər Əliqulu Qamkyusar "həm səhnədə, həm sənətdə, həm də həyatda din xadimlərinə qarşı idi". Gamküsarın bütün yaradıcılığı Azərbaycan xalqını milli azadlığa və müstəqilliyə çağırırdı. Azərbaycan xalqını, mədəniyyətini, pedaqoji düşüncə tarixini, elmini yüksək zirvələrə qaldıran Əliqulu Qamkyusarın əsərləri milli sərvətdir.

Açar sözlər: Təlim-tərbiyə, pedaqoji fikir, mənzum hekayələr, dəyənəklər, xalq

The importance of educational issues of verse stories and dayanaks (poetic samples) by the great enlightener Aligulu Gamküsar in the history of pedagogical thought

Summary

The article explores Aligulu Gamküsar known with secret pseudonyms such as "Khadimi-millet", «O taylı», «Sumurgh», «Gambargulu», «Juvellaghi bey», «Daghyunuszade» etc. It is mentioned that from the first day of his career until the end of his life Aligulu Gamküsar was "the adversary of the clergy, both on stage, in art and in life". Throughout his activity Aligulu Gamküsar's main mission was to call the people of Azerbaijan to national freedom and independence.

Key words: education, pedagogical thought, verse stories, dayanak, people

Giriş

Ölkəmizdə aparılan pedaqoji tədqiqatların bir qismi Azərbaycanda təhsilin, təlimin və tərbiyənin mahiyyət, məzmun, məqsəd və vəzifələrini özündə əks etdirsə də, digər bir qismi isə pedaqoji fikir tariximizin mahiyyət, məzmun, məqsəd və vəzifələrinə həsr olunur. Hər iki istiqamət üzrə aparılan tədqiqatlarda azərbaycançılıq ideyalarının yetişən nəsillərə təlqin olunması ən vacib şərtlərdəndir. Bunun üçün ölkəmizdə pedaqoji kontekstdə aparılan tədqiqatlar içərisində pedaqoji fikir tarixini özündə əks etdirən mövzular önə çəkilməlidir. Hansı ki, bu mövzular milli-mənəvi və ümumbəşəri dəyərləri özündə əks etdirən və yetişən nəslin şəxsiyyətyönümlülük səviyyəsini yüksəltməyə xidmət edən mövzulardır. Təsadüfi deyil ki, "Təhsil Haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu"nda "...milli-mənəvi və ümumbəşəri dəyərləri qoruyan və inkişaf etdirən, geniş dünyagörüşünə malik olan, təşəbbüsləri və yenilikləri qiymətləndirməyi bacaran, nəzəri və praktiki biliklərə yiyələnən, müasir təfəkkürlü və rəqabət qabiliyyətli mütəxəssis-kadrlar hazırlamaq" [1, s. 286] ümdə vəzifələr kimi qarşıya qoyulur.

Əliqulu Qəmküsarın pedaqoji fikir tariximizdəki ən mühüm xidmətlərindən biri onun maarifçiliyidir. Mənzum hekayələrində, felyetonlarında və təhlilə cəlb etdiyimiz dəyənəkləri də xalqı qəflət yuxusundan ayıldan, nadanlıqdan uzaqlaşdıran, dini fanatizmin acı nəticələrindən xilas edən və xalqın maariflənməsini özündə əks etdirən əsərləridir. Ə.Qəmküsarın dini fanatizmə qarşı çıxması savadsız mollaları, riyakar axundları, əməkçi xalqın nümayəndələrini, kasıbları, avamları, dini xürafatla, onların sərt qaydaları ilə aldaraq pullarını, mal-dövlətlərini əllərindən alan din xadimlərini ifşa etməsi, onun maarifçiliyinin ən əsas tərkib hissələrindən biri kimi qiymətləndirilməlidir.

Əliqulu Qəmküsarın mənzum hekayələri və dəyənəkləri həm öz dövrünün, həm də ondan sonrakı ədəbi mühitin nadir incilərindən olmaqla çox mühüm təlim-tərbiyəvi əhəmiyyətə malikdir. Belə nümunələr o dövrün yetişən nəslin nümayəndələrinin əxlaqının saflaşdırılmasına xidmət etdiyi kimi pedaqoji fikir tariximizi də zənginləşdirən nümunələrdəndir.

Əliqulu Qəmküsarın mənzum hekayələri və dəyənəkləri Azərbaycan ədəbiyyatı tarixində dəyərli mövqə tutduğu kimi, Azərbaycan pedaqoji fikir tarixini zənginləşdirən dəyərli tərbiyə örnəkləridir.

Əliqulu Qəmküsarın yaradıcılığında mənzum hekayələr xüsusi yer tutur. Məlum olduğu kimi, mənzum hekayələr poetik dillə ifadə olunan hekayələr kimi nəzərdə tutulur. Hansı ki, poetik dillə nəql olunan bu hekayələr çox mühüm tərbiyəvi mahiyyət kəsb edir. Görkəmli şairimiz Nizami Gəncəvinin mənzum hekayələri öz dövrünün ziddiyyətlərini özündə əks etdirməklə yanaşı bu ziddiyyətlərin, nöqsanların və

çatışmamazlıqların həlli ilə bağlı şairin tərbiyəvi fikirlərini, Nizamidən sonrakı ədiblərin də yaradıcılığında öz əksini tapır. Nizami Gəncəvinin əziz xələfləri kimi Seyid Əzim Şirvani və Qasım bəy Zakir öz yaradıcılıqlarında mənzum hekayələrə geniş yer vermişlər. Onlardan sonra mənzum hekayələrə müraciət edən ədiblərimizdən biri də Əliqulu Qəmküsardır. Əliqulu Qəmküsarin mənzum hekayələrinin hamısı demək olar ki pedaqoji ideyalarla zəngindir. Onun mənzum hekayələrinin əsas motivi insanları qəflət yuxusundan ayılmaq, nadanlıığı tənqid etmək, cəmiyyətə yaxşı və pisi anlatmaq məqsədini güdür. Əliqulu Qəmküsar mənzum hekayələrinin bir qisminə ad qoymasa da, bir qismini müxtəlif adlarla adlandırmışdır. Onun seçilmiş əsərləri sırasında yer alan mənzum hekayələrindən biri “Üç dostluq” adlanır. Əliqulu Qəmküsarin bu mənzum hekayəsinin qəhrəmanları yalançılıqda ittiham olunurlar. Molla və onun iki dostu məhkəmədə yalançı şahidlər qismində ifadə verirlər. Lakin məhkəmə araşdırmalarına görə onların hər üçünün yalan danışdıqları üzə çıxır. Molla və hər iki dostu yalan ifadə verdikləri üçün zindana salınırlar. Zindanda ağır həyat tərzini keçirən dostlar zindan başına şikayət edirlər. Xahiş edirlər ki, onların ağsaqqal olduqlarını, məsum qoca adamlar olduqlarını nəzərə alaraq onları azad etsinlər. Zindan başı ağsaqqal qocaların hər üçünün xahişini yerinə yetirərək prokurora məktub yazır. Prokuror məktubu alır, üç ağsaqqal dostun halına yanır. Prokurora çatan məktubda zindanbaşı onların halını belə təsvir edirdi:

Bir də insaf deyil bu ağsaqqal
 Kişilər burda ta ola paimal.
 Onlara yaxşı bir məqam gərək,
 Çünki pıranə ehtiram gərək.
 Çox qaranlıqdı, yerləri dardı,
 Yanlarında böyük qəmir vardı,
 İzin ver ya dəyişdirək yerini,
 Ya qataq ayrı-ayrı hər birini.
 Yalı-koppalı belə ağappaq,
 Kəsləri eyləmək bu cür dusdaq,
 Hansı dinə, təriqətə yaraşar.
 Harda bir zülm beylə həddən aşar.
 Buraxaq qoy çıxıb dolansınlar,
 Kölgə yerlərdə daldalansınlar [2, s.71].

Məktubu alan prokuror pıranə qocaların bu hallarına yana-yana fikirləşdiyi bir zamanda mollanın dostlarından biri zindanda onlara üzünün qaşındığının və hənəsinin vaxtının keçdiyini söyləyir. Hər üçünün buna ehtiyacı olduğu üçün nəzarətçiyə pul verib bazardan onlar üçün hənə almasını xahiş edir. Nəzarətçi bazardan hənə alıb mollaya və onun dostlarına verir. Başının tükləri, bığları və saqqaları dümağ ağaran dostlar qara hənəni başlarına, bığlarına və saqqallarına çəkirlər. Hənənin rəngi dostları 30 yaş cavan göstərir. Elə bu zaman onların halına yanan prokuror zindana gəlib onların yatdığı kameraya baş çəkib onlara, yəni pıranə qocalara köməklik göstərmək istəyir. Kameraya daxil olan prokuror pıranə qocaları yox, ağ saçlı, ağ saqqallı qocaları yox, qara saçlı, qara bığlı, qara saqqallı cavanları görür. Bu mənzərəni Əliqulu Qəmküsar belə təsvir edir:

Qapısın taki açdılar qəmirin,
 Gördülər üç nəfər qarasaqqal,
 Buları birdən etdi istiqbal.
 Üçü də diskinib çəkildi geri,
 Sonra birdən təpildilər içəri.
 Diqqətilən dolandılar bir də,
 Qoca yox, gördülər həman yerdə
 Üçü də ortabab cavan kişidi,
 Ucaboy, şəstli, pəhləvan kişidi.

Bu mənzərəni seyr edən prokuror zindanbaşına acıqlanır və bərk əsəbləşərək onu cavan adamların kamerasına niyə gətirdiklərin soruşur. Çasıb qalan zindanbaşı nə edəcəyini bilmir. Əliqulu Qəmküsar bunu belə təsvir eləyir:

Nazdiratel görəndə bu halı,
 Rəngi qaçdı pozuldu əhvalı.
 Əlbəəl çaşdı, lap itirdi özünü,
 Dili çəpləşdi anlamırdı sözü.

Fövri baxdı prokrorun üzünə,
Çaldı birdən iki əlli dizinə.
Dedi ey vay, yaman günə düşdüm.

Mənzum hekayədən göründüyü kimi, təsvir olunan hadisənin iki motivi vardır: Hadisənin birinci motivi molla dostlarının məhkəmədə yalan ifadə verdikləri üçün həbs olunaraq zindana düşmələri, ikinci motivi isə zindanda, yəni həbsxanada onların özlərini xina ilə boyayaraq pis vəziyyətə düşmələri və ifşa olmalarıdır. Hər iki halda yazıçının ciddi satirik yanaşmaları özünü daha qabarıq göstərir. Azərbaycan məktəb və pedaqoji fikir tarixini zənginləşdirən bu mənzum hekayə bir neçə cəhətdən mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Birinci, cəhəti ondan ibarətdir ki, yetişən nəslin nümayəndələri ötən əsrin ilk illərində baş verən ictimai-siyasi hadisələrlə tanış olur və qiymətləndirirlər. İkincisi, mənzum hekayədə təsvir olunan hadisələrin iştirakçıları olan molla və onun dostlarının cəmiyyətə zidd olan, düzlüyə və doğruluğa qarşı yönələn hərəkətləri yetişən nəslin nümayəndələri tərəfindən qınaq obyektinə çevrilir.

Mənzum hekayələr, həm də dəyənəklər islam dəyərlərinə zidd olan zərərli alətləri tənqid atəşinə tutan yalançı mollaları, axundları, bir sözlə din xadimlərinin savadsızlığının, fırıldaqçı olmalarını ifşa edən tərbiyə örnəkləri kimi pedaqoji fikir tariximizi zənginləşdirən bədii yaradıcılıq nümunələridir.

Əliqulu Qəmküsarın yaradıcılığında dəyənəklər geniş yer tutur. Azərbaycan ədəbi və pedaqoji fikir tarixini zənginləşdirən dəyənəklər tərbiyəvi mahiyyət kəsb etməklə dövrün ictimai, iqtisadi və siyasi problemlərinin həllinə təkan verən bu problemin yaranmasını, eləcə də bu problemi yaranları satirik dillə tənqid edən yeni bir janrdır. Əslində özünəməxsus janr yaradan və bu janr vasitəsilə zəhmətkeş xalqın müdafiəsinə qalxan, kasıbları incidən, əməkçi insanların haqqını yeyən işbazları, xalqı aldadan mollaları, rühaniləri tənqid hədəfinə çevirən Əliqulu Qəmküsar Azərbaycan pedaqoji fikir tarixi üçün də yeni qızıl səhifə yaratmışdır. Bu qızıl səhifədə yer alan dəyənəklər əsasən 4 misralıq poetik nümunələrdir. Hansı ki, bu poetik nümunələrin hər biri satira yönümlü olmaqla dövrün ziddiyyətlərini, ictimai mühitin ziddiyyətlərini, rühanilərin camaatı aldadan hərəkətlərini, mollaların savadsızlığını, nadan və cahil insanların əməllərini tənqid edir. Əliqulu Qəmküsarın bu dəyənəkləri, yəni 4 misradan ibarət olan dəyənəkləri “Molla Nəsrəddin” jurnalının səhifələrində öz əksini tapmışdır. Əliqulu Qəmküsarın ilk tədqiqatçısı Lətif Hüseynzadə həmin dəyənəklərin bir qismini toplayaraq 1959-cu ildə Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatında çap etdirdiyi “Əliqulu Qəmküsarın seçilmiş əsərləri” [2] adlı kitabına daxil etmişdir. Lətif Hüseynzadənin bu kitabına daxil etdiyi 4 misralıq dəyənəklərin sayı 21 dənədir. Bunları dördlük dəyənəklərdə adlandırmaq olar. Lətif Hüseynzadə adı çəkilən kitabına 4 misralıq dəyənəklərlə yanaşı, bir 6 misralıq, bir də 12 misralıq dəyənəkləri daxil etmişdir. Görünür Əliqulu Qəmküsar 4 misralıq dəyənəklərlə yanaşı, 6 misralıq, 8 misralıq və 12 misralıq dəyənəklər də yaratmışdır. Əliqulu Qəmküsarın seçilmiş əsərlərinə daxil edilən bu dəyənəklərin pedaqoji fikir tariximiz üçün dəyərli olduğunu nəzərə alaraq onların bir qisminin təhlilə cəlb edilməsini məqsəduyğun hesab etdik.

“Molla Nəsrəddin” jurnalının 25 dekabr 1917-ci il 26 sayılı buraxılışında çap olunan dəyənəklərdən göründüyü kimi, Əliqulu Qəmküsarın vətənpərvərliyi öz xalqını birliyə çağıran çılğın vətənpərvərlikdir. Hansı ki, bu örnək vətənpərvərlik pedaqoji fikir tariximizi zənginləşdirməyə xidmət göstərən bir amil kimi dəyərləndirilməlidir. Çünki pedaqogika tarixi ilə bağlı olan belə vətənpərvərlik nümunələrini gələcək nəslin nümayəndələri öz xalqının bu örnək vətənpərvərliyini örnək bir tərbiyə nümunəsi kimi qəbul edəcəklər.

“Molla Nəsrəddin” jurnalının 16 mart 1917-ci il tarixli 6-cı nömrəsində yer alan dəyənəklərin pedaqoji ideyalarla zəngin olduğunu görmək çətin deyil. Bu dəyənəkdən göründüyü kimi, İranda fars şovnizminə xidmət edən adamların iç üzünü açmaq üçün çalışan siyasi xadimlərimizin çağırışına məhəl qoymayanlar tənqid atəşinə tutulmuşlar. O zamanlar fars şovnizmi türk soylu din xadimlərini ələ alaraq onlara cənnəti vəd etməklə bir qismini özlərinə yaxınlaşdırmışlar. Şah rejiminin iç üzünü açıldıqdan sonra Əliqulu Qəmküsar da onlara öz sözünü deməyə başlamışdır. Şair şah rejimini bir başa tənqid atəşinə tutmasa da öz dəyənəyini işə salaraq əsil həqiqəti xalqa çatdırmağa müyəssər olmuşdur. Bir neçə dəyənəyində həmin məsələyə toxunan Əliqulu Qəmküsar 4 misralıq dəyənəklə siyasi gedişlərə Azərbaycan xalqına qarşı olan açıq və gizli siyasi təsirlərə öz münasibətini bildirmişdir. Bu xüsusda bir dəyənəyində deyir:

Xüliqan olma, quzum, fikrini bir islah et,
İstəmə bir bu qədər qəlbədən İran şahın.
Payımal olsa da qanuni-əsasi yenidən,
Genə müşkül yetirə canə sənin dilxahın[2, s. 87].

“Molla Nəsrəddin” jurnalının 27 iyun 1911-ci il 27-ci sayında dərc olunan bu dəyənəkdən göründüyü kimi, İranda baş verən siyasi olaylara öz münasibətini Naxçıvanda bildirən Əliqulu Qəmküsar öz xalqına, öz

vətəninə olan məhəbbətini də gizlətmir. Hətta şah rejimini sevənlərə, şahın taxtı-tacına meyl edənlərə satirik dillə, öz dəyənəyi ilə təsir göstərməyə çalışır. O, sanki bütün şah sevənlərə bildirmək istəyirdi ki, Azərbaycan xalqının birliyinə heç bir şah siyasəti köməklik göstərə bilməz. Azərbaycan xalqının birliyi onun vətənpərvərliyində, yurdsevərliyində, millətsevərliyindədir. Bu xüsusda öz dəyənəyini işə salan Əliqulu Qəmküsar şah sevənləri aşağıdakı şəkildə tənqid atəşinə tutur:

Gərəkdir şahsevənlər daima bir şah sevsinlər,
Nəinki binədayə rəhm edib, allah sevsinlər.
Deyirlər haqq ilə nəhaqqı onlar qanmayır əsla,
Gərək bir qandıran olsun, olub agah, sevsinlər [2, s. 91].

Əliqulu Qəmküsarın dəyənəklərində yetişən nəslin əxlaqının saflaşdırılması ilə bağlı fikirlər də vardır. Hansı ki, bu fikirlər içərisində uşaqların tərbiyəsi, onların təbiətini korlaya biləcək adamlara qarşı mübarizə aparmaq geniş yer tutur. Yeri gəlmişkən demək lazımdır ki, hələ XIII əsrdə Nəsirəddin Tusi uşaqların tərbiyəsi ilə bağlı göstərilən amillərin nəzərə alınmasına xüsusi diqqət yetirməyi məsləhət görürdü. Tusi göstərirdi ki, tərbiyənin birinci şərti budur ki, uşağı onun təbiətini korlaya biləcək adamlarla və şeylərlə oturub-durmağa, oynamağa qoymayasan, çünki uşaq nəfsi sadə olar, ətrafdakıların xasiyyəti tez götürər.

Uşağı mehribanlıq və məhəbbət doğuran kəramətlərlə tərbiyə etmək lazımdır, xüsusilə ağıla, şüura, idraka təsir edən başa salmaq yolu ilə; pul vermək, şirnikləndirmək, əsil-nəsəbə aid olan şeylərlə yox.

Bundan sonra adət-ənənə, davranış qaydaları, dini vəzifələri öyrətmək, onları yerinə yetirməyə təhrik etmək, tabe olmadıqda tənbeh vermək, xeyirli işləri onun yanında tərifləmək, zərərli şeyləri isə pisləmək məsləhətdir. Onda yaxşı bir hərəkət baş verdikdə həvəsləndirib artırmaq, kiçik bir nöqsan gördükdə isə danlayıb qarşısını almaq lazımdır [2, s. 168]. Əliqulu Qəmküsar sələflərdən gələn bu ideyaları əsas götürərək yaşadığı mühitdə uşaqların əxlaqına təsir göstərən bəd əməllərə qarşı tərbiyəvi fikirlər irəli sürür. Bu fikirlər içərisində yetişən nəsli elm oxumağa çağırmaq, təhsilli olmağa istiqamətləndirmək əsas yer tutur. Çünki Əliqulu Qəmküsarın yaşadığı dövrdə əgər rühanilər yetişən nəslin nümayəndələrini dini fanatizmi qəbul etməyə istiqamətləndirirdilərsə, bəzi qüvvələr onları qumarxanalara cəlb edirdilər. Bunları gören Əliqulu Qəmküsar öz dəyənəklərini işə salaraq həmin qüvvələrə qarşı mübarizə aparırdı. O, bir dəyənəyində bu xüsusda belə deyirdi:

Özgələr dərs oxuyur, alimi-fərzanə olur,
Özünə, millətinə qövli-həkimanə olur,
Sütudent olsa biri leyk bizim millətdə,
Ya qumarbaz, ya piyan, ya da ki, divanə olur[2, s. 88].

“Molla Nəsrəddin” jurnalının 3 fevral 1913-cü il 4-cü sayında nəşr olunan, Əliqulu Qəmküsarın ürək ağrısı ilə qələmə aldığı bu misralarda yetişən nəslin əxlaqının saflaşdırılmasına xidmət edən öyüdlər, nəsihətlər kimi səslənən fikirlər ən güclü pedaqoji ideyalar kimi diqqəti cəlb edir. Əliqulu Qəmküsar açıq, aydın göstərir ki, başqa millətlər təhsil alır, elm öyrənir, alim olur, həkim olur, özünə, xalqına, millətinə xidmət edir. Bizim millətdən biri bu yolu tutan kimi hələ tələbə olarkən bəzi qüvvələr onu öz yolundan sapdırır, qumara, içkiyə sövq edir. Burada Əliqulu Qəmküsarın əsas məqsədi yetişən nəslin nümayəndələrinin lap kiçik yaşdan düzgün tərbiyə olunmasıdır. Ədib yazırdı ki, gərək hər bir valideyn öz uşaqlarını kiçik yaşlardan tərbiyə etsin. Onları spirtli içkilərdən, qumardan və digər zərərli adətlərdən uzaq tutsunlar. Bu ideyalar Nəsirəddin Tusidən gəlir. Başqa sözlə desək, Əliqulu Qəmküsarın bu ideyaları, dəyənəklərdə Tusinin “Əxlaqi-Nasiri” ideyaları ilə həmahəng səslənir. Nəsirəddin Tusi XIII əsrdə yazırdı ki, uşaqlarda pis adətlərə, bəd əməllərə nifrət yaratmaq lazımdır. Uşaq inkişafın ilk anlarında çoxlu səhvlərə yol verər, qəbahətli iş görər, çox zaman yalançı, paxıl, oğru, xəbərçi, tərs və inadkar olar, füzulluq eyləyər, dediyindən əl çəkməz, başqalarını da zərərli və xoşagəlməz iş tutmağa vadar edər, sonra isə tənbeh və tərbiyə yaşsı keçər.

Deməli, uşağı körpəlikdən tərbiyə etmək lazımdır. Sonra dərs öyrətməyə, təlimə başlarlar, hikmətli kəlamlar, tərbiyəvi şeirlər əzbərlədirlər ki, öyrətmək istədikləri şeylər yadında qalsın, mənasını unutmasın. Əvvəl “rəcəz”, sonra “qəsidsə” oxudurlar. Eşq, şərəb, şəhvət və ehtiras tərənnüm edən qəzəllərdən, məsələn İmrül Qeys, Əbu Nüvas kimilərin şeirlərindən qaçmaq lazımdır. Onları zəriflik və insan təbiətini incələşdirən hesab edənlər yanılır, belə şeirlərin yeniyetmələri korladığını nəzərdən qaçırlar [4, s.169]. Tuisayağı öz xalqının əxlaqının saflaşdırılması üçün tərbiyə nümunəsi olan bu poetik nümunələrin də pedaqoji fikir tariximizdə öz yeri, rolu və əhəmiyyəti vardır.

“Molla Nəsrəddin” jurnalında göstərilən belə nümunələr xalqın maariflənməsində mühüm rol oynamaqla yanaşı, yetişən nəslin təhsillənməsinə istiqamət verən tərbiyə örnəkləri kimi pedaqoji fikir tariximizi zənginləşdirməyə xidmət edir.

Nəticə

Əliqulu Qəmküsərin mənzum hekayələrində və dəyənəklərində xalqın maariflənməsinə dair fikirləri Azərbaycan pedaqoji fikir tarixini zənginləşdirməklə yanaşı bütün dövrlərdə yetişən nəslin şəxsiyyətyönümlülük səviyyəsini yüksəltmək üçün əsl tərbiyə örnəkləri kimi dəyərləndirilməlidir. Əliqulu Qəmküsərin təhlilə cəlb etdiyimiz və dəyənəklər adlandırılan poetik nümunələrində də haqq ədalətin bərpa olunması, insanların maarifləndirilməsi yəni, onların fəzilət sahibləri olmaları əsas leymotivlərdən biridir. Bütün bunlar isə Əliqulu Qəmküsərin maarifçiliyinin ana xəttini təşkil edir. Hansı ki, bu xəttin xalqı qəflət yuxusundan oyatmaq istiqaməti daha güclüdür. Başqa sözlə desək, xalqı dini xürafatdan ayılmaq, dini fanatizmin sərt qaydalarından uzaqlaşdırmaq Əliqulu Qəmküsərin maarifçiliyinin qeyd etdiyimiz ana xəttinin əsas istiqamətlərindəndir. Dini ayinləri ruhanilərin, axundların, mollaların, şeyxlərin tətbiq etdikləri zərərli ənənələri, kor-korana qəbul edən avam kütləyə qarşı yönəldilən maarifçilik ideyaları da pedaqoji fikir tariximizi zənginləşdirən fikirlər kimi dəyərləndirilməlidir.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan Respublikasının “Təhsil Haqqında Qanunu”. Bakı: Qanun, 2009
2. Əliqulu Qəmküsər. Seçilmiş əsərləri. Bakı: Azərbaycan, 1959, 168 s.
3. Nəzmi Əli Sijimqulunamə. Bakı: Azər nəşr, -1927.-178 s.
4. Əliqulu Qəmküsər Nəcəfzadə. Təhəssürat. “Yeni füyuzat” jurnalı. Bakı: 30 noyabr, 1910, №7, səh. 5
5. Həşimli Hüseyn. Əliqulu Qəmküsər və “Yeni füyuzat” jurnalı.(Əliqulu Qəmküsərin Taleyini və sənəti). Bakı: Elm və təhsil, 2011, 140 s.

DOI: 10.36719/2663-4619/24.07.20/01/308-312

Firuzə Bayram qızı Hübətova
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
firuze_111_@hotmail.com

BİOLOGİYA DƏRSLƏRİNDƏ ŞAĞIRDLƏRİN İDRAK FƏALLIĞININ ARTIRILMASI BAXIMINDAN 6-CI SİNİF DƏRSLİK KOMPLEKTİNİN TƏHLİLİ

Xülasə

Məqalə ümumtəhsil məktəblərinin biologiya dərslərində şagirdlərin idrak fəallığının artırılması baxımından dərslük komplektinin təhlilinə həsr olunmuşdur. Orada yeni dərslüklərin xarakterik xüsusiyyətləri və şagirdlərin inkişafında rolu aydınlaşdırılır. Məqalədə dərslüklərin təlimdə və şagirdlərin nailiyyətində rolunu müəyyən edən meqatəhlillərin, tədqiqatların nəticələri işıqlandırılıb. Bakıdakı məktəblərdə aparılan tədqiqatların nəticəsi onu göstərir ki, dərslüklərdəki istənilən kiçik komponentlər belə şagirdlərin təlimində fərq yaratma potensialına malikdir. Problemlə bağlı məktəb müəllimləri arasında keçirilən anket sorğunun nəticələri izah edilir. Orta məktəblərdə istifadə olunan 6-cı sinif biologiya dərslüki və müəllimlər üçün metodik vəsait müxtəlif meyarlar üzrə təhlil olunması əsas məqsədim idi.

Məqalədə biologiya dərslərində şagirdlərin idrak fəallığını artırmaq və dərslük komplekti ilə səmərəli işə dair faydalı tövsiyələr verilir.

Açar sözlər: idrak fəallığı, kurikulum, dərslük, metodik vəsait, dərslük komplekti, görünən təlim

Analysis of the sixth grade of textbooks under conditions of increasing cognitive activity of students in biological classes

Summary

The article is devoted to the analysis of a set of textbooks in terms of increasing the cognitive activity of students in biology classes of secondary schools. It explains the characteristics of the new textbooks and their role in the development of students. The article highlights the results of mega-analysis and research that determine the role of textbooks in learning and students performance. The results of studies conducted at schools in Baku show that any small components in the textbook can change the situation in the education of such students. The results of a survey of school teachers on this issue are presented. My main goal was to analyze the biology textbook for the 6th grade and the textbooks used in secondary schools, according to various criteria.

The article provides useful tips on how to increase the cognitive activity of students in biology classes and work effectively with a set of textbooks.

Key words: *cognitive activity, curriculum, textbook, study guides, textbook set, conducted training*

Giriş

Dərslik təhsil sistemində məzmun və funksiyasına görə əhəmiyyətli resurslardan biridir. Şagirdlərin tərəkürünü inkişaf etdirmək, əqli fəaliyyətinin əsas üsullarını formalaşdırmaq üçün dərsliklər ən etibarlı vəsait kimi dəyərləndirilir. Buna görə də təhsil islahatları çərçivəsində həmişə dərsliklərin yaradılmasına xüsusi müstəvidə yanaşılmış, hökumət səviyyəsində dərslik siyasəti hazırlanaraq tətbiq olunmuşdur. Dərslik komplekti fənn üzrə tədris planı və proqram əsasında nəzəri və praktik biliklərin əsaslarının sistemli və anlaşılıqlı şəkildə izah olunduğu əsas vəsaitdir. (İbrahimov, Hüseynzadə, 2012: 372)

Dərslinin, əyaniliklərin biologiya dərslərində təlimə təsir gücünü hesablayan çoxlu sayda metatəhlillər aparılıb. Həmin tədqiqatların nəticəsi göstərir ki, əşyavi mühit, əyaniliklərin doğru seçimi təlimdə keyfiyyətin artırılmasına, şagirdlərin idrak fəallığının yüksəldilməsinə təsir edən başlıca amillərdən biridir. Metatəhlillərin bir qismini cədvəl 1-də verilib. (Hattie, 2012: 212)

Cədvəl 1

Obyekt	Müəllif	il	Tədqiqat sayı	Təsir sayı	Orta	Dəyişən
Kurikulum	Lenoir	1989	45	135	0.19	Əyani vəsaitlər
Kurikulum	Sowell	1989	60	138	0.19	Əyani vəsaitlər
Kurikulum	Bredderman	1980	50	17	0.12	Dərsliklər
Kurikulum	Horak	1985	40	472	0.57	Təbiət elmlərinin mətn materialları ndan öyrənilməsi

Dərslik komplekti Azərbaycan Respublikasının ümumtəhsil məktəbləri üçün VI sinif biologiya fənn proqramı (kurikulumu) əsasında hazırlanmışdır. Komplekt dərslikdən və müəllim üçün metodik vəsaitdən ibarətdir. 6-cı sinif biologiya dərslinin məzmun və quruluşu şagirdlərdə təkcə nəzərdə tutulan bilik və bacarıqların formalaşdırılmasına deyil, ümumilikdə biologiya fənninə maraq oyatmağa və həyati bacarıqların əldə edilməsinə imkan yaradır. Dərslinin metodoloji konsepsiyası şagirdlərdə idraki, informativ-kommunikativ və psixomotor bacarıqların formalaşdırılmasına xidmət edir. Adətən, təlim materiallarının mənimsənilməsi və uyğun fəaliyyət növlərinin tətbiqi dörd əsas metodoloji mərhələyə bölünür: ilkin təsəvvürlərin formalaşdırılması; onların inkişafı; qazanılan bilik və bacarıqların tətbiqi; onların qiymətləndirilməsi. Dərslikdə tədris prosesinin sadalanan metodoloji mərhələləri ciddi gözlənilmişdir. Bu mərhələlər öz əksini *maraqoyatma, fəaliyyət, izahlar, bu maraqlıdır, öyrəndiklərinizi tətbiq edin, nə öyrəndiniz, əsas sözlər, öyrəndiklərinizi yoxlayın, dərstdən sonra və ümumiləşdirici tapşırıqlar* – tədris bloklarında tapmışdır. (Əhmədli, Seyidli, Əliyeva, 2013: 2)

Müəllim üçün metodik vəsait təlimin səmərəli təşkilində müəllim üçün istiqamətverici rol oynayır. Metodik vəsaitdə hər bir mövzu üzrə dərstdə reallaşdırılması nəzərdə tutulan alt standartlar, bu standartların reallaşdırılmasına xidmət edən təlim məqsədləri, dərslikdə verilmiş təlim materialları ilə iş texnologiyaları, dərslin məqsədlərində nəzərdə tutulmuş nəticələrə nail olmaq dərəcəsini qiymətləndirmək üçün meyarlar, üç

səviyyədə formativ qiymətləndirmə nümunələri verilmişdir. Dərsin məqsədləri hər bir dərsin sonunda şagirdin nail olacağını nəzərdə tutan nəticələndir. Müəllim şəraitdən, şagirdlərin hazırlıq səviyyəsindən, texniki təchizatdan, laboratoriya və digər imkanlardan asılı olaraq təlim məqsədlərini müstəqil olaraq özü də müəyyən edə bilər. 6-cı sinif biologiya dərslik komplektinin mövzular üzrə strukturu aşağıdakı kimidir: (Əhmədli, Seyidli, Əliyeva, 2013: 3)

Dərslikdə təlim materialları 4 tədris vahidi və 8 fəsil üzrə qruplaşdırılmışdır: (Əhmədli, Seyidli, Əliyeva, 2017: 5)

- I. Biologiya canlı orqanizmlər haqqında elmdir
- II. Canlı orqanizmlərin quruluşu
- III. Orqanizmlərin həyat fəaliyyəti
- IV. Orqanizm və mühit

Metodik vəsaitin ilk hissəsində qabaqlayıcı materiallar verilir. Bu zaman məzmun strategiyasının reallaşdırılması cədvəli, illik və gündəlik planlaşdırma nümunələri və inteqrasiyaya aid tövsiyələrinin əhatə olunması zəruri hesab olunur. (İbrahimov, Hüseynzadə, 2012: 380)

Dərsliklərdəki kurikulumların tələblərinə uyğun səviyyədə hazırlamaq üçün bir sıra mühüm pedaqoji prinsiplərin gözlənilməsi zəruri hesab edilir. (Hüseynova, 2019: 215)

Bunların sırasında olan aşağıdakı prinsiplər üzrə 6-cı sinif biologiya dərsliyi təhlil edilmişdir:

- Düzgünlük. Dərslik komplekti bu prinsipin müvəffəqiyyətlə reallaşdırılması hesabına həm müəllimlərin, həm şagirdlərin etibarlı tədris vəsaitinə çevrilmişdir.

- Əyanilik. Bu prinsip qismən reallaşdırılır. Dərsliyə fikir versək bütün mövzularda şagirdlər üçün mövzuya aid şəkillərin verildiyini görə bilərik. Şagirdlər biologiya fənnindən məzmunu, faktları mənimsəyib yadda saxlamaqda adətən çətinlik çəkirlər. Onların bu çətinliyinin qismən qarşısını almaq və idrak fəallığına nail olmaq üçün bir çox mövzuda məzmunun müəyyən bir hissəsini müqayisəli və ya sistemləşmiş şəkildə sxem, cədvəllər şəklində vermək olar. Sxem və cədvəllər adətən fəaliyyət hissəsində, tapşırıqlarda verilir. Tədris prosesində bəzi mövzularda bu uğurlu addım olsa da, əksəriyyətində cədvəl və ya sxemlərin nəzəriyyənin içərisində verilməsi arzuolunandır. Tədqiqat zamanı şagirdlərə vegetativ orqanlar, bitki toxumaları, bakteriyalar haqqında hazırlanmış sxem və cədvəllər verildi. Bu həmin mövzuların şagirdlər tərəfindən daha tez mənimsənilməsinə və onların biologiya dərslərinə həvəsinin artmasına səbəb oldu.

- Müasirlik. Yuxarı sinif dərsliklərində bu prinsipin tam reallaşmasına baxmayaraq 6-cı sinif dərsliyində bunu müşahidə etmədim. Dərsliyin müasir olması üçün fakt və hadisələrin inkişafı ilə bağlı olması, yeni texnologiyalara istinad olunması, onu əks etdirməsi əsas şərtlərdəndir. Fikirləşirəm ki, şagirdlər üçün maraqlı olan, real həyatla, hər kəsin marağında olan texnologiyalarla əlaqəli olaraq maraqlı faktlar daxil etmək təlim prosesinə təsiri artırır.

- Tamlıq. Bu prinsipin hər bir nəzərdə tutulan komponenti şagirdləri təlim prosesinə cəlb edir. Fəaliyyət hissəsindəki tapşırıqlar şagirdlərin tədqiqat aparmasına, özlərini yoxlamağa imkan yaradır. Lakin, tapşırıqların əksəriyyəti konkret nəzəriyyəyə əsaslanır. Şagirdlərin idrak fəallığını inkişaf etdirən, məntiqi tərəkürə əsaslanan tapşırıqlar azdır.

- Ardıcılıq. Dərsliklərin məzmunundakı materialların sıralanmasında ardıcılıq mühüm prinsiplərdən biri kimi gözlənilmişdir. Bu 6-cı sinif dərslik komplektinin üstünlüklərindən biridir.

- Yaş səviyyəsinə uyğunluq. Dərslik şagirdlərin yaş səviyyəsinə uyğun hazırlanmışdır.

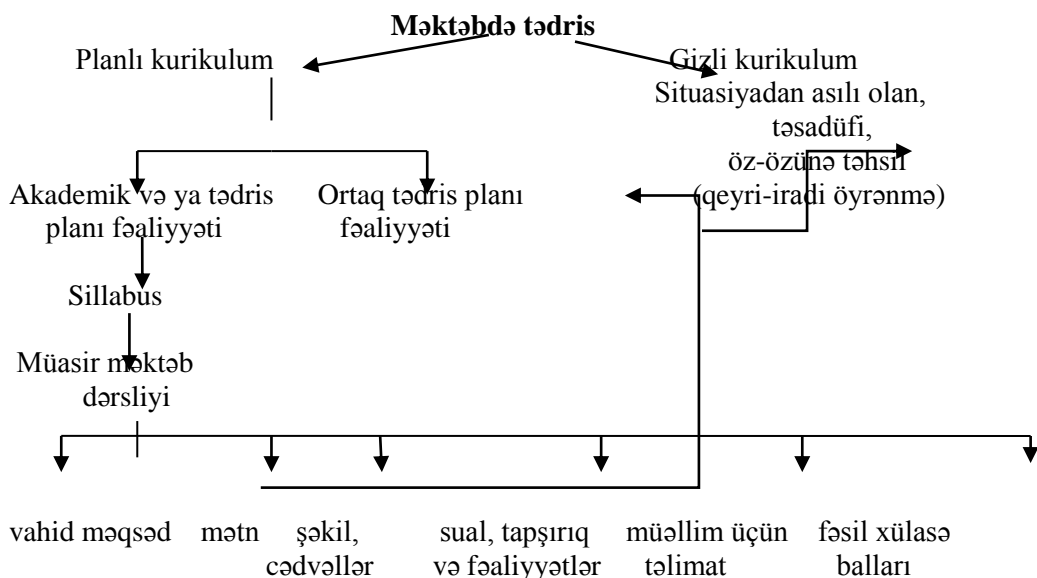
- Təlim vaxtına uyğunluq. Ənənəvi dərsliklərlə müqayisə etdikdə bu prinsipin reallaşmasını tam uğurlu hesab etmək olar. Əsas məzmun saxlanılmaqla təlim materialının miqdarı təlimin vaxtına uyğun hazırlanmışdır.

- Oxunaqlıq. Bu prinsipi qismən müasirlik prinsipi ilə əlaqələndirirəm. Şagirdlər onlar üçün maraqlı və onların diqqətini çəkən, öyrənməyə təhrik edən materialları oxuyurlar. Tədqiqatlar göstərir ki, heç də həmişə asan mövzular çoxluq tərəfindən oxunmur, maraqlı ancaq çətin mövzular da şagirdlərin diqqətini çəkir.

- Fəal təlim üçün şəraitin yaradılması. 6-cı sinif biologiya dərsliyində prinsip tam reallaşmışdır.

- Gigiyenik tələblərə uyğunluq. Dərslik komplektinin uğurlu, təqdirə layiq hesab etdiyim tərəflərindən biri də bu prinsipin tam reallaşmasıdır.

Adlarını çəkdiyim bütün prinsiplər ayrı ayrılıqda deyil, vəhdət halında daha təsirlidir. Qeyd etdiyimiz bütün xüsusiyyətlər müasir dərslikləri ənənəvi dərsliklərdən fərqləndirir. Pakistanlı tədqiqatçı Sohail Ahmed məktəb kurikulumu və dərsliklər arasındakı əlaqəni sxematik olaraq təsvir edib.

Psixoloq və pedaqoqların fikirlərinə görə, fəaliyyətlər 3 istiqamətdə qruplaşdırılır: idraki, informativ-kommunikativ, psixomotor. 6-cı sinif biologiya dərsliyi hazırlanarkən bu cəhət nəzərə alınır.

6-cı sinif biologiya dərsliyinin şagirdlərin idrak fəallığını inkişaf etdirilməsindəki rolunu müəyyən etmək üçün Bakı şəhərində yerləşən 46, 170, 322 nömrəli məktəblərin biologiya müəllimləri arasında anket sorğu keçirilmişdir:

	<i>Suallar</i>	<i>Müasir dərsliyi (MD) seçən müəllimlərin sayı</i>	<i>Ənənəvi dərsliyi (ƏN) seçən müəllimlərin sayı</i>	<i>Qeydlər</i>
1	Hansı dərslilər təlim standartlarına uyğundur?	11	2	MD - də düzgünlük prinsipinə aiddir
2	Sizcə hansı dərslilərdə nəzəri materiallar daha əhatəli idi?	3	10	ƏD-də nəzəri materiallar geniş verilsə də, MD-də yalnız şagird üçün mühüm informasiyalar saxlanılıb
3	Məzmun materiallarının sıralama prinsipi hansı dərslilərdə daha uğurlu hesab olunur?	8	5	ƏD-də yalnız botanika üzrə mövzuların ardıcılığı var idi, MD-də isə məntiqi, psixoloji və nəzəri baxımdan ardıcılıq gözlənilir
4	Təlim vaxtına və şagirdlərin yaş səviyyəsinə uyğun hesab etdiyiniz dərslik hansıdır?	9	4	ƏD-də nəzəriyyə çox olduğu üçün təlim vaxtına uyğun gəlmirdi, şagirdlər də mövzuları mənimsəmək də çətinlik çəkirdi
5	Hansı dərsliyi bütöv və ya tam hesab edirsiniz?	12	1	MD-də nəzəriyyə ilə yanaşı məntiqi təfəkkürü, idrak fəallığını inkişaf etdirən tapşırıqlar var

Nəticə

Konqnitiv (idraki) təhsilin əsas resurslarından hesab edilən dərslilər ən zəruri informasiyaları, tapşırıq və çalışmaları əks etdirməklə istiqamətləndirici, yönəldici, düşündürücü funksiya daşıyır. Dərslilərdə artıq informasiya yükünün olması nöqsanlı hal kimi qəbul edilir və bu, onun keyfiyyətinə xələl gətirir. 6-cı sinif dərslik komplektinin təhlili göstərir ki, dərslik fəal təlim prosesinin bir komponenti kimi müəllimin səyi və doğru fəaliyyəti nəticəsində (bura dərslidəki tapşırıqlar və suallardan sistemli və ardıcıl istifadə olunması, bütün sxem və cədvəllərin təhlili və s. daxildir) şagirdi idraki fəallığa sövq edir, onu tədqiqatçılıq və yaradıcılığa istiqamətləndirir.

Ədəbiyyat

1. İbrahimov F., Hüseynzadə R. Pedaqogika. Bakı, "Mütərcim", 2012, 706 səh.
2. Əhmədli X., Seyidli Y., Əliyeva N. Biologiya 6-cı sinif müəllim üçün metodik vəsait. Bakı, "Bakınəşr", 2013, 160 səh.
3. Əhmədli X., Seyidli Y., Əliyeva N. Biologiya 6-cı sinif dərslik, Bakı, "Bakınəşr", 2017, 160 səh.
4. Hüseynova Gülər, Kurikulum, müəllimin stolüstü kitabı. Bakı, "Bakı püşəkarlar akademiyası", 2019, 276 səh.
5. Sohail Ahmed. Importance of Textbook. The procedure of textbook development in Pakistan, 16 page
6. John Hattie, Visible Learning for Teachers, TEAS Press, 2018

DOI: 10.36719/2663-4619/24.07.20/01/312-314

Lalə Xanoğlan qızı Məmmədova

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti, magistrant
lale_memmedova95@bk.ru

ŞAĞIRDLƏRİN TƏHSİL NAİLİYYƏTLƏRİNİN KEYFİYYƏTİNİN QIYMƏTLƏNDİRİLMƏSİ TEXNOLOGİYASI

Xülasə

Zəmanəmizdə mümkün qədər çox insana keyfiyyətli təhsil vermək dövlət təhsil siyasətinin əsas məqsədlərindən biridir. Texnologiya, bir qayda olaraq, ətraf mühitin öyrənilməsində və müvafiq dəyişikliklərin həyata keçirilməsində, materialların istehsalında və mənəvi dəyərlər sisteminin formalaşmasında insanların istifadə etdiyi elmi və praktik əsaslandırılmış hərəkətlər sistemidir. Təhsildə texnologiya və texnoloji yanaşmanın tətbiqi, tədris prosesi ictimai fəaliyyətin inkişafı üçün yeni strateji bir istiqamətdir və böyük elmi və praktik əhəmiyyət

Açar sözlər: Şagird, təhsil, keyfiyyət, qiymətləndirmə

Technology for assessing the quality of students' educational achievements

Summary

Providing quality education to as many people as possible in modern times is one of the main goals of the state education policy. Technology, in general, is a system of scientifically and practically substantiated activities applied by people in the study of the environment and the implementation of appropriate changes, the production of materials and the formation of a system of moral values. The application of technology and technological approach in education, training process is a new strategic direction of development in social activity and is of great scientific and practical importance.

Key words: Pupil, education, quality, evaluation

Giriş

Son illər cəmiyyətdə baş verən dəyişiklik zaman-zaman insan övladının təlim və tərbiyəsinin formalaşmasına xidmət edir. Müstəqillik qazanmış Azərbaycan Respublikasında gedən sürətli inkişaf təhsil sistemində də öz əksini tapıb. Qlobal dünyanın təhsil sistemində inteqrasiya təhsildə yeni texnologiyaların öyrənilməsinə, tədris prosesində tətbiq edilməsinə zərurət yaradıb. Azərbaycan Respublikasında təhsil müəssisələrində qərb dövlətlərinin təhsil sistemində istifadə edilən səmərəli metodlarından məqsədəuyğun şəkildə istifadə edilir. Şagirdlərin şəxsiyyət kimi formalaşdırılmasında bu metodların xüsusi yeri vardır. Demokratik fikirlə şagird şəxsiyyətini formalaşdırmaq üçün təlimin humanistləşdirilməsi prinsipi sosial, bəşəri və mədəni ideyalara xidmət etməlidir.

Texnologiya, ümumi halda, ətraf aləmin öyrənilməsi və müvafiq dəyişikliklərin aparılması, materiallar istehsalı və mənəvi dəyərlər sisteminin formalaşdırılması ilə bağlı insanlar tərəfindən tətbiq olunan, elmi və praktiki cəhətdən əsaslandırılmış fəaliyyət sistemidir. İstehsal sferasında texnoloji yanaşma materiallar istehsalı sənayesində elmin son nailiyyətlərinin tətbiqi nəticəsində keyfiyyətli maddi nemətlər istehsalı üçün tətbiq olunan texnologiyaları özündə cəmləşdirir. Təhsildə, təlim-tərbiyə prosesində texnologiyanın və texnoloji yanaşmanın tətbiqi sosial fəaliyyətdə yeni strateji inkişaf istiqaməti olub, böyük elmi və təcrübi əhəmiyyət kəsb edir.

Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 13 yanvar 2009-cu il tarixli qərarı ilə «Azərbaycan Respublikasının ümumi təhsil sistemində Qiymətləndirmə Konsepsiyası» təsdiq olunmuşdur. Sənəddə müasir dövrdə şagird nailiyyətlərinin qiymətləndirilməsi sisteminin vəzifələri, əsas xüsusiyyətləri, bu sahədə mövcud olan problemlər Konsepsiyanın yaradılması üçün zəruri səbəblər, əsas qiymətləndirmə növləri, qiymətləndirmə standartlarının və vasitələrinin hazırlanması və s. məsələlər əks olunmuşdur (Cavadov, 2006:22).

Sənəddə qiymətləndirmə fəaliyyətinə qoyulan tələblərin əməli vəzifəsi, hər şeydən əvvəl, məktəblərimizdə təlim-tərbiyə işlərinin məzmun, forma, vasitə və metodlarını təkmilləşdirmək yolu ilə təhsilin keyfiyyətini əsaslı sürətdə yaxşılaşdırmaqdan, müəllimlərin yaradıcılığını artırmaqdan və məktəb işlərinin keyfiyyətini bütünlüklə müasir dövrün tələbləri səviyyəsinə qaldırmaqdan ibarətdir. Bu baxımdan ümumtəhsil məktəblərində keyfiyyətin daha dəqiq, obyektiv ölçülməsi, bütövlükdə müəssisənin fəaliyyətinin monitorinqi və qiymətləndirilməsi üçün elmi cəhətdən əsaslandırılmış yeni, etibarlı bir mexanizmin yaradılması zərurətə çevrilmişdir.

Təhsil sistemində bir sıra yeni texnologiyalar müəyyən edilmişdir ki, bunlar tədris prosesinə tətbiq olunmaqdadır. Həmin texnologiyalardan biri şəxsiyyətə yönəlmiş təlim texnologiyasıdır. Bu texnologiyalardan istifadə zamanı müəllim təlim prosesinə və şagirdə münasibətini özü dəyişir. Dünyanın müxtəlif ölkələrində uzun illərdən bəri öz effektivliyini təsdiqləyən əməkdaşlıq şəraitində təlim, layihələr metodu, müxtəlif səviyyəli təlim və «şagird çantası» pedaqoji texnologiyaları təhsil sahəsində geniş tətbiq edilməkdədir.

Əməkdaşlıq şəraitində təlim metod kimi baxılır. Bu zaman təlim kiçik qruplarda aparılır. Əməkdaşlıq şəraitində təlimin başlıca ideyası şagirdlərin materialı birlikdə öyrənmələri və ayrı-ayrılıqda icra etmələrindən ibarətdir. Əməkdaşlıq təlimi metodu dərs prosesində yeni materialla tanışlıq zamanı da istifadə olunur.

Layihələr metodu şagird fəaliyyətinin müstəqilliyinə xidmət etmiş, fərdi, cüt halında, müəyyən zaman kəsiyi müddətində həyata keçirilmişdir. Layihələr metodundan istifadə edərkən müəllim işin formaları, üsul və vasitələrinin imkanlarından istifadə etməsindən asılı olmayaraq bu porsesdə təhsilin əsasında duran dövlət marağı - təhsilin dövlət standartları əsas götürülməlidir. Layihələrin həyata keçirilməsi müddətində uşaqlar sərbəst şəkildə məlumatlar toplayır, yazılar yazır, özləri topladıqları məlumatlardan istifadə məqsədi ilə tipografik yığım edir, kompyuterin imkanlarından istifadə etməklə bukletlər, kitabçalar hazırlayıb çap edirlər. Belə sərbəst mövzu və mətnlərin hazırlanması uşaq təxəyyülünü inkişaf etdirməklə yanaşı, həm də onların sərbəst elmi axtarış və tədqiqatlara istiqamətləndirir. Layihələr tiplərinə görə müxtəlif ola bilər: 1.Tədqiqat tipli layihələr; 2.Yaradıcı tipli layihələr; 3.Rollu oyun xarakterli layihələr; 4. Bələdləyici-istiqamətverici (məlumatverici) layihələr; 5.Ədəbi-yaradıcı layihələr. 6.Ekoloji layihələr; 7.Dilçiliyə dair linqvistik layihələr; 8.Fənlərarası layihələr (Mehrabov, Abbasov, Zeynalov, Həsənov, 2006:83).

Layihələr metodu pedaqoji texnologiyaların növlərindən biri kimi müxtəlif təlim vasitələri ilə, o cümlədən, yeni informasiya texnologiyalarından istifadə edilməsinin köməyi ilə reallaşır. Müxtəlif səviyyəli təlim şagirdlərin yaş xüsusiyyətləri və psixoloji hazırlıqları nəzərə alınaraq tətbiq edilir.

«Şagird çantası» təlimini pedaqoji texnologiyalardan biri kimi başa düşmək lazımdır. Belə təlimin əsas məqsədi şagirdin intellektual və yaradıcı qabiliyyətini inkişaf etdirməklə ibarətdir (Mehrabov, Abbasov, Zeynalov, Həsənov 2006:20). O, elə formalaşmalıdır ki, məktəbi bitirəndə özünü cəmiyyətə təqdim etməyi müstəqil fikir söyləməyi bacarsın, özü üçün vacib olan qərarları müstəqil qəbul edə bilsin. «Çanta»nın yaradılması təlim fənnindən, onun yaradılma müddəti və şagirdin yaşından asılı olaraq müxtəlif ola bilər. Burada əsas odur ki, uşaqlar şəxsi işlərin müvəffəqiyyətləri, imkanları təhlil etməyi, onları qiymətləndirməyi, çətinlikləri aradan qaldırmağı bacarır, yüksək nailiyyət əldə etmək qaydalarını öyrənir, əməyə məsuliyyətlik daha çox dərk edilir. Müasir təlim elə hazırlanmalıdır ki, 45 dəqiqəlik dərstdə inkişaf proseslərini idarəedici funksiyasını yerinə yetirə bilsin.

Nəticə

Tədris prosesində fəal-interaktiv təlim texnologiyalarının tətbiqi dərslərin səmərəliliyini yüksəldən ən zəruri vasitəyə çevrilmişdir.

Təlimin məzmunu nəyi öyrətmək, metodları necə öyrətmək, hansı şəraitdə öyrətmək, qiymətləndirmə ayrı-ayrı komponentlərin səmərəliliyini müəyyən edən amillərə uyğun olaraq nəticəni aşkarlayır. Fəal təlim prosesində şagirdlər tamhüquqlu iştirakçı olmaqla, qazanılan bilikləri axtarışlar və kəşflər hesabına mənimsəyirlər. Fəal təlim metodları bir sıra xüsusiyyətləri ilə seçilir:

1. Şagirdlərin fəal öyrənmə mövqeyi
2. Təfəkkürün müstəqilliyi və sərbəstliyi
3. Əməkdaşlıq və qrupda qarşılıqlı fəaliyyət

4. Həyati məqsədlərə nail olma üçün biliklərin yaradıcı tətbiqi (Cavadov, 2006:29).

Qeyd olunan xüsusiyyətlər şagirdlərin təlim əməyi üzrə hazırlığının başlıca amilləridir. Fəal təlim zamanı müəllim şagirdlərə fərdi yanaşmalı, onların bilik, bacarıq və vərdişlərinin inkişafı üçün daha səmərəli tədris üsullarından, informasiya texnologiyalarından istifadə etməlidir. Tədris zamanı dərslərdə qruplarla iş, fərdi iş, venn diaqramları, şəxələnmə, məntiqi çalışmalar və s. üsullardan istifadə şagirdlərin mənimsəmə qabiliyyətini, idrak fəallığını artırır. Müasir dövrdə cəmiyyətin mümkün qədər çox hissəsinin keyfiyyətli təhsillə təmin olunması dövlətin təhsil siyasətinin əsas məqsədlərindən birini təşkil edir. Ölkənin yüksək inkişafını təmin edən əsas mənbələrdən biri cəmiyyəti yüksək ixtisaslı kadrlarla təmin edən, düzgün təşkil edilmiş təhsil sistemidir. İnkişaf etmiş ölkələrin təhsil sistemlərinin səciyyəvi xüsusiyyətlərindən biri məhz bu sistemlərdə uğurla tətbiq edilən müasir psixolojiko-pedaqoji texnologiyalardır.

Ədəbiyyat

1. Mehrabov A.O., Abbasov Ə.M., Zeynalov Z.Z., Həsənov R. Pedaqoji texnologiyalar. Bakı: Mütərcim, 2006.
2. Cavadov İ.A. Şagird nailiyyətlərinin qiymətləndirilməsi texnologiyaları. Bakı: "Vahid-M" MMC, 2017.
3. Mərdanov M.C. Azərbaycan təhsil sistemi, real vəziyyət, problemlər və islahat istiqamətləri. Bakı: Təhsil, 2005.

DOI: 10.36719/2663-4619/24.07.20/01/314-319

Günay Musa qızı Quluzadə
Bakı Slavyan Universiteti, tələbə
gunay_quluzade_00@mail.ru

FİBONAÇÇI ƏDƏDLƏRİNİN RİYAZİYYATIN İBTİDAİ KURSUNDA TƏTBİQİ

Xülasə

Leonardo Fibonacci 1170-ci ildə İtaliyanın Pisa şəhərində anadan olub. İlk iki Fibonacci nömrəsi 0 və 1-dir. Növbəti nömrə əvvəlki iki ədədin cəminə bərabərdir. Fibanochi nömrələri arasındakı nisbət 1.618-dir. Fibonacci seriyası Pisali Leonardonun adını daşıyır. Fibonacci nömrələri həyatımızı mərhələlərə bölür. Məsələn, uşaq 1 yaşında gəzməyə başlayır və ətraf mühitin vəziyyətini öyrənir. Fibonacci ardıcılığı təbiətdə çox yayılmışdır. Bir bitkinin gövdəsində və bir ağacın budaqlarında yarpaqların yerləşdirilməsində həmişə qızıl nisbət var.

Açar sözlər: Ədədlər, nisbət, qızıl bölgü, cəm, ardıcılıq

Application of fibonacci numbers in mathematics

Summary

Leonardo Fibonacci was born in 1170 in Pisa, Italy. The first two Fibonacci numbers are 0 and 1. The next number is equal to the sum of the previous two numbers. The ratio between Fibanochi numbers is 1,618. The Fibonacci series is named after Pizali Leonardo. Fibonacci numbers divide our lives into stages. For example, a child begins to walk at the age of 1 and learns the immediate environment. The Fibonacci sequence is often encountered in nature. There is always a golden ratio in the arrangement of the leaves on the stalk of a plant and the branches of a tree.

Key words: Numbers, ratio, gold distribution, total, sequence

Leonardo Fibonaççi təxminən 1170-ci ildə İtaliyanın Pisa şəhərində anadan olmuşdur. Leonardonun atası tacir olduğu üçün tez-tez oğlu ilə birgə Əlcəzairə səyahətlər edirdi elə orada o ərəb müəllimlərindən təhsil alırdı. Bundan sonra Fibonaççi Misirə, Suriyaya, Bizansa, Sicilyaya səyahətlər etdi. O, ərəb dilində qədim antik və hind riyaziyyatçıların yazıları ilə tanış oldu. Bundan sonra o ilk kitabını – "Liber Abaci" yazır. Burada o romalıların çətin hesablamasının əvəzində hind rəqəmlərinin səmərəli istifadəsi və hesablanması haqda bilgiler vermişdir. Leonardo heç vaxt özünü Fibonaççi adlandırmamışdır. Ona bu ləqəbi "Guglielmo Libri" 1838-ci ildə vermişdir. Fibonaççi sözü iki sözün qısaltmasıdır. "filius Bonacci" hansı ki, "Liber Abaci" kitabının üz qabığında olan sözlərdir. Bu ya "Bonaççonun oğlu" ya da Bonaççini soyad olaraq qəbul etsək "Bonaççoların oğlu". Digər versiyaya görə Bonaçço sözünü uğurlu mənasında da

tərcümə edə bilərik. Leonardonun “Liber abaci (1202-1228)”, “Practica geometriae (1220)”, “Flos (1225)”, “Liber quadratorum (1225)” və s. Kitabları var.

Riyaziyyatda, Fibonaççi ədədləri aşağıdakı kimi təyin olunur:

n	...	-10	-9	-8	-7	-6	-5	-4	-3	-2	-1	0	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	..
{\displaystyle {n}}	...	-55	34	-21	13	-8	5	-3	2	-1	1	0	1	1	2	3	5	8	13	21	34	55	..

Tərifə əsasən, ilk iki Fibonaççi ədədləri 0 və 1-dir. Sonra gələn ədəd özündən əvvəlki ilk iki qonşusunun cəminə bərabərdir. Bəzi mənbələrdə sıranın ilk ədədi 0 yox, 1 götürülür. Riyazi dildə, Fibanoççi sırası F_n aşağıdakı rekkurent düsturla verilir harda ki, $F_0=0$ və Fibonaççi sırası Pizali Leonardonun adı ilə bağlıdır.

Fibanoççi ədədləri arasında nisbət 1,618- dir. O, qədim misirlilər tərəfindən tapılmış və Pifaqor ondan riyaziyyatda istifadə etmişdir. Bu, tamın iki qeyri-bərabər, lakin proporsional hissələrə bölmənin nəticəsidir. Vaxtı ilə bunu "ilahə proporsiya", "qızıl bölgü", adlandırmışlar, sonra isə Leonardo da Vinçi proporsiyamı ifadə etmək üçün ümumi qəbul edilmiş termin – "qızıl kəsik"dən istifadə etmişdir. O vaxtdan bu proporsiya bir çox təbii hadisələrdə tapılmışdır: bədənimizin quruluşunda, botanikada, kvant mexanikası proseslərində və s. bizim zamanədə qızıl kəsik olmaz praktiki fəaliyyətdə istifadə olunur, riyaziyyatda, texnikada, musiqidə, estetikada və s. geniş elmi tətbiqini tapmışdır. İnsanın inkişafı da həmçinin bu proporsiyaya müvafiq baş verir, həyatımızı yaradıcılıq mexanizminin bu və ya digər dominantaları ilə mərhələlərə bölərək onun ədədlərinin qanununa tabe olur.

1	
1+1=2	2/1=2
2+1=3	3/2=1,5
2+3=5	5/3=1,6666...
3+5=8	8/5=1,6
5+8=13	13/8=1,625
8+13=21	21/13=1,615384...
13+21=34	34/21=1,619046...
21+34=55	55/34=1,617647...
	Qızıl bölgüyə doğru gedir
1, 2, 3, 5, 8, 13, 21, 34, 55, 89, 144,...	
$a_n = \frac{1}{\sqrt{5}}(\lambda_+^n - \lambda_-^n - 2\lambda_+^{-n} - 2\lambda_-^{-n})$	
$a_{52} = 86.267.571.272$	

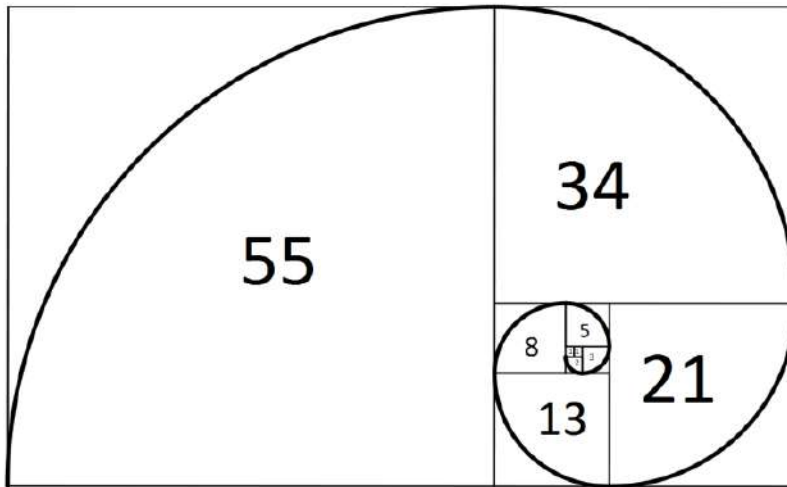
Fibonaççi ədədləri bizim həyatımızı yaşadığımız illərin sayı üzrə mərhələlərə bölür:

- 0 – sayın başlanğıcı – uşaq doğulur. Hələ onun nəinki psixomotorikası, düşüncəsi, hissləri, təsəvvürü, həm də operativ enerji potensialı da yoxdur. O – yeni həyatın, yeni harmoniyanın başlanğıcıdır;
- 1 – uşaq gəzməyə başlayır və yaxın ətrafı mənimsəyir;
- 2 – nitqi başa düşür və söz göstərişlərindən istifadə edərək hərəkət edir;
- 3 – söz vasitəsilə hərəkət edir, suallar verir;
- 5 – "zəriflik yaşı" - psixomotorikanın, yaddaşın, təsəvvürün və hisslərin ahəngi. Bunlar uşağa aləmi bütövlükdə əhatə etməyə imkan verir;
- 8 – hisslər ön plana keçir. Bu, təsəvvürdür, təqdiqi qüvvə ilə düşünmə isə həyatın daxili və xarici ahənglərinin saxlanması yönəlmişdir;
- 13 – öz istedadını inkişaf etdirməklə varislik prosesində əldə edilmiş materiala yönəldilmiş istedad mexanizmi işə düşür;
- 21 – yaradıcılıq mexanizmi ahəngdarlıq vəziyyətinə yaxınlaşmışdır və istedadlı iş görməyə cəhdlər edilir;
- 34 – düşüncə, hisslər, təsəvvür və psixomotorikanın ahəngi: dahi iş qabiliyyəti yaranır;
- 55 – bu yaşda ruhun və bədənin ahəngi saxlanmaq şərti ilə insan yaratmağa hazırdır.

Fibonaççi ədədlərinin tətbiqi. Riyazi dildə, Fibanoççi sırası F_n aşağıdakı rekkurent düsturla verilir harda ki, $F_0 = 0$ və $F_1 = 1$. Fibonaççi sırası Pizali Leonardonun adı ilə bağlıdır. Şahmata şamil edilən sadə bir nümunəni misal göstərim:

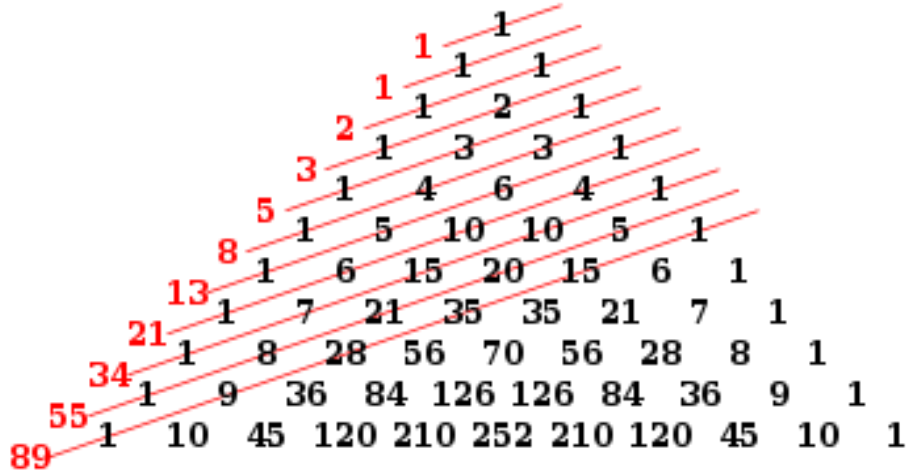
Belə ki, şahmat başladıqda birinci başlayan, yəni ağ 1 gediş, daha sonra qara da 1 gediş, daha sonra ağ 2 gediş, daha sonra qara 3 gediş, sonra ağ 5 və s. Beləliklə, sonu məlum olmayan ardıcılıq sayəsində öz şahmat bacarığını göstərmək mümkündür.

Təkcə şahmat deyil, müxtəlif yuxarıda yazdığım tipli duellolarda da, şəffaf olsun deyə, tətbiq etmək mümkündür.

Əgər yuxarıdakı ardıcılığı tanıdırsınızsa azca baxıb məntiqi işlədib silsilədəki ardıcılığın düsturunu tapmağınız yaxşı olar. Hər sonrakı ədəd özünkündən əvvəlki ədədlərin cəmi şəklində davam edən bu ardıcılığa Fibonaççi ardıcılığı deyilir. $F_0=0$, $F_1=1$, $F_n=F_{n-1}+F_{n-2}$, $n \geq 2$. Daha rahat dildə desək hər ədəd özündən əvvəl gələn iki ədədin cəminə bərabərdir. Burdan biz $F_n=F_{n+2}-F_{n+1}$ alarıq. Bu halda da Fibonaççi ədədlərinin təkcə natural ədədlərə aid olmadığını görə bilərik. $F_{-n}=(-1)^{n+1}F_n$

Fibonaççi ədədləri riyaziyyatda da tətbiq edilir. Yuxarı sinflərdə tədris edilən Paskal üçbucağının öyrədilməsində bu ədədlərə istinad edilə bilər.

The Fibonacci Sequence

1, 1, 2, 3, 5, 8, 13, 21, 34, 55, 89, 144, 233, 377...

1+1=2	13+21=34
1+2=3	21+34=55
2+3=5	34+55=89
3+5=8	55+89=144
5+8=13	89+144=233
8+13=21	144+233=377

Əgər hər bir ədədi özündən əvvəlki ədədə bölsək qismət getdikcə 1.618 ədədinə yaxınlaşacaq. Bu da “Golden ratio” kimi tanınır.

Lakin ibtidai siniflərdə bu ədədlərdən istifadə edərək şagirdlərə misal və yaxud məsələ həll etdirilməsi bir qədər sadə formada həyata keçirilir. Daha çox məntiqi təfəkkürün inkişaf etdirilməsində aşağıdakı kimi nümunələri verə bilərik.

Nümunə 1. 1; 2; 3; 5; 8-ardıcılığına uyğun olan 5 ədəd daha əlavə edin.

Şagird nümunələrə baxdıqda rahatlıqla bir sonrakı ədədin əvvəlki iki ədədin cəmi olduğunu görə bilər. İndi isə ardıcılığa 5 ədəd də əlavə edək.

$$AB / AC = AC / CB = 1.618$$

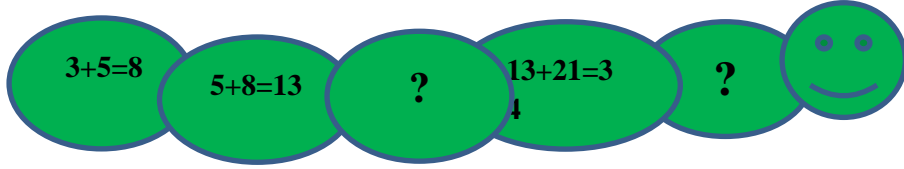
$$\begin{aligned} 13+21 &= 34 \\ 34+21 &= 55 \\ 55+34 &= 89 \end{aligned}$$

Qeyd etmək lazımdır ki, bu kimi nümunələri I sinfdə verərkən 20 dairəsində olmasına diqqət yetirmək lazımdır. II sinfdən başlayaraq 100-lük, III sinfdən başlayaraq 1000-lik dairəsində misalları davam etdirmək olar.

Nümunə 2. Boşluqları doldurun.

Nümunə 3.

1. $1+1=2$;
2. $2+1=3$;
3. $3+2=5$

misalları bu ardıcılıqla davam etdirsək 6-cı misal neçə olar?

4. $5+3=8$;
5. $8+5=13$;
6. $13+8=21$

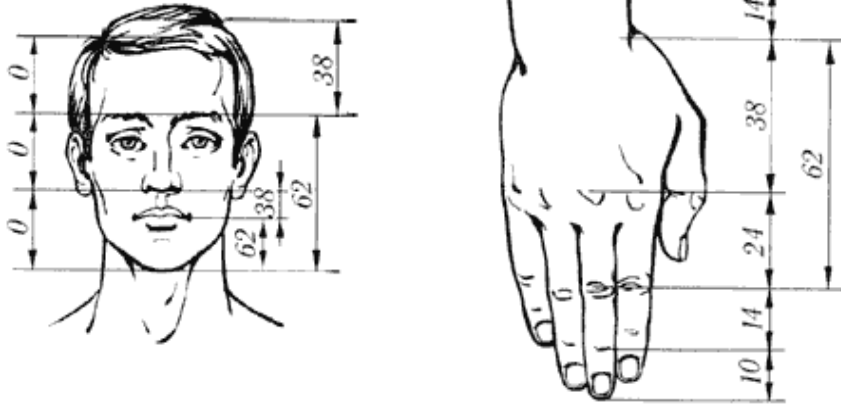
Cavab: Demək 6-cı misal $13+8$ olar.

Fibonaççi ədədlərini əsrlərdə bu qədər əhəmiyyətli edən səbəblər...

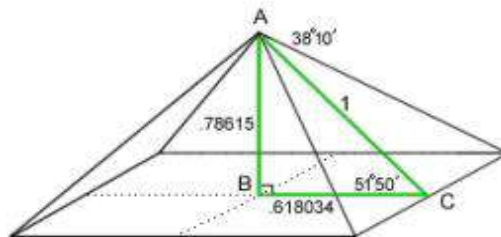
Fibonaççi ardıcılığı təbiətdə tez-tez qarşımıza çıxır. Bu ədədlər istifadə edilərək alınan kəsrlər bizə «Qızıl bölgü» verir. «Qızıl bölgü»nü qədim misirlilər və yunanlılar tapmış və daha çox memarlıqda istifadə etmişdilər. Sadə mənası ilə «Qızıl bölgü» bütünün parçaları arasında olan həndəsi və ədədi bir nisbət əlaqəsidir.

• **İnsan üzü**- Qulaqlar arasındakı məsafə, gözlə üst dodaq arasında, burnun altı ilə çənə arasındakı məsafə qızıl nisbətdir.

• **İnsanın işarə barmağı**-Bir insanın işarə barmağı (normal standartlardakı barmaqlar üçün etibarlı) hər bir hissəsi bir əvvəlki hissəyə nisbəti Fibonaççi sayını verir. Qolumuzun üst hissəsinin alt hissəyə nisbəti qızıl nisbətdir.

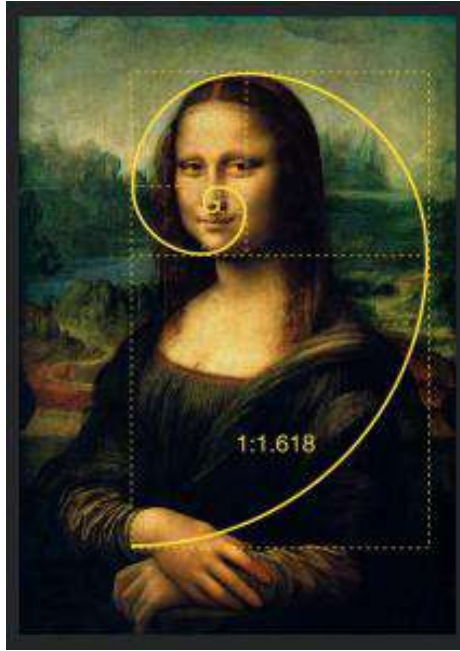
• **Misir piramidaları**- Hər bir piramidanın döşəməsinin yüksəkliyinə nisbəti qızıl nisbəti verir.

• **Bitkilər**- Bitkinin sapındaki yarpaqların, bir ağacın budaqlarının nizamında hər zaman qızıl nisbət qaydası vardır. Yarpaqlardan biri başlanğıc nöqtəsi olaraq alındığında, bundan başlayaraq yuxarıya doğru (aşağıya doğru da ola bilər) sayılarsa, Fibonaççi ədədlərini verir.

Məhz bu “Qızıl nisbət”, sənətçilərin çox yaxşı bildikləri və tətbiq etdikləri estetik qaydadır. Bu nisbətə əsasən yaradılan sənət əsərləri estetik mükəmməlliyi təmsil edirlər.

Bu qayda estetik mükəmməllik mənasını verir və rəssamlıq, heykəltəraşlıq, memarlıq kimi sahələrdə əsas bir ölçü olaraq istifadə edilir. Təbiətdə çox sıx rast gəlinən bu nisbət bitkilərdəki incə hesab və dizaynı başa düşmək üçün əhəmiyyətli bir vasitədir.

Ədəbiyyat

1. Parmanand Singh. "Acharya Hemachandra and the (so called) Fibonacci Numbers". Math. Ed. Siwan, 20(1):28-30, 1986. ISSN 0047-6269]
2. ↑ Parmanand Singh, "The So-called Fibonacci numbers in ancient and medieval India." Historia Mathematica 12(3), 229–44, 1985.
3. <https://kayzen.az/blog/riyaziyyat/7471/fibonaççi-ədədlərinin-tətbiqi.html>
4. <https://kayzen.az/blog/riyaziyyat/21670/fibonaççi-silsiləsi.html>
5. <https://memarlar.wordpress.com/2015/07/15/fibonacci-ardicilligi-və-qizil-bolgu/>

İBTİDAİ SINIFLƏRİN RİYAZİYYAT KURSUNDA KURİKULUM NƏZƏRİYYƏSİNİN TƏTBİQLƏRİ

Xülasə

Məqalə Riyaziyyatda Milli Kurikulumun orta məktəbin ibtidai siniflərində tətbiqi problemlərinə həsr edilmişdir. Məqalədə Riyaziyyat fənni üzrə kurikulumun quruluşu, əsas prinsipləri, məzmun xətləri müzakirə olunur. Tədris planı şəxsiyyəti formalaşdırmaq və müstəqil qərar qəbul etmək üçün lazım olan bacarıq və bacarıqları təmin etmək məqsədi daşıyır.

Açar sözlər: riyaziyyat, kurikulum, təhsil standartı, ibtidai təhsil, məzmun xətləri

Applications of the National Curriculum in Mathematics for primary school

Summary

The article is devoted to the problems of application of the National Curriculum in mathematics in the primary school. The article discusses the structure, basic principles, meaningful lines of the Curriculum in mathematics. The Curriculum is aimed at the formation of personality and the provision of skills necessary for independent decision making.

Key words: Mathematics, curriculum, educational standard, primary education, content lines

Giriş

“Kurikulum” (curriculum) latın sözü olub, lüğəvi mənası “kurs”, “elm”, “yol”, “qaçış” deməkdir. Bu söz ingiliscə-rusca lüğətlərdə “təlim kursu”, “tədris planı”, “proqram” kimi izah olunur.

Curriculum sözünə ilk dəfə Leyden (1582-ci il) və Qlazqo (1633-cü il) şəhərlərinin universitetlərinin sənədlərində rast gəlir. Bəzi alimlərin qeyd etdikləri kimi, 1876-cı ildən etibarən ondan bir termin kimi istifadə olunmağa başlanmışdır. İlk fənn kurikulumları 1918-ci ildə ABŞ-da meydana gəlmişdir. Ötən əsrin 70-ci illərindən sonra kurikulum nəzəriyyəsi formalaşmışdır. Azərbaycanda bu termindən keçən əsrin 90-cı illərinin axırlarından başlayaraq istifadə olunur. Beləliklə, Azərbaycan təhsil sistemində milli və ümumbəşəri dəyərlər nəzərə alınaraq ilk dəfə “Azərbaycan Respublikasında ümumi təhsilin Milli Kurikulumu” hazır-lanmışdır. Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 30 oktyabr 2006-cı il tarixli Qərarı ilə “Azərbaycan Respublikasında Ümumtəhsil Konsepsiyası (Milli Kurikulumu)” təsdiq edilmişdir. Bu sənəd çərçivə sənədi olub, ümumtəhsil üzrə məzmun standartlarını və təlim nəticələrini, pedaqoji prosesin təşkili, təlim nailiyyətlərinin qiymətləndirilməsi və monitorinqi üzrə əsas prinsipləri əhatə edir. İlk dəfə “The Oxford English Dictionary” (OED-Oxford İngilis dili Lüğəti) leksikoqrafik termin kimi bu sözü işlədib. Mənası, “İcbari tədris kursu və ya tədris müəssisəsində hazırlıq” deməkdir.

Kurikulum islahatını zəruri edən bir sıra səbəblər vardır:

- Cəmiyyətdə yeni ictimai münasibətlərin yaranması
- Dünya təhsil sistemində inteqrasiya-informasiya əsrinin tələbləri
- Təhsilin məqsəd və vəzifələrinə yeni baxış və yanaşmaların formalaşması
- Mövcud ümumi təhsil proqramlarının müasir tələblərə cavab verməməsi
- Planlı iqtisadiyyatdan bazar iqtisadiyyatına keçid və s.

Kurikulum dünyanın mütərəqqi təhsil modellərindən biri olmaqla hazırda geniş miqyasda tətbiq olunur. Avropa ölkələrində kurikulum təhsilin əsasını təşkil edən sənəd kimi yanaşılır. Konseptual sənəd kimi onun məzmununda standartlar, zəruri minimum, təhsil alanların hazırlığına qoyulan tələblər, texnologiya və qiymətləndirmə məsələləri əhatə edilir. Əslində bu məsələlərin hər biri kurikulumda onun tərkib hissəsi mühüm komponentləri kimi ehtiva olunur. Həmin komponentlərin bir-biri ilə qarşılıqlı əlaqəsi, hər hansı birinin digərini tamamlaması, onun məntiqi davamı olması vacib tələb kimi gözlənilir. Təbii ki, hazırkı dövrün təhsil sistemi – kurikulum özünün idraki xarakteri ilə insanın şəxsiyyət kimi formalaşmasında mühüm rol oynayır. Kurikulum təhsilin məzmunu, təşkili və qiymətləndirilməsi ilə bağlı bütün məsələləri özündə əks etdirir. Kurikulumun əsasını tərtib, tətbiq, qiymətləndirmə və təhlil təşkil edir.

2008-ci ildə I siniflər kurikulumun tələblərinə uyğun təlim prosesinə başlamışlar. Növbəti illərdə isə digər siniflər bu təhsil sistemində qoşulmuşdur. 2015-ci ildən isə VIII siniflərdə kurikulumun tətbiqi davam etdirilir.

Təhsil kurikulumları xarakterinə görə iki yerə ayrılır. Onlardan birincisi **fənyönümlü**, ikincisi isə **şəxsiyyətyönümlü** kurikulum adlanır.

Fənyönümlü kurikulumların keyfiyyətində biliklərin həcmi və miqdarı əsas rol oynayır. Belə kurikulumların məzmununu elm sahələri, anlayışlar sistemi və bu anlayışların mənimsənilməsi təşkil edir. Fənyönümlü kurikulumlarda praktika, yəni bacarıq, vərdiş və qabiliyyətlər arxa plana keçir, praktikada lazım olmayan biliklər də şagirdlərə mənimsədilir.

Şəxsiyyətyönümlü kurikulumlar fənyönümlü kurikulumlardan həyati bacarıq və vərdişlərə üstünlük verilməsi ilə fərqlənir. Belə kurikulumlarda məlumatlıq səviyyəsi aşağı olur, şəxsiyyətə daha çox həyat fəaliyyətində lazım olan bacarıq və vərdişlər aşılanır. Şəxsiyyətyönümlü kurikulumlar integrativ məzmunu ilə seçilir. Oradakı fənlərin adlandırılmasında, məzmunun müəyyənləşdirilməsində şəxsiyyətin formalaşması üçün əhəmiyyət kəsb edən və bilavasitə insanın şəxsi fəaliyyəti üçün lazım olan tələblər əsas götürülür.

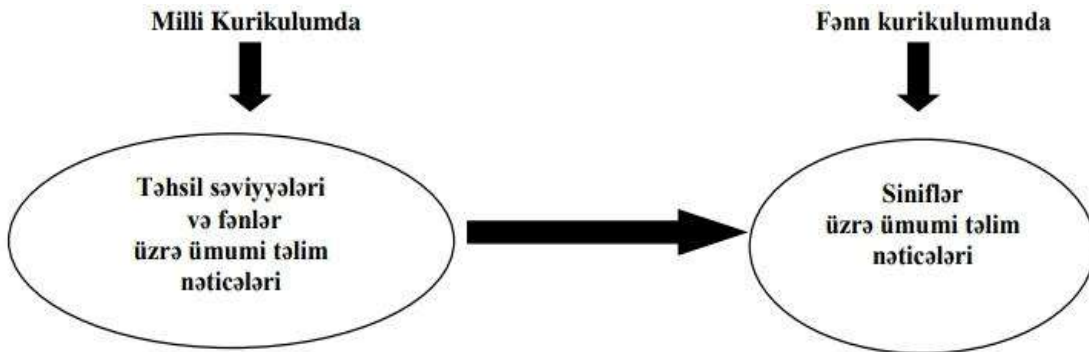
Kurikulumun nəzəri problemlərindən biri onun növlərinə görə təsnif olunmuşdur. Bu məsələdən bəhs edən ailələrin fikrincə, kurikulumların növləri barədə yekdil fikir yoxdur. Bu da ondan irəli gəlir ki, kurikulumları təsnif edərkən ona müxtəlif prinsiplərlə yanaşılır: ya xarakterlərinə, ya təyinatına ya da məzmun və strukturuna görə münasibət bildirirlər. Bütün məqamlarda elə kurikulumlar vardır ki, onlar ümumi ölkə səviyyəsində qəbul olunmaqla geniş miqyasda tətbiq edilir. Mahiyyət etibarlı ilə belə kurikulumlar milli xarakter daşıyır. Ona görə də Milli Kurikulum adlanır. Ayrı-ayrı fənlərin bütövlükdə xüsusiyyətlərini əhatə edən kurikulumlar isə **fənn kurikulumları** kimi tanınır və dəyərləndirilir.

Kurikulum təhsilin son məqsədini, məqsədlərə çatmaq üçün yolları, bu yolların səmərəliliyini yoxlamaq üsullarını özündə birləşdirən, bir sözlə, təhsil prosesi ilə bağlı bütün fəaliyyətlərin səmərəli və məqsədyönlü təşkilinə hərtərəfli imkan yaradan **konseptual sənəddir**.

Milli Kurikulumun sturukturı.

- Ümumi təhsilə və ümumi təhsilli şəxsə verilən tələblər
- Ümumi təhsilin məzmun standartları
- Ümumi təhsil müəssisələrində fənlər üzrə həftəlik dərslərin miqdarı
- Ümumi təhsil sistemində pedaqoji prosesin təşkili prinsipləri
- Ümumi təhsil sistemində şagird nailiyyətlərinin qiymətləndirilməsi
- Fənn kurikulumlarının strukturu

Milli kurikulumdan fənn kurikulumuna keçid.

Fənn kurikulumlarının səciyyəvi cəhətlərinin müqayisəli təsviri.

Ənənəvi təhsil proqramı	Müasir kurikulum
Bilikyönümlüdür	Şəxsiyyətyönümlüdür
Fənyönümlüdür	Nəticəyönümlüdür
Təklifyönümlüdür	Tələbyönümlüdür
Fəndaxili və fənlərarası əlaqə məqsədyönlü və sistemli xarakter daşımır.	İntegrativlik əsas prinsip kimi qəbul olunub.
Bəzi fənlər üzrə qiymət normaları müəyyən edilib.	Qiymətləndirmə standartları və mexanizmləri müəyyən edilib.

Şəxsiyyətyönümlülük

Təhsil alanın idraki, ünsiyyət və psixomotor fəaliyyətləri əsasında həyati bacarıqlarını inkişaf etdirməklə onlarda milli və bəşəri dəyərlərin formalaşdırılmasıdır.

Şagirdyönümlülük

Təhsil sahəsində fəaliyyətlərin təhsilalanların mənafeyinə, maraq və tələbatlarının ödənilməsinə, istedad və qabiliyyətlərinin, potensial imkanlarının inkişafına xidmət etməsidir.

Nəticəyönümlülük

Əldə olunması nəzərdə tutulan təlim nailiyyətlərinin nəticələr formasında əvvəlcədən müəyyən edilməsidir.

Tələbyönümlülük

Fərdin, cəmiyyətin və dövlətin dəyişən ehtiyac və tələbatlarının nəzərə alınmasıdır.

İntegrativlik

Təhsilin məzmun komponentlərinin bir-biri ilə və həyatla sistemli şəkildə əlaqələndirilməsidir.

Qiymətləndirmə standartları

Təhsil alanların nailiyyət səviyyəsinə qoyulan dövlət tələbidir.

Məzmun xətləri. Dərslik komplektinin mövzular üzrə strukturunu formalaşdırarkən bütün ibtidai təhsil pilləsi üzrə alt standartlar təhlil edilmiş və tədris prosesində məzmun standartlarının məzmun xətləri üzrə nisbəti müəyyənləşdirilmişdir. “Məzmun xətti – fənn üzrə ümumi təlim nəticələrinin reallaşdırılmasını təmin etmək müəyyən edilən məzmunun zəruri hissəsidir”. Məzmun xətləri müəyyən mənada bütün siniflərdə dəyişməz qalır. Lakin təlim prosesində məzmun xətlərinin hər birindəki məzmunun sadəcə mürəkkəbə doğru dəyişməsi, dərinləşməsi və genişlənməsi baş verir. I-IV siniflərdə riyaziyyat üzrə beş məzmun xətti müəyyənləşdirilmişdir:

1. Ədədlər və əməllər

2. Cəbr və funksiyalar

3. Həndəsə

4. Ölçmələr

5. Statistika və ehtimal

Riyaziyyat fənni üzrə ümumi təlim nəticələri.

İbtidai təhsil səviyyəsi (I – IV siniflər) üzrə şagird:

- sıfır da daxil olmaqla, milyon dairəsində natural ədədlər üzərində hesab əməllərini yerinə yetirir;
- kəmiyyətlərdən (uzunluq, sahə, həcm, zaman, kütlə, dəyər) həyati məsələlərin həllində istifadə edir;
- sadə müstəvi fiqurlar və fəza cismlərinin xüsusiyyətlərini müəyyən edir və onların əsasında ölçmə və hesablamalar aparır;
- məlumatları toplayıb sistemləşdirir, təhlil edir və nəticələri şərh edir.

Azərbaycan təhsilində ilk şəxsiyyətyönümlü kurikulumların tətbiqi mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Uzun müddətli kurikulumun tədris olunmasına baxmayaraq, təhsil ictimaiyyəti və valideynlər arasında kurikulumla bağlı fikirlər hələ də birmənalı deyil. Kurikulumun təhsilimizin inkişafını ləngitdiyini düşünənlər belə vardır. Kurikulumun tətbiqinin əsas hərəkətverici qüvvəsi müəllimdir. Ancaq müəllimlərin də hamısı bu prosesə lazımi dərəcədə və lazımi peşəkarlıqla qoşulmurlar. Hətta bəzi müəllimlər kurikulumun mahiyyətini dərinləndirərək dərk etmir və onu artıq yük kimi qəbul edirlər. Əlbəttə, kurikulumu yüksək səviyyədə mənimsəyən bacarıqlı, səriştəli müəllimlərimizdə az deyildir.

Nəticə

Kurikulum şagird şəxsiyyətinin inkişafına yönəlmiş bir təhsil standartıdır. Kurikulum minimum biliklərə söykənən və əsasən bacarıq və qabiliyyətləri zənginləşdirən təhsil konsepsiyasıdır. Kurikulum sahəsində şagirdlərin sərbəst düşünmək, müstəqil olaraq axtarışlar apara bilmək, qərarlar qəbul etmək kimi bacarıqları formalaşır. Kurikulumun tətbiqindəki ən mühüm məsələlərdən biri də məsul olan müəllimlərin yetişdirilməsi və ixtisaslaşdırılması, onların mükəmməl hazırlığını təmin olunmasıdır.

Ədəbiyyat

1. M.Həsənov, N.Cəfərova, C.Bəhmənova İbtidai sinif müəllimləri üçün kurikulumun məzmunu və həyata keçirilməsi yolları (Metodik vəsait). Bakı, 2014.
2. <http://www.serqqapisi.az/index.php/humanitar/elm-v-t-hsil/9121-kurikulum-yeni-taehsil-sistemidir>.
3. A.Qəhrəmanov. Orta məktəb üzrə fənn müəllimləri üçün ixtisasartırma təhsilinin 2-ci modulu üzrə “Ümumi orta təhsil səviyyəsinin yeni fənn kurikulumlarının tətbiqi üzrə” təlim kursunun iştirakçıları üçün təlim materialı. Bakı, 2012.
4. <https://az-az.facebook.com/muallim.edu.az/posts/378580125665079/>.
5. X.T.Novruzova İnformatikanın tədrisi metodikası (1-4-cü siniflər). Dərs vəsaiti. Bakı, 2017.

YER ELMLƏRİ VƏ ASTRONOMİYA EARTH SCIENCES AND ASTRONOMY

DOI: 10.36719/2663-4619/24.07.20/01/323-330

Əli Məmməd oğlu Həsənov

Naxçıvan Dövlət Universiteti

kafedra müdiri, c.f.d.

alihanov51@mail.ru

Ülviyə Nadir qızı İsgəndərova

Naxçıvan Dövlət Universiteti, müəllim

isgenderova.86@mail.ru

UÇQUN, UFANTI VƏ SÜRÜŞMƏLƏRİN COĞRAFİ YAYILMA QANUNAUYĞUNLUĞU VƏ LANDŞAFTLARA VURDUĞU ZİYANIN QIYMƏTLƏNDİRİLMƏSİ

Xülasə

Məqalədə qeyd edilir ki, ufantı və uçqunlar qravitasion relyef forması olub, kəskin kontinental iqlim şəraitində suxurların aşınması nəticəsində yaranır. Bu proseslər daha çox arid-denudasion relyef formalarında yaranır. Muxtar respublika ərazisində Zəngəzur və Dərələyəz silsilələrində ayrılmış dik, sıldırım yamaclı ərazilərdə yaranmışdır. Uçqun və ufantıların sürüşmə səbəblərinin müəyyən edilməsi üçün toplanmış qırıntıların dağ ətəklərinə sürüşməsi nəticələri müəyyən edilmişdir. Sürüşmə riskinin müəyyən edilməsi üçün $F=mg \cdot \sin a$ disturuna əsasən onların sürüşmə riski hesablanmışdır. Müəyyən olunmuşdur ki, 0° -də sürüşmə riski 0-a bərabərdir. 45° -də $\cos a$ sıxma qüvvəsi, $\sin a$ sürüşmə qüvvəsi ilə üst-üstə düşür, uçqun və ufantı materialları dərələrin dibinə toplanılır.

Açar sözlər: *Uçqun, ufantı, qravitasion relyef, ağırlıq qüvvəsi, sürüşmə qüvvəsi, landşaft, qiymətləndirmə*

The natural and geographical distribution of debris and stumps and the assessment of the damage done to landscapes

Summary

The article notes that, being a gravitational relief form of bumps and debris, they form in harsh, continental-climatic conditions as a result of weathering of rocks. Most of all, these processes arise in the form of arid-denudation relief. Such landforms are formed on the southern slopes of the Dereleizsky and Zangezursky ranges on the territory of the Nakhchivan Autonomous Republic.

To determine the gliding of the ruins and stumps, the results of the gliding of the collected debris at the foot of the mountain were determined. To determine the risk of slipping, the formula $F = mg \cdot \sin a$ was used. It was found that at 0° the risk of slipping is zero, at 45° $\cos a$ - the compressive strength is exactly 0, $\sin a$ is the same as the slipping power of the debris and the materials of the tail are collected at the foot of the mountain.

Key words: *camber, fragment, gravity relief, gravity, slip force, landscape, estimates*

Düşmə bucağı çoxaldıqca landşaftlara dəyən ziyan artır. Hətta belə vəziyyətdə hərəkətə başlayan ufantı və uçqun materialları bütöv torpaq layını aşağıya sürüşdürür. Bütün bucaqlar üzrə sürüşmə riskinin artması hesablanmış və qrafikləri tərtib edilmişdir. Landşaftlara dəyən ziyan ufantı və uçqun materiallarının kütləsi ilə düz mütənəsbdir. İşin nəticəsi olaraq dəyən ziyanlar balla qiymətləndirilmişdir.

$\sin a$	Kütlə m^3	Sürüşmə riskinin dərəcəsi	Landşaftlara dəyən ziyan balla
0-10	100	0-1 Yox	0-1
10-20	100	2 Çox zəif	2
20-30	100	3 Zəif	3
30-40	100	4 Güclü	4
40-dən çox	100	5 Dağıdıcı	5

Tövsiyyə olunur ki, ufantı və uçqun materialları toplanan ərazilərin pasportlaşdırılması aparılmalı, onların üzərində daim nəzarət edilməli və həmin ərazilərdə yaşayan insanlar arasında maarifləndirmə işləri aparılmalıdır.

İşin aktuallığı. Sahəsi 5.5 min km², 3 dövlətlə həmsərhəd, orta yüksəkliyi 1400 m olan Naxçıvan MR ərazisi özünəməxsus xüsusiyyətləri ilə səciyyələnir. Nisbi hündürlükləri 3155 m-ə çatan Zəngəzur və Dərələyəz silsilələri və onlardan ayrılan qollar kontinental iqlim şəraitində fiziki aşınma, qravitasiya, eroziya və digər proseslərin təsiri altında intensiv parçalanmış, dağılmış və demək olar ki, başdan-başa çılpaqlaşmışdır. Bu proseslər nəticəsində dağ ətəklərində, dağ yamaclarında çoxlu uçqun materialları və ufantılar toplanmışdır. Bu proseslərin öyrənilməsi, təhlili və xəritələşdirilməsi onların landşaftlara vurduqları ziyanların qiymətləndirilməsi aktuallıq kəsb edir.

Ərazinin geomorfoloji xüsusiyyətləri haqqında məlumatlara Q.Abixin, A.L.Reynqardın, S.Kuznetsovun, S.A.Zaxarovun, B.A.Paffenqolsun, B.A.Antonovun, Ş.Ə.Əzizbəyovun, B.Ə.Budaqovun, M.Abbasovun, S.Y.Babayevin və d. tədqiqatçıların işlərində rast gəlinir (Antonov B.A.səh.15). Son dövrlərdə Naxçıvan MR coğrafiyasının öyrənilməsində Ə.G.Quluyevin, S.Ə.Hacıyevin Ə.M.Həsənovun, N.S.Bababəylinin, L.M.Novruzovanın və b. tədqiqatçıların rolu böyük olmuşdur.

Ufantı və uçqunlar qravitasion relyef forması olub ətəkdən zirvəyədək müxtəlif təsirlərə məruz qalan dağlarda yaranır. Dağların aşınmasına təsir edən amillərdən biridə yerin cazibə qüvvəsidir. Qravitasion relyef formalarını ilk dəfə olaraq Azərbaycanda və xüsusən Nax. MR ərazisində B.Ə.Budaqov (1960, 1995), N.Şirinov, M.Müseibov (1962-1965), M.A.Abbasov (1950), S.Y.Babayev (1960, 1966, 1967, 1999), V.Ə.Quluzadə, R.S.Abdullayev, A.İ.Əliyev, T.B.Bayramov (2000) və digər tədqiqatçılar öyrənmişlər.

Uçqunlar adətən sıldırım yamaclarda, aşınma eroziya proseslərinin təsiri altında suxurların müvazinətini və yaxud da ilişənliyini itirməsi nəticəsində baş verir. Uçqun prosesinin baş verməsində aşınma, eroziya, abraziya və zəlzələ mühüm rol oynayır. Bu prosesin və müvafiq relyef formalarının inkişaf etdiyi ərazi kiçik Qafqazın cənub, Zəngəzur silsiləsinin cənub-qərb yamacında, Dərələyəz silsiləsində, Küküdağ, Keçəldağ, Salvattı, Qazangöldağ, Qapıcıq,

Yağıldərə, Ayıçınqılı və s. dağların yamaclarında müşahidə edilir. Uçqunlar onların yaranmasına şərait yaradan amillərin mövcud olduğu bütün yüksəklik qurşaqlarında inkişaf etmişdir. (Quluzadə V.Ə. səh.118-126)

Gündüzlər günəş istiliyinin təsiri ilə genişlənən, axşamlar isə soyuyaraq yığılan daşlar deformasiyaya məruz qalaraq parçalanıb dağılırlar. Sutkalıq temperatur amplitudasının böyük olması yamaclarda aşınma materiallarının çoxalmasına səbəb olur (Müseibov M. səh.203). Şaxta aşınması, buzlaq və qarların fəaliyyəti, yağışlar axar sular, az da olsa kimyəvi aşınma və başqa proseslər dağ yamaclarını parçalayır. Aşınma materialları yamacları qəcirliklərlə örtür, əlverişli olan yerlərdə ufantı və uçqun konusları şəklində toplanır (Müseibov M. səh.203).

Yamacların meyilli olması aşınma məhsullarının Yerın cazibə qüvvəsi nəticəsində daha sürətlə hərəkət etməsinə zəmin yaradır. Qeyd etmək lazımdır ki, aşınma materiallarının aşağıya doğru hərəkətinin səbəbi toplanmış materialların ağırlıq və sürüşmə qüvvəsidir.

Dağ yamaclarında üzə çıxan qayaların parçalanması dərşətli uçqunlar yaradır. Uçqun zamanı qopan qaya parçaları hərəkət edərkən digər qayaların, daşların parçalanmasına landşaftların məhv olmasına şərait yaradır. Uçqun materiallarının denudasiyası zamanı bəzən dağ çaylarının qarşısını kəsərək göllərin yaranmasına səbəb olur.

Ərazidə iqlimin hündürlük qanuna uyğun olaraq dəyişməsi relyefin müxtəli f genetik formalarını yaradan formalar yaratmışdır. Yüksək dağlıq zonada buzlaq və müasir nival proseslərlə yanaşı fiziki aşınmanın yamaclarda intensiv qravitasiya prosesləri, alcaq dağlıq və dağətəyi zonada isə arid denudasiya prosesləri inkişaf etmişdir (Quluzadə V.Ə. səh 118).

Sular vasitəsi ilə ağırlıq qüvvəsi nəticəsində dərələrə toplanılan aşınma məhsulları bəzən dağ ətəklərinə doğru hərəkətə başlayır ki, bu da “daş seli” adlanır. “Daş seli” ən qorxulu təbiət hadisəsidir. Onun baş verdiyi ərazidə landşaftlar tam məhv olur, həmçinin yığıldığı ərazilərdə bütün landşaftlar onun altında qalaraq öz funksiyasını itirir. Çay dərələrinə toplanan daş qırıntılarının bir hissəsi çay vasitəsi ilə aparılır, bir hissəsi isə ufantı şəklində qalır (Quluzadə V.Ə. səh. 204). Yüksək dağlarda şaxta aşınmasından da qırıntı və yfantılar toplanılır. Landşaftlara daha çox ziyan vuran uçqunlardan biri də qar uçqunlarıdır. Qar uçqunları 2 yerə bölünür: quru qar uçqunları- ilin soyuq, şaxtalı dövründə və nəm qar uçqunları – fön küləkləri əsən dövrdə baş verir. Qar uçqunu zamanı hər metr kvadrat sahəyə 60-100 ton ağırlığında zərbə dəyir. Bu isə landşaftlara daha çox ziyan vurur. Xüsusən meşələrin tamamilə məhv olmasına səbəb olur (Quluzadə V.Ə. səh.205).

Uçqunlar və ufantılar təsərrüfatlara böyük ziyan vurur. Ona görə də bu ziyanların azaldılması üçün uçqunlar və ufantıların cay dərələrinə axıb dolması məsələsi diqqət mərkəzində olmalıdır. Uçqun baş verə biləcək ehtimalı olan ərazilər və ufantılar toplanan sahələr daim nəzarətdə saxlanılmalıdır. Ufantıların dərələrə dolması onların kütləsindən və meyillilik dərəcəsinə asılıdır. Ufantıların axımının baş verməsi və onun sürəti ufantı və uçqun materiallarının toplandığı ərazinin meyilliyindən və onların kütlələrindən asılıdır. Meyilliyin müəyyən edilməsi üçün $F = Mg \times \sin\alpha$ (X.Kuxling) formulasından istifadə edirik. Müəyyən olunmuşdur ki, $\sin\alpha$ – nın bütün qiymətlərində uçqun və ufantı materiallarının sürüşmələri baş verir artıq 20° bucaq qiymətindən başlayaraq materialların aşağıya doğru axım riski artır. 30° bucaq altında sürüşmə riski daha çox, 40° bucaq altında sürüşmə riski daha yüksək olur. Meyilliyin 40° –dən çox olması riskin daha çox və sürətli olmasına səbəb olur. (Laxın A.F. „Bızov, Prişepov səh.21) Dağ yamaclarının 45° dərəcədən çox olduğu ərazilərdə landşaftlara ziyanın nisbətən az ziyan dəyməsi qənaətinə gəlmişik. Daha çox ziyan meyilliyi $25-45^\circ$ bucaq arasında olduqda dəyir. Çünki bu bucaqlar altında meyilliyə malik olan yamaclarda

qırıntıların diyirlənməsi yox sürüsməsi prosesi gedirki, bu da bütün landşaft tipinin sıradan çıxmasına torpaq qatının dağ ətəyinə doğru sürüşməsinə səbəb olur.

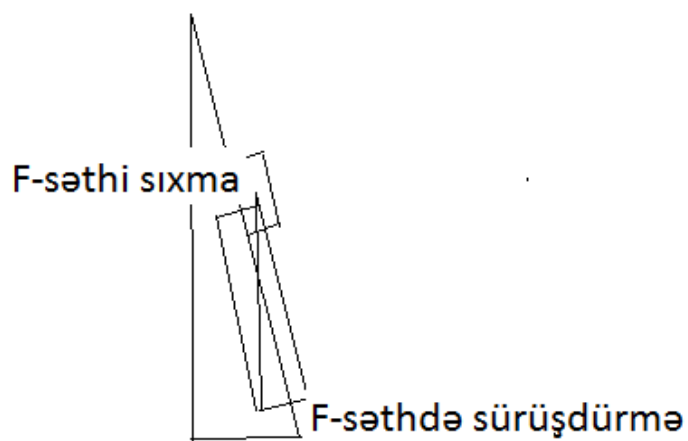
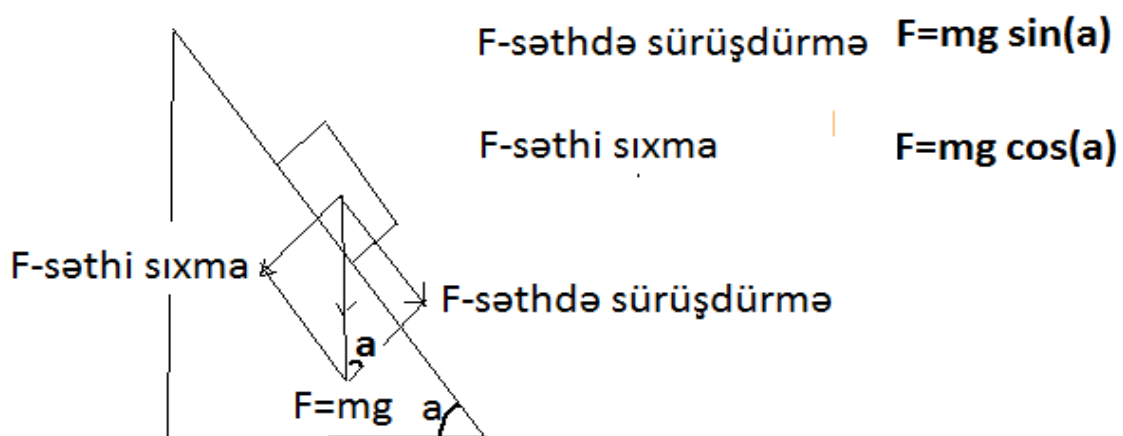
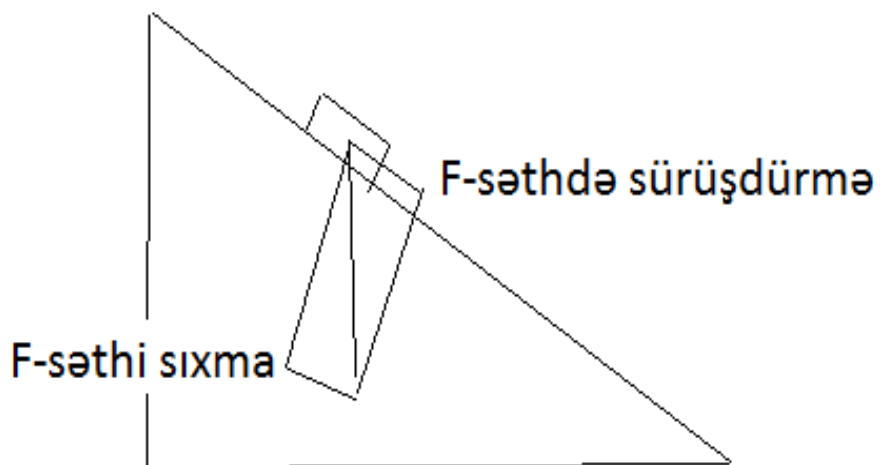

Ufantı və uçqun materiallarının kütləsi çoxaldıqca ətraf mühitə, xüsusən torpaq örtüyünə və landşaftlara dəyən ziyan çoxalır. Biz dəyən ziyanı 5 balla qiymətləndirmişik. 0° bucaq altında 0 baldır. Ümumi kütləni şərti olaraq 100 m^3 qəbul etmişik

Ufantı və uçqun materiallarının yuvarlanmasının meyillilik bucağından ($\text{Sin}\alpha$) asılılığı və landşaftlara dəyən ziyanın qiymətləndirilməsi şkalası

(Tərtib edən Ə.M.Həsənov)

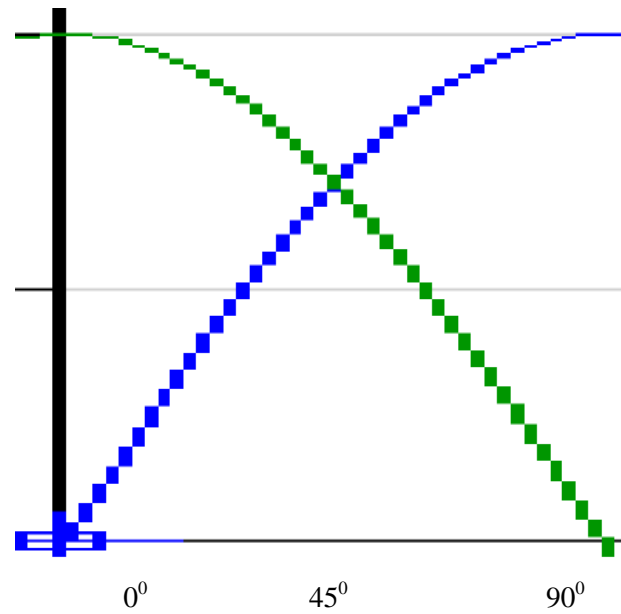
$\text{Sin}\alpha$	Kütlə m^3	Sürüşmə riskinin dərəcəsi	Landşaftlara dəyən ziyan balla
0 -10	100	Yox 0-1	0-1
10-20	100	Çox zəif 2	2
20-30	100	Zəif 3	3
30-40	100	Güclü 4	4
40-dən çox	100	Dağıdıcı 5	5

F – Sıxma qüvvəsi

F – Sürüşmə qüvvəsi

Meyl buc	Sin (a)	Cos (a)
0	0	1
1	0,017452406	0,999847695
2	0,034899497	0,999390827
3	0,052335956	0,998629535
4	0,069756474	0,99756405
5	0,087155743	0,996194698
6	0,104528463	0,994521895
7	0,121869343	0,992546152
8	0,139173101	0,990268069
9	0,156434465	0,987688341
10	0,173648178	0,984807753
11	0,190808995	0,981627183
12	0,207911691	0,978147601
13	0,224951054	0,974370065
14	0,241921896	0,970295726
15	0,258819045	0,965925826
16	0,275637356	0,961261696
17	0,292371705	0,956304756
18	0,309016994	0,951056516
19	0,325568154	0,945518576
20	0,342020143	0,939692621
21	0,35836795	0,933580426
22	0,374606593	0,927183855
23	0,390731128	0,920504853
24	0,406736643	0,913545458
25	0,422618262	0,906307787
26	0,438371147	0,898794046
27	0,4539905	0,891006524
28	0,469471563	0,882947593
29	0,48480962	0,874619707
30	0,5	0,866025404
31	0,515038075	0,857167301
32	0,529919264	0,848048096
33	0,544639035	0,838670568
34	0,559192903	0,829037573
35	0,573576436	0,819152044

36	0,587785252	0,809016994
37	0,601815023	0,79863551
38	0,615661475	0,788010754
39	0,629320391	0,777145961
40	0,64278761	0,766044443
41	0,656059029	0,75470958
42	0,669130606	0,743144825
43	0,68199836	0,731353702
44	0,69465837	0,7193398
45	0,707106781	0,707106781
46	0,7193398	0,69465837
47	0,731353702	0,68199836
48	0,743144825	0,669130606
49	0,75470958	0,656059029
50	0,766044443	0,64278761
51	0,777145961	0,629320391
52	0,788010754	0,615661475
53	0,79863551	0,601815023
54	0,809016994	0,587785252
55	0,819152044	0,573576436
56	0,829037573	0,559192903
57	0,838670568	0,544639035
58	0,848048096	0,529919264
59	0,857167301	0,515038075
60	0,866025404	0,5
61	0,874619707	0,48480962
62	0,882947593	0,469471563
63	0,891006524	0,4539905
64	0,898794046	0,438371147
65	0,906307787	0,422618262
66	0,913545458	0,406736643
67	0,920504853	0,390731128
68	0,927183855	0,374606593
69	0,933580426	0,35836795
70	0,939692621	0,342020143
71	0,945518576	0,325568154
72	0,951056516	0,309016994
73	0,956304756	0,292371705
74	0,961261696	0,275637356
75	0,965925826	0,258819045
76	0,970295726	0,241921896
77	0,974370065	0,224951054
78	0,978147601	0,207911691
79	0,981627183	0,190808995
80	0,984807753	0,173648178
81	0,987688341	0,156434465
82	0,990268069	0,139173101
83	0,992546152	0,121869343
84	0,994521895	0,104528463
85	0,996194698	0,087155743
86	0,99756405	0,069756474
87	0,998629535	0,052335956
88	0,999390827	0,034899497
89	0,999847695	0,017452406
90	1	0

Ədəbiyyat

1. M.Müseiybov, N.Şirinov, B.Budaqov. Ümumi geomorfologiya. Bakı-1967, 230 səh.
2. V.Ə.Quluzadə, R.S.Abdullayev, A.İ.Əliyev, T.B.Bayramov. Naxçıvan MR-in dağlıq geosistemində müasirekzomorfo genez proseslərin əsas xüsusiyyətləri və onların ətraf mühitə təsiri. Bakı Universitetinin xəbərləri-2014, №-4, səh.v118-126.
3. B.A.Antonov “Zəngəzur silsiləsinincənub-qərb yamaclarının geomorfologiyasına dair” 1949.
4. M.A.Abbasov “Naxçıvan MSSR-in şimal-qərb hissələrinin geomorfologiyası” 1950
5. X.Кухлинг. Справочник по физике. Из-во МИР-1985, 520 стр.
6. А.Ф.Лахин, Б.Е.Бызов, И.М.Прищепа. Военная топография. Москва-1973, 223 стр.

DOI: 10.36719/2663-4619/24.07.20/01/330-333

Ülviyyə Nadir qızı İsgəndərova
Naxçıvan Dövlət Universiteti, müəllim
isgenderova.86@mail.ru

SUVARMA İRRIQASIYA EROZİYASI TORPAQ DEQRADASIYASI YARADAN AMİL KİMİ

Xülasə

Məqalədə muxtar respublikanın düzənlik və dağlıq sahələrində olan əkinəli torpaqlarda mədəni bitkilərin məhsuldarlığının aşağı düşməsinə təsir göstərən mənfi antropogen deqradasiya proseslərindən su və suvarma irriqasiya eroziyası haqqında məlumatlar verilir. İşin əsas məzmununda su və suvarma irriqasiyanın hər hansı bir şəraitdə eroziya prosesinin əmələgəlmə gərginliyi və inkişafı ilk növbədə yerin relyefindən, eləcə də mövcud yamacların mailliyindən, baxarlığından, onların məsafəsindən və yamacların səth quruluşunun formasından (kələ-kötürlü, çala və qabarıqlığın bir-birini əvəz etmə tezliyindən) asılı olduğu məsələlər öyrənilmişdir.

Nəticədə muxtar respublikanın düzənlik və dağlıq sahələrində olan əkinəli torpaqlarda mədəni bitkilərin məhsuldarlığının aşağı düşməsinə təsir göstərən mənfi antropogen deqradasiya proseslərindən suvarma irriqasiya eroziyasının qarşısının alınması tədbirləri göstərilmişdir.

Açar sözlər: antropogen deqradasiya, coğrafi amillər, torpaq, bonitet, torpağın bonitirovkası, torpağın ekoloji qiymətləndirilməsi

Irrigation erosion as a factor causing soil degradation

Summary

The article provides information on water and irrigation erosion, one of the negative processes of anthropogenic degradation that affect the decline in crop yields on arable soil in the lowland and mountain regions of the autonomous republic. The main content of the study lies in the fact that the intensity and development of the erosion process in any conditions of water irrigation depend primarily on the topography of the soil, as well as on the slope of the existing slopes, their distances and the shape of the surface structure of the slopes (on the frequency with which irregularities, depressions and protrusions).

As a result, measures are indicated to prevent water-irrigation erosion as a negative anthropogenic process of degradation that affects crop yields in the plains and in mountainous regions of the autonomous republic.

Key words: geographical factors, eco-geography, soil, bonitet, soil assessment, ecological assessment of the soil

Giriş

İnsan cəmiyyəti ətraf mühitə, o cümlədən torpaq mühitinə təsir göstərən və onu dəyişdirən əsas qüvvədir. Son dövrlərdə dünya miqyasında baş vermiş güclü antropogen deqradasiya proseslərindən muxtar respublikanın ərazisində də rast gəlinir. Qeyd etmək lazımdır ki, regionun əksər hissəsi dağlıq və kontinental iqlimə malik olduğundan burada əkinə yararlı torpaq sahələri müxtəlif dərəcələrdə deqradasiya proseslərinə məruz qalır. Bu səbəblərdən də muxtar respublikada müxtəlif antropogen fəaliyyətlər nəticəsində gərgin ekoloji ocaqlar yaranmışdır. Məhz, bu baxımdan muxtar respublikada yaranan antropogen deqradasiya proseslərinin gərgin ekoloji ocaqlarında, xüsusilə torpaq mühitində tədqiqatların aparılması böyük aktualıq kəsb edir.

Tədqiqat obyektı. Tədqiqat obyektı kimi irriqasiya eroziyasına məruz qalmış, xüsusilə muxtar respublikada əkinaltında yayılan torpaq sahələri götürülmüşdür.

Tədqiqatın məqsədi. Naxçıvan Muxtar Respublikasında əkinaltı torpaqlarında yaranan antropogen deqradasiya proseslərinin gərgin ekoloji ocaqlarını, xüsusilə su və suvarma irriqasiya eroziyasının yaranma səbəblərini öyrənməkdən ibarətdir. Bu məqsədə nail olmaq üçün bir neçə məsələnin həll olunması qarşıya qoyulmuş və uğurla yerinə yetirilmişdir.

Material və metodika. Mövzuya aid ədəbiyyat, çöl materialları toplanılmış və işin metodikası hazırlanmışdır. Mövzu işlənərkən tarixin ayrı-ayrı inkişaf mərhələlərində xarici ölkələrdə, o cümlədən Azərbaycanda və Naxçıvan MR-də əkinaltı torpaqlarında yaranan antropogen deqradasiya proseslərinin öyrənilməsi sahəsi üzrə tədqiqat aparən alimlərin monoqrafiya, metodik vəsait, xəritə materialları və müasir tələblərə cavab verən iş təcrübələrindən istifadə olunmuşdur (1, 2, 3, 4, 5, 7, 8, 9, 10, 11, 12).

Təhlil və müzakirə. Tədqiqat işində, muxtar respublikada torpaqların münbitliyinin azalmasına, çirklənməsinə və əkin dövriyyəsiindən çıxmasına səbəb olan amillər aşağıda qeyd olunan gərgin ekoloji ocaqların, xüsusilə su və suvarma irriqasiya eroziyasının yaranma səbəblərinin öyrənilməsi qarşıya qoyulmuşdur.

Bu məqsədlə muxtar respublikanın düzənlik və dağlıq hissələrinə 20-dən çox istiqamətdə ekspedisiyaya gedilmiş və suvarma irriqasiya eroziyası yaranan sahələrdə müşahidələr apararaq, foto şəkilləri çəkilmişdir.

Məlumdur ki, mənfi antropogen deqradasiya proseslərinin bir qismi yalnız torpaq mühitinin çirklənməsinə təsir göstərərək bir çox xəstəlikləri yaratmaqla, gigiyenik problemlərin mənbəyini təşkil edir. Bu cür mənfi antropogen deqradasiya proseslərinə ağır metalları, gübrələri, radioaktiv maddələri, pesdisitləri, çirkab sularını göstərmək olar. Digər qismi isə torpaq mühitini demək olar ki, tamamilə yararsız hala salır. Bu proseslərdən biri də su və suvarma irriqasiya eroziyasıdır.

Muxtar respublika ərazisinin xeyli hissəsini dağlıq və dağətəyi sahələr tutduğu üçün X.Mustafayevin apardığı tədqiqatlar (Mustafayev, 1974: 62) əsasında burada eroziya prosesləri geniş yayılmaqla ərazinin 70 %-ə qədərini təşkil etdiyini göstərmişdir. Lakin, bu sahələrdə yayılan su eroziya proseslərinin içərisində antropogen təsirlər nəticəsində yaranmış və şərait yaradılmış böyük yarpaqlara və boşluqlara rast gəlmək mümkündür.

Əkin altında olan torpaqlarda isə su və suvarma irriqasiya eroziyası üstünlük təşkil edir. Belə hallarda suvarılan sahələr özünün təbii münbitliyini itirir, çünki yuyuntu məhsulları ilə bərabər torpağın şum qatında humus, qida elementləri, torpağa verilmiş üzvi və mineral gübrələr yuyularaq, suyadavamlı aqreqatlar isə öz strukturluluq fəaliyyətini itirir. Bu sahələrdə yuyulmanın qarşısını almaq məqsədilə 1-dən 15 dərəcəyə qədər müəyyən mailliyə malik sahəni cərgələrarası (1-3, 3-5, 5-7, 7-10, 10-13, 13-15) dərəcələrlə eninə meyvə ağaclarının və kol bitkilərinin əkilməsi məsləhət görülür. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, yuxarıya doğru dərəcələr artdıqca cərgələrin arasını yaxınlaşdırmaq lazımdır.

Muxtar respublikada meyilliyi 1-15 dərəcəyə qədər olan sahələrlə bərabər, 1 dərəcədən aşağı olan əkinaltı torpaq sahələrində də müşahidələr aparılmış və su və suvarma irriqasiya eroziyasının əkinaltı torpaqlarda mədəni bitkilərin məhsuldarlığının aşağı düşməsi müşahidə olunmuşdur. İrriqasiya eroziyasının əkinaltı torpaqlarda mədəni bitkilərin məhsuldarlığının aşağı düşməsinin qarşısını almaq üçün, M.P.Babayev və E.A.Qurbanovun apardıqları tədqiqat işlərinin nəticələrindən istifadə olunmuşdur (Babayev, Qurbanov, 2008: 47). Cədvəldə 1-də torpaqların deqradasiyasında su və suvarma irriqasiya eroziyası göstəricilərinin müxtəlif dərəcələrdə məhsuldarlığa təsiri və qiymətləndirilməsi haqqında məlumat verilir.

Cədvəl 1

Torpaqların deqradasiyasında suvarma irriqasiya eroziyasının göstəricilərinin qiymətləndirilməsi

Göstəricilər	Səhrələşmə-torpaqların deqradasiyasının dərəcəsi			
	zəif	orta	şiddətli	çox şiddətli
Suvarılan torpaqların səthi meyilliyi	0,0025	0,0025-0,0075	0,0075-0,025	0,025
İrriqasiya eroziyasının potensial təhlükəsizliyin qiyməti	zəif	Orta	təhlükəli	çox təhlükəli
İrriqasiya eroziyasına məruz qalmış ərazinin sahəsi, son bir ildə, %-lə	1,0	1,0-2,5	2,5-5	5,0
Bir vegetasiya müddətində itən torpağın qalınlığı, mm-lə	0,5	0,5-1,0	1,0-5,0	5,0

İrriqasiya eroziyası nəticəsində məhsul itkisi,%-lə	10	10-30	30-50	50
Ərazidə su-torpaq qoruyucu suvarma texnikasının tətbiqinin vəziyyəti	yüksək	Kafi	Aşağı	tətbiq edilməmiş

Cədvəl 1-in məlumatlarına əsasən aydın olur ki, suvarılan torpaqların səthi meyilliyindən asılı olaraq, 0,0025, 0,0025-0,0075, 0,0075-0,025, 0,025 dərəcələrinə uyğun olan sahələrdə bir vegetasiya müddətində itən torpağın qalınlığı 0,5, 0,5-1,0, 1,0-5,0, 5,0 mm, irriqasiya eroziyası nəticəsində məhsul itkisi 10, 10-30, 30-50 və 50 faizdən çox olduğu qeyd olunaraq qiymətləndirmə aparmışlar. Cədvəldə verilən digər göstəriciləri də bu cür təhlil etmək olar. Apardığımız araşdırmalardan belə nəticəyə gəlmək olar ki, ilk dəfə torpaq sahəsi əkinə hazırlanarkən suvarılan torpaqların səthi meyilliyi 0,0025, 0,0025-0,0075 dərəcədə olması məsləhətdir. Əgər əkin sahələrində suvarılan torpaqların səthi meyilliyi 0,0025, 0,0025-0,0075 dərəcə olarsa, burada torpaq və məhsul itkisinə az yol verilir.

Apardığımız tədqiqatlardan aydın olmuşdur ki, torpaq münbitliyinin pozulmasına və mədəni bitkilərin məhsuldarlığının azalmasına kəskin təsir göstərən amillərdən biri də ərazidə suvarma və sel suları nəticəsində irriqasiya yarpaqlarının inkişafıdır. Muxtar respublikanın əkin sahələrində də suvarma və sel suları nəticəsində irriqasiya yarpaqları geniş yayılmışdır. Bu məqsədlə ərazidə suvarma və sel suları nəticəsində yaranan irriqasiya yarpaqlarının qarşısının alınması üçün ölkəmizdə bu sahədə apardıqları tədqiqat işlərinin nəticələrindən istifadə olunmuşdur. Cədvəl 2-də isə M.P.Babayev və E.A.Qurbanovun apardıqları tədqiqat işlərinin nəticələri əsasında torpaq münbitliyini azaldan yarpaq eroziyası göstəricilərinin qiymətləndirilməsi haqqında məlumat verilir (Babayev, Qurbanov, 2008: 20-35).

Cədvəl 2

Torpaqların deqradasiyasında yarpaq eroziyasının göstəricilərinin qiymətləndirilməsi

Göstəricilər	Səhralaşma-torpaqların deqradasiyasının dərəcəsi			
	zəif	orta	şiddətli	çox şiddətli
Yarpaq şəbəkəsinin sıxlığı, km/km ²	< 0,25	0,25-0,50	0,50-1,0	> 1,0
Yarpağın sayı, ədəd/km ²	< 0,1	0,1-1,0	1,1-2,0	> 2,0
Yarpaqlaşmanın dərəcəsi, hektar/km ²	< 0,5	0,5-1,0	1,0-1,5	> 1,5
Yarpağın uzunluğu və artma sürəti, m/il	< 0,20	0,20-0,5	0,5-1,0	> 1,0
Yarpağın sahəsinin artması, m ² /il	< 0,5	0,5-1,0	1,0-2,0	> 2,0

Cədvəl 2-nin məlumatlarından aydın olur ki, M.P.Babayev və E.A.Qurbanov apardıqları tədqiqat işlərində torpaqların münbitliyinin azalmasında yarpaq eroziyasının göstəriciləri (yarpaq şəbəkəsinin sıxlığı, km/km², yarpağın sayı, ədəd/km², yarpaqlaşmanın dərəcəsi, ha/km², yarpağın uzunluğu və artma sürəti, m/il, yarpağın sahəsinin artması, m²/il) qiymətləndirmiş və torpaqların deqradasiya dərəcələri (zəif, orta, şiddətli, çox şiddətli) verilmişdir. Torpaqların deqradasiya dərəcələrində yarpaq eroziyasının göstəriciləri rəqəmlərlə verilərək, torpaqların əkin altında səmərəli istifadə edilməsi məqsədi ilə optimal variantlar öz əksini tapmışdır. Məsələn, yarpaq eroziyasının göstəricilərindən yarpağın sahəsinin artması, m²/il, torpaqların deqradasiya dərəcələrində zəif-< 0,5; orta-0,5-1,0 rəqəmləri torpaqların münbitliyinin qorunmasında ən optimal variantdır. Apardığımız araşdırmalardan belə nəticəyə gəlmək olar ki, yarpaq eroziyasının bütün göstəriciləri torpaqların zəif-< 0,5; orta-0,5-1,0 deqradasiya dərəcələri torpaqların münbitliyinin qorunmasında əsas rol oynayır. Əgər əkin sahələrində qeyd olunan yarpaq eroziyasının bütün göstəriciləri zəif-< 0,5; orta-0,5-1,0 deqradasiya dərəcələrindən istifadə olunarsa, burada da həmçinin torpaq və məhsul itkisinə az yol verilir. Cədvəldə verilən digər göstəriciləri də bu cür təhlil etmək olar.

M.P.Babayev və E.A.Qurbanov suvarma və sel suları nəticəsində yaranan irriqasiya yarpaqlarının qarşısının alınması üçün ölkədə bu sahədə apardıqları tədqiqat işlərinin nəticələrini praktik cəhətdən yoxlamaq üçün Naxçıvan MR Kənd Təsərrüfatı Nazirliyinin nəzdində olan akad. Həsən Əliyev adına "Araz" Elm-İstehsalat Birliyinin Şıxmahmud sınaq məntəqəsində və AMEA Naxçıvan Bölməsi Bioresurslar İnstitutunun nəzdində olan "Nəbatət" təcrübə sahəsinin müxtəlif növ buğda bitkisi altında 1 ha tünd boz və açıq qəhvəyi torpaq tiplərində 3 il (2015-2017) müddətində təcrübə aparılmışdır. Təcrübə sahələrində cədvəl 1-in məlumatlarından istifadə etməklə aqromeliorativ tədbirlər nəticəsində torpağın ilkin hazırlanmasında suvarılan torpaqların səthi meyilliyini 0,025 dərəcədən 0,0025 dərəcəyə endirməklə irriqasiya eroziyasının

qarşısı nisbətən alınmış, nəticədə məhsul yığımında itki 50 faizdən 10 faizə enmiş, məhsuldarlıq isə 25 sentnerdən 55 sentnerə qalxmışdır. Eyni zamanda təcrübə sahələrində buğda bitkisinin məhsuldarlığının artırılmasına təsir göstərən cədvəl 2-də təhlil olunan yarğan eroziyasının göstəricilərinin qiymətləndirilmə dərəcələrindən (zəif, orta, şiddətli və çox şiddətli) də istifadə olunmuşdur. Məsələn, tədqiqat işində buğda bitkisinin məhsuldarlığının aşağı düşməsinin əsas səbəblərindən biri torpaq sahəsində kiçik həcmli çala və yarğanların olmasıdır. Biz də cədvəl 2-nin yarğan eroziyasının göstəricilərinə aid məlumatlardan istifadə edərək, aqromeliorativ tədbirlər nəticəsində sahələrdə yüksək məhsul alınması üçün apardığımız tədqiqatların nəticələri bir daha praktik cəhətdən təsdiqləndi.

Beləliklə, torpaq münbiliyinin azalmasında su və suvarma eroziya irriqasiyasının təsiri üzrə apardığımız tədqiqat işlərinin nəticələri muxtar respublikada mədəni bitkilərin məhsuldarlığının artırılmasına müsbət şərait yaradacaqdır.

Nəticə

Apardığımız tədqiqat işlərində su və suvarma irriqasiya eroziyasının müxtəlif dərəcələrdə göstəricilərinin məhsuldarlığa təsirinin qiymət şkalaları öyrənilmişdir.

1. Tədqiqat işində torpaq münbitliyini azaldan yarğan eroziyasının qarşısını almaq məqsədilə göstəriciləri öyrənilərək, qiymətləndirilməsi aparılmışdır.

2. Muxtar respublikada suvarma və sel suları nəticəsində yaranan irriqasiya yarğanlarının qarşısının alınması üçün Naxçıvan MR Kənd Təsərrüfatı Nazirliyinin nəzdində olan akad. Həsən Əliyev adına "Araz" Elm-İstehsalat Birliyinin Şıxmahmud sınaq məntəqəsində və AMEA Naxçıvan Bölməsi Bioresurslar İnstitutunun nəzdində olan "Nəbatət" təcrübə sahəsinin müxtəlif növ buğda bitkisi altında 1 ha tünd boz və açıq qəhvəyi torpaq sahələrində 3 il (2015-2017) müddətində təcrübə aparılmışdır.

3. Təsərrüfatlarda suvarma və sel suları nəticəsində yaranan irriqasiya yarğanlarının qarşısının alınması üçün savadlı və səriştəli mütəxəssislərin olması vacib məsələlərdən biridir.

4. Tədqiqat işlərinin nəticələri muxtar respublikanın bütün inzibati rayonlarında, təsərrüfatların əkinaltında olan torpaq sahələrində istifadə olunması tövsiyə olunur.

Ədəbiyyat

1. Babayev S.Y. Naxçıvan Muxtar Respublikasının coğrafiyası. Bakı: Elm, 1999, 226
2. Babayev M.P., Qurbanov E.A. Səhrələşmə-torpaq qradasiyasının tədqiqi. Bakı: Elm, 2008, 47 s.
3. Hacıyev S.Ə. Naxçıvan Muxtar Respublikası torpaqlarının eko-coğrafi şəraiti. Bakı: MBM, 2009, 108 s.
4. Hacıyev S.Ə. Naxçıvan Muxtar Respublikasında torpaqların aqroekologiyası. Metodik vəsait. Bakı: Elm, 2000, 40 s.
5. Məmmədov Q.Ş. Azərbaycanda torpaq islahatı. Bakı: Elm, 2002, 411 s.
6. Mustafayev X.M. Torpaq eroziyası və ona qarşı mübarizə tədbirləri. Bakı: Azərnəşr, 1974, 128 s.
7. Алиев Г.А., Зейналов А.К. Почвы Нахичеванской АССР. Баку: Азернешр, 1998, 235 с.
8. Доброволски Г.В. Деградации и охрана почв. М.: Наука, 2002. 165 с.
9. Казиев Р.А. Деградация сельскохозяйственных угодий Республики Дагестан / Деградация почвенного покрова и проблемы агроландшафтного земледелия: материалы I Междунар. науч. конф. Ставрополь, 2001, с. 93-94
10. Кирюхина З.П., Пацукевич З.В. Эрозионная деградация почвенного покрова России // Почвоведение, 2004, № 6, с. 752-758
11. Крупеников И.А. Типизация антропогенных процессов деградации черноземов // Почвоведение, 2005, №12, с. 1500-1517
12. Мамедов Г.Ш. Деградация почвенного покрова Азербайджана и пути его восстановления // Экология и биология почв, Ростов-на-Дону, 2005, с. 288-293

SƏLCUQLAR DÖVRÜ MİNARƏLƏRİNİN BƏDİİ XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Xülasə

İslam memarlığında Ulu camelərin əsas xüsusiyyətlərindən biri də mina rələrdir. Peyğəmbərimiz zamanında Nəbəvi Camenin Qiblə tərəfində Bilal Həbəşinin azan oxumaq üçün üzərinə iplə çıxdığı “üstüvanə” (silindir) deyilən bir yer olmuşdur. Came memarlığına ilk minarəni daxil edən kişi, Əməvi Xəlifəsi I.Muaviyənin Misir Valisi Məsləmə b.Muhalleddindir.

Türklərin yaşadığı coğrafiyada minarə olaraq adlandırılan memarlıq elementinin Ərəb coğrafiyasında “Məzənə”də (azan oxunan yer) olaraq istifadə olunması, İslam aləminin fərqli yerlərində anlam və adlarının mənbələrdə fərqli olduqlarında ortaya çıxmışdır. Minarə kürsülük, ayaqlıq, gövdə, şərəgə, pətək, külah və ələm bölümlərindən meydana gəlmişdir. Alimlərin fikrincə, ən möhkəm və dayanıqlı minarələr Səlcuqlar dövründən qalmış “əzan” (məzənə) məkanlarıdır və bu məkanlar kərpic və daşdan tikilməklə inşaat sənətinin ən gözəl nümunələridir.

Məqalədə, Səcuqlu dövrü minarə memarlığının yayılma arealı, formadəyişmə və bədii xüsusiyyətlərindən söhbət açılacaq

Açar sözlər: *İslam memarlığı, Səlcuqlu dövrü, Qülləli minarələr, Kərpic materialı, Həndəsi naxışlar*

Literary fetures of Seljuk period minarets

Summary

One of the main signs of UluJame and mosque buildings of Islamic architecture is minarets. During Prophet's period there was a place called “üstüvane” (cylinder) in kiblah side of Meschidi Nebevin (Nebevin Mosque) that Bilal Habeshi climbed on with rope to recite the azan. Omayyad Caliph I.Maviye's Egyptian governor Mesleme b.Muhalledin was the first who added minaret to mosque architecture.

The usage of the architecture element called minaret in Turkish territories as “mezene” (the place for reciting the azan) in Arabic territories deduced the meanings and names to be different in sources in different parts Islamic regions. The minaret is comprised of rostrum, stand, body, minaret balcony, lattice, cone and gonfalon. As for the specialists the strongest and most durable minarets are “the azan” (menzene) places reminding from Seljukian period and these places are the best samples of construction art built of brick and stone.

The spreading areal, deformation and literary features of Seljukian period minaret architecture will be dealt with in the paper.

Key words: *Islamic architecture, Seljukian period, Arbor minarets, Brick material, Geometric decorations*

Giriş

İslam memarlığında Ulu Came və məscid binalarının əsas əlamətlərindən biri də minarələrdir. Hz.Peyğəmbər dövründə Məscidi Nebevinin qiblə tərəfində Bilali Həbəşinin əzan oxumaq üçün üzərinə iplə çıxaraq, çıxdığı “üstüvane”(silindir) deyilən bir yer olub. Minarənin ilk şəkli olaraq düşünəbiləcək bu yerin xaricində məscidin çevrəsindəki bəzi hündür yerlərdən istifadə olunmuşdur. Came memarlığına ilk minarəni daxil edən Əməvi Xəlifəsi I.Muaviyənin Misir valisi Məsləmə b. Muhalleddindir. Misir fatihi Əmir b.Asın Fustatda tikdirməyə başladığı, lakin tikintisini bitirə bilmədiyi Came binasının küncələrinə minarəsini Məsləmə b. Muhalleddin qoydurmuşdur (Qənbərova, Çelik, 2016,3272-3285).

İslam coğrafiyasında minarə kəlməsinin qarşılığında bir neçə kəlmənin istifadə olunduğu görülür. Bunlar “menar”, “menare” və “mezene” şəklindədir. İslam tikililərində minarələrin ilk nümunələrinin Kayravan (726), Harran (750), Samarra (852) kimi camelərə əlavə edildikləri də qəbul edilir (Çayçı, 2017,133).

Menar və Minarə sözləri “ışiq” kökündən gəlidiyi üçün işıq və işığın yandığı məkan şəklindəki anlamları vardır. Məsələn sadəcə işiq göstəricisi kimi anlamaq olmaz. İşığın yandığı “menare” ilə ilahi işığın dalğadalğa dağıldığı küllü kainat arasında çox fərq vardır (Çayçı, 2017, 133).

Türklərin yaşadığı coğrafiyada minarə olaraq adlandırılan memarlıq elementinin Ərəb coğrafiyasında “mezene”de (azan oxunan yer) olaraq istifadə edilməsi, İslam iqliminin fərqli bölmələrindəki anlam və adlandırılmaların mənbələrinin fərqli olduqları ortaya çıxmışdır. Minarələrin küncələrinin Orta Asiya və İranda işarət və xəbərləşmə (atəş) qüllələrinə, Suriyadakı gözəllənmə və zəng qüllələrinə, Ağdəniz ölkələrində dəniz fənərlərinə və ya şərqdəki Hint Zəfər abidələrinə dayandığına bağlı fərqli düşüncələr də vardır (www.google.com). Ancaq əsl xüsusiyyətləri etibarilə əzanın oxunduğu yer anlamındaki “mezene” anlayışı daxili baxımdan işarətli tamamlama olmalıdır (Çayçı, 2017, 134).

Minarə kürsülük, ayaqlıq, gövdə, şərəfə, pətək, külah və ələm bölmələrindən meydana gəlmişdir. Kürsü minarənin torpaq üstündəki dabanıdır və Cameyə bitişik və yaxud ayrı, kub, silindir və çoxbucaqlı prizma şəklində olur və minarəyə çıxış qapısı burdan açılır. Ayaqlıq kürsüylə-gövdə, gövdə ilə şərəfə arasında bölmələrdə yerləşdirilir. Şərəfə müəzzinin minarə ətrafında dolaşaraq əzan oxumaq üçün dolandığı eyvandır. Adı “çıxıntılı yer, bürc” anlamındaki “şüfrə” kəlməsindən gələn şərəfənin başlıca hissələri üstündə gəzilər daban (yer), dabanı daşıyan çıxmalar və kənarlarındakı məhəcərlərdir. Şərəfələr tikildiyi dövrün özəlliklərini daşımaqla minarənin gövdəsində bir neçə dəfə təkrar da edilir.

Mütəxəssislərin fikrincə, ən möhkəm və dayanıqlı minarələr Səlcuqlar dövründən qalmış “azan” (mezene) məkanlarıdır və bu məkanlar kərpiclə və daşla tikilməklə, inşa sənətinin ən gözəl nümunələridir. “Azan” məkanlarının yuxarı hissəsinin tünd rəngdə tərtib olunması Səlcuqlar dövrünə xasdır. Sultan Məlikşahın dövründə Bağdadda inşa edilmiş “Sultan məscidi” bu üslubda inşa olunmuşdur. Səlcuqlar dövrü yaranan bu üslub XIII-XIV əsrlər memarlığına da öz təsirini göstərmişdir (Çayçı, 2017,133).

Görünüş baxımdan minarələrin İslam coğrafiyasında iki forması diqqəti çəkir. Bunlardan birincisi Misir, Şimali Afrika və Endülüstdəki qüllə formasında minarələrdir. İkincisi isə Əfqanıstan, Hindistan, İran, Azərbaycan, Suriya və Anadoludakı silindirik formalı minarələrdir. Hər formanın inkişaf etdirilməsində arxa planda qalan qədim mədəniyyətlərin varlığına diqqət etmək lazımdır (Çayçı, 2017, 134).

1.Samarra minarəsi;2.Kutbiye Came minarəsi;3.Qəlyan minarə;4.Damğan minarəsi

Səlcuqlar dövrü minarələrin bədii xüsusiyyətləri. Silindirik minarələrin forma dəyişməsinə tədqiqatçılar onun kərpic materialından inşa olunması ilə əlaqələndirirlər. Türkünə, İran və Azərbaycanda kərpic materialının hesabına minarələr silindirik forma almışdır. Silindirik formalar elmi əsaslara və fəlsəfəyə dayanaraq öz həllini tapmışdır. Silindirik formalı minarələr, dönə-dönə yuxarı doğru yüksələrək nərdivan nizamını da bərabərlərində gətirmişlər. Abbasi dövründə nümunələrini bildiyimiz Malviyə tərzli minarələrdə pilləkən sistemi mərkəzdən kənara doğru çıxarılmaqla həll edildiyi halda, silindirik minarələrdə bu sistem daxilə həll edilmişdir. Forma baxımından bir-birindən fərqliliklər göstərən minarələr, divarlarının qalınlıqlarına, gövdələrinin miqyaslarına görə də fərqlənirlər. Minarə formaları Səlcuqlar dövrü daha da təkmilləşdirilmiş və zamanla onların yeni formaları meydana çıxmışdır. Minarələr bir-birindən ölçülərinə və şərəfələrinin sayına görə fərqlənsələr də, onların kürsülük, gövdə və şərəfə hissələrini bəzəyən naxış və naxışlardan qurulmuş kompozisiyalar bir Türk üslubunu, “Səlcuqlu üslubunu” özündə qoruyub saxlamaqdadır. Bəzi minarələrin gövdəsində qurulmuş naxışlar yerləşdiyi ərazinin memarlıq ənənələrini də özündə daşımaqdadır. Minarələrin daş və ya kərpic kürsülüüyü kvadrat, çoxbucaqlı və dairəvi formada olmaqla, yuxarıya ucaldıqca dairəvi, burmalı, yivli bir şəkil alır. Səlcuq dövrü kərpicdən inşa edilmiş minarələr sadə “Cinağı” hörgü sistemi və mürəkkəb “Girih” naxışları, kufi (Süls) xətlili kitəbələrini-yazı qurşağı, kaş bəzəkləri ilə yadda qalır. Səlcuqlar dövrü kərpic materialı ilə yanaşı Azərbaycanın şimal bölgəsi və Anadoluda daşdan inşa edilmiş minarələr də üstünlük təşkil edir. Bu minarələr kərpic minarələrə nisbətən sadə olub bəzəklər yalnız onların şərəfə hissəsində yerləşdirilmişdir. Belə minarələrdən biri Bakıda İcərişəhər adlanan ərazidə yerləşən Məhəmməd məscidi minarəsinin şərəfəsidir. Şərəfənin üzəri daşdan yonulmuş altıbucaqlı ulduz naxışları ilə bəzədilmişdir (Qənbərova, Çelik, 2016,3272-3285)

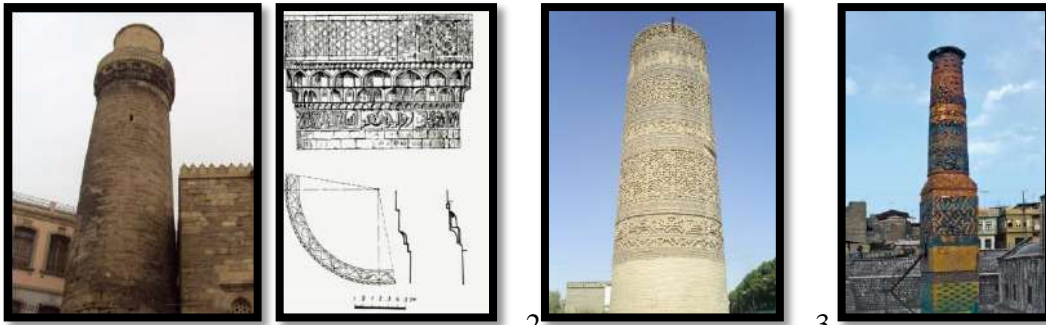
İslam dövrü Türk minarələrinin ilk minarələrini Qaraxanlı və Qəznəvi memarlığında görürük. Dehli

Qutub Minarəsində ilk nümunələrdəndir. Səlcuqlar dövrü minarələrinin ilk nümunələri isə İran və Azərbaycan memarlığında özünə yer almaqda. Səlcuqlar incə, uzun, silindirik minarələri xüsusi ölçüdə binaların və ya dini komplekslərin planlaşmasına daxil etməklə, öz zövqlərinə uyğun formada həll etmişlər. 1122-ci il tarixli aşağıdan səkkizbucaqlı, gövdədə qalın silindir formalı Car Menar və 1129-cu il tarixli Sin minarəsi kimi bəzi istisnalar olmaqla, dördbucaqlı alt hissəsində tamamən yox olmuşdur. Bunların ən ilkini Damğan Cuma məscidində daha Toğrul bəy zamanından qalma 1058 tarixli, yuxarıya doğru incələn görünüşlü silindirik Səlcuqlu minarəsidir. Ortada geniş bir kitabə, bir neçə bölümlərə ayrılmaqla yuxarıya yönəlir. Düz silindirik gövdə yalnız kərpiclərin düzülüşündən meydana gələn paxlavalardan və hündəsi naxışların arasına yerləşdirilmiş açıq mavi və firuzəyi kaşı ilə qurulmuş, qabarıq kufi kitabə bəzəklərindən ibarətdir. Səlcuqlar dövrünün ilk kaşı ilə işlənmiş minarələrindən olub, dövrünün memarlıq əsərləri sırasına daxil olmaqdadır (Aslanapa, 2002, 29).

1063-cü ildə Toğrul Bəy zamanında tikilmiş Zəvvarə minarəsi kərpic üzərinə kufi kitabələri və qabardılmış hündəsi naxışlarla, Damğan minarəsi kərpic üzərində oyma, işləmələrlə, Ardistan minarəsi sadə kərpic hörgüsü və kufi kitabəsi ilə Orta Asiya memarlığını bəzəsə də, Səlcuqlu minarəsi olaraq kərpic üzərinə gəc qabartmaların ilkinidir də deyə bilərik. XI əsrin sonlarına aid edilən Səlcuqlu minarələri Keflanda 1073-cü il tarixli Cuma məscidi minarəsi, İsfahandakı Barsiyan Cüma məscidinin 1097 tarixli minarəsidir. XII əsr boyunca və daha sonralar Səlcuqların bu minarələri inkişaf etdirilərək silindirik zərif minarələr forması almışdır (Aslanapa, 2002, 29).

Səlcuqlar dövrü bişmiş kərpiclə tikilmiş Savə şəhərində Savə minarəsi və Cənubi Azərbaycanın Ərdəbil şəhərində Cuma Camenin minarəsini göstərə bilərik. Ərdəbil Cuma Came minarəsi bişmiş kərpiclə sadə “Cinağı” naxışlı tikildiyi halda (minarənin gövdəsinin yuxarı hissəsi uçmuş, 3 metr hündürlüyündə qalmışdır), Savə Came minarəsi kərpiclə inşa olunmaqla yanaşı, silindirik gövdəsi üzərində ən mürəkkəb “Girih” naxışlar və “Kufi” xətti ilə kitabələr işlənmişdir.

1

1. Sınıq qala minarəsi.

2

2. Savə minarəsi.

3

3. Siirt came minarəsi

Savə minarəsi Böyük Səlcuq Sultanı Toğrul bəyin zamanında h.453-cü ildə (1061) tikilmişdir. Gövdəsinin quruluşuna görə “Mil minarə”lər qrupuna daxil olan tikili torpaq üzərinə oturdulmuş, gövdəsinin diametri 3 metrdir. 20 metr hündürlüyü qalmış minarə qabarıq formada işlənmiş kərpic işçiliyi ilə yadda qalır. Minarənin gövdəsinə dövrəyə qabarıq kufi xətti yazı qurşağı və hündəsi formalı keçmə naxışlar tikiliyə xüsusi gözəllik verməklə, tikilinin bişmiş kərpicdən qurulmuş fasadında işıq-kölgə effekti yaratmaqla, naxışlarının uzaqdan oxunmasına da imkan verir. Minarənin daxilində yerləşdirilmiş dairəvi pillələr vaxtilə onun şərəfəsinə çıxmaq üçün nəzərdə tutulmuşdur. Hər iki Camenin “Cinağı” və “Girih” formalı naxışları minarələrin Səlcuqlu abidəsi olduğunu asanlıqla təyin etməyə imkan verir.

Azərbaycanın Şəmkir şəhərində vaxtilə əski şəhər yerində yerləşən Şəmkir minarəsi öz memarlıq quruluşu ilə XIX əsrin ikinci yarısındanək səyyahları, mütəxəssisləri heyrləndirirdi. N.Florovski 1899-cu ildə Peterburqda çap etdirdiyi kitabındakı yazılı təsvirdə: “Bu abidə bütün göstəriciləri ilə Böyük Səlcuqlu İmperiyasının müxtəlif şəhərlərində Cuma məscidləri yanında ucaldılan və ayrıca dayanan minarə tipinin-Mil minarənin bitkin örnəklərindən biridir” bildirmişdir (Qiyasi, 1991, 51).

Şəmkir minarəsinin tutum-məkan forması sadə hündəsi fiqurlardan-kub, prizma, silindir, üst-üstə əhəngdar düzümünə əsaslanır. Bu aydın sadə fiqurlar içərisində azan vermək üçün artırma-şərəfə bir qədər mürəkkəb forması və daha dekorativ həlli ilə seçilir (Qiyasi, 1991, 51). D.Monperenin çəkdiyi şəkildən anlaşılır ki, minarənin kürsü lüyü Anadolunun minarə və türbə memarlığında tez-tez rast gəldiyimiz: - kvadrat formalı kürsülüyün küncərdən üçbucaq formada kəsilməsilə səkkizbucaqlı başmağa və silindirik formalı gövdəyə keçidi formasında inşa edilmişdir. Yuxarıya doğru yönəlmiş incə uzun gövdəsi yanlara doğru açılmış bir şərəfə ilə tamamlanır. Şərəfəsinin üzərində yerləşdirilmiş külə da hörgü ilə incə və hündür işlənmişdir. Gövdənin üst hissəsi hər tərəfi beş arşın olan dördbucaqlı karnizlə dövrələnib, karnizin altında

Kufi xəttlə yazı görünür. Qüllənin ortasında 124 pilləsi olmuşdur. Minarə kərpicdən qum və çınqıl qatılmış əhəng materialı ilə tikilmişdir (Qiyasi, 1991, 51).

Minarənin hündürlüyü 60 metr, onun kürsülüynünün plan ölçüləri 5x5 metr, dairəvi gövdəsinin aşağıda diametri 4 metr, yuxarıda 3 metrə yaxın olub. Minarə yuxarıda incə dövrələmə tağ sıralı fənərlə tamamlanmış. Minarədə fənərin yerləşdirilməsi ondan həm mayak kimi, həm də gözetçi məntəqəsi kimi istifadə olunması haqqında əlimizdə heç bir əsas yoxdur. Bu abidə Səlcuq imperiyasının müxtəlif şəhərlərində Came məscidləri yanında ucaldılan və ayrıca dayanan minarə tipinin-“Mil” minarələrinin bitkin örnək lərindəndir. Bu tip minarələr Orta Asiya, İran və Azərbaycan minarələri üçün səciyyəvidir (Qiyasi, 1991, 52). Səlcuqlar dövrü bu tip minarələr şərqi və cənub-şərqi Anadolunun Came memarlığı üçün də xas formalardır.

Siirt Ulu Camesinin minarəsi Anadolunun kərpic memarlığının ilk tikililərindəndir. Şəmkir minarəsindən fərqli olaraq Siirt Camesinin minarəsi planda kvadrat formalı olub, hündür kürsülük və silindir formalı gövdədən ibarətdir. Səlcuq memarlığına xas xüsusiyyətləri bu minarədə də görməmək mümkün deyil. Tikilinin şərəfəsi və külah hissəsi uçuğundan onun hansı quruluşda olması haqqında əlimizdə məlumat yoxdur. Minarənin şərəfəsinə çıxmaq üçün onun kürsülüynündə açılmış qapıdan daxil olmaq olur. Minarənin sadə kərpic hörgüsü üzərinə yığılmış firuzəyi və mavi rəngdə həndəsi formalı kaşı naxışlar, Naxçıvan Memarlıq məktəbinin ənənələrini davam etdirməkdədir.

Divriği Ulu Came, Konya Alaattin Came, Niğde Alaattin Came və s. tək minarəli olub, Anadolu Səlcuqlu memarlığında yer alan daş minarələrin xüsusiyyətlərini daşımaq da. Konya Alaattin Camedən fərqli olaraq hər üç Camenin minarəsi giriş baştağının sağ tərəfində yer alır. Divriği Ulu Camesinin minarəsi tikilinin əsas hissəsindən yarım dairə bürc formada kənara çıxarılmış kürsülük üzərinə yerləşdirilmişdir. Tikilinin küncündə yer alan minarənin kvadrat formalı başmağı yarım dairə kürsülük üzərinə oturdulmuş, silindirik gövdəsindən kənara çıxarılmış şərəfə və şərəfənin mərkəzində külah inşa edilmişdir. Minarə yonulmuş daşdan sadə formada tikilmiş, onun yazı qurşağı şərəfənin aşağısında yerləşdirilmişdir. Niğde Came minarəsi Divriği Ulu came minarəsi ilə oxşarlıq təşkil etsə də, Camenin kürsülüynü kvadrat planlı düzbucaq formalı həll edilmiş, səkkizbucaqlı başmağı, silindirik formalı, çoxda hündür olmayan gövdəyə keçid alır. Minarə yuxarıda ensiz şərəfə və konus formalı örtüklə bağlanan külahla tamamlanır. Konya Alaattin Came minarəsi də daşdan inşa olunmuş, silindir formalı gövdəsi, küncərdən kəsilərək səkkizbucaqlı forma alan hündür kürsülük üzərinə oturdulmuşdur. Minarənin həndəsi naxışlı bəzəkləri və yazı qurşağı onun şərəfəsi ilə gövdəsinin birləşdiyi yerdə qurulmuş, hündür külahı şərəfə üzərinə yerləşdirilmişdir. Minarələrin şərəfəsinə onların silindirik formalı gövdələrinin daxilində dairəvi formada qurulmuş pillələrlə qalxmaq olur. Səlcuqlar dövrünün “Mil formalı” minarələri İran və Azərbaycan memarlığında olduğu kimi, Anadolunun Came memarlığında da çox yayılmış formalardandır.

Anadolunun minarə memarlığında tək minarəli, gövdəsi düzbucaqlı bölümlərdən qurulmuş minarələr də vardır ki, bunların şərəfəsi düzbucaqlı, külahı silindirik formada həll olunmuşdur. Belə minarələrə nümunə Diyarbəkir Ulu Came minarəsini göstərə bilərik. Digər camelərdə olduğu kimi minarə giriş baştağı və ya əsas fasad divarın deyil, düzplanlı tikilmiş məscidin arxa tərəfində yer alır. Minarə qülləyə oxşar, düzbucaqlı forması ilə Ardıstandakı Həsən Came və Mərakeşdəki Kutbiyə Came minarəsinə oxşarlığı ilə fərqlənir.

Səlcuqlar dövrü Came və mədrəsə tikililərində qoşa minarələr daha çox inkişaf etdirilmişdir. Düzbucaqlı formalı baştağlar zəngin dekorasiya ilə bəzədilərək təntənəli bir görkəm şəklində inşa olunurdu. Baştağın küncələrinə yerləşdirilmiş qoşa minarələrin gövdəsi aşağıdan hündür kürsülük üzərinə qoyulmuş, tikilinin birinin daxilindən isə onun şərəfəsinə qalxmaq üçün nərdivanlar yerləşdirilmişdir. Qoşa minarələr öz təntənəli görünüşləri, oynaq ritmləri ilə zamanla şəhərə və içqalaya giriş baştağlarında da yer almışdır. Dövrün şəhərlərinin bir struktur elementinə çevrilmiş minarələr cəmiyyətin ideologiyasını və estetik ideyalarını dolğun əks etdirirdi. Bu gözəl sütunlar gələnləri hələ uzaqdan heyrtləndirirdi və şəhər haqqında ilk təsüatları yaradırdı (Qiyasi, 1991, 54).

Cənubi Azərbaycanın Həmədan şəhərində Səlcuqlar dövrü inşa edilmiş Sıcaq məscidinin baştağı girişi də düzbucaqlı formada həll edilmişdir. Baştağın yanlarında yer alan qoşa minarələr bışmiş kərpic materialı ilə “Cinagi” naxışlarla inşa edilmiş və sadə kərpic naxışların arasına mavi, göy rəngli şirəli kərpiclər işlənmişdir. Baştağ həndəsi və yazı naxışları ilə bəzədilməklə, onların arasına simvolik anlam daşıyan işarətlər də yerləşdirilmişdir. Minarələrin enli gövdəsi şərəfə, pətək və külahdan ibarət olmaqla inşa edilmişdir. Səlcuqlar dövrü İran və Azərbaycan ərazisində tikilmiş minarələr bışmiş kərpiclə hörülmüş qalın divarlardan ibarət olub, gövdə və pətək hissəsi insan bədənin ölçülərinə uyğun qısa inşa edilmişdir.

Qoşa minarəli tikililərdən biri də vaxtilə Savə minarəsi olduğu söylənilir. Minarənin şəhərin giriş Baştağlarına daşınması və onun bir elementinə çevrilməsi gözəl lik əlaməti kimidə qəbul edilmişdir. Savə minarələrindən birinin zəlzələlər nəticəsində uçuğu da bildirilir.

1. Həmədan Cümə Cəməsinin qoşa minarələri. 2. Qarabağlar qoşa minarəsi. 3. Qoşa minarə-Naxçıvan.

“Cinağı” naxış formasında başdan-başa bişmiş kərpiclə tikilmiş qoşa minarələrdən biridə Naxçıvan MR Qarabağlar kəndindəki Qudi Xatun kompleksində yerləşən minarələrdir. Ensiz Baştağın yanlarına yerləşdirilmiş silindirik formalı minarələr aşağıdan hündür düzbucaqlı kürsülük üzərinə qoyulmuşdur. Hazırda kompleksin bir elementinə çevrilmiş qoşa minarələr öz memarlıq forması, tikinti texnikası, bədii üslub xüsusiyyətlərinə görə XII əsr memarlığını sərgiləməkdədir.

Minarələrin yuvarlaq gövdəsinə keçid yaratmaq üçün düzbucaqlı kürsülük üzərinə səkkizbucaqlı gövdə qurulmuşdur. Əyri bişmiş kərpiclərdən tikilmiş minarənin hörgüləri arasına firuzəyi rəngli kaşılar yerləşdirilmişdir. Gövdənin yuxarı hissəsində yerləşdirilmiş yazı qurşağı firuzəyi rəngli terrakotadan yığılmışdır. Kompleksdə aparılan son bərpa (2016-2018) işləri zamanı Qoşa minarənin yerləşdiyi baştağın bir mədrəsə binasının giriş qapısı olduğu ortaya çıxmışdır.

Səlcuq-Atabəylər zamanı Naxçıvan şəhərinin “Böyük qala” ərazisində Möminə Xatun türbəsinin şərq tərəfində (1187) vaxtilə yerləşən, təntənəli görkəmdə tikilmiş minarələr Memar Əcəmi Əbubəkr oğlu Naxçıvaninin əsərlərindəndir. Qoşa minarənin tikililəri günümüze gəlib çatmasa da, XIX əsrə aid Alman memarı Yakobstalin çəkdiyi fotolardan bu tikilinin Böyük qala tikililəri arasında xüsusi bir funksiya daşdığı görsənir. Memar Gülnarə Qənbərova Naxçıvan şəhərində apardığı tədqiqatlarına əsaslanaraq, bu qoşa minarəli Baştağın XII əsrdə Böyük qala ərazisindən “Şəhər meydanına” açılan təntənəli giriş Baştağı olduğunu öz monoqrafiyasında bildirmişdir (Qənbərova, 2018, 304).

Səlcuqlar dövrünün “Qoşa minarəli” Baştağlarının inkişaf prosesini Anadolu memarlığında da görməmək mümkün deyil. Konyada Sahib Ata Cəməsi, Ərzurumda Qoşa Minarəli mədrəsə, Sivas Göy mədrəsəsinin Qoşa minarələri Səlcuqlar dövründən günümüze qalmış ən unikal tikililərdir.

Konya Sahib Ata Cəmə minarələri vaxtilə təntənəli düzbucaqlı giriş baştağının küncünə oturdulmuş formada inşa olunmuşdur. Naxçıvan MR Qarabağlar kəndində yerləşən Qudi Xatun kompleksinin Baştağı ilə oxşarlıq göstərən Sahib Ata Cəmə Baştağının minarələrindən günümüze yalnız biri gəlib çatmışdır. Qoşa minarənin gövdəsi baştağın düzbucaqlı formalı tikilmiş küncələri üzərinə yerləşdirilmişdir. Gövdəsi aşağıda dilimli həll edilmiş, şərafəyə doğru silindirik forma alan minarə pramidal örtüklə bağlanan küləhlə tamamlanır. Ağac dirəkli Camelər qrupuna daxil olan tikilinin Baştağı və minarələri kərpicdən inşa olunmuş, bəzəkləri göy kaşılarla işlənmişdir.

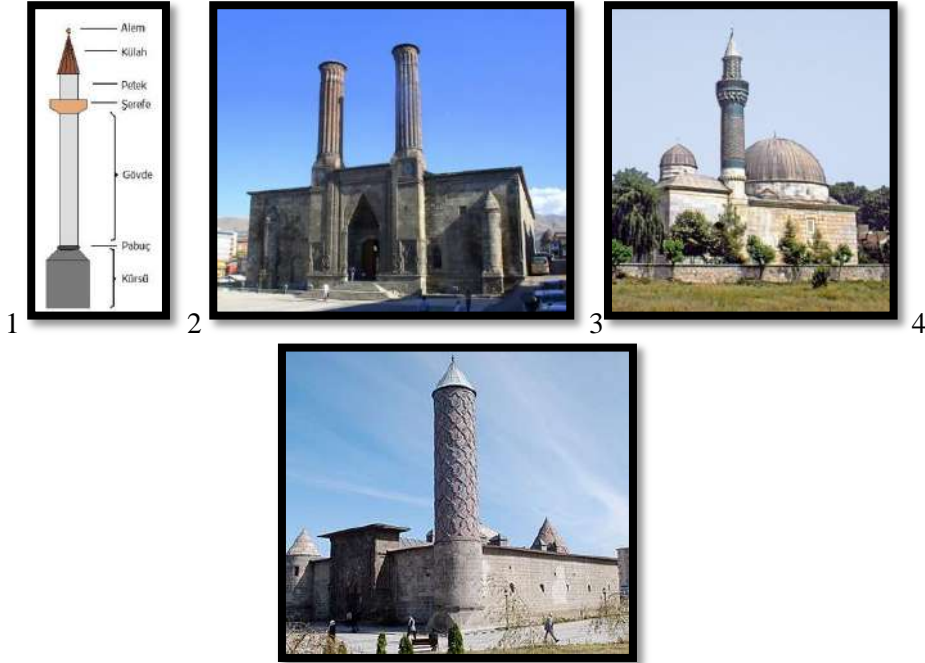
Ərzurumun Qoşa Minarəli mədrəsəsi və Sivasdakı Göy mədrəsənin giriş Baştağı yanlarında yer alan qoşa minarələr Anadolunun daşdan inşa olunmuş mədrəsələrindən dir. Anadolunun Səlcuqlar dövrü Qoşa minarəli tikililəri ilə oxşarlıq göstərən hər iki mədrəsə daş işçiliyi ilə yadda qalır. Xaricdən nisbətən dairəvi, daxildən sivri tağ şəklində stalaktitlərdən qurulmuş Baştağın küncələri düzbucaqlı şəkildə həll olunmuşdur. İrənin türbə memarlığında rast gəldiyimiz dilimli gövdə burada yuxarıya doğru incələyərək minarələrin formasında həllini tapmışdır. Ərzurum mədrəsəsinin Qoşa minarəsinin şərafəsi uçduğundan onun hansı formada olması haqqında heç bir fikrimiz yoxdur. Sivasdakı Göy mədrəsənin minarələrinin şərafəsinə enli qurşaqla keçid yaradılmış və minarə sonda küləhlə tamamlanmışdır.

Nəticə

Minarələrin bitkin nümunələrinə Səlcuqlar dövründən sonrakı dövrlərin-Elxani, Səfəvi və Osmanlı memarlığında da rast gəlik. Elxani və Səfəvi dövrü inşa edilmiş minarələr, Səlcuq minarələri kimi gövdəsi enli olsa da, hündürlükləri nisbətən artırılmış və üzərləri kaşı, boya sənətinin gözəl nümunələri ilə bəzədilmişdir. Osmanlı memarlığında minarə sənətinin böyük ustası memar Sinan bu quruluş elementinə həndəsi və zərif şəklini vermişdir. İncə çubuq və qabartma bəzəkli minarənin unikal nümunəsi Şahzadə Məscidi minarəsi və Səlimiyyə məscidi minarəsidir.

Ərəb, İrə, Hind, Türk, Misir, ümumiyyətlə İslamın yayıldığı hər bir ölkədə minarə memarlığının memarlıq quruluşu eynilik təşkil etsə də, gövdələrinin diametrinə, miqyaslarına və üzərindəki naxış

zənginliyinə görə yerləşdiyi ərazinin memarlıq üslub və ənənələrindən bəhrələndiyini görürük. Minarələrin daş və ya kərpic kürsülüyü kvadrat, çoxbucaqlı və dairəvi formada olmaqla, yuxarıya qalxdıqca dairəvi, burmalı, yivli bir şəkil alır. Səlcuqlar dövrü kərpicdən inşa edilmiş minarələr sadə “Cinaği” və mürəkkəb “Girih” naxışlı olub, kufi xətlə yazı naxışları ilə dövrünün memarlığını sərgiləyir. Səlcuqlar dövrü daşdan inşa edilmiş məscidlərin minarələrinin yalnız şərəfə hissəsində naxışlar yerləşdirilmişdir. Belə minarələrdən biri Bakıda İçərişəhər adlanan ərazidə yerləşən Məhəmməd və ya Sınıq məscid minarəsinin şərəfəsidir. Şərəfənin üzəri daşdan yonulmuş qabarıq həndəsi naxışlarla örtülmüşdür.

1. Türkiyədə istifadə olunan terminalogiyaya görə minarələrin bölünməsi
2. Cifdə minarəli mədrəsə. Səlcuqlar dövrü.
3. Bursa-İznik Yaşıl cəmə minarəsi.
4. Yakutiyyə mədrəsəsi və minarəsi. Elxani dövrü. XIV əsr.

Minarələrin bir çoxu əsrlər boyu, zəlzələlər və sel daşqınlarından yıxılmış və yenidən bərpa olunarkən öz əvvəlki görkəmlərində dəyişikliklərə uğramışdır. Belə minarələrdən biri Sırt Ulu Camisinin minarəsidir. Minarənin kürsülüyü kvadrat formadan, dairəvi quruluşa keçir. Anadolu bölgəsində kərpiclə inşa edilmiş ən nadir minarələrdəndir. “Cinaği” formada inşa olunmuş minarənin kərpic tikililəri arasına kaşı ilə “Girih” naxışlar işlənmişdir. Abidədə dəfələrlə aparılan bərpa işləri nəticəsində minarə öz ilkin görkəmini tamamilə itirmişdir.

1. Sivas Ulu Camisinin qoşa minarələləri.
2. Səlimiyyə Camisi minarələləri.
Memar Sinan.
3. Qutub minarə. Dehli.

Minarə memarlığı dövründən asılı olmayaraq formadəyişməyə məruz qalsa da, memarlıqda meydana çıxdığı dövrdən eyni məzmun daşımışdır. Minarələr əzan oxunmaq üçün bir məkan funksiyası daşısa da, orta

əsrlərdə memarlıqda Baştağ elementi ilə birləşdirilərək, şəhərlər qalalarına giriş baştağı və dini tikililərdə gözəlliyə xidmət etmək funksiyası da daşımışdır.

Ədəbiyyat

1. Çayçı A. İslam mimarisində Anlam və Sembol. Konya, Palet yayınları, 2017, 267 s.
2. Qiyasi C. Nizami dövrü memarlıq abidələri. Bakı, Işıq nəşriyyatı, 1991, 264s.
3. Qənbərova G. Naxçıvanda məskunlaşma və şəhərsalmanın inkişafı. Bakı, 2018, 304 s.
4. Qənbərova G., Çelik Ç. İran, Azərbaycan və Anadolunun Səlcuq dövrü məscidlərinin memarlığı. Fırat Universiteti, I Uluslararası Sosial Bilimler Sempozyumu, 13-14-15 ekim, 2016, 3322 s.
5. Türklər. Orta çağ. Aslanapa O. İlk Müslüman Türk Devletlərində Kültür və Sanat. Ankara, 2002, 1625 s. www.google.com. Alem, Kürsü, Minarələr. 35 s.

DOI: 10.36719/2663-4619/24.07.20/01/340-344

Zemfira Nürəddin qızı Babayeva
Naxçıvan Dövlət Universiteti, baş müəllim
Babayevazemfira9@gmail.com

NAXÇIVANDA BƏSTƏKARLIQ MƏKTƏBİNİN YARANMASINA TARİXİ NƏZƏR

Xülasə

Zemfira Babayeva bu məqalədə Naxçıvan Muxtar Respublikasında bəstəkarlığın yaranma tarixindən və eyni zamanda onun inkişafı yollarından bəhs edir. İlk musiqi məktəbinin açılmasında və bəstəkarlığın inkişafında bu məktəbin rolundan söhbət açır.

Məqalədə eyni zamanda aşiq yaradıcılığından danışılır. Bundan başqa Ərtoğrul Cavidin yadigar qalmış kamançası haqda məlumat verilir. Burada yaşamış musiqiçilərdən söhbət açılır.

Açar sözlər: *bəstəkar, musiqi, yaradıcılıq, mədəniyyət, pedaqoq*

A historical look at the establishment of the School of Composition in Nakhchivan Summary

In this article, Zemfira Babayeva writes about the history of composition in the Nakhchivan Autonomous Republic and its development.

She mentions about the role of this school in the opening of the first music school and the development of composition.

The article also talks about the ashug creativity. In addition, information is provided about Ertugrul Javid's memorable kamancha. There is mentioned about musicians who lived here.

Key words: *composer, music, creativity, culture, pedagogue*

Giriş

Qədim tarixə malik Azərbaycan öz alimləri, sənət adamları və incəsənət xadimləri yaratdıqları sənət nümunələri ilə əsrlərin keşməkeşli yollarından keçərək, bəşəriyyətin mədəniyyət xəzinəsinə öz sənət incilərini bəxş etmişlər. Azərbaycanın ayrılmaz tərkib hissəsi olan Naxçıvan çox qiymətli maddi və mənəvi mədəniyyət irsinə malikdir.

Əvvəla, oxucuya Naxçıvan torpağı haqda qısa məlumat vermək istərdik. Naxçıvan Muxtar Respublikasının ümumi ərazisi 5 min 500 kvadrat kilometrdir. Əhalisinin sayı 450 min nəfər olar da, olmaz da. Amma məsələ torpağın genişliyində, yaxud əhalinin çoxluğunda deyil, söhbət bu diyarda yaşayıb-yaratmış şəxsiyyətlərdən gedir.

Naxçıvan –Atabəylər torpağının paytaxtı olaraq, bu torpaqda onlarla mədəni və tarixi abidələri qoruyub saxlamışdır. Belə ki, 1146-cı ildə Şəmsəddin Eldəgiz tərəfindən Atabəylər dövlətinin paytaxtının Naxçıvana köçürülməsi mədəniyyətin bütün sahələrində güclü inkişafına şərait yaradır. Təkcə onu demək kifayətdir ki, hökmdar öz xanımının şərafinə ucaldığı "Mömünə xatun" türbəsi, bir qadına, bir xanıma qoyulan böyük bir ehtiramın təəcəssümüdür. Dövrün böyük memarı olan Əcəmi Naxçıvanının zərgər dəqiqliyi ilə yaratdığı bu sənət əsəri bu gün də öz möhtəşmliyini qoruyub saxlamaqdadır. Başqa hansı bir dövlətin ərazisində bir qadının adına belə bir möhtəşəm abidə ucaldılmışdır? Bu da bir daha bu diyarda qadının dəyərinin bu cür yüksək olması və sənətkarlığın inkişafının bariz nümunəsidir.

Mətləbdən şox da uzaqlaşmadan demək istərdik ki, Naxçıvan istər qədim və tarixi abidələri, istərsə də şəxsiyyətləri ilə tarixdə öz sözünü demişdir.

Əldə olunmuş sənət nümunələrini tədqiq edərkən aydın olur ki, Naxçıvanda yaranmış xalq mahnıları əsasən kiçik diapozona malik səslərdir. Melodiyaların özlərini isə qapalı oxumalar təşkil edir. Bu da Naxçıvanda yaranmış mahnıların qədimliyini sübut edir.

XVIII yüzillikdə musiqi mədəniyyətinin inkişafında müstəsna xidmətləri olan, dövrünün tanınmış müğənnilərindən olan Səttarın Naxçıvanda yaşayıb xanəndəlik etməsi burada musiqinin böyük inkişafından xəbər verir. Səttar İran şahı Məmməd Mirzənin sarayında xanəndəlik etmiş 1844-cü ildə Naxçıvana köçmüş və burada iki il yaşayıb yaratmışdır. Bundan başqa Süleyman xan tərəfindən Naxçıvana gətirilən muğam sənətini dərinləndirən Molla İsmayıl, Əliş Xoşkeşinli, Kərbəlayi Baxşəlinin də musiqi sənətinin inkişafında xidmətləri az olmamışdır.

Bununla bərabər qeyd etmək lazımdır ki, Naxçıvan Azərbaycanın ictimai, siyasi, hərbi həyatına nə qədər töhvələr verib, bir o qədər də musiqi həyatına yüksək töhvələr bəxş etmişdir. Naxçıvan musiqi mədəniyyətinin öyrənilməsi, tədqiq olunması baxımından əvəzsiz xidmətləri olan naxçıvanlı bəstəkar və tədqiqatçısı Nazim Quliyevin “Naxçıvan musiqi mədəniyyəti tarixindən “adlı kitabından götürülmüş bir neçə cümlə:” Naxçıvan musiqi ifaçıları haqda tədqiqat apararkən məlum olur ki, onlar müxtəlif dövrlərdə müxtəlif şəraitdə yaşayıb yaratdıqlarından öz dövrlərində mövcud olan tələblərin təsirinə düşmüş, eyni zamanda musiqinin müxtəlif sahələrində yüksək sənətkarlıqlarını da nümayiş etdirmişlər. XVIII əsrdə zamanımızın məşhur musiqiçisi olan Muradağa Naxçıvanlının, dahi Aşıq Alının müəllimlərindən biri olan Ağ Aşıq Allahverdi Kosacanlının Naxçıvan bölgəsindən olmaları, bu diyarda yazıb yaratmaqları, eləcə də Naxçıvanı vəsf edən onlarca musiqi əsərlərinin yaradılması zamanın qəddar süzgəcindən keçərək bu gün də öz tərəvətini itirməməsi Naxçıvan musiqi mədəniyyətinin nəhəng köklü sütunları olmasından xəbər verir”.

Ağ Aşığın ölümündən sonra da (1860) Naxçıvanda və digər bölgələrdə onun davamçıları aşıq sənətinin inkişafında davamlı və məqsədyönlü işlər aparmışlar.

Ümumiyyətlə Naxçıvan musiqi mədəniyyətinin inkişafı digər xalqların mədəniyyəti kimi xalq şənlikləri və saray musiqisi ilə bağlı olmuşdur. Onlarca xalq mahnısı və rəqslərin Naxçıvan ərazisi ilə, bu diyarda igidlik göstərən mərd oğul və qızların adı ilə bağlı olması bu torpaqda bəstəkarlıq sənətinin yaranmasından xəbər verir. Naxçıvan torpağından axıb keçən Araz çayının, Şərur düzündən axan Arpaçayın, bağlar diyarı Ordubadın, Şahbuzun, Batabatın buz bulaqlarını tərənnüm edən lirik mahnıları – Qaçaq Nəbi, onun Həcər xanımına vəsf olunmuş mahnılar adları bizə məlum olmayan naxçıvanlılar və yaxud bu torpaqda yaşayıb – yaradan bəstəkarlardan xəbər vermirmi? İllər-qərinələr keçməsinə baxmayaraq o mahnılar indi də öz tərəvətini itirməmişdir. “Naxçıvan diringisi”, “Naxçıvan”, “Ordubad”, “Şahbuz” haqqında saz və aşıq havaları, “Çit tuman”, “Araz”, “Apardı sellər Saranı” xalq mahnıları, Şərur yallıları bu qəbildəndir. Deyilənlərə görə “Apardı sellər Saranı” Şərurun Muğancıq- Mehrab, Muğancıq – Müslüm kəndlərindən axan Arpaçayında qərğ olmuş Sara adlı bir nakam gəlinə Kosacan kəndində yaşayan musiqiçi tərəfindən ithaf olunmuşdur.

O var ki, naxçıvanlılar musiqisevərdilər. Və onların musiqi dəstgahı olardı üçlük (trio). Üçlüyün tərkibi tar, kaman və qavaladan ibarət olardı. Məhz bu tərkibdə 3 gün, 3 gecə toylar yola verilərdi. Təsədüfi deyil ki, mənfur qonşularımız olan ermənilər tez-tez naxçıvanlı musiqiçiləri öz şənliklərinə dəvət edərdilər. Bununla da bizim milli musiqimizi, mahnı və rəqslərimizi oğurlamağa başladılar. Sonralar müşaiət olunurdu. Hər şeyi yalnız oğurluq və xəyanətlə əldə edən bu millət çox təəssüflər olsun ki, bu gün də bu işi davam etdirir.

Naxçıvan şəhərinin lap mərkəzində “Zaviyyə məscidi” adlanan, sovetlər dönəmidə Almaniya Kommunist Partiyasının liderinin adı verilmiş Telman klubu musiqi dərniyi yaradılmışdı. Həmin dərniyin tar məşğələsinə rəhmətlik Səfər Rəcəbov müəllimlik edirdi. Ağsaqqallardan, ağbirçəklərdən eşitdiyimə görə Səfər müəllim çox yaxşı tar çalarmış. Amma el toylarında qaval (dəf) çırparmış. İşin faciəli tərəfi bu adamın gözdən əlil olmasıymış. Amma buna baxmayaraq müəllimlik etdiyi nə qədər tələbəri olmuşdur. Onun tələbələrindən biri görkəmli bəstəkarımız Nəriman Məmmədov olmuşdur ki, bəstəkar onu sonralar ilk müəllimi kimi hörmətlə anaraq, xalq mahnı və rəqsləri bu müdrik insandan öyrəndiyini fəxrə yada salırdı. Zaman gələcəkdə, Nəriman müəllimə fəxri ad verildəndə özünün ilk müəllimi – uşaq vaxtından dünya işığına həsrət qalan Səfər Rəcəbovu- Naxçıvan Muxtar Respublikası Ali Sovetinə aparıb deyəcəkdə ki, əvvəl fəxri adı mənim müəllimimə verin. Bəli, bu xüsusiyyət yalnız qəlbində böyük insanlıq daşıyan bəstəkara xas ola bilərdi. Məhz Səfər Rəcəbov kimi pedaqoq, Nəriman Məmmədov kimi böyüklüyü olan bəstəkar, musiqişünas və pedaqoqu Azərbaycan musiqisinə bəxş etmişdir.

Bəstəkarlıq janrının layiqli davamçısı olan, gözəl melodist, Azərbaycanda çox tez bir zamanda bəstəkar kimi şöhrət qazanan istedadlı musiqiçi Ramiz Mirişli ilk musiqi təhsilinə kamança çalaraq başlayır. Musiqi məktəbində oxuduğu illərdə İslam Səfərlinin sözlərinə yazdığı “Dalğalar” mahnısı onun yaradıcılığında

möhkəm zəmanətlə bəstəkarlığa yol açır. Naxçıvan torpağının yetişdirdiyi bu istedadlı musiqiçi Azərbaycan bəstəkarlığı tarixində özünə məxsus yer tutacaqdı.

Bir çiçək ki, yeni açmağa başlar,
Görənlər bir yarpaq həməən qoparar.
Ona toxunanlar həpsi vicdansız,
Könül çalan əli, canavar qansız.

Bu misralar əbədiyyət şairi Hüseyn Cavidin yadigarı Ərtoğrul Cavidin 1932-ci ildə yazdığı “Sönük həyat” şeirindəndir. Yəni V sinif şagirdinin qələmindən tökülən misralardır. Bu Ərtoğrul Cavidin ilk şeiridir. Düşünəndə ki, bu insan cəmi 24 il yaşayıb və yaşasaydı nələr yaradardı. Amma bu ömrə sığdıra bildikləri də çox mənalı və dərinidir.

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji İnstitutunu fərqlənmə diplomu ilə bitirən Ərtoğrul həm də Azərbaycan Dövlət Konservatoriyasında təhsil almışdır. Bəstəkarlıq yaradıcılığı bu qısa və məşəqqətli ömrə sığdıran nakam insanın bacarığına heyretlənməmək mümkün deyil. Fortepiano üçün yazdığı “9 variasiya”, skripka üçün yazdığı “Poema”, Nizami Gəncəvinin 800 illik yubileyinə həsr etdiyi “Sevgili yar gəlmiş idi” romansı, “Gecə mahnısı”, skripka və fortepiano üçün adajiosu, Cəfər Cabbarlının sözlərinə “Bir sən idin, bir mən idim, bir də yamaclar” mahnısı, Nigar Rəfibəylinin sözlərinə “Eşq olsun”, Tahir Rəsizadənin sözlərinə “Sənin olaydım”, türkmən şairəsi Kəminənin sözlərinə “Leylanın vəsfi” romansları, “Şeyx Sənan”, “Məhsəti” natamam operaları, “Babəkin andı” simfonik poeması onun yaradıcılığına aiddir.

Üzeyir bəyin sevimli tələbəsi olan Ərtoğrul Cavid cəmi 2 il peşəkar musiqi ilə məşğul olmuş, Fikrət Əmirov, Hacı Xanməmmədov, Adil Gəray, Ədilə Hüseynzadə, Ağabacı Rzayeva ilə bir kursda təhsil almışdır.

Burda bir haşiyə çıxmaq istəyirəm. Şəkildə gördüyünüz bu kamança Ərtoğrul Cavidə aiddir. Bu kamança mənim atamın əmisi Cabbar Həmidova hədiyyə edilmişdir. Cabbar Həmidov həm tarda, həm də kamançada ustalıqla ifa edərdi. Mən, mənim bacı qardaşımın uşaqlığı bu kamançada çalınan musiqilərlə keçmişdir. Bizim musiqini sevməyimizin əsas səbəblərindən biri Cabbar müəllimin Azərbaycan musiqisini dərinədən bilməsi və bildiklərini bizə böyük sevgi ilə öyrətməsi olmuşdur. Bu gün də mənim musiqiçi olmağımın əsas səbəbi Cabbar Həmidovun mənə bəxş etdiyi musiqi sevgisi olmuşdur.

Cabbar Həmidov Qori Müəllimlər Seminariyasını bitirmiş, Naxçıvanını görkəmli ziyalı və eyni zamanda pedaqoq və musiqiçi idi. Qürur hissi ilə qeyd etmək istərdim ki, bəstəkar Ramiz Mirişlinin kiçik yaşlarında ilk kamança müəllimi məhz Cabbar Həmidov olmuşdur. Uşaqlığımız onun bizə həmin bu kamançada çaldığı mahnılar, təsniflər və muğamlarla keçmişdir. Çox böyük təəssüflə bildirməliyəm ki, bu kamançanın Ərtoğrul Cavidə aid olmasını ölümündən sonra Cabbar Həmidovun böyük nəvəsi Kanadanın Toronto şəhərində yaşayan həkim-kardioloq Gövhər xanim Hacıyevadan öyrəndim. Sağ olsaydı özü bu haqda daha ətraflı məlumat verə bilərdi. Hal hazırda bu kamança onun Bakıda yaşayan digər nəvəsi Cəlalət Hacıyevada qorunub saxlanmaqdadır. Bu da bizə Ərtoğrul Cavidin canlı yadığıdır.

Beləliklə, Naxçıvan musiqiçiləri haqda danışan zaman məlum olur ki, burada yaşayıb yaradan insanlar bir biri ilə yaxın təmasda olmuşlar. Eyni zamanda bir birləri ilə yaradıcılıq əlaqələri saxlamışlar.

Bəstəkarlığın bu cür uğurlu inkişafı, bu janra müraciət edənlərin sayını artırmağa başlayır. Belə bəstəkarlardan Məmməd Məmmədov, Məmməd Ələkbərov, Rəşid Məmmədovun da yaradıcılığı bu qəbildəndir. İlk yaradıcılıqlarını teatr musiqisində sınayan bu gənc bəstəkarlar, tez bir zamanda bu janra daha böyük həvəs və məsuliyyətlə yanaşmağa başladılar. Tamaşalara yazdıqları musiqidən başqa onlar digər janrlara da müraciət etməyə başladılar.

Yaradıcılığına bəstəkarlıqla başlamış görkəmli pedaqoq, Naxçıvanda truba və akkordeon siniflərinin açılmasında əvəzsiz xidmətləri olan Məmməd Məmmədovun xidmətləri danılmazdır. Həm mahnı bayramları və həm də məhsul bayramlarının keçirilməsində mühüm xidmət göstərən bu insan o vaxtki gənc nəslin yaddaşında özünə dərin iz salmışdır. Bütün kütləvi tədbirlərin təşkilatçısı və mahnıların bəstəkarı olan Məmməd müəllim, eyni zamanda istedadlı musiqiçiləri də üzə çıxararaq onların bacarıqlarını nümayiş etdirirdi.

Naxçıvan bəstəkarlıq məktəbinin səhifələrini vərəqlərkən bacarıqlı pedaqoq, musiqiçi və bəstəkar olan Məmməd Ələkbərovun adını çəkmək olmaz. 1939-cu ildə Naxçıvanda ilk musiqi məktəbinin ilk məzunu olan Məmməd müəllim 1947- ildə A.Zeynallı adına Bakı şəhər orta ixtisas musiqi məktəbinin kamança üzrə xalq çalğı alətləri şöbəsinə daxil olur. Təhsilini başa vurub, Naxçıvana qayıtdıqdan sonra tez bir zamanda bəstəkar kimi tanınır. Onun naxçıvanlı şairlərin sözlərinə yazdığı “Əlincə qalası”, “Batabat” mahnıları bəstəkarın yaradıcılığının əvvəlinə təsadüf edir.

Naxçıvan musiqi mədəniyyətinin inkişafında xüsusi xidmətləri olan Rəşid Məmmədovun yaradıcılığı da diqqətə layiqdir. Rəşid müəllimin musiqiyə olan böyük istəyi onu Naxçıvan şəhər uşaq musiqi məktəbinə gətirib çıxarır. A.Zeynallı adına Bakı şəhər orta ixtisas musiqi məktəbində xalq çalğı alətləri şöbəsinə daxil olaraq, muğam dərslərini Ağabacı Rzayeva və Əhməd Bakıxanovdan alır. Məktəbi fərqlənmə diplomu ilə bitirdikdən sonra bəstəkar qələmini sınayaraq, “Küsmə ay qız”, “Yağma yağış”, “Baxma oğlan” mahnılarını yazır. Bəstəkar yaradıcılığında iri həcmli əsərlərə də müraciət edir. Onun xalq çalğı alətləri üçün yazdığı 3 hissəli süita buna misal ola bilər. O, eyni zamanda fortepiano üçün miniatürlər bəstələmişdir.

İnqilabdan sonra Naxçıvanda artıq professional bəstəkarlıq inkişaf etməyə başlayır. Üzeyir bəyin Naxçıvana gəlişindən və onun təşəbbüsü ilə Naxçıvan İcraiyyə Komitəsinin qərarı ilə 1937-ci ildə ilk Musiqi məktəbi yaradılır. Əlbəttə, məktəb təkcə kağız üzərində yaradılmır. Üzeyir bəy daim məktəbin işinin təşkili məsələsinə diqqətlə yanaşaraq, əsas diqqəti milli musiqi alətlərim olan tar və kamançanın tədrisinə verir. Qısa müddət sonra bu sərəya fortepiano da əlavə olunur. Üzeyir bəy Naxçıvan Muxtar Respublikasından SSSRİ Ali Sovetinə deputat seçilərkən ilk musiqi məktəbi olan 1 saylı musiqi məktəbinə bir ədəd piano

bağışlayır. Amma təssüflər olsun ki, bu alətin taleyi bəlli deyil. Bundan başqa məktəbdə tar kamanla yanaşı, klarnet, akkordeon, skripka və fortepiano sinifləri yaradılır.

1942- ci ildə bəstəkar Tofiq Quliyevin rəhbərlik etdiyi caz orkestrinin fəaliyyət göstərməsi, 1959-cu ildə Naxçıvan dövlət konsert briqadasının yaradılması, bəstəkar Xəlil Cəfərovun Naxçıvan şəhər uşaq musiqi məktəbində müəllim işləməsi və müntəzəm olaraq zamanəmizin məşhur dirijoru olan Niyazinin, görkəmli müğənnilər Bülbülün, Rəşid Behbudovun və digər musiqiçilərin yaradıcılıq əlaqələri həm bəstəkarlıq, həm də ifaçılıq sənətinin inkişafına böyük təkan vurmuş olur. Bundan əlavə əhalinin elmə mədəniyyətə olan marağı, Naxçıvan şəhərində və ərazi etibarilə ona bitişik olan kəndlərdə əhalinin say tərkibi, klub, mədəniyyət evlərinin və digər mədəniyyət müəssisələrinin ümumi sayı məktəbin uğurla fəaliyyət göstərəcəyinin əsas təminatçısı kimi şərtləndirilə bilər. Eyni zamanda Naxçıvanda Zülfüqar Hacıbəyovun yaşayıb yaratması və burada olan musiqi mühiti ilə Üzeyir bəyi yaxından tanış etməsi, poeziyamızın sönməz günəşi Hüseyn Cavidlə Üzeyir bəyin yaxınlığı, Cəlili Məmmədquluzadə ilə daimi yaradıcılıq əlaqələrinin olmasını göstərmək olar.

1960-1980-cı illərdə Naxçıvanda musiqinin inkişafı bəstəkarlıq sahəsində xüsusilə özünü göstərirdi. Bu baxımdan M.Məmmədov, M.Ələkbərov, R.Məmmədov, Ə.Məmmədov, E.Muradov mahnı yaradıcılığı ilə bərabər Naxçıvan Musiqili Dram Teatrı ilə sıx əlaqə saxlayaraq bir sıra tamaşalara musiqi bəstələyirdilər.

Bu gün Naxçıvan Muxtar Respublikası üzvü olan bəstəkarlar və musiqişünaslar öz yaradıcılıq imkanlarından istifadə edərək, milli musiqi mədəniyyətimizin inkişafı naminə var qüvvələri ilə çalışırlar. Görkəmli bəstəkar Xəyyam Mirzəzadənin sinfində bəstəkarlıq dərsi alan, Prezident mükafatçısı Kamal Əhmədov bir sıra maraqlı əsərlərin müəllifi kimi tanınır. Musiqinin müxtəlif janrlarında yazdığı əsərlər respublikamızın hüdudlarından kənar da tanınır.

Səfər Rəcəbovun şagirdlərindən biri, bəstəkar, pedaqoq Nazim Quliyev Azərbaycan Dövlət konservatoriyasında xalq çalğı alətləri şöbəsində bəstəkarlar Adil Gəray və Səid Rüstəmovun sinfində təhsil alarkən, eyni zamanda bəstəkarlıq fakültəsində oxuyur. Bəstəkarlar İttifaqının üzvü Afaq Cəfərovadan bəstəkar dərsləri alır. Forteplano üçün “9 prelüd”, “6 miniatur”. “Variasiyalar”, xalq çalğı alətləri orkestri üçün “Nəqşi cahan” süitəsi, “Səninlə”, “Dağlar küsüb” romanslarını və başqa əsərlərini yazır. İri həcmli əsərlərdən biri olan tar üçün yazdığı “Nəqşi cahan” konsertində tarın bütün imkanlarından məharətlə istifadə etmişdir.

Tanınmış bəstəkar Fərəc Qarayevin sinfində təhsil alan, gözəl bəstəkarlıq xüsusiyyətlərinə malik olan həmyerlimiz Azərbaycan Bəstəkarlar İttifaqının üzvü Yaşar Xəlilov tələbəlik illərində forteplano üçün “Prelüdlər”, “Variasiyalar”, simli alətlər üçün “Kvartet”, klarnet və forteplano üçün “Sonata”, simfonik orkestr üçün “Simfonik poema” yazmışdır. Klarnet və forteplano üçün yazdığı “Sonata” Azərbaycan Bəstəkarlar İttifaqının plenumunda səslənərək SSSRİ Bəstəkarlar İttifaqının diplomuna layiq görülmüşdür.

Həm teatr və həm də mahnı yaradıcılığında bəstəkar qələmini sınayan Şəmsəddin Qasimovun da mahnıları tanınmış müğənnilər tərəfindən ifa olunur. Onun “Xatirələr”, “Sənin sevgin, mənim sevgim”, “Dedin: “Məhəbbət hanı” mahnıları dinləyicilər tərəfindən sevilir. “Gənclik” xalq teatri üçün 8 tamaşaya yazdığı musiqi, xor, forteplano, skripka üçün yazdığı ritmik quruluşu və sadə melodik dili ilə oxunaqlı və rəvandır.

Bu gün Naxçıvan bəstəkarlar təşkilatında bəstəkar və musiqişünasların yaradıcılığının inkişafı üçün böyük qayğı göstərilir. Bu diyar Azərbaycan musiqi mədəniyyətinə Ərtoğrul Cavid kimi görkəmli bəstəkar bəxş edib. Üzeyir Hacıbəyovun sevimli və istedadlı tələbələrindən olan və vaxtilə bu qədim diyarda yaşayıb yaradan gənc sənətkar dövrünün amansız rejimindən xilas ola bilsəydi, şübhəsiz ki, Naxçıvan bəstəkarlıq məktəbi daha da inkişaf etmiş olardı. Azərbaycan musiqi xəzinəsi daha zəngin olardı. Naxçıvan diyarı Azərbaycan musiqi sənətinə R.Mirişli, N.Məmmədov, M.Ələkbərov, M.Məmmədov, R.Məmmədov kimi bəstəkarlar H.Qubadov, A.Babayev kimi, A.Zeynalov, Y.Səfərov kimi müğənnilər bəxş etmişdir.

Naxçıvan Muxtar Respublikası Bəstəkarlar təşkilatı bir çox bəstəkarlar, musiqişünasların püxtələşməsində müstəsna rol oynamışdır. Hal-hazırda Bakı şəhərində yaşayıb yaradan Nazim Quliyev, Vasif Allahverdiyev, Səidə Məmmədova, musiqişünaslardan Güllü İsmayılova, Jalə Əliyeva və başqaları Naxçıvan bəstəkarlar İttifaqının yetirmələridir. Ümumiyyətlə gənc bəstəkarların yetişməsində və püxtələşməsində Bəstəkarlar təşkilatı müstəsna rol oynayır. Bu da bir daha Naxçıvanda bəstəkarlığın inkişafına böyük təkandır.

Ədəbiyyat

1. N.Quliyev: Bəstəkar Məmməd Məmmədov, B: 1998.
2. N.Quliyev: Naxçıvan musiqi mədəniyyəti tarixindən. Bakı-Elm 1999.

Səyyarə Namiq qızı Sadıxova
Naxçıvan Dövlət Universiteti, müəllim
seyyare.sadiqova@mail.ru
Bəyim İlyas qızı Əlizadə
alizadabeyim@mail.az

XALQ RƏSSAMI HÜSEYNQULU ƏLİYEVİN YARADICILIĞINDA ROMANTİZM ÜSLUBU

Xülasə

Azərbaycan təsviri sənətində Hüseynqulu Əliyev özünü görkəmli heykəltəraş, rəssam, qrafika rəssamı, teatr və dekorasiya rəssamı kimi təsdiqlədi. Romantizm üslubu Hüseynqulu Əliyevin "Soyqırım" və "Vətənpərvərlik" adlı bir sıra rəsmlərində özünü göstərir. Romantizm üslubunda sənətçi həyat və hadisələri olduğu kimi deyil, istədiyi və görmək istədiyi şəkildə təsvir edir. Lirik üslubdan fərqli olaraq romantizmin estetik əsası "bədi idealizasiya" prinsipidir. Allegoriya romantizm axınında mühüm rol oynayır.

Açar sözlər: *romantizm, allegoriya, lirik üslub, Azərbaycan təsviri sənəti, Hüseynqulu Əliyev*

Romantic style in the works of People's Artist Huseynqulu Aliyev

Summary

In Azerbaijan descriptive art, Huseynqulu Aliyev has proven himself as a prominent sculptor, painter, graphic artist, theatre-decoration painter. Romanticism style manifests itself in "Genocide" and "Patriotism" series by Huseynqulu Aliyev. In romanticism style, the artist describes the life and occasions not as they are, but how he wishes to see. Unlike lyrical style, aesthetical ground of romanticism is made up of the principle of "artistic idealization". Allegory has an important role in romanticism trend.

Key words: *romanticism, allegory, lyrical style, Azerbaijan fine arts, Huseynqulu Aliyev*

Giriş

Romantizm üslubu nədir? Bu suala cavab verməzdən əvvəl bildirmək istəyirik ki, çox zaman oxucu və dinləyici kütləsi tərəfindən romantizm üslubu səhvən lirik üslubla eyniləşdirildiyinə görə bu mövzunu Azərbaycanın görkəmli xalq rəssamı Hüseynqulu Əliyevin əsərləri əsasında izah etməyə qərar verdik.

Dövrümüzün görkəmli heykəltəraşı olmaqla bərabər, Hüseynqulu Əliyev həm də istedadlı rəngkar, qrafik, teatr-dekorasiya rəssamı kimi də Azərbaycan rəssamlığında özünü təsdiqləmişdir (1). Yaradıcılığında Hüseynqulu Əliyev realizmə, romantizmə, avanqardizmə, sərt üsluba müraciət etmiş, bəzən də primitivizm üslubunda firçasını sınımışdır.

Xalq rəssamı həm heykəltaraşlıq, həm rəssamlıq əsərlərini çox vaxt realistik üslubda işləsə də, bəzi silsilələrində romantizm istiqaməti daha qabarıq surətdə özünü göstərir.

Romantizm- XVIII əsrin sonu- XIX əsrin əvvəllərində Avropa və Amerika mədəniyyəti və incəsənətdə mövcud olmuş bədi cərəyandır. Şərqdə isə bu cərəyan XIX əsrin sonu XX əsrin əvvəllərində mövcud olmuş və mənəvi mədəniyyətin bütün sferalarında təzahür etmişdir. Bu istiqamət ədəbiyyat, incəsənət və musiqi tarixində qısa vaxt ərzində mövcud olmasına baxmayaraq böyük bir iz qoymuşdur (3).

Romantizmin əsas xüsusiyyətləri və tablolarında əksi

Romantizm sənətdə, memarlıq istisna olmaqla, hər sahədə görünür. Romantizm üslubunda rəssam həyatı və hadisələri olduğu kimi deyil, arzuladığı, görmək istədiyi kimi təsvir edir. Bu poeziyada da belədir: Romantizm üslubunda yazılmış bədi əsərlərdə müəllif oxucuları sanki ideal dünyaya aparır.

Lirik üslub isə nostalji hisslər yaradır. Bu üslubda dünya təsviri sənətində ingilis əsilli olub Fransada yaşamış Alfred Sisley, Azərbaycan təsviri sənətində Xurşidbanu Natəvan, Bəhrüz Kəngərli və başqaları işləmişlər. Bu rəssamların əsərlərində lirik üslub daha çox mənzərə təsvirlərində özünü göstərirdi.

Lirik üslubdan fərqli olaraq romantizmin estetik əsasını "bədi ideallaşdırma" prinsipi, müəyyən şəraitdə müstəsna xarakterlərin təsviri təşkil edir. Bu üslubda duyğu və coşqu, həyəcan və azadlıq ehtirasları əhəmiyyət qazanır, xəyal gücünün, fərdiliyin ön plana çəkilməsi, adətən, təbiətlə insanın və ya xeyirlə şərin qarşılaşdırılması, mübarizəsini göstərməyə üstünlük verilir.

Romantizm üslubunun ideyasını bu üslubun dünyada ən görkəmli nümayəndələrindən biri olan Teodor Jerikonun "Meduza salı" əsəri ilə əyani şəkildə müqayisə edə bilərik.

Məlumat üçün deyək ki, "Meduza salı" əsərinin yaradılmasına səbəb 1816-cı ilin iyulunda "Meduza" gəmisinin Atlantik okeanında qəzaya uğraması olmuşdur. Qəza nəticəsində 147 nəfər heyət üzvləri eyni adlı sala yerləşdirilmiş, 15 nəfərdən başqa hamı həlak olmuşdur. Sağ qalanlar isə aclıqla mübarizə aparmaq üçün

hətta hannibalizmə də yol vermişdilər. Bu hadisə beynəlxalq qalmaqla səbəb olmuşdur. Qəzanın baş verməsi fransız kapitanının səriştəsizliyi ilə əlaqələndirilmişdir.

Teodor Jeriko "Meduza salı" rəsminə 13 gün ərzində salda sağ qalmağı bacaran 15 nəfərin uzaqdan yaxınlaşan gəmini çağırma anlarını təsvir etmişdir. Həmin sal dərindən dəniz dalğaları arasında hərəkət edərək mənəvi cəhətdən sınımış və tamamilə ümitsizliyə qapılmış insanları daşıyır.

Jeriko paralel xətlərdən istifadə etməklə klassik quruluşdan imtina etmiş, diaqonalların köməyi ilə personajlardan ibarət kompozisiya yaratmışdır: rəsmə tamaşa edərkən izləyicinin diqqəti dərhal ölümlərə, oğlunun cəsədini dizi üstündə saxlayan ataya, dirəyin yanında dayanmış dörd fiqura yönəlir. Ayağa qalxıb xilas etmə gəmisinə işarə vermək istəyən insanların həyəcanı, ön planda olanların təmkinliyi ilə dinamik kontrast təşkil edir. Alçaqdan hərəkət edən buludlar sanki bu insanları sal ilə birlikdə udmağa çalışan dalğanı xatırladır. Lakin buludlar topasını şüa yarı və fonda ümidverici bir nüans- nəticədə onları xilas edəcək "Arqus" gəmisi görünür.

Jerikonun bu əsərində ümidverici elementin xilas etmə gəmisi olduğunu görürük. Teodor Jeriko kimi Hüseynqulu Əliyev də romantizm üslubunda işlədiyi tablolarla çox zaman real tarixə əsaslanmışdır.

Romantizm üslubu özünü Hüseynqulu Əliyevin "Soyqırımı" və "Vətənpərvərlik" silsiləsində daha çox büruzə verir.

Hüseynqulu Əliyevin soyqırımına həsr etdiyi silsilə əsərlər onun qəlbində daşdığı vətən yangısını ifadə edir. Bir çox təsviri incəsənət əsərlərində tarixi hadisələrin süjeti əks olunur, Hüseynqulu Əliyevin əsərlərində isə bu qanlı tariximiz tematik kompozisiya şəklində təzahür edir.

"Soyqırımı" silsiləsinə yağlı boya, pastel və s. ilə yaratdığı 20-dən artıq əsər daxildir. Bu əsərlər 1918-ci ildən 1993-cü ilə qədər xalqımıza qarşı davamlı şəkildə baş verən soyqırımların tarixini gələcək nəsillər üçün unudulmaz edən qan yaddaşındadır. Xalqımıza qarşı törədilən bu cinayətlərin əks-sədasını Hüseynqulu Əliyevin yağlı boya ilə işlədiyi "Kompozisiya" adlı əsərində aydın şəkildə müşahidə etmək mümkündür.

"Kompozisiya" tablosunda al qana boyanmış məkan təsvir olunmuşdur. Bu qanın içində onu törədənlərin qara, kobud ayaq izləri, həmçinin tank təkərlərinin izləri nəzərə çarpır. İnsan təbiətinin bir hissəsi olduğuna görə rəssam insanla təbiəti həmişə qarşılıqlı vəhdətdə təsvir edir. İnsana edilən zülm, işgəncə təbiətə də təsirsiz ötürülür. Tabloya diqqət etsək, görürük ki, bu müharibədə ağaclar da öz budaqlarını itirmişdir. Rəng seçimi, cizgilərin işlənmə tərzini əsəri ekspressionizmə yaxınlaşdırsa da, əslində o, romantizm üslubunda işləmişdir. Belə ki, əsərin eni boyunca uzanan ipdən asılmış paltarların ağ rəngi bu qanlı mühitə bir işıq, aydınlıq gətirir. Nəzərə alsaq ki, bu ağ paltarlar insana məxsusdur, bəşəriyyətin işıqlı gələcəyinə rəssamın böyük inamı olmasını anlamaq heç də çətin olmaz. Ağ rəng vasitəsilə rəssam əsərin məzmununda bir ümid işığı yaratmışdır.

Rəssamın "Məchul əmrlər" tablosu maraqlı və qeyri-adi süjetə malik olması ilə seçilir. Əsərin olduca dərindən düşünülmüş kompozisiya həlli vardır. Baş tərəfdə yenə mənfi və fəvqəltəbii qüvvə hakimlik edir; o, hakim kürsüsündə oturmuş və müəmmalı qərarlar verərək onları möhürləyir. Hakimin kürsüsünün təsviri də maraqlı həll olunaraq onun əsl üzünü ifşaedici surətdə açıqlayır. Bu kürsü, sanki teatr səhnəsidir, pərdə ilə örtülüb və açılı bilər. Bununla rəssam demək istəmişdir ki, həmin hakim istənilən rola girə bilən bir obrazdır. O, istənilən vaxt pərdə arxasında gizlənə və yaxud peyda ola bilər. Oyunbaz hakimin rollarına uyğun maskaları heç də uzaqda olmayıb, düz başının üstündən asılmışdır. Şeytanın qırmızı kürsüsü bu vaxta qədər film, səhnə və rəsmlərdən görməyə alışdığımız cəhənnəmin qapısını xatırladır. Bu personaj Azərbaycanın ədəbiyyatının görkəmli nümayəndəsi olan Hüseyn Cavidin İblis obrazına çox bənzəyir.

Məchul əmrlərin icrasına gəlincə isə, şeytan bu işdə tək deyil, onun sıfırla nəticələnən fərmanlarını skelet görkəmində fəvqəltəbii fantastik obraz icra edir. Bu cəllad məxluqun insanların başlarını biçən iti dəryazı əlində həmişə hazırdır. Əsərin yuxarı hissəsində nə qədər tünd rənglə verilmiş zalım personajlar olsa da, kompozisiyanın tən yarı hissəsi açıq rənglə işlənilib, burada hər şeydən xəbərsiz, mışıl-mışıl şirin yuxuda yatmaqda olan körpə təsvir edilmişdir. Körpə qalın xətlərlə sərt çərçivəyə alınmışdır. Öz təmiz, sakit rahat dünyasındadır bu körpə. Xalq rəssamı bu çərçivəni bilərəkdən qalın xətlərlə sərt çəkmişdir ki, yəni, dünyada sülhü, əmin-amanlığı, ədaləti qoruyanlar, onu toxunulmaz saxlayanlar da var. Bu ümidverici detal ilə əsərdə romantizm cərəyanı özünü açıq-aydın şəkildə büruzə verir.

Romantizm cərəyanında olan əsərlər qeyri-adi, bəzən hətta fantastik hadisələrlə doludur ki, burada simvollar və rəssamın arzuları, xəyalları birbaşa özünü göstərir.

Romantizm mədəniyyətdə ideal dünya və fərdlərin cəmiyyətlə mübarizəsinin təsviri ilə xarakterizə edilən bədii bir tendensiyadır. Təbiət vasitəsilə insan duyğularının nümayişi romantizmin başqa bir xüsusiyyətidir. Romantizm mahiyyəti insanın cəmiyyətə qarşı mübarizəsində, ağıla qarşı hissələrin üstünlüyü özünü göstərir. Yəni, ağıldan, məntiqdən daha çox duyğulara əhəmiyyət verilir.

Romantizm cərəyanında alleqoriya mühüm yer tutur. Görkəmli fırça ustası Hüseynqulu Əliyev də öz əsərlərində alleqoriyadan çox istifadə etmişdir. Onun alleqorik xarakter daşıyan “Vəhşi yaşam” adlı tablosu “Soyqırımı” silsiləsinə daxil olan maraqlı əsərlərdəndir.

Kompozisiyanın mərkəzi fiqurunu təşkil edən balıq əsas personajdır. İnsanların qurduğu tora düşmüş balıq bir tərəfdən çabalayaraq canını qurtarmağa çalışır, digər tərəfdən isə başqa canlılar onu ovlayaraq həyatına son qoyur. Balığın özünə gəldikdə isə, o, heç də aciz deyildir, mübarizə aparmağa az da olsa işinə yarayan silahı- kəskin və iti dişləri var. Əsərin ideyasına görə təbiətdə bütün canlılar bir-birini məhv edir. Rəssam həyatın real üzünü göstərməklə tamaşaçını təəssüfləndirir və düşündürür. Buna baxmayaraq o, yenə də günəş işığını ümidverici element kimi təsvir etmişdir. Bununla da romantizmin xüsusiyyətlərinə riayət etmişdir.

“Soyqırımı” adlı növbəti tabloda natürmort verilmişdir. Amma bu natürmort başqalarına bənzəmir. Göz önündə rəssam emalatxanasının bir guşəsi canlanır. Lakin burada natürmort üçün istifadə olunan əşyalar dağıdılmış vəziyyətdədir. Bu əşyaların özləri də təsadüfi seçilməmişdir, onların hamısı milli mədəniyyətimizin atributlarıdır. Bu soyqırımlar nəticəsində klassik musiqimizin nişanəsi olan val, milli musiqimizin əsası olan tar, ilk nailiyyətlərimizdən sayılan keramika sənətimiz, nadir sənətkarlıq nümunələrimizdən hesab edilən məşqəfə və milli nemətimiz olan narın timsalında hər şeyə zərər dəyməsini rəssam maraqlı ifadə tərzilə göstərmişdir. Saxsı küpə, kuzə- bunlar hamısı sınımış vəziyyətdədir. Milli və klassik musiqimiz məhv olmuşdur. Amma bunlara baxmayaraq burada da bir işıq və ümid var; pərdənin stolun kənarına sərilməmiş ağ hissəsi və onun üstünə yerləşdirilmiş bütöv, özü də çiçəyi üstündə olan nar və salamat qalmış fırçalar. Bu elementlərlə müəllif tamaşaçıya onu çatdırmaq istəmişdir ki, nə olursa-olsun, rəssamın fırçası çəkib yaradacaq və bu işdə ona heç bir qüvvə mane ola bilməz.

Hüseynqulu Əliyevin demək olar ki, bu silsiləyə daxil olan hər bir əsərində parlaq gələcəyə inam hissi duyulur. Kağız üzərində pastel texnikasında işlədiyi “Soyqırımı” adlı növbəti əsərində bir neçə dəfə qol-budaqları kəsilən palıd ağacı Azərbaycanı simvolizə edir. Ağacın kəsilmiş hər budağı üzərində Azərbaycan xronologiyasının qanlı səhifələrinin tarixi yazılmışdır. Bütün bunlara baxmayaraq, ümidverici hal odur ki, ağacın yenə də möhkəm kökü və onun gələcəyini davam etdirəcək gündən-günə şaxələnən budaqları, yaşıl yarpaqları da vardır. Əsərin ideyası ondan ibarətdir ki, nə qədər ki, yaşıllaşan həmin budaqlar var, bu ağac, yəni Azərbaycanımız da yaşayacaq, inkişaf edəcəkdir.

Əsrlər boyu millətimizin başına gətirilən soyqırımların nəticəsi növbəti “Soyqırımı” əsərində- rəssam emalatxanasından görünən bir tabloda belə təzahür edir. Emalatxana pəncərələrində düşmənlərinin yeri və bu gülləbaran zamanı pəncərə qabağındakı gül əkilmiş saxsı qabın yerdə sınımış vəziyyəti soyqırım gecəsinin nəticəsidir. Əsərdə həlli maraqlı tapılmış nüanslar çoxdur: kətan tablonun arxa tərəfi əsərin diqqət mərkəzindədir. Kətanın arxa tərəfində böyük ölçüdə “Soyqırımı” sözü yazılmışdır, yəni bu, soyqırım tablosudur və tablonun pəncərəyə tərəf yönəlmiş üzünə isə real soyqırımla üzləşir. Bu dağıntıya zidd olaraq əvvəlki, eyni adlı əsərində olduğu kimi, rəssamın fırçaları və fırça dolu saxsı qab salamat qalmışdır. Yəni düşmənlər çox şeyi məhv edə bilər, amma rəssamın fırçasına təsir göstərə bilməz, onu dayandıra bilməz. Bu fırça sahibləri hər zaman yaradacaq, dövrünün reallıqlarını əks etdirəcəkdir. Soyqırımın izləri rəssamların fırçaları vasitəsi ilə tablolarında, musiqiçilərin musiqi əsərlərində, mədəniyyət və incəsənətin bütün sahələrində qalacaq, yad ediləcəkdir. Tabloda ümidverici başqa bir məqam da odur ki, rəssamın palitrası ağdır, yəni o, yenə də işıqlı günləri çəkəcək, yenə yaradacaqdır. Bu soyqırımı rəssamın tablolarında və xalqın yaddaşında qalaraq əbədi və silinməz iz buraxacaq, xatırlanacaqdır.

Görkəmli fırça ustasının “soyqırımı”na həsr etdiyi ilk əsərlərindən olan “İşıqlı gələcək” adlı tabloda qara və ağ rənglərin kontrastı ilə kompozisiyanı şaquli olaraq iki hissəyə bölmüşdür. Birinci hissədə qara fonda işlənmiş mücərrəd qırmızı təsvir üzərində tikanlı məftilləri xatırladan kobud qurulmuş hörümçək toru nəzərə çarpır. Bu zülmətə paralel olan hissədə isə, tərəvəzli çiçəklər mərkəzdə təsvir olunan parlaq günəşin nuru ilə xüsusi canlandırılaraq tamaşaçıya şux ovqat bəxş edir. Bu günəşin təsiri ilə təbiətin oyanışı baş verir, gül-çiçəklər inkişaf edərək al-əlvən rəngə boyanır, ağ-sarı fonda aydınlığa qərq olur. Hüseynqulu Əliyevin romantizm üslubuna müraciəti bu əsərdə də özünü göstərir, beləliklə diqqət etsək görərik ki, kompozisiyanın nura qərq olmuş tərəfi tablonun yarısından artıq hissəsini təşkil edir və qaranlığa üstün gələrək xüsusi nikbinlik yaradır, sanki insanları həyatı sevməyə və xoş ümidləri heç vaxt itirməməyə çağırır.

Rəssamın müharibəyə “Yox!” deyərək sülhə səsləyən əsərlərindən biri “Sülh göyərçini” tablosudur. Kompozisiyanın mərkəzində yerləşən ağ göyərçin təsviri çox geniş planda tablonu əhatə edir. Burada rəssam tablonun ümumi ölçüsünə nisbətə göyərçin fiqurunu bilərəkdən böyük verməklə onun ətrafında, yalnız təhtəşüurlə dərk olunan “güc məkanı” yaratmışdır. Ona görədir ki, bu quşun gülləyə üstün gəlməyi bacaran qüvvətli, sərt göyərçin olması əsərə baxan kimi anlaşılır. Bu göyərçin real həyatda gördüyümüz göyərçinlərə bənzəmir. Sülh quşu silahdan açılan gülləni sərt şəkildə ayağının altına sıxıb müharibəyə imkan vermir. Əsərdə ümidverici, nikbin detallar üstünlük təşkil edir. Sülh quşunun başı üzərində, geniş açılmış qanadları

arasında dəqiq cizgiləri və çox aydınlığı ilə qırmızı fondan seçilən günəş təsvir olunmuşdur. Hətta günəşdən də yuxarıda lap açıq mavi zolaq ilə, fırça ustası işıqlı, ləkəsiz, qüsursuz aləmin olmasına işarə etmişdir. Bura, soyuq rənglə işlənmiş sakit aləmin təcəssümüdür.

Hüseynqulu Əliyevin vətənpərvərlik mövzusunda çəkdiyi "Ana Vətən çağırır" adlı tablosu maraqlı işlənmə tərzii ilə seçilən əsərlərdəndir. Tablonun ön planında müxtəlif yaşlarda kişi fiqurları verilmişdir. Ön plandakı personajların fonunda isə hamıya tanış olan "Ana Vətən çağırır" plakati əsərin kompozisiyasına daxil edilmişdir. Əsərin ideyasına görə babadan nəvəyə qədər hamı Ana Vətənin çağırışı altında birləşmişdir və bu birləşmə də nəticəsiz deyildir; təsvirin arxa planındakı yüksəklikdə əlindəki Azərbaycan bayrağını şövlə dalğalandıraraq tərənin o tayına keçib gedən üç insan silueti görünür. Yəni, doğma Azərbaycanımızın qələbəsi, işğal olunmuş torpaqlarına qovuşması heç də uzaqda deyildir və artıq görünməkdədir (2).

Nəticə

Beləliklə, romantizm elə bir bədii üslubdur ki, orada təsvir olunan həyat hadisəsinə münasibətdə rəssamın subyektiv mövqeyi üstünlük təşkil edir, rəssam həyatın dəyişdirilib təzələnməsinə onu olduğu kimi təsvir etməkdən daha artıq can atır. Bu da bədii əsərin özünəməxsus coşğunluğuna, yüksək emosionallığına səbəb olur.

Məqalədə təhlil etdiyimiz əsərlərin ümumi ideyasından məlum olur ki, Hüseynqulu Əliyev başqa üslublarla yanaşı özünü romantizmin də görkəmli nümayəndəsi kimi təsdiq etmişdir.

Ədəbiyyat

1. Sadıxova S. "Əlvan rənglər dünyası" (Xalq rəssamı Hüseynqulu Əliyevin yaradıcılığı), "Mədəniyyət" qəzeti, 25 may 2011, №37 (836) səh.12
2. Sadıxova S. "Xalq rəssamı Hüseynqulu Əliyevin sənət dünyası" (albom-monoqrafiya). Naxçıvan - 2019, "Əcəmi" NPB, 176 səh.
3. <https://az.wikipedia.org/wiki/Romantizm>

DOI: 10.36719/2663-4619/24.07.20/01/348-350

Nigar Yaşar qızı Primova

AMEA Memarlıq və İncəsənət İnstitutu, dissertant
arbokilona@gmail.com

RADİOTEATR DİNLƏYİCİ TƏXƏYYÜLÜNÜN MƏHSULUDUR

Xülasə

"Radioteatr dinləyicinin təxəyyül məhsuludur" adlı məqalədə radioteatrın hansı spesifik xüsusiyyətlərə malik olub, dinləyici üçün nə kimi əhəmiyyət daşıdığından söz açılıb. Radio teatr üçün önəmli olan aktyor ifası və rejissor işinin dinləyicini səslənən pyeslərin vizual görünməsinə inandırmasının da məhz radiotamaşalarda mümkünlüyü vurğulanıb.

Açar sözlər: radiopyes, dialoq, monoloq, radiotamaşa, aktyor, rejissor, intonasiya, dinləyici, səhnə

Radio theater is the product of the listener's imagination

Summary

The article "Radio Theatre is the product of a listener's imagination" highlights not only special features that Radio Theatre has, but also the importance it represents to a listener. The article also emphasizes the fact that for Radio Theatres the priority is the point telling that it is radio dramas that provide an opportunity to convince a listener of the reliability of visual perception of plays, which are considered to be the creation of the entire artistic group.

Key words: radio play, dialogue, monologue, radio show, actor, director, intonation, listener, scene

Radio sənətinin təşəkkülü sayəsində zamanla "radioteatr", "radiodramaturgiya", "radiotamaşa" anlayışları formalaşmışdır. Radiotamaşa ilk növbədə dram əsəridir, fəqət buradakı hadisələr görünməz səhnədə cərəyan edir. Bu səhnəni dinləyiciyə göstərən də məhz radiodur. Belə bir misal gətirək. "Fərz edin ki, teatrdasınız və tamaşa gedən zaman siz gözlərinizi yumursunuz. Çox keçməyəcək ki, səhnədə nə baş verdiyini artıq ayırd edə bilməyəcəksiniz. Gah səhnədə sizə tanış olmayan səslər eşidəcəksiniz, gah müəyyən pauzadan sonra

seyrçi salonundan gülüş səsləri gələcək, yaxud da hansısa gurultu qopacaq vəs. Bu sadə eksperiment radiopyes mətninin nə qədər kəskin dərəcədə fərqlənməsinin vacibliyini sizə aydın şəkildə çatdıracaqdır. Daha dəqiq desək, əgər kino, televiziya, teatr sizə hadisələrin özünü göstərsə, radio dinləyicini bu hadisələrin hamısının öz xəyalında canlanmasına yardımcı olur, hətta, məcbur edir. Ona görə də, əminliklə deyə bilərik ki, radioteatr dinləyici təxəyyülünün məhsuludur". [Dadaşov A., Məhərrəmov Q.1999:123] Əslində bu, hardasa sehirli bir aləmdir. Hətta, bəzən deyirlər ki, radio korlar üçündür. Çünki, burada görməyə ehtiyac yoxdur, sadəcə səslər, danışılan hadisələr səni olayların necə, nə zaman baş verdiyini əyani şəkildə təxəyyülündə canlanmasına yardımcı olur. Zamanla səslənən radiopyeslər sırf radio üçün yazılmadığından, yaxud o səviyyədə olmadığından bir sıra çətinliklər yaşansa da, vaxt keçdikcə məhz radio üçün pyeslərin yazılması onu dünyəyə hər kəs üçün anlaşılıq bir ovqatın yaranmasını təmin etdi. İstər uşaq, istərsə də, gənclər, yaşlılar radioda səslənən tamaşaları dinlədikdə orada baş verən hadisələri göz önündə canlandırmağa heç bir çətinlik çəkmirlər. İllərlə bu sahədə çalışan peşəkar teatr aktyorları, rejissorlar teatrlardan fərqli olaraq jest, mimikaları unudub, bütün enerjiləri ilə hadisələri yalnızca səsləri ilə canlandırmağı əsas məqsəd olaraq görmüşlər.

"Başqa sözlə radiopyesdə baş verən hadisələr və onun iştirakçıları gözlə görünmür, yalnız radionun ifadə imkanları sayəsində dinləyicinin təsəvvüründə canlanır. Məhz görmə amilinin olmaması hadisələrin xüsusi tələblə yanaşılan dil materialı üzərində qurulmasını şərtləndirir. Bu isə öz növbəsində radiodramaturgiyanın orijinal dil xüsusiyyətlərini müəyyənləşdirir. Burada sözün, nitqin, çoxfunksiyallığı, onların ekspressivliyi normativ zərurətə çevrilir. Radiopyeslərin dilinin təzahür formaları olan dialoq, monoloq və daxili monoloq burada prinsipə yeni məna kəsb edir, musiqi və səs elementlərinin mahiyyəti dəyişir, intonasiya və başqa dil vasitələrinin ekstra-lingvistik xüsusiyyətləri daha qabarıq şəkildə üzə çıxır". [Dadaşov A., Məhərrəmov Q.1999:124]

İstər televiziya, kino, istərsə də teatrda görülən və göstərilən hər bir şey xırdalıkları, detalları –hadisələrin baş vermə məkanı, qəhrəmanların zahiri görünüşü, mimika və jestləri bütünlüklə tamaşaçıya çatdırılırsa, radiodramaturgiya, radiotamaşada isə bunlar hamısı dinləyicinin öz təsvirinə, təxəyyül gücünə buraxılır və ona yalnız söz kömək ola bilər. "Səsli sözün ekspressivliyi bir anda dinləyici fantaziyasını "səhnə"yə çevirə bilər. Doğrudur, bu "səhnədə" nəyin harada, nə vaxt və kim tərəfindən baş verməsi, həmçinin dekorasiyalar, qəhrəmanın geyimi və üzləri görünür. Lakin bununla yanaşı, heç bir "niyə" sualı meydana çıxmır. Çünki dinləyici personajın səsinə eşitməklə, onun kifayət qədər informativ yükü olan sözlərini qavramaqla personajların hiss və həyəcanlarını bütün dəqiqliyi ilə duya bilər" [Dadaşov A., Məhərrəmov Q.1999:125].

Sözün görünməsinə, onun canlılıq yaratmasına digər sənət növlərində rast gəlinməyə də, radio yarandığı gündən söz ustaları daha çox onun canlı modelini yaratmağa müvəffəq olmuşlar. Ol səbəbdən ki, radioda sözün köməyi ilə biz dinləyicilər onu izləyirik, müəyyən hisslər keçiririk, sevinir, kədərlənir, yaxud da həyəcanlanırıq. Hər hansı bir radiotamaşada aktyor sözlərin gücünü bizə çatdırdıqda, onun əsl mahiyyətinə vadiqda, o hissləri yaşayanda dinləyicini də həmin hadisələrin ağışuna atıb, o təsvirləri bizim üçün vizual bir aləmə çevirirlər. Realda baş verən kimi, aktyor radioda pyes oxuyarkən öz səsi ilə onu bəzəməklə, intonasiya və vurğuları ilə gerçəkçi göstərməklə hadisələri də reallaşdırır bilir, üstəlik özünün yaradıcı təxəyyülünü də nümayiş etdirir.

"Radiopyeslərin "səhnəsi" dinləyicinin öz təxəyyülüdür. Burada əsərin mahiyyəti sözdə cəmləşir, surətlərsə poetik təsəvvürlər əsasında yaranır. Radio tamaşalarında çox vaxt zaman və məkan anlayışları da öz bədii mənasını itirir, onlar sanki öz yerini zehni-poetik təsəvvürə verərək yox olurlar". [Məhərrəmov Q.1999: 219]

"Mərhum aktyorumuz Səməndər Rzayev belə demişdir: "Aktyor mikrafon qarşısında tərpənməz olur və o, "görünməz" obrazlar yaradır. Bu obrazlar isə hərəkət edir, əl-qol atır. Radioteatrda aktyorun fəaliyyəti ancaq sözlə bağlıdır. Gərək bu sözdə həm nə etdiyini "göstərəsən", həm oynadığın obrazın daxili aləmini, hiss və həyəcanlarını bildirəsən, həm də onun fərdi cizgilərini dinləyiciyə çardırasan. Mən radio obrazı üzərində işləyərkən əvvəlcə onu öz təxəyyülümdə canlandırırım. Sonra həmin obrazın səs xarakteristikasını müəyyənləşdirirəm. Çalışırım ki, bu obrazın söz və səsi nəticə etibarlı ilə həmin surətin özünü dinləyiciyə "göstərə" bilsin. Bu radioteatr üçün əsas şərtidir".[Məhərrəmov Q.1990: 36]

Radiotamaşa ilk növbədə dram əsəridir, amma buradakı hadisələr görünməz səhnədə cərəyan edir. Onu dinləyiciyə "göstərən" radiodur. Ona görə də radiotamaşanın mahiyyətini, onun spesifik cəhətlərini, estetik-dramaturji problemlərini, dil xüsusiyyətlərini, burada aktyor və rejissor işinin özünəməxsusluğunu bilmək üçün mütləq radionun imkanlarını və onun ifadə vasitələrini öyrənmək lazımdır. [Dadaşov A., Məhərrəmov Q.1999:121]

Yazılı ədəbiyyatdan fərqli olaraq, radiodramaturgiyada məzmun, məna, müəllif fikri səsli formada üzə çıxır. Sözün və səsin belə qarşılıqlı əlaqəsi, onların qırılmaz vəhdəti bütövlükdə radiotamaşaların özünəməxsusluğunu müəyyənləşdirir. Buna görə də tədqiqatçılar radiodramaturgiyada sözün misilsiz ifadə

gücünə malik olduğunu göstərmişlər. Radiotamaşalarda personajların nitqinin informativ və emosional yükü digər dram formaları ilə müqayisədə daha yüksəkdir və buna görə də, radiopyeslər, hətta, köməkçi səs effektləri olmadan da yalnız sözlə keçinə bilər səslənən söz radio sənətinin əsasını təşkil edən həlledici amildir. Əslində, radiodram məkan şərtliyindən məhrum olduğundan, real həyatı olduğu kimi əks etdirmədiyindən, dramatik səhnəni yalnız səs və söz vasitəsilə ifadə etməklə özünəməxsus bədii kamilliyə nail ola bilər. [Dadaşov A., Məhərrəmov Q.1999:124]

Radiodramaturgiyada hər hansı bir kənar yükəndən aad olan söz diləyicinin təxəyyülünü qanadlandırmaq qabiliyyətinə malikdir. Bu cür söz təxəyyülün dərinliyində gizlənmiş təsəvvür və təsvirlərlə sıx əlaqədədir. Təmiz söz onları canlandırır, həyata çağırır. Fikirlərin zənginliyini əks etdirən aydın mənalı ifadələrə birləşən söz təsəvvürü fəallaşdırır. Bu cür söz eşidilən kəlamı tamamlayır, mənacə dolğunlaşdırır, fantaziyanın gücü ilə baş verən hadisələrin öz mənzərəsini yaradır. [Dadaşov A., Məhərrəmov Q.1999:125]

İncəsənətin digər növlərində təsadüf etmədiyimiz geniş bədilik imkanları, ilk növbədə isə məzmunu dərinləşdirən, səsli sözün şifahi nitqdə müqayisəediləz üstünlüklərə yiyələnməsi məhz radio dilinin təbiətindən irəli gəlir. Burada səsli sözün göstərmə imkanları onun təkə təsvir vasitəsi kimi yox, həm də təsvir obyektini kimi çıxış etməsi zərurətini meydana çıxarır. [Dadaşov A., Məhərrəmov Q.1999:125]

Hələ radio yarandığı gündən çıxış edən sənət ustaları məhz səslənən sözü, həm də “göstərməyə”, onun canlı modelini yaratmağa çalışmışlar. Doğrudur, sözün görünməsinə incəsənətin başqa sahələrində də rast gəlmək olar və onlar müxtəlif formalarda meydana çıxır.

Radioda isə bunu səs yaradır və “görünən” sözün köməyi ilə biz hadisələri izləyir, müəyyən hisslər keçirir, həyəcanlanır, kədərlənirik. Aktyorlar sözün, ifadənin, fikrin mahiyyətinə sirayət edəndə dinləyici təsəvvüründə sanki vizual bir aləm yaranır. Aktyor daxilən yaşadığı hissi öz səsi ilə bəzəməklə və intonasiya ilə vurğulamaqla özünün yaradıcı təxəyyülünü nümayiş etdirir. Deməli radiodramaturgiyada səslənən söz dinləyici təfəkkürünü hərəkətə gətirərək, bir növ “təxəyyül teatri” yaradır. Bu teatrın görünməz səhnəsində isə sözün köməkliyi ilə bənzərsiz həyat lövhələri canlandırmaq mümkündür. Əgər incəsənətin gözlə qavranan başqa sahələrində görmə amili hər hansı mənzərəni konkretləşdirirsə və eyni zamanda tamaşaçının təsvir, fantaziya güc vermək imkanlarını məhdudlaşdırırsa, radioteatr dinləyici fantaziyasının təsvirlə qidalanması, onun təxəyyülünün qanadlandırılması üçün hüdüdsuz imkanlar açır. [Dadaşov A., Məhərrəmov Q.1999:126]

Radiodramda dinləyici eşitdiyinin mənasının səsin emosional intonasiyasından dərk edir, buna görə də dinləyən zaman eşitmə hissləri sanki görmə hisslərindən ayrıca, ideal şəkildə yaradır. Əlbəttə, radiodramaturgiyanın təbiətindən doğan xüsusiyyətlər janrın dil materialına, dialoqların quruluşuna, əsərlərdəki obrazların nitqinə, intonasiya-tələffüz çalarlarına, həmçinin fonetik, leksik və sintaktik hadisələrə də xüsusi tələblə yanaşmağı şərtləndirir. [Dadaşov A., Məhərrəmov Q.1999: 136]

Ədəbiyyat

1. Dadaşov Aydın, Məhərrəmov Qulu “Televiziya və radio tamaşaları”. Bakı 1999
2. Məhərrəmov Qulu “Radio dalğalarında”. Bakı 1999
3. Məhərrəmov Qulu “Radiodramaturgiya dili”. Bakı-Elm-1990

DOI: 10.36719/2663-4619/24.07.20/01/350-353

Murad Elshan Mir-Zadeh

Azerbaijan University of Architecture and Construction

muradmirezadeh@yahoo.com

CHURCH OF THE LIGHT

Summary

The article also clarifies about the temple of the United Church of Christ in Japan in the kita-Kasugaoka district of Ibaraki in Osaka Prefecture. Built by the Japanese architect Tadao Ando in the period from 1987 to 1989. Also in 1999, a Sunday school was added to the Church. Ando designed a small auxiliary Annex for the Church's congregation, consisting of a hall, library, and kitchen.

Key words: concrete, design, wall, light, wood, aesthetic

İşıq kilsəsi

Xülasə

Məqalədə Yaponiyanın Osaka prefekturasının İbaraki şəhərinin Kita-Kasugoka bölgəsindəki Birləşmiş Məsih Kilsəsinin üzvü olan ibadətqah dan bəhs edilir. Tikili yapon memar, Tadao Ando tərəfindən 1987-1989-cu illərdə inşa edilib. 1999-cu ildə kilsəyə əlavə olaraq dini məktəb də tikilib. Ando həmçinin kilsə ibadətçiləri üçün dəhliz, kitabxana və mətbəxdən ibarət köməkçi bir bina da layihələndirib.

Açar sözlər: beton, dizayn, divar, işıq, ağac, estetika

Introduction

Minimalism - is one of the most popular styles in architecture. But how did this style come about?

The heyday of this style occurred in the 60s of the XX century, but bright examples of the current appeared much earlier – in the 1920s and 30s. Architect Ludwig Mies van der Rohe adopted the motto "Less is more" to describe his aesthetic. [5]. At first, the new buildings seemed unbearable in their nakedness, but over time, society has learned to appreciate the clear outlines and compact forms of the new style. At its origins is the Bauhaus, the theoretical premises of which are often reduced to the slogan "functionalism", that is, what is utilitarian, convenient, and beautiful. The idea of simplicity appears in many cultures, but it is particularly pronounced in the Japanese traditional culture of Zen philosophy. The Japanese manipulate Zen culture in the aesthetic and design elements of their buildings. This idea of architecture has influenced Western society, especially in America since the mid-18th century. What's more, it inspired the minimalist architecture in the 19th century. Zen concepts of simplicity convey ideas of freedom and the essence of life. Simplicity is not only an aesthetic value, it has a moral perception that looks at the nature of truth and reveals the inner qualities and essence of materials and objects. For example, the sand garden at reanji temple demonstrates concepts of simplicity and necessity from the installation of several stones and a huge empty space considered.

The Japanese aesthetic principle of MA refers to an empty or open space. It removes all the unnecessary internal walls and opens up the space. The emptiness of spatial arrangement reduces everything to the most important quality. The Japanese wabi-Sabi aesthetic values the quality of simple and simple objects. It values the absence of unnecessary functions, values a quiet life, and strives to reveal the innate nature of materials. For example, Japanese flower art, also known as Ikebana, has a Central principle that allows the flower to Express itself. People cut branches, leaves, and flowers from plants and save only the main part of the plant. This conveys the idea of an essential quality and innate character in nature.

However, MA is not only a spatial concept, but is present in all aspects of Japanese daily life, as it relates to time as well as everyday tasks. The main idea of minimalism architecture is that each of the components of the created object should perform as many functions as possible – any decorations or non-load-bearing elements are excluded. Beauty is created through the use of natural textures and geometric shapes as contours and guides, as well as through the play of light and shadow. Buildings in a minimalist style are often referred to as "boxes". But not everything is as primitive as it seems at first glance – the emphasis is deliberately shifted to the contemplation of the ideal geometric shape and the beauty of natural textures. Moving away from the features that unite minimalism, high-tech, loft (and other similar directions), it can be noted that the presence of specific features of high-tech (or loft) in a minimalist architectural project is acceptable if applied correctly. The main thing is that these integrations clearly fit into the overall concept, harmonize and do not create an alien effect. It is not the purpose of this review to delve into these subtleties, so only the features of minimalism will be considered later. The idea of simplicity appears in many cultures, but it is especially pronounced in the Japanese traditional culture of Zen philosophy. Japanese minimalist architect Tadao Ando conveys the Japanese traditional spirit and his own perception of nature in his works. His design concepts are materials, pure geometry and nature. It usually uses concrete or natural wood and a basic structural form to achieve rigor and rays of light in space. It also establishes a dialogue between place and nature to create relationships and order with buildings. The work of Ando and the translation of Japanese aesthetic principles have a very strong influence on Japanese architecture. Concrete and light. Tadao Ando's principal focus on simplicity and minimalist aesthetics in the Church of the Light is silencing. The culmination of this unusual approach of the architect to the design of the Church is the search for a light scenario and a complex game of sunlight. Ando's interpreted light as a material in itself: "wall of light". And in a religious building, light is the main element of religious action and is very personal for every believer. For Ando, the Church of Light is an architecture of duality – the dual nature of existence. The coexisting differences leave the church void of any, and all, ornament creating a pure, unadorned space. The intersection of light and solid raises the occupants awareness of the spiritual and secular within themselves. [8]. The employment of simplistic materials reinforces the duality of the space; the concrete structure

removes any distinction of traditional Christian motifs and aesthetic. The church was planned as an add-on to the wooden chapel and minister's house that already existed at the site. The Church of the Light consists of three 5.9m concrete cubes (5.9 m wide × 17.7 m long × 5.9 m high) penetrated by a wall angled at 15°, dividing the cube into the chapel and the entrance area. Besides an extruded cross from the east facing facade, the church is composed of a concrete shell; the concrete adds to the darkness of the church by creating a more humble, meditative place of worship. As a testament to minimalist architecture, the crosses void in the east facing wall is the only prominent religious symbol present in the church. Church of the Light was completed in 1989 as an annex to an existing wooden church and ministers house. Ten years after the chapel's completion Ando was requested to design a new Sunday School building. The location was where the original church stood, adjacent to the chapel. The Chapel consists of a rectangular volume of three cubes that are punctured by a wall at a fifteen degree angle that never actually touches the other walls or ceiling of the chapel. Circulation into the space is controlled by the angled wall. Upon entering the chapel the wall is immediately encountered and forces a left turn into an interstitial space. A tall threshold is cut into the wall allowing a right turn into the main chapel space. The interior of the building is composed of tight spaces girded with Japanese Linden. The floors and chairs are wooden, but the scaffolding is removed. The trees are painted dark, which helps to emphasize the "light", but the impression changes in winter when a bright electric heating plate is placed under your feet to prevent cold. Usually in a Church building, the altar is in many cases at the highest point, but in the chapel of our Church there is a staircase of places of worship, such as a music hall or a University auditorium, and the altar is at the bottom. Damaged by the Great Hanshin earthquake in 1995, the old wooden Church was slightly tilted on the South side, making it difficult to preserve and restore it. Therefore, in 1999, Tadao Ando's design was still being used to complete the Church's entrance hall (nicknamed "Sunday school").

"In all my works, light is an important controlling factor," says Ando. "I create enclosed spaces mainly by means of thick concrete walls. The primary reason is to create a place for all the people, a zone for oneself within society. When the external factors of a city's environment require the wall to be without openings, the interior must be especially full and satisfying." And further, on the subject of walls, Ando writes, *"At times walls manifest a power that borders on the violent. They have the power to divide space, transfigure place, and create new domains. Walls are the most basic elements of architecture, but they can also be the most enriching."* Money for construction was collected among the faithful. But since the funds were still not enough to create even the most modest wooden Church, the architect was given a very difficult task, which he brilliantly coped with. Thanks to the project solution proposed by Ando, it was possible to repeatedly reduce costs and meet the small amount that was collected. The architect himself has always shown with all his creativity that there are no more or less important projects for him. And of course, he never estimated the status of an order based on its budget. The master perceived a less budget project more as a challenge—a challenge to his talent and professionalism, with which he had to create an outstanding work on a small budget. Ando created the Church of Light as a work of dualistic character. Due to the contrasts introduced by the author in this work, the formation of a philosophical, emotional, psychological and intellectual dialogue between architecture and man takes place. According to Ando's plan, the architecture of the temple was to embody and reflect the duality of the nature of all things. The architect contrasts light and darkness, blank concrete walls and the emptiness of the interior, the strength of concrete and the fragility of glass. The untreated surface of the concrete walls, the lack of decoration and decorations are contrasted with a bright light cross that fills the space of the Church with Divine light. The architecture of the Church of Light should help each visitor, at least for a short time, to eliminate the excitement of external worldly life and turn to the search for inner spirituality and beauty. Despite the fact that more than thirty years have passed since the construction of the Church, this building is still one of the most popular religious buildings in the world. [10].

In addition, we can say that in recent years, the construction of religious buildings in the modern style is widespread in the world. One of the most popular among these buildings is the Sancaklar Mosque. Depending on the fact that a mosque does not have a predefined form and anywhere clean may be a prayer's room, the project focused solely on the "essence" of a religious space, by distancing itself from discussions on form. Physical and emotional pleasure was at the forefront. The design aimed at representing purest forms of light and matter, just as a primary inner world, free from all cultural burdens.

Result

Buildings in the style of minimalism are designed to expose the essence of the object through its concise embodiment, and the conclusion from the name itself is "minimalism" - it's all at a minimum, minimum lines, minimum color scheme, minimum details." The only thing that is maximum in this style is space and light.

Literature

1. Le Corbusier. "Le Corbusier Talks with Students ". 1961.
2. C.Ellard. "Places of the Heart: The Psychogeography of Everyday Life". 2015.
3. M.Furuyama. "Ando". 2016.
4. <http://profidom.com.ua/stati/arkhitektura/25808-printsipy-i-osobennostiminimalizma>
5. [https://nl.wikipedia.org/wiki/Minimalisme_\(architectuur\)](https://nl.wikipedia.org/wiki/Minimalisme_(architectuur))
6. <https://www.archute.com/church-of-the-light/>
7. https://en.wikipedia.org/wiki/Church_of_the_Light
8. <https://www.archdaily.com/101260/ad-classics-church-of-the-light-tadao-ando>
9. <https://www.mooponto.com/church-of-the-light-tadao-ando-architectassociates/>
10. <http://delovoy-kvartal.ru/tserkov-sveta/>
11. <https://archello.com/project/sacaklar-mosque>
12. <https://stavnistavim.ru/arxitekt/stil-minimalizm-v-arxitekture-minimalizm-v-arxitekture-chastnyx-domov-istoki-i-razvitie-stilya-znakovye-arxitektory-bazovye-principy-osobnosti-i-raznovidnosti-minimalizma.html>

TOPLUNUN İÇİNDƏKİLƏR

TARİX VƏ ANTROPOLOGİYA HISTORY AND ANTHROPOLOGY

Андрей Вячеславович Сызранов Азербайджанцы в истории Астрахани: этноконфессиональный аспект	3
Ələkbər Həsən oğlu Cabbarlı Müasir mərhələdə Naxçıvan Muxtar Respublikasında elmin inkişafı	7
Bekzod Muradbaevich Abdirimov Венгриядаги “кализлар” (хоразмликлар) муаммоси: тахминлар, еахлиллар ва хулосалар	11
Ярослав Валентинович Пилипчук Кавказская Алания и страны Передней Азии в VI-IX вв	20
Şəlalə Vaqif qızı Vağirova “Bakı erməni mədəni birliyi”nin fəaliyyəti və onun mənfur məqsədləri	21
Bekzod Muradbaevich Abdirimov Fortune of Khorezmans in Asia minor after Khorezmshakh Jaloliddin Manguberdi	25
Şoirahon Askarovna Kambarova Sovet hökumətinin dini siyasət yaradılmasında arxiv sənədlərinin əhəmiyyəti	32
Шохрух Холтура угли Чориев, Бахтиёр Абдихакимович Алимджанов История клиентуры керкинского отделения русско-азиатского коммерческого банка (1910-1917 гг.)	35
О. Жайнаров Государственная политика советской власти по подготовки кадров в органах юстиции в Туркестане (1918-1924 гг.)	37
Бахыт Мулдашевна Хасенова Новые памятники кимакской элиты в Восточном Казахстане	41
Mirvari Abduləli qızı Eminova XVIII əsrin I yarısında Azərbaycanın Şimali Qafqaz ölkələri ilə iqtisadi və ticari münasibətləri	44
Алмас Темирбекович Имангалиев Праздник «Наурыз» в наследии первого ученого-фарабиеведа Великой степи Акжана Аль-Машани	49

TİBB VƏ ƏCZAÇILIQ MEDICINE AND PHARMACY

Nigar Taryel qızı Quliyeva, Səbinə Əliağa qızı İsrailova Escherichia coli (E.coli) endotoksemiyası zamanı ödem mayesinin təsirindən oturaq siniri qişalarında baş verən dəyişikliklərin ultrastruktur əlamətləri	54
---	----

FİLOLOGİYA PHILOLOGY

Rövşən Ramizoğlu Poetik tərcümənin psixoloji yaradıcılıq sahəsi olması ilə bağlı fikirlərin əsaslandırılması	59
Гызгайыт Неймат гызы Сулейманова Проблема творческого метода в критике 20-30-х годов XX века	62
Fidan Nizaməddin qızı Abdurəhmanova İstiqlaliyyət mücadiləsi, vətən şairi	66
Rəna Nurəddin qızı Rzayeva ”Munisnamə”də adları çəkilən bəzi sufilər haqqında	69
Sevinc Kərim qızı Əliyeva Bədii əsərin süjet quruluşunda sehrli qüvvələrin rolu	77
Fəxriyyə İbrahim qızı Cəfərova Aşıq Abbas tufarqanlının poetik dili	80
Xəyalə Mirələm qızı Mecidova Türkiyə ədəbiyyatı tarixçisi N.S.Banarlıının Türk dili haqqında dəyərli fikirləri	83

Sevinc Beydulla qızı Kazımova	
Elçin Əfəndiyevin “Şuşaya duman gəlib” hekayəsində insan mənəviyyatının lirik-psixoloji məqamları	86
Əsmər Dadaş qızı Hüseynova	
Qulu Xəlilov yaradıcılığında memuar janrı	90
Qərənfil Zeyqəm qızı Rzayeva	
Xəlil Rza Ulutürkün yaradıcılığında poema janrı	93
Aygün Ərziman qızı Qasımova	
XX əsrin 70-80- ci illər epik şeirində el müdriki obrazı	98
Aidə Məhəmməd qızı Cəlilzadə	
Böyük Britaniya və Amerika media diskursunda işlənən abreviaturaların təsnifi	103
Aygül Mədət qızı Çobanova	
Z.Yaqub yaradıcılığında Qarabağ müharibəsi mövzusunun bədii təzahürü	106
Samirə Adəm qızı Əmrahova, Elnarə Zakir qızı Həsənova	
Abay Kunanbayevin “Qara sözlər” əsərinin bədii xüsusiyyətləri	109
Gülnar İlham qızı Rəhimova	
Ekzistensializm cərəyanının bədii ədəbiyyatda mövqeyi	111
Leyla Kazım qızı Zeynalova	
Frazeologiyanın müasir tədqiqat istiqamətləri	115
Nigar Ramiz qızı Vəli	
Müasir rus nəsrində postmodernizm	120
Тойраханым Аскер гызы Гусейнова	
Восток и Запад в научно-публицистическом наследии Ахмед бека Агаоглу	122
Aytən Gülşan qızı Cəfərova	
XVII əsr fransız ədəbiyyatının ümumi xarakteristikası	126
Nigar Arif qızı Mirzəyeva	
Bədii tərcümədə sərbəstlik və sadıqlıq prinsiplərinin nəzəri əsasları	128
Səkinə Rasim qızı Paşayeva	
Ədəbiyyatda sosial bərabərsizliyin azyaşlı personajlar ilə təcəssümü	130
Gülşən Ramiz qızı Məmmədli	
Dilin cismaniləşdirilərək qavranılması nəzəriyyəsinin dilin başa düşülməsində rolu	134
Sitarə Hüseyn qızı Əlizadə	
Azərbaycan tarixi poemalarında M.F.Axundov obrazının bədii xüsusiyyətləri	137
Tehranə Səyyad qızı Xudaverdiyeva	
Nağıllarda zaman və məkan formullarının semantik və pragmatik funksiyaları	144
Nahida Abulfaz Haydarova	
Adjectives with temporal semantics in english language	148
Ləman Həsənəli qızı Həsənova	
Turizm terminlərinin tematik təsnifatı	150
Töhvə Fərhad qızı Bağirova	
Süleyman Rəhimovun "Saçlı" romanında milli əxlaqi dəyərlər	153
Sevinc Ağadin qızı Bağirova	
“Qurani-Kərim” rus romantizmində ilahi mənalar və dini dəyərlər mənbəyi kimi	155
Sərcan İslam qızı Sadiqova	
Sayların məna strukturunda miqdar və kəmiyyət anlayışı	159
Türkan Mehraq qızı İsmayılı	
Affirmativlik anlayışının koqnitiv təhlili	162
Gülşən Calal qızı Musayeva	
Feili frazeoloji birləşmələrin üslubi xüsusiyyətləri	165
Г.С. Ибатуллиева	
Көңіл айту мәтіндерінің мақсатты стильдердегі репрезентациясы	167
Tahirə Əbil qızı Bağirova	
Kitab mədəniyyəti və tarixi gerçəkliklər	172

HÜQUQ THE LAW

Şəlalə Şakir qızı Həsənova Epidemiya əleyhinə rejimin, sanitariya-gigiyena və ya karantin rejimlərinin pozulması əməllərinin cinayət-hüquqi xarakteristikası	175
Xəyalə Xəqani qızı Kələsova Müasir konstitusionalizasiya: nəzəriyyə və inkişaf perspektivləri	179
Sevinc Usub qızı Hüseynova İnsan alveri cinayətinin obyektiv əlamətlərə görə təhlili	181

KİMYA, BİOLOGİYA, AQRAR ELMLƏR CHEMISTRY, BIOLOGY AND AGRICULTURAL SCIENCES

Natəvan Yadulla qızı Kərəmova, Çingiz Yusif oğlu Qasimov, Zərnigar Əli qızı Qasimova Sumqayıtda yaşayan ahıl və qocaların gerontoloji tədqiqinin nəticələri	186
Mahirə Aydın qızı Vəliyeva Pambıq əkinlərində fitokütlənin toplanması və tökülməsi	189
Şaməddin Şəmsəddin oğlu Qəhrəmanov Abşeron bölgəsində qarağac yarpaqyeyən böcəklərə (<i>Galerucella Luteola</i> Mull) qarşı mübarizə tədbirlərinin təkmilləşdirilməsi	196
Ирада Орудж гызы Мамедова Влияние микроэлементов на динамику роста некоторых эфиромасличных растений	202
Светлана Владимировна Горновская, Юрий Васильевич Федорук Распространение и развитие лугового мотылька (<i>Loxostege sticticalis</i> L.) в Украине	208
Лала Магеррам гызы Гурбанова, Наила Мамедага гызы Гулиева Сенсоры для анализа окислительно- восстановительных реакций с участием кислорода	210
Sona Famil qızı Qulizadə Abşeron şəraitində bəzi növlərin gövdə sağlamlığının arbotom cihazı vasitəsilə elektrik impulsları ötürülərək stress dalğaları tomoqrafik tədqiqi	212
Теймур Акиф оглу Гаджиев Исследование эрозионных процессов почвенных экосистем сельскохозяйственных земель Гедабекского района Азербайджана с применением гис технологий	221
Aytən Məmməd qızı Məmmədova Ağac emalı tullantılarından tikinti materiallarının alınması	224

FƏLSƏFƏ VƏ SOSİOLOGİYA PHILOSOPHY AND SOCIOLOGY

Ольга Ивановна Кускарова Культура философского мышления или философская культура	229
Səadət Əli qızı Əliyeva Sosial media mühitində sosial şəbəkələrin rolu	233
Ayişə Nəbi qızı Məhəmməd Müasir insanın maddi təsirdəki mənəvi aləmi və mənəviyyatın bir elm kimi təsdiqinin gərəkliyi	236

SİYASİ ELMLƏR POLITICAL SCIENCES

Əzizağa Tofiq oğlu Qənizadə Kadr hazırlığı ordu quruculuğunun əsas istiqamətlərindən biri kimi	242
Əzizə Ayaz qızı Gülümcanlı Sinqapurun beynəlxalq inteqrasiya prosesində Rusiya əməkdaşlığı	245
Достон Баходир угли Туланов Перцепции социального капитала в Узбекистанском модерне	249

Günel Mustafa qızı Səfərova	
Türkiyə Respublikasında lizinqin vergiyə cəlb olunması	251
Badam Sahib qızı Məmmədova	
Müasir dövrdə Rusiya Ermənistan münasibətləri	254
Arif Akif oğlu İbayev	
Neft sənayesi şirkətlərinin tənəzzül dövründə marketinq strategiyaları	257

PSIXOLOGİYA PSYCHOLOGY

Natavan Yadulla qızı Kərəmova, İlahə Elçin qızı Novruzova	
İmtahan stressi və psixoloji dözümlülük probleminin elmi-nəzəri əsasları	260
Наталья Витальевна Сафронова	
Особенности влияния периода социальной изоляции на человека	262
Aygün Yaşar qızı Əlizadə	
“Ailədaxili münasibətlərin tənzimlənməsində effektiv ünsiyyət vasitələrindən istifadənin əhəmiyyəti”	265

PEDAQOGİKA PEDAGOGY

Kübra Ramiz qızı Quliyeva	
Dərstdə yeni təlim texnologiyalarından istifadə olunması imkanları	269
Zərövşən Yaşar qızı Babayeva	
Yeni təlim texnologiyalarının biologiyanın tədrisinə inteqrasiyası zamanın tələbidir	272
Rumiyyə İnşad qızı Camal	
Məsafədən təhsil: təhsilalanların tədqiqat bacarıqlarının inkişaf etdirilməsində rəqəmsal bacarıqlar mühüm amil kimi	276
Lamiyə Nizami qızı Hacımuradova	
XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanda pedaqoji hərəkətin inkişaf istiqamətləri	279
Vüsalə Həmzə qızı Kərimova	
Koronavirus pandemiyası dönməsində distant təhsil: reallıqlar və perspektivlər	283
Vüsalə Elxan qızı Hacıyeva	
Təhsil sistemində fənlərarası əlaqə	287
Könül Məhərrəm qızı Aslanova	
Müasir dövrdə təhsil və təlimin məzmununun idarə prosesi	289
Yeganə Xanoğlu qızı Məmmədova	
Məktəbəqədər yaşlı uşaqların tərbiyəsində oyuncaqların rolu	291
Xəfayət Müzəffər qızı Əliyeva	
Mövlanə Cəlaləddin Ruminin yaradıcılığında özünütərbiyə məsələləri	293
Анна Григорьевна Барткулашвили	
О роли монологической речи, как методе изучения и развития русского языка	295
Röya Seyfəddin qızı Quliyeva	
Xarici dilin tədrisində istifadə olunan metodlar	301
Gülmira Sahib qızı Hacıyeva	
Görkəmli maarifçi Əliqulu Qəmküsarın mənzum hekayələr və dəyənəklərindəki tərbiyə məsələlərinin pedaqoji fikir tarixində əhəmiyyəti	304
Firuzə Bayram qızı Hümbətova	
Biologiya dərslərində şagirdlərin idrak fəallığının artırılması baxımından 6-ci sinif dərslərinin komplektinin təhlili	308
Lalə Xanoğlu qızı Məmmədova	
Şagirdlərin təhsil nailiyyətlərinin keyfiyyətinin qiymətləndirilməsi texnologiyası	312
Günay Musa qızı Quluzadə	
Fibonaççi ədədlərinin riyaziyyatın ibtidai kursunda tətbiqi	314
Tamilə Əhməd qızı Savdumova	
İbtidai siniflərin riyaziyyat kursunda kurikulum nəzəriyyəsinin tətbiqləri	320

**YER ELMLƏRİ VƏ ASTRONOMİYA
EARTH SCIENCES AND ASTRONOMY**

Əli Məmməd oğlu Həsənov, Ülviyə Nadir qızı İsgəndərova

Uçqun, ufantı və sürüşmələrin coğrafi yayılma qanunauyğunluğu və landşaftlara vurduğu ziyanın qiymətləndirilməsi 323

Ülviyyə Nadir qızı İsgəndərova

Suvarma irriqasiya eroziyası torpaq deqradasiyası yaradan amil kimi 330

SƏNƏTŞÜNASIQ VƏ MEMARLIQ ART CRITICISM AND ARCHITECTURE

Gülnarə Qəzənfər qızı Qənbərova

Səlcuqlar dövrü minarələrinin bədii xüsusiyyətləri 334

Zəmfira Nürəddin qızı Babayeva

Naxçıvanda bəstəkarlıq məktəbinin yaranmasına tarixi nəzər 340

Səyyarə Namiq qızı Sadıxova, Bəyim İlyas qızı Əlizadə

Xalq rəssamı Hüseynqulu Əliyevin yaradıcılığında romantizm üslubu 345

Nigar Yaşar qızı Primova

Radioteatr dinləyici təxəyyülünün məhsuludur 348

Murad Elshan Mir-Zadəh

Church of the Light 350

Çapa imzalanmışdır: .04.08..2020

Kağız formatı:

H/n həcmi:

Sifariş: 298

“ZƏNGƏZURDA” çap evində çap olunub

Ünvan: Bakı şəh., Mətbuat prospekti, 529-cu məh.

Tel.: (050) 209 59 68; (055) 209 59 68; (012) 510 63 99

e-mail: zengezurda1868@mail.ru

Ünvan: AZ 1073, Bakı ş., Yasamal r.,
Mətbuat pr, 529-cu məhəllə
Tel.: (+994 12) 510 63 99
Mob.: (+994 50) 209 59 68
(+994 55) 209 59 68

Address: 529 block., Matbuat ave.,
Yasamal dis.,Baku,AZ 1073
Tel.: (+994 12) 510 63 99
Mob.: (+994 50) 209 59 68
(+994 55) 209 59 68

Адрес: AZ 1073, г.Баку., Ясамальский р.,
Метбуат пр., 529-ый квартал
Tel.: (+994 12) 510 63 99
Mob.: (+994 50) 209 59 68
(+994 55) 209 59 68